BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL 89

's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1932

INHOUD.

Bladzijde

NOTULEN VAN DE BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN EN JAARVERSLAG.

LITERATUUROPGAVE VOOR HET ADATRECHT.

No. 14: MAART 1932.

Onderstaande opgave beoogt aan te sluiten op den tweeden druk der Literatuurlijst voor het adatrecht van Indonesië (1927). Het is de bedoeling mede die oudere schrifturen te vermelden, die in de gezegde Literatuurlijst ten onrechte schijnen te ontbreken.

Adatvonnissen over recht van Indonesiërs worden vermeld voor zoover nog niet geboekt in de werkjes over jurisprudentie van Enthoven (1912; herdrukt 1927) en van Van der Meulen (1924). Adatvonnissen over recht van uitheemsche oosterlingen zijn opgenomen van 1 Januari 1927 af.

I. Adatrechtpolitiek.

Mr. C. T. Bertling. Indo's en Indonesiërs; De Stuw, 2 (1931), 1 November 1931.

Mr. C. T. Bertling. De zorg voor het adatlooze kind; Koloniale Studiën, 15 (1931), II.

[Mr. Th. A.] Fruin. Dorpsherstel en Welvaartspolitiek; De Stuw, 2 (1931), 1 December 1931.

[Dr.] B. J. Haga. De „Hoogere Inlandsche Verbanden-Ordonnantie"; De Stuw, 2 (1931), 1 December 1931.

Prof. mr. J. C. Kielstra. Zending en Adat; Tijdschrift voor zendingswetenschap, „Mededeelingen", 76 (1932).

Dr. J. H. A. Logemann. Tegen de „Hoogere Inlandsche verbanden-ordonnantie"; De Stuw, 2 (1931), 16 November 1931, met naschrift in De Stuw, 2 (1931), 1 December 1931.

Requisitoir (Het) tegen het N.-I. Landsdomeinbeginsel; De Rijkseenheid, 1931, no. 46.

J. L. M. Swaab. Zuid-Sumatra en de bestuurshervorming [1]); Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

II. Inheemsch recht.

A. *Indonesië in het algemeen.*

---

[1]) Zie ook beneden onder II. B. blz. 4.

B. *Nederlandsch-Indië.*

Adatvonnissen van:

± 1910 tot 1926,	Bataklanden, Ypes (1932) [1])
26 Maart 1929,	West-Java, T. 134: 647
14 Juni 1929,	Bataklanden, T. 134: 696
22 Juli 1929,	West-Java, T. 134: 650
29 Augustus 1929,	Bataklanden, T. 134: 691
3 October 1929,	Bataklanden, T. 134: 694
1 April 1930,	Oost-Java met M., T. 134: 688
5 April 1930,	Bataklanden, T. 134: 714
12 Juli 1930,	West-Java, T. 134: 658
29 Juli 1930,	Middel-Java, T. 134: 680
9 Augustus 1930,	Middel-Java, T. 134: 677
31 October 1930,	West-Java, T. 134: 658
4 November 1930,	Bataklanden, T. 134: 714
27 November 1930,	Bataklanden, T. 134: 699
27 November 1930 [2]),	Bataklanden, T. 134: 701
12 Januari 1931 [3]),	West-Java, T. 134: 644
14 Januari 1931 [3]),	Oost-Java met M., T. 134: 685
4 Maart 1931,	Middel-Java, T. 134: 678
23 Maart 1931 [2]),	Middel-Java, T. 134: 665
25 Maart 1931 [2]),	West-Java, T. 134: 652
25 Maart 1931,	Oost-Java met M., T. 134: 682
29 April 1931,	Minangkabau, T. 134: 703
15 Juni 1931,	Vorstenlanden, T. 134: 667
2 Juli 1931,	Vorstenlanden, T. 134: 669
27 Augustus 1931,	Vorstenlanden, T. 134: 672
22 October 1931,	Minangkabau, T. 134: 703
11 December 1931,	Zuid-Sumatra, T. 134: 719

W. Aichele. Oudjavaansche beroepsnamen [vertaald]; Djâwâ, 11 (1931), no. 4.

Mr. Drs. P. A. F. Blom. Het recht in Ned.-Indië; Het Koloniaal Weekblad, 3 December 1931.

D. W. N. de Boer. De kern van de staatkundige hervorming in de Bataklanden; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

D. W. N. de Boer. Het recht op den grond in Atjeh; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Dr. F. D. K. Bosch. De rijkssieraden van Pagar Roejoeng; Oudheidkundig Verslag 1930.

G. J. van Dongen. Een en ander over de Koeboes, naar aanleiding van Prof. P. P. Schebesta's publicaties over dit volk; Bijdragen van het Koninklijk Instituut enz., 88 (1931).

J. C. v(an) E(erde), recensie van Van Vollenhoven, Het adatrecht

---

[1]) Zie beneden onder II, B, blz. 4.
[2]) Zie ook beneden onder III, blz. 4—5.
[3]) Zie ook beneden onder IV, blz. 5.

van Nederlandsch-Indië [1]); Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1932.

[Mr.] B. ter Haar Bzn. De studie van het adatrecht in [2]) Nederlandsch-Indië; Leidsch Universiteitsblad, 1, no. 4 (December 1931).

R. Soemantri Hardjodibroto. De wijzigingen der gebruiken en gewoonten aan het Solosche hof, vertaald door —; Djåwå, 11 (1931), no. 4. [3])

A. W. P. Holwerda. De paron boengkoek van Sidomoeljo; Djåwå, 12 (1932), no. 1. [3])

J. F. K., recensie van Adatrecht-Literatuur; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1932.

Dr. Alb. C. Kruyt. De bewoners van den Banggai-archipel [I, II]; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1932.

[Dr.] Alb. C. Kruyt. L'immigration préhistorique dans les pays des Toradjas occidentaux; Hommage du Service Archéologique des Indes Néerlandaises au Premier Congrès des Préhistoriens d'Extrême-Orient à Hanoï enz., 1932 (Batavia).

Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 134 (1931), afl. 6 (= blz. 625—722).

L. Th. Mayer en J. F. A. C. van Moll. De sĕḍĕkahs en slamĕtans in de desa (Semarang—Soerabaia—'s Hage, 1909). [3])

H. M. M. Mennes. Eenige aanteekeningen omtrent Djambi; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

H. M. M. Mennes. Eenige aanteekeningen over de onderafdeeling Manggarai op het eiland Flores [II]; Koloniaal Tijdschrift, 20 (1931).

Van Moll, zie Mayer.

[H. J.] v[an] M[ook], recensie van Schoel [4]); Koloniale Studiën, 15 (1931), II.

[Mr.] F. D. E. van Ossenbruggen. Een standaardwerk voltooid; De Gids, 1932, I.

Dr. J. H. Ronhaar. Woman in primitive motherright societies (Groningen, The Hague, London, 1931). [5])

[Dr.] J. W. van Royen. De verdwijning der Lampoengsche merga's 1855—1913; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

M. C. Schadee. La Coutume de la Chasse aux Têtes et le Sacrifice chez les Dayaks de Landak et Tayan (den Haag, z. j.).

W. F. Schoel. Alphabetisch register van de administratieve- (bestuurs-) en adatrechtelijke indeeling van Nederlandsch-Indië. Deel I: Java en Madoera (Batavia, 1931).

---

[1]) Zie Literatuuropgave no. 13 (December 1931), blz. 4.

[2]) Lees: van.

[3]) Weinig over adatrecht.

[4]) Zie beneden op deze bladzij.

[5]) Vergelijk Literatuuropgave no. 7 (December 1929), blz. 2, en no. 13 (December 1931), blz. 3.

Soemantri, zie Hardjodibroto.

[Dr.] J. W. de Stoppelaar, recensie van Scheltema [1]); Koloniale Studiën, 15 (1931), II.

J. L. M. Swaab. Zuid-Sumatra en de bestuurshervorming [2]); Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Amry Vandenbosch. Customary Law in the Dutch East Indies; Journal of Comparative Legislation and International Law (London), 1932.

L. Weve S. J. Van een eigenaardige, uit volkenkundig oogpunt hoogst interessante plechtigheid [3]); St. Claverbond, 44 (1932).

H. Witkamp. Langs de Mahakam; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1932. [4])

W. K. H. Ypes. Bijdrage tot de kennis van de stamverwantschap, de inheemsche rechtsgemeenschappen en het grondenrecht der Toba- en Dairibataks. Uitgegeven door de Adatrechtstichting te Leiden (1932).

C. *Formosa en Philippijnen.*

Dr. O. Wiedfeldt. Wirtschaftliche, rechtliche und soziale Grundtatsachen und Grundformen der Atayalen auf Formosa (Tokyo, 1915) (= Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, Band XV, Teil C).

D. *Noorden van Borneo en Maleisch schiereiland.*

W. E. Maxwell. The aboriginal tribes of Pêrak; Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, 4 (1879).

E. *Portugeesch-Timor.*

F. *Gebied der Tjams en Madagaskar.*

III. Eigen volksrecht van Chineezen en verdere uitheemsche oosterlingen.

Adatvonnissen van:

27 November 1930 [5]). Tapiannoeli enz., T. 134: 701

---

[1]) Zie Literatuuropgave no. 12 (September 1931), blz. 2.
[2]) Zie ook boven onder I, blz. 1.
[3]) Over de rijkssieraden van Jogjakarta.
[4]) Weinig over adatrecht.
[5]) Zie ook boven onder II, B, blz. 2.

27 November 1930, Java enz., T. 135: 32
23 Maart 1931 [1]), Java enz., T. 134: 665
25 Maart 1931 [1]), Java enz., T. 134: 652
25 Juni 1931, Java enz., T. 135: 36
13 Augustus 1931, Java enz., T. 135: 44
27 November 1930, Arabieren, T. 135: 69

Bertling, zie boven onder I, blz. 1 (De zorg enz.).

[Mr. R. D.] Kollewijn. Nieuwe arresten van het Hooggerechtshof over Chinees familierecht; Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932).

D. van der Meulen en H. von Wissmann. Voorloopig verslag van een reis in Hadramaut en de omliggende gebieden; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1932. [3])

Von Wissmann, zie Van der Meulen.

IV. Godsdienstig recht.

Dr. G. F. Pijper. Afbraak van moskeeën; Oudheidkundig Verslag 1930.

Vonnissen in T. 134: 644 en 685 [1]), T. 135: 69 [4]).

---

[1]) Zie ook boven onder II, B, blz. 2.
[2]) Zie ook beneden onder IV, op deze bladzij.
[3]) Weinig over adatrecht.
[4]) Zie ook boven onder III, op deze bladzij.

PONRE.

Bijdrage tot de kennis van adat en adatrecht van Zuid-Celebes.

DOOR

H. J. FRIEDERICY.

I.

Algemeene inleiding.

Staatkundige bouw.

Het bergland Ponre met zijn 10.000 zielen, een der „adatgemeenschappen" [1]) waaruit het landschap Bone is opgebouwd, vormde in den vorstentijd een ontzien en invloedrijk vazalstaatje. Het mag, evenmin als het meerendeel der huidige, door het bestuur erkende „adatgemeenschappen" in Zuid-Celebes, een staatkundige eenheid van den „laagsten" rang worden genoemd, daar het bestaat uit meer dan twintig gaoekangstichtingen en hun uitzwermingen, die beide in het land zelf den naam van „wanoewa" dragen.

Deze gaoekangstichtingen hebben in den loop der tijden, als overal elders in de Makassaarsche en Boegineesche landen, hun zelfstandig bestaan meestal vrijwillig, zelden gedwongen, gedeeltelijk prijsgegeven. Gedeeltelijk, schrijf ik, omdat ik niet geloof dat op Celebes het voorbeeld te vinden is van een gaoekangstichting, die na vrijwillige of gedwongen onderwerping, laat staan na een verbond met een machtiger buur of na federatievorming naar aanleiding van de nederdaling van een „tomanoeroeng" [2]), haar zelfstandigheid volkomen

---

[1]) In Zuid-Celebes wordt de term „adatgemeenschap" gebezigd voor de door het Europeesch bestuur erkende, d.w.z. in de algemeene bestuursorganisatie aanvaarde, historisch of kunstmatig gevormde federaties van gaoekang, stichtingen. De enkele „adatgemeenschap", die door één gaoekangstichting wordt gevormd, is een uitzondering. Deze gaoekangstichtingen zijn, in letterlijken zin natuurlijk ook adatgemeenschappen. Ik zal in het vervolg van dit artikel evenwel den term „adatgemeenschap" slechts bezigen voor *Ponre* en den term „gemeenschap" voor *wanoewa*.

[2]) In de meeste overleveringen die het ontstaan van Boegineesche en Makassaarsche rijken verhalen, is een hemeling aanleiding tot het vormen van een federatief verbond. Meestal wordt de hemeling tot eerste hoofdvorst gekozen.

verloor. Een der laatste hoofden van Ponre had van Lapawawoi, den laatsten vorst van Bone, een terechtwijzing in ontvangst te nemen omdat hij te veel in zijn gebied reisde en daardoor de wanoewa's niet genoeg vrij liet. Kooreman geeft in 1882 voorbeelden, die van vandaag hadden kunnen zijn en nog even sprekend zijn als een halve eeuw geleden. Ondanks velerlei hervorming na onze komst, veelal gesproten uit wanbegrip, ondanks de, zij het langzamen, toch toenemenden invloed van den Islam, ondanks bestuursmaatregelen die weinig rekening hielden met de magische denkwijze der bevolking, bleek de levenskracht der gaoekangstichtingen zoo groot, dat over het algemeen slechts ervaren en wijze hoofden van hoogen adel, wrijving en botsing in een „adatgemeenschap", gevormd door wanoewa's die niet bij elkander hooren, kunnen voorkomen of tot een minimum beperken.

Ponre is als „adatgemeenschap" een der zuiverste van het landschap Bone; ieder vreemd element ontbreekt eraan.

Titels.

De wanoewahoofden dragen bijna allen den titel van Aroe, de enkelen die niet dien titel bezitten, doch Matowa, Soelewatang of Kapala worden genoemd, zijn hoofden van door uitzwerming uit een der gaoekangstichtingen gevormde wanoewa's.

Het adatgemeenschapshoofd, oorspronkelijk het machtigste wanoewahoofd, draagt, hoewel men dit allerminst zou verwachten, niet den titel van Aroe doch dien van Soelewatang. Dit is een uitzondering op den, voor alle Boegineesche en Makassaarsche landen geldenden regel, dat alleen hoofden, die Aroe, Datoe of KaraEng worden genoemd, hoofden van gaoekangstichtingen zijn. De legende leert ons over dit bijzondere geval het volgende.

Tijdens het bewind van La Tâmmassongâng MatinroE ri Malimongâng, den 24sten Aroempone (= vorst van Bone), bracht Aroe Ponre, toenmaals een vrouw, dezen een bezoek. De dochter van den vorst liep toevallig voorbij en Aroe Ponre, haar liefkozend bij de hand vattend, zei: „Mijn kind". De vorst vroeg daarop: „Wat geschiedt als ge een kind bezit? En wat is de eerste wet der vazallen?" Aroe Ponre gaf ten antwoord: „Zij zal mijn erfgename zijn, want de eerste wet der vazallen is, gelijk van alle vorsten, dat zij nimmer twee malen spreken".

Zoo verloor deze Aroe Ponre voor haar opvolgers den Aroetitel, daar na haar dood de dochter van den vorst van Bone het Aroeschap over Ponre verkreeg. Zooals meestal met vrouwen het geval was

(en is) oefende zij slechts in naam gezag uit. De eigenlijke bestuurders van Ponre, de stedehouders, dragen sindsdien den titel van Soelewatang.

De wanoewa.

Ik zeide, dat de levenskracht der wanoewa's allerminst zoodanig is verzwakt dat zij als quantité négligeable zouden kunnen worden beschouwd in „adatgemeenschappen", waarvan zij niet op historischen grond deel uitmaken. Zelfs in „adatgemeenschappen" waarvan zij op vrijwillige wijze deel zijn gaan uitmaken, is het wenschelijk, dat aan deze gaoekangstichtingen meer aandacht wordt gewijd dan tot heden gemeenlijk het geval was.

In Ponre, waar tot onze komst iedere gaoekangstichting haar eigen hadat had, die in groote zelfstandigheid beslissingen nam en recht sprak, die zich, zoo zij zich onbevoegd achtte eerst wendde tot de hadat van de voornaamste wanoewa van de in de gemeenschap Ponre opgenomen federatie, waartoe zij behoorde, en verder, zoo ook deze hadat zich niet bevoegd dacht, kwam bij de hadat van Ponre, — in Ponre is ook thans de gaoekangstichting nog zeer onafhankelijk. Weliswaar heeft zij haar eigen rechtspleging verloren, vraagt de „adatgemeenschap" en niet de wanoewa geldelijke bijdragen voor gemeenschappelijke belangen en het Landschap eveneens, vraagt de „adatgemeenschap" diensten in arbeid, de afkoopgelden in haar kas stortende, terwijl het Landschap hetzelfde doet, doch religieus, economisch en adatrechtelijk heeft zij veel van haar beslotenheid behouden.

Was in vroeger tijd de eene wanoewa belangrijker dan de andere en speelde het eene wanoewahoofd een voornamer rol dan zijn buurman, tegenwoordig worden alle wanoewa's in staatkundige waarde over één kam geschoren, zooals het Zelfbestuur van Bone alle „adatgemeenschappen" over één kam scheert. Evenals de wanoewa's heeft ook Ponre zelf zijn hadat verloren. De Hadat van Bone, de hoogste Inheemsche Rechtbank, en de „adatgemeenschapsrechtbank", de „Hadat ketjil", een op het oog moderne instelling, doch in wezen gebaseerd op de oude Hadat van Ponre, spreken thans recht.

Wanoewa en anawanoewa.

De laagste staatkundige eenheid is dus niet de door het bestuur erkende „adatgemeenschap", doch de aradjang-, gaoekang- of ornamentbezittende wanoewa. De uitzwermingen, die als gemeenschappen

doch niet als volwaardige staatkundige eenheden kunnen worden beschouwd, in zoover dat zij geen eigen aradjang bezitten, waarover hieronder nader, noemen zich zelf wanoewa, doch worden van het standpunt uit der moederwanoewa, welker aradjang zij volgen, „anawanoewa" *) genoemd. Een lid van de gaoekangstichting Ari zal Ari als zijn wanoewa opgeven en mededeelen, dat hij juist in een der anawanoewa's van Ari heeft overnacht. Een man van Kalapang, een uitzwerming van Ari, zal evenwel nimmer van zijn anawanoewa, doch altijd van zijn wanoewa spreken.

Uit het bovenstaande mag niet worden geconcludeerd, dat iedere gemeenschap, die thans anawanoewa genoemd wordt door uitzwerming moet zijn gevormd. In Bone althans trof ik een gaoekangstichting aan die, na herhaaldelijk in verzet te zijn gekomen tegen den vorst van Bone, door dezen bij wijze van straf in twee deelen was gesplitst, waarna elk dezer deelen als anawanoewa aan een andere gaoekangstichting was gegeven.

Het begrip „wanoewa".

Het woord „wanoewa" wordt, naar ontwikkelde Boegineezen mij verzekerden, gemeenlijk niet gevoeld als dekkende een uitsluitend territoriaal begrip, zoodat het nog het best vertaald zou kunnen worden met „gemeenschap". Zij lichtten dit nader toe door er op te wijzen dat het woord „wanoewa" nooit gebruikt wordt voor een vroeger bewoonde streek, een verlaten beschikkingskring. Men spreekt dan van „abanoewangE" of „gewezen plaats eener wanoewa" evenals men spreekt van *„abaroegangE"* wat beteekent „plaats waar een baroega gestaan heeft".

Naar het voorkomt is bij het woord „wanoewa" het samenhoorigheidsbegrip van de leden door gemeenschappelijke belangen, speciaal ten aanzien van den grond, primair, terwijl het territorialiteitsbegrip eerst in de tweede plaats komt.

Hieronder wordt door mij het woord wanoewa eenige malen met territoriale beteekenis aangewend, dus in den zin van beschikkingskring.

De „aradjang".

De beteekenis die de „aradjang" (Boeg.) of „gaoekang" (Boeg. en Mak.) in de meeste streken van Zuid-Celebes nog heeft, zal niet onbekend zijn. Bijna elke „aradjang" heeft haar eigen overlevering, doch

*) Anawanoewa beteekent nu gemeenlijk: gemeenschapsleden, landskinderen.

vrijwel alle overleveringen hebben dit gemeen, dat het vinden of verkrijgen van een voorwerp van bijzonderen vorm, van een voorwerp dat zich vreemd gedraagt (b.v. een vlag die van boom tot boom zweeft), een voorwerp dat onder vreemde omstandigheden wordt gevonden of verkregen dan wel van bijzondere afkomst is, aanleiding wordt tot het vormen van een kleine gemeenschap op de plaats, waar dit voorwerp gevonden of verkregen is. Den vinder ziet men meestal als het eerste hoofd dezer gemeenschap optreden, waarna de waardigheid erfelijk blijkt. Het voorwerp — de „aradjang" — bevindt zich meestal in zijn huis en het geldt als magisch buitengewoon krachtig. De eene „aradjang" is krachtiger dan de andere. Na een oorlog was het duidelijk dat de „aradjang" van het zegevierend rijkje krachtiger was geweest dan de „aradjang" van de overwonnen gemeenschap. Soms werd zulk een verslagen „aradjang" „toegevoegd" aan de overwinnende „aradjang" d.w.z. zij werd aan het hoofd van de verslagen gemeenschap ontnomen en in handen gesteld van het hoofd der triomfeerende gemeenschap. Soms gebeurde dit niet en bleef de verslagen „aradjang" waar zij was, terwijl aangenomen werd dat de macht berustte bij de sterkste „aradjang".

Alle wanoewa's in Ponre zijn in het bezit van een „aradjang", meestal een oude vlag, soms een steen van bijzonderen vorm, een oude lans, een kris of een ploeg.

De „aradjang" van de wanoewa Ponre — om welke gemeenschap zich in den loop der tijden de andere gemeenschappen groepeerden tot het vazalstaatje, thans de „adatgemeenschap" Ponre — wordt beschouwd als de „aradjang" van de „adatgemeenschap" Ponre. Oorspronkelijk werd deze bewaard in het huis van het adatgemeenschapshoofd van Ponre te Watang Ponre — de plaats waar deze „aradjang" volgens de overlevering gevonden werd —, doch daar het Europeesch bestuur dit hoofd deed verhuizen naar den grooten weg, werden hoofd en „aradjang" gescheiden. De „aradjang" van Ponre wordt in sterke mate vereerd, ook door de leden van andere wanoewa's en zelfs door lieden buiten Ponre. In Bonesche oorlogen toog de „aradjang" van Ponre, een vlag, vaak mee ten strijde. Slechts in dat geval kwam zij buiten het ornamentshuis.

Bone had de krachtigste „aradjang".

De „aradjang" van de wanoewa Teko gold eveneens voor magisch zeer krachtig. Zij werd door den zoon van den laatsten vorst van Bone, den opperbevelhebber van 's vorsten leger, als zijn banier mee ten strijde genomen.

Het huis waarin de „aradjang" eener wanoewa wordt bewaard — het ornamentshuis — wordt door de wanoewaleden onderhouden. Bij huwelijken worden aan de „aradjang" dikwijls geschenken gegeven in den vorm van een klamboe — vrijwel alle „aradjangs" zijn door een klamboe aan het oog onttrokken —, een bord, een koperen blad om goede gaven op te leggen of iets dergelijks. Iederen Donderdagavond wordt een brandend kemiri-olielampje bij de „aradjang" geplaatst.

Verband tusschen „aradjang" eener-, en grond en gewas anderzijds. Een rechtstreeksch verband tusschen „aradjang" en grond en gewas is mij niet mogen gelukken te vinden. De „aradjang" wordt nergens tijdens grondbewerking, plant of oogst uitgedragen. Wel is de „aradjang" overal en immer object van geloften, die soms in verband staan met het slagen van het rijstgewas. In dit verband wijs ik op wat Kooreman zegt in zijn „De feitelijke toestand in het Gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden": „Van bejaarde Inlanders, die in verschillende landstreken bekend staan als zeer vertrouwd met de oude gebruiken en gewoonten kan men nu nog vernemen, dat de gaoekang of kalompowang de eigenlijke KaraEng en bezitter van den grond is. Volgens hen is de regent (KaraEng of Aroeng) slechts vervanger en bewaker van de gaoekang en als zoodanig gerechtigd tot het gebruik en vruchtgebruik daarvan".

Ik hoop de gelegenheid te hebben hierop vroeger of later terug te komen.

Slechts in de wanoewa BitjoEng heeft de „aradjang" steeds een eigen aandeel in het door de gemeenschap bewerkte ladangcomplex. De opbrengst komt aan den verzorger van de aradjang.

II.

De magische verhouding van gemeenschap en individu tot grond en gewas.

A. De Grond.

Bij behoefte aan grond plegen de mannelijke leden der wanoewa gemeenschappelijk overleg omtrent de keuze van een stuk boschgrond dat niet te ver van de kampong verwijderd en naar berekening, te oordeelen naar het hoog opgaand geboomte, vruchtbaar zal moeten zijn. Is de keuze gevallen, dan begeeft het wanoewahoofd, dan wel

een sanro of doekoen, dus in ieder geval een magisch sterke, zich alleen of soms met enkele gezellen naar de door de gemeenschap voor ontginning uitgekozen plaats.

Het offer der Gemeenschap.

Hij legt dan onder een der boomen, naar men zegt niet onder een bepaalde soort boom, een waroeblad waarop 18 rekko-djekko [1]) en 18 stukjes pinang; de magische kracht die de primitieven aan sirih, kalk en betelnoot toekennen mag als bekend worden verondersteld. Het hoofd of de sanro spreekt daarna den wensch uit de boomen te mogen kappen en het stuk grond, waarop hij staat, met de leden zijner wanoewa te mogen bewerken; voorts geeft hij de hoop te kennen dat hun allen een lang en gelukkig leven beschoren zij, en dat sirih en pinang verstrooid moge worden, indien de keuze der gemeenschap verkeerd is geweest. Vindt na drie dagen het hoofd de sirih en de pinang verstrooid, zoo wordt een ander stuk grond uitgezocht waarmede het hoofd wederom magisch evenwicht tracht te verkrijgen.

In de wanoewa Ari evenwel liet men zich in den vorstentijd minder gauw uit het veld slaan: daar had de Aroe vier hoofden onder zich, zoodat als er één faalde men er nog altyd drie achter de hand had om het ook nog eens te probeeren. Tot het kiezen van een ander stuk bosch werd slechts overgegaan als bij alle vier hoofden na drie dagen sirih en pinang verstrooid waren geworden. In Gotang, waar naast de rekko-djekko en de stukjes pinang ook het magisch sterke ei en de vier concentrisch opgedischte rijstsoorten [2]), genaamd „tjoetjoe banna", die als magisch zeer sterk gelden, een plaats vinden, was de Aroe eenige jaren geleden, naar hij mij zelf met smaak vertelde, binnen de door de adat vastgestelde drie dagen eens gaan kijken, wat maar gelukkig was geweest, daar een troep kippen leelijk tusschen zijn „tjoetjoe banna" had huisgehouden.

Ter voorkoming dat kippen de ongeweten oorzaak zouden kunnen worden van het niet mogen bewerken van een begeerd stuk goeden boschgrond, is het sindsdien in Gotang gewoonte geworden om rekko-djekko, tjoetjoe banna, ei en pinang aan den voet van een boom te begraven in stede van ze aldaar neer te leggen. Van verstrooiïng was sindsdien geen sprake meer.

Is magisch evenwicht verkregen, dan wordt een gezamenlijke maaltijd der mannelijke gemeenschapsleden in het midden van het te

---

[1]) Sirihblad met wat kalk van binnen bestreken, op dezelfde wijze gevouwen als dat wat aan de gasten bij een bruiloftsmaal wordt aangeboden.

[2]) N.l. roode, zwarte, gele en witte rijst.

kappen bosch gehouden. Ieder brengt zijn eigen eten mee, zoodat geen kip of geit in het bosch geslacht wordt, al is dit geenszins verboden. De goeroe reciteert voor den aanvang van den maaltijd een gedeelte uit den Koran, welk ceremonieel, naar ik meen, gevoegelijk onder de geluidsmagie gerekend mag worden.

In Tjinanong wordt wel de rekko-djekko — door een sanro — neergelegd onder het afsmeken van zegen voor de gemeenschap, doch op een teeken van evenwicht wordt niet gewacht; de mannelijke gemeenschapsleden scharen zich onmiddellijk aan den disch in het midden van het te ontginnen bosch.

Verdeeling van den grond.

Is eenmaal de gemeenschappelijke maaltijd in het bosch gehouden, dan wordt het bosch onder de gemeenschapsleden verdeeld door het wanoewahoofd. Behoudens het vellen door gezamenlijken arbeid van de boomen op een ieders stuk grond achtereenvolgens, is een ieder voor de verdere bewerking van den hem toegevallen grond op zich zelf aangewezen. Het is te begrijpen dat de primitieve bij den overgang van deel der sterke gemeenschap tot eenzaam individu, waar de gemeenschap hem zoo voorspoedig door de magisch gevaarlijkste phase van de grondbewerking heeft gedragen, zich eenigszins wankel gevoelt en behoefte heeft aan sterking. Bovendien kan het hoofd, dat tenslotte ook maar een mensch is, een misgreep bij de verdeeling hebben begaan en het toegewezen stuk grond in geenen deele in magisch evenwicht met zijn aanstaanden bewerker zijn.

Offer van het individu.

Vóór tot den kap wordt overgegaan, brengt ieder gemeenschapslid dus naar zijn aanstaande ladang de rekko-djekko en de pinang op een waroe-blad, spreekt zijn wensch uit en wacht, als tevoren de gemeenschap, drie dagen op een teeken. Vindt de aanstaande bewerker de rekko-djekko en de andere ingrediënten verstrooid, dan tracht hij nogmaals een gunstig teeken te verkrijgen, tot drie malen toe. Mislukt de poging om evenwicht tusschen grond en bewerker te krijgen ten derden male dan staat het hoofd een stuk van zijn eigen gedeelte aan het teleurgestelde gemeenschapslid af en het eerste stuk blijft onbewerkt.

Kap en verdere bewerking van den grond.

De verschillende deelen worden dan achtereenvolgens door alle werkbare mannen der gemeenschap gekapt, waarbij de aanstaande bewerker van dat deel, wat gekapt wordt, voor eten zorgt. Nadat eerst

door alle werkbare mannelijke gemeenschapsleden de ladang van het wanoewahoofd is bewerkt, gaat een ieder over tot de bewerking van het hem toegewezen stuk grond en al spoedig is de landbouwer zoover, dat hij aan het uitzaaien van de rijst kan gaan denken. Daartoe dient de sanro te worden geroepen.

B. De Rijst.

Bij diens komst op een door dezen vastgestelden gunstigen dag in het huis van den landman, brengen de vrouwen des huizes de bossen zaaipadi, die, met alle andere padi meestal van den laatsten oogst af, soms ook langer, op de vliering liggen opgetast, naar beneden en leggen deze in het hoofdvertrek, bij de hoofdpaal van het huis, de „posi bola" of navel van het huis genaamd. De sanro zet dan twee mandjes met in elk 9 rekko-djekko en evenveel stukjes pinang bij de padi en ook een kom met water, waarin ligt ondergedompeld een opgerold sirih-blad, geklemd in een opengespleten pinangnoot. Onder het branden van wierook bepaalt de sanro dan den dag waarop het dorschen van de zaaipadi mag plaats hebben.

Het treden van de zaaipadi.

Dit „dorschen" (madesâ) verrichten wederom vrouwen en wel met haar bloote voeten, doch niet voordat zij deze gewasschen hebben met een deel van het door pinang en sirih magisch versterkte water, waarvan een deel ook gebruikt wordt om de padi te besprenkelen. De rekko-djekko wordt na het dorschen meestal op de gevlochten zakken met rijstzaad gelegd, soms naar de vliering bij de oude padi gebracht, het padistroo wordt gebundeld en vlak bij de „posi bola" gelegd waar de zakken met rijstkorrels een eereplaats vinden.

Het uitzaaien van de rijst op de ladangs.

Thans moet de sanro, die gelijk men ziet bij den rijstbouw van den primitieven Ponreschen landbouwer voortdurend als magisch krachtig persoon zijn overigens niet zeer gecompliceerde magische handelingen moet verrichten, een dag vaststellen voor het uitzaaien van het zaad op de ladang. Tot aan dien dag worden iederen avond kemirikaarsjes gebrand bij de rijstkorrels en gedurende den geheelen nacht vóór den grooten dag van het uitzaaien wordt door de huisgenooten onafgebroken gewaakt onder het eten van de drie voor dien nacht voorgeschreven gerechten: „soko" (kleefrijst), kip en „petjo", een ouderwetsch Boegineesch gerecht, bereid van bruine boonen en de buikhuid van een hert of een karbouw, terwijl de geschiedenis

van „Meongpalo KarellaE", den drie-kleurigen kater, voorgelezen of verhaald wordt. Bij het aanbreken van den dag gaat de sanro voorop naar de ladang met nieuwe rekko-djekko en met een roode zakdoek gewapend. Bij het veld of ook wel thuis bij de posi bola wordt eerst wierook gebrand, waarna de sanro het eerste zaad uitstrooit, gevolgd door de mannen uit het huis. Daarna wordt de ladang door den bewerker geëgd.

In BakoengE bestaat het gebruik, dat vóór het aanbreken van den dag alle vrouwen van de kampong zich naar de ladangs begeven, waarbij zij het rijstzaad in platte manden op het hoofd dragen, terwijl op iedere mand een brandende kemirikaars is geplaatst.

Het uitzaaien en uitplanten van de rijst op de sawahs.

Voor den ladangbouwer beteekent het uitzaaien van het rijstzaad het einde van den rijstbouw. Niet aldus voor den schaarschen Ponreschen sawahbewerker, die de phase van het kweekbed kent. Onder hetzelfde magische ritueel als de sanro aanricht voor het uitzaaien van het zaad op de ladang, vindt ook het uitzaaien van het zaad op het kweekbed van den sawahbewerker plaats. Voor den sawahbewerker begint pas de eigenlijke gewerking van den grond, d.w.z. het patjollen, nadat het zaad in het kweekbed is. In deze bewerking gaat, nadat weer rekko-djekko is gebracht en neergelegd terzijde van de sawah, de sanro voor zooals hij is voorgegaan in het zaaien. Ook in het uitplanten gaat de sanro voor, doch niet voordat wederom de rekko-djekko is gebracht.

„Het afwasschen der aarde".

Het einde van den rijstbouw wordt alom gevierd met een groot feest, het feest van het „mabisa lompoe", het afwasschen der aarde (van de handen en het gereedschap).

Kippen, door de gemeenschapsleden gezamenlijk geleverd, worden geslacht, soko wordt bij bergen gegeten en, als de kans schoon is, worden groote dobbelpartijen en hanenvechterijen op touw gezet. Het bloed der geslachte karbouwen wordt over de ladangs gesprenkeld en ieder landbouwer plaatst na veertig dagen op zijn grond een lange bamboe. De magische beteekenis van bloed is bekend; ik hoorde evenwel door verscheidene Boegineesche landbouwers, ook buiten Ponre, het besprenkelen met bloed noemen als een middel tegen de „omo poete" (Nymphula depunctalis) de veroorzaker van de „tjarilla" of roode ziekte van de padi, wat waarschijnlijk ook magisch gedacht is op te vatten. Het plaatsen van de bamboe vormt het begin van een

reeks magische handelingen om den groei van het gewas te bevorderen; de bamboe is sterk en krachtig en de plaatsing van de bamboe te midden van het jonge gewas zal zijn uitwerking in magischen zin niet missen.

Magische handelingen tijdens den groei van de rijst.

Als vervolg van die reeks van magische handelingen ziet men bij de vruchtzetting van de rijst „rekko-djekko" naar het land brengen, het gewas met het nog steeds bewaarde water, waarmede de zaaipadi besprenkeld werd, besproeien met een kwast gemaakt van siri- (een mij onbekende boomsoort, geen sirih) en bamboeblad. Sommigen binden een mossoort genaamd „riwoe-riwoe" (= duizenden) aan een der rijststengels en hopen daarmede „duizenden" korrels te kunnen oogsten. Anderen geven de voorkeur aan een varensoort „saweng", waarvan de naam gelijkt op „sawe", dat „vruchtbaar" beteekent. Voorts ziet men het „oràkorâ"-blad wel eens onder een aar gebonden, waarvan de naam herinnert aan „maorâ", wat een Boegineesch woord voor „veel", van vruchten, is. Ook een grassoort genaamd „atakka" die veel zaadjes heeft, terwijl „atakka" „haak" beteekent en dus voorspoed kan „trekken", wordt als magische stimulans gebezigd.

De oogst.

Ten slotte de oogst. De dag waarop de padisnit kan beginnen wordt, zooals vanzelf spreekt, weer door den sanro vastgesteld. Tien dagen voor den oogstdag verlaat, onder het gezang van de thuisblijvers die zingen:

„Akkelloe pepeko moelao,
Abboeloe parampeo moerewe" [1]),

de sanro het huis, gevolgd door meestal drie vrouwen in witte oogstkleeding — hoofddoek, witte jurk met lange mouwen en witte broek tot de enkels —. De sanro draagt zijn onafscheidelijke roode zakdoek en een padimesje. De vrouwen dragen de rekko-djekko, soko, twee gebraden kippen en bloed van die kippen. Op het veld worden een paar, meestal twee bosjes padi gesneden, het meegebrachte eten wordt gegeten, waarna, zooals men kwam, met langzamen tred de terugtocht wordt aanvaard. Tehuis gekomen wordt de nieuwe rijst gepoft en gegeten.

Op den vastgestelden oogstdag begeeft men zich weer naar het veld, waar drie bosjes padi worden gesneden, welke naar huis worden

[1]) „Gladgeschoren gaat gij weg, Fierbehaard zult gij terugkomen."

gebracht en op een kussen, dat weer op een mat ligt, bij de hoofdpaal — de posi bola — worden gelegd. Wierook wordt gebrand en de rijst wordt met welriekende olie ingewreven. Tenslotte worden de drie kleine bossen, tezamen gebonden tot één groote bos, omwonden met de aan een draad geregen oude rekko-djekko, die na het ceremonieel, waarmede de zaaipadi behandeld werd, op de vliering was bewaard. Deze groote bos, de „oeloe ase", het „hoofd van de rijst", blijft gedurende den geheelen oogst bij de posi bola staan.

Vervolgens wordt verder afgeoogst. Eerst als alle padi op de vliering is geborgen, wordt ook de oeloe ase naar boven gedragen en boven op de padi gezet.

„Het doen vallen van de halmen".

Na den oogst wordt het „madâbba darame", het feest van het doen vallen van de halmen — elders ook het „mabisa rakapâng", het feest van het schoonmaken van het padimesje genoemd — gevierd, waarbij een bepaald gebak („range" en „ond-onde") wordt gegeten. Dan pas treedt de kampong-goeroe op, die uit den Koran reciteert.

In verscheidene wanoewa's blijft de werkzaamheid van den sanro bij het naar beneden dragen van de zaaipadi, het dorschen, het uitzaaien van het rijstzaad, het uitplanten, het „mabisa lompoe", het snijden van de eerste rijst, het snijden van de „oeloe ase" en het „madâbba darame" of „mabisa rakapâng" beperkt tot het vaststellen der dagen. Het eigenlijk ritueel wordt dan door de menschen zelf verricht.

C. De Mais.

Op de rijst volgt de mais, zoodanig dat ieder jaar één rijstoogst, gevolgd door één maisoogst telt.

De maisbouw wordt door den Ponreschen landbouwer van aanzienlijk minder belang geacht dan de rijstbouw, hetgeen zich uit in het zeer sober magisch ritueel waarmede deze bouw gepaard gaat. Na iedere rijstoogst gaat men op de meeste ladangs en sawahs tot den maisbouw over.

De sanro brengt rekko-djekko naar een door hem goedgevonden plaats, tusschen de wortels van een boom of onder dan wel bij een grooten steen op ladang of sawah. Van deze plaats uit begint de landbouwer zijn mais uit te zaaien.

Wanneer de mais (Boeg: „bata") zoo ver gerijpt is dat zij geschikt is om, als lekkernij, geroosterd, te worden genuttigd, rukt het wanoewa-hoofd een stengel met wortel en al uit en plukt hij twee

jonge kolven. Deze worden geroosterd, waarna de twee losse kolven begraven worden op de plaats waar de rekko-djekko gelegen heeft, en de geroosterde maisplant in zijn geheel gebonden wordt aan een nog levende plant, die dicht bij de plaats staat waar de rekko-djekko neergelegd is. Nadat het voorbeeld van het wanoewahoofd overal door de gemeenschapsleden is gevolgd, wordt het „mapässoe"-feest gehouden, het „gratis"-feest, waarop de geheele gemeenschap te gast komt en lekkernijen, van jonge mais bereid, meebrengt. Ook de soko mag niet ontbreken.

Na dit feest staat het een ieder vrij jonge mais te plukken en, als het gewas geheel gerijpt is, ladang of sawah af te oogsten.

D. Verdere offers in de tweejarige bewerkingsperiode.

Ieder ladangcomplex wordt door de gemeenschap niet meer dan twee jaren achtereen bewerkt, zooals wij hieronder nader zullen zien. Bij den aanvang van iedere latere bewerking in zulk een tweejarig tijdvak blijft het brengen van de rekko-djekko en andere als magisch sterk geldende ingrediënten door de gemeenschap achterwege.

Ook het individueele offer vóór den kap, waarvan hierboven sprake was, wordt niet herhaald. De reeks individueele offers verbonden aan rijstbouw, rijstoogst, maisbouw en maisoogst blijven, naar geen betoog behoeft, niet achterwege.

Offer aan Oematang.

Aan het einde van de tweejaarlijksche bewerkingsperiode slacht ieder bewerker, die een gelofte aan Oematang, vermoedelijk den grondgeest, heeft afgelegd, een haan op het door hem afgeoogste gedeelte, bereidt deze toe en eet hem na een dankzegging en een wierookhulde, tezamen met zijn familieleden, met kleefrijst.

Na twaalf jaren wederom gemeenschapsoffer enz.

Wanneer na twaalf jaren de gemeenschap op hetzelfde ladangcomplex terugkeert en dus weer bosch gekapt dient te worden, gaat men weer over tot het brengen van rekko-djekko enzoovoorts.

Bijzondere offers.

Indien het uitgekozen bosch ligt bij den top van een de omgeving beheerschende berg, zooals in Ari de Boeloe Dongke, zoo zijn, waar hier buitengewoon groote magische krachten ontketend kunnen worden, de gewone tegenmiddelen niet voldoende. Men laat dan ook

in dat bosch een haan en wel een roode met gelen bek en gele pooten vliegen.

E. Oematang.

Terloops sprak ik zooeven over Oematang, vermoedelijk den grondgeest, aan wien door den Ponreschen landbouwer vóór de grondbewerking geloften worden afgelegd in den trant van: „Als mijn rijstoogsten op dit stuk grond gelukken zal ik U, Oematang, een haan offeren". De bij de bevolking levende begrippen omtrent Oematang zijn zeer vaag en, hoewel het aannemelijk is dat omtrent hem verhalen de ronde doen, gelukte het mij niet vaste gegevens over den grondgeest te verzamelen. Oematang, die ook buiten Ponre vereerd wordt, is niet de grondgeest van een bepaalde gemeenschap. Hij wordt geacht overal tegenwoordig te zijn. „Een menschelijke gestalte heeft hij niet omdat hij overal is", zooals een sanro zeide, „hij bewaakt den grond en leeft in den grond".

Er bestaat voorts een werkwoord „maroematang" dat beteekent — volgens eenige ouden van dagen, niet uit Ponre, doch uit Kahoe, — offeren. Dit „maroematang" werd vroeger door den sanro verricht met gezang en trommelslag, doch nu wordt het niet zooveel meer gedaan, ook al door den invloed van den Islam. Een gevlochten mand met eetwaren werd dan aan een boom gehangen (offer aan den wind), ook werden eetwaren naar de rivier gebracht (offer aan het water) en tenslotte werden ook eetwaren verbrand (offer aan het vuur). Deze wijze van offeren nu was voor mijn bejaarde zegslieden reden om aan te nemen dat „maroematang" beteekende offeren aan de geesten der voorouders. Immers, was hun redeneering, onze voorouders hebben achtereenvolgens drie manieren van lijkbezorging gekend. Ten eerste het prijsgeven aan den wind; het lijk werd tegen een boom gezet omringd door rookende wierookvaten en onder het gezang en getrommel van de omstanders en het geprevel van spreuken door den sanro verdween het stoffelijk omhulsel op onverklaarbare wijze; het loste zich op in den wind. Op zekeren dag evenwel gelukte het onzen voorouders niet meer hun dooden zoo te bezorgen. Zij wierpen toen de lijken in het water, tot ook deze wijze bezwaren meebracht daar de lijken na zekeren tijd boven kwamen drijven. Daarna pas kwam de lijkverbranding, die stand hield tot de Islam haar verbood, en voorschreef dat de dooden aan het vierde element, de aarde moesten worden toevertrouwd. Daar „maroematang", zooals wij ons dit uit onze jeugd herinneren, drie offers in zich sluit,

en wel aan den wind, aan het water en aan het vuur, vermoeden wij dat deze offers aan onze in deze drie elementen begraven voorouders worden gebracht.

Het woord „oematang" zelf leverde voor hen onoverkomelijke bezwaren op.

F. Pamanatana.

Naast Oematang, wiens naam men onvertaalbaar acht, staat in sommige wanoewa's de Pamanatana, „hij wien het land behoort", die eveneens, naar men aanneemt, overal tegenwoordig is, doch slechts als bewaker van de woonerven wordt vereerd. Als het hoofd eener wanoewa een gelofte aan den Pamanatana betreffende het welzijn der wanoewa inlost, wordt door alle gemeenschapsleden op hun woonerven aan dezen geest geofferd. Worden aan Oematang slechts geloften gedaan die betrekking hebben op den grond, de Pamanatana is toeverlaat in velerlei moeilijkheden. Geloften van wanoewahoofden aan den Pamanatana, dat te zijner eere een haan geslacht zou worden als de pokken hun gemeenschappen mochten sparen, kwamen in vroegere tijden veelvuldig voor.

In andere gemeenschappen kent men slechts Oematang, dien men ook Pamanatana noemt. Daar is een afzonderlijke bewaker der woonerven dan onbekend.

Moet Oematang als een zeer vage personificatie van de magische kracht van den grond worden beschouwd, de Pamanatana vertoont daarentegen meer trekken van overeenkomst met stichtersgeesten van gemeenschappen elders.

G. De Arenpalm (Boeg. „inroe").

De voor de gemeenschappen in Ponre van groot belang zijnde arenpalm (Arenga saccharifera) is voor den primitieve vervuld van magische kracht. Hij noemt dezen palm dan ook den koning der boomen, en gelooft dat het zoete arensap getrokken wordt uit alle andere boomen van het bosch uitgezonderd de tjenrana (pterocarpus indicus), de doerian (durio sebetinus) en de djarak (ricinus communis) welke, naar men zegt, zich even hoog achten als de arenpalm.

Het offer.

Als een tapper zich dan ook gereed maakt een mannelijke bloeiwijze van den arenpalm productief te maken, dan dient hij zichzelf

magisch te sterken. Hij brengt daartoe de bekende rekko-djekko naar de ten opzichte van den te tappen boom naastbijzijnde bron, en spreekt daarbij den wensch uit dat het sap van den boom moge vloeien als het water van die bron. Hier ontmoeten wij de analogische magie, die alle primitieven kennen en ook in de Boegineesche en Makassaarsche landen zeer sterk tot uiting komt.

Magische spreuken en handelingen.

Naast het algemeene gebruik van het rekko-djekko brengen naar een bron voor het begin van den tap, treft men vele soorten van magische spreuken en handelingen aan, die ten doel hebben in gunstig magisch contact met den te tappen boom te komen eenerzijds, en anderzijds een magischen invloed op den boom uit te oefenen ten voordeele van de sapproductie. Deze spreuken en handelingen worden begrijpelijkerwijs zorgvuldig voor anderen verborgen gehouden. Ik teekende zulk een spreuk op, die samengesteld bleek uit wat Boegineesch, wat Makassaarsch of liever Bantaëngsch en wat Arabisch, dat niet geheel zonder kleerscheuren aan den Koran werd ontleend.

Nadat de tapper de bloeiwijze had schoongemaakt prevelde hij, terwijl hij den stengel met de eene hand heen en weer schommelde en met de andere beklopte: „Lakoegodjeng-godjengki boenga-boenga ta'rombekoe inroe di karibiankoe nappa-ittiko oematang nainoengko malaëka nasoemengka tonoemalo wamantakalam pahoewa maoelahoe tettonga ri ponna inroeE ritoddanna salo sabila inamaäl oesri oesra".[1]) Daarna hield hij met het heen en weer schommelen en bekloppen van den stengel op, prevelde: „Majampadoe maïndalahi bakâ inamaäl oesri oesra"[2]), waarop hij met een vinger wat speeksel van onder de tong haalde, hiermede den stengel bestreek — magische kracht van door het lichaam uitgescheiden stoffen — en de bloeikolf van den stengel afsneed.

De tapper zal de bloeiwijze slechts afsnijden als het vloed is: het sap, waarvan de tapper meent dat het uit den grond door den stam naar boven stijgt, zal dan met de zee wassen en gemakkelijk door den stengel stroomen. Wederom treffen wij hier de analogische magie.

Voor de palmwijn in de kookpan wordt gegoten om tot suiker te

---

[1]) „Ik zal schommelen de afhangende bloemen van den arenboom, die mij toebehoort, dien Oematang doet druppelen, waarvan gedronken wordt door de engelen en waarbij de voorbijgangers toeven. Ik sta aan den voet van den boom (als) aan den benedenloop van de Sabilarivier. Zoo zij het in kommer en vreugde."

[2]) „Naar den wil van Allah geschiede het. Zoo zij het in kommer en vreugde."

worden gekookt, schenkt de tapper een weinig in het vuur, zeggende: „Hier is Uw deel".

III.

Het beschikkingsrecht der wanoewa's.

A. Grenzen, grensteekens, grensgeschillen.

Elke wanoewa heeft de beschikking over de gronden in haar gebied, waarvan de grenzen van oudsher bekend zijn en immer aangeduid worden door bergtoppen en riviertjes. Grensteekens, door menschenhanden opgericht, al of niet van magische beteekenis, trof ik niet aan. Grensgeschillen kwamen en komen zelden voor, daar de gemeenschappen over het algemeen voldoende grond te harer beschikking hebben. Geheel uitgebleven zijn deze geschillen evenwel niet; zoo is een beslissing van een Soelewatang van Ponre bekend van nu zeker meer dan veertig jaren geleden, waarbij Gotang een door Djampoe betwist stuk bosch werd toegewezen. De ouden van dagen betoogen nu nog met vuur dat deze beslissing schreeuwend onrechtvaardig was.

Soelewatang Ponre treedt beslissend op in grensgeschillen tusschen de wanoewa's, doch niet voordat door de bij een geschil betrokken wanoewahoofden gepoogd is tot een minnelijke schikking te geraken. Schoot in den vorstentijd de Soelewatang van Ponre te kort, zoo greep de vorst van Bone in, zooals heden ten dage in dat geval het Zelfbestuur ingrijpt.

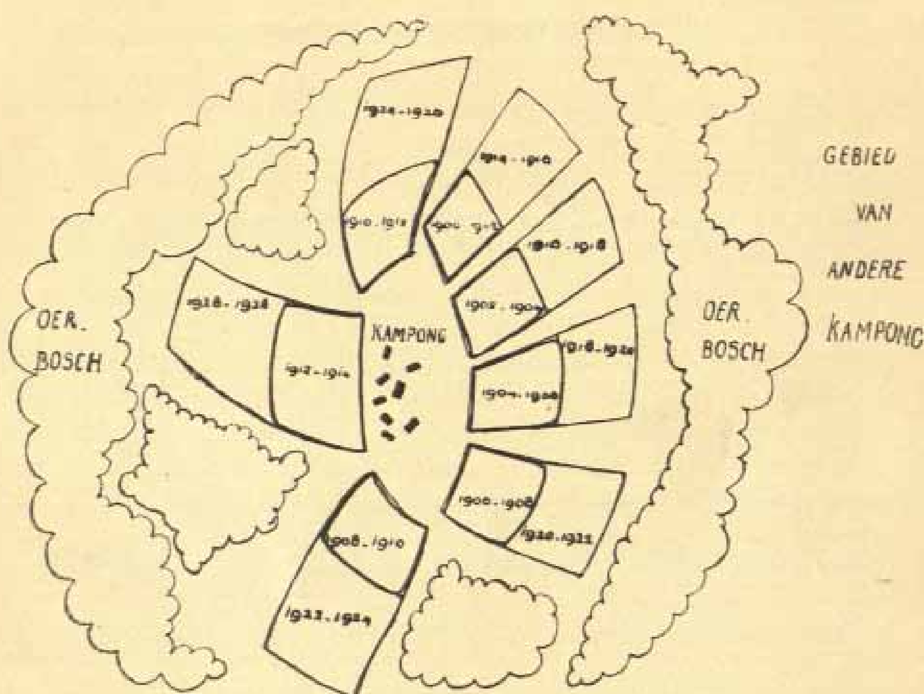
Men kent tweeërlei grensgeschillen: die tusschen de wanoewa's onderling en die van één of meer wanoewa's met een andere gemeenschap van hoogere orde. Deze laatste werden vroeger door den Vorst beslist, terwijl zij thans tot de competentie van het Zelfbestuur worden geacht te behooren. Zooals de laagste gemeenschap een andere naam draagt dan die van hoogere orde — men spreekt van „wanoewa Gotang" en van „tana Ponre" —, zoo dragen ook de grenzen dier gemeenschappen andere namen: de grenzen der wanoewa's heeten „lànrò", die van Ponre „pakaseseng".

B. Rechten op grond.

a. *Rechten op Ladangs.*

Een welomgrensd gebied staat dus ter beschikking van de leden eener wanoewa, en in dit gebied bewerkt de gemeenschap immer zeven, niet meer of niet minder, ladangcomplexen, die opeenvolgend

door de gemeenschap met haar hoofd — zonder den Soelewatang van Ponre, het hoofd der hoogere gemeenschap, hier ook maar eenigszins in te kennen — zijn uitgekozen, daarna door het wanoewa-hoofd onder de gemeenschapsleden zijn verdeeld en opeenvolgend

Schema van de wijze waarop in brongebieden van Salo Palakka, Salo Pattiro en Salo Beengo de roofbouw beoefend wordt.

door de geheele wanoewa gedurende twee jaren bewerkt zijn. De plaats van samenwoning blijft steeds dezelfde, doch om de twee jaren wisselen de wanoewagenooten gezamenlijk van ladangcomplex. Na twaalf jaren komt de wanoewa dus op het verlaten complex terug. Zulk een complex wordt grooter en grooter, en wel door de volgende oorzaken: bevolkingsaanwas, toename van werkkracht en werklust door beter geregelde toestanden en daardoor meer verzekerd bezit, toename der behoeften en, als een der voornaamste: uitputting van den grond. Het oerwoud geeft het eerste jaar kostelijken grond, het tweede jaar reeds is de grond zwaar gedegenereerd. Na twaalf jaren rust is een complex wel weer met bosch bedekt, doch het is secundair bosch met minderen grond. Zoo gaat de grond steeds achteruit en vreet de roofbouw zich steeds dieper in het oerwoud,

tot in de lager gelegen streken slechts alang-alang welig tiert en de ladangs tot de hoogste toppen reiken.

Het gemeenschapshoofd, zoo werd tevoren reeds gezegd, verdeelt een complex ladangs bij den inzet van iedere tweejarige periode opnieuw onder de leden der gemeenschap. Hij treft deze verdeeling zoo goed mogelijk, rekening houdend met een ieders behoeften.

De verdeeling wordt getroffen vóór het kappen der boomen; daarna worden de verschillende deelen door alle werkbare mannen der gemeenschap achtereenvolgens gekapt, waarbij de aanstaande bewerker van dat deel, dat gekapt wordt, voor eten zorgt. Alvorens een ieder zich aan zijn eigen deel wijdt, bewerken de leden der gemeenschap de ladang van het wanoewahoofd, die soms tweemaal, soms viermaal de ladang van den gemiddelden gewonen man beslaat.

Als, na twaalf jaren, de wanoewa terugkeert op een complex, behoeft het hoofd geenszins de eerste verdeeling te handhaven, en dit gebeurt dan ook vrijwel nooit. Zijn de individueele rechten der bewerkers op den grond gegroeid van het tijdstip der verdeeling tot aan den rijstoogst van het tweede jaar, — na den laatsten oogst valt het geheele complex onmiddellijk weer terug aan de gemeenschap. Dit groeiende individueele recht uit zich in het op den achtergrond treden van de gemeenschap en haar hoofd bij het door vijf phasen heen voortschrijden van ontginning en bewerking: (1) aan het begin van iedere tweejaarlijksche periode het offer der gemeenschap, vervolgens (2) de verdeeling van het complex door het hoofd der gemeenschap, daarna (3) het offer van het individu, gevolgd door (4) den kap waarbij het individu geholpen wordt door de gemeenschap en ten slotte (5) de individueele bewerking van den grond met plant en oogst. Het sterkst manifesteert zich evenwel dit toenemend individueele recht in den regel, die voorschrijft, dat de grond van iemand die tijdens de tweejaarlijksche bewerkingsperiode overlijdt, overgaat op zijne kinderen, en eerst bij ontstentenis van dezen terugvalt aan de gemeenschap.

Conflicten kwamen en komen zelden voor. Geschillen over grond tusschen de individuen onderling werden en worden beslist door het wanoewahoofd; schiet dit te kort, wat vrijwel nimmer voorkomt, zoo grijpt Soelewatang Ponre in. De gemeenschapsleden kunnen zich ook rechtstreeks tot de Inheemsche Rechtbank wenden, evenals de Soelewatang van Ponre een dergelijk geschil aan het oordeel van dit college kan onderwerpen. Noch het een noch het ander kwam tot dusver voor.

Zooals vanzelf spreekt is noch van vervreemding, noch van eenig

individueel recht sprake, behoudens het hiervoor vermeld, in het bestek der tweejaarlijksche bewerkingsperiode geldende erfelijk recht. Toch wordt in de wanoewa Bakoeng een recht aangetroffen dat de houders van dat recht aanleiding geeft misleidend van „poesaka" te spreken.

Na de onderwerping van Bakoeng door Ponre, eenige eeuwen geleden, droeg Aroe Ponre het bewind over Bakoeng op aan drie zijner zonen. De volgelingen dezer vorstenkinderen — aldus de overlevering — kregen allen de beschikking over stukken bosch, met bepaling dat deze gronden „poesaka" (Boeg.: „mana") zouden zijn. In den loop der tijden heeft evenwel de gemeenschap vrijwel al haar rechten weer terug gekregen: de stukken zijn opgenomen in de ladangcomplexen van Bakoeng, zij zijn onvervreemdbaar, en de afstammelingen dier Ponresche volgelingen, die deel zijn gaan uitmaken van de wanoewa Bakoeng, hebben slechts een voorkeurrecht op de oude gronden hunner voorvaderen behouden. Hun wordt steeds door het hoofd gevraagd of zij nog prijs stellen op de bewerking van de oude gronden; zoo ja, dan krijgen de afstammelingen deze gronden bij den inzet van iedere tweejaarlijksche bewerkingsperiode toegewezen. Zonder vergunning van het hoofd worden deze gronden ook nimmer bewerkt, terwijl het voorkeurrecht vervalt als bedoelde afstammelingen buiten de wanoewa gaan wonen.

Aan dit voorkeurrecht zit nog een tweede merkwaardigheid vast en wel deze, dat de zoogenaamde poesakagronden somtijds, als ware het privaat bezit, in den bruidschat worden opgenomen. Dit vindt zijn oorzaak evenwel in het Ponresche gebruik, dat bij een wederzijds gewenscht huwelijk doch gebrek aan contanten de partijen dikwijls overeenkomen aan voorwerpen van geringe waarde, als een spiegeltje of een sarong, een waarde toe te kennen, die overeenkomt met den volgens de adat vastgestelden bruidschat. Zoo kan het voorkomen dat de bruidegom den grond, dien hij, zooals werd aangetoond, ten onrechte poesakagrond noemt, als bruidschat laat gelden. Komt het tot een scheiding, dan valt dat voorkeurrecht weer aan den man, hetgeen reeds strijdt met alle begrippen van een Boegineeschen bruidschat.

De inwoner eener wanoewa die in den vorstentijd ladangs opende zonder vergunning van zijn hoofd, werd — naar men mij in sommige wanoewa's zeide — beboet met twee rijksdaalders en drie kwartjes. Duidelijk is mij dit bedrag niet daar, voorzoover mij bekend is, in den vorstentijd, behalve groote buitenlandsche munt, slechts rijksdaalders, zgn. compagniesdubbeltjes en duiten in omloop waren.

Bij niet betaling binnen zekeren termijn werd de overtreder uitgezet, terwijl de hem toebehoorende roerende goederen aan het wanoewahoofd vervielen. In enkele wanoewa's kende men geen boete, doch slechts uitbanning van den overtreder.

Vreemdelingen kunnen nimmer gronden ter bewerking verkrijgen, tenzij zij behooren tot een gemeenschap waarmede de eigen wanoewa in het bijzonder op dat punt een plechtige overeenkomst heeft aangegaan. Zulk een overeenkomst hebben in oude tijden de Aroe's van de wanoewa's Ponre, Tjiro en Bakoeng aangegaan, als gevolg waarvan de ladang-complexen dier gemeenschappen in elkanders gebied grijpen.

In den vorstentijd gaf iedere wanoewa jaarlijks als huldebetoon de zg. „apopang" rijst en de „apopang" katjang idjoe aan den vorst. (Een „apopang" is een mand, gemaakt van de bloemtrosscheede van de pinang; ook een inhoudsmaat, gelijkstaande met drie „tjoepa's" of klapperdoppen).

De gemeenschapsleden kennen thans noch verplichting, noch gewoonte om iets van eigen ladang-producten aan hun hoofden af te staan.

b. *Rechten op Sawahs.*

Bij den sawahbouw, die voor Ponre van zeer weinig belang is, houdt de gemeenschap zich geheel op den achtergrond, en alle arbeid aan het openleggen van grond ten behoeve van sawahbouw te besteden, komt neer op de schouders van het individu. Zooals wij zullen zien is hiermede de aard van de rechten op sawahgrond bepaald.

In eenige wanoewa's vindt men kleine van regen afhankelijke sawahcomplexen.

Voor den aanleg van sawahs dient het gemeenschapslid vergunning te hebben van het wanoewahoofd. Hoewel deze aanleg slechts sporadisch voorkomt is het ook de meening van de ouden van dagen uit wanoewa's waar geen sawahbouw wordt bedreven, dat een ieder hiervoor vergunning van het wanoewahoofd behoort te vragen.

Is deze vergunning verkregen, dan behoeft de aanstaande ontginner geenszins onmiddellijk over te gaan tot het maken van dijkjes of het plaatsen van merkteekenen; hij heeft drie jaren den tijd. Heeft hij haar dan nog niet beplant — wat het maken van sawahdijkjes in zich sluit — zoo vervalt de grond weer aan de gemeenschap.

Reeds tot sawah ontgonnen grond vervalt eerst aan de gemeenschap zoodra de dijkjes niet meer zichtbaar zijn, wat langer dan 10 jaren kan duren.

Braakliggende sawahs heeten „galoeng kabo".

Wil iemand zulke galoeng kabo, grond die dus nog niet aan de gemeenschap vervallen is, gaan bewerken, dan heeft hij hiertoe vergunning te vragen aan dengeen wiens rechten op den grond rusten zoolang de dijkjes zichtbaar zijn. Gemeenlijk staat deze den verzoeker toe de sawahs te bewerken, wat gedurende drie jaren om niet kan geschieden. Te beginnen met het vierde jaar moet de bewerker dan aan den rechthebbende „tampa" betalen, en wel 10 bossen in de honderd van den rijstoogst, en 5 kolven in de honderd van den maisoogst.

Het recht op sawahgrond vervalt niet bij vertrek uit de wanoewa, mits aan het hoofd van dit vertrek behoorlijk is kennis gegeven. Het wanoewahoofd kan den grond aan anderen tijdelijk uitgeven. Bij terugkomst van den vertrokkene kan degeen die de sawah in tijdelijke bewerking heeft gekregen afoogsten, alvorens hij zijn tijdelijke rechten weer moet prijsgeven. Hij is van den oogst noch aan de gemeenschap, noch aan den teruggekeerde iets verschuldigd.

Zoo iemand de wanoewa metterwoon verlaat zonder het hoofd hiervan in kennis te stellen, vervalt de sawahgrond onmiddellijk aan de gemeenschap.

Het recht op sawahgrond is erfelijk, behoudens het zooeven vermelde tusschentijdsche recht tijdens afwezigheid van den rechthebbenden ontginner van den grond.

Verpanding en deelbouw komen nog niet voor. Aan vreemdelingen, dus inwoners van andere wanoewa's, kan nimmer vergunning verleend worden tot ontginning ten behoeve van sawahbouw.

c. *Rechten op Woonerven.*

In den vorstentijd behoefde de inwoner eener Ponresche wanoewa nimmer vergunning te vragen, aan wien ook, om voor huizenbouw een bepaald stuk grond te occupeeren. Men plaatste de huizen vrij dicht bij elkander, meestal den onderlingen afstand op niet meer dan 100 M. houdend. Aan de erven gaf men uitgestrektheid naar wensch en beschikbaarheid van grond, daar reeds geoccupeerde erven uitgesloten waren van het beschikkingsrecht der gemeenschap en slechts met goedvinden van den occupant in handen van een ander gemeenschapslid, geheel of gedeeltelijk, konden overgaan.

Den laatsten tijd wordt tot huizenbouw en daaraan verbonden grondoccupatie vergunning gevraagd aan het wanoewahoofd, welke gewoonte als uitvloeisel van het Europeesch bewind kan worden beschouwd, daar vooral in de eerste decenniën na zijn komst door

het Hollandsch gezag veel aandacht aan woonerven en woningordening werd besteed.

Vervreemding der erven komt niet voor. Men spreekt hier en daar wel van poesaka, doch verkoop of verpanding is uitgesloten.

De erfaanplant is het eigendom van den planter. Verlaat iemand een wanoewa of verhuist hij binnen de wanoewa, dan laat hij het erf voor wat het is, terwijl hij òf het huis afbreekt òf het laat vervallen. Wil iemand dit verlaten erf occupeeren zoo kan hij dit, tegenwoordig na verkregen toestemming van het wanoewahoofd, doen, doch de aanplant blijft het eigendom van den planter, zooals ook — in dit verband zij hierop de aandacht gevestigd — de aanplant van meerjarige gewassen (als vruchtboomen en kemiriboomen) op ladang- en sawahgrond steeds het eigendom van den planter blijft en op zijn erfgenamen overgaat.

C. Zamelrecht.

a. *Rechten op Arenpalmen.*

De leden der gemeenschap hebben bij het zamelen van boschproducten binnen den beschikkingskring hunner wanoewa slechts ten aanzien van den arenpalm, in onze oogen ongetwijfeld de voornaamste economische factor in Ponre, rekening te houden met, zij het ook door den overvloed waarin deze boomen voorkomen zeer geringe, beperkingen.

Het wanoewahoofd verleent de tapvergunningen voorzoover de boomen in de nabijheid van de plaats van samenwoning staan. De ver van de kampong verwijderde boomen kunnen begrijpelijkerwijs minder aanleiding tot conflicten geven en staan dan ook ter vrije beschikking van ieder gemeenschapslid, dat lust gevoelt deze boomen te tappen. Over het algemeen bevinden zich in de nabijheid van de kampong voldoende boomen om in de behoefte te voorzien, doch somtijds ontdekt een tapper aan een eenzaam boschpad, vrij ver van het dorp en dikwijls in het kernbosch, waarover nader, een bijzonder veel belovenden palm. Hij zet dan een primitieve ladder tegen den palm en maakt den grond aan den voet van den boom wat schoon, hetgeen als occupatieteeken geldt. Deze ladder behoeft niet bepaald bruikbaar te zijn. Als de tap begint maakt de tapper een ladder van hetzelfde model, maar steviger. Vergunning voor den tap van zulk een boom behoeft niet te worden gevraagd.

Het wanoewahoofd neemt bij het verleenen der tapvergunningen geen bepaalde regelen in acht. Een maximum aantal boomen per tapper of per gezin is onbekend. Wel kan een tapper natuurlijk nooit meer dan een zeker aantal boomen tappen daar hij zijn, wat men noemen kan, physieke grens niet overschrijden kan. Deze physieke grens wordt aangenomen te liggen bij tien boomen per gemiddelden tapper. Het werkelijk gemiddeld aantal boomen in tap per tapper is vijf. Laat een tapper van de hem toegewezen boomen er eenige ongetapt, zoo is dit zijn zaak; het staat het hoofd evenwel vrij deze boomen aan een ander toe te wijzen. Noodig is dit, gezien den overvloed van boomen in Ponre, vrijwel nooit. Aangenomen wordt evenwel dat, bijgeval te weinig boomen beschikbaar zouden zijn, het hoofd zelfs reeds in tap uitgegeven boomen terug kan vragen om een billijker verdeeling te treffen.

Indien voldoende boomen beschikbaar zijn, kunnen ook inwoners van andere gemeenschappen tapvergunningen krijgen, nooit echter lieden buiten Ponre.

De arenboom volgt altijd de ladang, d.w.z. hij, die bij de verdeeling van een ladangcomplex in zijn gedeelte arenboomen aantreft, verkrijgt daarmede het taprecht over deze boomen. Bij het verlaten van de ladang vervalt de ladang, dus ook de boom daarop, aan de gemeenschap, tenzij de bewerker een nadere tapvergunning krijgt. Ten aanzien van arenpalmen in de onmiddellijke nabijheid van de ladangs bestaan in enkele wanoewa's regels. Daar krijgt de ladangbewerker stilzwijgend naar werkkracht de beschikking over de arenboomen in de directe omgeving van zijn tuin.

Van boomen in de nabijheid van de kampong of van de ladangcomplexen wordt een ieder geacht te weten wie de tapper is, zoodat eenig occupatieteeken aan deze boomen ontbreekt. Zijn de boomen evenwel ver van kampong en ladang verwijderd, dan brengt de tapper het merkteeken aan in den vorm van een ladder, gelijk boven reeds werd medegedeeld.

De boomen worden nimmer poesaka en vervreemding, in welken vorm ook, is niet mogelijk.

In den vorstentijd bestond de gewoonte, dat ieder suikertapper jaarlijks met Mohammads geboortedag één stuk suiker voor den vorst afstond, welke suiker dan tegelijk met de „apopang" van iedere wanoewa werd aangeboden.

De gemeenschapsleden zijn niet verplicht heden ten dage iets van de opbrengst van hun arenboomen aan hun hoofden af te staan.

Het is evenwel gewoonte, indien het wanoewahoofd om een stuk suiker voor huishoudelijk gebruik vraagt, om hem dit te geven. Ingeval het hoofd een feest geeft, koopt hij de suiker of maakt deze zelf.

b. *Rechten op andere boschproducten.*

Deze boschproducten zijn van zoo weinig belang, dat ieder gemeenschapslid zonder inmenging van het wanoewahoofd vrijelijk de door hem gewenschte boschproducten, waarvan kemirinoten wel de voornaamste plaats bekleeden, kan verzamelen.

D. Het Vischrecht.

Het vischrecht is in Ponre van geen belang bij afwezigheid van werkelijk vischwater.

E. Het Jachtrecht.

De jacht, welke uitsluitend op herten wordt bedreven, staat voor ieder gemeenschapslid open op de gronden buiten de „ongko's", waarover hieronder nader.

F. Kernbosch („alâpong").

Iedere wanoewa heeft zijn „kernbosch", dat onttrokken blijft aan de ontginning. Dit bosch, „alâpong" of ook wel „alâ wanoewa" genaamd, is bestemd voor het leveren van hout ten behoeve van den huizenbouw der gemeenschap. De gemeenschapsleden behoefden in den vorstentijd, naar men mij in een enkele wanoewa zeide, geen kapvergunning te vragen, in andere was men daartoe evenwel verplicht; onder invloed van het Europeesch bestuur kiezen tegenwoordig de gemeenschapsleden hun hout nimmer meer zelf, doch wijst het hoofd de te kappen boomen aan, rekening houdend met de behoeften der leden. Retributie aan de gemeenschap, in welken vorm ook, wordt door de leden niet betaald.

Kapvergunning wordt aan vreemdelingen nooit verleend. In sommige wanoewa's wordt wel kapvergunning aan vreemdelingen verleend voorzoover het hout buiten het kernbosch betreft. Kapte iemand in den vorstentijd zonder vergunning, zoo werd hij beboet met 3 rijksdaalders en 3 kwartjes, en het hout werd in beslag genomen.

Indien vreemden een kapvergunning krijgen betalen ook zij geen retributie.

E. Begraafplaatsen.

Vaste begraafplaatsen vindt men in Ponre nog niet, en een bepaalde

onttrekking van gronden aan het beschikkingsrecht ten behoeve hiervan treft men niet aan. Men begraaft de overledenen waar men dit wenschelijk acht, en familieleden somtijds in elkanders nabijheid. Men mijdt evenwel de nabijheid van graven uit vroegere tijden waar, naar men aanneemt, in urnen de asch rust van vroegere bewoners dezer landen.

H. „Ongko" en Heilige Bosschen.

De bosschen, die geheel van het beschikkingsrecht zijn uitgesloten, zijn òf „ongko" òf „alà makere" (heilig bosch). De „ongko's", gereserveerd voor 's vorsten hertenjacht, de meest geliefkoosde sport van Boegineezen en Makassaren, zijn naar hun oorsprong in twee groepen te verdeelen: de „ongko's" van de wanoewa, gereserveerd van oudsher voor het onafhankelijke wanoewahoofd, die na de algeheele suprematie van Bone aan den Aroempone kwamen, en de bosschen die door den vorst van Bone op zijn jachten en reizen somtijds tot „ongko" werden verklaard. De heilige bosschen zijn over het algemeen van zeer geringe uitgestrektheid, soms niet grooter dan veertig vierkante meter. Zij maken soms deel uit van een „ongko", soms van een kernbosch.

In den vorstentijd had iedere „ongko" een eigen „djannang" of bewaker. De toegang tot het bosch was aan een ieder ten strengste verboden op poene van een door den bewaker op te leggen boete, die hooger was al naarmate de overtreder hooger van afkomst was. Zoo werd de gewone man met 4, een adellijke met 44, en een Aroe met 88 realen beboet, waarbij de boeten van 4 realen aan den bewaker vervielen en de hoogere aan den vorst. Bij weigering van den gewonen man om zijn boete aan den „djannang" af te dragen, bracht deze den onwillige voor den vorst en werd de boete tot haar tienvoud gebracht.

Boomen, in „ongko's" door menschenhanden geplant, maken deel uit van de „ongko" en blijven dus aan ieder beschikkingsrecht onttrokken.

IV.

Noodzaak tot ingrijpen door een hoogere gemeenschap in het beschikkingsrecht van de wanoewa's.

A. De noodzaak tot ingrijpen.

Het grootste gedeelte van Ponre behoort tot de brongebieden van

de Salo Palakka en de Salo Pattiro, de brongebieden die voor de twee voornaamste bevloeiïngswerken van het Landschap Bone van vitaal belang zijn. De ontbossching in Ponre nu, men begrijpt het reeds, schrijdt op onrustbarende wijze voort, zoodat, indien niet spoedig wordt ingegrepen, binnen afzienbaren tijd deze brongebieden geheel ontboscht, dan wel met inferieur bosch bedekt zullen zijn; aan de voor de welvaart van de kustvlakte van Bone zoo onschatbare hydrologische waarde dezer gebieden zal dan een einde zijn gekomen.

Hiervóór reeds beschreef ik de adatrechtelijke verhouding van de wanoewa tot Ponre en van Ponre tot het Landschap Bone. Het is duidelijk dat hier maatregelen zullen moeten worden genomen die verre uitgaan boven de belangensfeer van wanoewa en „adatgemeenschap". Hier moeten belangen behartigd worden die, ook adatrechtelijk, niet dan binnen de machtssfeer van het Zelfbestuur van Bone kunnen vallen.

Indien men Ponre voor de eerste maal bezoekt, treden onmiddellijk klaar en duidelijk op den voorgrond de drie groote factoren waarmede zal moeten worden rekening gehouden bij het zoeken naar een oplossing, op welke wijze het best kan worden ingegrepen. Het zijn dezelfde factoren die het magisch-religieuze leven van de wanoewa's beheerschen: het woud, de grond (in het bijzonder de ladang) en de arenpalm.

B. Het kernvraagstuk.

Het kernvraagstuk is: Hoe kan, vooropgesteld dat dit bosch tegen verdere vernieling beschermd, zoo eenigszins mogelijk uitgebreid dient te worden, de roofbouw beperkt worden zonder de bevolking in onoverkomelijke economische moeilijkheden te brengen, en welke rol kan hierbij de arensuikerwinning vervullen?

Voor de oplossing van dit vraagstuk is noodig dat wij in alle opzichten de waarde van de ladang en den arenboom voor de bevolking leeren kennen.

C. Economische beteekenis van de ladang.

Gehouden proefsnitten wezen uit dat de ladangs in de bewuste gebieden verdeeld kunnen worden in 5 klassen, met een productie varieerende van 15 tot 30 pikoel droge padi.

klassen	Soort bosch	Opbrengst p. bouw in pikoels
1	Secundair bosch [1]), 1e jaar	30
2	Secundair bosch, 2e jaar	25
3	tertiair bosch, (bewerking 12 jaar na secundair bosch) 1e jaar	25
4	tertiair bosch, 2e jaar	20
5	Zeer jong bosch	15

Rijst noch djagoeng worden uitgevoerd uit deze streken, dus al wat verbouwd wordt, wordt door de inwoners zelf verbruikt.

Hetgeen een gezin van ongeveer 5 personen noodig heeft aan rijst (beras) is hoogstens 15 pikoel 's jaars, doch gemeenlijk minder. Indien naast rijst djagoeng voornaam voedingsmiddel is, wordt dit maximum aantal pikoels „voedsel" (rijst + mais) nog verminderd. Indien voorzichtigheidshalve aangenomen wordt, dat iedere 5 personen een gezin vormen, dat 15 pikoel beras verbruikt per jaar, bovendien wordt aangenomen dat de gemiddelde bouw ladanggrond 20 pikoel padi opbrengt, wat gelijk staat met ongeveer 10 pikoel beras, dan hebben de ruim 6000 zielen of ruim 1200 gezinnen van het betrokken gebied noodig: 1200 × 15 of 18.000 pikoel beras, d.i. de opbrengst van 1800 bouws ladanggrond.

Maximaal heeft deze streek dus noodig aan ladanggrond 12.600 bouws, wil zij in haar eigen rijstbehoefte voorzien. Zooals duidelijk is, is het aantal bouws veel te hoog, daar in de eerste plaats de gezinnen niet uitsluitend van rijst leven (dus minder pikoels voedsel verbruiken, terwijl een bouw grond meer djagoeng dan padi levert) en in de tweede plaats het maximum van 15 pikoel per gezin genomen is, hetgeen weinig gezinnen zullen bereiken.

Een globale taxatie leert, dat ongeveer 800 H.A. wordt bewerkt, hetgeen overeenkomt met ongeveer 1200 bouws. Indien de keuze geheel aan de bevolking zelve — die gewoon is het eerste jaar zooveel open te leggen, dat zij het tweede jaar groote stukken ongebruikt laat liggen — was overgelaten, en zekere bosschen niet reeds in de practijk door den Soelematang van Ponre op advies van het Boschwezen werden beschermd, zou ongeveer 1000 H.A. in bewerking zijn genomen, wat gelijk staat met 1500 bouws, zoodat, rekening houdende met den 12 jaarlijkschen kringloop, ± 11.000 bouws dan door de bevolking te harer beschikking zou zijn genomen.

[1]) Primair bosch komt bijna niet meer voor.

D. Economische beteekenis van de Arenpalm.

Teneinde de economische waarde van den arenpalm te kunnen bepalen werden de ondervolgende gegevens verzameld:

a. Gemiddelde opbrengst van een arenboom per tapdag.
b. Gemiddelde prijs van de suiker.
c. Gemiddeld aantal boomen in tap bij een tapper.
d. Aantal maanden waarin getapt wordt.
e. Aantal boomen welke tapbaar zijn.
f. Aantal boomen welke binnen enkele jaren tapbaar zijn.
g. Aantal kleine boomen.
h. Gemiddelde tapbaarheidsduur van den arenpalm.
i. Maximum aantal boomen, dat de gemiddelde tapper per dag kan bewerken.
j. Aantal tappers.

Achtereenvolgens zullen de uitkomsten van de onderzoekingen met betrekking tot deze gegevens hieronder behandeld worden.

a. en b. *De gemiddelde opbrengst van een arenboom per tapdag* wordt uitgedrukt in stukken suiker (Boeg. „polo"). De grootte van deze stukken varieert naar gelang van de kampong waar zij gemaakt worden. Zoo geven de boomen in Bitjoeng gemiddeld per dag 3 stukken, waarvan de gemiddelde prijs f 0.20 per stuk bedraagt; in Gottang, Galingkang, Tjinanong, Ari, Kalapang, Palatjari, Bakoeng en Ponre gemiddeld 5 stukken, waarvan de gemiddelde prijs f 0.08 per stuk bedraagt; indien men de voorzichtigheid wenscht te betrachten, kan men het laatste cijfer gevoeglijk als juist aannemen, zoodat gerekend kan worden, dat de gemiddelde opbrengst in geld uitgedrukt is: 5 × f 0.08 = f 0.40 per tapdag.

c. *Het gemiddeld aantal boomen in tap bij een tapper* bedraagt 5.

d. *Het aantal maanden waarin getapt wordt* is minstens 7 per jaar. Dit aantal tapmaanden werd vrijwel overal verkregen, daar de tap slechts gedurende de maanden, dat de ladangbouw werk vraagt, wordt stopgezet. Ruim gerekend wordt dit een viertal maanden. De bevolking gebruikt voor het kappen van bosch 30 dagen, voor het branden 45 dagen, voor het poten of uitzaaien der gewassen 5 dagen en voor het wieden ook 5 dagen, of tezamen 85 dagen buiten den oogst. Men kan dus veilig aannemen, dat het aantal tapmaanden minstens 7 is.

e. De op zeer betrouwbare wijze gedane telling der arenpalmen in het betrokken gebied leverde als resultaat op, dat het *aantal tapbare arenboomen* 31.234 bleek te bedragen en dat

f. *het aantal boomen, dat in enkele jaren tapbaar zal zijn* 51.072 bleek te zijn, terwijl

g. *het aantal kleine boomen*, dat dus de reserve vormt en steeds toeneemt op 77.734 getotaliseerd kon worden.

h. Over den *tapbaarheidsduur voor den arenpalm* wijken de mededeelingen van de tappers van elkander af. In eenige niet gepubliceerde nota's over het planten van arenboomen en de suikerwinning komt het volgende voor:

„Gewoonlijk houdt de sapproductie wel 1 tot 3 maanden aan; nadat de stroom opgehouden is, wordt overgegaan tot het productief maken van een nieuwe mannelijke bloeiwijze, die zich ongeveer 4 à 5 maanden na de eerste ontwikkelt. Zoo krijgt één boom er in normale gevallen 10—12, soms zelfs 15 in een tijdsverloop van 3 tot 5 jaar". Voorts: „Per jaar worden gewoonlijk dus twee of drie bloeistengels aangesneden, zoodat het tappen bij één boom gedurende 4 of 5 maanden per jaar plaats heeft. Nadat het tappen drie tot hoogstens vijf jaar is voortgezet, ontwikkelen zich geen nieuwe bloeiwijzen meer en sterft de boom, waarschijnlijk tengevolge van de voortgezette sterke onttrekking van reservebestanddeelen, af".

i. *Het maximum aantal boomen, dat de gemiddelde tapper per dag kan bewerken*, werd op 10 geschat. Wellicht is dit aantal nu nog iets te hoog, hoewel het tappen een vrij eenvoudige en niet zeer tijdroovende zaak is. Indien de tapper een prikkel bezit het aantal boomen in tap zoo hoog mogelijk op te voeren, acht ik het zeer wel mogelijk, dat het aantal 10 zelfs overschreden wordt.

j. *Het aantal tappers* bedraagt ongeveer 1000.

E. Samenvatting ten aanzien van den huidigen economischen toestand.

Bovenstaande gegevens stellen ons in staat, ons een volledig beeld van den huidigen economischen toestand der bevolking in het bewuste gebied te vormen.

De allervoornaamste bron van inkomsten, die evenwel niet het hoofdmiddel van *bestaan* genoemd kan worden, daar in de behoefte aan de noodzakelijkste voedingsgewassen door den ladangbouw groo-

tendeels wordt voorzien, is de arensuikerwinning. Het is een eenvoudige zaak te berekenen, hoeveel de gemiddelde tapper per dag verdient: zeven van de twaalf maanden tapt de gemiddelde tapper vijf boomen, die gemiddeld vijf stukken suiker van gemiddeld f 0.08 per stuk leveren of 7/12 × 5 ×5 × f 0.08 = f 1.16 per dag. De gemiddelde suikertapper verdient dus meer dan f 400.— 's jaars alleen aan zijn suikerwinning. Het is dan ook geen wonder, dat de menschen uit deze streek bij den aanslag hun belasting onmiddellijk voldoen, hun heerendienst grif afkoopen en, toen zij dit om een of andere reden eens nagelaten hadden, met rijksdaalders rinkelend naar de hoofdplaats zijn gekomen om remplaçanten te zoeken à raison van f 12.50 voor een toerbeurt van 5 dagen.

Een handelaar trok diep in de schulden naar Ponre, ging suikertappen en betaalde iedere maand f 250.— af. Een geval dat boekdeelen spreekt.

De 1000 tappers maken tezamen bijna een half millioen gulden per jaar.

Waar iedere boom minstens 4 maanden per jaar in tap is en de gemiddelde tapper geregeld 5 boomen bewerkt gedurende 7 maanden van het jaar, heeft hij aan 7/4 × 5 boomen of 9 boomen per jaar voldoende. Dit wordt dan voor de 1000 tappers 9000, neem 10.000 boomen. Overvloed van boomen dus.

Het hoofdmiddel van bestaan echter is voor vrijwel alle gezinnen de rijst- en djagoengbouw. Uitvoer heeft niet plaats. In welke mate invoer plaats heeft, is niet na te gaan, doch, aannemende dat geen rijst of mais ingevoerd wordt, heeft de bevolking op het oogenblik 8 à 9000 bouws ladanggrond noodig, wil zij in haar rijst-djagoengbehoefte voorzien.

F. Wijze en mate van ingrijpen.

Het is duidelijk dat, *al wil men het bosch slechts beschermen tegen verdere vernieling,* reeds ingegrepen *moet* worden in den twaalfjaarlijkschen kringloop van den ladangbouw. De gestadige uitbreiding der ladanggronden, die aan dezen kringloop door de reeds genoemde oorzaken, als bevolkingsaanwas, toeneming van werklust en werkkracht, vermeerdering van behoeften en uitputting van den grond, inhaerent is, dient zooveel mogelijk tegen te worden gegaan door wegneming van een of meer dezer oorzaken. De eenige oorzaak, die voor wegneming in aanmerking komt is: uitputting van den grond. Van de andere oorzaken, die overigens van aanmerkelijk minder

belang zijn, (en waaronder de toeneming van werkkracht en werklust ons voorloopig geen zorgen behoeft te baren), zullen de bevolkingsaanwas en de behoeften-vermeerdering in steeds grootere mate hun gewicht doen gevoelen. Het *zooveel mogelijk* voorkomen der gronduitputting zal dus toch uitbreiding der bouwgronden in de, zij het niet onmiddellijke toekomst, niet overbodig kunnen maken. In de bewuste brongebieden zal deze uitbreiding onder geen enkele voorwaarde plaats mogen hebben. Dus: grond*verbetering* (intensiever cultuur eischende door het *geheel voorkomen* van gronduitputting dus) of beschikbaarstelling van bouwgronden buiten de te beschermen brongebieden zoude uitkomst kunnen brengen, ware het niet, dat het één slechts kan worden verkregen, indien deze eenvoudige maatschappij, ter wille van door haar te weinig begrepen belangen voor haar op veel te hoog peil staande landbouwmethoden zou gaan toepassen — wat wel niemand zal verwachten —, terwijl het andere verhuizing uit de streek mede zou brengen, dus tevens verlating van de gebieden waar de arenpalmen het meest voorkomen, dus: verlies ten aanzien van de hoofdbron van inkomsten.

Uit het bovenstaande blijkt dat, zoo slechts *bescherming van het bosch tegen verdere vernieling* beoogd wordt, vergrooting van de ladangcomplexen der kampong verboden dient te worden. Door het verschaffen van voorlichting en materiaal [1]), teneinde *zooveel mogelijk* gronduitputting tegen te gaan, wordt aan de bevolking in zeer groote mate de helpende hand geboden om over de economische moeilijkheden, die van dat verbod het gevolg zullen zijn, heen te komen. De economische moeilijkheden, die niet ondervangen kunnen worden, zouden automatisch oplossing vinden in de suikerwinning: de bron, die nog zooveel rijkelijker kan vloeien, vrijwel zonder inmenging van buiten af. Hierboven werd berekend, dat 9000 tapbare boomen per jaar voldoende zijn d.w.z. 9000 boomen, die 4 maanden van het jaar tapbaar zijn. In het kwartaal, waarin de telling werd gehouden werden ruim 31.000 tapbare boomen aangetroffen. De suikerwinning is het vliegwiel dat, ondanks haperingen in de andere onderdeelen, de economische machine altijd vlot over een dood punt heen zal brengen.

Is het doel: *uitbreiding van het bosch*, worden dus buiten het bosch ook gronden gereserveerd voor reboisatie en uitgesloten van den ladangbouw, dan doen de hierbovengenoemde economische moeilijkheden zich onmiddellijker en scherper gevoelen. Ook hier zijn zij

---

[1]) Hier wordt gedoeld op zaad voor groenbemesting.

slechts gedeeltelijk te ondervangen, gelden dezelfde motieven tegen grondverbetering en beschikbaarstelling van gronden buiten de te beschermen brongebieden, en ook hier is het de suikerwinning, die verhoeden zal, dat de bevolking al te zware economische schokken zal voelen. Naast het zooveel mogelijk voorkomen van gronduitputting zal de suikerwinning dus veel intensiever moeten worden beoefend dan tot nu toe het geval was.

Twee boomen per gemiddelden tapper méér, stellen hem in staat zijn gezin van 5 personen ruimschoots, door inkoop, van de noodige voedingsgewassen te voorzien. Uit de hierboven genoemde tellingscijfers blijkt ten duidelijkste, dat aan boomen geen gebrek bestaat, ook niet voor de toekomst.

Twee boomen per gemiddelden tapper meer beteekent voor de geheele suikerproductie heel wat. 1000 × 2 × 5 × f 0.07 × 210 = ongeveer f 89.000.— bij de berekening van welk bedrag 1000 het aantal tappers, 2 het aantal boomen, 5 het aantal stukken suiker per dag, per boom, f 0.07 (minder dan de tegenwoordige gemiddelde prys in verband met het grootere aanbod) en 210 het aantal tapdagen voorstelt (hoewel dit aantal tapdagen, indien naast de suikerwinning niet meer de ladangbouw wordt beoefend, natuurlijk vermeerdert).

Lonrong, de hoofdplaats van Ponre, is een pasar, die met het laagland door een goeden autoweg verbonden is en waar nu reeds vrachtauto's komen; de bewuste suikerstreken zijn dus voldoende bereikbaar en hebben voldoende transportmogelijkheden.

Of de reboisatiemaatregelen zonder leiding van het Europeesch Bestuur en het Zelfbestuur ingevoerd zouden mogen worden, is een vraag waarvan de beantwoording liever niet ware af te wachten. Uitvoerige besprekingen met en voortdurende leiding van de bevolking dienen hieraan vooraf, en daarmede samen te gaan.

Matige boschuitbreiding, waarbij dus ook gronden buiten het huidige bosch gereserveerd zullen worden voor reboisatie, moet gesteld worden boven de bescherming van het bosch zooals het thans is. De brongebieden van rivieren, die tezamen ongeveer 12000 bouws sawahland moeten bevloeien, kunnen niet te veel bewaakt en beschermd worden. Indien slechts bescherming van het nog overgebleven bosch door ons beoogd wordt en ladanguitbreiding dus verboden wordt, zal het bosch een te teer bezit blijken, dat voortdurend onherstelbaar zal worden beschadigd door branden, hoe hiertegen ook gewaakt moge worden. Veiliger zal het zijn indien besloten wordt tot matige boschuitbreiding, waarvoor dan een strook om de grootste bestaande boschcomplexen gereserveerd dient te worden.

De van het allergrootste belang zijnde maatregel nu, die de uitputting van den grond zooveel mogelijk zal voorkomen, is het na de tweejaarlijksche bewerking verplichtend stellen van het beplanten der ladangs met groenbemesters. Hierdoor wordt afspoeling en alang-alangvorming tegengegaan en natuurlijke reboisatie bevorderd. Geen nieuwe gronden zullen door de gemeenschapsleden mogen worden bewerkt alvorens op de oude gronden groenbemesters zijn uitgezaaid.

EENIGE KAPATA'S VAN AMAHEI (ZUID-CERAM).

DOOR

G. L. TICHELMAN.

De kapata's zijn oude zangen in bahasa-tanah. Het zijn monotone melodieën op gedragen toon, welke zeer indrukwekkend kunnen zijn. Er worden episoden van lang-vergane tijden in verhaald.

Mogen hieronder eenige kapata's volgen, welke in de onderafdeeling Amahei worden gezongen.

Kapata Amahei.

1. *Lei manoe O, hatoe lei manoe O!*
   Patasiwa koeroe, hatoe lei manoe O!
2. *Ria molo noesaria molo.*
   Siwa sipameri toi jama rima O!
3. *Siwa reoe O, jana siwa reoe O,*
   Jana siwa reoe, saka manoe paake.
4. *Hesam hesa tapa Mansela*
   Hoenië kepekaoe wale hesam O!
5. *Jomine riatota nahoe mani-mani,*
   Laoe nesane hei laoe nesane.
6. *Sitoenoema O, ria sitoenoema O,*
   Sitoenoema ria Silinaroe lata O!
7. *Siwa hei hale, sisaië naka, O!*
   Sisaië naka rima lori-lori.

De beteekenis is ongeveer als volgt:

1. Wanneer de Patasiwa afdaalt naar de kust, worden de steenen bedolven. D.w.z. Wanneer de Patasiwa-Alfoeren van de bergen afkomen, worden hun tegenstanders door hun groot aantal overweldigd.
2. Wanneer de Patasiwa een Patalima-negorij beoorloogt, verdrinkt die negorij.
3. Bij hun terugkeer wordt de Patasiwa door de achtergeblevenen opgewacht (?).

4. Steekt tabak van Manoesela bij U en doet „daoen kikir" (een netel-blad) in Uw gordel. D.w.z. Bereidt U voor op vermoeienissen(?).
5. Daar zijn de vijanden; de kralen, die zij verloren hebben, liggen verspreid aan de kust.
6. Geweerschoten zijn gevallen te Silinaroe.
7. Wanneer de Patasiwa komt om de Patalima ten onder te brengen, zal zij gaan gelijk een draak en de Patalima zal sidderen.

Deze krijgszang wordt besloten met:

One mana one. Jeti sampaka lo!

(Kom laat ons pronken gelijk de tjempaka-bloem [1]).

Kapata.

1. *O! Jale seina hari hatoe O!*
   Hari hatoe nesepemoe O!
   Jale seina hari hatoe O!
   Hari hatoe nesepemoe O!
2. *O! Lori lorië hatoe hatoe O!*
   Neamoeli sepe waëmoe O!
   Leka-lekaë nihi O!
   Nihile paposo jale matamoe O!
3. *O! Sitaneya O, sitaneya O!*
   Sirelatoea O, sitaneya O, sitaneya O!
   Sitaneya O, sitaneya O!
   Sirelatoea O, sirelatoea O!

1. Hij, die een steen omwentelt, zal door dien steen verpletterd worden.
2. Hij, die een steen in beweging brengt, diens voet zal vermorzeld worden.
   Hij, die een wespennest verstoort, zal door wespen in zijn oogen gestoken worden.
3. Te bevelen, dat is de plicht van vorsten-hoofden, m.a.w. Het is niet geraden, om zich tegen de bevelen van de hoofden te verzetten.
   Deze kapata werd oudtijds door de negorijlieden van Amahei, Soahoekoe en Makariki gezongen, wanneer men met een werk bezig was, zooals het indekken van de baileo e.d.).

---

[1]) Sampacca montana, Rumph., Talauma Rumphii, Bl.

Mainoeroe.

O! Katera tomole
Maäloa loemoete
Soesah patane
Jana siwa lima O!
O! sei sei tomole, sei tomole.
Sei, sei teline, sei teline
Latoe-patih seina, soö pena soerate
Soö pena-soerate ware petoere.

(O! bamboe stoel, waarmede wij de glibberige — bemoste — bergen moeten beklimmen. Het vermoeit de lichamen van ons allen — der kinderen, die tot de Patasiwa en tot de Patalima behooren.

O! wat voor een bamboe, wat voor een bamboe, wat voor een bamboebeton. Welke vorst heeft de pen vastgehouden om een brief te schrijven aan den fetor (bestuursambtenaar?).

Kapata.

1. *Sinanaö Tojo tewa kemoesei O!*
Sinanaö Tojo tewa kemoesei O!
Hoeoeloroe siteie jamano taminoroe O!
Loroe siteie, jamano tamineroe O!
2. *Koemisi Patih Leinitoe hasa noesa O!*
Koemisi Patih Leinitoe hasa noesa O!
Hasa noesa nipameri jamanaroe O!
Hasa noesa nipameri jamanaroe O!
3. *Ina wama sitoembate lete naloewako O!*
Ina wama sitoembate lete naloewako O!
Wako lesi sooe Loeakoe matoeroe O!
Wako lesi sooe loeakoe matoeroe O!

1. Onderzoekt heimelijk, Moeder Tojo (eigennaam) weet te zeggen, wie het gedaan heeft. De Alfoeren hebben een godsoordeel ingeroepen, hetwelk heeft uitgewezen, dat het lieden van een andere negorij zijn geweest. Gedoeld wordt op een moord gepleegd in een der negorijen aan de Taloeti-baoi.
2. De commissaris, de Patih van Leinitoe zeilt dicht langs de kust. De negorijen — gelegen aan de Taloetibaai — worden schoon gemaakt — opgeknapt.
3. Wanneer vader en moeder ons tweeën vervloeken, wijl wij ons tegen hen verzetten, dan zullen wij stellig sterven.

(Deze kapata wordt aan de Taloetibaai gezongen).

Kapata.

O! Saka lete oelate
Asaka toela oewawalia.
O! Koeroe laoe latale.
Oekoeroe toela oewawalia.
Toetoeweroe wea sooewao.
Toetoeweroe wea sooewao sileleparoe.

Wanneer de broederen op de bergen waken, zal ik bij hen blijven en wanneer zij afdalen naar de kust, ga ik met hen mede.

Allen zijn gereed om te arbeiden en hetgeen wij ons voorgenomen hebben, zullen wij voleinden.

Deze kapata wordt in de negorijen Amahei en Soahoekoe gezongen.

Mainoeroe.

1. *Pisika pikai, maha Sara taie*
   Leoe nisalaka jete maoene palai.
2. *Maarita motia roeai hele*
   Hele, hele roeai, hele hele.
3. *Wale oeholo seina otoe oeramale.*
   Otoe oeramale sita jaoelawaoe.
4. *Lenalai ropikai jale moesooewa*
   Jale moesooewa toeroe lola jamane.
5. *Apoenite hita, seina falaijo*
   Seina falaijo, soho seina falaijo.

1. De dageraad begint te gloren, ik moet thans van U heengaan mijn vriendin [1]). Neem deze ring en steek hem aan Uw ringvinger.
2. Zij, die een hoofd zochten (te snellen) vonden twee personen, die bij ebbe aan het strand aan het visch rapen waren. Zij achtervolgden en snelden deze twee personen.
3. Hij, die mij een goede bloedverwant is, zal een lamp aansteken, opdat mijn slaapplaats verlicht worde.
4. Wij kwamen langs het strand geloopen, komend van ginds — met de bedoeling om te snellen — en besloten de negorij binnen te dringen.

---

[1]) Wie denkt hierbij niet aan de beginstrophen van P. C. Hooft's „Galathea": „Minnaar: Galathea siet den dach comt aen" of aan zijn „Sang":
„Rosemont, hoordij speelen noch singen?
Siet den daegheraedt op komen dringen."

5. Verborgen is de hand, die heeft afgehouwen, onbekend welke hand heeft toegeslagen?? Of: De hand, die gesneld heeft, moet verborgen blijven, opdat die hand niet getroffen worde.
(Deze kapata wordt in de negorij Haroeroe-Atamano gezongen).

1. *O! Nakalo nai hosa mena -e,*
Jarimaoe hale lawa wela moeri O!
O! Sala lawa-e wela moeri,
Moeri-o lehito roemba manoe baekole, O!
2. *Timoe leka rasa hei lete mena*
Oewa waria eha kele-kele emoe
Sala kele-kele emoe koda
Malemoe wasa serie ina wama.

1. O! de draak stijgt op en verspert — het vaartuig — van voren den weg. De tijger schudt — het vaartuig — van achter heen en weder, zoodat het roer beweegt gelijk de vogel paikole — kwikstaartje.
2. Hevig blaast de Oostenwind van voren. Broeders weest niet bezorgd, want gezagvoerder en stuurman vervangen ons vader en moeder.
(Deze kapata wordt door lieden van Amahei en Soahoekoe gezongen, wanneer zij naar Banda varen).

BIJDRAGEN
TOT DE GESCHIEDENIS DER RECHTSPRAAK
BIJ DE VEREENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE.

DOOR

Dr. F. W. STAPEL.

I.

Artikel 35 van het octrooi, den 20en Maart 1602 door de Staten-Generaal aan de Oostind. Compagnie verleend, zegt: „.... die van de voorsz. Compaignie sullen vermogen ...... Gouverneurs, volck van oorloge, ende Officiers van Justitie ende tot andere nootelycke diensten, tot conservatie van de plaatsen, onderhoudinge van goede ordre, politie ende Justitie .... te stellen, behoudelijck dat de voorscreven Gouverneurs, Officiers van Justitie ende volck van oorloge sullen eedt van getrouwicheyt doen aen de Staten-Generaal ofte hooge Overicheyt voorsz. ende aen de Compaignie ...." Verder bepaalt het artikel nog, dat de bestuurderen der Comp. ook vermogen de genoemde ambtenaren „aff te stellen" en dat zij bij elke thuiskomst van schepen de Staten-Generaal moeten mededeelen, wie zij tot officiers in de verschillende plaatsen hebben aangesteld, „om hunne commissiën alsdan geaggreert ende geconfirmeert te wordden".

In haar eerste jaren heeft de Comp., die toen nog slechts her en der verspreide factorijen had, geen speciale officieren van justitie aangesteld, maar de hoofden dier factorijen geïnstrueerd, wat zij te doen hadden, indien een of meer hunner ondergeschikten zich aan eenigerlei delict schuldig maakten. In een „Ordonnantie ende Instructie voor de koopluyden en andere personen, die vanwegen de Generale Oostindische Compagnie in Oost-Indiën aan lant sullen blyven" van het jaar 1607 [1]), wordt aan de assistenten opgedragen, den opperkoopman te gehoorzamen, op pene van verbeurte van zoovele maanden gage, „als de Bewinthebberen na gelegentheyt der saecken sullen ordonneren, en bovendien gehouden sijn te betalen de schade, die daerdoor sal worden veroorsaeckt". Den opperkoop-

---

[1]) Stapel, Pieter van Dam's Beschryvinge, I, I, blz. 584 en volgende.

lieden wordt gelast, met elk thuiskomend schip een verslag mede te geven, waarin zij o.m. rapport moeten uitbrengen over het gedrag hunner assistenten. „Ende soo eenige assistenten hen niet wel en droegen, sal den opperkoopman gehouden wesen, deselve sonder uytstel ende met d'eerste schepen over te senden, ende daarbeneffens bescheyt van hun delicten en mishandelinge".

„Ende soo den opperkoopman hem misdroege, sal van gelycken gehouden wesen mette eerste schepen over te komen, waartoe den privé- of scheepsraet der vlote of schepen deses Compagnies belast en geauthoriseert sullen wesen, hem sulcx te manderen; ende soo hy in gebreecke ware alsulcke ordonnantie na te komen, sal gene maantgelden of provisie van den eersten af genieten, ende de vordere schade betalen".

Wij zien hierin nog niets van het uitoefenen van justitie in Indië; eventueele delinquenten moeten worden opgezonden naar Nederland, waar hun zaak zal worden onderzocht en de straf vastgesteld. Merkwaardig is intusschen, dat de hoofden der factorijen van den beginne af hebben getracht, zich en hun personeel te onttrekken aan de jurisdictie der souvereinen, in wier gebied hun kantoren waren gevestigd. Reeds in een contract van 17 Juni 1602 met de opperhoofden van Poeloe-Ai lezen wij: „Verder sijn verdragen, wanneer daer eenigh Hollander tegen den Capiteyn [versta: den opperkoopman] hem te buyten ging, ende vreesende gestrafft te worden, by ons quam ende versogte Moors te worden, en sullen wy hetselve niet vermogen te doen; dan, hem gehouden wezen aen den Capiteyn te leveren, die hem nae gelieffte sal mogen straffen"[1]). In een contract van 17 Mei 1606 met den sultan van Djohor: „Soo eenige persoonen van d'een off d'ander parthye yet op den anderen hadde te seggen van schuldt off andersints, zall de verweerder voor zyne overheydt geroepen worden". En in een overeenkomst met den sultan van Ternate d.d. 26 Mei 1607: „Niemandt van beyde partyen zall den anderen vermogen te verongelycken, maer soo ymandt van de Hollanders de Ternatanen verongelijckt, zall hy by syne overheydt aangeklaegt en gestrafft worden; desgelijcks ook vanwegen de Ternatanen". Het verdrag met Jacatra van 1611 zegt kort en goed: „Zoo de Hollanderen jegens de Javanen eenigh quaet moghten bedryven, soo sall den Capiteyn de misdadigers daerover straffen"; dat van 11 Mei 1611 met den keizer van Ceilon: „. . . . zoo deselve haer ergens in te buyten

[1]) Dit en de volgende contracten vindt men bij Heeres, Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum, I.

gingen, zullen dezelve door de Nederlantsche hoofden over hare misdaad gestraft werden".

Politieke overwegingen maakten het tegen het naderen van het Twaalfjarig Bestand noodig, dat de bewindhebbers maatregelen namen, om de verschillende kantoren en schepen in Indië onder een centrale leiding te stellen. Zij zonden daartoe in 1610 den eersten Gouverneur-Generaal, Pieter Both, naar Indië, voorzien van een ampele Instructie, waarin ook meer aandacht werd gewijd aan het administreeren der justitie daar te lande [1]). In artikel 1 lezen wij: „Den Gouverneur-Generaal .... sal met advis van den fiscael en boeckhouder vermogen te formeren een lichaam of collegie van regieringe over alle actiën en saecken van gantsch India, de Nederlantsche Comp. betreffende, welcke genoemt sal werden den Raet van India .... met raat, advis en stemme van welcke vijf personen hy alle andere comptoiren en quartieren van raet en raetspersonen sal versien, met maght en autoriteyt om by deselve op de respective plaetsen reght, justitie en alle civiele saecken geadministreert en bedient te werden". Artikel 3 luidt: „Alle aanklagten van mesusen, overtredinge der artyckelbrieven [2]), ordonnantiën en bevelen, soo van de Comp. als van den Gouverneur-Generael en die van synen Rade, alsmede over alle onbehoorlycke handelingen en mishandelingen in 't stuck van de commercie van de Comp. sullen, op de aenklaghte van den fiscaal van de Comp., bereght en gedecideert werden, naerdat den Gouverneur-Generaal en die van den Rade van India in billickheyt en goeder conscientie, ten dienste van den Lande ende proffijt van de Comp. sullen bevinden te behoren". Art. 4: „Alle geltstraffen, civiele breucken en criminele confiscatiën sullen gedeylt werden: een derdendeel ten proffyte van den fiscaal; een derdepart ten behoeve van den armen hier te Lande, gerepartieert nae rato van de Came-

[1]) De Instructie voor Pieter Both werd door de Zeventien vastgesteld op 14 November 1609; bij resolutie van den 27en stelden de Staten-Generaal het ambt van Gouverneur-Generaal, benevens een Raad van Indië in, en benoemden Both tot eersten G.-G. Men vindt deze stukken afgedrukt bij Mijer, Verzameling van Instructiën. Bij vergelijking met de originalia blijken bij Mijer, wien slechts te Batavia aanwezige copieën ten dienste stonden, een aantal verschrijvingen en omissies voor te komen. In het derde boek van Pieter van Dam's Beschryvinge, dat nog niet in druk is verschenen, komen de genoemde stukken ook voor. Both vertrok 30 Januari 1610.

[2]) Alle ambtenaren moesten, evenals de zeevarenden, vóór hun vertrek den artikelbrief bezweren, waarin strafbepalingen voorkomen tegen particulieren handel, desertie, muiterij etc. Zie Pieter van Dam I, I, blz. 87, met noot 1. Een speciale Artikelbrief voor „alle soldaten ende volcke van oorloge in Indiën" bij Van der Chijs, Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, I, blz. 231 e.v.

ren [1]), ende 't resterende derdepart ten profyte van de Generale Comp." Art. 7 ten slotte luidt: „Wat voorts aangaat de ordre en manier om goede en korte Justitie te administreren, daeraan gedragen wy ons aen de memorie, Uw op 't houden van de Justitie van de voorgaende vloten medegegeven, en aen 't gunt gy dienthalven selver goetvinden en ordonneren sult" [2]).

De Comp. is met haar eerste rechterlijke ambtenaren wel zeer ongelukkig geweest. Onmiddellijk na zijn aankomst te Bantam benoemde Both tot eersten fiskaal van Indië Abraham Theunemans, „met my uytgevaren voor ondercoopman, op mijn aencompste alhier gemaect fiscaell, door faulte geen ander en hadde". Hij maakte aanvankelijk op Both een gunstigen indruk, „bemercte sijn proceduren tamelycken goet waren". Overeenkomstig zijn Instructie gaf Both hem zitting in den Raad van Indië. Toen Both zich in 1611 op de Banda-eilanden bevond, zond hij Theunemans naar de verschillende kantoren in de Molukken, Ambon en Grissee, om die te visiteeren, de rekeningen over te nemen, en die te brengen naar den boekhouder-generaal, Mattheo Coteels te Bantam, eveneens lid van den Raad. Theunemans zou te Bantam Both's terugkeer moeten afwachten. „En gemerct den Heer Gouverneur-Generaal sonder fiscael by hem te hebben niet en can wesen", werd bij resolutie van 5 Juni 1611 de opperkoopman Hendrick van Raey, die in 1607 met de vloot van Verhoeff was uitgevaren, en in Japan was geweest, tot fiskaal benoemd. Al spoedig maakte Van Raey zich schuldig aan ergerlijke knoeierijen en een schandelijke levenswijze. Na 9 November 1612 deswegen van ambt en qualiteit te zijn gedeporteerd, werd hij op zijn verzoek weer als gemeen soldaat in dienst genomen, maar in 1613 wegen nieuwe schanddaden „gehangen aen den galgh, die hy selfs heeft gemaect" [3]).

---

[1]) Alle lusten en lasten werden verdeeld naar rato van het kapitaal, door de Kamers bij de oprichting der Compagnie gestort — afgerond — en wel in de verhouding: Amsterdam 8, Zeeland 4, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen elk 1.

[2]) Op de vloten der Comp. bevond zich steeds een ambtenaar, meestal de secretaris van den vlootraad, die optrad als fiskaal van de vloot, en als zoodanig een Instructie meekreeg. Hier wordt verwezen naar de zeer uitvoerige „Instructie voor den fiscaal der Oostindische schepen", voorzien van eenige model-interrogatoriën, welke was meegegeven aan de in 1607 uitgezeilde vloot van Verhoeff, en die is afgedrukt bij Pieter van Dam, I. I, blz. 568 en volgende.

[3]) Grootendeels ontleend aan Both's brieven op het Rijksarchief. Zie ook Tiele, Bouwstoffen, I, blz. 23 en 36—37.

Intusschen was Theunemans, die zich tegen Both's bevel nog steeds „Mijnheer Fiscaell-Generaell met een grote arrogance" bleef noemen, na overleg met Coteels opgetreden als opperhoofd van de Comp. te Jacatra. Daar maakte hij zich schuldig aan een ergerlijke levenswijze, veroorloofde zich handtastelijkheden tegen vrouwen van Javaansche grooten, en vergreep zich ten slotte aan een elfjarig Europeesch weesmeisje. Hij werd door Both van zijn functie ontheven en als koopman op een schip geplaatst. Na eenigen tijd viel hij den Portugeezen in handen en is, waarschijnlijk te Goa, gedood [1]).

Uit Both's Instructie blijkt, dat de rechtspraak moest worden uitgeoefend „naerdat den G.-G. en die van den Rade van India . . . . sullen bevinden te behoren". In de praktijk heeft men dit aanvankelijk zoo opgevat, dat G.-G. en Rade, ter plaatse waar zij resideerden, zelf als rechtsprekend college optraden. Later bleef die relatie tusschen den Raad van Indië en de rechtsprekende macht bestaan, doordat steeds een lid van den Raad van Indië voorzitter van den Raad van Justitie te Batavia was. En toen in de 18de eeuw uitsluitend juristen voor het lidmaatschap van dien laatsten Raad werden benoemd en uitgezonden, kreeg de voorzitter van den Raad van Justitie ambtshalve als extra-ordinair lid zitting in Rade van Indië.

Op alle andere plaatsen delegeerden G.-G. en Raad van Indië de rechtspraak op de gouverneurs en residenten aldaar, met hunnen raad, waarbij de secretaris als fiskaal dienst deed. Men treft dan ook in de Instructies voor de hoofden der buitenkantoren steeds de opdracht aan, „de justitie in civiel ende crimineel te administreren".

In 1613 benoemden de Bewindhebbers hun medelid, Gerard Reynst, als opvolger van Both tot Gouverneur-Generaal; zij stelden 1 Maart van dat jaar zijn Instructie vast, die 11 Mei door de Staten-Generaal werd bekrachtigd [2]). Deze Instructie wijkt slechts op enkele ondergeschikte punten af van die van Both; de artikelen, op de rechtspleging betrekking hebbende, zijn daaraan volkomen gelijkluidend.

Reynst overleed 7 December 1615 te Jacatra, en den 19den Juni 1616 benoemden de te Ternate vereenigde Raden van Indië Laurens Reaal, doctor juris en gouverneur der Molukken, tot provisioneel G.-G. Toen Heeren-XVII bericht van deze benoeming kregen, ge-

[1]) Zie De Jonge, Opkomst IV, blz. III, X—XI, 10, 13; Tiele, o.l. blz. 39—41, 59—60, 67.

[2]) Men vindt de Instructie voor Reynst in het Instructieboek der Staten-Generaal, 1611—1623, op het R.A. Evenzoo in de Bijlagen van Van Dam's derde boek. Zie ook het Groot Placaetboek op 11 Mei 1613.

lastten zij, dat Reaal per eerste gelegenheid naar patria moest terugkeeren, en zij teekenden de benoeming van Jan Pieterszoon Coen. Voor dezen stelden zij in October 1617 een Instructie vast, die 14 December werd goedgekeurd door H.Ho.Mo.[1]). Deze Instructie is in haar geheel, en met name op het stuk van de rechtspraak, belangrijk uitvoeriger dan de beide voorgaande. Wij laten hier de artikelen, die daarop betrekking hebben, volgen.

Art. 3: „.... om den Gouverneur-Generaal in alle saecken, de generale directie, soo van den handel, oorloge ende regieringe, alsoock in 't administreren van de Justitie in alle civiele ende criminele saecken met raadt ende daet t'assisteeren, de Bewinthebberen der Vereenigde Comp. verstaen ende begeren, datter altijts in d'Indiën sullen wesen negen Raden, daervan de vier eerste by den Gouverneur sullen wesen .... ofte op eenige saken, de justitie ofte politie concernerende, te committeren".

Art. 4 somt op, welke speciale kennis die raadsleden moeten hebben. Zoo dient het vierde lid te zijn „yemant, die best in de policie ende saecken van rechten ervaren mochte wesen, om meteenen oock het fiscaalsampt te bedienen, ende in alle saecken, de generale policie ende regieringe concernerende, geëmploieert en tot allen plaetsen, daer sulcx noodich mochte wezen, gecommitteert ende afgesonden te werden".

Art. 7: „Den Gouverneur sal oock met syne presente raden alle forten, comptoiren ende schepen van de Comp. van behoirlycke officieren, collegiën ende raden voorsien, om overal goede ordre te houden ende soowel in civile als criminele saecken, onder derselver particulier gebiet vallende, by absentie van den Gouverneur ende Raden van India — die in alle plaatsen niet present connen wesen — recht ende justitie te administreren, daertoe sy de respectieve officieren, collegiën ende raden sullen mogen lasten ende authoriseren".

Art. 8: „Sullen mede den voorsz. Gouverneur ende Raden van Indiën macht ende authoriteit hebben, gelijck henluyden dezelve macht ende authoriteit werdt gegeven mits desen, nyet alleenlijck om in alle civile ende criminele ende halssaecken recht te doen, sententiën te geven ende deselve — sonder admissie van eenich voirder appel ofte provocatie — ter executie te stellen, maer oock ...." (volgt recht van overplaatsing, ontslag etc. van ambtenaren).

---

[1]) Deze Instructie, ook afgedrukt bij Mijer, vindt men mede in het genoemde Instructieboek der Staten-Generaal. Een — slechte — kopie in den bundel Koloniën, no. 4464[1] op het Rijksarchief.

Art. 15 noemt de gages der Raden van Indië; degene „die hem der rechten verstaende, als vierde Raet ende fiscael mochte gebruykt worden" krijgt minder dan de andere, wegens „sijn aenpart in de boeten ende confiscatiën".

Art. 28: „Alle raedtspersonen, rechters ende andere officieren" moeten een eed op den Artikelbrief afleggen in handen van den G.-G. of zijn vervanger, „ende met-eenen belooven, dat zy in alle rechte saecken sullen spreecken, wysen ende sententieren sonder gunste off dissimulatie, sulcx als sylieden in billickheyt ende goede conscientie bevinden sullen te behoiren, op pene dat die sulcx weygert, van alle staet ende digniteyt gedeporteert ende naer 't Vaderlant sonder gagie gesonden zal worden".

Art. 29: „Alle saecken sullen op d' aenclachte van den fiscael ofte van yemant anders, by den Raedt in desselfs plaetse te substitueren, gedecideert werden. Ende sal den fiscael van alle boeten, breucken ende confiscatiën, spruytende uyt saecken van eenige misusen ofte delicten dergeenen, die hun in eedt ofte dienste van de Comp. hebben begeven, genieten een derdepart; d'armen gelycke derdepaert, naer rate van de Cameren te verdeelen, ende 't resterende derdepaert de Generale Compagnie".

Art. 30: „Ende in alle deselve ende andere civile saecken zal gevolgt worden d'ordre ende manieren, de respectieve schepen op 't stuck van de Justitie gegeven ofte hiernamaels te geven, ende soo als den Gouverneur ende Raden bevinden zullen te behoren".

Art. 80 ten slotte draagt G.-G. en Rade op, alles te doen, wat in het belang van de Comp. is, en er speciaal voor te zorgen, „dat een yder, soo in civile als criminele saecken, mach gedaen werden goet reght ende expeditie van justitie, daertoe syluyden oock sullen maecken soodanige keuren, ordonnantiën ende instructiën, als syluyden ten dienste van de Comp. ende tot welstant van derselver dienaren aldaer sullen nodich aghten".

De stichting van Batavia, het al spoedig volkrijke rendez-vous der Compagnie, maakte ook op het gebied der rechtspraak nieuwe maatregelen noodig. In zijn brief van ultimo July 1620 schreef Coen aan de bewindhebbers: „'t Is wonder om te sien, hoe seer Jacatra in corten tijt van volck toegenomen is". Doch met die bevolkingstoename kwamen ook meerdere gevallen voor van moedwil en insolentie, in het bizonder door „eenige van 't gemene volck van d'Engelsen, soo droncken als nuchteren sijnde, gepleecht". Coen had deze „arrogante competiteuren" toegestaan, een kantoor in Batavia te

houden, mits zij zich aan de Nederlandsche voorschriften en jurisdictie onderwierpen. Dit viel hun zwaar, en toen eenige Engelschen een Chinees gevankelijk binnen hun loge hadden gevoerd, waar hij door een bottelier was mishandeld, liet Coen den laatste arresteeren. Ter verantwoording geroepen, verklaarde hij „dat hier te lande geen ander overheyt kende dan synen president". Doch hij werd anders gewaar, toen Coen en zijn Raad hem tot geeseling veroordeelden, welk vonnis ook ten uitvoer werd gebracht. Naar aanleiding van dit en dergelijke gevallen besloot de Hooge Regeering tot een betere regeling van de politie en justitie. Een resolutie van 29 Maart 1620 luidt [1]): „Alsoo deese plaetse en 't gehele lant van Jacatra het voorleden jaar by ons met de wapenen g'conquesteert is, ... so is 't, dat hoognodich eenige officieren dienen te maken, om op alle misbruycken te letten, daerop goede toesigt en reguardt te neemen, en onder goede politie en wetten te leven, ende insonderheyt een bailliuw over de stadt, jurisdictie ende 't lant van Jacatra, streckende te weeten . . . ." Volgt een omschrijving der grenzen van het ambtsgebied [2]), maar niets omtrent het gezag van den baljuw.

Bij dezelfde resolutie werd als zoodanig benoemd Jean Steyns, van Antwerpen, ook al geen gelukkige keuze, daar hij reeds 24 Juni d.a.v. wegens ongeschiktheid moest worden ontslagen [3]).

Een resolutie van 24 Juni stelde vervolgens een Schepenbank voor de stad in [4]): „. . . . . in consideratie geleyt den standt deser tegenwoordiger stadt Jacatra aenwas ende vermeerderinge der burgeren in deselve, alsmede opdat die alhier vreedsaem ende gerust mogen leven, daertoe van noode sy, dat goede ordre, soo in 't stuck van justicie als policie, gestelt worde, sooveel naer gelegentheyt des tijts geschieden can, ... soo is 't, dat de E. Heer Generael, met goetvindinge van syne tegenwoordige Raden, raetsaem geacht heeft een collegie van Schepenen der stadt Jacatra te formeren, omme in

---

[1]) Zie Van der Chijs, N.-I. Plakaatboek, I, blz. 56—57. De Jonge, Opkomst IV, blz. 221—222. Colenbrander, Coen III, blz. 978.

[2]) Zie voor deze eigenaardige grensregeling De Haan, Oud-Batavia I, blz. 42.

[3]) Dat Steyns tot baljuw benoemd was, is onbegrijpelijk. Hij was in 1615 uitgevaren als onderkoopman, maar in hun brief van 5 Maart 1616 schrijven Heeren-XVII al naar Indië, dat hij op goede recommandatie was aangenomen, doch volgens nader bekomen inlichtingen „een gansch gedebaucheert ende tot onsen dienst onnutten quant soude wesen". Dan volgt een zondenregister, als het zich verloopen met vrouwspersonen, het zich ophouden „by den vyant oft aen de andere syde" en als summum: „ja, in Jesuitencloosters soude gewoont hebben".

[4]) De Jonge IV, blz. 222. Colenbrander, Coen III, blz. 979—980.

't voorsz. collegie van Schepenen als wethouders deser stede alle justitie in civiele saecken te administreren ende te exerceren". Er volgen dan bepalingen over de samenstelling — 5 leden, waaronder 1 Chinees — en de zittingsdagen, maar geen omschrijving van gezag of bevoegdheid; daarvoor zie men de beneden te bespreken resolutie van 15 Augustus.

Den 1en Juli d.a.v. publiceerde de regeering een Autorisatie der Schepenen [1]). Dit stuk bepaalt, dat de regeering jaarlijks een verkiezing van nieuwe schepenen zal houden, en wel twee uit de Compagniesdienaren en drie uit de burgerij, en bevat verder de clausule: „Ordonneren ende bevelen derhalven aen allen ende een yder, onder de gehoorsaemheyt ende subjectie van d' Ed. Hooghe Mogende Heeren Staten-Generael ende Syne Princelycke Excellentie, in de jurisdictie van Jacatra residerende, niemant uytgesondert, 't sy vremdeling, vryburger ofte in dienst sijnde personen, 't voornoemd collegie daervoor aen te nemen, t'erkennen ende, gelijck sulcx betaempt, t'obedieren ende respecteren, op pene van arbitrale correctie."

Nog belangrijker was de resolutie van 15 Augustus daaraanvolgende [2]), die een rechtsprekend college instelde, aanvankelijk aangeduid als de „Ordinaris luyden ende commissarissen van den gerechte in 't Casteel", enkele jaren later genoemd met den in Indië nog steeds gebruikten naam van Raad van Justitie. De genoemde resolutie stelt dit lichaam niet slechts in, maar omschrijft ook omstandig zijn bevoegdheden, en, in verband daarmede, tevens die van de Schepenbank. Zij luidt: „Aengesien dat, tot voorderinge van de saecken van justitie hooch nodich is eenige ordre te stellen, hoe ende in wat vougen alle saecken, soo in 't civil als crimineel, binnen ende buyten 't fort aen d' een zyde, mitsgaders het ressort ende jurisdictie der stede — olim — Jacatra aen d'ander zyde, by den advocaet-fiscael ende bailliu respectivelijck berecht ende geadministreert sullen worden, Soo is, by den Ed. Heer Gouverneur-Generael ende synen Raadt nae rype deliberatie verstaen ende goetgevonden, vooreerst en ende tot dat anders geordonneert sal wesen, daerinne te gebruycken de navolgende voet:

Als te weten: indien binnen 't resoort van de stadt gedelinqueert wort ofte eenige questiën ofte geschillen — amende ofte correctie medebrengende — ontstaen tussen een burger ofte vreemdeling ende

[1]) Van der Chijs I, blz. 59—60; Colenbrander, Coen III, blz. 981. De Jonge, Opkomst IV, blz. 223—224.

[2]) Van der Chijs I, blz. 62—65; Colenbrander, Coen III, blz. 981—984.

een soldaet ofte imant anders, in dienste van de Generale Compagnie, waerinne 't recht van de hooghe overicheyt bewaert moet worden, dat de bailliu daervan by preventie aenclager sal wesen, ende dusdanige gemengde saecken — burger ende burger alleen niet raeckende, maer burger ende soldaet off andere Compagnie's dienaeren te samen — voorts gesententieert sullen worden by de ordinaris vijff schepenen van de stadt, mits dat de bailliu gehouden sal sijn daerby te roepen twee van den crychsraedt ende [1]) ordinaris commissarissen ende gerechtslyden van 't fort, naerdat het een soldaet off ander dienaer van de Compagnie is, die met een burger ofte vryman in moeyten is gevallen, welcke twee van den crijchsraedt off commissarissen voors. haere sessie, stemme ende authoriteyt by ende neffens de voors. schepenen sullen hebben, tot volcomen uytinge van de saecke ende langer niet.

Wederom by sooverre over delicten off transgressiën van keuren ende ordonnantiën, vallende binnen off buyten 't fort tussen een soldaet off andre dienaer van de Comp. ter eenre, ende een burger ofte vryman van de stadt ter ander syden, partyen gecalangeert, geapprehendeert ofte aengesproocken worden by ofte deur bevel van den advocaat-fiscael, gelijck sulcx betaemt ende behoorlijck is, dat al hetselffde op den eysch ende aenclachte van den advocaet-fiscaal voors. affgedaen, getermineert ende gesententieert sal worden by de ordinaris commissarissen ende rechtsluyden van 't fort, ten overstaen van twee schepenen wt der stadt, welcke schepenen in gelycken gevalle mede aldaer sullen hebben haere sessie ende stemme alsvoren.

Maer alle simpele saecken, 't sy crimineel ofte civil, die tussen de soldaten en dienaeren van de Comp. alleen, sonder vermenginge der burgeren ofte vrye luyden vallen, in off buyten 't fort, deselve sullen berecht worden by den advocaet-fiscael ende de commissarissen ende rechtsluyden van 't fort alleen, gelijck oock de saecken der burgeren ende vrye luyden onder den anderen by den bailliu ende schepenen van der stadt, ende niemandt anders, alles ten eynde de jurisdictie ende authoriteyt van beyde de gerechten ende de gerechts-officieren ten wederzyden blyven in vigeur, ende alle misverstanden ende confusiën, daerover te ontstaen, verhoet.

Ende gemerckt de schepenen van der stadt alreede verkoren ende haere gerichtsampt exercerende sijn, in vougen dat binnen 't fort ten voors. eynde de commissarissen oock dienen gestelt, soo sijn tot commissarissen ende ordinaris luyden van den gerechte in 't fort by

[1]) Beter ware: ofte.

den Ed. Heer Gouverneur-Generael ende synen Raedt genomineert ende gecomiteert dese naervolgende personen: de cappiteyn van 't fort met beyde luytenanten, Pieter Dircxen, Abraham van Uffelen, Dr. Pauwels Barsen, Pieter Barentsen, ende de cappiteyn van de prauwen.

Welck collegie van commissarissen ofte gerechtsluyden in 't fort haere vergaederingen sullen houden alle dagen, als er iets te doen sal wesen; ende sal den president evenwel geauthoriseert zijn, vergaderinge te beleggen buyten tijts, voor ende na de middach, als de gelegentheyt dat vereyscht, altijts daerop lettende, dat by convocatie van de gerechtsluyden in 't fort niet verhindert worde de vergaderinge van schepenen in de stadt, nadien een persoon in twee collegiën tegelijck teffens niet en can compareeren. In dit collegie sal presideren een van de Raden van Indiën, off soodanige andere, als de president, niet connende vaceren, in syne plaetse substitueren sall.

Sullen oock de luyden van den gerechte in dit collegie niet minder mogen besoigneren als met vijff persoonen, maer wel met meerder, ingevalle het in saecken is, het fort ofte de supoosten van dien alleen concernerende, maer in gemengde saecken tussen soldaet off burger sullen alleenlijck vijff uyt het collegie daertoe genomen worden, tot keure van den president, welcke vijff met twee schepenen van de stadt gevought, seven sullen maecken, als vice versa twee commissarissen met de vijff schepenen van de stadt van gelycken seven.

Aengaende 't volck van de schepen, op de rede of te wachte leggende, ende alle andere te water in dienste van de Comp. gebruyckt, deselven in eenige delicten vallende aen lant in ofte buyten 't fort, sullen mede by den advocaet-fiscael te rechte worden gestelt voor de commissarissen ende gerechtsluyden van 't fort voors., mits dat in sulcken gevalle oock sal gevolcht worden de voorgaende voet, namentlijck dat d'oppercoopman ende schipper, ofte anders de twee hooftofficieren, daeronder sy behoren, haer tot vermaninge van den fiscael sullen vougen by vijff van de gerechtsluyden van 't fort, ende de saecke affdoen in manieren, boven verhaelt, offte sullen na genomen kennisse van den fiscael by den Ed. Heer Gouverneur ende synen Raede, ofte anders by de commissarissen ende gerechtsluyden van 't fort, gerenvoyeert worden aen den ordinaris Raedt van 't schip, soo men bevindt redenen daertoe te dienen.

Indien 't gebeurde, dat den advocaet-fiscael en de officieren van den crijghsraedt, mitsgaders de bailliu van de stadt tegelijck quamen om eenige soldaten, vryburgers off volck van de schepen, schuyten en jachten — ende wat meer de Comp. te water dienste doet — te

apprehenderen — gelijck tot vorderinge van de justitie een iegelijck derselver syne uytterste devoir te doene schuldich is — soo sullen den advocaet-fiscael en de officieren van 't fort in sulcken gevalle altijt hebben de preferentie, ende de gevangens nae hen nemen ende in 't fort te rechte stellen alsvoren.

Wanneer oock in gemengde saecken de bailliu eenige suppoosten van 't fort voor schepenen van de stadt in rechte betreckt, soo wort verstaen, dat sulcx sal geschieden onder behoorlijck respect, die de bailliu den fiscael in sulcken ende andere saecken schuldich is te draegen, ende sonder verminderinge ende prejudicie syner authoriteyt ende waerdicheyt.

Voorder, alsoo vóórdesen oock de Engelsen binnen de jurisdictie van de stadt op eenige delicten sijn beloopen, ende derhalven mede een seeckere ordre hierinne dient geraempt, soo is geresolveert ende raetsaem gevonden, dat in delicten tussen d'Engelsen onder den anderen, de bailliu van alles wel kennisse sal nemen, ende de delinquanten aentasten ende in hechtenisse brengen, maer dat hy daernae, de saecke gecommuniceert metten Ed. Heer Generael ofte syne Raden, deselve sal overleveren in handen van de hooffden haerder natie, omme by Haer Ed. gestraft te worden na merite van der saecke; maer indien d'Engelsen iets bedryven, daer een burger ofte vryman ofte imant van de suppoosten van 't fort te cort geschiet, mede schuldich aen is ofte vermenght, sal de bailliu in sijn district eenpaerlijck soo wel tegen d'een als d'ander procederen ende deselffde straffen, als in gemengde saecken, articulis precedentibus, is verstaen, ende in deselffde saecken oock de fiscael ende crijchsofficieren van 't fort, indien het delict daerbinnen ofte buyten 't fort wort geperpetreert".

Nog werd, naar aanleiding van een door baljuw en schepenen ingediende memorie, den 18den Augustus een resolutie aangenomen, waarin „seeckere poincten van policy" werden geregeld [1]). Daaruit blijkt, dat schepenen ook gedeeltelijk als stadsbestuurders moesten optreden, en toezicht moesten houden op „het suyveren ende reynigen van de straten ende stegen", het openen en sluiten der poorten, het luiden der klokken e.d. Verder worden een aantal zaken strafbaar gesteld, als het zetten van gelagen 's avonds na negen uur en onder kerktijd, het zingen en krijten van dronken lieden langs de straat etc. terwijl ook een burger-militie of schutterij wordt ingesteld. Voor ons

---

[1]) Van der Chijs, Plakaatboek I, blz. 65—71. Colenbrander, Coen III, blz. 984—988.

onderwerp zijn daaruit slechts van belang de bepalingen omtrent het in appel komen van schepen-vonnissen, waaruit blijkt, dat men van veroordeelingen tot een boete van 25 realen en daarboven in appel kon komen bij de gerechtsluyden van het fort; ook wel van mindere zaken, mits men kon aantoonen die „qualijck gewesen te sijn".

Bij resolutie van 9 December werd vastgesteld een „Memorie van de boeten, die de heer Jop Christiaensz. Grijp, bailliu der stede Batavia, by den dagelijcxsen Raet met approbatie van den Ed. Heer Generael.... voortaen sal genieten". In dit stuk komen ook een aantal bepalingen voor, welke de bevoegdheid van den baljuw als hoofd der politie regelen [1]).

Ten slotte zij nog vermeld, dat een resolutie van 7 Juli 1626 een zegel vaststelde voor de gerechtsluyden van het fort, met het inschrift: „Ordinary Raedt van Justitie binnen het Casteel Batavia". Sedert werd dit college algemeen aangeduid als Raad van Justitie [2]).

Zoo was dan 's Compagnies hoofdstad voorzien van behoorlijke rechtsprekende colleges, maar nog steeds golden voor de „ordre en manier", waarop deze hun uitspraken moesten baseeren, de vrij primitieve memories, aan de vloten medegegeven. Doch ook hierin zou weldra verbetering komen; het initiatief daartoe ging evenwel niet uit van Coen en zijn Raad, maar van Heeren-XVII. De aanleiding daartoe was de hiervóór aangehaalde brief van 31 Juli, waarin Coen rapport had uitgebracht over den groei van Batavia. In antwoord daarop schreven zij 4 Maart 1621 [3]): „Rechten ende wetten sal U.Ed. aldaer doen observeren, die hier in Hollandt geobserveert werden, achtervolgende de politicque ordonnantie van den 1en Aprillis 1580, de verclaringe van de Heeren Staten van Hollant op de ordonnantiën van de successiën van den 13en Mei 1594, het placcaet op 't stuck van de successiën ab intestato van den 18 December 1599; ende daer deselve ordonnantiën ende placcaten niet in disponeren, sult gebruycken ende volgen de gemeene civile rechten, sooals die hier te lande worden gepractiseert, waerna de rechters haer sullen hebben preciselijck te reguleren.

Soo 't geviel, dat by placcaet ofte ordonnantie aldaer tot welstant van de regeringe iets mochte geordonneert worden, waervan de politicque ordonnantie, verclaringe ende placcaet alsboven, by d'Heren

1) Van der Chijs, blz. 190. Bij resolutie van 28 Augustus 1621 had de stad officieel den naam Batavia gekregen.

2) Van der Chijs, blz. 203.

3) Colenbrander, Coen IV, blz. 497—498.

Staten van Hollant doen emaneren, niet is gestatueert, soo sal UE. en de Raden van Indiën daerinne mede volgen, sooveel als mogelijck is, de intentie van 't voornoemde placcaet ende ordonnantie, oft andersints de practicque van de civile Romeynse wetten. Maer in saken, die geen recht en stellen tusschen twee particulieren, ende alleen dienen tot vermeerdering, verbetering ende order van de stadt en burgerye, alsoock tot benefitie van de trafficquen, daerinne sullen UE. disponneren, sooals meest dienstich wesen sal. De Bancq van Schepenen in de stadt Batavia sal in de administratie van de justitie preciselijck volgen d'ordonnantie van de Heeren Staten van Hollant van den 1en Aprillis anno 1580, disponerende op 't stuck van de justitie binnen de steden ende ten platten lande van Hollant. Ende dient bevoordert, dat in de Bancq van Schepenen eerlycke ende verstandige luyden werden gestelt, opdat goet cort recht geadministreert werde. Ende indien hem iemant by voornoemde Schepenen vint beswaert, die sal daervan vermogen te provoceren als nae rechten; in absentie van den Gouverneur-Generael ende Raden van Indiën aen den Gouverneur van de stadt ende 't casteel ende syne raden, die by uytterste ressort by absentie alsvoren, met advijs van den advocaet-fiscael, daervan gehouden sullen wesen kennis te nemen, ende achtervolgen d'ordonnantiën ende instructie, gemaect by de Heeren Staten van Hollant op de bevoordering van de justitie in clene saecken, deselve applicerende, daer sy nae gelegentheyt van saken — onaengesien de quantiteyt van de somme in questie — geapliceert can worden. Dit sal voor de gelegentheyt van de stadt Batavia en de administratie aldaer best wesen, sonder toe te laten, dat de lieden verder worden getrocken voor den Gouverneur-Generael ende Raden, absent wesende; maer als UEd. present sijn, soo sullen pertyen, die beswaert sijn, den Gouverneur van 't casteel ende syne Raden voorbygaen ende voor UEd. immediate compareren, haer administrerende goet recht, sooals behoorlijck is [1]).

't Selve vonden wy goet aldus te ordonneren, want vele vremde natiën aldaer in de stadt comende hantelen, ende genodicht sijnde op sekeren corten tijt te vertrecken, souden by provocatie aen eenich collegie, dat buyten de stadt in verde gelegen quartieren residerende

[1]) Uit deze bewoordingen blijkt, dat Heeren-XVII van meening waren, dat behalve de Hooge Regeering, bestaande uit G.-G. en Rade, te Batavia ook nog een plaatselijke gouverneur met een raad zetelde, belast met het bestuur over de stad en de Ommelanden. Zooals men weet, was dit niet het geval, maar was de G.-G., behalve met de algemeene leiding, ook belast met het rechtstreeksch bestuur over Batavia en het voormalige koninkrijk Jacatra.

is, grote molestiën comen te lyden ende van hare pretensiën berooft werden, waerinne wy by desen middel vertrouwen voorsien te hebben".

Men zou kunnen verwachten, dat na dit schrijven van Heeren-XVII de Indische regeering onmiddellijk zou zijn overgegaan tot uitvoering van de belangrijke opdracht, daarin vervat, doch dit is niet gebeurd; noch in de missiven, noch in de resolutiën of plakkaten van G. G. en Rade komt in de volgende jaren iets daarvan voor. Eerst in 1625 ging De Carpentier over tot uitvoering der voorschriften van 1621. Een resolutie van 31 Mei 1625 [1]) gelast een reorganisatie van de Schepenbank, die voortaan zal bestaan uit 7 leden, en wel 3 uit de suppoosten van de Compagnie en 4 uit de burgerij. Zij moeten in civile zaken met 5 stemmen, en in crimineele met het geheele college „besoigneren ende sententieren achtervolgende d'ordonnantie, daerop beraemt ende eerstdaeghs te emaneren".

Deze laatste woorden leiden reeds een ordonnatie in, waarbij de regelen zouden worden vastgesteld, volgens welke de rechtspraak moest worden uitgeoefend. Bij resolutie van 6 Februari te voren had de Indische regeering „ingevolge de recommandatie van de XVII-nen by derselver missive van den 4 Meert 1621" aan gecomitteerden uit den Raad van Justitie en de Schepenbank opgedragen, ontwerpen in te dienen voor: 1o. een Instructie voor schepenen; 2o. een Instructie voor den baljuw en de onder hem dienende officieren — deurwaarder, cipier, etc. —; 3o. een „Ordre van procederen in criminele saken"; 4o. een „Ordre op 't stuck van arresten", een „Ordre op 't stuck van desolate boedels", en een „Ordre op 't stuck van geprivilegeerde schulden"; 5o. een ampliatie op het plakkaat van 4 Mei 1622 betreffende de slaven; 6o. een Instructie voor de Weeskamer te Batavia. Al deze ontwerpen werden bij resolutie van 16 Juni 1625 tot wetten voor Indië verheven, evenals de voorschriften uit den hiervoor genoemden brief van Heeren-XVII d.d. 4 Maart 1621, namelijk de Ordonnantiën op de justitie van de Staten van Holland van 1 April 1580, de Verklaring van genoemde Staten op de Ordonnantiën van de successiën, d.d. 13 Mei 1594, en het Plakkaat van dezelfden op de successiën ab intestato, van 18 December 1599 [2]).

Na eenige jaren vonden Heeren-XVII het gewenscht, nog eens hun inzichten in zake de rechtspraak voor Indië uit te spreken; zij deden

[1]) Van der Chijs, Plakaatboek, I, blz. 125—126.
[2]) Van der Chijs, I, blz. 126 en volgende.

dit bij het opstellen van een Instructie voor den Gouverneur-Generaal Hendrick Brouwer, welke Instructie zij 17 Maart 1632 teekenden [1]) Dit 94 artikelen tellende stuk begint met de bespreking van de Justitie, waaruit al dadelijk blijkt, van hoeveel belang de Zeventien dit onderdeel achtten. De bedoelde artikelen luiden:

„1. Alsoo het fondament van alle goede wel gereguleerde regieringen bestaadt in de administratie van een rechtmatighe justitie, wert de Gouverneur-Generael, eerste en andere Raden van India serieuselijck gelast, achtervolgende hare commissie van de Ed. Hoog Mo. Heeren Staten-Generael, mitsgaders Syne Princelycke Excellentie, soo in 't generael als particulier de goede handt daeraen te houden, dat op Batavia en alle andere plaetsen, onder het gebieth van de Compagnie sijnde, d'selve mach werde bedient volgens de instructiën en practycke, in de Vereenighde Nederlantsche provinciën doorgaens, soo in 't civil als crimineel, geobserveert, ende dat tottertijdt van hier een andere besondere instructie op de name van Hare Ho. Mo. en Syne Excellentie gemaeckt en overgesonden sal sijn, waernae alle rechteren in toecomende hun sullen hebben te reguleren.

2. Sullen mede de voorsz. Gouverneur-Generael en Raden van India vooral wel letten, en daertoe ordre geven, dat alle civile en criminele saecken, soo haest doenlijck is, mogen werden getermineert, de saecken en dagelijcxsche processen, mitsgaeders de gevangenen, uyt wat oorsaecke 't selve oock wesen mochte, niet opgehouden, maer idereen gedaen werden cort recht en expeditie van justitie, opdat alhier buyten clachten blyven mogen.

3. Ende alsoo de Compagnie door voorgaende executie over saecken van notoire crimina lesae majestatis in groote ongelegentheyt, verachteringe en schade gebracht is [2]) sullen den Gouverneur-Generael en Raden van India scherp letten, ende tot dien eynde de respective vice-gouverneurs en directeurs van de comptoiren ende forten van India expresselijck ordonneren, in alle grote saecken, als sijn van conspiratie, verraet ende diergelycke, ten principale niet te procederen sonder kennisse van den Generael ende Raden van India, dewelcke sy in sulcke gevallen, die Godt verhoede, daervan datelijck advyseren

[1]) Ook deze Instructie is afgedrukt bij Mijer, Verzameling van Instructiën, blz. 49 e.v. De hier volgende citaten zijn genomen naar den oorspronkelijken tekst in het resolutieboek van Heeren-XVII — het exemplaar van de Kamer Zeeland — op het Rijksarchief.

[2]) Dit slaat op het bekende proces tegen de Engelschen op Ambon in 1623. Zie daarvoor Stapel, De Ambonsche „Moord", in Tijdschrift Bat. Genootschap, 1923.

sullen, om voorts daerin gedisponeert te worden, als naer behoiren".

In afwachting van de in Art. 1 toegezegde „besondere instructie" hebben G. G. en Rade na eenigen tijd een uiterst verdienstelijk werk gedaan, door in de jaren 1640 tot 1642 de Bataviasche Statuten te doen samenstellen, een bewerking van alle tot dusver door de Indische regeering uitgevaardigde wettelijke voorschriften. Reeds in de Instructie voor Pieter Both wordt gesproken van „ordonnantiën en bevelen, soo van de Compagnie [1]) als van den Gouverneur-Generael en die van synen Rade". Artikel 80 van de Instructie van 1617 zegt, dat „syluyden oock sullen maecken soodanige keuren, ordonnantiën ende instructiën, als syluyden ten dienste van de Comp. ende tot welstant van derselver dienaren aldaer sullen nodich achten" [2]). Op grond dezer voorschriften hebben G. G. en Rade al van den aanvang af een groot aantal ordonnantiën en plakkaten uitgevaardigd, die voor Indië kracht van wet hadden [3]). In 1640 nu droegen zij aan Mr. Joan Maetsuycker, 2 Mei 1636 uitgevaren als pensionaris bij den Raad van Justitie te Batavia, en in de stukken der Indische regeering wel aangeduid als „onsen raetpensionaris", op, uit al die plakkaten en ordonnantiën een codex samen te stellen. Omtrent de bedoeling en uitvoering dezer opdracht kan de resolutie der Hooge Regeering van 23 April 1641 licht verschaffen [4]). Zij luidt: „Alsoo wy by ervarentheyt gewaer worden ende ondervinden, hoe dat veele loffelycke placcaeten ende ordonnantiën, by onse voorsaeten als ons successivelycken, ten besten van deese republycke geëmaneert, naer behooren niet en werden g'observeert ende achtervolcht, vermits deselve door de placcaetboecken als anders wijd en zijd verspreyt, mitsgaders seer langh g'extendeert ende mitsdien fastidieus ende moeyelijck om lesen sijn, ... soo is 't, dat wy .... goet gevonden hebben onsen raetpensionaris te belasten, alle de voorschreven statuten, placcaten ende ordonnantiën op te soecken, ende, de substantie ofte disponeerende poincten daeruyt getoogen, met

[1]) Bedoeld worden Heeren-XVII, die b.v. de artikelbrieven samenstelden.

[2]) De Instructie van 1617 is de basis gebleven van alle volgende; er wordt naar verwezen in die van 1632 — art. 96 — en ook in het schrijven van de bewindhebbers van 22 April 1650.

[3]) Men vindt er tientallen in het Ind. Plakaatboek van Van der Chijs.

[4]) Voor de Bataviasche Statuten zie men Mijer, Geschiedenis der Codificatie in Nederl.-Indië, in het Tijdschrift voor Neerland's Indië, 1839, blz. 221 e.v. Ook Keyzer, De oude Bataviasche Statuten, in Bijdragen Kon. Inst. 1864, blz. 393 e.v. en Van der Chijs, N.-I. Plakaatboek 1, blz. 472 en volgende. Mijer vergist zich, waar hij zegt, dat Maetsuycker 23 April 1641 de opdracht kreeg; op dien datum was zijn ontwerp al gereed, en vroeg hij daarop het oordeel van deskundigen te mogen vernemen.

corte ende duydelycke woorden yder poinct onder sijn behoorlycken titel by forme van tractaet by-een te vergaederen, mitsgaders voort d'selve, daer superflue ofte defectueus bevonden souden worden, te expungeeren, altereren ende amplieeren, sulcx ende soodanigh, als nae syne goede kennisse ende becoomen experientie van de policye ende justitie deser landen soude bevinden te behooren. Ende denselven sulcx jegenwoordlich, door de hulpe Godes, getrouwelycken in effecte gebracht hebbende, voorgedraegen ende versocht heeft, wy eenige rechtsgeleerden als andere goede costuymiers, hun des verstaende, wilden committeeren, omme sijn voorschreven gebesoigneerde met deselve te confereeren ende ten besten van dese republycque over te leggen, soo is't dat wy, in allen maniere voorschreven goede werck willende bevoorderen, daertoe genomineert ende gecommitteert hebben de naervolgende persoonen:

den fiscael van India, Gerrit Demmer,

Mr. Symon van Alphen, baillieu deser stede,

Huybrecht van den Broeck, vice-president van schepenen,

Mr. Pieter Anthonisz. Over 't water, raet van justitie deses casteels, ende

Hugo Borreus, schepen,

lastende ende beveelende deselve, voorschreven geconcipieert tractaet metten anderen exactelycken te resumeeren, pondereren ende over te wegen, omme daernae, gehoort derselver advijs, by ons daerinne gedisponeert te werden".

Ruim een jaar besteedden de gecommitteerden aan hun taak, en dienden toen het door hen goedgekeurde ontwerp bij de regeering in, die 5 Juli 1642 verklaarde „hetselve met onse authoriteyt te bevestigen". Drie dagen daarna werd het gepubliceerd en afgekondigd, „omme voortaen in plaetse van de voorschr. placcaetboucken gebruyckt te werden".

Wij willen op nog twee punten de aandacht vestigen, en wel 1o. op den volgenden zin uit de Inleiding: „. . . . . opdat in desen door de placcaten, die in toecomende by ons ofte onse naesaten sullen werden uytgegeven, niet wederom eenige nieuwe verwerringe veroirsaeckt en werde, hebben wy mede nodich geacht ende geordonneert, gelijck doen mits desen, dat, soo wat placcaten, keuren ofte statuten in toecomende gemaeckt ende gepubliceert sullen worden, het dispositijff daervan by die van den Raet van Justitie deses casteels, ofte dengenen, die daertoe van ons ofte onse naesaten sal wesen gelast, met soo corte ende duydelycke woorden als doenelijck, insgelijcx in dit tractaet

onder bequamen titul sal worden ingeschreven ende gevought, 't welck alsdan mede van gelycke cracht ende waerde gehouden sal worden als de placcaten, keuren ende statuten, daer hetselve uyt genomen sal sijn". 2o. willen wij nog overnemen het „Besluyt", ook omdat daarmede in strijd is de verklaring van Mr. P. Mijer, op blz. 230 van zijn hiervoor aangehaalde Bijdrage tot de Geschiedenis der Codificatie in Nederlandsch-Indië, als zouden de Statuten slechts kracht van wet hebben gehad op Batavia, en zelfs niet eens op de andere plaatsen op Java. Het Besluyt, vormende de 48e paragraaf der Statuten, luidt: „Voorts is generalycken gestatueert, dat van wat saecken in desen niet bysonder geordonneert sy, geobserveert ende onderhouden sullen worden de rechten, statuten ende costumen, in de Vereenighde Nederlanden gebruyckt; ende daer deselve mede sullen comen te deficieeren, geuseert ende achtervolght sullen worden de beschreven keyserlycke rechten, voor soo veel die met de gelegentheyt van dese landen overeencomen ende practicabel sullen sijn.

Gelijck dan oock alle vice-gouverneurs, presidenten, overheden, justicieren ende rechters van de affgelegen landen, steden ende plaetsen, onder de gehoorsaemheyt van den Nederlantsen Staet in dese landen sorteerende, hun nae dit ordonnantiebouck gehouden sullen wesen te reguleeren, voor sooveel de constitutie derselver landen, steden ende plaetsen toelaeten ende gedogen sal.

Ende opdat van dese statuten, keuren ende ordonnantiën, als degene, die daer naederhant noch bygevoeght sullen worden, niemant ignorantie ofte oncunde pretendeere, sullen deselve jaerlijcx, t'ellekens nae de veranderinge van de weth deser stede [1]), vernieuwt ende nae voorgaende proclamatie ende affixie van billetten in open raetcamer gepubliceert ende affgecondicht werden".

De laatste en belangrijkste Instructie, door Heeren-XVII vastgesteld, en die tot het einde van de Comp. van kracht is geweest, werd in 1650 aangenomen. Blijkens de resolutie der Zeventien van 21 April 1650 is ze ontworpen door den advocaat van de Compagnie, Mr. Dirk Pruys [2]); in de vergadering van 22 April werd ze gearresteerd, daarna in het net geschreven en den 26en geteekend. Men vindt haar merkwaardigerwijze niet in het resolutieboek der Zeventien, maar in de missive naar Indië, eveneens geteekend op 26 April 1650. Ze voert

[1]) Elk jaar werden op 30 Mei, den gedenkdag van de stichting van Batavia, de schepenen bedankt, en een nieuw college gekozen en beëedigd.

[2]) Zie voor hem Pieter van Dam's Beschryvinge, I, I, blz. 272, 274—275, 280—281.

als titel [1]) : „Poincten ende articulen in forme van Generale Instructie, ter vergaderinge van de Heeren Seventhiene, representerende de Generale Nederlantsche Geoctroyeerde Oostindische Compagnie, gearresteert voor den Ed. Gouverneur-Generael ende bygevoechde Raden, wegen de gemelde Comp. residerende tot Batavia, om Haere EE. in alle voorvallende gelegentheden tot meerder welvaren endè prosperiteyt van deselve te dienen". De talrijke bepalingen, die betrekking hebben op de administratie der justitie, komen voor een deel overeen met die in de reeds besproken instructiën, maar zijn voor een ander deel nieuw en van uitnemend belang. Omtrent den Raad van Justitie wordt gezegd — de 164 artikelen zijn niet genummerd — „dat in den gemelten raet altijt — soo oock geschiet — een van de ordinaris Raden van India het presidents-ampt beclede". Bizondere aandacht verdienen de volgende artikelen:

„Dat de Gouverneur-Generael en de Raden van India alle resolutiën ende condemnatiën van den gemelten Raedt van Justitie sonder eenige verhinderinge off handsluytinge [2]) effect sullen laten sorteren, sonder eenige delinquanten by forme van pardon van de opgelegde straffen te eximeren [3]), veelmin de sententiën ende proceduren, op d'aenclachte van den fiscael van India in recht gebracht ende aldaer geïntenteert, te annuleren ende den voortganck derselver te beletten, tot groote cleynachtinge ende disrespect van den Raedt van Justitie".

„Dat soodanige proceduren ende manieren van doen in den persoon van den Gouverneur-Generael — als al te souverain buyten ordre tot vilipendie van de justitie geëxerceert werdende — geensints geleden mogen werden, ende derhalven de vergaderinge van de Seventhiene goetgevonden heeft UE. te ordonneren, dat alle civile ende criminele saecken, decisiën ende executiën; sonder onderscheyt toevertrouwt ende bevolen sullen blyven aen den president en de gesamentlycke raden van den achtbaren Raedt van Justitie des casteels, ende dat op den voedt, ordre ende instructiën, in 't Ordonnantie-boeck van Batavia [4]), daer ter plaetse nu in gebruyck sijnde, begrepen, behoudens [5]) nochtans den Gouverneur-Generael ende de presente Raden

---

[1]) Ook deze Instructie is afgedrukt bij Mijer, Verzameling van Instructiën, waar ze, evenals de voorgaande, in een moderner spelling is opgenomen, terwijl hier en daar andere woorden staan dan in het origineel.

[2]) Mijer heeft hier ten onrechte: handstuitingen; zie Verdam, Middelnederl. Woordenboek op hantslutinge.

[3]) Bij Mijer staat: excuseren.

[4]) Hiermede worden bedoeld de Bataviasche Statuten.

[5]) Duidelijker ware: behoudende.

van India collegialiter — verstaende in complete vergaderinge — aen haer de remissen off pardonnen in saecken, daer de delinquanten over misdaet ter doodt verwesen sijn, ende anders off voorder niet, sonder dat den Gouverneur-Generael yegens het advis van de Raden op eygen authoriteyt daerinne sal mogen dispenseren, maer gehouden wesen te volgen 't gunt by de meeste stemmen van 't collegie geresolveert ende geconcludeert sal werden".

„Dat de respective officieren van de justitie, fiscael ende balyou, wegens de bedieninge van haere ampten, de te nemen off genomen informatiën ende alle 't gunt daeraen voorder dependeert, niemant sullen hebben te kennen als den president en de raden van de respective collegiën van justitie te Batavia, die alles, de justitie raeckende, ordonneren, de officieren in eer, respect ende goede achtinge houden, daer het behoort mainctenerен, ende daerjegens oock geensints gedoogen sullen, dat de gemelte officieren in boeten off breucken, excederende, volgens den inhoud der placcaten off wel 't gebruyck op Batavia, de waerde van ses realen van achten, sijnde vijfthien guldens, met de delinquanten te[1]) composeren off verdragen, ten ware den president met advijs van raden om redenen van consideratie op versoeck van pertyen 't selve accordeerde, dat in soodanigen cas sijn discreet oordeel bevolen sal blyven".

Nog schrijft een der artikelen voor, dat in gevallen van eenig belang, zoowel in civiele als crimineele zaken, de stukken, in staat van wijzen gebracht, vóór de beslissing moeten worden ter hand gesteld aan een der leden, „omme thuys by haerselven te lesen ende in den raet de gelegentheyt van dien te rapporteren, opdat door precipitante advysen pertyen niet verongelijckt, maer goet recht geschieden mach".

Ten slotte vestigen wij nog de aandacht op het voorschrift, dat „de respective subalterne collegiën van justitie ende politie"[2]) bij de uitoefening hunner functiën zich eveneens moeten regelen naar het „Ordonnantie- ende Placcaetboeck, door den E. Joan Maetsuycker voordesen t' samengetrocken, tot dat van hier, des nodich geacht sijnde, goetgevonden mocht werden anders te ordonneren".

In deze voorschriften van 1650 is het nieuwe en belangrijke, dat de justitie volkomen onafhankelijk wordt gemaakt van de regeering.

[1]) Dit „te" dient te worden weggelaten.

[2]) Hiermede wordt bedoeld het in 1642 ingestelde college van Commissarissen voor huwelijksche en kleine zaken, en waarschijnlijk ook de rechtsprekende colleges op de buitenkantoren.

Waar dit zoo beslist en in nadrukkelijke bewoordingen uitgesproken wordt, en de ontwerper, Mr. Dirk Pruys, in een bijna dertigjarigen diensttijd de praktijken der Comp. door en door had leeren kennen, rijst het vermoeden, dat hij in het optreden der Indische regeering aanleiding moet hebben gevonden tot deze positieve formuleering. En inderdaad komt men bij het doorlezen der brieven en resolutiën van Gouverneur-Generaal en Rade meermalen de bewijzen tegen van het ingrijpen in de rechtspraak. Wij willen hier niet nogmaals een overzicht geven van het veelbesproken geding tegen Pieter Cortenhoef en Sara Specx, dat tot het klassieke voorbeeld in deze is geworden [1]), maar een minder bekend geval als bewijs aanvoeren, hetwelk zich eerst kort te voren, namelijk in 1647, had afgespeeld. In dat jaar had de baljuw van Batavia, Ambrosius van der Keer, in een Chineesche woning beslag gelegd op een gouden „joosjen ofte Chinees afgodeken", en wel op grond van de volgende bepaling in de Bataviasche Statuten: „Binnen voorsz. lantpalen en sal geen anderen godsdienst ofte religie gepleeght, veelmin geleert ofte voortgeplant worden, 't sy in 't heymelijck ofte in 't openbaer, als de gereformeerde christelycke religie, gelijck die in de publycke kercken van de Vereenigde Nederlanden geleert wordt" [2]). Onder de Chineesche gemeente, die door de regeering was erkend als het fundament „van dese opluyckende republycke", veroorzaakte deze gebeurtenis een groote verbittering, en de betrokken Chinees diende een aanklacht tegen Van der Keer in. De advocaat-fiskaal bij den Raad van Justitie sommeerde den baljuw „in judicio te proberen, dat met het geseyde joosge afgoderye wiert begaen". De baljuw, die daartoe geen kans zag, zocht aanvankelijk zijn kracht in grove en beleedigende woorden aan het adres van den fiskaal, maar wendde zich ten slotte om assistentie tot den Kerkeraad, welke een verklaring afgaf, dat de Chineesche godsdienst moest worden gehouden voor „een valschen ende grouwelycken afgodendienst" [3]). Doch de fiskaal hechtte klaarblijkelijk weinig waarde aan deze predikanten-uitspraak en trok Van der Keer voor den Raad van Justitie. Deze nam de zaak in behandeling, en begon met den baljuw, hangende het geding, te schorsen. Maar nu greep de regeering

[1]) Zie De Haan, Oud-Batavia, I, blz. 115—116; Valentijn, IV, I, Levens der Opperlandvoogden, blz. 285 en 289—292; De Jonge, V, blz. LXXXII e.v.

[2]) Van der Chijs, Plakaatboek, I, blz. 474. Het woord: joosjen is een vermakelijk voorbeeld der veel voorkomende volksetymologie van Jan Compagnie. Het is de naam van den Chineeschen huisgod Djoe Sie, welke als één woord uitgesproken, met den klemtoon op de eerste syllabe, djōēsie, in den volksmond tot joosie of joosje werd gemetamorfoseerd.

[3]) Zie ook De Haan, Oud-Batavia, I, blz. 121—122.

in en annuleerde de geheele procedure, zooals uit de volgende resolutie van 29 Mei 1647 kan blijken:

„Den bailluw Ambrosius van der Keer over 't aenhalen van seecker joosje ofte Chinees affgodeken by onsen fiscael, Mr. Geraerd Herberts, voor den Raet van Justitie in rechte zijnde betrocken en aldaer by seecker interlocutoir vonnisse by provisie tot 't uyteynde van de saecke van qualiteyt gesuspendeert zijnde, waerover tusschen beyde parthyen contendenten veele injuriën ende onlusten zijn comen t' ontstaen, alsmede over 't destrueren van de gepretendeerde affgodendienst onder de Chinese ingesetenen groote alteratie, soo is 't dat wy, wedersijts overgeleverde pampieren ende documenten met rype aendacht hebbende geresumeert, en bevonden deselve ten principalen te bestaen in vele injuriën en in groote verbittertheyt van byder gemoederen, ende de saecke selffs de Chinese religie eenighsints bevinden te toucheren, welcke publicquelijck te bedisputeren........ niet wel toe en laet noch lyden can, uyt verschyde consideratiën goetgevonden en gearresteert hebben parthyen contendenten te beveelen, voorgemelt proces te laten berusten, en wedersijtse stucken ons ter hant te stellen, imponerende haer beyde wegens aengeroerde questie een eeuwigh swygen en selentium, mits releverende den heer bailluw van syne suspence, ende herstellende denselven weder in syne vorige qualiteyt, presterende opnieuws den eedt in handen van den Ed. Heer Gouverneur-Generael, houdende aen ons gereserveert de boete, die den heer bailluw boven de geordonneerde pecuniele amende van gemelte Raet over syne transgressie oordeelen gemeriteert te hebben".

Het zijn stellig dit en dergelijke gevallen, welke Mr. Pruys bij de formuleering van zijn ontwerp voor oogen hebben gestaan.

Dat evenwel ook na de zoo prohibitieve voorschriften van 1650 de Indische regeering toch weer herhaaldelijk in de rechtspraak zou ingrijpen, lijkt ongelooflijk en is niettemin een feit. De eerste maal, dat dit geschiedde, in 1669, hebben een aantal leden van den Raad van Justitie daartegen geprotesteerd, onder verwijzing naar de Instructie van 1650; Gouverneur-Generaal en Rade, die met dit protest geen weg wisten, vroegen het oordeel van Heeren-XVII, en deze hebben, incredibile dictu, hun eigen voorschriften gedesavoueerd en den Raad van Justitie in het ongelijk gesteld. Wij achten deze geschiedenis van voldoende belang, om haar aan de hand van de origineele stukken weer te geven [1]).

[1]) In het kort wordt reeds naar deze zaak verwezen door Mijer, Verzame-

Den 8sten April 1669 kwam op Batavia het fluitschip Nieuwpoort aan, komende van Japan over Cormandel. Bij het gebruikelijke onderzoek door den waterfiskaal [1]) werden een aantal particuliere goederen aangetroffen, meest Cormandelsche lijnwaden. De fiskaal legde er beslag op en daagde de eigenaars voor den Raad van Justitie. Nu was particuliere handel aan de dienaren der Comp. herhaaldelijk en ten strengste verboden, niet slechts in de Bataviasche Statuten, maar ook bij de bizondere artikelbrieven. Zelfs moesten binnen scheepsboord de artikelen, welke daarop betrekking hadden, op gezette tijden worden voorgelezen, terwijl uittreksels aan den grooten mast werden ter lezing gehangen. Maar er bestond ook een praktijk, welke met deze voorschriften maar in beperkte mate rekening hield. Men kon immers een opvarende niet verbieden een doek, kleed of deken te koopen voor eigen gebruik, of voor zijn gezin? De vraag was, als steeds: waar ligt de grens? Dat de bestuurderen der Compagnie, ondanks hun afschuw van den particulieren handel, die grens ten slotte zeer ruim hebben moeten nemen, blijkt uit een voorschrift van den Commissaris-Generaal Van Rheede tot Drakesteyn, van 1687, hetwelk bepaalde, dat de schipper van elk in Bengalen liggend Compagniesschip tot een bedrag van 1000 roepia's voor eigen rekening mocht koopen, de boekhouder voor 800 roepia's en de opperstuurman voor 600 roepia's [2]).

In het geding tegen de opvarenden van de Nieuwpoort heeft de Raad van Justitie ruim twee derden der particuliere goederen voor de Comp. geconfiskeerd, de rest aan de eigenaars teruggegeven en dezen zelf geen verdere straffen opgelegd. De president van den Raad van Justitie, Mr. Pieter Anthonissen Overtwater, Raad-ordinaris van Indië, bracht dit naar zijn inzicht veel te milde vonnis onder de aandacht van de Hooge Regeering, die ten opzichte van den particulieren handel in een geprikkelde stemming verkeerde, daar zij reeds eenige malen door de Zeventien was gekapitteld over onvoldoende bestrijding van dit misbruik. Zij nam 28 Mei een resolutie aan, volgens welke alle leden, die over dit geding zitting hadden gehad, „elck in 't bysonder soude werden afgevordert sijn advis in geschrifte, met de

---

ling van Instructiën, blz. 108, noot 1; ook door Van Kan, Uit de Rechtsgeschiedenis der Compagnie, I, blz. 119 en 168.

[1]) Daar het voor den fiskaal niet meer mogelijk was, „na behoren toe te sien op de particulariteyten, die der op veelderley bedecte wegen gemerckt worden om te gaen, soo aen landt als wel bysonder op de reede en daerbuyten, tot selfs buyten d'eylanden", werd bij resolutie van 30 November 1666 een waterfiskaal voor Batavia benoemd. Ned.-Ind. Plakaatboek, II, blz. 415.

[2]) Pieter van Dam's Beschryvinge, II, II, blz. 59—60.

redenen en motieven, die haer tot het vellen van sodanige sententie hadden bewogen, en sulcx te sien, wat satisfactie daarin soude kunnen werden gegeven" [1]). Het lid Abraham Ardes antwoordde daarop, dat zijn advies had geluid, alle goederen te confiskeeren, de delinquenten van ambt, qualiteit en gage te deporteeren, en bovendien te condemneeren in een „pecuniele amende". Zijn collega Jacob Frans Hinlopen verklaarde, „onder correctie noyt beter geweten te hebben, alsdat de jongste rechters haar ampt is in mitiorem partem te gaan, hetwelk ik vermeyne mede gedaan te hebben". Verder wees hij er op, dat zelfs de Gecommitteerde Raden in Nederland „in 't stuck van sluykeryen van hare verpagtingen, die de senuwen van den Staat sijn, noyt met soodanige rigeur, als hier gerequireert wert, haar vonnissen uytspreken". Tot slot verklaart hij nog: „Soo hebbe my gereguleert na de vaderlandsche practycque der rechteren, waarin vertrouwen mijn eed en plicht voldaan hebbe".

De overige drie leden, Jhr. Timon Sloot, Jacob van Dam en Mr. Aernout van Overbeke, zonden 5 November 1669 de volgende verklaring aan G.G. en Rade:

„Hebben met alle eerbiedigheyt en onderdanigheyt ontfangen op 28 May laastleden de resolutie, by UwelEd. hoogachtb. genomen [2]) ende ons [van] den heer president Pieter Anth. Overtwater overgelevert op 23 July en 13 Augusto daaraanvolgende; ende na deselve wel nagesien te hebben ende den verijsch daarin begrepen, te weten: om te geven redenen ende motyven van ons gegeven vonnis van den 30en April deses jaars, in de sake tusschen de Ed. Pieter Pau, waterfiscaal, nomine officii eysser, ende schipper Barent Visser cum sociis, gedaegdens, rakende het largeren van eenige aangehaalde particuliere goederen etc^a.

Soo seggen wy mits desen, alvorens te antwoorden, te proponeren exceptio declinatoir, gefondeert op de ordres van onse gemeyne heren en meesters, de Ed. Hoogachtbare Heren Seventienen, geschreven uyt patria in dato 26en April 1650, by forme van de Generale Instructie, alwaar Haar E.Ed., onder andere poincten sprekende van de justitie, aldus beginnen: dat de Gouverneur-Generael en de Raden van India alle resolutiën ende condemnatiën van gemelte Raad van Justitie sonder eenige verhinderinge effect sullen laten sorteren, etc^a, soo als de volgende woorden en articulen verder luyden, alsook de brieven,

[1]) Zie ook het Daghregister van Batavia, 1668/1669, blz. 330.
[2]) Dit is evident een verschrijving voor: Hebben .... ontfangen de resolutie, op 28 May laastleden by UwelEd. hoogachtb. genomen.

successivelijk aangaande dit stuk uyt het patria geschreven, Uw Ed. Hoogachtbare best bekent.

Doch echter om niet te schynen vervallen in de schult van disobedientie, soo presenteren wy, ondergeschreven, alsnog onse antwoorde, by geschrifte over te leveren, te injungeren [1]), alsoo wy op ons eygen authoriteyt niet derven de voorschr. geallegeerde ordres van de Ed. Ho. achtb. Heeren Seventienen van anno 1650 tegengaen, oft ook niet gaarne sonder Uw. Ed. Hoogachtb. nader bevel overgeven een luyster, ons in gemelte ordres van ons heren meesters toegevoegt, opdat wy namaals niet souden subject blyven aan de calange van onse successeurs, verhopende dat Uw Ed. Hoogachtb. hierin vergenoeginge sullen nemen en klaarlijk sien, dat wy sullen sijn en blyven getrouwe onderdanen en justicieren van de Comp., alsook mede van de hooge overheyt, hier ter plaatse boven ons gestelt".

Na ontvangst van dit stuk zonden G. G. en Rade inderdaad een nadrukkelijk bevel aan de drie onderteekenaars, om alsnog gevolg te geven aan de opdracht, in de resolutie van 28 Mei vervat, en nu werd daaraan voldaan. Maar belangrijker dan het smokkelzaakje van de Nieuwpoort was thans de principieele vraag geworden, of de Hooge Regeering door het vragen van rekenschap had gehandeld in strijd met hare bevoegdheid. Hoe Heeren-XVII, aan wie de geheele correspondentie was toegezonden, daarover dachten, kan blijken uit den volgenden brief, gedateerd 25 Augustus 1670, en gericht aan den Raad van Justitie te Batavia:

„Erentfeste, Hooghgeleerde, etc.

Ons is wel ter handen gecomen het vertoogh, by UE. of de meeste leden van den Raet opgestelt en aen ons geadresseert, in date den 18 November des voorl. jaars, vervattende de redenen, die UE. meynen te dienen tot justificatie van haer gesententieerde wegens seeckere particuliere goederen, door den waterfiscael uyt de fluyt Nieupoort aengehaelt, en waerop door denselven fiscael voor UE. is geprocedeert en by UE. vervolgens gedisponeert, en ten anderen, waerom UE. sustineren ongehouden te wesen van derselver gewijsde reden te geven.

De tijt heeft althans niet willen toelaten om die saecke, neffens de stucken en bescheyden, daerneffens overgesonden, te lesen en in sijn gronden te examineren, maer sijn genootsaeckt sulx tot beter ge-

---

[1]) Deze zin is niet duidelijk geformuleerd, maar bedoelt te zeggen, dat requestranten aanbieden antwoord op de gestelde vragen te geven, als de regeering dit nog eens nadrukkelijk injungeert.

legentheyt uyt te stellen. Ondertusschen evenwel cunnen wy niet nalaeten ons daerop voor sooverre te verclaeren, dat wy verstaen, dat UE. in 't decideren en afdoen van saecken en processen haer sullen hebben te reguleren nae de placcaten, daer te lande gemaeckt en geëmaneert, en insonderheyt[1]) de soodanige, die tegens den particulieren handel leggen, sonder daervan te dispenseren, gelijck wy mede verstaen, dat UE., des begeert wordende, verobligeert sijn aen den Generael en Raden, als den Staet deser landen aldaer representerende, van Uw gewijsde te geven reden en rekenschap".

In een 5 September geschreven, maar gelijktijdig met den voorgaanden verzonden brief aan G. G. en Rade, schrijven de Zeventien nog[2]) : „Gelijck wy mede verstaen, dat UE., als den Staet deser landen representerende, sijn bevoeght, om van den gemelten raet te vorderen reden en reeckenschap van haere gewijsdens, en dat denselve gehouden is sulx te pareren....".

Na intusschen ruimschoots tijd en gelegenheid te hebben gehad om de zaak nader te overwegen, schrijven Heeren-XVII den 12den Mei 1671 nogmaals aan den Raad van Justitie. Dit schrijven is vooral van belang door hetgeen er *niet* in staat. Immers de conclusie luidt thans slechts: „Sulx verstaen wy alsnoch, dat UE. in saecken, den particulieren handel toucherende, sullen hebben recht te doen in conformité van de placcaten, daervan sijnde, en waertoe den voorschr. eedt UE. oock is verplichtende". Van een verplichting tot het geven van reden en rekenschap van zijn gewijsden staat in dit schrijven niets.

De brieven van Heeren-XVII uit de jaren 1670 en 1671 stellen de onafhankelijkheid der rechterlijke macht in Indië, die na de Instructie van 1650 zoo vast scheen te staan, weer geheel op losse schroeven. Men kan zich bij het doorlezen der stukken niet onttrekken aan den indruk, dat de Majores de consequentie van wat zij zelf in theorie het eenige juiste achten, in de praktijk niet aandurven, zoodra daaruit conflicten voortkomen tusschen den Raad van Justitie en de uitvoerende macht. Dan moeten zij òf hun eigen voorschriften, òf de Indische regeering desavoueeren, en de weifeling in dit moeilijke dilemma blijkt duidelijk uit hun missiven. Is het niet opvallend, dat

---

[1]) Sic!

[2]) De op deze questie betrekking hebbende passus uit den brief van 5 September is afgedrukt door Van Kan in: Uit de Rechtsgeschiedenis der Compagnie, eerste bundel, blz. 168.

zij in hun brief van 25 Augustus 1670 den slag om den arm houden, dat gebrek aan tijd hun heeft belet, de zaak „in sijn gronden te examineren", en dat zij ruim veertig jaar later, in een missive van 5 November 1711, naar aanleiding van een nieuw conflict tusschen dezelfde twee machten [1]), mededeelen, dat zij deze questie „om de veelvuldigheyt van andere en pressanter occupatiën, thans niet rypelijk genoeg hebben konnen examineren?" Hun theoretisch juist inzicht komt overigens herhaaldelijk tot uiting. Het Haagsch Besoigne, naar men weet een commissie uit de Zeventien, die de Indische brieven moest doorlezen en excerpeeren, en de antwoorden daarop ontwerpen, zegt in zijn Verbaal van 17 July 1690 over den Raad van Justitie: „. . . . om de leden van dien niet te doen zien na de oogen van die van de Regeeringh tot Batavia of eenige van deselve, als haar avancement van deselve ten principalen te verwaghten hebbende, wiert gemeynt, dat de dispositie daerover den Generael en de Raden soude konnen werden onttrocken soo verre, dat het in derselver maght en believen niet soude staan de voorschr. leden daeruyt te nemen en tot andere employen te gebruycken, maar dat sulcx alleen soude behoren gelaten te worden aen de dispositie van de vergaderingh van de Seventhiene" [2]). Men overweegt en bediscussieert dit voorstel met de gebruikelijke omslachtigheid en vrees voor de consequenties, maar ten slotte wordt 7 October 1697 de volgende resolutie aangenomen: „. . . . dat in 't aenstaande den voorsz. Raedt van Justitie volgens de oude ordre van de Comp. sal bestaen in negen leden off persoonen, daeronder begrepen den president, een Raedt van Indiën sijnde, hetsy ordinaris off extra-ordinaris, die alle van hier sullen aengestelt, mitsgaders tot geen ander employ als op expresse ordre van dese vergaderingh mogen gebruyckt werden, en geensints door Generael en Raden, die voorsz. Raedt oock met byvoegingh van dese off gene leden niet sullen vermogen te verstercken". Bij tusschentijdsch overlijden of vertrek zullen G. G. en Rade slechts „by provisie" in de vacatures mogen voorzien. „Wyders is goetgevonden, omme te meer aensien en luyster aan de voorsz. Raadt te geven, en de leden van dien des te beter te doen subsisteren, mitsgaders buyten alle gedachte corruptie houden, derselver tractementen van f 100 tot f 150 ter maendt te verhogen, en haar rangh in alle publicque byeenkomste als anders soodanigh te reguleren, dat immediaat sullen volgen nae den secretaris

---

[1]) Zie Van Kan, Uit de Rechtsgeschiedenis der Compagnie, I, blz. 47 en volgende.

[2]) Geciteerd naar Pieter van Dam, derde boek, 5de capittel.

van Generael en Raden, blyvende derselver kostgelden en rantsoenen alsvoren gereguleert".

De tendenz van deze resolutie is duidelijk, en wordt niet weinig versterkt door de houding der Zeventien in de eerstvolgende jaren. Zoo vaak zij uit de overgekomen papieren bemerken, dat G. G. en Rade, dan wel de plaatselijke gouverneurs op de buitenkantoren, in de administratie der justitie ingrijpen, of rechterlijke uitspraken niet of niet ten volle uitvoeren, geven zij hun misnoegen daarover in zeer duidelijke woorden te kennen, en dat in het bizonder, indien de regeering de straffen, opgelegd aan de schenders van 's Compagnies monopolie, verzachtte, wat herhaaldelijk voorkwam. Zoo waren in 1699 een tweetal schippers in den Banda-archipel op het verkoopen van specerijen aan een Engelsch schip betrapt. Gouverneur en Raad van Banda, overeenkomstig hun instructie optredend als Raad van Justitie, hadden de delinquenten veroordeeld tot geeseling, brandmerk en eenige jaren dwangarbeid, maar op „intercessie" van derden had de Hooge Regeering de straf verzacht, en van de geeseling en brandmerking „remissie" verleend.

De Majores zijn over dit ingrijpen in hooge mate verstoord, volgens hun eigen verklaring bij schrijven van 23 Juli 1701 niet het minst, omdat het hier betrof diefstal van „Compagnies dierbare speceryen van nooten en nagelen". Zij verklaren, dat dit optreden der Indische regeering hun „met veel bevreemdingh en niet min onsmaeckelijck te vooren gekomen is".

Deze zelfde brief behandelt nog een andere questie, op de rechtspraak betrekking hebbende. Daar de gouverneurs op de buitenkantoren de Hooge Regeering vaak imiteerden, en straffen ophieven of verminderden, waartoe zij in 't geheel niet bevoegd waren, dan wel van hun persoonlijken invloed misbruik maakten om een rechtsgeding in een bepaalde richting te leiden, hadden de Zeventien bij resolutie van 13 November 1687 ingesteld het instituut van independente fiskaals op de buitenkantoren, „met een seer ampele Instructie voorsien, om alleen en immediatelijck te dependeren van de vergaderinge van de Seventhiene"[1]). Den 30en Maart 1688 hadden zij de bedoelde instructie vastgesteld, waarbij de groote moeilijkheid was geweest de verhouding dier onafhankelijke fiskaals tot de gouverneurs te regelen. „In saecken en voorvallen, haar ampt niet raeckende", moesten zij de gouverneurs eerbiedigen en als hoogste autoriteit erkennen, doch

[1]) Pieter van Dam, derde boek, 7de capittel.

op het terrein der justitie daarentegen behoorden de gouverneurs zich geheel naar de voorschriften der fiskaals te gedragen. Dit heeft in de praktijk herhaaldelijk tot moeilijkheden geleid [1]).

Nu had de independente fiskaal van Malakka, Mr. Arnold van Alsem, er bij schrijven van 20 October 1699 over geklaagd, dat zijn gouverneur, Govert van Hoorn, zich schuldig maakte aan het „traverseren van de exercitie van 't ampt van den voorn. fiscael". In hun hooger genoemd schrijven dragen de Zeventien aan de Indische regeering een ernstig onderzoek in deze op, benevens uitvaardiging van een „positieve en prompte ordre, gereguleert nae den teneur van de Instructie, voor de fiscaels-independent opgestelt".

Eenige jaren later, in hun missive van 21 Juli 1707, brengen de Zeventien weer enkele dergelijke gevallen ter sprake. Het eerste betrof de zaak van Cornelis Beerninck, die bij resolutie van G. G. en Rade d.d. 24 November 1705 was geschorst als gouverneur van Makassar, wegens „quade conduites en gedragh, mitsgaders baatsugtige handelingen en mesuses". In plaats van hem voor den Raad van Justitie te dagen, had de Hooge Regeering hem buiten qualiteit en gage naar Nederland opgezonden. Heeren-XVII spreken er in krachtige termen hun misnoegen over uit, dat de regeering hem op die wijze „door een politicque schickingh den Raad van Justitie onttrekt, wien het immers alleen competeert van soodanige saken kennisse te nemen en daerover te oordeelen. Want waertoe is voorn. Raad anders opgerigt en by ons met soo veel kosten onderhouden? Waertoe dient een fiscael anders, als om tegen sodanige quade handelingen te vigileren, en tegen de schuldige nae stijl en reghten voor voorsch. Raad te procederen?"

Het tweede geval betrof de zaak van Johannes Hackaert, gewezen fiskaal van Makassar, „by sententie van den Raad van Justitie tot Batavia inhabil tot 's Compagnies dienst verklaert, mitsgaders gecondemneert in een amende van 500 rijcxdaelders, en wyders om van Batavia voor den tijt van 5 jaeren gedimoveert te werden". Op de smeekbeden van den veroordeelde, die te Batavia vrouw en kinderen had, gingen G. G. en Rade er toe over, hem „remissie van het laeste lit van voorschr. sententie te verlenen en hem op Batavia te laten verblyven". Ook over dit optreden spreken de Majores hun afkeuring uit, om aldus te eindigen: „Weshalven wy hierop eenlijck tot een

[1]) Het sterkste voorbeeld hiervan is te vinden in het optreden van den fiskaal-independent te Suratte, Pieter van Helsdingen; men vindt deze zaak zeer uitvoerig besproken en met tal van bijlagen toegelicht in het tweede boek, derde deel van Van Dam, capittel 29.

besluyt maer sullen seggen, dat wy in 't aenstaende soodanige en diergelyke mitigatiën niet meer sullen verwaghten, en dat tegen sodanige duydelyke aenmaningen van hier, als boven is aengewesen".

Doch reeds een jaar later moeten zij in hun brief van 23 Augustus 1708 opnieuw hun afkeuring en ergernis uitspreken over het ingrijpen in de zaken der justitie, ditmaal zelfs door plaatselijke autoriteiten, wier optreden vervolgens door de Hooge Regeering was gesanctionneerd. Het betrof het volgende geval.

In 1705 hadden commandeur en raad te Gale op Ceilon eenige Moren, die daar met een eigen scheepje waren aangekomen, wegens het smokkelen van kaneel ter dood veroordeeld, met verbeurd-verklaring van schip en lading. De goeverneur van Ceilon, te Colombo resideerende, had, na overleg met zijn raad, goedgevonden dit vonnis te wijzigen; de doodstraf had hij vervangen door geeseling, brandmerken en verbanning uit 's Compagnies gebied, terwijl hij de confiscatie van schip en lading had geschorst, en daarop de meening gevraagd van de regeering te Batavia [1]). Deze had, uit politieke overwegingen, de Colombosche wijzigingen goedgekeurd, en schip en lading vrijgegeven. De Zeventien schrijven nu: „Daerop moeten wy seggen, dat gelijk ons aen de eene zyde de dispositie van voorschr. Colombose Raad als onbevoeght en niet min wanschikkelijck is voorgekomen, soo bevinden wy ook aen d'andere zyde voorschr. UE approbatie van de versagtingh des voorschr. vonnisse en derselver verder gedisponeerde tot ontslagingh van voorschr. scheepje en desselfs ladingh, volgens 't genoteerde by UE missive van 2 July 1706 aen die van Ceylon, gants niet wel geschikt nae de natuur en eygenschap der saake in cas subject, wijl het immers bekent en by alle goede en welgestelde regeringen van een constant en niet min loffelijck gebruyck is, de cours van de justitie steets te laten haer gangh gaen, sonder daerinne eenige verhinderingh off stremmingh toe te brengen, en over welck important subject wy ons te meermalen in onse vorige brieven...... uytvoerigh hebben verklaert, welcke conform wy ook sullen verwaghten, dat derselver teneur by UE in 't aenstaende wat preciser sal werden opgevolght".

Verontrust door dit herhaalde ingrijpen in de justitie, en dat ondanks hun telkens daartegen uitgebrachte protesten, zijn Heeren-

---

[1]) Die Ceilonsche gouverneur was Mr. Cornelis Jan Simonsz, te voren langen tijd lid en vice-president van den Raad van Justitie te Batavia! Zie voor hem ook Bijdragen Koninklijk Instituut, 1919, blz. 240.

XVII er toe gekomen, de Instructie voor de Indische regeering, voor zoover die betrekking had op de rechtspraak, nog eens opnieuw en nadrukkelijk te omschrijven. Het resultaat kan men lezen in hun missive van 1 November 1709, waarin men de positieve bewoordingen uit de Instructie van 1650 zal terugvinden.

„Aengesien het hanthavenen der justitie by ons altoos is en alsnogh wert aengesien als de grontslagh van alle goede regeringh, en dat een Staet doet bloeyen en bestaan, welk conform wy ook steeds ons sorgh hebben laten gaen over al hetgunt tot redres en verbeteringh daeromtrent in aenmerkingh is komende, en tot bereykingh van dat ooghwit dienstig sy, waeronder ons als een voornaem ingredient of middel is voorkomende, dat de justitie niet alleen eenigh meerder aensien en luyster bygeset, maer bovendien ook met eenigh meerder autoriteyt en prerogativen gemunieert wert, als deselve tot nogh toe is toegevoeght, so ten reguarde van de personen, dat ampt bekledende, als ten opsighte van de saken, daertoe eygen en specterende, en 't welck zijn betrekkingh generalijk wel is hebbende tot alle de reghtbancken in Indiën, dogh spetiael tot den Raadt van Justitie tot Batavia — 't hoogste resort van justitie in Indiën — sijnde thans het principale voorwerp onser deliberatie en dispositie in dese. Ten welcken eynde wy, alvoren inhererende 't geen by ons van tijt tot tijt op dit subject en 't geen daeraen dependeert, is geschreven en geordonneert, voor soverre het van dese niet moght komen af te wycken of dien te contrarieren, hebben goetgevonden en verstaen, gelijk wy goetvinden en verstaen mits dese, dat voortaen den president van voorn. Raadt van Justitie tot Batavia — volgens vorigh gebruyck — wel sal wesen bekleet met de qualiteyt van ordinaris Raadt van Indiën, met de volle gagie en emolumenten, daertoe staende, ook uyt dien hoofde in Rade van Indiën compareren, mitsgaders aldaer sessie hebben immediaet na de jonxte ordinaris Raadt, alwaer hy ook altoos — te weten so langh het voorsz. presidentsampt sal waarnemen — sal moeten verblyven, sonder by vacature van eenige der raadsplaetsen, vóór hem in rangh en ordre sijnde, te succederen of op te treden.

En opdat voorsz. president sigh te beter aen gemelte Raat van Justitie soude kunnen attacheren en hem t' eenemael daeraen overgeven, so sal hy in Rade van Indiën geen stem hebben of mogen gebruyckt werden tot behandelingh van saaken, eenlijk de politie [1]) en regeringh of directie van Compagnies belangen concernerende, doch in saken van justitie, en daertoe betrekkelijk en applicabel, in

[1]) Versta politiek.

Rade van Indiën voorkomende, sijn sentiment en advis geven, mitsgaders een concluderende stem hebben. ....

Ingevolge van onse vorige ordres en aenmaningen sullen alle sententiën en uytspraken van meergemelte Raadt van Justitie haer executie moeten erlangen en behoorlijk effect sorteren, sonder de cours van de justitie enigermaten te stremmen of verhinderen, mitsgaders daerinne eenige veranderingen of alteratiën te maken, of te gedogen, sulcx in en by anderen geschiet; en wyders sodanigh en in diervoegen, als dat by ons schryvens op dat subject aen UE van 23 July 1701, onder de materie van Banda en Malacca, mitsgaders van 21 July 1707 onder die van Macasser, en eyndelijk by die van 23 Augustus 1708 onder de materie van Ceylon uytvoerigh staet verhandelt, waertoe gerefereert wert by dese. Sullende het uyt die reflexie ook niet nodigh sijn, dat voortaen door gemelte justitiele raadt eenige preallable approbatie van UE werden versoght op sententiën, capitale of doodtstraff medebrengende [1]).

Den advocaet-fiscael van Indiën, waterfiscael en ballieu sullen eenlijk moeten staen onder den president en Raadt van Justitie, en niemant ten reguarde van de executie harer ampten hebben te kennen als deselve — blyvende d'ordres ten reguarde van de ballieu alsvoren gereguleert — van wien gesamentlijk of wel van den voorn. president in 't particulier, na gelegentheyt, sy dienvolgende alle ordres sullen moeten ontfangen, en hun rapporten daeraen overbrengen.

Dogh in extra-ordinaris voorvallen, en waer periculum in mora moght sijn, sullen UE gesamentlijk, of wel den Heer Gouverneur-Generael in 't particulier, vermogen voorn. fiscaels en ballieu te gelasten en injungeren het exploicteren van arresten op personen of goederen, mits dat daervan binnen 24 uuren communicatie en kennisse gegeven werde aen den president van den Raad van Justitie, gelijk mede voorn. officieren van de justitie ten spoedigste doenlijk haer respective exploicten en wedervaren in cas voorschr. aen den president van den Raadt van Justitie sullen hebben te relateren, die alsdan hetselve in Rade van Justitie ter deliberatie sal hebben voor te brengen, om daerop na bevindingh van saaken gedisponeert te werden.

Eyndelijk hebben wy goetgevonden, dat by voorn. President en

[1]) Bij de Generale Instructie van 1650 was aan G.-G. en Rade als college het recht van gratie toegekend, doch slechts in gevallen, waarin een doodvonnis was uitgesproken. Dit had allereerst tot gevolg, dat in de eerste vergadering na zoodanige uitspraak, de regeering gratie verleende òf het vonnis approbeerde. Ten slotte nam de Raad van Justitie in doodvonnissen de clausule op: behoudens approbatie der Hooge Regeering.

Raadt van Justitie jaerlijx of met het vertrek der retourvloot — buyten en behalve de justitie-rollen, thans overkomende — direct aen ons een sommier bericht of rapport sal moeten toegesonden werden, houdende een succint relaas van de voornaemste voorvallen en behandelingh van saaken in gem. Raadt" [1]).

Het recht, in deze alinea toegekend aan den Raad van Justitie, heeft den laatste geprikkeld, om met kracht op te komen voor een onafhankelijke rechtspraak. Bereikt is dat doel onder het Compagniesbestuur nimmer; nog veel meer dan in de 17de heeft de Indische regeering zich in de 18de eeuw in de rechtspraak gemengd, rechtsgedingen geschorst, vonnissen teruggezonden, gewijzigd of niet uitgevoerd, welke voorbeelden door tal van machthebbers op de buitenkantoren maar al te gaarne zijn nagevolgd.

---

[1]) Bij de eerste uitvoering van dit zeer bizondere voorschrift zijn in Indië al dadelijk ernstige meeningsverschillen ontstaan tusschen Regeering en Raad van Justitie. Men zie daarover hoofdstuk II, „Het Recht van Vrije Pen", in Prof. Van Kan's Uit de Rechtsgeschiedenis der Compagnie, eerste bundel.

BIJDRAGEN TOT DE OUD-JAVAANSCHE LEXICOGRAPHIE.

DOOR

Dr. J. GONDA.

I. Woorden, voorkomende in de Tantu Panggĕlaran.

Aangezien Dr. Th. G. Th. Pigeaud de Tantu Panggĕlaran heeft uitgegeven een jaar nadat Dr. H. H. Juynboll's welbekende „Oud-Javaansch-Nederlandsche Woordenlijst" was verschenen (1923), zal het niemand verwonderen, dat vele woorden, die in de Tantu voorkomen, niet in het laatstgenoemde werk zijn opgenomen. Hoewel de meeste dezer te vinden zijn in het Kawi-Balineesch Woordenboek van Dr. H. N. van der Tuuk, is het toch gewenscht, om redenen, die men in Dr. Juynboll's Voorrede tot zijn Woordenlijst, p. V, kan vinden uiteengezet, dat zij elders op een meer overzichtelijke en praktische wijze worden gepubliceerd, niet alleen ten voordeele van hen, die zich met de lectuur van de Tantu bezighouden, maar ook en vooral ten bate van de lexicographische registratie en het semantisch en etymologisch onderzoek van het Oud-Javaansch.

Deze redenen hebben mij er toe bewogen de aanteekeningen, die ik bij het lezen van Dr. Pigeaud's werk heb gemaakt, te rangschikken en hierbij den belangstellenden lezer aan te bieden. Opgenomen heb ik in de eerste plaats alle woorden, die niet in Dr. Juynboll's Woordenlijst te vinden zijn, dan ook de woorden en afleidingen, die in de Tantu een beteekenis hebben, die de Woordenlijst niet vermeldt, tenslotte die waarover een zoodanig verschil van meening bestaat, dat het z'n nut kan hebben ze nog eens, met een korte opgave van de gegeven verklaringen, te laten drukken. Van het door Dr. Juynboll gevolgde systeem ben ik op sommige punten afgeweken, en wel wegens de omstandigheid, dat van zeer vele der besproken woorden de beteekenis nauwelijks of niet vaststaat, zoodat een opgave van een bepaalde vertaling zonder meer den gebruiker op 'n dwaalspoor zou kunnen brengen. Daarom zijn, behalve bij de zeer gewone woorden,

steeds eenige aanduidingen gegeven, waardoor de lezer zien kan, waarop een gegeven vertolking berust, hetzij door een etymologie, hetzij door een verwijzing naar het Kawi-Balineesch Woordenboek of de publicatie van Dr. Pigeaud. Om diezelfde reden heb ik ook gemeend hier en daar eigen opvattingen, al ben ik overtuigd, dat zij volstrekt niet altijd de juiste zullen zijn, in het kort te moeten aangeven, en mij dus niet slechts beperkt tot een referaat van het door Dr. Pigeaud gebodene. Een moeilijke tekst toch, als de onderhavige, kan, al is hij ook bewerkt met een scherpzinnigheid en vlijt als door den uitgever in dit geval is aan den dag gelegd, slechts door samenwerking van velen op den duur gereinigd worden van de talrijke onverklaarbare passages en uitdrukkingen, die er voorloopig nog in blijven bestaan. En iedere opmerking, al is zij ook zelve slechts gedeeltelijk of in het geheel niet juist, kan leiden tot het vinden van de wel juiste verklaring door anderen, die na ons komen.

Eigennamen, alsmede namen en titels van geestelijke personen, ambten, secten en derg., die voorzoover mogelijk, door Dr. Pigeaud zijn besproken en toegelicht, heb ik niet opgenomen; met behulp van den bladwijzer aan het einde der editie zijn deze gemakkelijk te vinden. De aangehaalde woorden en citaten zijn, behalve de lemmata, volgens den door den uitgever geboden tekst gespeld.

Afkortingen.

Jb. = Dr. H. H. Juynboll, Oud-Jav.-Nederl. Woordenlijst.
K. B. W. = Dr. H. N. v. d. Tuuk, Kawi-Balineesch Woordenboek.
P. = Dr. Th. G. Th. Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran.
Skt. = Sanskrit, N. J. = Nieuw-Javaansch, enz.
vgl. = vergelijk, vlg. = volgens, bet. = beteekenis.

hana, kinahanan, 92: k. sangaskāra, hij legde de wijding op hem (P.); 98, kinanān sira sangaskāra, werd voorzien van de wijding; 127. Vgl. ook Caturpakṣopadeça (Cod. L. 5084), geciteerd door P., p. 42: tuhun paḍa kinahanan wimba ning ārkka.

ĕṇḍĕk, hingĕṇḍĕk-ĕṇḍĕk, 120, lett. omlaag gelaten, door P. vertaald (tezamen met het voorafgaande inukir): van bas-reliefs voorzien. Het K. B. W. geeft onder ĕṇḍĕk (I, 41) op de beteekenis djongkok, wat (IV, 439) gezegd wordt in tegenstelling tot gantung, bijv. van staande of liggende muziekinstrumenten. Kan het misschien hier zoo van de beelden gebruikt zijn: staan, liggen?

andaka, 77, 78, stier. Vgl. P. p. 233; = nandaka (over de aanvangs-

(n) zie Bijdr. 88, p. 463). K. B. W. I, 43; 517. Zie ook Hooykaas, Tantri, p. 27.

aṇḍap, 65, naar beneden gaan.

iṇḍing, 71, 123. P.: doeken. Niet in K. B. W. N. J.: spec. stopdoek.

unte, nguntehunte, 110, vgl. P. „touw draaien", hij vergelijkt Soend. oentaj.

antara, mantara, 83, met velen bijeen zijn, (P.). Vgl. p. 83, n. 3.

huntit, 70 (hinguntitakĕnira, hs. B: nguntĕtakĕn), P.: zwaaide; 87 (inuntitakĕn, hs. B.: hinguṇḍitakĕn, D, E: hinutitakĕn), P.: werd heen en weer geslingerd; K. B. W. I, 62, untit II; G. R. I., 25: heen en weer slingeren.

antaçāpa, 104, beëindiging van 'n vloek.

unya, 105, ziedaar (= de uitroep u + nja of ĕnja, daar, ziedaar).

ari, den karekĕn, 121, is achtergelaten; tan kari, 123, en ook.

arih, 64, 120, zeg, toch.

arḍi, hss.: arḍḍi, 92. Metathesis uit Skt. adri, rots, berg. Uit arḍi ontstond N. J. rĕdi; vgl. Skt. argha > N. J. rĕga, prijs.

irut, kerut, 111, aangetrokken (P.). Vgl. K. B. W. I, 108: vangen, en derg.; N. J. iroet, lokken, trekken, enz.

artha, 128, gebruiken (P.). Skt. artha; vgl. Jb. p. 44.

uryan, 118, 3 × (hs.: ūryyan en hūryyan, alsook hatūryyan (B, E: huryyan), P.: aren, niet in K. B. W.

arga, 65, 70, 112, 113, e.a.: argga Kelāça, e.a., berg. M.i. ontstaan door metathesis uit Skt. agra, top; zoo ook K. B. W. I, 127: „in pl. van agra en naast putjak".

haring-haring, 106, zich zeer wel gevoelen (P.).

iring, iringan, 85, helling (van een berg). In andere bet. Cal. Ar. 1.

hakas, 117, P.: stijf. Van iemands knieën: niet te buigen. N. J. akas, hard, vast en derg.

ukal, 113: inukalukalan wsi kaṭe, omwikkelden hem met ruw ijzer (P.), welke vertaling mij niet duidelijk is; de vaker voorkomende bet. „wonden, doorsteken" past hier goed.

(h)ada, 80, nerf, rib van een blad. N. J. ada-ada, (niet in K. B. W.).

udipan, 103 (hss.: hudipan, behalve B: hucapan), technische term in de wajang, naam van den ḍalang, vgl. P. p. 260.

hatadin, 121 (hs. B: hatawḍik, E[2]: hataḍḍik), P.: scheiden. Schijnt verder niet bekend te zijn.

utpatti, utpĕti, 112, telg. Zie Jb. p. 87.

atma, 70: atma ring ranu bhāwanira. Door P., p. 141, n. 1, voor corrupt en niet zeker te verklaren gehouden. Ik vermoed, dat er

gestaan kan hebben: atĕmwa (hatmwa); vertaalt men bhāwa met „plan", dan is het geheel: „z'n plan was een samenkomst te hebben (nl. met Umā) bij den vijver". Dit stemt met de verdere gebeurtenissen overeen. Voor het gebruik van atĕmu in deze bet. verg. men Rām. 6, 94: marapwan pamalĕs dlāha, kitātĕmwa lawan priyā. Voor bhāwa vgl. Kuñjarakarṇa, Kern, V. G. X, p. 55. Desnoods kan men bhāwa met „houding, neiging" weergeven.

usu, 58, = wusu, katoenboog. Vgl. Jb. s.v. wusu, P., p. 130, n. 6.

hasṭi, 113: sāmpun dadi hasṭi, hss. D E: s. dadyawu, asch. Vgl. K. B. W. I, 215.

āsītkāla, 61: āçītkāla, de oude tijd. Uit Skt. āsīt en kāla.

hastitijāti (sang hyang), 89, ? corrupt, P.: „d' aard van 't zijn", vgl. p. 157, n. 1, waar hij veronderstelt, dat er waarschijnlijk moet gelezen worden: saṃsthitijāti of sthitijāti. Soms: asthitijāti?

aṣṭapaḍasāri, (?) 79 (hss.: h-, behalve D E: hasṭasarira), vlg. P. p. 148, n. 4: essence van Çiwa's gestalten, doch onzeker. Het is misschien mogelijk, wanneer men de lezing van D E interpreteert als aṣṭaçarīra, en dit gelijk stelt aan aṣṭatanu = Çiwa, den zin: kita aṣṭaçarīra ning bhuwana op te vatten als: gij zijt Ç. op aarde; vgl. P. p. 233, r. 9. Het door P. in den tekst gegevene is dan corrupt.

asih, mangasihasih, 114, gemeenzaam toespreken, vgl. pangasihasih, ibid.

isis, kesisan, 111 (hss. D E: kaṣiṣya), ontwapend (P., vgl. p. 178, n. 1: k. beteekent gewoonlijk: ontbloot (van volgelingen), vgl. Jb. s.v. isis. De lezing van de hss. D E zou men met den Skt. wortel çiṣ, verlaten, in verband kunnen brengen: „geïsoleerd".

awu, 95, asch. N. J. awoe.

awan, 95, P.: hoog (sāmpūrṇnawangan ngaraning awa ruhur, hs. B: s-nāwan n. hawan ar.); men leze dan: awan.

(a)was, umawasakĕn, 89, mediteerend (P.).

pangalasan, 118, door P. onvertaald gelaten, vgl. hem etym.: misschien v. kalasa, degeen die voor de matten zorgt. H. l. is de bet.: bode, althans de p. fungeert als zoodanig.

alang V (Jb.) halalang, 92, alangalang-bladeren.

upakāra, 87, insignia (P.).

upakaraṇa (tekst: -n-): çiwop., Çiwa-uitrusting.

apuy-apuy, 86, bij het vuur zitten (P.).

hijo, ijoijo, 104, bleek.

hajāna, 124: sing pangan tajana (hss. B E[3]: hajāna) liniwatan, laat

van alles wat eetbaar is niets u voorbijgaan. Te lezen is (ta?) ajāna = aja + hana.

ajang, 86, P.: 'tgeen waar hij van gegeten had. Vgl. N. J. adjangan, couvert van een aanzittende.

hayu, mahayu, 101, helpen (P.), zorgen voor iemands heil.

hoya, 89, er zijn, verblijf houden (= wwaya). Vgl. P., p. 156, n. 2.

huyuh, 121 (hss. B, E[3]: wuyuh), urine. Vgl. den ouderen vorm ĕyĕh (Jb. p. 63), N. J. oejoeh.

ayat, mayat, 63, zich inspannen.

ayĕm, 105, drogen: inayĕm nira tang çawa. Vgl. K. B. W. en G.-R. s. v.

mangun̄jangan̄jing, 128; (h)angun̄jangan̄jing (2 ×), ibid. Door P. vertaald met „het waterpeil verlagen" en (p. 195, n. 4) in verband gebracht met bagan̄jing, peillood en gan̄jang, peilschaal.

hamanya, 114: tanpakalami hamanya (hss. B E[2] E[3]: t. k. hadomdoman, zie onder dom)? Vgl. P. p. 181, n. 1.

ampir, kahāmpir, 91; kāmpir, 127, aangaan bij, aankomen bij.

ambĕk, makāmbĕk, 101, in den zin krijgen.

hububan, 60: pinaka-, tot blaasbalg dienen.

angĕn, (tan) kangneng, 88, denken aan, zich zorgen maken over, vgl. Jb. p. 4.

angsil (?), 94, humangsil hing urip sang ṛṣi S. (hss. D E; umangsal huripnira), verkrijgen, nemen. Waarschijnlijk bedorven voor angsal, van elders schijnt het niet bekend.

anggo, hanggonanggon, 59, gebruiksvoorwerpen. Deze afleiding niet in het K. B. W.; G.-R.: wat door iemand gedragen wordt, dracht.

hangan (?), makahangan (?), 110 (hs. B: makahingan), de grens zijn.

enggung, henggang-henggung, 57 (hs. B: hegang hegung, D. E: hegung), schudden, vgl. K. B. W. I, 509.

nirāwaraṇa, 93, onverstoord. Vgl. Jb. p. 317.

nāsikā, anggraṇaçika, 99, zie onder titis.

cintamaṇik, 78 (zie de crit. adn.). Zie P., p. 232. Hier de naam van een persoon.

caracara, 84, 100, door P. vertaald met „stoffeering" en verklaard als verdubbeling van een uit upacāra ontstaan cara. Wel hetzelfde woord als Wṛttasañcaya, 36; zie Kern's meening, V. G. IX, p. 126.

ciri, 86: mtu cirinya tan yogya, „kwam er te voorschijn 't teeken van iets onwelvoeglijks". Mij herinnert ciri op deze plaats zeer aan

het Maleische gebruik: beleediging, verkeerde handeling jegens iemand.

curah, 110, dal; vgl. K. B. W. I, 587 (= jurang).

col, 65: col aṇḍap kulwan, daar ging 't Westen naar beneden (P.); K. B. W. I, 632: „col, achter getallen, op den kop af, precies, net".

celeng, 109, zwijn.

cĕpa, cĕpani, 73: cpani cangkriman ing hulun; 74: cpani kwehe tĕṇḍasku denta. kacĕpan, 74: apa ta yan kacpan kwehe tĕṇḍasta; ibid.: tan kacpan, raden (een raadsel oplossen).

cipta, 59, gedachten. N. J. tjipta.

cĕpĕl, acĕpĕl, 85 (hs. B.: acĕcĕl, D E: malĕtuh), verontreinigd (P.), waar inderdaad het verband en de v.l. malĕtuh = troebel op wijzen. Schijnt verder onbekend te zijn; het door het K. B. W. I, 581 genoemde tjĕtjĕl = tjĕtjĕh zal wel een ander woord zijn. Het Soend. kent echter tjĕpĕl, „kleverig, licht kleven, zich licht hechten aan".

cangcang, nangcang, 110, vastbinden.

reh, mangrehakĕn, 84, bepalen, opleggen (straf). Vgl. P. p. 152, n. 2.

ruhur, hangruhuri, 85 (hs. B: angruhur), aanmatigend zijn.

rĕrĕb, rĕrĕban, 82, rustplaats.

rekhā, rumeka, 61, 104: rumeka tan lbur, doorloopend (als een lijn die niet uitgewischt wordt).

ratha, ratha-ratha, 71 (hs. B: raṣāraṣā), vlakte (?, P.). Voor de hand ligt ratha, Skt. = wagen, strijdwagen. Daar er echter gezegd wordt van Umā, dat zij tumurun maring ratharatha, afdaalde naar de..., is „wagen" vreemd. Ik zou willen voorstellen te lezen rata-rata (K. B. W. I, 735; Bmḍ. Pur. 88 P.), d.i. zij daalde af naar den vlakken grond.

ratnadhwaja, 115 (vgl. het crit. app. en P., p. 275) ? „R. was het bhasma (gezindtekenmerk) van...." geeft de tekst, Skt. ratna, juweel, edelsteen; Skt. dhvaja, banier, vlag; kenmerk, symbool, embleem; maar wat is er door den schrijver onder verstaan?

roṣa, sarosa, 84, niet heel (P.). „De bedoeling zal hier wel geweest zijn sarwwaças", P., p. 152, n. 1. Dit stemt niet overeen met P.'s vertaling, daar „niet" niet in den tekst staat uitgedrukt. Waarschijnlijk is het het Skt. saroṣa, toornig, dat hier goed past, daar de hier sprekende goden in het voorafgaande verschil van meening hadden gehad.

ruwak, karuwak, 126 (B E[a]: kataruwag), voelde zich niet zeker (P.). Vgl. K. B. W. I, 758; Jb. p. 476: ruwag, uiteenvallen, N. J.

roewag, zwak in de verbindingen, bouwvallig, in verval; vgl. ook N. J. roewagroeweg, ordeloos of slordig hangen (van kleeren of het haar). Het Soend. heeft roewag-rawig, verscheurd, aan flarden; rawek, gescheurd, opengescheurd; roewak-rawek, vaneengereten, enz.

riwĕd, ariwĕd, 109, vol hindernissen. Vgl. K. B. W. I, 754: riwĕd of ruwĕd en N. J. roebĕd N., ribĕd K., in moeilijkheid, enz.

repot, 78: marepota sira, zij had er last van (P.).

rañjing, rañjingrañjingan, 125, een kleedingstuk, volgens P., p. 192, n. 1, wisselterm voor rasukan, „mogelijk 'n kalambi zooals in 't N. J., maar dan is 't gebruik van baddha hier vreemd". Dit is m. i. te verhelpen. De tekst luidt: yata pinupunya daluwangnya lawan jaṭanya, ginawenya badḍa rañjingrañjingan, P. vertaalt: (hij vond 'n doode wiku,)die nam hij z'n daluwang en z'n jaṭā af, en maakte er 'n band als kleeding van. Men kan baddha echter ook, als vaker (vgl. p. 91, mabaddhaha) opvatten als „hoofdband, band om het haar", en vertalen: hij maakte er een haarband en een kleedingstuk van, b. en r. asyndetisch. Het chiasme met de voorafgaande daluwang en jaṭā kan ontstaan zijn onder invloed van den onlangs door Prof. W. Caland (Acta Orientalia, IX, 59 sqq.) besproken algemeenen taalregel, dat in dergelijke woordverbindingen het kortste woord voorop pleegt te gaan. Zie ook Kiliaan, Jav. Spraakk. § 192. Het woord r. ontbreekt in het K. B. W.

rabi, parabi, 124, huw, trouw.

rĕbuk, mṛbuk, 61, 97, zich verspreiden (van geur). Vgl. Jb. p. 467.

rong, 120, hol.

rangkus, 85: rinangkuṣa, ongegeneerd zijn (P.). N. J. rangkus (vgl. ook K. B. W. I, 822) is „twee of meer een weinig van elkander verwijderde dingen bijeenvatten door de armen of een touw er omheen te slaan". Bovendien noemt 't K. B. W. een tweede r. = rangkut = rukut = N. J. roekĕt, tegen elkaar aangeklemd. Het zou niet onmogelijk zijn, dat deze beide woorden samenhangen en dat op onze plaats de beteekenis van het pass. kan worden afgeleid uit de houding, die men bij de handeling, waarop de tekst zinspeelt, aanneemt.

kĕna, kumnakna, 66, om te doen verkrijgen.

kaṇḍang, makĕṇḍangkaṇḍang, 108, zich afgesloten houden (?). Vgl. P. p. 175, n. 3.

kĕṇḍung, malung kumĕṇḍung, 70, met welige ranken (P.), 'n vertaling, die schijnt aan te knoopen aan de beteekenis: „z. uitstrekken (in de lengte)", vgl. p. 61. Vgl. Jb. p. 126. N. J. koemĕṇḍoeng beteekent fraai versierd. In het Soend. is koemĕndoeng opwaaien, bol waaien.

kaṇṭara, 105, 106 (hs. D E: kajorā), door P. onvertaald gelaten en (p. 172, n. 2) van Skt. kaṭora, vlg. het Pet. Wdb. 'n zeker vaatwerk, afgeleid. H. l. worden op vijf k.'s menschenlijken gedroogd.

makanang-kanangan, 126, schreeuwend (van pasgeboren kinderen, vgl. K. B. W. II, 38).

kṛci, 109, 110, ? Vgl. P., p. 176, n. 1. Misschien foutief voor Skt. kṛṣi, het ploegen, ook: oogst, dan hier voor „landbouwproducten" (?). Het op p. 109 volgende matha lĕmbu, de zonderlinge „koeienoogen" zou men misschien kunnen lezen: mata lĕmbu, waarin mata als bijvorm van ta (K. B. W. IV, 565), en ata „dan, ook" zou kunnen beteekenen.

karang V (Jb.), kinarangulon, 78, diende tot hoofdkussen (karang hulu).

karing, 73 (over den tekst P., p. 143, n. 3), kari + ng; kari, Jb. p. 117, toch, immers.

kakang, kakang ring pamungsu, 61, op één na de jongste.

kĕdö, kudu pinarikḍĕh, 82, hij werd genoodzaakt. Vgl. N. J. parikoedoe, het gezet hebben op.

kuḍi, 70, door P. onvertaald gelaten; van 'n slang: pinrang nira ring kuḍi (hs. B: kuṇḍi =: waterkruik, geeft weinig zin, hs. E: kuṇṭi), N. J. koeḍi, krom snij- en kapmes. Het K. B. W., II, 135, geeft slechts deze plaats.

kĕḍap, 97, blik. Vgl. N. J. kĕḍap, wenk; blik, 't luiken der oogen.

kadyana, 81, zooals. Vgl. Jb. p. 111: kadyangga.

kati, kaṭe (corrupt), 113 (hss. D E: kati), ruw of onbewerkt van ijzer. Vgl. K. B. W. II, 153.

kĕtak, 70, loot (P.); p. 140, n. 5 vermoedt P. verband „met N. J. kaṭek (of N. J. katak?)". Verwant met Mal. kĕtak, plooi (h.l. van de bamboe-geledingen)?

kṣaṇa, sakṣaṇa, 103: rĕp s., dadelijk sa + kṣaṇa (Skt.).

kāskaya, 64, P. vertaalt aarzelend met: sterk (Bhaṭāra Bāyu sira dewatā kāskaya). Het K. B. W. II, 190 noemt deze plaats afzonderlijk als k. II. Is er bezwaar tegen vergelijking met k. I (vgl. N. J. kaskaja, macht, vermogen, middelen, voordeel, rijkdom)?

kisidul, 103, ? (vgl. P. p. 170, n. 2, die de plaats waar dit woord voorkomt voor bedorven houdt).

kasamputa, 78, (of kasampu, kasamput, P. p. 232), een geheel onbekend woord, vgl. P., t. a. p.

kawah-kawah, 78, lendenwater; vgl. K. B. W. II, 211: kakawah, N. J. kawah.

kelĕ, zie onder: golol.

kĕlĕm, kumĕlĕm, 74, is verborgen (P.). Eigenlijk: verzonken.

kapacupi, 75 (hs. B: kapaḍāpi), door P., p. 144, n. 1, onbekend geacht en door kacĕmpan vervangen.

kajorā (?), zie onder kaṇṭora.

kajang, 120, pinangschaal (P.). Onzeker.

kayu mali, 128 (hs. E[a]: kayummalit). Vlg. P. onzeker van vertaling en waarschijnlijk corrupt. Men zal er den naam van een boom- of hout-soort in hebben te zoeken.

komara, 78: kunang pasangyoga bhaṭāra lan bhaṭārī matmahan tang komara Cintamaṇik (hs. B: komara sang Ciṇṭamaṇi, D E: sang kumara Ciṇṭāmaṇik), door P. (p. 147) vertaald met: bij de vereeniging van de Heer en de Vrouwe werd de maagdelijkheid Cintāmaṇi, welke vertaling ik niet begrijp. Komara zou het Skt. kaumāra zijn; m.i. is de lezing van de hss. D E: kumāra, jongeling, waarschijnlijker. Vgl. nog P. p. 232.

kĕmpĕl, lmah kinĕmpĕlkĕmpĕlnira, ze kneedden aarde tot kluiten. Vgl. K. B. W. II, 348.

kambul, kĕmbul, mangambuli, 81 (hss. D E: makĕmbulan), gezamenlijk iets doen; vgl. Jb. s. v. kĕmbul; kumĕmbulana, 63, om gezamenlijk te werken aan.

kombala, 100, zekere bloem. Zie G.-R., I, 544. P.: kumbhala's. Er is echter ook een N. J. woord (K. I.) koembala, snor, kinbaard.

kĕmbang(?), mangĕmbangan, 87 (zie de crit. adn.), als gave (P.).

kĕba(t), pakbakbata (-t ta?), 84, door P. niet vertaald, p. 152, n. 4: „misschien moet 't in verband gebracht worden met kĕbat, uitgespreid". Of met N. J. kĕbat, snel, gezwind. Men kan misschien ook denken aan voortgaan, z'n reis voortzetten (vgl. Soend. kĕbat).

ḍah, 120, aansporende uitroep.

duḥka, 106, toornig, als N. J. doeka. Vgl. P. p. 173, n. 1.

dara, 61: ḍara wulung (hss. E E[a]: dara hulung), (zwarte) duif.

dhāraṇa, daraṇakna, 87, houd 't vol, houd 't uit; 88, verdraag.

dadi, 125, zoodat. Vgl. schrijver dezes, Bijdr. 88, pp. 464 vlg.

duduk, 103 (hss. D E: dukduk), speer (P.); vgl. Jb. s. v. ḍuḍuk. N. J.

ḍuḍuk, iets om mee te graven, spade of iets derg. Ofschoon „speer" denkbaar is, zou men ook aan 'n soort graafinstrument van bamboe, 'n vork bv., kunnen denken.

ḍawar (?), ngaṇḍawar-haṇḍawar (v. l. ngandawar), 111. Vlg. P., 177, n. 2 misschien een plaatsnaam. M.i. onwaarschijnlijk.

dāyaka, 105, brahmaan. Vgl. Jb., s. v. en P., p. 172, n. 5.

dom, hadomdoman, 114 (hss. B E² E³) domdoman, ibid. (zelfde hss.), naaiwerk (P.), of: welke, waaraan, genaaid is; met een naad (?). Vgl. p. 181, n. 1.

dami, 121 (hss. ḍami), stroo (P.). Vgl. K. B. W. I, 514; N. J. dami, stoppels.

diwal, diniwal, 61, met 'n slinger werpen, K. B. W. II, 474.

ḍolapan, 75, acht, over 108: K. B. W. II, 475 (aanduiding van een groot getal).

ḍampil, ṇḍampil, 110, de bouten van 'n rund afhakken (P.: verband met sampil, 'n bout v. 'n geslacht dier).

dibyaloba (zóó hs. E, hs. D: dibyaloka; and. hss.: dibyalba, de tweede maal hs. B: dibyamoha), 108, vgl. P. p. 175, n. 1: „divya en lobha (of alobha) en verder albā, ruim en vandaar gerust, schijnen de hier gebruikte woorden te zijn; de bedoeling is echter niet duidelijk.... Waarschijnlijk is iets als zondig of onrein bedoeld". M.i. hangt het eerste deel van de uitdrukking op eenigerlei wijze samen met Skt. dīv, dobbelspel, dīvyati (wortel div-), spelen en is het tweede Skt. lobha, begeerte, O. J. ook begeerig. De beteekenis zal wel zijn „dobbelaar".

tahi, tahitahi, 116, afschaafsel (volgens hss. B E² E³; de meeste andere hss. tahataha).

tahap, tahapan, 69, 105, drinkschaal.

taṇḍĕs, tumaṇḍĕs, 72, opgeruimd (? P.): Bh. Guru tumaṇḍĕs hiḍĕpnira. Of: ten einde raad, als N. J. taṇḍĕs, krama bij ĕntek = teneinde, op, van het hart: teneinde raad, moedeloos, hopeloos?

tur, 117, knie (P.), vgl. K. B. W. I, 583; G. R. I, 621: toer (kawi).... = tjĕṭik = heup.

turu, katurun, 72: yan katurun alaki; ibid. y. k. arabi. Volgens P., p. 142, n. 2 onduidelijke uitdrukkingen. Indien zij (hij) in slaap valt met een man (vrouw), is de letterlijke beteekenis. Zie P. p. 227.

triṇi, katriṇinya (hs. B: katrini), 90, alle drie.

turuk-umung, 71, naam van een plant, overigens onbekend. Zie P., p. 141, n. 5.

taruka, vestiging, vgl. 82, 110; tarukaha, 91, ontgonnen te worden.
těka, tkani, 124, volvoeren: tkani sakarěpta, voldoen aan al uw verlangens.
den *tětakěn*, 74 (hs. A: den tatakěn), inhouden.
tutut, katututan, 68, bijhouden.
titis IV (Jb.), apatitis, 99: mayoga .... apatitis anggraṇaçika, z'n blik richtend op z'n neuspunt (P.).
tutug, tumutug, 101, reikend tot.
tus II (Jb.), tusan, 71, aftakking (van een meer; P.). Vgl. N. J. toeṣan, afgedropen, afgestroomd water, nl. van hoogere sawahs op lagere.
tělih, 61, krop (van een vogel).
tilěl, matilěl, 104 (hs. B: matinggal, hss. D E: matinggala, door P. zijn B D E gevolgd; vgl. p. 171, n. 3).?
tilang (?), tumilangakna, 106, (hs. B: humilangakna ring, D E: mangilangakěn, opzoeken (P.). Een grondwoord tilang vind ik nòch in het K. B. W., nòch in de N. J. lexx. vermeld; de juistheid van het woord valt m.i., mede gezien de var. lect. humilangakna, dat in het verband uitstekend past, zeer te betwijfelen. In plaats van Pigeaud's vertaling (p. 173) geve men den zin weer met: „'s Morgens kregen K. en W. het bevel den paṇḍita uit den weg te ruimen". (Waarschijnlijk is P.'s vertaling gesuggereerd door het even verder in het verhaal volgende tumilikana, dat dáár uitstekend is).
tap (?), katatapa, 122, onderdanig, vlg. P., p. 189, n. 1, in verband te brengen met tap, atap enz. (waarin 't begrip „boven").
tadjang (?), 86 (hs. B tājang, de and. tajang), onduidelijke passage, vgl. P. p. 154, n. 1, die tajang leest, en dit misschien in verband te brengen acht met kajang en ajang. Laatstgenoemd woord gaat in den tekst iets vroeger vooraf, zie ald. De beteekenis is in elk geval die van ajang.
tañjung, 108, hoek (van een huis), volgens P. (vgl. p. 174, n. 1: uitspringende hoek). Of tandjoeng (Mal. kaap, uitstekende landpunt), in het Oud-Jav. vaker deze beteekenis heeft, is mij niet bekend.
tuñjang, 90 (2 ×), steunen (P.). Vgl. K. B. W. II, 746.
tāmrapurāṇa, pinakatambrapuraṇa, 98, diende tot koperplaat. Tambra < Skt. tāmra, koper; purāṇa schijnt hier „oorkonde" te beteekenen.
tampuh, tampuhan, 114, doelwit.

tĕmbe, tĕmbehan, 121, eerste.

tiga, apatiga, 97, in drieën.

tega, kategan, 69, kluizenarij (zoo hss. D. E.; and. hss. katyagan).

tigas, tinigas, 120, werd afgesneden.

tĕngah, panĕngah 61, middelste, 't middelste kind.

tingkĕr, 102: katingkĕran, afgesloten (P., vgl. p. 169, n. 1: misschien verband met sĕngkĕr en singkir. Soend. ningkĕr: omringen).

tĕngĕt (?), 96: yan tĕngĕta yughanta mahapralaya, ? Zie P. p. 164, n. 1.

tangsi, manangsinangsi, 71, bedelend, rondgaan; 109: manangsinangsiha, (om bijdragen) te gaan vragen. Vorm met inwendige nasaleering naast tasi.

tĕnggĕk, patĕnggĕk, 111, (berg)zadel.

tunggal, katunggalan, 91, eenig doel, (P.). Onduidelijke passage: kamawaçyahara katunggalanya, haar eenigste doel is 't vatten van in de macht van Kāma geraakten (P.). Deze vertaling is weinig bevredigend, misschien kan men kamaw. opvatten als verwijdering, verlies van (onderworpenheid aan) de macht van K." en katunggalanya als katunggalan ya, werd één met haar; verg. Soend. katoenggalan djeung, één geworden zijn met; doch zeer onzeker.

sĕh (?), 90: masĕhana, betuurt. Het schijnt verder niet voor te komen. M.i. is het een corrupteel of drukfout i.p.v. masĕrĕhana, zie ald.

saṇḍang, 111: hanandang wiḍi (vgl. crit. adn.), volgde de regels (P.), — op zich nemen.

sĕrĕh, 90: tanpasrĕhan tang bhuwana, zonder bestuur is de aarde (P.); sĕrĕhan, ibid., ambt. Masĕrĕhan, 109, waardigheidsbekleeder. Vgl. Jb. s.v. suruh.

suruh, suruhan, 92 (hs. B, nl. met suff. suruhanta, and. hss.: suruhaṭa?, vgl. P. p. 159, n. 2), dienst. Vgl. sĕrĕh.

çaraṇa, maçaraṇa, 59 (hss. D E makasarana), door middel van, door gebruik te maken van. Skt. çaraṇa.

çarasantana, 58, door P. onvertaald gelaten; p. 131, n. o; misschien als Sarasantana een eigennaam. Men zou er ook een bijstelling bij ayah in kunnen zien, bv. samengesteld uit sāra, O. J. ook: krachtig en 'n woord voor gebogen, gekromd, buigend; dus „zoowel het krachtige als het buigzame"; doch dit is zeer onzeker.

surangga, 81 = suraga.

sĕḍih, kamasḍihĕn (hs. B: -ḍĕh-), treurig, aangedaan, mismoedig; vgl. P. p. 140, n. 3.

sadanantara, 105 (hs. B: tadānantara, D E: sangha neng hantara), steeds zonder ophouden: Skt. sadā, steeds + anantara, terstond daarop, onophoudelijk; tadān. (hs. B.) = onmiddellijk daarop.

siddhikāra, 118: siniddikāranira tang hūryyan, met toovermacht bewerken.

sisi, 70, snot.

sesi, kasesin, 126: mawlas tumon *āmbĕknira ring kasesin*ikang raray tininggalak nibhunya; P.: deerniswaardige toestand; vgl. K. B. W. III, 182 (omschreven met wwang niṣṭa daridra).

sisikusung, 90: wruha ri s. kita dewata. Zie P. p. 157, n. 2; van onduidelijke beteekenis.

sewa, maçewa ta sira ḍarmma, 123, hij hield de dharmma, (P.). Waarschijnlijk āsewā, voortdurende beoefening (P.).

sĕwah (?), 86: swah (hs. B: lwah), vgl. P., p. 153, n. 3, die „rivier" vertaalt en de lezing lwah voor de juiste houdt. Mij hierbij aansluitend, mede omdat lwah in dezelfde passage eenige malen voorkomt, acht ik twijfel aan het bestaan van dit woord mogelijk, niet noodzakelijk, gezien sohan (Par. 24, 26), haven; sowan, K. B. W. III, 205.

swaca, 88 (hs. B. çwaca), oog. Ontbreekt in het K. B. W.; vgl. echter soca (K. I., oog), III, 49; Jb. p. 573.

swak, sinwak, 78, werd uitgegoten. Vgl. N. J. sok, het gestort of uitgegoten worden.

siwak, sasiwak 83, 84, „met maar één kant" in: wwang s.; siwak, afgescheiden, gespleten, P. p. 242. — (Over den „halven man" vgl. men o.a. nog de Mal. Boestan assalaṭin, I, p. 77 ... kĕdiaman mĕrekaïtoe pada kĕsoedahan bĕnoea Hindi ... kĕlima qaoem bĕrnama كلوس, adalah kĕdjadian mĕrekaïtoe sĕtĕngah manoesia djoea dan kaki dan tangan dan mata mĕrekaïtoe sĕbĕlah djoea etc.; vgl. p. 78.; Plinius, Nat. Hist. 7, 2.)

swakrama, sasokramanira, 108, al hun wederwaardigheden.

çiwapada, 87, Çiwawereld.

swang, makaswāng, 110, gebruikte als beschutting tegen de stralen van de zon (P.). Vgl. P. p. 177, n. 1.

silodaka, 78, vlg. P., p. 232, waarschijnlijk een praeparaat van silha (Skt., = olibanum), met genees- of tooverkrachtige werking.

salusur, 114: sinalusur (hss. B E[2] E[3]: sinulusur), vlg. P. p. 181, n. 2 misschien met talisir, palisir = zoom, rand in verband te

brengen. P. vertaalt: gezoomd. M.i. is de vorm te verklaren als geïnfigeerd met - ĕl - (of - al -; dat de overlevering niet eenstemmig is t.o.v. de vocaal der antepaenultima zou men als steun voor deze opvatting kunnen beschouwen); het grondwoord is dan susur, dat men vergelijke met Mal. soesoer, rand, zoom van iets (doch niet van naaiwerk; een dergelijke semantische differentiatie tusschen twee talen is echter niet onbekend).

sapu, 108, bezem.

supraṇata, supranāthaknira, 117. P. vertaalt vlg. hss. B E[a]; sumrahaknira (de hss. D E hebben sinrahakĕn): gaf over. Het zou echter niet verwonderlijk zijn, wanneer een afleiding van supraṇata, zeer onderdanig, zeer eerbiedig, zou beteekenen: (onderdanig) aanbieden, naar analogie van afleidingen van sĕmbah en derg.

supit, susupit, 60 (hss. D E: supit), smidstang.

sĕpĕt, 71, kokos (P.). N. J. sĕpĕt = vezelachtige bolster van 'n kokosnoot en derg.

saji, sasajen, 101, offer; pasajen, 101, ontvanger der offers; waar de hss. D. E. hebben sinadyan; 102 offergave.

sayāṣāṇa, 103, variant in hs. B: maring sma si Dūrggā sayāṣāṇa.

samūha, masamoha, 81, zich verzamelen; pasamuhan, 112, verzameling.

sampir, sāmpiran, 122, rek om iets overheen te hangen, enz.

sambhawa, masambhāwa, 125, machtig (P.), tot iets in staat.

sambega, 98: winkas ta sira... sambegaha ring rāt kabeh, kreeg d'opdracht wel te doen in de heele wereld (P.). Vgl. K. B. W. III, 365: s.: empressement om iemand een weldaad te bewijzen.

sĕga, 70, gekookte rijst.

siga, masiga, 70: m. tāmbĕk bhaṭārī, trotsch (? P.), vgl. Jb. p. 618. Uit den samenhang zou ik opmaken: „wulpsch"; vgl. de opgegeven beteekenis overmoedig (Vgl. K. B. W. II, 370).

sĕngka, sumĕngkaha, 83 (enkele malen), zullen stijgen (tot).

singsal, kasingsal, 126, was uitgeweken.

singĕl, sininglan (2 ×), 92, hij kreeg 'n singĕl (P.). P. teekent, p. 160, n. 2, aan, dat de beteekenis van singĕl niet zeker uit te maken is: h. l. waarschijnlijk 'n halssieraad. Masingĕla, 111 (hss. D E: maçingĕleng), een s. (halssieraad?) te dragen (P.). Vgl. K. B. W. III, 427.

moh, amoh, 71, versleten, verteerd. Vgl. Jb. onder moh en mwah.

wanuh, wanwa, 124: haywa ta kita wanwa lawan..., verkeer niet

met (P.). Dit is N. J. wanoeh, iem. of iets kennen door omgang, verkeer enz. (vgl. G.-R. II, p. 4).

windu, 58, draaibank.

wĕrĕh, 61: wĕrĕhwĕrĕh, schuim.

warṇa, 77: yeka ta warṇna kasatyanira, dat was de uitdrukking van haar trouw (P.), m.i. liever: kenmerk, gelijk het synonieme rūpa ook in het Skt.; 87, w. van een brahmaan, door P. vertaald met „uiterlijk", en p. 154 n. 4 voor onduidelijk gehouden. M.i. kenmerk, gelijk het volgende lakṣaṇa. Hamarṇṇamarṇṇaha, 59, kleuren.

wurung, wurungnya (hss. D E: wurung ikā), 83, als alternatief. (P.).

wākhya, kawākyan, 107, macht van het woord (P.). Volgens G. R. geldt wakya als „kawi" bij awak, tĕmĕn, ṭoekoel. Men vergelijke katĕmĕnan, oprechtheid, waarheid, eerlijkheid.

wāda, apa pinakawadangku, 73; pinakawadanta, 74 (hss. D E: paran medaning hulun, resp.: pinakamedanta, vgl. crit. app.), tot (iem.'s) schande te zeggen, vgl. N. J. wada.

waḍah, 105: makawaḍah, een waḍah (datgene, waar iets in gedaan wordt) vormen.

wit, sawit, 60, zooals een boomstam.

wĕs, kawĕs, 93: kawĕs matakut sang hyang Brahmā, daarom verloor B. 't en werd bang (P.); ibid.: alah matakut kawĕs. Vgl. K. B. W. II, 217.

wiçeṣa, 95, oppermachtig.

wiçwaguru, mamiçwaguru, 84, onderwees volledig.

wali, walyan, 122. Vgl. P. p. 285.

mawelawela, 82, duidelijk.

wĕlar, mawlar, 86, zich verspreiden. Vgl. N. J. wĕlar, uitgezet; lar, ĕlar, uitbreiding, uitdijing, enz.

walirang, 100, zwavel (vgl. de crit. adn.).

wilasa, 87 (hss.: wilaça), gunst. Vgl. Jb., p. 542.

waliwitan, 70, door P. niet vertaald: misschien, vlg. hem, p. 140, n. 3, van wiwit, dus beginnen. De zin luidt: mogha ta sira waliwitan amangan; even verder is sprake van gekookte rijst. Ik zou — het is slechts een gissing — willen voorstellen aliwĕtan te lezen (N. J. liwĕtan is een kooksel van rijst) en de zin vertalen: „ze had nu toevallig een rijstkooksel, (waarvan) ze at".

walulang, 103, leer. Vgl. bij deze passage Arj. Wiw. 5, 9, b.

walija, 108, koopman. Vgl. P. p. 175, n. 1.

akṣara-wijāna, 79, wetenschap der letters. Staat voor vijjāna, Prākr. = Skt. vijñāna, kennis, wetenschap.

wigraha, hamigrahā, 93, aanvallen; ndatan kawnang.... winigrahan, kon niet gedeerd worden (P.), was niet te bestrijden, te verslaan.

wĕgil, umgil, 111, vertoeven.

wang, 124, ik, wij.

nirwwang, 88, weg is de pupil (van het oog), vlg. P., die in wwang het poppetje in het oog, de pupil vermoedt.

wangan, 95, zie onder awan. Brengt men wangan in verband met tawang, awangawang, open, niet overschaduwd, dan kan men even verder awa, licht, helder, vergelijken. Doch de plaats is zeer onduidelijk.

wangan, manganakĕn yugha, 57, yoga verrichten, = mayoga; 81, manganakĕn ta sira tejā prabhawa, doen ontstaan; 105, manganakna yajñā, een offer houden; 109, manganakĕn.... patapan, stichten. Wangan zal zijn te beschouwen als nevenvorm van wangun.

wangun, mangunakĕn tapa, 70, askese verrichten, beoefenen. Vgl. 78, 92, 104.

lo, 88, = lwa, uitgestrektheid.

luhur, 85, boven, vgl. ruhur.

len, lena sakerikā, 83, buitendien (P.), anders.

lar?, malaring, 128: magawe ta sira wwat malaring lwah, maakten 'n vlonder dwars in de rivier. (P.). Op p. 195, n. 5 wil P. i. p. v. malaring lezen malang. Misschien af te leiden van wĕlar, N. J. lar, zich uitbreiden, uitdijen, zich verwijden; dus: malar ing lwah.

larut, manglarut, 86, wegwerpen (in de rivier).

lĕkalĕka, 90, onreinheid. N. J. lĕka, ketelsteen, kalkachtig aanzetsel aan tanden, enz.

luke, 58, soort snij- en kapmes.

lĕkas, lĕkasan, 89, bezigheid.

lawu, lumawulawu, 104 (2 ×), door P. onvertaald gelaten; p. 171, n. 1 gist hij: „wellicht moet men aan 'n wapen lawu denken, dat hij tegen zich zelf richt". De tekst geeft: ijohijo molah ta sireng bale, lumawulawu hawaknira, en even verder: bh. Guru l. ring çarīranira (hss. D E bh. kāla l. ta hawakira). Jb. p. 491 gist: klein maken. Zie nog K. B. W. III, 710. Misschien — maar ik geef dit vermoeden gaarne voor beter — is lawu hier het Skt. alābu = kalebas, pompoen, dat in het O. J. als lawu (K. B. W. III, 709), in het Mal. als laboe bestaat. Daar men ook bv. 'n luit met

'n kalebas vergelijkt (lāwuwīṇā), zou hier 't lichaam van bh. Kāla kalebasvormig kunnen zijn voorgesteld. Vgl. Walbeehm, Woorden als zindeelen, § 97. Doch dit is zeer onzeker.

lawan, linawanan, 77 (2 maal), had vereeniging met, werd beslapen.

laway, laweyan, 69: pgat tĕnggĕknya pjah laweyanya, z'n hals werd van z'n romp gescheiden (P. vertaalt: z'n keel was afgesneden, z'n hals was doorgekapt); 120, wederom in tegenstelling tot een afgehouwen hoofd: lichaam, romp.

lalu, manglalu, 82, 124, zich schikken, toegeven. Men verg. voor deze beteekenis ook Adip. 13.

lalay, lalehan, 121, muren. Vgl. K. B. W. III, 734 lalay II: laljan: bapra, tèmbok, pagĕr.

lĕpihan, 123, opgevouwen. Vgl. P. p. 190, n. 3.

lumuh, halumuh, 120, niet willen. Vgl. Jb. s. v. lĕmĕh.

lagna, malāghna, 72, naakt. Vgl. echter P. p. 160, n. 6.

lagḍu, 103 (hss. D E: lgĕḍu), N. J. laḍoe, slib, bezinksel, en derg.

labuh, tanpa labuhan, 118, zonder de vasten te breken.

lung, malung, 70, met ranken, loten, scheuten. Vgl. N. J. loeng, ĕloeng.

longan, 123, open ruimte onder iets dat op pooten of palen staat; uit den tekst blijkt niet, waaronder; vgl. P. p. 190, n. 2.

lĕngkara, 59, sieraad, versiering. Skt. alaṃkāra, O. J. ook alĕṃkāra.

lungguh, 82, ambt, waardigheid.

pañcaçilah, 70, waarschijnlijk een naam van een plant of boom, vgl. P., p. 140, n. 5. Ik waag het niet te beslissen of het woord iets te maken heeft met Skt. çila, een op het veld achtergelaten korenaar.

piṇḍa, pamiṇḍa, 79: p. kita ring bh. Buḍḍa dlahā, volg de Heer B. nu voortaan (P.), waarbij niet duidelijk is, aan welk piṇḍa P. hier denkt. M.i. is het waarschijnlijk, dat pamiṇḍa hier is af te leiden van piṇḍa, wijze waarop zich iets vertoont, dus: stel gij voor den Heer B.; vgl. bv. Nāg. 65, 3, c, tapĕl nira .... mamiṇḍa Nandinī.

puṇḍut, pinundut, 95, werd gedragen.

pĕṇḍĕm, pinĕṇḍĕm, 61, werd geplant (begraven). Vgl. 70.

pinaleçawi, 71, ?, vgl. P. p. 141, n. 6.

punapi, 67 (hs. B: punapa), wat (vraagwoord). Vgl. P. p. 138, n. 1 (krama of 'n Balinisme van de afschrijvers).

pucak, 66, 95, top, kruin (van een berg).

paran, pinakaparan, 106, waartoe dient? (vgl. de crit. adn.).

pirak, 62, geld.

pĕrkul, 58, soort bijl.

pratiṣṭha, pinratiṣṭhanira, 79, ze gaf namen (titelnaamgeving, benoeming); zie P. p. 147, n. 2.

puruṣa, 88, standvastigheid. Skt. pauruṣa.

prāsāda, 95, heiligdom (tekst: prasaḍḍa, hs. B: prasaḍi, hss. D E: praçiḍḍa).

praçiṣṭa, 61, 90 praçiṣṭa, vastheid; 81 ḍak p., ik zal een naam geven, mraçiṣṭanĕn, (B D E: p.), imper. „'n naam geven" (P.); pinakapraçiṣṭa susuk sima, 95, dient als bevestiging en afbakening van de vrijheden (P.). Vlg. P. onzeker; naar 't schijnt is praçiṣṭa verwisseld met pratiṣṭha.

paryya, 79 (hss. D E: wiprayanira, and. beh. B: paryyanira), bedoeling. Uit Skt. abhiprāya, bedoeling, ontstond O. J. wipraya, alsook praya (prāya, Jb. p. 387). De vorm paryya (parya) is verklaarbaar als ontstaan door metathesis uit laatstgenoemd woord.

purungul, 105, ruw (?). Vgl. P. p. 172, n. 4.

pakṣa, 112: amet ta sira pakṣa, ze zochten 'n richting (P.), waarbij richting opgevat zal moeten worden als op p. 109 çewapakṣa, en sogatapakṣa, resp. de Çiwaïtische en Boeddhistische belijdenis. Het is echter vreemd, dat, waar op p. 109 gezegd wordt, dat ĕmpu Barang en ĕmpu Waluh-bang de Çiw. resp. de Boeddh. richting zijn, hier vermeld zou worden, dat ze 'n richting zoeken. Misschien zal men pakṣa daarom collectief hebben op te vatten: „richting", d.w.z. degenen die 'n bepaalde richting belijden; dus = apakṣa, plur.

pederāt, 104, 'n rol in een maskerspel, vgl. P., pp. 260, 261.

paḍali, 70, zekere boom of plant. Vlg. G.-R.: loengloengan; zie P. p. 140, n. 5.

puṣpa, 84: akāryya puṣpa sira, 'n bloemoffer (of sĕmbah) gebracht had; amuṣpa, 123, hulde bewijzen.

pulĕn, hapulĕn, 118, smedig, gebonden (van gekookte rijst).

pallawa, 71, gespeld: phalawa, spruit (van planten). Vgl. K. B. W. 246, waar als etym. vermeld wordt: „Skt. palawa?" Ten rechte van Skt. pallawa, spruit, scheut.

phalapalupi, 70: magawe ph. ring jagat, vormden 'n voorbeeld voor de wereld (P.). Paloepi, nog N. J. is „een voorbeeld om na te volgen". In phala- pala- te zien als in palakrama, palatjidra is onwaarschijnlijk, omdat dit pala- slechts i. p. v. para- optreedt voor woorden die 'n r bevatten. Misschien is de vorm te verklaren als reduplicatie van palupi, dus: palpalupi; waarvan met anaptyxe palapalupi; de qualiteit van de anapt. voc. kan door de vocalen

der aangrenzende syllaben beïnvloed zijn. Een meervoudig begrip is uitstekend van pas op onze plaats. Echter is een en ander niet zeker.

palupuy, 114, tekst.

pupu, pinupu, 125, werd afgenomen, ontnomen, weggenomen.

pupak, mamupaka, 63, om uit te trekken, d.w.z. los te maken.

kapapasa, 84; tan angga ta sira k. Onduidelijk, vgl. P., p. 152, n. 3.

pipis, pamipisan, 120, lumpang p., stampblokken.

pupus, 90: bh. Içwara pupus ing sang hyang tiga, de Heer I. is de top van de drie goden (P.). Vgl. Jb. onder: pupus, II.

poyah?, apoyah, 71, ? P., p. 142, n. 1 acht het waarschijnlijk, dat dit woord een afleiding van uyah, zout is.

poma, 120, toe dan (P.); vgl. N. J. poma, volstrekt, bij een bevel.

pagor, 110, zwijn, vlg. P. (hss. B D E: bagor, wijfjeshert, zie Jb. p. 394).

pĕgĕng, pinĕgĕng, 118, tegenhouden.

pĕngĕng, pinngĕngan, 93, werd in verwarring gebracht.

jaluk, 106, verzoeken.

jalagraha, 120 (2 ×), steenhouwer, metselaar, vgl. P. p. 186, n. 2. Ajalagraha, ibid.: mangkana hurip a., als —. P. noemt de afleiding van dit woord onzeker, de tekst geeft: jala ngaraning wwe, graha ngaraning rong, tinhĕr ta jalagrahā ngaranya, „jala beteekent water, graha beteekent hol; sindsdien zijn er de j.'s". (P.). Zie nog K. B. W. IV, 399. — Is jalagraha als „waterhaler" (Skt. bestanddeelen) > metselaar ondenkbaar? — Vgl. ook Kid. Pam. 1, 103.

yatna, kayatnākĕn, 79, besteed alle aandacht aan (P.); vgl. 57 kayatnakna zich inspannen om iets te leeren kennen.

makan, amakan, 110, eten. Mal. makan.

mandar lamun, + subj. 122, het is maar 't beste als. Vgl. N. J. mandar = malah.

monāçri<ta>, 92, gehuld in stilzwijgen (P.). P. geeft in den tekst monaçrī; p. 160, n. 7 zegt hij: „deze uitdrukking is misschien te verklaren als maunāçrita.... ta kan beschouwd zijn als 't bekende partikel en door onverstand weggelaten". Waarschijnlijker lijkt mij een verschrijving door haplographie, daar tan volgt.

manis, minanismanisan, 68, vleien, liefkoozen en daardoor onder z'n invloed krijgen.

mṛṣa, 79, (hs. D E; mṛṣya) naam van een sañjata, vgl. P. p. 234.

meda, zie onder: wāda. N. J. meda, gebrek, hebbelijkheid.

mitra, 83: tanpam.; volgeling. Vgl. P. p. 151 n. 1.

matapi, 77, toch (P.). Men zou dit woord kunnen verklaren, door ma- gelijkstellend aan a- (vgl. matawi naast atawi, K. B. W. IV, 570 en I, 192), aan atapi (Skt. athāpi) de beteekenis van Skt. tathāpi, dat ook in het O. Jav. gewoon is, toe te kennen.

medana, 64: pinakamedane, diende tot vet van. Skt. medana bij medas = vet.

masi, 88: masyārĕpa, hoe zou verlangen. Volgens P., p. 155, n. 5 op te vatten als nevenvorm van masa, N. J. mangsa.

masĕh(?), amasĕhmasĕh, 100, overvloedig (P.)? Niet in het K. B. W. De tekst heeft: a. ta sira kombala, door P. vertaald met: overvloedig waren er de kumbhala's (zie ald.); daar het m.i. echter voor de hand ligt, a. af te leiden van wasĕh, wasschen, zou men ook kunnen vertalen: hij waschte er z'n baard.

mūla, kamulan, 114, oorsprong.

mūlaphala, 127, Skt. mūlaphala, wortels en vruchten. (Hier geeft de tekst: sarwaphala m., door P. vertaald met: alle gewassen en boomvruchten).

mlĕng[2], 67, blinkend, glimmend.

maya, mayamaya, 82, niet zeer duidelijk, door P. vertaald met: verdwenen.

mayan, 115, des te eerder.

giṇa, 104: masang giṇa hawayang (hs. B: makagiṇā hangwayang, hss. D E: makaguṇānira wayang), muziekmakend en wayang spelend (P.). Zie P. p. 236.

guṇa, 120, kunst (bekwaamheid iets te maken).

guntur, 128, kruin (van 'n boomstam), vlg. P. (hs. E[3]: tungtungnya. D: tukunganya)?

guntung, 71: matangnyan anglĕmbu-guntung bhaṭāra, daardoor was de Heer als 'n .... koe (P.). De tekst gaat door: tinhĕr ngaranira amanguyu-guntung. Vgl. P., p. 207. Ik kan nog citeeren: K. B. W. IV, 653: alĕmbu guntung, añdjanmaha ta sira ring alĕmbu guntung, pangaringan, sukula bangsané.

gora, 80, knots, vgl. P., p. 234.

gĕlar tawur, 90, 't uitspreiden van de offers (beteekenis?).

gulawĕṇṭah, 89: aywa kita g. Door P. niet vertaald, „de bedoeling is blijkbaar 't verbod van 'n huishouden te hebben van man en vrouw" (p. 156, n. 1). N. J. nggulawĕṇṭah, verzorgen, opvoeden, en kulawĕṭah, besmeerd, geven, vlg. P., weinig zin.

golol, 106: u e golol kelĕ, „bah" (P.). Men zie de varianten, p. 106.

manggalya, 128, welgezind (P.). Skt. maṅgalya, = van goede voorbeteekenis, gelukkig.

goḍa, anggoḍa, 80, aanvechten, verzoeken.

gaḍuh, kagaḍuhana, 128 (col.), door P. vertaald: die 't eigendom is (of zij?), N. J. gaḍoeh, in bruikleen hebben.

gudaha, 80, naam van een sañjata, telinstrument, vlg. P., p. 234.

gati, 68, aard, gesteldheid, oorsprong.

gowantĕn, 105, (hss. D E: dewata), vlg. P. p. 171, n. 4 een kramavorming, misschien van gowala, gobala voor gopāla, in den zin van „aanzienlijke". Bet. vlg. P. „aanzienlijke" of „geestelijke". De lezing van D en E kan een in den tekst geraakte poging tot verklaring zijn, ofschoon men op grond hiervan nog niet tot de bet. „godheid" zal mogen besluiten.

goweng, 66, beschadigd (van aardewerk, en derg.: waarvan een stuk, scherf afgebroken is).

gulak, gumulak, 88, borrelen (van kokend water), hier van een blind oog gezegd, P.: troebel. Vgl. p. 155, n. 6. Misschien bedoelt de auteur te zeggen, dat er op de wijze van borrelend kokend water nu en dan vocht uit het oog te voorschijn komt.

bo, mabho, 103, stinkend; riekend; bo, de reuk die iets van zich afgeeft. N. J. amboe, Mal. baoe. K. B. W. IV, 829.

bhararak, 121, droge blaren, vlg. P., die, p. 188, n. 1, verband aanwezig acht met N. J. blarak, droge klapabladeren.

baruñjing, 71,? Niet in de lexica. P. vermoedt verband met N. J. goendjing, gondjing, wiegelen (p. 141, n. 4).

bhṛngga, abṛngga (hss. B. D E: h—, and. hss.: habhrangga), 105, gouden waterkruik, bij ceremoniën gebruikt. Skt., = bhṛṅgāra.

bheda, pambeda, 81, verleiding. Vgl. K. B. W. IV, 922: p.: pamañtjana, bañtjana, vgl. goḍa enz. Etym.: Skt. bheda, verleiding, 't overhalen, enz.; niet te scheiden van bheda, scheiding, verschil, zooals K. B. W., t. a. p.

but, 121: but Gĕnting, eigennaam.

bĕṭĕk, abĕṭĕk, 121: (abṭĕk hss., behalve B: aṇṭĕk en E[3]: abṭĕk), kookster. Vgl. N. J. bĕṭĕk = bĕṭak.

basah, mabasahan, 72, ze droeg een basahan, staatsiekleed.

bhasma, 115 (eenige malen), gezindte-kenmerk.

bhāwa, 72, van Umā gezegd: makuṭa ta bhāwanira, een kroon is haar ornaat (P.); 70 Bh. Humā umintonakĕn bhawanira, toonde haar ornaat, terecht door P. (p. 140, n. 4) een minder duidelijke passage genoemd. De beteekenis „uiterlijke gedaante", die bhawa elders wel heeft (vgl. K. B. W. IV, 964) is op de laatste plaats

zeker mogelijk. Voor „ornaat" ontbreken mij parallellen. Trouwens ook de woorden op p. 72 zijn niet volkomen duidelijk. Desnoods kan men vertalen: „een kroon hebbend was haar uiterlijke gedaante". Men lette er ook op, dat de godin even eerder van zich zelf zegt: aku manik haneng wukir, ik ben 'n juweel op den berg.

bali, amalenana, 110, terug te halen. Vgl. P. p. 176, n. 5.

balik, 124, daarentegen, doch.

bĕlat, kablat (hss. B D E: kablĕt), 109, belemmerd, in benauwenis gebracht; K. B. W. IV, 989.

bĕlĕt, kablĕt, 110, bezwaard, vol hindernissen. Vgl. Kern. V. G. IX, p. 203.

bhelawa, abhelawa, 127, slager, vlg. P., die het, p. 194, n. 2 voor ballawa (Skt. = koeherder; O. J. = slager, kok) houdt. De e in het woord blijft bij deze verklaring vreemd. Misschien contaminatie met een woord als bherawa? Vgl. K. B. W. IV, 993, waar blijkt dat het gezegd wordt van „iemand, die er verschrikkelijk uitziet".

byut, 124: byut Giri e.a.; eigennaam.

buyut, mabuyut, 58, kleinkinderen krijgen.

byāpaka, 101, zich overal verbreidend in, doordringend. Vgl. Jb. p. 411.

byang, mabyangbyangan, 70, in het verband niet duidelijk, door P. vertaald met: verspreidde zich (tekst: lagi m. rahning suku bhaṭārī); p. 141, n. 2: „byangbyangan schijnt meer de bet. onbestemd rondzwerven te hebben". N. J. byangbyangan, ongedurig, onrustig. Ik vermoed, dat de bedoeling wel zal zijn, dat het bloed nog bleef stroomen, nog niet tot stilstand was gekomen.

byung, mabyungan, 71, in zwermen. Vgl. N. J. bjoeng, van het gonzend uiteenvliegen van insecten enz.

bañcut, binañcut, 95: b. tang huripnira de bh. Guru, de Heer G. trok hem 't leven uit (P.); liever met plusq. perf. te vertalen. Vgl. K. B. W. IV, 1035.

babak, babakan, 111, boomschors, als N. J.

bĕbĕd, ambĕbĕd, 63, als een band omgeven.

ngko, 65 = ko, jij.

September 1930.

OUDHEIDKUNDIGE AANTEEKENINGEN *).

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

XVII.

Tjaṇḍi Bajalangoe en Prajñāpāramitāpurī.

De oudheden gelegen in de desa Bajalangoe, het Bhayālangö van Nāgarakṛtāgama Zang 69 : 2 en 74 : 1, behooren tot de weinige, die naast hun kunsthistorische belangrijkheid ook nog kunnen bogen op een bijzondere beteekenis voor de oudjavaansche geschiedenis in het algemeen. Zooals bekend is, werd door de onderzoekingen van Kern, Krom, doch vooral van van Stein Callenfels, duidelijk, dat wij in deze oudheden hebben te zoeken de bijzettingsplaats, tjaṇḍi, van de rājapatnī van Kṛtarājasa, gestorven in 1350, bijgezet in 1362 en geheeten Gāyatrī. Hoewel de jaartallen, die op de ter plaatse aangetroffen neuten gevonden werden, niet met het jaar van de bijzetting kloppen (zij luiden immers 1369), zijn de aanwijzingen toch zoo overvloedig en overtuigend, dat niemand aan de juistheid der identificatie zal willen twijfelen [1]). De ondervolgende regelen waren dan ook ongeschreven gebleven, indien het niet ware, dat de plaatsen in de Nāgarakṛtāgama, waar deze bijzetting ter sprake komt, niet overduidelijk genoemd kunnen worden en er ruimte voor verschillende interpretaties open bleef [2]). Teneinde de bij mij gerezen twijfel te rechtvaardigen laat ik hieronder de bedoelde plaatsen volgen.

Nadat koning Ayam Wuruk de çrāddha-plechtigheid voor de ziel van de in 1350 gestorven rājapatnī had laten houden en zich naar de woorden van den dichter daarover voldaan betoonde, vatte hij het plan op om het heiligdom te Kamal paṇḍak te voltooien, waartoe

*) Zie Bijdragen, dl. 85, 1929, bl. 479; 86, 1930, bl. 302; 86, 1930, bl. 557.

1) Zie voor bijzonderheden betreffende de oudheid zelve *Krom*, Inleiding II: 206 vlgg. De mededeeling, dat thans nog slechts een der beschreven neuten aanwezig zou zijn, moet op een vergissing berusten; ten rechte bevinden er zich vier neuten, drie waarvan hetzelfde jaartal dragen.

2) Zie Nāgarakṛtāgama. Zang 67 : 3 tot en met Zang 69.

de bhūmiçuddhi reeds in 1351 door den ouden priester Jñānawidhi was geschied. (Zang 67 : 3).

Dat deze voltooiing verband zal hebben gehouden met de pas beschreven çrāddha-plechtigheid lijkt vanzelf sprekend, hoewel er uit de woorden niets te halen is, wat er op wijzen kan. Het verband lijkt mij dan ook niet onmiddellijk te zijn, zooals blijken zal.

Volgt dan in Zang 68 het verhaal van Kamal paṇḍak, waarin een verklaring gegeven wordt, waarom deze plek en dit heiligdom „Dwergtamarinde" geheeten werden. Na deze uitweiding gaat de dichter dan in Zang 69 voort:

„prajñāpāramitāpurī ywa panĕlah ning rāt ri sang hyang sudharmma|
prajñāpāramitākriyenulahakĕn çrī jñānawidhy apratiṣṭha|
sotan paṇḍita wṛddha tantragata labdhaweça sarwwāgamajña|
sākṣāt hyang mpu bharāḍa māwaki sirāngde tṛpti ni twas narendra ||1||"

d.i. (met kleine afwijkingen van Kerns vertaling):

„Prajñāpāramitāpurī is de naam van de Heilige Dharmma, overal bekend; Çrī Jñānawidhi verrichtte de ceremonie van Prajñāpāramitā, hij wijdde (het beeld), daar hij een oude priester (of: paṇḍita wṛddha, een technische term evenals mantri sĕpoeh) was, doorkneed was in de tantra's, het ordegewaad had aangetrokken en alle agama's kende; het was alsof de heilige Bharāḍa zich in hem belichaamd had, hetgeen het hart des Vorsten verheugde" [3]).

Omtrent de bedoeling van een en ander kan geen twijfel bestaan. Het vers handelt over de wijding van de dharmma Prajñāpāramitāpurī alias Kamal paṇḍak, waarvan de bhūmiçuddhi in Zang 67 werd vermeld. Wel kan men zich afvragen of het boven geciteerde geschiedde in het jaar van het çrāddha (1362) of wel eveneens in 1351 m. a. w. of hier een voortzetting wordt gegeven van hetgeen in Zang 67 werd verteld of iets nieuws. De volgende strophe zal ons daaromtrent meer kunnen zeggen. Zij luidt:

„mwang tekīri bhayālangö nggwan ira sang çrī rājapatnīndhinarmma|
rahyang jñānawidhīnutus muwah amūjābhūmiçuddhāpratiṣṭa|
hetunyān mangaran wiçeṣapura kārambhānya pinrih ginöng twas|

[3]) De vergelijking van Jñānawidhi met Mpu Bharāḍa is van bijzonder belang voor de door mij hieronder aangenomen identiteit der plaatsen Kamal Paṇḍak en Bajalangoe.

mantry āgöng winĕkas wruherika dĕmung bhojānwam utsaha
wijña ||2||"

d.i.: „En dit nu is in Bhayālangö de plaats, waar de rājapatnī Zaliger werd bijgezet; wederom werd de Heilige Jñānawidhi gezonden om pūjā, bhūmiçuddhi en pratiṣṭā te verrichten (vereering, grondzuivering en wijding). De reden dat het Wiçeṣapura heet was, dat naar de oprichting gestreefd werd en Hij er zich voor had geinteresseerd. Groot-mantri dĕmung Bhoja, die jong, wakker en kundig was, ontving opdracht er op toe te zien".

Zooals men ziet wijkt mijne vertaling iets af van die van Kern. De afwijking is slechts een betrekkelijk geringe correctie, doch de consequenties zullen, vooral in de volgende aanteekening, blijken van groote draagwijdte te zijn, ja, ons dwingen een der fundamenten der oostjavaansche geschiedenis, de Rijksdeeling, nog eens wat nauwkeuriger te bezien en op zijne hechtheid te onderzoeken. Het gaat om de vertaling van het „mwang tekīri" van regel 1. Kern vertaalt „En op dat pas" [4]), welke vertaling aanleiding heeft gegeven tot de veronderstelling dat hiermede een geheel nieuwe mededeeling aanving en, daaruit voortvloeiende, dat het in strophe 2 vermelde Wiçeṣapura te Bhayālangö elders gelegen moest zijn dan het Prajñāpāramitāpurī alias Kamal Paṇḍak van strophe 1. Zooals men zien zal kan ik mij daarmee niet vereenigen. Ten tweede geef ik in mijn vertaling als reden voor de benaming van het heiligdom een andere op dan Kern deed. Deze deed het voorkomen, als zou deze reden gelegen zijn in het feit, dat Jñānawidhi een en ander geconsacreerd had. Het verband tusschen deze persoon en den naam Wiçeṣa ontgaat mij. Doet men de constructie van regel 2 recht, dan zal men de reden in het laatste gedeelte van deze regel moeten vinden. Daar wordt gezegd, dat zeer naar de oprichting gestreefd was; welnu, de naam Wiçeṣa draagt kenmerken in zich van volmaaktheid, voleinding, blijk van kunnen. Moeilijkheden biedt deze regel dan niet meer [5]).

---

[4]) Deze thans verouderde uitdrukking geeft een tijdaanwijzing en geen plaatsaanduiding, zooals tekīri ten rechte doet.

[5]) Kerns vertaling van ginöng twas leek mij eerst toe niet geheel juist te zijn. Ik was geneigd daarbij te denken aan de tegenwoordige uitdrukking ati gĕḍe, welke in het algemeen wijst op een gemoedstoestand, die misschien teruggaat op „bezit van veel magische levenskracht". Wellicht kunnen aldus de beteekenissen van royaliteit, grootmoedigheid (op het onverantwoordelijke af), majesteit enz. hunne verklaring vinden. Het was verleidelijk daarbij verband te zoeken tusschen deze begrippen en het Wiçeṣapura, doch ik geef toe, dat de passieve vorm een ernstig beletsel vormt.

Om echter terug te keeren tot ons eerste punt, zoo moet ik voorts opmerken, dat de plaatsing van Prajñāpāramitāpurī elders, b.v. bij de Kawi, zooals men wel meende, uitgesloten is. Beide heiligdommen lagen in Bajalangoe.

De reconstructie geeft ons dus het volgende beeld.

In 1351, een jaar na den dood van de rājapatnī, wordt een Prajñāpāramitāpurī gewijd op de plek van den Dwergtamarinde. Deze wijding geschiedt door Jñānawidhi (Zang 67 : 3 : 3).

In 1362 wordt, onmiddellijk na het çrāddha, dit heiligdom, dat onvoltooid bleef, voltooid (69 : 1 : 1—4). Jñānawidhi doet weer dienst.

In 1362 wordt op dezelfde plaats tegelijkertijd iets geheel nieuws gebouwd, de tjaṇḍi voor de rājapatnī. Weer doet Jñānawidhi dienst en het nieuwe heiligdom heet Wiçeṣapura (69 : 2 : 1—4).

Met deze reconstructie is ook Zang 74 : 1 : 3—4 in overeenstemming, waar als slot van de opsomming der vorstelijke dharmma's gezegd wordt: „Prajñāpāramitāpurī is een nieuwe toevoeging (van de reeks) en ook *wat er pas gebouwd werd* in Bajalangoe". De nadruk valt dan op „wat er pas gebouwd werd" en niet op „in Bajalangoe".

Kamal Paṇḍak is dan op te vatten als een plek in de desa Bajalangoe en naast het daar reeds in 1351 gestichtte Prajñāpāramitāpurī wordt in 1362 een geheel nieuw bouwwerk geplaatst, ditmaal de tjaṇḍi van de rājapatnī.

Er is dan ook geen enkele reden om aan te nemen, dat de eerstgenoemde purī voor de rājapatnī bestemd was, ook al is er toevallig na haar dood aan gewerkt. Misschien kan de naam zelfs wijzen op haar zuster, de jayendradewī van Kṛtarājasa, Prajñāpāramitā geheeten. Ook blijft hiermede de vraag open, bij wie van deze twee vorstinnen het gevonden godenbeeld behoort; dat kan zoowel de rājapatnī zijn op grond van Zang 67 : 2 : 2 als de jayendradewī op grond van haar naam. Voor het laatste pleit de geconstateerde verbouwing aan het middelste der drie bouwwerken ter plaatse, daar deze kan overeenkomen met het voltooien door Rājasanagara. Er waren dus drie heiligdommen in Bajalangoe; één voor de jayendradewī van Kṛtarājasa uit 1351, één voor de rājapatnī uit 1362 en één voor Wikramawarddhana uit 1428. Inderdaad zijn er dan ook nog de ruïnes van drie bouwwerken over.

XVIII.

Bajalangoe de grenspaal tusschen Pañjalu en Janggala?

De in de vorige oudheidkundige aanteekening bereikte resultaten mogen al van eenig belang zijn voor de beteekenis van tjaṇḍi Bajalangoe als bijzettingstempel van de rājapatnī, zij zijn bij nader inzicht van veel verder strekkende beteekenis. Er valt een consequentie uit te trekken, waarvoor ik eenigszins huiverig zou zijn, indien ik niet zeker was van de feiten, waarop mijn vorige gevolgtrekkingen steunden.

Het is een ieder, die de betrekkelijke zangen van de Nāgarakṛtāgama heeft gelezen, opgevallen, dat hier de zoogenaamde rijksdeeling onder Erlangga zijn minst onduidelijke beschrijving gevonden heeft [1]). De geheele geschiedenis van Kamal paṇḍak met de tocht van Mpu Bharāḍa door de lucht, zijn nederdaling en vervloeking van de dwergtamarinde, zijn hier te berde gebracht in verband met de tjaṇḍi, die ter plaatse werd gesticht en die een bijzondere beteekenis heeft voor de herstelde rijkseenheid. De plaats waar het hier opaan komt luidt als volgt:

„tugw ānggöh nika tambay ing jana paḍārēs mintareng swāsana|
hetunyān winangun sudharmma waluya ng bhūmi jawātunggala|
sthityā rāja sabhūmi kawruhana ning rāt dlāha tan linggara|
cihnā çrīnṛpati n jayeng sakalabhūmi n cakrawarttīprabhu ||5|| (68)"

d.i. „Een grenspaal, zóó was de opvatting der menschen uit den ouden tijd, die gelijkelijk bevreesd waren hun eigen woonplaatsen te verlaten. De reden, dat een heiligdom werd opgericht was, opdat Java wederom één zou worden, opdat de koning en zijn land bevestigd zouden worden, opdat het bekend zou worden over de wereld, opdat men zich voortaan niet ongerust behoefde te maken (om nl. de grens te overschrijden, hetgeen magische gevaren kon opleveren) en opdat het een teeken zoude zijn dat Zijne Majesteit de Vorst de geheele aarde als alleenheerscher zou beheerschen".

Vergissen wij ons niet, dan is dit heiligdom datgene, wat volgens Zang 67 : 3 in het jaar 1351 zou zijn gewijd en dus een daad van

[1]) Voor de literatuur over de veelbesproken rijksdeeling zie *Krom* Geschiedenis 268 vlgg. (1e druk).

den pas opgetreden koning Ayam Wuruk zou vertegenwoordigen. Letten wij op de duidelijk uitgesproken bedoeling van den vorst met deze daad, dan lijkt het in het geheel niet vreemd dat hiertoe de bijzettingsplaats van de rājapatnī werd uitgekozen, of liever omgekeerd, dat de rājapatnī zou worden bijgezet op deze plaats. Want dat dit heiligdom de bijzettingsplaats der oude vorstin moet zijn geweest en dus het Prajñāpāramitāpurī en het Wiçeṣapura bij elkaar lagen, dat heb ik in de vorige aanteekening duidelijk trachten te maken.

Er is echter iets, dat zich schijnbaar ernstig tegen mijn conclusies wil verzetten. In de eerste regel van vers 5 (Zang 68) wordt gezegd, dat de gevloekte boom een grenspaal is tusschen de twee deelen van het Rijk. Dat wil dus zeggen dat het heiligdom tjaṇḍi Bajalangoe zich op of bij die plaats moet hebben bevonden. Hoe is dit te rijmen met de opvattingen omtrent de rijksdeeling, zooals die elders naar voren zijn gebracht?

Bosch heeft in zijn artikel over de rijksdeeling getracht de grens te laten samenvallen met de resten van een oude muur op de Zuidhelling van den Kawi en gedeeltelijk met den Brantas, daarbij uitgaande van een veronderstelling van van Stein Callenfels. Krom gaat met het algemeen beloop van deze grens wel accoord, doch verschilt met Bosch van meening ten opzichte van de waarde, die aan Kamal paṇḍak moet worden toegekend en wil hierin zien de plek, waar de Heilige gestoord werd in zijn scheidingsbedrijf en die dus later als „zwakke plek" in de rijksdeeling gelegenheid kon bieden om te breken met dit principe en de twee deelen weder te vereenigen.

De eenige gegevens, die überhaupt de in de Nāgarakṛtāgama beschreven grens op de Zuid-helling van den Kawi deden zoeken, zijn de oude stukken muur, de naam van de rivier Lĕksa en een ornamentstuk, dat het karnen van den oceaan voorstelt, dat in de omgeving is gevonden en dat deed denken aan Ayam Wuruks geschenk bij het çrāddha. Dit laatste gegeven heeft m.i. geen waarde, daar het bij het çrāddha der rājapatnī voorkomende geschenk van Ayam Wuruk weliswaar eveneens die episode uit het Mahābhārata voorstelde, doch niet geheel overeenkwam met het ornamentstuk en daarenboven van bloemen en spijzen moet zijn gemaakt, terwijl dit stuk van steen is. Krom merkt het verschil in voorstelling op, niet dat in materiaal, doch zegt dat het toch mogelijk blijft dat de graftempel zich in de buurt van dat stuk zou kunnen hebben bevonden. Inderdaad, indien men zich dan slechts realiseert, dat het ornamentstuk dan ook niets meer met dien graftempel te maken heeft gehad en dus niet de minste

aanwijzing omtrent de plaatsing van den laatsten kan geven. Daarenboven is deze voorstelling nog op Bali zóó algemeen, dat het reeds daarom beter ware er geen waarde aan te hechten.

De overige gegevens duiden ongetwijfeld op een bestaande grensmuur, doch het is naar mijn meening ook aan Bosch niet mogen gelukken het aannemelijk te maken dat dit de grens van de rijksdeeling zou moeten zijn [8]). Wat m.i. sterk tegen zijn opvatting pleit is wel het feit, dat de door hem aangewezen grens een pinggir rakṣa (deze uitdrukking stamt uit de Paraton 19 : 15 en *behoeft* niets met de rijksdeeling te maken te hebben) is, d.w.z. menschenwerk, *terwijl de waarde van Bharāḍa's grens juist lag in het magische, bovenmenschelijke.* Immers, de eenig mogelijke opvatting van Erlangga's daad is, dat hij door het aanbrengen van een magische grens, op de overschrijding waarvan geen door menschen doch door goden gegeven straf in den vorm van ziekten, pestilentieën enz. stond, een absoluut afdoend middel wilde toepassen; iets, wat van een muur niet kan gezegd worden, naar oudjavaansche opvattingen althans geoordeeld [9]). Vandaar dan ook, dat de opheffing van dit magische obstakel bestond in het plaatsen van een eveneens magisch krachtig ding, nl. een graftempel.

Alleen reeds op grond van deze overwegingen acht ik het minder waarschijnlijk dat Bharāḍa's magische grens gezocht moèt worden in werken van menschenhanden, zooals de pinggir rakṣa was. Zoodoende blijft er dus geen bezwaar meer over om inderdaad in de dwergtamarinde, alias Bajalangoe, de grenspaal te zien, die de Nāgarakṛtāgama noemt.

Gesteld de grens liep dus over Bajalangoe; maar hoe?

Naar mijn meening is dit op grond van de bewoordingen van de Nāgarakṛtāgama niet nauwkeurig uit te maken. Daar staat slechts, nadat beschreven wordt hoe Bharāḍa de grens aangaf als toyeng kuṇḍi sangkeng langit:

„kulwan pūrwwa dudug ring arṇṇawa maparwa ng lor kidul tan madoh kadyādoh mahĕlĕt samudra tĕwĕk ing bhūmi jawārwa prabhu". (68 : 3).

---

8) Een bezwaar is juist dat Bosch op gezag van Callenfels' gissing zonder meer de identiteit van de grens en de pinggir rakṣa aanneemt. Dit moet eerst op goede gronden aannemelijk gemaakt worden.

9) Ik wijs hier op een parallel verschijnsel bij de vaststelling en bevestiging van andere grenzen nl. die der vrijgebieden. De maatregelen, genomen om latere vorsten van inbreuk op die grenzen af te houden bestaan in het ontketenen van *magische* gevaren.

Mijns inziens is dit geen beschrijving van de *grens* (die reeds in de voorafgaande regel gegeven was), doch van den *toestand*, die ontstond na het getrokken zijn van de grens. Vrij vertaald luidt deze passage als volgt:

West-Oost stootten (de deelen) op den arṇṇawa; gesplitst in Noorden en Zuiden was het niet ver, namelijk zoover als de „mahĕlĕt samudra". Dat was het oogenblik waarop Java-land twee koningen kreeg.

Onder arṇṇawa zou ik met van Stein Callenfels een bĕngawan willen verstaan, waarvoor pleiten kan dat in de sangkala's van het gedicht dit woord niet als „zee" voorkomt. Lettende op het feit, dat wij uit het voorafgaande weten, dat de grens in ieder geval over of bij Bajalangoe moet hebben geloopen (het heiligdom aldaar was door Ayam Wuruk als vernietiger van het magische gevaar van die grens opgericht) ligt het voor de hand onder dezen bĕngawan te verstaan de groote rivier Brantas, die reeds uit andere overwegingen en geheel afgescheiden van Bharāḍa's taak als magische grens voor de bevolking moet hebben gegolden, zooals hij dit ook nu nog doet. De uitdrukking in haar geheel wil dus zeggen, dat de stukken oost-west liepen en beide op den Brantas stootten (hun andere einde behoefde natuurlijk niet vermeld te worden, aangezien daar geen wijziging in kwam). Voorts deelt de dichter mede, dat er ook nog sprake is van een noordelijke en zuidelijke helft, nl. dat de twee helften van Java zich over een bepaalden afstand bóven elkaar bevonden. Hier wordt gedoeld op het gedeelte, waar de Brantas zich niet Zuid-Noord, doch West-Oost beweegt. Deze afstand is volgens den dichter niet ver, nl. zoo ver als „het stuk zee, dat tusschen het land lag", waaronder de Madoera-zee kan verstaan zijn. Vertalen wij echter mahĕlĕt samudra met „het stuk land, dat tusschen de wateren lag", dan zou de term adoh kunnen slaan op de breedte der twee parallel loopende stukken, waarbij dus elk van die gedeelten tusschen een zee en de Brantas (die evengoed arṇṇawa als samudra genoemd kan worden) werd gevat. Beslissen durf ik niet; philologen kunnen hier het verlossende woord spreken.

Ten slotte blijft dan nog de vraag bestaan in hoeverre, geheel afgezien van het door Bosch ongetwijfeld terecht naar voren gebrachte magisch karakter van de uitdrukking toyeng kuṇḍi sangkeng langit (wajrodaka), hiermede niet tevens op den Brantas kan gedoeld zijn. Uitgaande van zijn dwerg-tamarinde bij Bajalangoe, welke plaats zoozeer zuidelijk ligt en naar de zee toe bovendien geheel door on-

vruchtbare bergen zoodanig geïsoleerd, dat het als meest zuidelijke punt kan gelden, zou Bharāḍa dan den Brantas als richtsnoer nemende inderdaad eerst Java in een oostelijke en westelijke helft verdeeld hebben, daarna, als de Brantas zich ombuigt naar het Oosten, in een noordelijke en zuidelijke helft, „niet ver" nl. tot aan de Madoera-zee.

Ik ben mij zeer wel bewust van de vergaande strekking, die deze gewijzigde beschouwing van Bharāḍa's grens voor de geschiedenis van Oost-Java kan hebben. In de eerste plaats is daar het op het eerste gezicht wonderlijke feit, dat nu zeer vele typisch kaḍirische oudheden in Janggala komen te liggen. Deze moeilijkheid kan echter mijns inziens reeds hierdoor uit den weg geruimd worden, door op het feit te wijzen, dat Janggala blijkbaar al zeer spoedig een deel van Pañjalu (Kaḍiri) moet zijn geweest. Ten tweede is de huidige ligging van de stad Kĕḍiri een bezwaar, daar deze zich op de Janggala-helft bevindt. Hierop zou de vraag kunnen gedaan worden, of dit wel altijd zoo geweest is, terwijl de aanwezigheid van de kluizenarij Selamangleng (K.) op de Pañjalu-oever van den Brantas misschien ook wel iets zeggen kan.

Zulke vragen kan ik echter nog niet alle hier behandelen en beantwoorden; ik geef de feiten zooals zij naar mijn meening gezien dienen te worden en zal dankbaar zijn zoowel voor bevestiging als voor bestrijding.

XIX.

De uitgestrektheid van Majapahit.

Al wie de werkplaatsen van de oudheidkundige vereeniging „Majapahit" te Trawoelan verlaat is vervuld van groote bewondering voor het werk dat daar verricht wordt en is. Voor het eerst in de geschiedenis der oudheidkunde van Nederlandsch-Indië heeft men zich ertoe gezet de in den grond aangetroffen scherven systematisch te verzamelen, in te deelen en, indien mogelijk, weder samen te stellen. Het is slechts te betreuren dat de inheemsche bewoners der desa Trawoelan de eenigen zijn die van dit overrijke materiaal kunnen profiteeren, daar tot nog toe uiterst weinig van deze schatten gepubliceerd werd. Of er zich ook oudheidkundigen onder hen bevinden is mij niet bekend, doch zeker is het dat de enthousiaste leider van het onderzoek, Ir. H. Maclaine Pont, het met het organiseeren van de arbeid veel te druk moet hebben om rustig een wetenschappelijke studie van dat materiaal te kunnen entameeren.

Hoe dit alles ook zij, de bezoekers van deze reconstructiewerkplaatsen nemen de indruk mede dat de kunstvaardigheid en de artistieke zin der bewoners van Majapahit groot moeten geweest zijn en moeten hebben uitgestoken boven wat men verwachten zou. Onwillekeurig veroorzaakt deze indruk echter een andere, namelijk dat Majapahit niet alleen in cultureelen zin bijzonder groot was, doch dat ook de afmetingen dier stad buiten het gewone moeten zijn gevallen. Deze indruk, door de legendarische verhalen in de nieuw-Javaansche literatuur, die Majapahit als een stad van louter helden en goden doen voorkomen, in de hand gewerkt, wordt versterkt door de pogingen tot reconstructie, welke in de laatste jaren aan de hand van vondsten in het terrein zijn gedaan [10]). Deze reconstructiepogingen, die door de ontwerpers terecht immer als hypothesen en niet als vaststaande feiten zijn aangekondigd, hebben in het oog van het publiek spoedig dit problematisch karakter verloren en zijn tot realiteiten geworden. De snelle groei, waaraan het gereconstrueerde plan van Majapahit op grond van nieuwe verkenningen onderhevig is geweest en waardoor de stad thans binnen zijn muren ettelijke kilometers lang en breed is geworden, heeft op de fantasie van het publiek gewerkt, dat gaarne naar algemeenen maatstaf de belangrijkheid der dingen naar hunne afmetingen beoordeelt. Alvorens er zich echter op grond van een populaire interpretatie van hypothetische gegevens een vaste en niet meer gecontroleerde meening gaat vormen, die vroeg of laat haar inwerking ook op het oudheidkundig onderzoek kan doen gelden, is het goed een paar feiten naar voren te brengen, die op het eerste gezicht met een en ander in strijd zijn en wier onjuistheid eerst zal dienen bewezen te worden, alvorens men ze stilzwijgend zal kunnen blijven voorbijgaan.

De feiten, die ik op het oog heb, zijn te vinden in de Chineesche berichten, betrekking hebbende op Java.

Op enkele plaatsen toch vinden wij daarin gesproken van de stad Majapahit. Zoo bijvoorbeeld in de Ying yai sheng lan van Ma Huan (1425—1432), waar wij het volgende aantreffen:

„This kingdom" (= Java) „has four (towns) all without walls or suburbs. The first come to is Tu-pan, the next Ssu-ts'un, the next Su-lu-mai, the next Man-chih-pa-i, which is the capital".

---

[10]) De eerste reconstructiepogingen vindt men in O. V. 1924: 36 vlgg. en 157 vlgg. Een latere proeve in Djawa 1926: 294 vlgg. Meerdere bijzonderheden in O. V. 1929: 144 vlgg.

Dit zijn dus achtereenvolgens Tuban, Grĕsik, Surabaya en Majapahit.

„The royal palace on all four sides has a brick wall over thirty feet high and is over three or four *li* square. The gates and buildings are very impressive" [11]).

Het valt op dat het eerste wat Ma Huan van de vier javaansche steden weet te vertellen is, *dat zij geen stadsmuren bezitten*. Dat dit een bijzonder feit was voor Ma Huan staat vast, daar hij in zijn geboorteland immers steden met stadsmuren of wallen had gekend. Wij kunnen er dus wel zeker van zijn dat hij hier iets vertelt, waar wij vertrouwen in stellen kunnen. Welnu, in directe tegenstelling hiermede is het reconstructieplan van Majapahit, dat juist grooten nadruk legt op de aanwezigheid van een ingewikkeld stelsel van stadsmuren, welke, naar uit den begeleidenden tekst kan blijken, voor defensieve doeleinden zouden hebben gediend. Het beloop van deze muren is zelfs zoodanig, dat daardoor een regelmatige figuur gevormd wordt, welke doet denken aan, ja, vrijwel indentiek is met den omtrek der ingewikkelde tempelplattegronden. Ik vraag mij thans echter af, indien zulks het geval geweest ware en de stadsmuren hadden in werkelijkheid zulk een opvallende plaats ingenomen in het aspect der stad, zou dan onze Ma Huan dat alles niet gezien hebben? Neen, hoogstens zou hij niet van muren hebben gesproken, daar het voorkomen daarvan hem als gewoon en gebruikelijk moet zijn voorgekomen. Thans echter constateert hij het ontbreken daarvan met duidelijke woorden.

Ware het nu, dat de gevonden muurresten onomstootelijk hadden aangetoond dat de reconstructie van een stadsmuur juist is, dan zouden wij ertoe kunnen komen het bericht van Ma Huan desnoods tegen beter weten in als onjuist te beschouwen. Dit is echter niet het geval. De mogelijkheid immers is nog steeds niet uitgesloten dat de muurresten, die door Ir. Maclaine Pont voor deelen van de stadsmuur zijn aangezien, in werkelijkheid erfmuren zijn geweest, hetzij van woonerven, hetzij van tempelerven. Daarenboven lijkt het mij evenmin onmogelijk, dat een willekeurige verbinding dezer muurresten, waarvan de meeste natuurlijk georienteerd zijn en hetzij N. Z. hetzij W. O. loopen, allerlei regelmatige figuren kan doen ontstaan, waarvan de gereconstrueerde er een is. Vergelijken wij eens den toestand zooals deze op Bali nog bestaat en vervangen wij de leemen, meer primitieve muren der erven van dat eiland door muren uit gebakken steen, zooals wij die voor Majapahit moeten veronderstellen, dan lijkt het zeer

[11]) T'oung Pao 1915: 239.

goed mogelijk om verschillende desas in het beloop hunner erfmuren bijeen te nemen en tot één groote figuur te vereenigen. Immers, trekt men de door een brok muur gevormde lijn door, dan loopt men tien tegen een kans dat deze lijn vroeg of laat zal samenvallen met die van muren uit andere desas. Uitgaande van de meening, dat al deze resten tot één stadscomplex moeten hebben behoord, zou men dan tot de slotsom moeten komen dat deze stad een ongehoorde uitgestrektheid moet hebben gekend, terwijl men in werkelijkheid verschillende desa's, onderling niet in een complex vereenigd, tesamen brengt in één plan.

Een tweede punt, dat herziening behoeft, is de ligging van de haven van Majapahit, Canggu. Ma Huan zegt dienaangaande het volgende:

„Continuing by water" (van Surabaya) „eighty *li* one comes to a trading place called Chang-ku. Going ashore (here) and travelling by land south-westward for half a day one arrives at Man-chih-pa-i, the capital" [12]).

Volgens de opvatting van Ir. Pont zou deze plaats Canggu bijna recht Noord van Majapahit hebben gelegen, hetgeen niet klopt met de zuid-westelijke richting, die door Ma Huan is genomen. Daarenboven kan de door Pont gegeven afstand van de hoofdstad tot de haven (± 2½ K.M.) onmogelijk een halve dag reizen in beslag hebben genomen, zooals het bericht van Ma Huan geeft. Plaatst men Canggu echter op ongeveer 40 K.M. (indien dit het juiste equivalent is van 80 li, zooals Groeneveldt opgeeft) afstand van Surabaya en reduceert men den omvang der stad tot meer normale proporties, dan kan een halve dag reizen in zuid-westelijke richting in het geheel niet verbazen.

Dan dient nog gewezen te worden op het inwonertal dier vier steden, zooals dat door Ma Huan opgegeven wordt.

„Su-erh-pa-ya, where there are all told over a thousand families", zegt hij „There is a chief and Chinese among the population" [13]). „En van Grĕsik: „It counts over a thousand families" en Tuban: „There are all told over a thousand families" [14]).

Wat zegt hij nu van Majapahit?

„There are (here) approximately two to three hundred families, and seven or eight high officials assist the king" [15]).

---

[12]) T'oung Pao 1915: 242.
[13]) T'oung Pao 1915: 241.
[14]) T'oung Pao 1915: 241, 240.
[15]) T'oung Pao 1915: 242.

Tegenover ± 1000 families te Surabaya, Grësik en Tuban, slechts ± 300 in Majapahit! Is dit wel goed in overeenstemming te brengen met de uitgestrektheid, die deze stad op het gereconstrueerde plan heeft gekregen? Of zouden deze families alle in kratons hebben gewoond? Waar woonden dan de honderden ambtenaren van lager rang?

Een oogenblik zouden wij nog kunnen denken, dat hier Chineesche families zouden zijn bedoeld, doch hetgeen Ma Huan opmerkt bij het inwonertal van Surabaya sluit allen twijfel buiten. Daar blijkt dat hij de Chineezen onder de bevolking telt.

Het moet gezegd worden dat het gereconstrueerde beeld der stad en dat, hetwelk door den tijdgenoot is gegeven, zeer uit elkaar loopen. Lezen wij dan verder bij Ma Huan van de huizen der bevolking, dat die zijn „stroo-gedekt", dat de kraton blijkbaar geen grooter afmetingen had dan die van Solo thans nog heeft (deze meet ± anderhalve K.M. in het vierkant, terwijl Ma Huans berekening op ongeveer hetzelfde neerkomt), dat alleen de kraton-gebouwen met hout gedekte daken hadden (sirappen)[16]) enzoovoort, dan krijgen wij den indruk dat het reconstructieplan misschien eenigszins onder invloed der ophemelende en superlatieve bewoordingen der Nāgarakṛtāgama zou kunnen zijn ontstaan, welk lofdicht deze kwaliteiten met alle andere indische lofdichten deelt. Men leze slechts een javaansche beschrijving van nog bestaande zaken, mits in poetischen vorm gegoten, om voorgoed genezen te zijn van de gedachte dat zulk een beschrijving op het oog had de objectieve, absolute wedergave van de werkelijkheid. Doch dit is al te vaak uiteengezet om hier ons nog lang te kunnen bezighouden.

Ten slotte wil ik nog even iets naar voren schuiven, wat aan kan toonen, hoe goed Ma Huan of diens berichtgever uit zijn oogen heeft gekeken. Ma Huan spreekt van stroogedekte huizen „each of wich has a brick store house; in this they sit and sleep". De schrijver heeft zich hier behoed voor de fout, die door bijna alle europeesche schrijvers bij de beschrijving van een inheemsche woning is gemaakt, zooals men die nog op Bali aantreft. In werkelijkheid toch is dat, wat wij voor het eigenlijke huis zouden willen aanzien, een *in* het huis gebouwd vertrekje, losstaand en zonder verbinding met de dakconstructie. Het eigenlijke huis is niets dan een dak op vier of meer palen, dat wat wij daarvoor houden en waar dus de Baliër slaapt (als hij dit niet buiten doet) is niets dan een los daaronder staand bouwsel,

[16]) Rāmalegenden und Rāmareliefs in Indonesien I: 187 No. XXXI en II. 169, 170, waar ook een *kraton* is afgebeeld.

waarvan soms alleen de achterste muur verband houdt met de constructie van het geheel. Ma Huans beschrijving is correct.

Alles bijeengenomen kunnen wij dus zeggen, dat het problematisch karakter der reconstructie van Majapahit op grond der berichten van Ma Huan ernstige herziening behoeft. Zulk een herziening zou, ook al moest zij leiden tot een reduceering der afmetingen, nog niets van de grootheid der stad af behoeven te doen, daar deze grootheid toch zeker niet in de eerste plaats met afmetingen in kilometers behoeft samen te hangen.

XX.

Can slendro be traced back to Çailendra? [17])

There is one point in the history of Java that is of interest not only to students of this special branch of science but also to a wider circle of historians. It is the point where it touches the history of Çrīvijaya. I believe it is superfluous to tell you what Çrīvijaya is. The marvellous work of Krom, Coedès, Vogel, Ferrand, Rouffaer and of other scholars made the problem of this empire well known to everyone interested in the history of the East. The importance of Çrīvijaya is fully established by the works of these savants and further explorations are only needed in the field where the two big rivals, Java and Çrīvijaya, fought a thrilling fight for centuries. For it is self-evident that the privileged position of Çrīvijaya, just at the street where the whole trade traffic of the East had to pass with all its treasures, was a cause for envy on the part of Java. And it is even clear that the two big rivals tried to cause losses to each other wherever possible.

History gives us full evidence that this view is right. From the first period of real Javanese history until the last moments of the life of Majapahit, Çrīvijaya figured as a Malay danger at the Western horizon of Java. A danger that often was no more than a catchphrase, but also sometimes realized in burning kratons and dying kings.

In the very beginning of the rivalry the Malay ennemy is supposed to have made the heart of Java his own province. This period, well known among all students of Indian history, is commonly called the

---

[17]) Mededeeling gedaan in de Oost-Aziatische sectie van het XVIIIe Internationale Orientalistische Congres te Leiden op 9-9-1931.

Sumatran period in Javanese history. The big monuments in the center of Java, Barabuḍur, Sevu a. s. o. are usually regarded as glorious memorials of Sumatran reign on Javanese soil.

It was the family of the Çailendra's known both from charters of Java as well as from Sumatra, and according to the latter ones a dynasty of kings of the Çrīvijaya empire, that had built these monuments. One of them, chaṇḍi Kalasan, was founded in the neighborhood of present Yogyakarta in 778 A.D.

However, after this theory was established, some data came to light which at once made the Sumatran supremacy on Java quite problematic. On account of the charter of Nālandā, given by king Devapāladeva of Bengal in behalf of Buddhist monasteries for monks and pilgrims from Çrīvijaya, the Sumatran supremacy had to be changed into a kind of friendly relation between kings [18]), while the data of a newly discovered charter of Java show that the Çailendra's of Çrīvijaya and the kings of Java perhaps have to be considered as belonging to one and the same family [19]).

Relying on these new facts I have put the question in a small pamphlet whether the name Çailendra, ocurring only in the period of the so-called Sumatran domination on Java, was the name of a Sumatran family of Çrīvijaya or one of a Javanese dynasty [20]).

Whereas one of the Javanese kings (the one who founded chaṇḍi Kalasan in 778 A.D.) called himself çailendravaṃçatilaka and whereas some kings of Çrīvijaya of the same period also took this epithet, this question was not unfounded, particularly because all the important monuments of this period are to be found on Java and not on Sumatra.

It would take too much time to mention here all the evidences gathered in my essay, but it will suffice to say that, although a conclusive proof could not be given, some probability may be accepted that indeed the family of the Çailendra's was of Javanese origin and not of Sumatran descent. One of the points I could put forward was thẹ fact that in Javanese tradition the name Sela (Sanskṛt çaila) is connected with the very spot where this tradition localises the oldest kraton or dwelling of the highest kings.

One of the ancestors of the now existing dynasty of Javanese

18) *Bosch* in T. B. G. 1925: 509 ff.
19) T. B. G. 1927: 173 ff.
20) A Javanese Period in Sumatran History. Surakarta 1929. Printed by Tjan Tjoe Som.

princes, kyahi agĕng Sela (= the Great Lord of Çaila) lived and died in that spot and he is still considered as the most powerful of the whole line of forefathers. He is said to have been Lord of the lightning, an epithet which also belongs to Indra; the combination of his proper name (Çaila) and this epithet (Indra) gives us just the name of the dynasty we are speaking of — çailendra.

Leaving to you the decision whether the facts and data, gathered in my pamphlet, might be considered convincing or not, I wish to take this opportunity to add another fact which lies in the field of musicology.

As is well known the Javanese music discerns two scales — popularly said — described as one of five tones in the octave, which is called sléndro, and one of seven tones, called pélog. Since the study of Javanese music began, the question arose whether these two scales must be considered as purely Indonesian in origin or whether they were influenced by or borrowed from Hindu music. The strong influences in the other fields of Javanese arts coming from the Hindu's made this question quite reasonable. It was Mr. Kunst, the Governments' musicologist, who brought forth the idea that the pelog scale of seven tones was Indonesian and was brought from Further India at the time when the Indonesians spread over the Archipelago [21]). Also he suggested that the slendro scale of five tones was younger and of foreign origin. The popularity of the five-tone slendro scale in Mid-Java and of the pelog scale in the Eastern and Western part of the island; the connection existing between slendro and the foreign stories of the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa on one side and between pelog and the Indonesian stories of Pañji on the other; several other indications and, last but not least, the resemblance between the name of the Midjavanese slendro and that of the Midjavanese foreign dynasty of the Çailendra's, convinced him that he was on the right track.

The last statement, however, that about the resemblance, perhaps affinity, of the proper names slendro and Çailendra, is of particular importance. Mr. Kunst did not know the results of the later investigation at the time he published his research and so for him an affinity between slendro and Çailendra meant a foreign origin of the slendro scale, namely from Sumatra, Further India, or, perhaps, from India.

---

[21]) *Kunst and Kunst-van Wely.* De Toonkunst van Bali. Batavia 1925. Par. 13. See also T. B. G. 1929: 321.

For me, however, it means that the slendro scale was indigenous in Mid-Java and that it was, as a scale for court-music, older than the pelog scale, because the Midjavanese courts flourished long before the courts of Eastern Java.

There is a difficulty here, however.

Mr. Kunst says that the transition of the word Çailendra to slendro is quite in order from a philological point of view. I regret to say, however, that this is not quite correct. Firstly it must be regarded as strange that the first long *e* of the word sélĕndra (as çailendra was pronounced by the Javanese) should have disappeared entirely in the course of time [22]). Secondly it is remarkable that the last *a* should have changed into an *o*. It is true that the Sanskrt „a" is often pronounced in modern Javanese and perhaps also was pronounced in old Javanese as an ò, but this sound is not the same as the open o [23]). Yet the matter is not hopeless as we know that even sound-rules are full of exceptions! If there could be found some other indications for the probability of the affinity or identity of the words slendro and Çailendra, the above mentioned objections would not weigh very heavily.

I believe that such an indication can be found in the following:

There exists a tradition among the Javanese telling that the slendro scale was given to them by Girinata. Usually this is understood thus — that Çiva (= Girinâtha) himself introduced the slendro scale in Java, which is accepted by Mr. Kunst as an indication for the foreign origin of that scale, since Çiva was a foreign god.

My first objection is that while Çiva is a foreign to Java god in the eyes of Western scholars, he is not regarded as such by the Javanese themselves. Javanese and Balinese both look upon their gods as national property; Arjuna and his brothers are national Javanese heros and their homes and dwellingplaces are located on Java.

Secondly it would be strange that the name of the highest god of *Çivaism* should be connected with a foreign dynasty which is

---

[22]) Mr. Kunst kindly drew my attention to the fact that in Sumĕdang (near Bandung) a lagu can be heard called Renggong Sumĕdang and another in Indramayu (Cheribon), called Sanga, which both, if transposed into slendro, change their names into Lagu Jalendra. Here the sound did not wholly disappear, perhaps under the influence of the ja? Prof. Berg informed me that the disappearance of the ai (e) cannot surprise us very much as it is found in the first syllable and the word çailendra consists of three syllables.

[23]) See Djawa 1926: 226. Prof. Berg reminds me of the fact that in words like gandharwa also the last a changed into an o (gĕndroewo).

especially known as zealous propagators of *Buddhism*, as the Çailendra's must have been in popular conception.

Thirdly I will point to the fact that the name Girinata may be considered as a literal translation of the word Çailendra: Giri is established in old Javanese literature to be a synonym of çaila (- sela), while nātha and indra are quite the same in meaning.

If this is true, Javanese tradition traces back the origin of slendro to the dynasty of the Çailendra's; not the Buddhist Çailendra's of Çrīvijaya, but the Çivaitic Çailendra's of Matarām who only during a short time received influences from Buddhist countries of either Further India or Bengal. And this quite agrees with that other Javanese tradition which looks upon the slendro scale as older than the pelog!

Although the above mentioned facts do not contradict my hypothesis about the Javanese origin of the family of the Çailendra's, Mr. Kunsts' argumentation certainly does. In his opinion the slendro scale is younger on Java than the pelog scale which he concludes from the following considerations.

Firstly nearly all gamĕlans which represent a primitive stage are of the pelog scale.

Secondly the tones called lima (five) and nĕm (six) are not on the fifth and sixth place of the slendro octave, as should be expected, but on the fourth and fifth place. This is explained by Mr. Kunst with a postulation that the slendro scale must have borrowed its tone-names from the pelog.

Thirdly, in the names of the combined pelog-slendro gamĕlans of the Surakarta and Yogyakarta kratons, which names are composed of two parts, the name pertaining to the pelog part is always mentioned first.

In the fourth place slendro is predominant in Mid-Java (where the so-called Sumatran dynasty of the Çailendra's should have reigned) and pelog in the other parts of Java.

In the fifth place there is to be found a distinct connection between the Hindu epics, Mahābhārata and Rāmāyaṇa, and the slendro scale, while the pelog is always connected with the purely Javanese stories of Pañji and some dances; further the tradition must be mentioned which traces the slendro back to Girinata, (i.e. a foreign god), and the pelog to a king of Kaḍiri (i.e. a Javanese king).

Then Mr. Kunst adds the affinity of the words slendro and Çailendra as a further proof for the younger origin of this scale.

However, as already said before, this was a proof for him, but it is no more a proof for us.

What we have to do now is to make it acceptable that these five points not only do *not* indicate a younger and foreign origin, but also that they do not *contradict* a theory of the existence of an indigenous slendro scale in the Mid-Javanese period, as I am desirous to assume on account of my hypothesis.

As to the first point, that nearly all primitive gamĕlans are of the pelog scale, I may state that it only proves the old age of the pelog scale, but does not contain any indication against the possible old age of the slendro scale. If the primitive gamĕlans are pelog gamĕlans we can accept that the pelog must be very old, but the fact that no primitive gamĕlans are slendro may only mean that this scale was introduced for higher music and came in Mid-Java out of use for the more primitive one. Nothing more can be said.

As to the second point, I may say that Mr. Kunsts' view that the tone-names of the slendro scale might have been borrowed from those of the pelog scale may be perfectly correct. But that this should include that the latter is older than the former may be just as incorrect. We all know that after the extinction of the power of Mid-Java, of the old Matarām, about 1000 A.D., there was a gap in the history of this part of Java, a gap which cut off the old traditions for the later Muḥammadan Mataram that flourished after 1600 A.D. Between these two periods of Midjavanese glory there lays the period of Majapahit and of other East-Javanese kingdoms (between 1000 and 1500 A.D.). Now it is clear from every page of the chronicles of this newer Mataram that the kings of this empire did nôt claim their rights to the throne of Java from olden, quite forgotten times of the Midjavanese Hinduistic period, but from some doubtful family relations with the House of Majapahit. So it is very acceptable that in the culture of the new Mataram were introduced several innovations after Majapahit fashion. The change of the tone-names of the slendro scale into pelog names might have been one of them.

As to the third point, one can treat the question very shortly by referring to the foregoing argumentation. The precedence of the pelog part in the combined names of the kraton gamĕlans may be tracing back to the high respect of the later Mataram princes for all things of Majapahit.

The fourth point does not involve the question of age but only

confirms that slendro belonged to Mid-Java, so we need not examine this statement any further.

That, in the fifth place, the Hindu epics are connected with the slendro scale and the purely Javanese stories with the pelog is yet no reason for considering slendro younger than the pelog. As a matter of fact the Hindu stories were first shown in wayang performances in Mid-Java; only later and with the use of the puppets of this Mid-Javanese wayang were the Javanese Pañji stories performed in Eastern Java, and, of course, they were accompanied by the local pelog music. We should not forget that the so-called Eastern Javanese or indigenous Pañji stories, although having an Indonesian kernel, are purely Hinduistic in form and elaboration and, as a whole, younger than the Purwa-stories. Here, perhaps, are mixed up origin and present state, a mistake often made in matters of old Javanese culture.

Thus there can be found no reason why an identity of slendro and Çailendra should be in contradiction with the hypothesis of the Javanese origin of the Çailendra's. The identity itself grew more probable while the supposition that pelog as well as slendro must be considered as indigenous scales, but belonging to different parts of Java, seems to be most acceptable; slendro belonging to the middle, pelog to the eastern and western part of the island and to Bali. Their evolution and fates, but also their mutual influences must have been parallel to the rise, decline and fall of the different kingdoms of Java.

'T PREFIX HA-. [1])

DOOR

R. A. KERN.

't Dayaksch kent een prefix *ha-* waarvan Hardeland zegt dat 't „hebben" beteekent en evenals *ba-* van substantieven, adjektieven en werkwoorden neutra vormt; *ba-* dient meer om eigenlijke adjektieven te vormen, met *ha-* worden neutra gevormd en voorts zulke adjektieven bij welke op 't begrip „hebben" de nadruk valt [2]).

Gaat men de door hem gegeven voorbeelden na, dan blijkt echter dat door *ha-* niet de aanwezigheid van een bezit wordt uitgedrukt, maar wel van een eigenschap, een kenmerk, een doen, een eigenaardigheid, een gewoonte, bizonderheid e.d., bv. *hamburung* - jacht maken op vogels, *habukit* [3]) - bergachtig, *hadari* - loopen [4]), *habulu* - behaard, *halipĕt* - gevouwen. *Kahaian paham habadjang* - 't Kahajangebied is rijk aan herten (niet: bezit veel herten); *humae hadinding papan* - zijn huis heeft planken wanden. — De gedachte aan „hebben" is alleen aanwezig voor zoover men, een eigenaardigheid noemende, die altijd met een bepaalde zaak of persoon in verband brengt.

Voorbeelden van adjektieven met *ba-* gevormd, zijn: *baputi* - wit, *babehat* - zwaar. *Ba-* vormt ook werkwoorden: *batiroh* - slapen, *badaha* - bloeden (ook: bloed hebben), *badagang* - handel drijven.

Wanneer in een zin 't onderwerp met een van *ba-* voorzien predi-

---

[1]) Door een misverstand werd in dl. 88, 4e afl. blz. 503 dezer Bijdragen in een noot vermeld dat dit artikel in dezelfde aflevering zou verschijnen.

[2]) *Hardeland*, Grammatik der Dajackschen Sprache. Amsterdam 1858, blz. 32 v.v., 25 v.v.

[3]) 't Door Hardeland (o.c.p. 33) ter onderscheiding van *habukit* aangehaalde *babukit* - bergvormig, als een berg, kan niet tot staving zijner meening dienen, daar dit geen *ba-* vorm is maar door reduplikatie gevormd met de daarbij passende beteekenis: als een berg, Hardeland o.c. p. 71.

[4]) In aanmerking te nemen dat hier de Infinitief wordt genoemd om de beteekenis van 't werkwoord aan te geven, maar dit ten rechte nooit in onzen Infinitief optreedt.

kaatswoord verbonden wordt, is 't verband nauwer dan met *ha-*; in 't eerste geval wordt gezegd dat 't onderwerp 't door 't predikaatswoord uitgedrukte is, bezit of doet, doch in geval van *ha-* gebruik wordt gemaakt, wordt hierdoor een eigenschap of wat 't zij als abstractum gegeven en dit begrip vervolgens op 't onderwerp toepasselijk gemaakt. 't Verschil is uiterst subtiel en Hardeland zegt dan ook dat in veel gevallen *ha-* „ad libitum promiscue" [1]) met *ba* gebruikt wordt.

De kenmerkende beteekenis van *ha-* komt scherper uit in 't Bisaya. Hier vindt men naast *ha-*, naar 't schijnt zonder onderscheid in beteekenis, ook *hi-*, gewoonlijk in den intensieven vorm: *hamolong, himolong* - praatjesmaker, van *polong* gw. v. spreken; *hamuhat, himuhat* - werker, ook: werkzaam, van *buhat* gw. van maken, werken; *hinginum* - drinkebroer, van *inum* gw. v. drinken. Eenigszins anders: *hamubó* - laag genoeg, van *bubó* gw. v. laag; *hataas* - hoog genoeg, van *taas* gw. v. hoog. De afwijkende beteekenis is wellicht te verklaren als: als laag (hoog) gekenmerkt, typisch laag (hoog) [2]). Men zegt ook: *hataas ako kanimo* (of: *sa imo*) - ik ben hooger dan gij, d.w.z. de eigenschap „hoog" heb ik in meerdere mate dan gij, de eigenschap is uitgangspunt [3]).

Aan Dayaksch *ba-* beantwoordt in 't Bisaya en andere Filippijnsche talen *ma-*, soms ook *mag-*. Voorbeelden van Filipp. *mag*. Day. *ba*: Tag. *magbalita'*, Day. *babrita* - vertellen; Tag. *magtolak*, Day. *batolak* - stooten aan, - tegen, afstooten [4]). Voorbeelden van Filipp. ma = Day. *ba*: Tag. *maputi*- Day. *baputi*- wit; Tag. *matulog*. Day. *batiroh* - slapen.

't Tagalog bezit wel *ma-* (*mag-*) doch mist *ha-*; dit is dus, als 't ware, in *ma-* opgegaan. 't Spoor ervan is nog terug te vinden in: *magintò* - *veel* goud hebbende (*gintò* - goud); *masilid* - *veel* kamers hebbende (*silid* - kamer); *mapalay* - rijk aan rijst zijn, waar de versterkte beteekenis zich, op dezelfde wijze als in 't Bisaya, laat verklaren uit de omstandigheid dat *ha-* 't kenmerkende, 't bij uitstek aanwezige, naar voren brengt.

't Bisaya heeft de beteekenis op bovenvermelde wijze toegespitst

---

1) *Hardeland* o.c. p. 32.

2) *Méntrida*, Arte de la lengua Bisaya-Hiligayna. Tambobong 1894, p. 29.

3) *Méntrida* o.c. p. 38.

4) Day. *batolak* is ook: op reis gaan, afreizen. De reis toch begint met 't afstooten van de prauw van den oever.

doch gebruikt overigens *ha-* niet meer; 't kan dus 't fijne onderscheid dat 't Dayaksch door wisselend gebruik van *ha-* en *ba-* teweeg brengt, niet maken.

In 't Bare'e wordt *ba-* op dezelfde wijze gebruikt als Bis. *ha-* (*barapi-* vraagal. Wb. s.v. 1. *ba-*). Dit gebruik kan niet oorspronkelijk zijn want de beteekenis die in 't Dayaksch aan *ba-* ten grondslag ligt, nl. 't bezitten van een eigenschap of een toestand, is ook de grondbeteekenis in de talen waar *ba-* nog formatief is en eveneens, in talen waar 't prefix is versteend, terug te vinden in met *ba-* aanvangende woorden die nu als grondwoord worden opgevat maar klaarblijkelijk uit *ba-* + een grondwoord zijn samengesteld, zooals Tag. *balasing* - naam van een bedwelmende plant, *lasing* - dronken. Deze beteekenis van *ba-* is dus ongetwijfeld de oudere en in 't Bare'e is de beteekenis van *ha-* op *ba-* overgegaan terwijl *ma-* de plaats van *ba-* heeft ingenomen op dezelfde wijze als in de Filippijnsche talen, bv. *mapu'a* - afgebroken, *mabuja* - wit [1]).

't Iloko, naverwant aan 't Tagalog, heeft overal *a-* waar de zustertaal *ma-* heeft en *ag-* voor *mag-*. Daar de *h* in 't Iloko niet wordt uitgesproken, *ha* dus *a* wordt, blijkt hier 't omgekeerde te hebben plaats gehad van 't Tagalog, *ma-* en *ha-* (*a-*) zijn in *a-* samengekomen.

't Maleische *bĕr-* kan zoowel aan Filippijnsch *ma-* als *mag-* [2]) beantwoorden doch de taal moet eenmaal onderscheid gemaakt hebben tusschen *ba-* en *bar*. Immers in de inscripties van Çrīwidjaja komt

---

1) Nadat 't bovenstaande geschreven was, werd hier te lande de „Spraakkunst der Bare'e-taal" van wijlen Dr. N. Adriani ontvangen. (Verhandelingen Bataviaasch Genootschap v. K. & W. dl. LXX). — In dit werk zijn de §§ 142—147 aan 't voorvoegsel *ba-* en synonymen gewijd. 't Blijkt dat *ba-* ook gebruikt wordt om een eigenschap aan te duiden, bv. *baturu-* 't korte haar in den nek, dat naar beneden hangt (*turu-* liggen) bij de mannen, omdat het zich niet naar boven laat strijken om onder den hoofddoek te komen (p. 235). 't Woord dat de eigenschap aangeeft („liggende, naar beneden hangende") is tot benaming van 't nekhaar zelf geworden.

Naast *ba-* komt o.a. *bu-* voor. Dit vormt adjektieven, zoowel eigenschapswoorden (Day. *ba-*), bv. *bureke-* schor, heesch (*reke-* knarsen), als woorden die een kenmerk, in ongunstigen, maar ook in niet-ongunstigen zin, uitdrukken (Day. *ha-*), bv. *bukou-* schraperig (p. 237). Ook *ba-* heeft wel veelal, maar niet steeds ongunstige beteekenis (p. 234).

't Blijkt dus dat in 't Bare'e *ha-* in *ba-* is opgegaan; dit laatste is op zijn beurt als formatief verouderd.

2) Hiermee wordt slechts bedoeld dat van de Maleische *bĕr-* vormen de equivalenten in de Filippijnsche talen met *ma-* of *mag-* zijn samengesteld, niet dat men steeds voor een Filippijnsch *ma-* of *mag-* in 't Maleisch *bĕr-* zal vinden.

voor *hangun* naast *bangun*[1]); *ha-* is in *ba-* opgegaan en dit heeft zich met *bar-* vermengd tot *bar-*.

In 't Soendaasch is *ha-* eveneens terug te vinden, nl. in *harimbit* (Wb. Coolsma s.v.), gezegd van een streek waar zich veel tijgers ophouden; doch men zegt: *usum baringbit*[2]) of *barimbit*[3]) - de tijd dat er in een streek veel tijgers zich vertoonen, 't getij der tijgers. — De tegenstelling: eigenaardigheid (*ha-*) contra possessiefverhouding (*ba-*) is hier nog duidelijk.

't Oud-Javaansch gebruikt, naar bekend is, de prefixen *ma-* en *a-* dooreen[4]). In verband met 't bovenstaande lijkt 't niet gewaagd in dit *a-* 't oude prefix *ha-* te zien. Anders als Tagalog en Iloko is dus in 't Javaansch niet één der beide gelijkwaardig geworden formatieven verdwenen, maar zij zijn beiden in gebruik gebleven. 't Zelfde beeld toont 't Makassaarsch waar *ma'-* en *a'-* dooreen worden gebruikt.

De Javaansche spelling behoeft niet te verwonderen; de uitspraak van *ha-* was reeds in 't Oud-Javaansch *a* en als gevolg van dien vindt men *ha-* geschreven waar etymologisch *a* zou passen en omgekeerd[5]).

't Dayaksch heeft dus 't onderscheid tusschen de formatieven *ha-* en *ba-* (elders *ma-*) bewaard, terwijl dit in andere. Indonesische talen is verdwenen.

---

[1]) Bijdragen Kon. Inst. dl. 88 p. 512.

[2]) Bijdragen Kon. Inst. 5 V 231 s.v. *baringbit*.

[3]) Rigg, Dictionary s.v. *barimbit*: „a general fear caused to the inhabitants of any part of the country by the presence and ravages of tigers. A general panic. — Vgl. O.-Jav. *rimbit-* belemmerd, versperd.

[4]) *Kern*, V. G. VIII 201.

[5]) Zie o.a. *Berg*, Inleiding tot de studie van 't Oud-Javaansch. — Soerakarta 1928. Blz. 59, 182.

Leiden, 2 September 1931.

DE EERSTE JAVAANSCHE HINDOE-MUNT.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

Munten zijn er op Java heel wat gevonden, ook uit den Hindoetijd, maar ze zijn — de Chineesche stukken natuurlijk daargelaten — van plaatselijk maaksel: een Voor-Indisch stuk zoekt men onder al die vondsten tevergeefs. Het is dus iets zeer merkwaardigs, dat ir. J. L. Moens de hand heeft kunnen leggen op zulk een exemplaar. Hij verkreeg het van een inlandsch ambtenaar uit de Prambanan-streek, die als plaats van herkomst den voet der Noordelijke helling van het gebergte opgaf, op het gebied der desa, waarin ook de ruïnes van Ratoe-Baka gelegen zijn. Het blijkt te zijn een gouden dinăra van den Gupta-koning Candragupta II.

De munt is thans 9 bij 8 m.M. met een dikte van 1,5 m.M. Aan de voorzijde de staande figuur des konings, den rechterarm uitgestrekt vóór een standaard met den vogel Garuḍa, terwijl de linker naar boven gebogen is en, gelijk uit andere exemplaren blijkt, het boveneind van een boog heeft vastgehouden. Boven den Garuḍa is een maansikkel te zien; onder de buiging van den linkerarm twee zeer afgesleten lettertypen, waarvan de bovenste *ca*, de onderste *ndra* representeert. Van het (rechts van den boog te verwachten) opschrift is niets overgebleven. Op de keerzijde zit de godin Lakṣmī op een lotus; de rechterarm is uitgestrekt, de linkerhand rust op de knie en houdt een bloemstengel vast. Boven den rechterarm staat nog het muntteeken, dat meer Gupta-munten siert en dat men ook kan vinden afgebeeld op de exemplaren, die het meest met het Javaansche overeenkomen, in de beschrijving onder VII, 13 en 14 van Allan's Catalogue of the coins of the Gupta dynasties (British Museum, 1914). Afwijkend is het aantal bloembladeren van den lotuszetel, hetwelk hier 9 (en niet 7) bedraagt.

Koning Candragupta II, de veroveraar van Gujarat, heeft van ongeveer 380 tot 415 geregeerd; in zijn rijk vertoefde de Chineesche pelgrim Fah-hien, vóór hij zijn bezoek aan Java bracht. Geheel uit-

gesloten is het dus niet, dat de munt reeds in die dagen is overgebracht, maar gezien de vindplaats, temidden van de overblijfselen der Midden-Javaansche kunst, is het toch wel zoo waarschijnlijk, dat wij te denken hebben aan het nauwe contact tusschen Java en Bengalen — uit Bengalen zijn de meeste Gupta-munten afkomstig — in den Çailendra-tijd. Kostbare oude munten heeft men altijd gaarne bij de pratiṣṭhā-ceremonie onder het godenbeeld gelegd, en dat is tot den huidigen dag zoo gebleven. Zoo heeft wellicht ook de munt van Candragupta deel uitgemaakt van het dépôt bij een of andere wijdingsplechtigheid in deze aan oudheidkundige overblijfselen zoo rijke streek.

Het te voorschijn komen indertijd van een munt van Leopold I, koning der Belgen, bij de opgravingen van Pāṭaliputra is een waarschuwing te meer, als die nog noodig ware, om aan een losse muntvondst geen verreikende conclusies vast te knoopen. Doch het verschijnen van de eerste authentieke Voor-Indische munt uit den Javaanschen bodem blijft met dat al een feit, dat waard is er de aandacht op te vestigen.

Portretbeeld van Anūṣanātha.

HET PORTRETBEELD VAN ANŪṢANĀTHA

DOOR

F. M. SCHNITGER.

Het Koloniaal Museum te Amsterdam bezit een Çiwa-beeld, dat door Prof. Krom reeds een vorstelijk portretbeeld werd genoemd [1]). Het stuk is 122 c.M. hoog, de grootste breedte bedraagt 57.5 c.M., het voetstuk is 45 c.M. breed, 32 c.M. diep. Het is afkomstig uit de verzameling van het Genootschap Natura Artis Magistra. Voor verdere details zie men de foto. Vreemd, dat niet meer belangstelling voor dit beeld bestaan heeft, dat *tot de schoonste kunstwerken van Oost-Java behoort* [2]). Men vergelijke het maar eens met den Harihara van Simping of de Jago-beelden! Bij dit beeld heeft de kunstenaar met zoo weinig mogelijk middelen zooveel mogelijk willen geven. Hij heeft de schoonheid niet alleen verhoogd door uit te beelden, maar tevens door weg te laten. Uiterst waardig en sober is het portretbeeld geworden.

Laten wij eens beginnen met na te gaan aan wien deze buitengewoon fraaie afbeelding theoretisch toebehoord kan hebben. We zien dan dat er betrekkelijk weinig speling is. De vorsten, die er voor in aanmerking komen zijn 1o. Rājasanāgara, 2o. Anūṣanātha, wiens Çiwaportretbeeld te Kiḍal vermaard was, 3o. Wiṣṇuwarddhana, 4o. Narasinghamūrti en 5o. Tohjaya. Kṛtanāgara laten we buiten beschouwing, aangezien over zijn grafbeelden een wanhopige confusie heerscht.

Thans willen we aan de hand van andere gegevens nagaan welke koningen „geschrapt" kunnen worden. In de eerste plaats Rājasanāgara en Tohjaya, van wier graftempels niets meer over is. Dat de mederegent Narasinghamūrti zoo'n ongewoon fraai bijzettingsbeeld gehad heeft, lijkt niet waarschijnlijk [14]). Vergelijkt men ons beeld met de sculpturen van Jago (vooral de voetstukken!), dan zal ieder aarzelen om aan Wiṣṇuwarddhana ons Çiwa-beeld toe te schrijven. Men zal het misschien met ons eens zijn dat Anūṣanātha een groote kans heeft. Helaas mogen we Kṛtanāgara niet overslaan. We denken aan de z.g. Majapahitsche stralenkrans, die bij de emblematuur van

de poortwachters en de Ganeça van den Singhasārischen torentempel optreedt, en die ook bij òns beeld te zien valt. Daartegenover staan weer de bezwaren, dat de Majapahitsche stralenkrans bij andere beelden van genoemd ruïnenveld niet optreedt, en dat de stijl en voorstelling van ons beeld zich niet precies aansluiten bij die van de Singhasārische; bij een portretbeeld van Kṛtanāgara verwachten we ook een meer ingewikkelde godsvoorstelling. Daartegenover wijzen we op de zeer eenvoudige Kṛtanāgara-voorstelling van de Jaka-Dolok te Surabaja en de prachtig sobere stijl van het Trinawindubeeld te Singhasari. Het is duidelijk dat gevoelsoverwegingen ons niet uit deze impasse voeren. Daarvoor zijn stijlcritische of andere bewijzen noodig. Theoretisch blijft dus de mogelijkheid bestaan dat we met een portretbeeld van Kṛtanāgara te maken hebben. Inmiddels is het niet verboden den tijd te verdrijven met het zoeken naar een andere oplossing.

We zagen reeds dat de blik gewend werd naar 't schitterende heiligdom van Anūṣanātha (1227—1248). Past het beeld daarin? De ruimte van de cella verzet zich daar geenszins tegen. Op het vlak van 1.92 × 1.92 M. is waarschijnlijk, naar analogie met Singhasari, ook plaats geweest voor een inderdaad gevonden yoni-voetstuk met lingga.

Maar nu komt er een bezwaar. Naast de ingang van den tempel staat een klein beeldje van Mahākala, een leelijk, onbenullig stuk werk, dat helaas precies in zijn nis past. Nu staat dit vast: òf het mooie Çiwa-beeld hoort in de cella, en dat onsympathieke Mahākala-beeldje hoort niet in zijn nis, òf omgekeerd. Nu is de heele tempel een meesterstukje van fijne, bezonnen sculptuur; weelderig en elegant is het ornament aangebracht, de kala-koppen zijn magnifiek, de garuda's buitengewoon fraai. Daarentegen zijn de leeuwtjes op de hoeken opvallend leelijk, wat is toe te schrijven aan de onbekendheid der kunstenaars met deze dieren. Om genoemde redenen kunnen wij ons dan ook niet aansluiten bij de meening van Dr. Bosch, die Mahakala wel degelijk in die nis plaatst [4]). Laten wij nu ook even onderzoeken waarop Dr. Bosch zijn conclusie grondt. Hij zegt: „Wanneer en door wien Mahākala in die nis is geplaatst is onbekend. In Brumunds tijd was de nis blijkbaar leeg, anders had hij bij zijn uitvoerige beschrijving van dat onderdeel wel gerept. Op Melville's foto, genomen in 1910, neemt het zijn tegenwoordige plaats in". Wie is die geheimzinnige kwant, die Mahākala een onderdak gaf? Zou dat werkelijk een kundig archeoloog geweest zijn? Komaan, laten we die opvatting liever naar het rijk der fabelen verwijzen. Wanneer

een zoo scherp opmerker als Brumund niets over een Mahākala vermeldt en er een halve eeuw later eensklaps een beeld in die nis staat, dan kan dit onmogelijk op oordeelkundige wijze geschied zijn. Dat de maten precies kloppen is een argument, dat wij zonder scrupules ter zijde mogen leggen. Er bestaat dus geen enkel bezwaar om in ons beeld *een portret van Anuṣanātha te zien*[5]).

De kansen van Anuṣanātha en Kṛtanāgara staan nu, op zijn zachts gezegd, gelijk. Wat zou het aardig zijn om op de koop toe ook een sprekend *bewijs* te hebben. Welnu, wij meenen inderdaad zoo'n bewijs gevonden te hebben, een argument dat de schaal ten gunste van Anuṣanātha doet doorslaan. Letten we eens op het voetstuk van ons Çiwa-beeld. Beneden een rand van bladeren, dan een *parelrand*, dan een krans van kleinere bladeren. Nauwkeurig onderzoek van dit motief doet zien dat wij hier *een uiterst zeldzaam* voetstuk voor ons hebben, ja, bij ons weten zelfs een unicum. De bladeren zijn ongewoon gesneden, maar het curiosum is de parelrand. Nergens op Java konden wij deze ornamentatie ontdekken *dan op de voetstukken van de leeuwen en garuda's van de tjandi Kiḍal*[6]). Het is niet onze bedoeling hier verder in details te treden. Als niet ter zake bevoegden, bepaalden we ons tot eenige opmerkingen, die wellicht de belanggstelling van deskundigen op het Çiwa-beeld kunnen vestigen.

Wat te denken van de mudra's? Wij weten het niet, al hebben we een flauw vermoeden. In de Mahānirwana-tantra (editie Avalon) is de duim identiek met de syllabe Om (bl. 29), that is the sacred Mantra, from which all things have come and to which they return (bl. 24). Met de wijsvinger correspondeert de syllabe sat, with the meaning Ever-existent, terwijl de pink als equivalent van Brahman so is called because he exists everywhere (bl. 28).

Mocht onze veronderstelling betreffende het Çiwa-beeld juist zijn, dan zal n. h. v. een eenigszins ander licht vallen op de Majapahitsche stralenkrans, dan is het optreden daarvan vroeger dan men tot nu toe meende. Is dat eigenlijk wel verwonderlijk, wijzen Panataran en Jago niet op een actief „Javaansch" leven, treden daar geen personen op in vlamtongen gehuld, is de Majapahitsche nimbus wel een oogenblik van de baan, ja treedt zij niet in concreto op bij de achterstukken der losse Panataran-beelden? Het ware te wenschen dat bedoelde stralenkrans eens nader in studie genomen werd. Bij een portretbeeld[11]) uit 1481 b.v., komt zij in 't geheel niet voor. Hiervan

uitgaande hoeven vele Oost-Javaansche portretbeelden, zonder die krans, dus *niet* beslist in min of meer nauw verband met de Hayam Wuruk-tijd gebracht te worden, maar omgekeerd moeten we niet al te verbaasd zijn als er op een goeden dag een met volledige Majapahitsche stralen-krans uitgerust beeld opduikt, dat in den tijd tusschen Anūṣanātha en Hayam Wuruk een plaats vindt [7]).

We meenen zelfs op een dergelijk beeld de aandacht te moeten vestigen. In Ars Asiatica VIII, plaat 38 rechts, staat een foto er van [8]). Het is een wiṣṇuwimba, te oordeelen naar den kroon (vgl. die v. d. Wiṣṇu van Banon) en de attributen: rechterhand met vlambundel, linkerhand met gevleugelde schelp. Het is een ontroerend mooi fragment, dat onder zijn Oost-Javaansche kornuiten zijn gelijke niet heeft. Mogen wij er een portret in zien van den als Wiṣṇu vergoddelijkten Jayanāgara? We durven hier geen antwoord op te geven.

Uit den aard der zaak heeft iedere Oost-Javaansche koning door zijn grafbeeld uitdrukking willen geven aan een staat van volmaakte wijsheid, opperste gelukzaligheid en eeuwige verlossing. De uiterlijke kenteekenen hiervan zijn voor een deel besproken door Ir. Moens [9]). Thans kunnen wij deze gegevens met één vermeerderen.

Wij kennen de mudra van Anūṣanātha's bijzettingsbeeld weliswaar niet bij name, doch weten dat zij een verlossingsmudra is. Klopt dit met andere gegevens? Precies dezelfde handhouding vertoont een der vrouwelijke figuren, die den Harihara van Simping flankeeren. De rechterhand, gesloten tot een vuist, ligt in de palm van de linkerhand, terwijl de rechterduim omhoog steekt. Een verloste koningin dus. Te Batavia bevindt zich een Arddhanari met dezelfde mudra [10]). Door het artikel van Moens weten we hoe groot de kans is, dat een Arddhanari-beeld een portret vertegenwoordigt.

Nu staat op de Pasir Sinala (West-Java) een beeld [12]), dat een knielend persoon voorstelt, getooid met een menigte doodskoppen. De *linker*hand met uitgestrekte duim wordt voor de borst geheven. Een verloste dus? Ja. De beelden, waar dit stuk toe behoort, stellen resi's voor. Wij meenen dat in dit beeld een asceet weergegeven is, die door het rituaal op 't lijkenveld de hoogste wijsheid deelachtig werd [13]).

Den Haag, October 1931.

NOTA.

[1]) Gids in het Volkenkundig Museum IV, bl. 82.

[2]) Een foto van het beeld is in Ars Asiatica VIII (1926), op plaat 34 te vinden. Prof. Krom noemt het terecht „un des meilleurs exemples de l'évidente filiation de l'art du XIIIe siècle dans le royaume de Singhasari".

[4]) Publicatie's v. d. Oudh. Dienst, deel I (1925), bl. 11.

[5]) De opvatting van Poerbatjaraka op bl. 88 van zijn „Agastya in de archipel", als zoude een beeld te Kidal het portret van Anūṣanātha voorstellen, deelen wij niet. Afgescheiden van het feit dat er geen reden is om bedoeld beeld voor een portret te houden, zijn wij (met Dr. Bosch, Publicatie's bl. 10—11) van meening, dat genoemd figuur geen Çiwaïtisch godsbeeld, maar een (waarschijnlijk) Buddhistisch (of Çiwa-Buddh.?) godinne-beeld is. Verder is het ondenkbaar dat dit onvoltooide beeld in de voltooide tjandi Kiḍal gestaan heeft. Niet alleen zijn daar op heel Java geen precedenten voor te vinden, maar de tantra's zeggen ook uitdrukkelijk: „No temple or other thing should be dedicated to a Dewa, whose image has not been consecrated". (Avalon, Mahanirwanatantra, bl. 328). Poerbatjaraka zal toch moeilijk kunnen volhouden dat het door hem genoemde beeld „consecrated" is.

[6]) Foto's op plaat 7 v. d. Publicatie's der O. Dienst I.

[7]) De beelden, die het dichtst bij de kunst van Midden-Java staan, zijn het oudste; de M. stralenkrans heeft daar misschien minder mee te maken dan men gewoonlijk wel denkt. Tot de door ons bedoelde beelden rekenen wij het in de volgende noot genoemde. Verder vindt men in Ars Asiatica 8, plaat 38, in het midden, een beeld dat drietand en boek (op lotus) voert, en teruggaat op den Singhasarischen tijd. Onloochenbaar verband bestaat er tusschen dit stuk en de bij Krom, Inleiding, op pl. 93 afgebeelde Parwati, die óók met deze emblemen getooid is. Moens heeft dit beeld in „H. J. Portretbeelden", Tijds. Bat. Gen. 58, bl. 517 zeer juist geïnterpreteerd, al zouden wij het liever Uma-Çruti noemen, waarmede op Java Dara-jingga, een vrouw van Kṛtarājasa vergeleken wordt. (Zie Berg, Bijdr. T. L. en Vlk. 88, bl. 161; in tantrische geschriften, en i. h. b. bij de çaiwa-siddhāntins is Çruti zeer bekend, zie Schomerus, Der Çaiwa-siddhānta). Het boek behoort aan Çruti, personificatie v. d. heilige Wedatekst. Gezien het feit dat dit attribuut in dezen tijd een groote rol speelt (godinnebeeld van Kiḍal, Amoghapaça, Suddhanakumāra en Manjuçri van Jago, Prajñāpāramitā van Singhasari), houden we het niet voor geheel ondenkbaar dat die Parwati inderdaad Dara-jingga voorstelt, en achten zelfs de stijl daar niet mee in strijd. Men lette verder op de flankeering door Ganeça, die alleen bij de Parwati en Guhyeçwari van Singhasari voorkomt.

[8]) Ook bij Stutterheim, Cultuurgesch. v. Java (Jav. editie), pl. 103.

[9]) Hindu Javaansche Portretbeelden.

[10]) Catalogus van Groeneveldt, nr. 105.

[11]) Foto bij With, Java, plaat 152. Vgl. pl. 148, 149, 153. Van stralenkrans geen spoor.

[12]) Foto bij With, Java, plaat 141.

[13]) Vgl. Zimmer, Kunstform und Yoga, bl. 35.

[14]) Ook omdat de stijl dan moeilijk klopt; indien tenminste de Nāgarakṛtāgama in Zang 41 naar waarheid zegt dat 's konings beeld pas door Hayam Wuruk werd opgericht.

Naschrift.

Wij wenschen nog eens uitdrukkelijk op de vaagheid en onzekerheid onzer bewering omtrent de Maj. stralenkrans te wijzen. Na voltooiïng van dit opstel zagen we dat in het Oudh. Verslag 1930 een portretbeeld v. d. Rajapatni besproken wordt (zie pl. 54), waarvan de sterk ontwikkelde stralenkrans misschien onze meening, betreffende het vroege optreden derzelver, steunt. Vergissen wij ons niet, dan houdt de figuur tevens den rechterduim voor de borst geheven. Terloops zij er nog op gewezen, dat een Ganeça-beeld van 1350 reeds geheel van Maj. stralenkrans is voorzien. (Verslag Mus. Prins Hendrik te Rotterdam, 1926).

GEGEVENS BETREFFENDE DE MEDEWERKING VAN JEAN CHRÉTIEN BAUD AAN DE SAMENSTELLING VAN DE ONTWERPEN VAN WET TOT VASTSTELLING VAN HET REGLEMENT OP HET BELEID DER REGEERING VAN NED.-INDIË EN HUN TOELICHTINGEN (1851—1853)

DOOR

Prof. Mr. PH. KLEINTJES

Onderstaande gegevens [1]) wijzen het aandeel aan, hetwelk *Jean Chrétien Baud* in de samenstelling van de ontwerpen van wet van het indisch regeeringsreglement uit de jaren 1851 en 1853 met hun toelichtingen gehad heeft.

Bij het vervaardigen van het eerste wetsontwerp, hetwelk 29 October 1851 bij de Tweede Kamer werd ingediend en ongewijzigd 4 October 1852 weder ter behandeling werd aangeboden, heeft tusschen den minister van koloniën *Ch. F. Pahud* en *Baud* geregeld overleg plaats gehad: eerst ten aanzien van de redactie der artikelen, later ten aanzien van de redactie der memorie van toelichting van dit ontwerp. Op den inhoud dezer stukken heeft *Baud* dan ook grooten invloed uitgeoefend.

Van diens intensieve bemoeiing met ontwerp en toelichting reeds in dit stadium van voorbereiding der wet van 1854 heeft de literatuur betreffende de wordingsgeschiedenis van die wet, bij mijn weten, geen uitdrukkelijke melding gemaakt [2]).

Anders staat het evenwel met de vermelding van *Baud*'s naam in

---

[1]) Aan dr. *F. W. Stapel* betuig ik mijn dank voor de mij in dezen betoonde hulpvaardigheid.

[2]) Toch was de invloed van *Baud* op het eerste ontwerp geenszins een geheim. De uiting van *Van Bosse* bij de beraadslaging over het Surinaamsche regeeringsreglement in de Tweede Kamer op 12 Mei 1865 wijst op dien invloed, althans ten aanzien van den inhoud van art. 32 van dat ontwerp (Mr. Dr. *H. W. C. Bordewijk*, Handelingen over de Reglementen op het beleid der Regering in de kolonie Suriname en Curaçao, 's-Gravenhage 1914 blz. 94).

verband met de toelichting van het tweede ontwerp [1]). Terwijl algemeen wordt aangenomen, dat hij de auteur is van de uitvoerige en zaakrijke memorie van toelichting van het wetsontwerp, hetwelk 15 December 1853 bij de Tweede Kamer werd ingediend, vindt men in het hier gepubliceerde het b e w ij s, dat deze meening alleszins juist is, behalve voor de toelichting van de judicieele artikelen, speciaal van die van het hoofdstuk justitie, welke van de hand van het Tweede Kamerlid mr. *M. H. Godefroi* [2]) is.

Zoo is het te verklaren, dat deze afgevaardigde bij de mondelinge beraadslaging over het Vde hoofdstuk (van de Justitie) in de Tweede Kamer de regeering bij de verdediging telkens te hulp kwam [3]).

Aanwijzingen betreffende de bewerking van de memorie van beantwoording van het voorloopig verslag van 22 April 1854 en de samenstelling van het gewijzigd wetsontwerp van 15 Juni 1854 ontbreken in de twee geraadpleegde bundels.

De hieronder geplaatste gegevens zijn ontleend aan stukken, verzameld in twee bundels Nos. 838a en 855 der collectie-*Baud*, aanwezig op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage [cf. het Verslag van het Alg. Rijksarchief in Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven XL, Eerste deel, 1917 's-Gravenhage blz. 379, 497 e.v.].

---

[1]) Eigenlijk is dit het derde ontwerp, maar in navolging van *Keuchenius*, Handelingen der Regering en der Staten-Generaal betreffende het Reglement op het beleid der regering van Ned.-Indië, Utrecht 1857, hier het tweede genoemd.

[2]) Welke politieke kleur had mr. *Godefroi*? Prof. dr. *P. J. Blok*, Geschiedenis van het Nederlandsche volk[3], Leiden 1926 dl. IV blz. 436 noemt hem gematigd liberaal. Interessant is wat het eerste ministerie-Thorbecke van hem zegt. De ministerraad had mr. *Godefroi* als opvolger van minister van justitie mr. *J. T. H. Nedermeyer ridder van Rosenthal* warm aan den Koning aanbevolen. Nadat in een missive van den ministerraad aan den Koning van 20 Mei 1852 de aandacht des Konings op enkele personen was gevestigd vervolgt dit stuk: „Behalve deze echter is er één . . . ., op wien de Raad dan ook bijzonder de aandacht van U. M. meent te moeten vestigen. Het is de Heer Mr. *M. H. Godefroy*, Raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Noordholland en lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijne grondige regtskennis wordt algemeen erkend. Om de regtschapenheid en beminlijkheid van zijn karakter staat hij hoog aangeschreven . . . . Hij behoort eindelijk tot geene uitsluitende staatkundige partij of kleur, en in de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft hij steeds zijn onzijdig en onafhankelijk standpunt weten te handhaven . . . .".

Later bleek, dat mr. *Godefroi* bezwaar had een benoeming te aanvaarden. Bovenbedoelde missive is te vinden in het artikel van dr. *J. Witlox* over Mr. *M. Strens* in Historisch Tijdschrift Jrg. 7, 1928, blz. 273.

Eerst in het jaar 1860 wordt mr. *Godefroi* in het ministerie *Van Hall—Van Heemstra* minister van justitie, om dan in 1861 in dezelfde kwaliteit over te gaan in het ministerie *Van Zuylen van Nyevelt—Loudon*.

[3]) *Keuchenius*, Handelingen enz., III blz. 684, 705, 720 en 727.

Bundel No. 838a bevat de briefwisseling van *Baud* met den minister van koloniën *Pahud* over het ontwerp indisch regeeringsreglement van 1851 (27 Februari 1851—28 Juli 1851).

Op den omslag van dezen bundel staat eigenhandig door *Baud* geschreven:

„Briefwisseling met *Pahud* over het Indisch Regerings reglement. 27 February 1851 zond hij mij al de stukken uit Indie ontvangen met een concept reglement door hem en den Staatsraad Wichers [1]) vervaardigd.

30 April 1851 zond ik hem een contra projekt terug, over dat contra projekt heeft de volgende briefwisseling geloopen".

Op den omslag van bundel No. 855 heeft *Baud* eigenhandig geschreven:

„Originele Opstellen en andere Stukken rakende de vaststelling van een nieuw Regeringsreglement voor Nederlandsch Indie in 1851, 1852, 1853 en 1854".

Niet van alle stukken, in deze bundels samengebracht, wordt hier melding gemaakt. Enkel van die, welke over *Baud*'s aandeel in de bewerking der regeeringsstukken licht verspreiden.

In bundel No. 838a bevinden zich 12 brieven van *Pahud* aan *Baud*. Met een enkele uitzondering ontbreken de antwoorden.

Hier vindt men enkel gegevens betreffende de historia externa dezer aangelegenheid. Opmerkingen over den inhoud van artikelen zijn weggelaten.

1. Uit een brief van *Pahud* aan *Baud* van 27 Februari 1851:

„Hooggeachte Heer & Vriend!

. . . .

Tevens ben ik zoo vrij aan Uw HEdG. te doen toekomen een schema door den Hr. Wichers in overleg met mij ontworpen als basis voor een O. I. regerings reglement, waarbij ook zijn gevoegd

[1]) Aan Jhr. mr. *H. L. Wichers*, sedert 1844 lid van den Raad van State, werd bij Kon. besluit van 15 Dec. 1845 een zending naar Ned.-Indië opgedragen, om daar president te worden van de beide Hooge Gerechtshoven en om den Gouv.-Generaal bij te staan bij de invoering van de nieuwe wetgeving. Die invoering had 1 Mei 1848 plaats. Daarna keerde mr. *Wichers* spoedig naar Nederland terug, alwaar hij in 1849 in het ministerie *De Kempenaer—Donker Curtius* als minister van justitie werd opgenomen. Nog geen drie maanden is hij minister geweest. Wegens gezondheidsredenen heeft hij dit ministerie verlaten. Na dit aftreden werd hij weer lid van den Raad van State. Zie verder sub voce „*Wichers*" de Encyclopaedie van Ned.-Indië [2].

de uit Indie ontvangen concepten & memorie van den Heer Rochussen als ook de *vroegere* voorstellen van dien G. G. in 1848 hier ontvangen en door den Minister Rijk teruggehouden [1]).

Onder de verder bijgevoegde stukken zal UwHEdG. aantreffen 1o. de extract notulen van den raad der ministers over sommige voorname punten, 2o. een paar notas mij door den Genl de Stuers ter hand gesteld & van A. de Kock afkomstig. Voorts eene Proeve van den Hr. Kruseman [2]) en de voorstellen van V. Swieten [3]), Van Vloten [4]), Van Vliet [5]), — kortom alles wat ik over het gewigtig onderwerp gevonden of ontvangen heb.

---

[1]) Vgl. voor een ontwerp reg. reglement afkomstig van G. G. *Rochussen*, mr. *C. van Vollenhoven* in het Koloniaal Tijdschrift 18, 1929, blz. 17 met de daar aangehaalde literatuur.

[2]) *J. D. Kruseman* is directeur-generaal van financiën in Ned.-Indië geweest. Bijzonderheden kan men vinden o.a. in *J. C. Baud*, Het ontslag van *J. D. Kruseman* .... nader toegelicht, 's-Gravenhage, 1848 en het antwoord daarop van *J. D. Kruseman*, Beschouwingen en ophelderingen van de door Zijne Excellentie *J. C. Baud*, ex-minister van koloniën, uitgegeven brochure .... 's-Gravenhage 1848.

[3]) *P. van Swieten* is secretaris-generaal bij het departement van koloniën geweest onder minister J. C. Rijk. Van zijn hand verscheen „Proeve van een ontwerp van wet op de uitoefening van het gezag in Nederlandsch-Indië, 's-Gravenhage 1850". Aan deze proeve zijn toelichtende aanteekeningen gevoegd. „Vraagt men naar onze bevoegdheid om over die aangelegenheid (reg. reglement) eenig oordeel uit te spreken — aldus de heer *Van Swieten* —, dan zouden wij kunnen wijzen op een langdurig verblijf in Indië, gepaard aan bijzondere belangstelling in koloniale aangelegenheden, mitsgaders naar onze vroegere dienstbetrekking bij het Ministerie van Koloniën" (blz. II van de Inleiding).

[4]) Mr. *A. A. van Vloten*, Proeve van een ontwerp van wet op het beleid der regering in Nederlandsch Indië, met daarbij behoorende memorie van toelichting. De eerste uitgave verscheen te 's-Hertogenbosch in 1849, de tweede herziene uitgave te Amsterdam in 1851. „De schrijver dezer Proeve heeft ruim twee en twintig jaren in Nederlandsch Indië doorgebragt, alwaar hij verschillende regterlijke bedieningen heeft bekleed, en laatstelijk die van raadsheer in het Hoog-Geregtshof. In deze laatste bediening is hem, eenige jaren geleden, gelijk aan zoo vele anderen, verlof verleend, om deelgenoot te worden in eene suikeronderneming, en hij is alstoen, gedurende vele jaren, in dagelyksche aanraking met de inlandsche bevolking geweest, en bij gevolg, allezins in de gelegenheid, om hare zeden en gewoonten naauwkeurig te leeren kennen. Dit zijn de geloofsbrieven van den schrijver, die, in den tegenwoordigen tijd, zich opgewekt heeft gevoeld tot het vervaardigen van een Ontwerp van Wet op het beleid der regering in Nederlandsch Indië" (blz. VI der Voorrede).

[5]) *L. van Vliet* vervaardigde een „Ontwerp van wet op de uitoefening van het gezag in Neêrlands-Indie" te vinden op blz. 40—55 van zijn brochure „Verkoop van indische domeinen. Een woord aan Mr. J. F. W. van Nes, tweede druk, 's-Gravenhage 1848". Een toelichting van dit ontwerp ontbreekt.

Oevr zijn uitzetting uit Indië: *L. van Vliet*, Mijne inhechtenisneming en verwijdering uit Nederlandsch-Indië, voorafgegaan door eene beknopte beantwoording van de vragen, gesteld in het voorberigt van de verzameling van be-

Na dat Uw HEd.G van die stukken zal hebben kennis genomen houde ik mij voor de mededeeling van Uw gevoelen bijzonder aanbevolen.

Het geld eene zaak waarvan de toekomst van N. I. in groote mate afhangt; dit maakt mij vrijmoedig in het tegenwoordig verzoek, om Uwe hooggeschatte medewerking interoepen.

Met Hoogachting & Verknochtheid
Uw HEd. Gestr. Zeer Dw. Dr.
CH. F. PAHUD.

's Hage
27 Febr. 1851" (Bundel No. 838a).

2. Uit het eigenhandig geschreven concept-antwoord van *Baud* aan *Pahud* op den boven afgedrukten brief.

„'s-Gravenhage 30 April 1851.

Hoog E. gestr. Heer en vriend!

De portefeuille die ik met UEG. briefje van 27 febr. j.l. ontving, gaat hierbij terug.

Aan het daarbij uitgedrukt verlangen om mijn gevoelen te kennen over de in die portefeuille bevatte ontwerpen van een O. I. Regerings reglement weet ik niet beter te voldoen dan door het toezenden van een door mij opgesteld contra-projekt met eene zeer korte toelichtende Nota voldoende, zoo ik hoop om de algemeene strekking mijner denkbeelden te doen kennen. Ontstaan er over de bijzonderheden vragen, ik ben bereid tot eene mondelinge of schriftelijke beantwoording.

Ik geef UHG. in overweging om alvorens de stukken in behandeling te nemen door eene naauwkeurige hand te doen samenstellen een beknopt overzigt met een oog opslag aanwijzende, welke artikelen mijn projekt met de overigen gemeen heeft en welke zaken in de andere projekten zijn opgenomen en niet in het mijne. Dat overzigt zal nuttig zijn om leemten te ontdekken die er nog zullen bestaan in mijn werk.

Elk artikel van mijn ontwerp is geschreven op een afzonderlijk los vel, ten einde het aanbrengen van veranderingen het inlasschen van

scheiden, betreffende het tegen de Javasche bank gevoerde proces, vervolg van het werk autocratie Amsterdam 1846.

Van zijn hand bestaat ook een Schets eener Grondwet, 's-Gravenhage Juny 1848.

nieuwe artikelen en het veranderen der volgorde gemakkelijker te maken.

Een aantal zaken, in de vroegere reglementen vermeld, heb ik weggelaten om dat ze eigenlijk niet te huis behooren in eene grondwet.

. . . .

Mijn ontwerp disch ik niet op als een volledig veel min als een volkomen werk. Wanneer het door andere oogen dan de mijne bekeken wordt zal er nog menige leemte en menig gebrek in ontdekt worden.

. . . .

Ik voeg ten slotte hierbij eene schets van het Koninklijk besluit, waardoor, na het aannemen van het Reglement door de wetgeving, zal kunnen geregeld worden, het onderwerp vermeld in art. 105 namelijk de uitvoering *in Nederland* van Indische vonnissen, arresten en bevelen tot gevangenzetting.

Met achting ben ik steeds ....

Hierbij een vertrouwelijke nota behoorende bij het Ontwerp van het Regerings Reglement".

(Bundel No. 838a).

3. Op den omslag van het afschrift van het hierboven bedoelde contra-projekt staat eigenhandig door *Baud* geschreven:

„Afschrift van mijn contra projekt Reg-Regt op losse vellen geschreven om het corrigeren gemakkelijk te maken. Aan den H. Pahud gezonden 30 April 1851".

Het is een in het net geschreven exemplaar met eigenhandige wijzigingen van *Baud*.

Op denzelfden omslag staat verder door *Baud* geschreven:

„De Staatsraad Wichers had op verlangen van den Heer Pahud een ontwerp van R. R. gemaakt. Het werd mij ter beoordeeling gezonden; ik keurde den inhoud grootendeels goed: maar den vorm af. Die vorm was eene soort van navolging van dien der Grondwet. In het inliggende Contra project is de vorm van het bestaande R. R. gevolgd. 30 April 1851".

(Bundel No. 855).

4. Een brief van *Pahud* aan *Baud* van 30 April 1851:

„Hoog Geachte Heer Baud!

Zoo even aan het ministerie terugkomende vind ik UwHEdG. geachte letteren ten geleide van de stukken betreffende het O. I. Regerings reglement, en ofschoon ik daar in nog geen oog heb kunnen slaan, is het mij eene behoefte Uw HEdG. al dadelijk mijnen warmen dank te betuigen voor de moeite en zorg door UwHEdG. aan dat uitvoerig travail besteed en waarvoor ik regt erkentelijk ben. Ik reserveer mij, nader over de zaak met Uw HEdG. van gedachten te wisselen en verblijf inmiddels met ware Hoogachting & verknochtheid

Uw HoogEd. Gestr. Zeer Dw. Dr. & Vriend
CH. F. PAHUD.

30 April 1851" (Bundel No. 838a).

5. Uit een brief van *Pahud* aan *Baud* zonder dagteekening, vermoedelijk tusschen 30 April en 20 Juni 1851:

„Hooggeachte Heer Baud!

Ik ben waarlijk huiverig UwHEdG. alweder met het ontwerp regeringsreglement lastig te vallen, en toch noopt het groot gewigt der zaak mij daartoe!

(Hier volgen enkele vragen over eenige concept-artikelen).

Ik hoop overigens op Uwe toegevendheid wegens mijn telkens herhaald aankloppen!

.... Met opregte Hoogachting steeds Uw HEdGestr. Zeer Dw Dr en Vriend,

CH. F. PAHUD.

Maandagavond". (Bundel No. 838a).

6. Een brief van *Pahud* aan *Baud* van 20 Juni 1851:

„Hoog Geachte Heer Baud!

Ik ben zoo vrij UwHEdG. de laatste artikelen van het Ontwerp reglt ter inzage te doen toekomen. Uwe redactie is daar in meestal behouden: omtrent de geboorten van slavenkinderen heb ik eene bijvoeging of eigenlijk een nieuw artikel ontworpen, zoo als U zien zult. Bijaldien UwHEdG. op deze laatste artikelen, zoo als ze nu zijn,

eenige aanmerkingen mogt hebben, dan houd ik mij voor de mededeeling, bij terugzending van de bijgaande vellen, zeer aanbevolen.

Kan het zijn morgen nog, vermits ik dan zoodra ik door de landmaildrukte ben, de laatste hand aan het groote werk wensch te slaan.

Met ongeveinsde Hoogachting steeds

Uw HEdGestr. Zeer Dw. Dr. & Vriend

Vrijdagavond CH. F. PAHUD.

20 Juny 51" (Bundel No. 838a).

7. Uit een brief van *Pahud* aan *Baud* zonder dagteekening, vermoedelijk na 20 Juni en vóór 12 Juli 1851:

„Hoog Geachte Heer & Vriend!

Ingevolge afspraak ben ik zoo vrij aan Uw HEdG. beoordeeling te onderwerpen, het door mij aangeteekende als toelichting der artikelen van de 3 eerste hoofdstukken van het concept Ind. reg. reglt met zeer vriendelijk verzoek om daar in al de wijzigingen bijvoegingen &c te willen brengen, welke Uw HEdG. in het belang der zaak zullen noodig voorkomen; stijl en redactie daaronder bepaaldelijk begrepen. Ik zal zoo vrij zijn het vervolg later aan UwHEdG te doen toekomen, doch ingeval het hier bij gaande vóór dien tijd door Uw HEdG mogt zijn herzien, dan wacht ik het intusschen terug, om met het afschrijven te kunnen doen beginnen".

. . . .

Met de U bekende en opregte gevoelens steeds

Uw HEdG. Zeer Dw. Dr. & Vriend

CH. F. PAHUD.

Zondagavond". (Bundel No. 838a).

8. Uit een brief van *Pahud* aan *Baud* van 12 Juli 1851:

„'s Hage 12 July 1851.

Hooggeachte Heer Baud!

Hartelijk bedank ik Uw HEdG. voor de mij gister toegezonden mededeelingen en aanmerkingen. Ik apprecieer de door U genomen moeite en de waarde der opmerkingen alleszins en ben er UwHEdG.

bijzonder erkentelijk voor. Ik ben nu zoo vrij U weder een paar Hoofdstukken met de daarop geformuleerde toelichting ter inzage en beoordeeling te doen toekomen.

Wat het 6e Hoofdstuk (Justitie) betreft, zijn de toelichtingen hoofdzakelijk van den Heer Wichers herkomstig, ik heb dezelve meestal overgenomen, doch op een paar plaatsen een potlood aanteekening gesteld, vermits de argumenten van den Hr. W. — ofschoon ik ze voorshandsch heb overgenomen — mij niet vrij van bedenking voorkwamen. Omtrent het geheel verzoek ik ook ditmaal dringend Uwe beoordeeling en herziening, waar zulks U nuttig voorkomt.

Ik had den Heer Diepenheim opgedragen een soort van inleiding voor de memorie van toelichting te maken, doch hetgeen hij mij geleverd heeft vóór dat hij naar London vertrok, voldoet mij niet; — in zijne afwezigheid heb ik daarom een korte Thema gemaakt tot leiddraad of rigtsnoer, bij het omwerken van dat stuk; — ik voeg beide ook hiernevens ter inzage.

Uw HEdG. zal zien, dat het niet nederkomt op eene analyse van het bestaande reglement, en aanwijzing van de voornaamste verschillen tusschen dat reglement en het tegenwoordig concept. — Ik dacht zulks minder wenschelijk om dat er eigenlijk weinig verandering in het bestaand regerings stelsel wordt gemaakt, en dit nog bijzonder te doen uitkomen mij toescheen noodeloos kwaad bloed bij de „dissenters" te zullen maken. Wat is nu Uwe opinie omtrent *dit* onderwerp? Ik zit zoodanig in de drukte dat ik niet zoo ongestoord als wenschelijk ware, aan de toelichtende memorie kan werken; Diepenheim is gister teruggekomen maar dit soort van werk is hem ook niet eigen! Ik zal mijn best doen de 2 overblijvende Hoofdstukken morgen af te krijgen (het 5e en 7e) en Uw HEdG. die dan ook te zenden.

. . . .

Uw HEdG zeer Dw. Dr. & Vriend
CH. F. PAHUD.

de door U voorgestelde wijzigingen in den text van het Concept-reglt heb ik overgenomen en laat nu dat stuk in het net afschrijven; — ik moet maken dat ik het nu spoedig kan indienen!"

(Bundel No. 838a).

9. Uit een brief van *Pahud* aan *Baud* van 15 Juli 1851:

„Hoog Geachte Heer & Vriend!

Hiernevens nog de 5 & 7e Hoofdstukken, welke ik aan Uwe wel-

willende beoordeeling & herziening onderwerp, en waarmede dan het travail aanvankelijk zal zijn volbragt.

Hartelijk dank voor de mij gister ochtend gewordene 4 & 6e Hoofdstukken.

. . . .

Met opregte Hoogachting steeds

Uw HoogEd. Gestr. Dw. Dr & Vriend

15 July 51". CH. F. PAHUD.

(Bundel No. 838a).

10. Een brief van *Pahud* aan *Baud* van 28 Juli 1851:

„Hoog Geachte Heer en Vriend!

Zie hier nu de toelichting van het 7e Hoofdstuk [1]), zoo als behalve welligt op eenige kleine correcturen na, zou kunnen blijven; — ik heb uwe toelichting omtrent de zendelingen nagenoeg overgenomen.

Wees nu zoo goed dit Hoofdstuk nog eens nategaan, en daar in nog te wijzigen wat Uw HEdG. noodig voorkomt.

Het ontwerp 7e Hoofdstuk zelf, gaat ook hierbij te betere beoordeeling.

Ik heb de laatste zinsnede van art. 139 doen vervallen; het is ook mij bij nalezing minder goed voorgekomen.

Nu ga ik nog eens onderzoeken of er ook artikelen uit het reglt van 1836 zijn vergeten. Ik vertrouw dat dit het geval *niet* is.

Men is reeds aan het afschrijven begonnen.

In vliegende haast & Hoogachtend

Uw HEdG. Dw. Dr. & Vriend

Maandagavond CH. F. PAHUD.

28 July" (Bundel No. 838a).

11. Op een gedrukt exemplaar van de memorie van toelichting van het ontwerp van wet tot vaststelling van het regeeringsreglement (zitting 1851/52 (XXXIX), No. 3 teekent *Baud* eigenhandig aan: „Deze M. van T. is opgemaakt bij het Ministerie van Koloniën, behalve de inleiding, en de toelichting der artikelen 9, 10 en 11—39 en 40 —

---

[1]) Het bij de Tweede Kamer ingediende wetsontwerp heeft slechts zes hoofdstukken.

en voorts 50, 53 en 60 die ik veranderd heb omdat zij mij al te onbeduidend voorkwamen Nov. 1852 J C B."

(Bundel No. 855).

12. Op een in het net geschreven exemplaar van een ontwerp van het regeeringsreglement staat door *Baud* eigenhandig aangeteekend:

„Ontwerp door mij in 1852 aan den Heer Pahud op zijn verlangen gegeven. De veranderingen, met roode inkt, zijn die welke in het ontwerp zijn gemaakt op begeerte van, of, na eene gehouden conferentie van P. met den Heer Thorbecke. Nov. 1852 J C B."

(Bundel No. 855).

13. Op den omslag van een gedrukt exemplaar van het ontwerp van wet tot vaststelling van het regeeringsreglement (zitting 1851/52 (XXXIX), No. 2 staat deze eigenhandige aanteekening van *Baud*:

„R. R. N. I. Ontwerp van wet.

De kantteekeningen en veranderingen zijn al gaande weg door mij gemaakt bij het bearbeiden der nieuwe Memorie van Toelichting in 1853. Het in de zitting van 1853/54 ingediende wetsontwerp komt grootendeels daarmede overeen, na echter nog vele correcties te hebben ondergaan.

Dec. 1853. J C B.

De kantteekeningen en veranderingen in het Hoofdstuk *Justitie* zijn van den Heer Godefroy."

Het betreft het wetsontwerp, dat bij de Tweede Kamer 15 December 1853 werd ingediend. De tekst van het 29 October 1851 ingediende wetsontwerp is hier met uitzondering van het hoofdstuk justitie eigenhandig door *Baud* vrijwel geheel omgewerkt.

(Bundel No. 855).

14. Eerste minuut van de concept-memorie van beantwoording van het voorloopig verslag van 12 Maart 1853, geheel door Baud geschreven, met de aanteekening in potlood „na 26 Maart 1853."

(Bundel No. 855).

15. Het begin van de in het net geschreven concept-memorie van beantwoording met wijzigingen van *Baud*'s hand.

(Bundel No. 855).

16. Concept-memorie van toelichting van het wetsontwerp, 15 December 1853 bij de Tweede Kamer ingediend. Dit eigenhandig door *Baud* geschreven stuk loopt slechts tot de toelichting van art. 39[1]).

In margine van de eerste pagina schreef *Baud* eigenhandig:

„Ontwerp van M. van Toelichting voor het Nieuwe ontwerp van Reg. Regt voor O. Indië tevens dienende tot Memie van beantwoording op het voorloopig verslag van 12 Maart 1853.

De judiciële artikelen door den Heer Godefroy, de overigen door mij opgesteld op het verzoek van den Heer Pahud. Het opstel is met weinig veranderingen aan de Staten-Generaal ingeleverd in de Zitting van 1853/54 J. C. B.

Nov. 1853." (Bundel No. 855).

---

[1]) Ongeveer $^2/_3$ gedeelte van de heele memorie van toelichting ontbreekt. Waar is het ontbrekende manuscript van dit historisch stuk te vinden?

Amsterdam, Dec. 1931.

ZIEKTE EN DOOD BIJ DE BANGGAIERS.

DOOR

Dr. ALB. C. KRUYT.

Sterven is onnatuurlijk.

Bij den bewoner van den Banggai-archipel leeft nog sterk de meening, dat de mensch eigenlijk bestemd is om steeds op aarde voort te blijven leven. Dit zou zeker gebeuren, wanneer geen onzichtbare machten bestonden, die zijn gestel in de war brengen, hem ziek maken, waardoor hij sterft. Verhalen, waarin verteld wordt, dat in het eerste bestaan van den mensch deze niet gestorven, maar telkens verjongd op aarde zou blijven voortleven, verhalen, die overal onder de stammen van Midden-Celebes te vinden zijn, ben ik op de Banggaische eilanden niet tegengekomen.

Een overlevering, die aan dergelijke verhalen herinnert, is die van Ebesemo. Deze was een man, die in het dorp Boeno boven Lolantang woonde, een dorp, dat meermalen in de oude verhalen voorkomt. Deze man werd heel oud, en verwisselde daarna van huid, waarna hij als jongmensch van voren afaan begon. Dit gebeurde zoo tweemaal. Toen hij voor de derde maal oud geworden was, had hij niemand meer die voor hem kon zorgen, want al zijn verwanten waren overleden. De oude verbleef slechts op den grond. Toen kwam een vogel die een nest maakte in zijn verwarden haardos, en niet lang daarna stierf hij. Men vertelt er nog bij, dat als hij pas van huid had gewisseld, hij zich slap en krachteloos voelde, maar langzamerhand kwam hij bij.

De honden der geesten.

De machten, die het leven van den mensch belagen, zijn geesten en medemenschen. De laatsten doen dit door zwarte kunst, langs magischen weg (zie „De zwarte kunst van den Banggai-archipel en Balantak" in het tijdschrift van het Kon. Bat. Gen. v. K. en W.). Geesten, die er in vele soorten zijn, benadeelen de gezondheid van den mensch door rechtstreeksche inwerking op het gestel, door hem zijn ziel of levenskracht te ontrooven, of door hem te laten bijten

door de honden, die ze er op na houden, en die jacht maken op de ziel (*mokooe*) van den mensch. Deze honden laten hun geblaf nu en dan hooren, zegt men; hun geluid is zwaarder dan dat van hun aardsche makkers. De priesters beweren ze nu en dan te zien; wanneer de geestenhond zich vertoont met den bek vol bloed, heeft hij pas een menschenziel te pakken gekregen, en zal de eigenaar van die ziel eerstdaags sterven. Als men zijn beschermgeesten niet heeft verwaarloosd, zorgen dezen er voor, dat de geestenhond de ziel niet te pakken krijgt: ze laten haar dan schrikken, zoodat de ziel opvliegt op het oogenblik dat de hond zijn aanval doet, waardoor hij haar niet krijgt. Soms ook vertelt de priester (*talapoe*), dat de beschermende geesten aan de booze demonen een varken hebben gegeven, opdat hun honden dit zouden verscheuren, en de ziel van den mensch ongemoeid laten. In zoo'n geval moet de betrokkene het varken aan den beschermer teruggeven, d.i. er moet een varken worden geofferd.

Beschermende geesten.

De beschermende geesten zijn de huisgeesten (*pilogot*), over wie ik een en ander heb meegedeeld in mijn artikel „De Pilogot der Banggaiers en hun priesters" (in Mensch en Maatschappij). Deze beschermgeesten worden nu opgevat als de oervader van de familie. De hoofdpilogot is het leven, dat bij den dood van den mensch het lichaam verlaat; het leven van elk lid der familie, dat overlijdt, voegt zich daaraan toe, zoodat het hoe langer hoe sterker wordt. De andere beschermende geesten zijn ontstaan uit het vruchtwater, de placenta en het menstruaal bloed. Vooral de laatste geest, die Balani (Mal. *berani* „dapper, moedig") heet, treedt als beschermer op, terwijl de taak der anderen meer is het bestaande leven in de leden der familie te onderhouden en te versterken. Aan Balani worden daarom steeds honden geofferd om zijn moed te vermeerderen, hem aan te vuren. Men zegt, dat Balani zich tegen zijn beschermelingen keert, en hen ziek maakt, wanneer ze hem verwaarloozen. Juister uitgedrukt zou dit zijn: Als men den moed van Balani niet met hondenoffers onderhoudt, verliest hij zijn kracht om al het op den mensch aanstormende kwaad te keeren, en dit is dan in staat dien mensch te schaden. Daarom moet ook het „leven" van *pilogot* of de huisgoden, zooals ze genoemd kunnen worden, omdat ze in de woning verblijf houden en daar vereerd worden, onderhouden worden met het bloed van allerlei offerdieren die bij tijden voor hen geslacht worden.

Elke ziekte stelt men zich voor als een afzonderlijken geest. Zoo

weet men te zeggen, dat de eene soort geest die en die ziekte veroorzaakt, een andere soort weer een andere krankheid verwekt. Er was eens een vorst, die Mandala heette; deze had 12 kinderen, maar allen waren behept met huidziekte. Daarom had de vader een afkeer van ze, en wilde niets van hen weten. Terwijl ze nog klein waren, liet hij ze allen in hun wiegen in de zee afdrijven, zoodat ze zich over de aarde verspreidden. Deze kinderen verwekten elk een van de ziekten die de menschen kwellen. De plek waar Mandala zijn kinderen zou hebben laten wegdrijven, is kaap Mololoengoen, zegt men. Deze kaap is niet op de kaart aangegeven; ze ligt tusschen Tg. Soeit en Tg. Sabelak op de Oostkust van het westelijk schiereiland van Peling.

Medicijnen.

Naar eigen onderzoek en volgens mededeeling van personen, die langen tijd onder de Banggaiers hebben gewoond en gewerkt, kennen deze menschen weinig planten, waaraan geneeskracht wordt toegekend. Voor de genezing van zieken verwachten ze zoo goed als alles van het brengen van offers; varkens, geiten, honden en hoenders moeten dan ook elk jaar in grooten getale het leven laten, tegenwoordig nog, nu de meesten tot het Christendom of het Mohammedanisme zijn overgegaan; in den ouden tijd waren deze getallen nog veel hooger. Aan medicijnen „doet men niet", en dit moet dan ook de reden zijn, waarom er nog zoo weinig vraag is naar westersche geneesmiddelen. Zelfs kinine, waarvan de heilzame werking al spoedig door de inheemsche bevolking wordt erkend, wordt weinig gevraagd, met uitzondering van enkele streken, waarvan de bewoners door omgang met de buitenwereld in veel opzichten anders zijn gaan denken. Als ik in Midden-Celebes reisde, kwamen velen mij, zelfs in afgelegen hoeken, om medicijnen vragen. In den Banggai-archipel niet; zelfs aangeboden medicijnen worden niet aangenomen.

Op de hoofdplaats Banggai is een Europeesche ziekenverpleger gevestigd, en te Bongganan een Minahassische. Deze heeren maken ook tournées; maar de eilanden zijn moeielijk te bereizen, en voor het behandelen van zieken onder een primitieve bevolking als het overgroote deel van den Banggai-archipel nog bewoont, is het wekken van vertrouwen noodig, wat wel niet mogelijk is, wanneer men slechts enkele malen 's jaars eenige dagen op dezelfde plaatsen kan blijven. In deze zou meer bereikt worden, wanneer, zooals in Midden-Celebes gebeurt, aan de volksonderwijzers, die in den archipel Minahassers, Talaureezen, Sangireezen, Amboneezen zijn, eenige elementaire kennis

van medicijnen en de toepassing ervan werd bijgebracht, zoodat deze menschen, die dagelijks met de inwoners des lands verkeeren, dezen aan het gebruik ervan kunnen wennen. Een paar Gezaghebbers van deze onderafdeeling schijnen het plan daartoe gekoesterd te hebben, maar het is nimmer tot uitvoering ervan gekomen.

Onder de weinige medicijnen, die men mij wist te noemen, nemen kalk en sirih-pinang een eerste plaats in. Als men ergens pijn heeft, doet een medelijdende huisgenoot wat kalk op de palm van de hand, maakt er met water een papje van, blaast erop, spreekt het toe, en draagt het op de pijn, die N. N. voelt weg te nemen. Dan maakt hij met de kalk een kruis op de pijnlijke plek. Dit heet *mongkabai-tilon* „kalk maken".

Op dezelfde wijze doet men met een fijngekauwde sirihpruim, die in de hand wordt gespogen, beblazen, besproken, waarna er een kruis mee getrokken wordt op de pijnlijke plek. Dit geneesmiddel heet *inangan* „sirihkauwsel".

Ook wordt de zieke wel met sirihspeeksel bespogen; dit heet *pinoeoel*. Menschen die er verstand van hebben, beblazen het zieke lichaamsdeel alleen. In het Westen, bij de mian Sea-sea, en in het Oosten te Sambioet, verstaat men ook de kunst van „koppenzetten". Op het voorhoofd wordt dan een bepaald blad gelegd [1]), waarna men door er voortdurend over te likken, het bloed naar buiten doet treden.

Er zijn ook lieden, die in staat zijn om voorwerpen, die door lieden, die aan zwarte kunst doen, in het lichaam van een ander worden getooverd, eruit te verwijderen. Zoo'n voorwerp bestaat in een stukje hout of bladnerf, een spijker, een steentje en dergelijke. De plek wordt eerst met olie ingesmeerd, en dan strijkt men er met een doek over, waarin het voorwerp dan zoogenaamd wordt ingezogen.

Offers voor kranken.

Onder de offers die tot genezing van kranken worden gebracht, spelen de hondenoffers een bijzondere rol. Het hondenoffer wordt in den Banggai-archipel meer gebracht, dan bij eenigen stam op Midden-Celebes, misschien met uitzondering van enkele afdeelingen onder de Zuid-toradja's. In verschillende artikelen van mijn hand over de bewoners van den Banggai-archipel zijn hiervan voorbeelden mede-

---

[1]) Ik verzuimde den Banggaischen naam van den boom op te teekenen, welks bladeren voor dit doel worden gebruikt. Bij de Oost-toradja's die deze wijze van ziekenbehandeling ook kennen, heet hij *pompadjila*, Villebrunea rubescens (De Bare'e sprekende Toradja's, I, 411).

gedeeld. Meestal komt daarbij duidelijk uit het bijzondere karakter dat de hond als offerdier draagt: hij moet namelijk „wegbrengen", afweren, het kwaad dat zich uit eenige verkeerde daad of uit een natuurverschijnsel emaneert, welk kwaad anders het gestel van den mensch, zijn „leven", zou schaden, hem ziek maken. De hond moet de *doti* wegbrengen, d.i. magisch werkend vergif, en verder alles wat door de zwarte kunst wordt gewrocht om den medemensch te benadeelen. Booze geesten, die den kandidaat-priester belagen, moet hij van hem afhouden (zie „De Pilogot der Banggaiers en hun priesters"). De gevolgen van een vervloeking of het verbreken van een eed moet de hond afweren, en het kwaad, dat hen, die iemand zijn gaan dooden, zou kunnen volgen, moet hij terugjagen (zie „De Banggaiers" in Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen.). De kwade invloed, die voortkomt uit het plegen van bloedschande en overspel, en het onheil, dat voortvloeit uit de geboorte van een tweeling van verschillend geslacht, moet de hond wegbijten (zie „Huwelijk en Geboorte" in het tijdschrift v. h. Kon. Bat. Gen. v. K. en W.). Het kwaad, dat de verschijning van een regenboog volgt, moet hij afschrikken (zie „De Cosmos der Banggaiers en in Balantak" in het tijdschrift v. h. Kon. Bat. Gen. v. K. en W.). Beneden zullen we zien, dat de hond ook gebruikt wordt om datgene, wat iemands dood veroorzaakt heeft, vooral het kwaad dat zich losmaakt uit het lijk van een vrouw, die bij de bevalling bezweken is, weg te drijven van andere menschen, opdat zij er het slachtoffer niet van zullen worden.

Deelen van het lichaam van den hond worden niet als geneesmiddel gebezigd, dan alleen wanneer het dier iemand gebeten heeft. Dan neemt men wat van zijn haar, en schrapt wat van zijn tanden, en dit wordt op de wond geappliceerd. Als een hond iemand bijt, is dit altijd een bewijs, dat de huisgeesten, *pilogot*, ontstemd op hem zijn. De gebetene moet dan spoedig vergeving vragen (*mokoloboki*), want als hij deze waarschuwing van de huisgeesten in den wind slaat, zullen ze hem ziek maken. Hondsdolheid heeft men pas in latere jaren leeren kennen, beweren allen. Men zegt, dat deze ziekte eerst op de eilanden is gekomen, nadat men honden is gaan koopen in Balantak op den vasten wal van Celebes. Een dolle hond heet *asoe tando*.

Zal een zieke beter worden?

Een van de wijzen waarop men te weten kan komen, hoe het met den zieke zal afloopen, is het orakel van den onderkaak van het dier, dat tot genezing van den kranke is geofferd. Een uitvoerige be-

schrijving van de wijze waarop dit orakel geraadpleegd wordt, heb ik gegeven in mijn opstel „De Pilogot der Banggaiers en hun priesters" (in Mensch en Maatschappij). Voor deze wijze om de toekomst te voorspellen moet men echter priester (*talapoe*) zijn. Uit andere dingen kan ook de gewone mensch gevolgtrekkingen maken, bijv. uit droomen, waarover beneden meer, en uit niezen (*sambaing* B, *sambai* S). In 't algemeen neemt men aan, dat niezen een teeken is van beterschap. Als een zieke gedurende enkele dagen niet heeft geniest, maakt men hieruit op, dat zijn ziel (*mokooe*) hem verlaten heeft (zoek is). Op het niezen van kinderen en gezonde menschen wordt weinig acht gegeven, tenzij dit onder bijzondere omstandigheden plaats heeft. Wanneer bijv. twee gezonde menschen precies op hetzelfde oogenblik niezen, moet een hunner ziek worden, denkt men. Ook wanneer een priester plotseling onder zijn werk moet niezen, heeft dit beteekenis: gebeurt dit namelijk terwijl hij met het gelaat naar den kranke toegekeerd is, dan zal deze moeten sterven; was zijn gelaat van hem afgewend, dan zal hij beter worden. Als een priester zijn huis verlaat om ergens zijn werk te gaan doen, en een zijner huisgenooten niest met het gelaat in de richting, waar de zieke woont, dien de priester gaat behandelen, dan zal hij beter worden. Niest iemand met het gelaat den anderen kant uit, dan moet de kranke sterven. Ditzelfde zegt men, wanneer iemand die op reis wil gaan, plotseling moet niezen: gebeurt dit in de richting, waarheen hij moet gaan, dan zal hij geluk hebben; doet hij het naar den tegenovergestelden kant, dan zal hij tegenspoed ondervinden.

Behalve uit de zenuwholen van den onderkaak van een varken, geit en hond tracht men de toekomst ook te weten te komen uit de ingewanden van een hoen. De vogel wordt toegesproken, en hem wordt medegedeeld, dat men door hem wil te weten komen of de zieke zal herstellen of niet; dat de vogel moet maken, dat zijn darmen in mooie regelmatige kronkelingen liggen ,wanneer hij ziet, dat beterschap zal volgen; dan hij moet zorgen, dat er iets kwaads tusschen de ingewanden uitsteekt, als hij ziet, dat herstel uitgesloten is. Daarna worden ook de huisgoden, *pilogot*, aangeroepen, en hun wordt gevraagd in de ingewanden van het hoen kenbaar te maken, wat er met den zieke zal gebeuren. Lever, galblaas en hart worden op den Banggai-archipel niet bekeken.

Sommigen verstaan de kunst om bij pasgeboren kinderen door het betasten van de groote fontanel te voorzeggen, of het kind een lang leven zal hebben of niet. Bij volwassenen bekijkt men de lijnen der

hand om te zien of hij kans heeft de ziekte te boven te komen: een groot weerstandsvermogen heeft degeen, in wiens hand de hoofdlijn tot aan de pols doorloopt; voor zoo iemand behoeft men zich niet ongerust te maken. Dit heet *mangkita neet* „de aderen (hier handlijnen) bekijken". Men meent uit deze lijnen nog andere dingen op te kunnen maken: wanneer bijv. de dwarsstreep onder de M der lijnen wordt gemist, zegt men, dat die persoon geen kinderen zal krijgen; is deze dwarslijn er wel, maar bereiken de beenen van de M haar niet, dan zal die persoon wel kinderen krijgen, maar ze zullen niet lang na de geboorte sterven. Zijn de lijnen, die parallel met de hoofdlijn loopen, niet door dwarsstrepen met deze verbonden, dan zal men zijn echtgenoot(e) spoedig verliezen.

Een andere manier waarop men tracht te weten te komen, hoe het met den zieke zal afloopen, is een soort van percuteeren: Men bevoelt de hartstreek, en bepaalt waar de hartsslag het duidelijkst is te voelen. Uit de plek waar dit 't geval is, maakt men dan niet alleen op, of de kranke spoedig zal sterven, maar ook wie of wat de oorzaak van de ziekte is. Deze wijze van wichelen heet *mataap tibong* (een beschrijving ervan vindt men in „De Pilogot der Banggaiers" enz.).

Algemeen is ook het wichelen met de span van de hand, het *mopoelos* „wichelen" bij uitnemendheid. Men vraagt aan de hand om uit te wijzen, of de zieke zal herstellen of niet; dan zet men de span der rechterhand driemaal op den linkerarm af, nadat de toppen der beide middelvingers precies op elkaar zijn gelegd. Wanneer men terugmetende den top van den linkervinger niet meer met dien van den rechter middelvinger haalt, is dit een ongunstig teeken.

Ook tracht men het lot van een zieke te weten te komen uit maïspitten; dit heet *poeloson bokinde* „met maïs wichelen": van een hoopje maïspitten neemt men een handjevol, en telt twee aan twee uit, nadat men vooraf de zon en den *balakat* (stamgeest) heeft aangeroepen om uitsluitsel te geven. Als men dan van de genomen hoeveelheid niet één overhoudt, is dit een gunstig teeken (even en oneven).

Voorts voorspelt de verschijning in huis van enkele dieren, als een vlinder, een hagedis, een vuurvlieg, den dood van een zieke die daar ligt. We zullen hierover echter beneden spreken, wanneer we opnoemen in welke verschijnselen de Banggaier zooal een voorzegging van den dood ziet. Men moet zich ook in betrekking tot een zieke voor enkele dingen in acht nemen om den dood niet nader te brengen. Zoo mag men een zieke niet het haar kammen, want dit zou hem doen sterven.

Tegenhouden en wegbrengen van besmettelijke ziekten.

Wanneer het gerucht zich verspreidde, dat een besmettelijke ziekte in aantocht was, werd er bij de mian Sea-sea in het westelijk deel van den kleinen archipel niet veel gedaan. Op het pad, dat naar de streek leidde, vanwaar de ziekte werd verwacht, werd dan een hond geslacht. Hierbij wordt Doeoel toegesproken. Volgens de mededeelingen is Doeoel geen bepaalde geest, maar een woord waarmee allerlei soort van geesten bedoeld zijn. Deze Doeoel wordt ook aangeroepen, wanneer men hem vraagt iemand te gaan dooden, dien men haat. Doeoel heeft dus ongeveer dezelfde functies als Balakat, de stamgod: hij zegent en hij verderft ook. De toespraak tot Doeoel is heel eenvoudig: *Sosi iko ko Doeoel nokon* (*no'on*) *alaio, ko asoe nokon, nasan poakateo ko bangkapi nokon. Alaio ko asoe nokon, kabai posoboli ko boetongo, pobeena loloe toeboan*: „He gij Doeoel, neem dien hond, maak de menschen nog niet dood. Neem dien hond, die als vervanger voor henzelven (de menschen) wordt gemaakt, geef eerst leven".

Dat dit zoo eenvoudig toeging, is waarschijnlijk een gevolg geweest van de omstandigheid, dat men zoover uit elkaar woonde, waardoor elke hofstede (of hoogstens drie gezamenlijk) deze plechtigheid verrichtte (het tegemoet gaan van de ziekte heet hier *balambea*). In het Oosten, vooral in de strandstreken, waar men het samenwonen in dorpen kende, werd van zulk een plechtigheid meer werk gemaakt, zeker ook wel door het overnemen van enkele gewoonten van de vreemdelingen, met wie ze steeds in aanraking kwamen (hiertoe moet dan ook gerekend worden het laten afdrijven van de ziekte in een miniatuur-vaartuig).

Wanneer bericht was ontvangen bij de mian Banggai in het Oosten, dat de pokken, *kampana* [1]), in aantocht waren, werd een *talapoe babasal* „een groot priester" geroepen om leiding te geven aan de plechtigheid. De priester verzamelde dan alle inwoners van de plaats om zich heen. Hij blies op water, dat vervolgens in een bamboe koker of ketel werd gedaan. Dan liep hij tusschen de neergehurkten door, en liet op elk hunner iets van het bereide water druppelen. Daarna keerden allen heel stil naar thuis terug; in de daarop volgende dagen mocht geenerlei gerucht worden gemaakt; geen dier mocht worden geslacht en de haren ervan gezengd; overdag moest alle vuur gedoofd worden, en alleen na het vallen van de duisternis mocht men eten

[1]) Volgens een verhaal bij de mian Banggai zijn de pokken ontstaan uit de placenta van een der voorouders, en uit het bij zijn geboorte gestorte bloed.

koken; alleen koud water mocht men drinken, en alleen witte oebi eten (roode oebi is warm, en alles wat warmte kan opwekken naar de begrippen dezer menschen, moet vermeden worden). Zij, die aan de ziekte stierven, werden zonder kist begraven.

Als de pokken hadden uitgewoed, verzamelde de priester de inwoners van het dorp weer. Ieder huisgezin bracht een in kokosblad gekookt pakje rijst (*katoepat*), een kuiken en wat sirih-pinang. Dit alles werd in een kleine prauw geladen, die voor deze gelegenheid was gemaakt. Dan sprak de priester: „Nu is de ziekte voorbij; ga nu naar uw huis terug, en neem deze hoenders mee. Men noemde dit *mongonoesi* „laten afdrijven".

Waren er geen pokken, maar heerschte een andere ziekte in het dorp, die veel menschen wegnam, dan ging de priester op een andere wijze te werk. Allen komen weer te zamen en ieder gezin draagt een bord met oebi, palmwijn en enkele andere dingen aan. Dit alles wordt onder leiding van den priester naar het westeind van het dorp gebracht, en neergelegd op een offertafel (*timbo*), die daar is opgericht. De palmwijn wordt eraan opgehangen in bamboe kokertjes, welker groene bast met figuren is versierd door deze met een kapmes te schrappen. Verder worden bij de offertafel twee stokken met vlaggen eraan in den grond gestoken, één naar 't W., één naar 't O. Dan roept de priester alle booze geesten en alle kwaad aan, die naar de voorstelling dezer lieden ziekten verwekken, die tot den dood leiden, en verzoekt hen van de dorpelingen af te laten, en heen te gaan; hiervoor voorziet men ze van reiskost. Dan laat men de kuikens, waarvan elk gezinshoofd er èèn in den arm houdt, los; deze vogels zijn bedoeld als plaatsvervangers van de menschen.

De wijze waarop ter hoofdplaatse Banggai beproefd wordt om een naderende ziekte af te wenden, is beschreven in mijn artikel „De vorsten van Banggai" (in Koloniaal Tijdschrift).

We kunnen hiermee van ziekten en haar behandeling afstappen, en overgaan tot de gewoonten der Banggaiers bij de bezorging hunner dooden. Ik heb hierbij alleen het oog op de gebruiken, die inheemsch zijn; de gewoonten die aan den Islam zijn ontleend, laat ik achterwege. Van de tot het Mohammedanisme overgegane Banggaiers, zooals men die langs de kusten aantreft, wordt alleen dat verteld, wat uit het oude Heidendom is blijven voortleven. Volledigheidshalve vermeld ik hier alleen nog, dat volgens de mededeelingen der menschen in verschillende deelen van den archipel geen albino's of menschen met krop op de eilanden gevonden worden. Ter hoofdplaats moet eens

een albino zijn geweest, een man, afkomstig van Soela. Huidziekten, waaronder het meest in 't oog loopend ichtyosis, komen heel veel voor, vooral onder de mian Sea-sea in het westelijk deel der Banggaische eilanden.

Voorzegging van den dood door droomen en dieren.

Talrijk zijn de droomen, waaruit de Banggaier meent te moeten opmaken, dat hij of een van zijn familieleden moet sterven. Ziet iemand zich in den droom welgedaan van lichaam en in fraaie kleederen gestoken, dan zal hij spoedig sterven. Ziet hij een ander zoo, dan zal deze spoedig heengaan. Als iemand zijn woning door een overstrooming bedreigd ziet, of hij ziet zichzelf in een vaartuig, dan zijn dit altemaal aanwijzingen, dat hij het niet lang meer op aarde zal maken. Als men in den droom een varken slacht, een pinang-boom omhakt, als men iemand uit een boom ziet vallen of verdrinken, als men droomt een tand of kies te verliezen, dan zijn dit teekenen, dat men weldra een lid van zijn familie naar het graf zal dragen. Ziet men zichzelf een witten hoofddoek dragen, dan twijfelt men er niet aan, weldra weduwe (weduwnaar) te zullen worden. Ziet iemand zich in den droom in het water afdalen, of door water afgedreven worden, of aanschouwt hij een brandend huis, dan is de dood nabij. Droom ik lang haar te hebben, dat iemand mij achtervolgt, dat een overledene mij te eten geeft, dat menschen paren, dan zal ik ziek worden.

Hiertegenover staat, dat andere droomen een lang leven voorspellen. Zoo wanneer iemand rotan uit het bosch sleept, een berg bestijgt, door de lucht vliegt, in een kokosboom klimt, zichzelf mager en sjofel gekleed ziet, zon of maan in den droom aanschouwt.

Uit sommige droomen maakt men weer een andere gevolgtrekking. Zoo is de omstandigheid, dat men in den droom uit een boom valt, voor enkele lieden het bewijs, dat men in een onderneming niet slagen zal; wanneer men in den droom een tand verliest, is dit in tegenstelling met het boven medegedeelde voor enkelen het teeken, dat men hem door middel van magisch werkend gif (*doti*) wil dooden. Zoo ook als hij in den droom achtervolgd wordt. Geeft iemand mij in den droom pisang of pinang, dan word ik ervan verdacht aan zwarte kunst te doen, en loop ik gevaar om op een goeden dag daarvoor gedood te worden. Ben ik het die het genoemde aan een zieke geeft, dan zal de persoon, aan wien ik het geef, beter worden.

Het eenige wat men doen kan na een slechten droom of na het zien van een teeken, zooals er beneden eenige zullen worden genoemd,

is, dat men tot de huisgoden bidt (*mokoloboki*) om het dreigende gevaar af te wenden.

Het gemoed van de bewoners van den Banggai-archipel is zoo vervuld van angst voor de hen omringende natuur, dat zij uit allerlei dingen die dieren doen, waarschuwingen en teekenen opmaken van den naderenden dood. Wanneer men niet wist, dat het zieleleven van deze lieden heel oppervlakkig is, en hun aandacht altijd slechts kort wordt afgeleid van het groote doel huns levens, namelijk het onderhoud van het lichaam, dan zou men kunnen denken, dat de gedachte aan den dood hen nimmer verlaat.

Knaagt een muis (*boekoti*) aan hun kleeren, aan een nagel of het eelt van hun voet, dan is die muis niet anders dan een overleden bloedverwant die hen komt halen. Als een *siling* (soort muis) 's nachts piept, moet iemand in die woning sterven. Maakt een klein soort spin (*loa*, op de groote soort wordt geen acht geslagen) een net in huis, dan zal er tegenspoed over dat gezin komen; maken veel van deze diertjes hun web in huis, dan vraagt men zich af, of er misschien een groote ziekte in aantocht is; laat ze een draad neer op de slaapmat, dan zal de eigenaar ervan moeten sterven. Om dit gevaar af te wenden, wordt de plek met besproken water besprenkeld.

De kreten van vogels hebben voor de Banggaiers niet die beteekenis, die ze voor andere Indische volken hebben. De Banggaiers letten er niet op om uit die kreten te weten of ze een voornemen kunnen volvoeren of dit moeten opgeven. Voor hen voorspellen de kreten van sommige vogels alleen een spoedigen dood. Deze omineuze vogels zijn alle nachtvogels. Onder hen is het meest gevreesd de *kaas;* ik heb dit diertje niet te zien gekregen; het moet een grijze vogel zijn, zwart aan beide zijden van den hals, met roode oogen. Als deze bij een woning rondvliegt en zijn kaas! kaas! laat hooren, is men op zijn hoede, omdat er dan lieden zijn, die hem willen vermoorden. De *koco-koco* (in Kindandal *koloe*) is een vogel, die het hoen der geesten wordt genoemd; als deze over een mensch heen vliegt, moet hij sterven. Men vertelt van hem, dat hij oorspronkelijk een man was, die ging jagen. Veertig dagen lang bleef hij weg, en alles wat hij ving, at hij zelf op, zoodat hij tenslotte niets thuis bracht. Hij zeide zijn vrouw voor hem te koken, en legde zich intusschen te slapen. Zijn vrouw peuterde nu al het varkensvleesch dat tusschen zijn tanden was blijven zitten eruit, en bereidde dit voor hem. Toen de man bij het eten vroeg, vanwaar ze het varkensvleesch had, vertelde ze wat ze had gedaan. Hij was hierover zóó beschaamd, dat hij de wildernis

inging. Hij kwam niet meer terug, want hij was een vogel geworden.

Iets dergelijks wordt ook verteld van de *oepo-oepo* (Kindandal *poepoea*); deze vogel vliegt in de duisternis rond, en laat zijn pok! pok! hooren; hij heeft het op het leven der menschen gemunt, die hij eet. Deze vogel was oorspronkelijk een *talalas,* d.i. iemand die door zwarte kunst het leven en de gezondheid zijner medemenschen belaagt. Hij verbleef steeds onder de boomen in het bosch, en werd tenslotte een vogel. Wanneer de *sikaleng* (Bare'e *djindjikee,* Mol. Mal. *boeroeng goenting*), de *boengeli* of de *bokilan* (twee woudduiven, de laatste lichtgroen van kleur) in huis komt vliegen, dan zal daar spoedig een doode zijn. Men kent geen middel om dit dreigende gevaar af te wenden. Men zegt dat de vogel een doodenziel is, die een levende komt halen. Men verlaat er de woning niet om; alleen als er veel zieken zijn, breekt men het huis af om het elders weer op te zetten.

Een dier, dat den dood voorzegt, is ook de slang, *bindana.* Als een slang in huis komt, is dit een doodenziel (*oelik*), die een levende komt halen. Men mag haar niet dooden, maar men spreekt haar toe: „Zeg, slang, als er iemand van ons zal sterven, ga dan heen". Gaat de slang weg, dan is ze een doodenziel; verwijdert ze zich niet, dan is het een booze geest, die eenig kwaad komt uitrichten. De *alindoea* is een kleine slang, waarvan men beweert, dat ze aan elk uiteinde van het lijf een kop heeft, omdat de punt van den staart op een kop lijkt; ze is ongeveer een el lang, heeft een rooden buik en brunen rug. Als dit reptiel onder een woning of bij de trap ervan komt, moet daar spoedig iemand sterven. Het dier mag niet gedood worden, want daaruit zou nog grooter onheil voortkomen. Een priester bereidt dan magisch krachtig water, en besprenkelt daarmee den weg, waarlangs de slang gekomen is. Men slacht ook een hoen om kracht bij te zetten aan zijn gebed tot de huisgeesten (*pilogot*) om het gevaar af te wenden. Ziet men een *alindoea* op den weg, dan is het een even slecht teeken: bevindt ze zich aan de rechterhand, dan zal de waarnemer zelf sterven; is ze links van hem, dan voorspelt dit den dood van een familielid. Bij de mian Sea-sea, bij wie de *alindoea nggese* heet, wordt ze wèl gedood als ze onder de woning komt, maar dan moet ook dadelijk een hond worden geslacht om het kwaad dat hieruit voort moet komen „weg te brengen". Komt het diertje slechts op het voorerf, dan „vraagt ze een varken of een hoen", d.w.z. men bezweert dan het dreigende kwaad, dat de slang brengt, met het slachten van een der genoemde dieren.

De Mohammedanen slachten geen dieren meer tot afwending van

magisch kwaad, dat door een slang in huis wordt gebracht; hier neemt men 7 handen vol gestampte rijst, doet deze in een kom, en daarover komt een goeroe *batja do'a* „een zegen vragen"; de goeroe neemt de rijst later als zijn deel mede. Hetzelfde doet men als een kikvorsch of een leguaan (*biaa*) in huis komt.

Wanneer bij de niet-Mohammedanen een kikvorsch (*toempak*) op een woonerf komt, in een streek, die ver van water verwijderd is, is dit een onheilbrengend verschijnsel; er zal dan iemand in dat huis sterven. Tracht een bijenzwerm een nest in een huis te maken, dan zal daar spoedig de dood komen. Vliegt een vuurvlieg (*lipot*, of *kalipopo*) in een huis, en zet ze zich op het hoofd van een der bewoners, dan zal deze binnenkort sterven. Zoo ook voorspelt ze den dood van een der huisgenooten, als ze op een slaapmatje of in het vuur valt.

Komt een vlinder binnenvliegen, dan is dit over het geheel een goed teeken: men zal dan eenig voordeel deelachtig worden; zweeft ze een slaapvertrekje binnen, dan voorspelt dit bezoek. Zet de binnengekomen vlinder zich echter op een zieke neer, dan moet deze sterven. Het gesjirp van een huishagedis (*sosok*) is ook gunstig; wanneer men op weg wil gaan, en het diertje laat zijn geluid achter in huis hooren, dan zullen we voorspoed hebben; laat het zijn geluid vóór in huis hooren, dan waarschuwt het diertje om niet weg te gaan. Sjirpt ze vlak bij een zieke, dan zal deze beter worden. Alleen als de hagedis ergens in huis drie kreten laat hooren, beduidt dit onheil.

Valt een boom om zonder een zichtbare oorzaak, dan voorspelt dit dood. Is het een oude boom, die omvalt, dan zal iemand op leeftijd heengaan, iemand die in de richting woont, waarheen de boom wijst. Is het een jonge boom, dan gebeurt hetzelfde met een jong mensch. Wanneer men op reis zijnde een tak van een boom ziet of hoort afbreken en vallen, dan zal men in de plaats waarheen men gaat, een doodstijding vernemen.

Vooral het gedrag van den hond (*asoe*), den dagelijkschen makker van den mensch, kan zeer onheilbrengend zijn. Zoo, als twee honden in huis paren (*potee*); een der huisgenooten zal hierdoor komen te sterven, als het kwaad niet dadelijk onschadelijk wordt gemaakt door den dood der honden. Behooren de dieren aan verschillende meesters, dan geeft elk hunner een hoen. Deze vogels worden geslacht als een offer aan de huisgoden (*pilogot*). Het kwaad, dat uit zoo'n handeling ontstaat heet *pali*. Men spreekt dan tot de huisgoden: „Laat het kwaad (*pali*), dat door dit paren ontstaan is, den huisheer niet

treffen, maar laat het weggaan; en neem daarvoor deze hoenders in de plaats".

Men gelooft ook in een geest, die de gedaante heeft van een hond, en die Nejoek genoemd wordt. Als deze zijn stem laat hooren, zal er een doode zijn. Vooral bij volle maan waart hij rond, en als men hem dan tegenkomt, is men ten doode opgeschreven.

Heft een gewone hond een gehuil aan, dan ziet hij een doodenziel (*oelik*). Het dier wordt dan alleen weggejaagd.

Ook hoenders kunnen den dood brengen over hun meester door handelingen die onheil (*pali*) veroorzaken: wanneer ze op de nok van het huis paren; als een hen haar eieren leegslurpt (een broednest heet *telea*). Zulke vogels moeten dan dadelijk gedood worden. Als vele hanen 's nachts dooreenkraaien, veroorzaakt dit ook *pali*: de eigenaar van den haan, die het laatst gekraaid heeft in dit koor, moet sterven. Als een hen knort (*mololoboe*), dan ziet ze de ziel (*mokooe*) van een mensch, die over eenigen tijd zal sterven; de vogel wordt dan weggejaagd, maar als hij niet ophoudt met knorren, wordt hij geslacht.

Ook in het plantenrijk kan *pali* worden opgewekt, die den mensch doodt. Dit is bijv. het geval wanneer twee komkommers of pompoenen aan één steel groeien. Deze vruchten mogen niet gegeten worden, maar ze worden op een drie- of viersprong van paden gelegd.

Nog veel andere dingen, die in het dagelijksch leven gebeuren, kunnen *pali* veroorzaken. Ik noem hier alleen nog het urineeren van een volwassene in den slaap. Als zoo iets gebeurt, zal de persoon in kwestie sterven, of anders zijn echtgenoot of kind.

Het afleggen van het lijk.

Zoolang de zieke den laatsten adem nog niet heeft uitgeblazen, mag niet hoorbaar geweend worden: het zou kunnen wezen, dat de kranke nog in 't leven bleef, maar door het weenen zou hij onverbiddelijk moeten sterven. Heeft iemand een langen doodstrijd, voordat hij heengaat, dan zegt men, dat het zijn tijd nog niet is, zoodat hij zich tegen het sterven verzet. Zoo ook als iemand sterft, terwijl hij de span van een zijner handen op zijn borst uitzet: dit is een teeken, dat hij liever nog niet ware heengegaan. Houdt het lijk de oogen open, of steekt hij den tong uit den mond, dan zal er spoedig weer een doode in de familie zijn. Houdt het lijk de vuisten dichtgeklemd, dan bewijst hij daarmede, dat hij gedurende zijn leven gewend was eens anders eigendom te nemen; men noemt dit *mate*

kapatoe. Komt er bloed uit neus of mond, dan is de doode door magisch werkend gif (*doti*) gedood; wordt het lijk zwart, dan heeft een heks of weerwolf (*momboeli*) hem „gegeten".

Het lijk wordt niet gewasschen (ik herinner eraan, dat de gewoonten bij Mohammedaansche en Christelijke lijkbezorging hier niet worden vermeld). Soms, zooals in Boelagi, wordt over den doode met kleeren en al aan wat water gesprenkeld. Het lijk wordt ook niet ontkleed, maar over de oude kleeren worden den doode nieuwe kleeren aangedaan, soms tot 7 lagen over elkaar: de familie draagt daartoe kleeren bij. Gekookte oebi wordt in een kokosdop aan de rechterzijde van het lijk bij het hoofd gezet, met sirih-pinang en sigaretten (*poeoes*); men spreekt den doode toe: „Eet nu, want we zullen je wegbrengen". Goud werd nimmer op een lijk gestrooid, om reden dat men dit metaal niet bezit, in het binnenland nauwelijks kent. Het lijk wordt ingepakt, vroeger in foeja (geklopte boomschors), tegenwoordig in katoen; het lijkkleed wordt aan hoofden- en aan voeteneind omgeslagen, en met zeven banden om den doode vastgemaakt; is het lijk in zijn kist in het graf gezet, dan worden de banden losgemaakt; het lijkkleed heet *baloen*.

Behalve kleeren brengen de familieleden ook koperen borden en sirihdoozen voor den doode; dit alles gaat mede in de kist. Aan een man worden in de kist zijn hakmes en zijn speer meegegeven, aan een vrouw haar mes. Zijn deze voorwerpen nog bruikbaar, dan nemen de kinderen of verwanten die, en leggen daarvoor in de plaats een onbruikbaar stuk ijzer.

In sommige streken bij de mian Sea-sea gaat het lijk niet in een lijkkleed, maar wordt het op een matje in de kist gelegd. Is het ingepakt, dan wordt het lijkkleed bij het hoofd opengeslagen, zoodat het gelaat zichtbaar is; eerst als het wordt begraven, wordt het gezicht weer toegedekt.

Het lijk, dat *mokooe* of *onitoe* wordt genoemd, wordt in huis met de voeten naar de trap gericht neergelegd. Bevindt deze zich in het zuidelijk deel van de woning, dan ligt het hoofd naar 't N.; is de trap in het noordelijk deel aangebracht, dan is het hoofd naar 't Z. gericht.

Als iemand in eens anders huis sterft, zorgen de verwanten voor de begrafenis, en na afloop daarvan geven ze aan den huisheer een hoen (soms nog een geit erbij) om daarmede de huisgoden (*pilogot*) te verzoenen, omdat er een vreemdeling, die deze huisgoden niet tot stamouders heeft, daar gestorven is. Het hoen wordt echter niet

gedood; men snijdt het alleen een stukje van den kam af, of trekt het een veer uit. Zoo'n offer tot reiniging van iets heet *pinda* (*pindai pilogot*). Het hoen wordt aldus toegesproken: „Dit is de *pinda* om het kwade (veroorzaakt door den dood van den vreemdeling) uit dit huis te verdrijven".

Het bewaken van het lijk.

Het lijk bleef vroeger gewoonlijk een paar dagen boven aarde staan, omdat het niet begraven mocht worden, voordat alle verwanten bijeen waren, en de afstanden waren soms ver. Gedurende dezen tijd moest het bewaakt worden. Vooral moest ervoor gezorgd worden, dat geen hond over het lijk heensprong (*moloepai*), want dan zou er spoedig weer een doode in dat huis komen. Men zegt ook, dat de hond door over 't lijk te springen te kennen geeft, dat hij binnenkort geslacht zal worden tot genezing van een zieke; opdat er nu geen zieke zal zijn, wordt de hond maar dadelijk gedood.

Gedurende de nachten waren alle geburen en kennissen om het lijk verzameld, en om zich den tijd te verdrijven werden allerlei spelletjes gedaan. Deze zijn niet overal dezelfde; in 't Westen is bijv. het bikkelen en het maken van figuren met een koord om de vingers niet bekend; wèl in het Oosten, waar deze tijdpasseeringen vermoedelijk van vreemdelingen zijn geleerd. Tot de inheemsche spelen behooren in de eerste plaats raadsels (*basosombot* „elkaar raadsels opgeven"), iets wat men niet mag doen als er geen doode is. De vrees hiervoor schijnt nog vrij sterk te zijn: het kostte mij ten minste veel moeite om er een klein aantal van bijeen te krijgen, die elders zullen worden meegedeeld.

Een ander manier waarop men zich den tijd verdrijft, is het doen van allerlei vertellingen (*noenoeton, banoenoet*); ook dit mag bij andere gelegenheden niet gedaan worden. Kinderen vermaken zich met spelletjes als: *paibanding*; dit heeft veel van ons bikkelen: een aantal steentjes wordt met de hand opgeworpen, en op den rug van de uitgestrekte hand opgevangen; eenige meisjes zitten bijeen en wedijveren met elkaar wie de meeste steentjes kan opvangen. — *Simpoe-simpoe* zijn spelletjes met touwtjes, die op zoodanige wijze geknoopt worden, en in elkaar gewerkt, dat het een samengestelde figuur lijkt, die echter met het uittrekken van één lus uit elkaar valt. Of iemand wordt schijnbaar stevig vastgebonden, en toch bevrijdt hij zichzelf met een enkelen ruk. — *Posakoe-sakoe* is een spelletje

van jongens, waarbij ze elkaar werpen met lapjes geitevel, zoo groot als de hand, die tot rolletjes zijn gemaakt.

De groote menschen amuseeren zich met op fluiten te blazen (*batilaloe*), afwisselend door een man en door een vrouw; fluiten mag men ook in het dagelijksch leven, maar bij een doodewacht, zegt men, wordt het op een bepaalde wijze gedaan. — Men zingt ter eere van den doode (*batongke* en *basambo*); in deze zangen wordt de doode geprezen, en de levenden worden erin getroost. Eén persoon zingt telkens voor, en de anderen vallen in, waarbij in de handen wordt geklapt (in Kindandal noemt men dezen zang *mbombo*). — Verder *bakidoeng*, het zingen van versjes, die op de Maleische pantoens gelijken. Dit mag ook in het dagelijksche leven worden gedaan, maar bij een doode worden die versjes genomen, die een verlangen naar den overledene uitdrukken. — *Balele* is een verhaal zingende voordragen.

Overdag verzetten de mannen zich wel door op den grond spiegelgevechten te houden (*batindak*), waarbij een stuk hout als zwaard wordt gehanteerd.

De lijkkist.

De meeste lijken worden in een kist begraven; alleen lijken van slaven of van lieden die geen bloedverwanten hebben om een kist voor hen te maken, vreemdelingen, worden in een lap boomschors in den grond gestopt. Ook de lijkjes van doodgeboren kinderen krijgen geen kist; aan de westzijde van de woning wordt een kuil gegraven, die met plankjes wordt belegd; daarin gaat een mat, en daarop wordt het lijkje geplaatst; het gat wordt gesloten door er stukken hout over te leggen.

Het lijk van een verslagene wordt zonder meer op de plek, waar men het vindt, in den grond gestopt; alles wat hij bij zich heeft, gaat mede in het graf, want men is bang om iets te nemen of te bewaren van iemand, die op deze wijze om het leven is gekomen. Een geit of varken wordt nog voor hem geslacht, maar alles is in één dag afgeloopen.

De kist, *diala*, wordt uit een boomstam gehakt, die gespleten wordt: in de eene helft gaat het lijk, de andere wordt tot deksel verwerkt. Iedereen, ook schoonzoons van den overledene, mogen helpen bij het maken van de kist. Sommigen spreken den boom toe, voordat ze hem vellen: „We hakken je niet om voor onszelf, maar voor een doode". Anderen doen dit niet Een lijkbezorger die de leiding heeft

bij al zulke werkzaamheden voor een doode, kent men niet. Bij het vellen van den boom moet men zorgen, dat hij in zijn val niet gestuit wordt door andere boomen of lianen; ook let men erop, of het benedeneind van den boom op den tronk blijft rusten. In beide gevallen wordt aangenomen, dat er weer spoedig een doode zal zijn, maar de boom wordt toch gebruikt.

Kist en deksel worden beide naar het sterfhuis gebracht, als ze gereed zijn. In de kist wordt een slaapmat uitgespreid, en daarop komt het lijk, in lijkkleed of niet, te liggen. Het deksel wordt erop geplaatst, maar nog niet vastgebonden; dit gebeurt pas straks in het graf. In het Westen bij de mian Sea-sea wordt het lijk niet plat op den rug gelegd, maar een weinig naar links gewend, ook weer niet zóó veel, dat het op de linkerzijde ligt; de rechterzij van het lichaam wordt daartoe opgeheven en ondersteund met borden. Vermoedelijk hebben de mian Banggai dit vroeger ook gedaan, maar tegenwoordig gebeurt het daar niet meer. Men zegt, dat de doode in de kist als vaartuig naar Pakom, het zielenland, vaart. In Kindandal heet de kist ook *doea-doeangan* „wat op een prauw lijkt"; ook *solongan* (verg. Bare'e *sosoronga* „de plaats waar (de beenderen) ingaan", Adriani Bare'e Nederl. wdbk, bl. 772). Op de vraag of de doode over water gaat, zei men dit niet te weten; aan den doode wordt ook geen roeispaan of schepper meegegeven. De makers der kist krijgen als loon volop te eten met een hoen als toespijs; dit hoen heet hun *sinelei*. Alleen rijke lieden geven een koperen schaal (*doelang*) als loon.

Het uitdragen en het onderzoek naar de doodsoorzaak.

Vaak wordt het lijk pas in de kist gelegd, wanneer het zal worden uitgedragen. Lijken van kinderen worden gewoonlijk in den arm gedragen naar het graf gebracht, en daar pas in de kist gelegd. Bij het uitdragen wordt een dier geslacht, ook door armen, al is het maar een hoen. Dit offer heet *potoenoei*; dit woord is niet afgeleid van *toenoe* „roosteren", maar van *toendoe* (Bare'e *toedoe*) „aangekomen" op een lagere plaats; de beteekenis van *potoenoei* is dus „voor het naar beneden brengen" (van het lijk) [1]). Voordat de kist met het lijk erin worden opgelicht, slaat men op al de gongs die den overledene hebben toebehoord; men zegt dit te doen om den gestorvene nog eens het geluid van zijn gongs te laten hooren; bedoeld

---

[1]) Het op Celebes zeer verspreide woord *toenoe* „roosteren" kennen de Banggaiers in die beteekenis niet.

kan wel zijn hierdoor alle kwaad, dat van het lijk uit zou kunnen gaan, af te weren.

Aan de kist wordt overlangs een draagstok gebonden, en hieraan wordt ze opgelicht. Met de voeten vooruit wordt het lijk langs de trap naar beneden gebracht. Op den grond gekomen blijven de dragers staan, en nadert een priester, *talapoe*, de kist om den doode te ondervragen over de oorzaak van zijn dood. Het is er hierbij voornamelijk om te doen te weten te komen of de overledene door zwarte kunst is gedood; en zoo ja, wie de dader is. Wanneer de kist na het doen van de vraag begint te schommelen, wordt dit aangemerkt als een bevestigend antwoord. Ik heb dit nader beschreven in mijn opstel „De zwarte kunst op den Banggai-archipel en in Balantak" in het tijdschrift v. h. Kon. Bat. Gen. v. K. en W.

Maar men kent nog andere manieren om er achter te komen, waaraan iemand gestorven is: Zoo laat men een hakmes tusschen twee vingers afhangen, de randen van het handvat rusten hierbij op de uitgestrekte vingers. Nu spreekt men het hakmes toe, en verzoekt het te willen kenbaar maken, of de overledene door middel van zwarte kunst aan zijn eind is gekomen, en vervolgens te openbaren wie hiervan de schuld draagt. Als het mes na de vraag heen en weer gaat schommelen geldt dit voor een bevestigend antwoord.

Ook trekt men het lijk wel enkele oogharen uit, maakt er een pakje van, en houdt dit aan een touwtje in de hoogte. Men doet het vragen: waaraan de doode gestorven is, en derg. Gaat het pakje schommelen, dan is de vraag bevestigend beantwoord. Deze wijze van wichelen heet *poeloson alkon* B, *p. a'on* S. Het pakje met oogharen wordt bewaard om bij voorkomende gelegenheden te worden geraadpleegd. De eerste maal, dat men er gebruik van maakt, wordt een hoen aan de huisgoden (*pilogot*) geofferd, en aan hen wordt gevraagd, het wichelvoorwerp de kracht en het vermogen te geven om te antwoorden, wat gevraagd wordt. Soms deed men er ook stukjes nagel van den overledene bij. Vooral de oogharen en de nagels van overleden priesters (*talapoe*) werden graag voor zulke doeleinden gebruikt.

Overigens bewaren de mian Sea-sea geen haar en nagels van hunne dooden. De mian Banggai doen dit wèl. Van oude en dappere menschen die gestorven zijn, wordt iets van het hoofdhaar en van den nagel van den middelvinger genomen, opdat de dapperheid en de zegen, die den overledene eigen waren, op zijn kinderen mogen overgaan. Bij voorkomende gelegenheden worden deze dingen in water gelegd, en daarvan drinkt men. Ook van kleine kinderen die

sterven, nemen de ouders van de wenkbrauwharen en bewaren die, opdat de ziel van den kleine telkens tot hen zal terugkeeren.

Soms is het lijk bizonder zwaar. Dit zou in verband staan met het vele kwaad, dat de overledene tijdens zijn leven heeft gedaan. Heeft hij veel gezondigd, dan snijden de huisgoden (*pilogot*) zijn leven af, voordat hij dit ten einde heeft gebracht (voordat hij zijn voorraad levenskracht heeft verbruikt); hierdoor is het lijk van zoo iemand heel zwaar. Heeft iemand zijn levensduur mogen volbrengen, omdat hij geen kwaad gedaan heeft, dan is het lijk licht. Hebben de huisgoden van moederszijde hem „genomen", dan is de linkerkant van het lijk zwaar, zoodat het aan die zijde van den draagstok naar beneden gaat. Hebben de *pilogot* van vaderszijde het gedaan, dan zal de kist aan de rechterzijde naar beneden draaien.

Gewoonlijk echter schrijft men het zwaar zijn van het lijk toe aan de omstandigheid, dat eenige zielen (*mokooe*) van deelnemers aan de begrafenis op de kist plaats genomen hebben. Wanneer het niet voorkomen wordt, zullen de eigenaars van die zielen spoedig sterven, want ze gaan mee in het graf. De doode wordt daarom toegesproken: „Wanneer de ziel van een levende op je zit, wijs dan aan van wien die is". Dan zal de kist bewegen in de richting van hem wiens ziel op de kist geklommen is. Die persoon moet dan tot de *pilogot* bidden (*mekoloboki*), opdat dezen het dreigende gevaar zullen afwenden.

Het lijk wordt met de voeten vooruit naar het graf gedragen.

Het graf.

De lijken werden vroeger dicht bij de woning begraven; alleen die van lieden op leeftijd werden wel gebracht naar de plaats waar familieleden van dezelfde generatie ter aarde waren besteld. Men verhuisde vroeger heel vaak om in de buurt van zijn akkers te zijn, zoodat overal graven werden gedolven.

Het graf is in verreweg de meeste gevallen een kuil, die in den grond wordt gegraven; de diepte ervan reikte tot de heupen. Veelal noemt men het graf *onitoe*, waarmee eigenlijk het lijk bedoeld wordt. Ook spreekt men van *potodinan* „waar in den grond is gedaan". De kuil zelf heet *bitoe*, waarmee gaten in den grond in 't algemeen worden aangeduid. Tegenwoordig gebruikt men voor graf meestal *koeboel*, het uit het Maleisch overgenomen Arabische *koeboer*.

Bij het graven van den kuil wordt op allerlei gelet. Als bijv. daarbij een soort witte wurm, *batol* genaamd, gevonden wordt, meent men dat er spoedig weer een doode zal volgen; wanneer onder het werk

een groene hagedis (*kaladia*) naar de gravers komt kijken, en in het gat valt, is men zeker, dat spoedig weer een graf gedolven moet worden. Men moet niet in den kuil spuwen, want dan zal het lijk het speeksel drukken, en daardoor zal degeen van wien het speeksel afkomstig is, geplaagd worden door kwade droomen (nachtmerrie). In streken waar de kist aan rotanlijnen in het graf wordt neergelaten, worden de voetstappen van de delvers op den bodem van den kuil zorgvuldig uitgewischt. Als er, nadat de kuil gereed is, een insekt of een versch boomblad in valt, haalt men het eruit, want dit is de ziel (*mokooe*) van een levende.

De mian Banggai werpen de uitgegraven aarde naar het Westen, de mian Sea-sea naar beide zijden. Bij de eersten, en ook nog in het Boelagische, wordt het graf in N-Z richting gegraven. Bij de mian Banggai ligt het hoofd naar het Noorden (de Mohammedanen draaien daarbij nog het gelaat naar het Westen), in 't Boelagische naar het Zuiden. De overige mian Sea-sea maken het graf in O-W richting, en leggen het hoofd naar het Oosten (zoolang het lijk in huis is ligt het in N-Z richting, zooals gezegd is).

Het graf van vermogende lieden, die veel huisdieren bij de begrafenis kunnen laten slachten, bij welke gelegenheid dus veel menschen samenkomen om te helpen, ziet er anders uit. Bij hen wordt de kist op den grond geplaatst, en dan worden er steenen om heen opgestapeld. Ik vermoed, dat de heilige graven in de oude kota Bebengketan bij Bongganan (zie „De vorsten van Banggai" in Koloniaal Tijdschrift) ook op deze wijze zijn gemaakt. Deze manier van lijkbezorging heet *inosoesoel*, *sinoesoel* „opgestapeld worden" van steenen; *soesoel* „opstapelen, op mekaar leggen" (Mal. *soesoen*, Bare'e *soentjoe*). Op graven die in den grond zijn gedolven, wordt een kleine steenhoop gelegd. Als planten op het graf worden gezet, dat dadelijk met steenen bedekt is, zijn dit steeds stekken van de Dracaena (*boloa*). Deze of andere stokken, die soms op een graf worden opgericht als kenteeken, heeten *pongoos*.

Eindelijk vinden we nog een derde wijze van begraven, die in Kindandal wordt toegepast (op het schiereiland Liang). Hier wordt een kuil in den grond gedolven, waarna bodem en wanden ervan met platte steenen worden belegd, zoodat men een soort van steenen kist krijgt (deze wijze van begraven wordt nog in Midden-Soemba aangetroffen).

In het voormalige rijkje Boeko, ten N. van het huidige Tatabaoe is nog een kist in steen (*diala batoe*) uitgehouwen; dit moet een

unicum zijn. Ik ben haar niet kunnen gaan zien, omdat ik er te laat van hoorde. Het verhaal ervan luidt als volgt: Eens ging Tememeno, de Hemelheer van den berg Tokolong, jagen (in Kindandal vertelt men, dat het *tonggol*, hoofdman, Kadisi van Tokolong is geweest). Men vervolgde een groot varken met een bonte huid, waarom het *baboei patola* wordt genoemd (in de Minahassa heeten fraai gekleurde oude doeken *kain patola*; in verband met de kleurige huid van den python, wordt deze slang wel *oelar patola* genoemd). De zoon van *tomoendo* (= vorst) Daloe (anderen zeggen een zoon van den *tonggol* van Alas) wilde de jagers gaan helpen. Men waarschuwde hem niet te gaan, maar de jongen ging toch, met het gevolg, dat het varken hem doodde. De vader was over dit gebeuren heel boos; hij eischte, dat men een steenen kist voor zijn zoon zou beitelen. Dit heeft men dan gedaan. Men noemt het 't graf van Patola; maar het is niet duidelijk of de jongen zoo heette, dan wel of de plek haar naam ontleend heeft aan het varken.

Tot op den huidigen dag is de steenen kist een *balakat*, d.i. een voorwerp waarvan zegen en kracht uitgaat, waarom daar gebeden en geofferd wordt. Men vertelt nog, dat de jongen die in de *diala batoe* begraven ligt, een kleinzoon was van de vorstin, die in de *batoe mesea* „platte steen" verdween, waarnaar dit deel van de Banggaiers mian Sea-sea wordt genoemd.

Het verhaal heeft geen historische waarde, maar het is opmerkelijk, dat gevallen van het begraven in steenen kisten in Kindandal gevonden worden evenals in Boeko, want de bewoners van deze beide landstreken onderscheiden zich ook in andere opzichten van de overige bevolking dezer eilanden door hun kennis van het ijzersmeden, kopergieten en pottenbakken, terwijl ook de vorsten uit die streken een zekere vermaardheid hebben gehad in den ouden tijd.

Van het bijzetten van lijken in rotsholen (*liang*) had men nergens gehoord.

Het begraven.

De lijkkist wordt eerst rechts van het graf neergezet; dan wordt het deksel afgenomen, „opdat de doode de aarde nog eens aanschouwe", en het lijk wordt toegesproken: „Dit is de laatste maal, dat ge je familieleden kunt zien. Ga nu heen en kom niet meer tot ons terug!" Het lijkkleed wordt bij hen, die dit gebruiken, over het gelaat gelegd, want dit is tot nu toe onbedekt gebleven, en dan gaat het deksel op de kist. Dit wordt niet aan de kist vastgebonden.

In sommige streken laat men de kist aan rotan lijnen in het graf neer, waarbij de rotan ook in het graf wordt achtergelaten. In andere streken dalen twee mannen in den kuil neer en nemen de kist in ontvangst. Onder de kist wordt niets gelegd. Bij de mian Banggai wordt over de kist nog een soort dakje aangebracht door middel van twee planken; dit heet *potondoki* „wat tot heining (beschutting) dient", of *panggaoe* „bedeksel". Is de plank breed genoeg, dan is één voldoende; deze wordt dan schuin over de kist gelegd; dit komt dus geheel overeen met de plank, die de Mohammedanen over het lijk hunner dooden leggen; de laatste heet *banoensa*. Misschien is de *potondoki* der heidensche Banggaiers wel van de Mohammedanen overgenomen; want op Liang en het westelijk schiereiland kent men deze gewoonte niet.

Bij het dichtwerpen van het graf wordt niets in acht genomen, alleen moet er voor gezorgd worden, dat er met de aarde geen versch boomblad in den kuil gaat, want dan zou spoedig weer iemand sterven. Zoodra het graf met aarde gevuld is, worden er steenen op gelegd. Dit heet *batondok* „een omheining (beschutting) maken". In een enkele streek van het Boelagische gebeurt dit eerst later; hier plant men eerst stokken op het graf, als kenteekenen, en wordt de steenhoop pas later bij het doodenfeest aangebracht. Daar in bedoeld distrikt de invloed van den Islam sterk gevoeld wordt, is deze bijzondere adat misschien aan den invloed van dezen godsdienst te wijten.

Boven op het graf worden allerlei eigendommen van den overledene gelegd: een gong, een kookpot en allerlei eetgerei; zijn slaapmat, oebi en andere eetwaren. Ook worden van zijn aanplant enkele boomen omgehakt: een kokosboom, een pinangboom, een sirihplant. Men hakt daartoe boomen om die nog geen vrucht dragen. Het haar van de weduwe wordt kort gesneden; het hoofd van den weduwnaar geschoren. Zoo doet men alleen bij de mian Sea-sea; de mian Banggai kennen deze gewoonte niet (niet meer?). Het gebeurde na de begrafenis. Vuur wordt niet naar het graf gebracht of daar aangelegd.

Als men van het graf teruggekeerd is, gaat men zich wasschen, „opdat het kwaad van het begraven niet zal volgen". Geenerlei middelen worden aangewend om de ziel van den doode te beletten naar de woning terug te gaan. Dan zet men zich aan den maaltijd, waarbij het vleesch van het dier, dat als *potoenoei* geslacht is, als toespijs wordt opgediend.

Degenen die de kist gemaakt hebben, krijgen, zooals reeds gemeld is, volop te eten, en soms een of twee koperen schalen. Zij die het

graf hebben gegraven, worden alleen met voedsel beloond. Van het vleesch uit het sterfhuis mag niets naar de eigen woning worden meegenomen. Zij, die een grot van steenen om de lijkkist laten maken, moeten over veel dieren kunnen beschikken, want het zijn heel wat menschen, die ze met vleeschspijs hebben te beloonen, want ieder die geholpen heeft, krijgt zijn aandeel.

De weduwe.

We moeten nu onze aandacht aan de weduwe (weduwnaar) wijden. Terwijl het lijk nog in huis is, zit ze naast den doode om hem te bewaken. De eenige verandering, die ze in haar voorkomen heeft aangebracht, is dat ze het hoofdhaar niet in een wrong draagt (*bapocoet*), maar dat ze dit om het hoofd wikkelt, en de punt ervan in deze omwikkeling vaststeekt, of ook, dat ze het los laat hangen. Voor den weduwnaar bestaat het teeken van rouw hierin, dat hij geen hoofddoek draagt, maar het hoofdhaar los laat hangen. Wij zien hieruit, dat de oude wijze waarop het haar gedragen werd, en nog wordt bij velen in de afgelegen streken, als rouwteeken blijft voortbestaan, wanneer vreemde invloed de haardracht veranderd heeft. De weduwe mag het haar niet opbinden, en de weduwnaar geen hoofddoek dragen, totdat het doodenfeest is afgeloopen.

Bij de maaltijden eet de weduwe een weinig van haar portie, en werpt de rest door de reten van den vloer voor den afgestorvene. In de eerste dagen na de begrafenis mag de weduwe nergens heengaan, vooral niet naar den akker. Eerst na 7 × 7 dagen, wanneer de doodenfeesten achter den rug zijn, mag zij er heen gaan. Ze mag dan ook hertrouwen, maar het komt zelden voor, dat zij zóó spoedig na den dood van haar man weer in 't huwelijk treedt, want dan zou ze ongetwijfeld aanleiding geven tot de beschuldiging, dat zij den dood van haar man veroorzaakt had, om spoedig een anderen man te kunnen nemen.

De naaste bloedverwanten van den overledene mogen gedurende 7 dagen niet naar den akker. Spijsverboden bestaan er niet, noch voor hen, noch voor de weduwe (weduwnaar).

Op de plek in huis waar de overledene gewend was te slapen, wordt een gong neergelegd op zijn slaapmatje, waarop ook zijn „hoofdkussen" is blijven liggen; dit bestaat uit een blok hout, waarin een uitholling is gemaakt voor het hoofd, of juister den hals; zulk een blok heet *tangoenan*. De pasgenoemde gong draagt den naam van

mobangoen balajon „voor het oprichten van de slaapmat", hetgeen bij het doodenfeest plaats heeft.

Alleen bij den dood van een Hoofd (*basalo, tonggol*) werd een officieele rouw (*lalas*) uitgeschreven. Dan mochten de bewoners van die streek gedurende 7 dagen niet naar den akker, dan alleen om eten te halen; men mocht geen hout hakken of halen; gedurende dien tijd mocht geen prauw vertrekken; men mocht niet in kokosboomen klimmen; geen gong mocht worden geslagen; geenerlei leven mocht worden gemaakt. Als men gedurende den rouwtijd naar den akker ging, gelooft men, dat alle oebi-knollen oneetbaar zouden worden.

Het doodenoffer.

Met een van de offers, die aan de dooden worden gebracht, hebben wij al kennis gemaakt, nl. het *potoenoei*. Zooals gezegd is, slachten ook de armsten daarvoor een dier, want men gelooft, dat de ziel van den overledene op dit dier naar Pakom, de doodenstad, rijdt. Heeft hij geen rijdier, dan komt hij er niet, en blijft rondzwerven over de aarde. Menschen die het doen kunnen, slachten ook een dier als de zieke den laatsten adem heeft uitgeblazen. In enkele streken heet dit offer *pongoboeloes* „naar beneden laten gaan"; elders noemt men het *pongokolo* B, *pongo'olo* S „om te laten slapen (liggen)"; *molo* „slapen".

De eigenlijke doodenfeesten beginnen pas na de begrafenis: het eerste 3 dagen erna; het tweede 7 dagen, het derde 2 × 7 dagen. Na dit laatste feest heeft men in de meeste streken met den doode afgedaan, maar in andere distrikten gaat men voort met elke 7 dagen den doode te gedenken tot 7 × 7 dagen toe. De namen dezer feesten verschillen in de onderscheiden distrikten nogal veel van elkaar, maar met een algemeenen naam duidt men ze aan met *monsamboean* „den naam (*samboe*) van den doode noemen", omdat dan de doode luide bij zijn naam geroepen wordt.

Het eerste doodenfeest, 3 dagen (nachten) na de begrafenis heet in 't O. *mompalamoendoi*; *palamoendo* beteekent „tot de goden spreken", het Mal. *menjembah*. Het heeft een algemeene beteekenis, en dat het eerste doodenfeest zóó genoemd wordt komt, omdat men op dien dag niet zoozeer den doode gedenkt, als wel de huisgoden (*pilogot*) toespreekt en offert. Bij deze gelegenheid wordt ook een bord met eten voor den doode klaar gemaakt, en dit wordt op zijn slaapmat gezet, die nog steeds gespreid ligt. De doode wordt uitgenoodigd te komen eten. Na afloop van den maaltijd wordt het voedsel,

dat den overledene is voorgezet, weggeworpen, en de slaapmat wordt opgeborgen. Hiernaar heet dit eerste feest ook *mobangoenan balajon* „de slaapmat opheffen".

In den 7den nacht heeft het eigenlijke *monsamboean* „naam roepen" plaats. Overdag wordt alles voor den maaltijd in orde gebracht. Voor den doode worden op een *pingkoel*, d.i. een bakje van sagobladscheede, gelegd: 7 stukjes pinang, 7 stukjes sirihvrucht, 7 stukjes visch, en evenveel brokjes oebi, en andere etenswaren, en 7 inheemsche sigaretten. Wanneer het donker geworden is, worden licht en vuur gedoofd, en een priester (*talapoe*) roept luide den naam van den overledene: „N.N. kom je 7 pinang, 7 sirih enz. halen!" Dit wordt driemaal herhaald. Dan wordt alles wat op het bakje ligt, weggeworpen. Het toespreken van den doode heet ook *mompalamoendo*. In het Oosten heet dit doodenfeest *molabot dei napitoe* „ontvangen op den zevenden (dag)" (een markt heet *labotan* „waar ontvangen wordt"). Gedurende de eerste 7 dagen na de begrafenis worden elken dag voedsel en sirih-pinang naar het graf gebracht. Ook vuur wordt erheen gedragen.

2 × 7 dagen (nachten) na de begrafenis heeft het *bakeleboesan aboe* of *batoeloean aboe* plaats; beide benamingen beteekenen „wegwerpen van den haard". In dien nacht wordt hetzelfde gedaan als bij het *monsamboean*, alleen is het feest grooter, omdat er meer dieren worden geslacht. Nadat de doode driemaal bij zijn naam geroepen is, wordt ook een kokosdop met asch naar buiten geworpen, naar het Westen; hieraan heeft het feest zijn naam te danken. Hiermede is alle gemeenschap met den overledene afgesneden. Om dit volkomen te maken, heeft den volgenden morgen het *bapopotan* „waarop wordt tegengehouden" (nl. de doodenziel) plaats. Daartoe wordt bij de mian Banggai een hoen geslacht om alle kwaad en ziekte, die na het overlijden nog in huis mochten zijn blijven hangen, weg te doen; de ingewanden van den vogel worden onderzocht; zijn die goed, dan is het kwaad weg; zijn ze niet goed, dan is de besmetting nog niet verdwenen, en moet nog een hoen gedood worden. In het Westen wordt deze plechtigheid ook wel *potoengo* „afsluiten" genoemd. Daarbij worden een varken, een geit en een hond geslacht voor de huisgoden. Het varken wordt in huis gedood voor de godin Pali, de geit voor Mboli, en de hond voor Balani. In Kindandal spreekt men van *balakas* „scheiden". Men maakt dan eten en sirih-pinang voor den doode klaar, van alles 2 × 7, en dit wordt tegen het vallen van den avond op den weg naar het graf gezet. De doode wordt daarbij toegesproken: „Neem uw deel; nu zijn de maanden en de dagen

vervuld, en dit is het teeken van ons scheiden van elkaar". Weer thuisgekomen besproeit de priester (*talapoe*) met besproken water alle onderdeelen van de woning, en besprenkelt er ook den middenpaal mee, waarin de huisgoden (*pilogot*) wonen.

Is men gewend ook 3 × 7 dagen, 4 × 7 enz. tot 7 × 7 dagen te vieren, dan heeft dit *bapopotan* pas na den 49sten (7 × 7) nacht plaats. Bij dat deel der mian Banggai, dat veel met Mohammedanen in aanraking geweest is, worden de 7e en den 14en dag herdacht, en heeft het *bapopotan* op den 40sten dag plaats. Men noemt dit bij hen *batoeloean*. Dan gaan de familieleden van den doode zich baden en ze kammen zich. Er wordt een massa kokos geschrapt, en dit wordt gemengd met *boeloeng pakis*, een soort onkruid; hiermee reinigen zich mannen en vrouwen. Vervolgens wordt dit kruid met kokos samen met een levend hoen naar het Westen geworpen, waarbij iemand uitroept: „Hiermee werpen we je weg, kom niet meer bij ons terug!"

Dat de doode van het hem aangeboden voedsel genoten heeft, ziet men aan de afdrukken van tanden in de oebi, terwijl de palmwijn smakeloos geworden is.

Ziel en zielenland.

De Banggaiers gelooven ook in een leven hiernamaals. De ziel van den mensch tijdens zijn leven hier op aarde, de ziel die het lichaam nu en dan verlaat om er weer in terug te keeren, heet *mokooe*. Is de mensch gestorven, dan heet zijn ziel die voortleeft *oelik*. Wat er met de *mokooe* gebeurt na den dood, weet men niet. „Misschien gaat ze wel de lucht in", zei iemand. De *oelik* echter gaat naar de doodenstad, naar Pakom, die onder de aarde gelegen is. Dit geloof is algemeen in den Banggai-archipel. Het „leven" van elken mensch, mede dat van het vruchtwater, de nageboorte en het menstruaal bloed voegt zich bij het „leven" van de voorgeslachten, en dit opeengehoopte leven is verpersoonlijkt in de huisgoden.

In het Oosten van den kleinen archipel onder de mian Banggai zijn deze voorstellingen door de aanrakingen met het Mohammedanisme eenigszins verward. In de grootere plaatsen als Bongganan en Tinangkoeng spreekt men van de doodenziel als van *mala'ekat* („engel" in het Arabisch), een verschijnsel dat op heel Celebes in de nabijheid van de kust wordt waargenomen. Hier ook kan men hooren, dat de *oelik*, de doodenziel zich bij den *pilogot* voegt, iets wat door de zuiverder gebleven mian Banggai en door de mian Sea-sea beslist

wordt ontkend. Het is ook niet mogelijk in verband met de denkbeelden, waarmee we nog kennis zullen maken.

Mede aan den Islam zal het te wijten zijn, dat in de bedoelde plaatsen ook de voorstelling omtrent de *mokooe*, de ziel van den levenden mensch (identisch met Mal. *semangat*, Bare'e *tanoana*) verward zijn. Deze menschen spreken van de ziel van levenden ook als van *oelik*, wat de echte Banggaier als een absurditeit voelt, zooals mij meermalen is gebleken [1]).

De doodenzielen, zegt men, zien er zwart uit, maar er zijn ook blanke. Van welke personen die zwarte en witte zielen onderscheidenlijk zijn, weet men niet te zeggen. Alleen de zielen van verslagenen hebben een bizonder voorkomen. Zoo'n ziel heet *socalangga*; die ziel is *socoep* „slecht, onrein"; ze doet den mensch geen kwaad, maar brengt hem aan het schrikken. Haar oogen staan wijd geopend; de tong hangt haar uit den mond. Als iemand zoo'n rondwarende ziel ontmoet, overvalt hem een flauwte. Men neemt dan een handvol sagomeel, en kneedt die in den vorm van een ei. Dit rolt men over den buik en de borst van den bezwijmde, en zegt: „Als een geest je deze flauwte heeft bezorgd, zal deze bal sago straks met een knal uiteenspringen; heeft een doodenziel het gedaan, dan zal het meel zonder geluid uiteenvallen". Dan wordt de bal sago op 't vuur gelegd, en men wacht af wat er gebeurt. Na dit experiment zal de bezwijmde tot zichzelf komen. — Sommigen beweren, dat de zielen van verslagenen den regenboog volgen naar boven, omdat ze dezen voor bloed aanzien. Anderen beweren, dat ze ook naar de doodenstad Pakom gaan, maar daar een eigen wijk bewonen.

Op den negenden dag na het sterven aanvaardt de ziel haar reis naar Pakom. Deze 9 dagen zijn opmerkelijk, omdat dit getal niet overeenkomt met dat van het doodenfeest, waarop afscheid van den overledene wordt genomen. Het eerste van die feesten toch heeft plaats 7 dagen (nachten) na de begrafenis. Daar een lijk vroeger gewoonlijk 2 nachten boven aarde bleef staan, zou men tot 9 nachten komen, als men deze 2 bij de 7, die verloopen moeten voor het doodenfeest, optelt. Deze oplossing is echter niet waarschijnlijk, aangezien toch het definitieve afscheid eerst plaats heeft 2 × 7 nachten na de begrafenis. Aangezien bij de Oost- en bij de West-toradja's de

---

[1]) Een zelfde verwarring van denkbeelden vinden we ook hier en daar in Midden-Celebes. Met *tanoana*, dat nagenoeg algemeen de ziel van den levenden mensch aanduidt, bedoelen de To Bada', vermoedelijk door den geregelden omgang met de Mohammedaansche To Raa van Masamba, *ook* de doodenziel.

voorstelling algemeen is, dat de ziel 9 dagen na de begrafenis de reis aanvaart, hebben we hier vermoedelijk met twee voorstellingen te doen, waarvan elk een eigen oorsprong heeft.

De toegang tot de onderwereld is het graf. De ziel ontmoet er eerst een groot varken, dat haar wil bijten. Dan een slang, die haar wil inslikken. Tenslotte een geit, die haar wil stooten. Om deze drie gevaren veilig door te komen, moet voor den doode een dier geslacht worden, de *potoenoei,* dat hij berijdt. Liefst slacht men drie dieren: een varken om de ziel voorbij het zwijn, een hond om haar voorbij de slang, en een geit of hoen om haar voorbij het derde dier te brengen.

Dan komt de ziel bij een brug, *batang toemonggoling* „wentelende boomstam", waar heet water onderdoor stroomt; die brug is heel wankel, want ze wordt alleen in het midden ondersteund. Als de ziel het rijdier, de *potoenoei,* niet had, zou ze er niet over kunnen komen; maar op zijn rug gezeten, lukt het.

Het is aardig hiernaast te stellen de wijzigingen, die onder invloed van den Islam in deze voorstelling onder de mian Banggai in het Oosten van den archipel heeft gemaakt. Hier vertelt men, dat de ziel eerst bij een groot vuur komt, waar ze door moet; ze gaat huilen van angst, maar de geit of het varken, dat voor den afgestorvene is geslacht (de *potoenoei*) troost haar: „Ween maar niet; ga op mij zitten, dan zal ik je door het vuur brengen". Dit gebeurt, maar een eind verder komt ze aan de brug, die uit een boomstam bestaat, die alleen in het midden gesteund wordt. Als ze dan weer gaat huilen, zegt de geit: „Wees maar stil en ga op mij zitten, dan komt ge aan den overkant". Wanneer het dier haar nog door een verward net van ineengestrengelde rotan heeft gebracht, komt ze bij de doodenstad. Maar ze kan er nog niet in, want de poort wordt door twee mannen bewaakt, die *anangkeloe* (een samenvoeging van de namen Moengkar en Nakir, bij de Mohammedanen in Midden-Celebes *manakiri*) heeten. Dezen vragen aan de *oelik:* „Waarom kom je hier? Antwoord: „Omdat mijn vader en moeder mij hebben geroepen". Dit beteekent, dat de doode aan ziekte of door ouderdom is gestorven. Ware een andere reden de oorzaak van zijn dood geweest, dan zou de overledene daarmee bekennen kwaad te hebben gedaan, want alleen als men kwaad doet, wordt men gestraft met een gewelddadigen dood. Dan pakken de *anangkeloe* de ziel beet, en eten haar op. Weet de ziel nog bijtijds om vergeving te vragen, dan wordt ze aan een paal in het zielendorp vastgebonden, en daar blijft ze een maand of

drie aangebonden staan, totdat haar ouders hun kind herkennen. Dezen vragen dan aan de wachters: „Is hij allang hier?" Antwoord: „Ja, drie maanden". Dan vragen de ouders, of hun kind vrij mag worden gemaakt. Dit wordt toegestaan, en dan leeft de ziel verder gelukkig in Pakom.

Pakom is een groot dorp met veel huizen en menschen. Een breede weg loopt tusschen de huizen door. Men leeft er hetzelfde leven als hier op aarde.

Volgens de mededeelingen gebeurt het nu en dan, dat iemand, die den laatsten adem heeft uitgeblazen, weer herleeft. Dit komt, zegt men, omdat de huisgoden (*pilogot*, stamouders) van vaders- en van moederszijde het niet met elkaar eens zijn: de een neemt het leven van den mensch af, en de ander geeft het hem weer terug, zoodat hij herleeft. Iemand vertelde mij, dat een bloedverwant van hem overleden was, en men zich al gereed maakte om hem te begraven, toen men iets in zijn hals zag trillen. Een der aanwezigen sprak hem toe: „Als je niet goed dood bent, kom dan terug". Toen herleefde de man. Hij vertelde, dat zijn ziel (*oelik*) twee mannen was gevolgd, die hem hadden geroepen; dezen hadden hem langs een rechten weg geleid, tot hij in een woning gekomen was, waar hij zijn ouders had gevonden. Dezen vroegen hem: „Waarom ben je hier gekomen?" Antwoord: „Uit verlangen naar u!" Zijn ouders zeiden hem echter naar de aarde terug te keeren, en over een jaar zouden ze hem roepen.

De ziel (*oelik*) van den overledene komt nu en dan terug bij de menschen, maar dit kan alleen gebeuren, als de huisgoden (*pilogot*) hem „roepen". Dit kan wel niet anders beteekenen, dan dat *pilogot*, het opeengehoopte „leven" van de familie, dat bij hun dood vrijgekomen is, den doode nieuw leven inblaast. Vooral gebeurt dit met de zielen van kleine kinderen, wier ouders nog leven. Als de ouders willen weten, hoe hun kind het in Pakom heeft, laten ze den priester (*talapoe*) aan *pilogot* vragen of de ziel (*oelik*) van den kleine komen mag. *Pilogot* laat haar dan in den priester varen, en deze begint te weenen. Als de ouders vragen, hoe het 't in Pakom heeft, antwoordt het kind, dat het een moeielijk leven lijdt, want dat het niet bij iemand in huis is opgenomen, en dat het daarom maar op den weg in de open lucht verblijf houdt. Dan haalt de vader een hoofddoek, een baadje, een broek en een hakmes te voorschijn, als het kind een jongen is; is het een meisje, dan neemt hij een sarong, een baadje en een mes. Deze voorwerpen raakt de priester aan, en geeft ze dan den vader terug. Deze bewaart die kleeren; zijn ze vergaan, dan ver-

vangt hij ze; deze kleeren heeten *popisili*. Daarna komt de ziel (*oelik*) van het kind telkens met *pilogot* mee, wanneer deze in den priester vaart. Men denkt dan dat de kleine in het huis zijner ouders woont. Is vader of moeder overleden, dan worden die kleeren weggedaan, en houden de verschijningen op, omdat de overleden ouder nu een eigen huis in Pakom heeft, en het kind bij hem (haar) inwoont.

Als de ziel (*oelik*) van een overledene zich in den priester manifesteert komt ze altijd eerst in den middenpaal van het huis, waar *pilogot* woont, en via dezen in den priester. *Pilogot* verschijnt eerst, en kondigt het bezoek van de doodenziel aan. Zoo'n zich incarneerende doodenziel heet geen *oelik*, maar *mataboelano*. Dit woord zou kunnen beteekenen „'t wit der oogen", omdat *boela* in vele talen op Midden-Celebes „wit" beteekent; in 't Banggaisch echter is „wit" *mooete*.

Een doodenziel die zich manifesteert, heeft altijd iets op het hart. Het kan de *mataboelano* van een moeder zijn, die verzoekt om haar achtergelaten kind beter te behandelen. Het kan de *mataboelano* van een huisvader zijn, die waarschuwt, dat er overspel of bloedschande in de familie heeft plaats gehad, waarvoor snel de gebruikelijke offers moeten worden gebracht, wil men de gevolgen ervan niet aan den lijve ondervinden.

Deze *mataboelano* maken hun verwanten ook ziek. Zoo wordt het opzetten van den buik, een in dit van malaria besmette land veel voorkomend verschijnsel, aan den invloed van *mataboelano* toegeschreven. Bij de behandeling van de ziekte wordt dan de naam genoemd van dengeen, die het laatst in de familie gestorven is, en men zegt: „Als gij het zijt, die de ziekte veroorzaakt hebt, ga dan weg". Ook uit andere verschijnselen maakt men op, dat een doodenziel in de nabijheid is. Deze wordt dan ruw weggejaagd, want men is op zulke bezoeken niet gesteld.

De doodenziel (*oelik*), zegt men, sterft 7 maal; ten slotte wordt ze het een of ander, dat onheil over de levenden brengt; ze wordt bijv. een fijn spinneweb in huis, waaruit wordt opgemaakt, dat tegenspoed het gezin zal treffen. Of ze wordt een muskiet; wanneer zoo'n insekt iemand in den neus steekt, kan hij er zeker van zijn, dat dit de zevenmaal gestorven ziel van zijn vader of moeder is.

THE IDENTIFICATION OF THE FIRST SIXTEEN RELIEFS ON THE SECOND MAIN-WALL OF BARABUDUR.

BY

BAHADUR CHAND SHASTRI M. A., M. O. L.

It has already been discovered by Prof. Dr. N. J. Krom that the reliefs on the second main-wall of the Barabudur temple follow the text of Gaṇḍavyūha, a Buddhist Sanskrit work wherein the travels of a banker's son named Sudhana in search of Bodhi are narrated. Prof. Krom has also, comparing two summaries[1]) of the text, given a correct identification of many of those reliefs, in his monumental work entitled 'Barabudur' (in two volumes), but it remained a complaint with him that the two summaries at his disposal were neither complete nor reliable enough. Consequently some of the reliefs could not be identified at all, whereas some others had to be only conjecturally identified. A series of the very opening scenes, depicted on the reliefs no's 2—15, were left almost unidentified, the two summaries being totally reticent over them. The present article is, therefore, intended to set the curiosity about them at rest, and is to be treated as a mere supplement to Prof. Krom's work.

The writer has had an advantage of comparing, not any summary but the text itself which he obtained by the courtesy of Prof. Dr. J. Rahder[2]). The whole text covers three volumes or 1488 leaves written on one side only, in Devanāgarī characters, and, though here and there sprinkled over with glaring mistakes, is fairly readable. In details it is simply overwhelming. The sculptor has, no

---

[1]) One by M. M. Hara Prasāda Sāstrī and the other by Rajendra Lāla Mitra; both quoted in extenso in Prof. Krom's 'Barabudur'.

[2]) I should gratefully record that the present copy of the text — one of the only twenty mimeographs in the world, and the only one out of Japan, the rest all being still there — has been presented to Prof. Rahder by his friend, Yamada Ryūjō Esq., Prof. of Sanskrit, Ryūkoku Buddhist College, Kyōto, Japan.

doubt, done full justice in depicting them on the reliefs as faithfully as his art could permit, still the text sometimes outruns the reliefs by far.

Below I give a summary of the first three chapters of the text, which comprise the descriptions that are represented on the first sixteen reliefs. The present summary has been extracted specially for the purpose of the identification in question, some such details, therefore, had to be included as could easly be dispensed with, in a summary in the true sense of the word. The reference to the pages of the text may be of some avail, I am aware, only to those few for whom the similar text is accessible.

The Summary.

"It was in the Great Towering Palace (mahāvyūhe kūṭāgāre) in the garden of Anāthapiṇḍadāsī at Jetavana in Çrāvastī where once the Lord lived, accompanied firstly by five thousand Bodhisattva's with Samantabhadra and Mañjuçrī at their head (p. 4), secondly by five hundred Çrāvaka's and thirdly by Lokendra's (p. 13).

Now it occurred to those Bodhisattva's, Çrāvaka's and Lokendra's that it was impossible for gods and mortals alike to comprehend the powers of the Lord Tathāgata without the latter's favour (p. 14). They, therefore, wished in their hearts that the Lord could manifest to them some of his miraculous powers, of his own accord (apyeva nāma Bhagavān asmākaṁ..... saṁdarçayed) (p. 15).

The Lord, having understood their heart's desire, condescended and adopted a certain posture-of-meditation (samādhi) called Siṁha vijṛmbhita (pp. 17, 18). And soon after, the interior of the Great Towering Palace became immensely expanded (ananta-madhya-vipulaḥ saṁsthito' bhūt). The floor was strewn with flowers, gems, jewels and ornaments etc. There shone magnificent pillars, arches, attics, windows and balconies, all made of diverse precious stones (vaiḍūryastambhopaçobhito..... sarva-ratna-niryūha-toraṇa-harmya-gavākṣāsaṁkhyeya-vedikā-viçuddha-vyūhaḥ etc.) (p. 18). Also there were hoisted umbrellas, standards and flags (samucchrita-cchatra-dhvaja-patākāḥ). On all sides, there were flights of steps, and towers of gems and jewels (samanta-dik-sopāna-maṇi-ratna-kūṭaḥ) (p. 19).

Similarly the whole of Jetavana was also extended in breadth and length, and along with that, expanded the fields of Buddha (Buddha-kṣetrāṇi) wherein flooded the streams of scented water (gandhodaka-nadyo etc.) with flowers afloat and gem-trees all around, inter-

spersed with beautiful buildings with various flags flying on their towers (pp. 19, 20).

In the sky there hovered clouds of divine aerial cars (divya-vimāna-megha etc.), fragrant trees (gandha-vṛksa-megha etc.), various musical instruments (vādya-turya-megha etc.), gem-lotuses (ratna-padma-megha etc.), reflectional forms of divine beings (devendra-bimba-sadṛçābhimukha-maṇi-vigraha-megha etc.) etc. etc. (p. 21).

All this through the incomprehensible powers of the Lord! (p. 22)."

Hereafter the text repeats in a summarily manner the foregoing description, with some fresh details, e.g. "the clouds of standards and banners borne by the heavenly damsels (dhvaja-patāka-megha divya-kanyā-pāṇi-gṛhīta etc.), and the ornamental representations of lions, necklaces and wreathes carved in precious stones (sarva-ratna bimba-jāla-siṁha-pañjara-nānā-ratna-citra-hāra-mālyālaṅkārāḥ etc.) (p. 24)."

Soon after the expansion of the Great Towering Palace as well as of Jetavana, and the consequent ornamentation, there followed another great miracle, viz.: "Out of the Buddha-kṣetra's of the ten different Tathāgata's, the occupiers of the ten different quarters [1]) — east, south, west, north, north-east, south-east, south-west, north-west, below and above — there issued ten Bodhisattva's [2]) one after another, every one of whom, followed by a train of other Bodhisattva's, and showing works of marvel [2]) peculiar to himself, came to where the Lord was i.e. Jetavana. There every one of the ten Bodhisattva's, having bowed to the Lord, betook himself to the corner corresponding to the quarter he had issued from, and, having constructed through his marvellous power (abhinirmāya) palaces (kūṭāgārāṇi) and lotus-seats (... padma-garbhāṇi simhāsanāni), sat, crushing down the bed under him (paryaṅkam ābhujya) and supporting the ornamented bodies of the Bodhisattva's that followed him (..... alaṅkārācchannāni bodhisattva-çarīrāṇy adhiṣṭhāya) (pp. 24—48)."

"Thus the whole Jetavana was filled by those Bodhisattva's, namely, by the support of Tathāgata's (bodhisattvaiḥ sarvaiṁ Jetavanaṁ paripūrṇam abhūd yaduta tathāgatānām adhiṣṭhānena) (p. 50).

[1]) Their proper appellations are suppressed here.

[2]) Their proper names as well as the marvels they showed are mentioned while dealing with the identification of the corresponding reliefs, in the following pages.

All that was seen only by the Bodhisattva's and the Lokendra's; as for the Çrāvaka's—those headed by Çāriputra, Maudgalyāyana, Mahākāçyapa, Raivata, Subhūti, Aniruddha, Nandika, Kapphina, Kātyāyana, Pūrṇa and Maitrāyaṇīputra, as well as those headed by Agrayuga and Bhadrayuga—sitting before, behind and on either side of the Lord as they were, they saw neither the Lord in his Siṁhavijṛmbhita Samādhi nor the miracles he had shown (bhagavataḥ purato vāma-dakṣiṇa-pṛṣṭhato bhagavato 'bhimukhaṁ saṁniṣaṇṇā na ca tāni jetavane buddhavikurvitāny adrākṣuḥ etc. (p. 55), viz. the expansion of the Great Towering Palace and Jetavana, the decorations and the gathering of the great multitude of Bodhisattva's under the ten chief ones who themselves, in their turn, showed various marvels; because the Çrāvaka's were not merited enough for such a vision (pp. 50—67).

Then those ten Bodhisattva's, one after another, chanted the praise of the Lord (pp. 67—88)." Here ends the first chapter.

"After that, Samantabhadra Bodhisattva first expounded (saṁprakāçayati sma) to all the Bodhisattva's present there the same Siṁhavijṛmbhita Samādhi of the Lord, and then chanted his praise (pp. 89—94).

Next, the Lord, with a view to instruct the Bodhisattva's in the self same Siṁhavijṛmbhita Samādhi (atraiva siṁhavijṛmbhite samādhau saṁniyojanārthaṁ p. 94), emitted forth from between his eyebrows (bhrūvivirāntarād ūrṇākoçāt etc. p. 94) a certain beaming ray which illumined all the ten quarters, and by the light of which all the Bodhisattva's assembled in Jetavana visualized the Lord under the Bodhimaṇḍavara on a Bodhisattva-siṁhāsana, worshipped by all the Lokendra's, and preaching in the homes of Nāga's Yakṣa's, Gandharva's, Asura's, Garuḍa's etc. etc. (pp. 94—96).

Then, from the bodies of the Bodhisattva's, who were sitting on the lotus-seats (.... padmagarbhasiṁhāsana-niṣaṇṇānāṁ p. 106) and who were illumined by the ray of the Lord (tathāgata-raçmyavabhāsitānāṁ p. 112), there issued forth various clouds which showed diverse things e.g. jewel-bells (maṇi-ghaṇṭā-meghāḥ etc.) musical instruments (vādyameghāḥ etc.) forms of Nāga's, Gandharva's, Ṛṣi's etc. pp. 96—114).

At this occasion, Mañjuçrī Bodhisattva chanted the praise both of the Lord and his sons (sugatātmajāḥ) i.e. Bodhisattva's who surrounded him p. 115—117).

Again from the bodies of those Bodhisattva's, there darted forth

many rays and clouds showing Bodhisattva's scattered everywhere preaching in different guises — some as Çramaṇa's, others as Brāhmaṇa's, Vaidya's, Vaṇik's, Çrutājīva's, Nartaka's, Devalaka's etc. etc. pp. 117—122)." Here ends the second chapter.

"Now Mañjuçrī Kumārabhūta Bodhisattva took leave of the Lord and set out on his journey to Dakṣiṇāpatha, followed by a great number of Bodhisattva's, different deities and gods. Seeing this, Çāriputra also followed him, accompanied by sixty Bhikṣu's. On his way, Mañjuçrī preached to those Bhikṣu's and continued his journey. His first halt was in a Caitya called Vicitrasāladhvaja vyūha which was situated near to the east of the city of Dhanyākara. As soon as the citizens heard the news of Mañjuçrī's arrival, they began to pour in in great numbers and thronged the Caitya-hall. Among the visitors, there was also a group of bankers and that was headed by one named Sudhana. Sudhana was so called because his birth brought his parents an immense wealth — as soon as he was born, there emerged seven sprouts of gems, digging which the father discovered seven treasures. Mañjuçrī preached to the audience, and recognised in Sudhana a person fit to receive the Sublimest Knowledge (anuttarā samyak-saṁbodhi).

Mañjuçrī then left that place and resumed his journey. Sudhana went after him, praised him and besought him for the Sublimest Knowledge. Mañjuçrī approved of Sudhana's earnest desire and advised him to approach a Bhikṣu named Meghaçrī on the Mount Sugrīva in the province of Rāmāvarānta or Rāmāvartta in the same Dakṣiṇāpatha pp. 123—156)." Here ends the third chapter.

After reading this story, one may find it easy to identify the corresponding reliefs. But before proceeding to that, I may call attention to the following two points. First: according to the textual order, the scene, wherein the Çrāvaka's deprived of the sight of the Lord and his miracles are depicted, ought to have succeeded the ten scenes of the ten Bodhisattva's on the reliefs, but on the contrary, there it preceds them. Second: we miss the description corresponding to the relief No. 11.

I venture to give my own explanation of this.

Regarding the first point, the first possibility is that the sculptor might have followed a text different from the one we have. The second possibility is that the sculptor might have wilfully depicted

the scene of the Çrāvaka's immediately after that of the Lord, thinking that, if depicted after ten scenes, it would lose its importance. It was the Lord whose sight the Çrāvaka's were deprived of; and that they could not see his miracles was only a consequence. So this importance certainly would have been obscured, if the scene of the Çrāvaka's were depicted after the interval of ten or eleven reliefs.

As regards the second point, my three perusals of the first 156 pages of the text have yielded me no details corresponding to the relief No. 11. It is curious enough that this relief differs widely from its neighbouring ones. No incense-burner, no Bodhisattva's with their characteristic head-dresses, the small pavilion with two figures in it beside the main pavilion, and behind it some human figures with hair and moustaches, are some of the peculiarities of this relief. Here also it seems probable that the sculptor might have had a different text. I am, however, hopeful to come across the theme of this relief somewhere in the text yet unread. A similar discrepancy came to my notice, while I was glancing further through the text, comparing at the same time the corresponding reliefs, but it was instantly removed when I turned some few hundred pages more. Thus such inconsistencies may be better discussed when we shall have a summary of the whole text at our disposal. I am attempting at such a one, and may be able to bring it out before long, in instalments, if not all at once.

Now we proceed with the identification.

---

1. Buddha, Bodhisattva's, Çrāvaka's and Lokendra's.

The Lord is seated in his Siṁhavijṛmbhita Samādhi, surrounded by Bodhisattva's, Çrāvaka's and Lokendra's.

The text describes Boddhisattva's and Lokendra's as 'saparivārāḥ' and not so Çrāvaka's. If we admit that the word 'parivāra' does not here mean only 'retinue' but also 'family', then it may account for the female figures on the relief.

The other details of the relief, as for instance: the arch, the umbrella or the cushion-like thing on the top of it, the pillars, the musical instruments, the ornamental figures of lions etc., are all in agreement with the text.

The figures of lions may also have a reference to the Lord's Siṁhavijṛmbhita Samādhi.

2. Çrāvaka's.

This relief represents the two groups of the Çrāvaka's mentioned above. The Lord and his miraculous works were invisible to them. The building is less decorated here, because the decoration was one of the Lord's miracles to see which the Çrāvaka's had no right, otherwise they are in the same kūṭāgāra.

3. A Bodhisattva, occupying the eastern corner.

Vairocana-praṇidhānābhiraçmiprabha is his name, and he is described to have showered clouds of heavenly flowers, garlands, ornaments, clothes, gems, jewels etc. which are recognizable on the relief. The figures around the central one represent the Bodhisattva's that follewed their chief.

4. A Bodhisattva, occupying the southern corner.

Duryodhanavīraya-vega-rāja is his name, and he came supporting multitudes of Buddha-kṣetra's decorated with diverse necklaces, flowergarlands, ornaments, clothes etc. (sarva-ratna-hāra-dāma-jālāvanaddhān sarva-buddha-kṣetra-prasarān adhitiṣṭhan) (p. 27).

5. A Bodhisattva, occupying the western corner.

Samanta-çrī-samudgata-tejo-rāja is his name, and he came embellishing the whole region of Dharma with clouds of different flowers, flags, incense-smoke, and mounts of gems and jewels etc. (vividha-gandha-kusuma-meghaiḥ ..... gandha dhūpa-meghaiḥ ..... jyotir-dhwaja-maṇi-ratna-sumeru-meghaiḥ etc. sarva dharm dhātuṁ spharan pp. 28—29).

6. A Bodhisattva, occupying the northern corner.

Asaṅga-Çrī-garbha-rāja is his name, and he came supporting the firmament adorned with clouds of gems and clothes of various hues (kanaka-çrī-jvalana-maṇiratna-vastra-meghālaṅkāragaganatalam adhitiṣṭhan etc. pp. 32—33).

7. A Bodhisattva, occupying the north-east corner.

Dharma-dhātu-sunirmita-praṇidhi-candra is his name ,and he came supporting all the quarters covered with clouds of kūṭāgāra's full of diverse precious stones and fragrant incense-articles (ratna-kūṭāgāra-megha-saṁchannān sarva-loka-dhātuprasarān adhitiṣṭhan,

gandha-kuṭā .... dhūpakuṭā .... candanakūṭā .... maṇi-kūṭā .... etc. pp. 34—35).

8. A Bodhisattva, occupying the south-east corner.

Dharmārcissaṁtejas is his name, and he came covering the sky with clouds of variegated rays reflecting gem-trees and branches, lotus-flowers etc. (ratna-druma-çākhā-maṇḍala-maṇi-rāja-varṇa-prabhā-maṇḍala-meghaiḥ sarvaṁ gagana-talaṁ saṁchādayan etc. pp. 36—37).

9. A Bodhisattva, occupying the south-west corner.

Sarva-māra-maṇḍala-vikiraṇa-jñāna-dhwaja is his name, and he came showering clouds of rays reflecting flower, musical instruments, gems and jewels, incense, clothes etc. (.... kusumārci-meghān pramuñcan, ... vādyārci ...., maṇi-ratnārci .... gandha-dhūpa .... etc. etc. pp. 38, 39).

10. A Bodhisattva, occupying the north-west corner.

Vairocana-praṇidhi-jñāna-ketu is his name, and he came emitting forth clouds of the reflections of the bodies of Tathāgata's, Bodhisattva's, Parṣat maṇḍala, Buddha-nirmāṇacakra, Çrāvaka's, etc. etc. (.... tathāgata-kāya-pratibimba-meghān niççārayan etc. pp. 40—42).

11. An unidentified relief.

12. A Bodhisattva, occupying the space below.

Sarvāvaraṇa-vikiraṇa-jñāna-vikrāmin is his name, and he came, blowing forth from the pores of his body different kinds of uproarious proclamations (sarva-roma-vivirebhyaḥ .... sarva-jaganmantra-svara-nirukti-nirhāra-nirghoṣān niççārayan, ... bodhisattva-prasūti-naya-sāgara-megha-nirghoṣān nigarjan etc. pp. 43, 44).

13. A Bodhisattva, occupying the space above.

Dharma-dhātu-praṇidhi-tala-nirbheda is his name, and he came manifesting in bright hues multifarious forms of the previous Buddha's (sarva-bodhisattva-parivārasyātmano bhaga-vataçca vairocanasya pūrvānta-koṭigatānāṁ .... daçasu dikṣu pūrvayoga-samudrān pratibhāsa prāptān saṁdarçayan etc. pp. 45—47).

With regard to the identification of the foregoing ten reliefs,

I have withheld much of the textual monotony, and have avoided unnecessarily vexing the reader by pointing out the details of the reliefs, corresponding to the text. I may, however, add that whereever the sculptor seems to have taken liberty in depicting such details as do not accord with the text, it is partly to break the dullness and partly because he had sometimes to depict abstract ideas as nirghoṣān etc. A certain uniformity is, however, kept up in these ten reliefs, and that was desirable.

14. Samantabhadra.

In the pavilion is seated Samantabhadra, explaining the significance of the Siṁhavijṛmbhita Samādhi of the Lord to the crowd of the Bodhisattva's assembled in Jetavana; and on the relief (they are) depicted in the three rows, all attentive to Samantabhadra.

15. Lord Buddha and Bodhisattva's.

Quite corresponding to the text, Buddha is depicted here as seated under the Bodhi-tree, surrounded by the Bodhisattva's resting on the lotus-seats, with heavenly attendants in the sky.

16. Mañjuçrī and Sudhana.

This relief has already been identified with perfect certainty by Prof. Krom. It represents the conversation between Mañjuçrī and Sudhana.

For further details, the reader is requested to consult Prof. Krom's 'Barabudur'.

NOTULEN

VAN DE BESTUURS- EN ALGEMEENE
VERGADERINGEN VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

1931—1932.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 DECEMBER 1931.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Onder-Voorzitter), Dr. F. W. Stapel, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Prof. J. C. van Eerde, Dr. W. H. Rassers en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren Borgerhoff Mulder en Juynboll hadden bericht tot hun leedwezen verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen der vorige bestuursvergadering voor te lezen. Deze worden daarop goedgekeurd.

Als nieuwe leden werden aangenomen de Heeren J. Haring en J. L. Swellengrebel.

Bericht van veranderd adres was binnengekomen van de leden Verboom en Quist.

Ter tafel werd gebracht:

1. een brief d.d. 30 Nov. van de Adatrechtstichting, houdende verzoek om de Commissie van het Adatrecht aan te vullen met de Heeren A. Couvreur, oud-lid in den Raad van Ned.-Indië en Mr. H. A. Idema, hoogleeraar te Leiden;

conform besloten;

2. eene mededeeling van den Secretaris, dat overeenkomstig het advies van Prof. Dr. W. Martin, het vervaardigen van eene copie van het portret-schilderij van Jan Pietersz. Coen in het West-Friesch Museum te Hoorn is opgedragen aan den Heer B. W. Weijers te 's-Gravenhage, en dat de Schilderijlijstenfabriek A. J. Heydenrijk Jr.

te Amsterdam heeft aangenomen te zorgen voor eene nauwkeurige copie van de origineele lijst;

voor kennisgeving aangenomen;

In aansluiting hierbij wordt besloten een brief te richten aan Prof. Dr. H. T. Colenbrander, tot bekoming van inlichting of nog gerekend mag worden op de voltooiing van het Gedenkboek van Jan Pietersz. Coen met het zesde en laatste deel, inhoudende de levensbeschrijving (Not. Verg. 17 Januari 1931).

3. een brief van den Heer F. M. Schnitger ten geleide van een voor de Bijdragen bestemd opstel: Een Hindoe-Javaansch portretbeeld te Leiden, alsmede een schrijven van Dr. Gonda, ten geleide van twee voor de Bijdragen geschreven artikelen Amṛtasañjivani en Bhujaṅga;

De Heeren Berg en Juynboll worden uitgenoodigd om hieromtrent van advies te dienen;

4. een voorstel van den Secretaris om thans uitvoering te geven aan het in de Bestuursvergadering van 16 Februari 1924 aanvaard denkbeeld om de oude Instituutsuitgaven, welke sinds jaren nutteloos in het boekenmagazijn staan en te veel plaats innemen, op te ruimen, voor zoover de voorraad bestaat uit meer dan 25 exemplaren, welke in depôt zullen worden gehouden. Van de oudere beschikbare werken is een lijst opgemaakt, welke, behoudens eenige wijziging, wordt aanvaard, waarna wordt aangenomen om in de eerstvolgende aflevering deze bij inlegvel te verspreiden, onder bekendmaking dat die exemplaren, voor zoover de voorraad strekt, gratis voor de leden worden verkrijgbaar gesteld, tegen vergoeding der frankeerkosten. Hiertoe wordt een tijdvak opengesteld tot 1 April 1932. Hetgeen na dien datum nog beschikbaar zal zijn, zal worden opgeruimd;

5. op voorstel van den Voorzitter wordt besloten met ingang van het jaar 1932 de oplaag van de Bijdragen te verminderen tot 650 exemplaren.

Rondvraag:

Prof. van Ronkel deelt mede de door tusschenkomst van den Rijksarchivaris ontvangen nagelaten bescheiden op taal- en volkenkundig gebied van wijlen Prof. Mr. J. Spanjaard te hebben nagegaan, en geeft in overweging hetgeen niet voor plaatsing in de Biblio-

theek of verzameling van het Kon. Instituut in aanmerking komt, aan te bieden aan het Oostersch Genootschap;

besloten wordt om den Rijksarchivaris in verband met diens verzoek op de voorgestelde wijze in te lichten.

Z. Hooggeleerde bericht vervolgens dat het eerste deel van de door de Ned. Ind. Regeering bekostigde, door het Instituut ondernomen uitgaaf van de door wijlen Dr. N. Adriani verzamelde Bare'e-verhalen voltooid is, dank zij de goede zorg van Mevr. M. Adriani-Gunning, en dit deel, bevattende den Bare'e-tekst binnen kort het licht zal zien.

In de derde plaats biedt Prof. Van Ronkel in overleg met Prof. Duyvendak te Leiden ter plaatsing in de welhaast verschijnende aflevering der Bijdragen aan een door Prof. M. Sylvain Lévi, buitenlandsch lid van het Kon. Instituut, geschreven artikel: Kouen Louen et Dvipântara.

Prof. Berg geeft, ook uit naam van Dr. Juynboll, in overweging van de in hunne handen gestelde artikelen van den Heer Schnitger dat over Ganeça ter beschikking van den schrijver te laten en het andere in de Bijdragen te publiceeren, nadat de spelling der oudjavaansche woorden zal zijn veranderd in die welke in dit tijdschrift gebruikelijk is.

Prof. Kleintjes verzoekt met betrekking tot de door Dr. Heinsius ondernomen uitgaaf van de Wet op de Staatsregeling van Ned. Indië spoed achter het drukken te zetten, wijl de beëindiging van het verlof van dien ambtenaar over eenige maanden te wachten is;

aan dit verzoek zal worden voldaan.

Z.Hooggeleerde biedt voorts een artikel voor de Bijdragen aan waaromtrent advies wordt verzocht van de Heeren Stapel en Van Vollenhoven.

In gelijken trant worden opstellen ontvangen van de Heeren Stapel en De Roo de la Faille, welke in handen gesteld worden respectievelijk van de Heeren Van Vollenhoven en Van Ossenbruggen alsmede Rassers en Berg.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren: Dr. F. W. Stapel, Prof. Mr. F. M. baron Van Asbeck, Dr. F. D. K. Bosch,

A. J. W. Harloff, O. L. Helfrich, P. Guesde, J. F. Snelleman en Prof. G. Gonggrijp.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 JANUARI 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Onder-Voorzitter), Dr. F. W. Stapel, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Dr. W. H. Rassers en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren Borgerhoff Mulder, Prof. van Eerde en Dr. Juynboll hadden bericht tot hun leedwezen verhinderd te zijn.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen voor te lezen der vorige Bestuursvergadering. Deze worden vervolgens goedgekeurd.

Overleden was Mevr. W. Broese van Groenau geb. Wieseman. Bericht van veranderd adres was binnengekomen van Dr. J. W. de Klein en F. H. Ramondt.

Ter tafel werd gebracht:

1. a. een brief d.d. 9 Januari van de Directie van de Bataafsche Petroleum-maatschappij, kennis gevende van de vaststelling der bijdrage over 1932 op f 250.—;

b. een brief d.d. 15 Januari no. 89 van de Directie der Nederlandsche Handelmaatschappij, waarbij een bedrag wordt toegezegd à f 250.—.

Voor deze beide, belangrijke bijdragen is reeds dank betuigd.

2. een brief d.d. 29 Dec. 1931 van het Nederlandsch Comité voor Ge-

schiedkundige Wetenschappen, Groep Nederland van het International Committee of Historical Sciences, in overweging gevende om, zij het tegen verlaagde bijdrage, te blijven subsidiëeren;

besloten wordt om aan dit verzoek tegemoet te komen, waarbij de contributie wordt bepaald op f 10.— 's jaars;

3. Brieven d.d. 8 en 12 Januari j.l. van de Heeren Prof. Mr. H. A. Idema en A. Couvreur, houdende mededeeling dat zij het lidmaatschap in de Commissie van het Adatrecht gaarne aanvaarden.

Door Prof. Mr. C. van Vollenhoven wordt ten behoeve der Adatrecht-Commissie hiervan nota genomen.

4. Brief d.d. 8 Januari no. 30, Afd. A van het Commissariaat voor Indische Zaken, houdende bericht van ontvangst van de voor de Ned. Indische Regeering bestemde 20 exemplaren van de herziene uitgave van Prof. Dr. Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis, onder aanteekening dat één exemplaar is opgenomen in de Boekerij van het Departement van Koloniën en de overige worden toegezonden aan de Indische Regeering.

In aansluiting hierbij wordt besloten, dat behalve de reeds aan Prof. Krom en Dr. IJzerman toegezonden exemplaren, presentexemplaren zullen worden aangeboden aan de Heeren Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Mr. C. Van Vollenhoven, G. Ferrand, G. Coedès, alsmede aan het Koninklijk Koloniaal Instituut, de Royal Asiatic Society, Société Asiatique, Ecoles Française d'Extrême Orient alsmede aan de bibliotheken der Rijksuniversiteiten te Leiden en Utrecht.

Prof. Mr. C. van Vollenhoven zegt dank voor het hem aangeboden exemplaar.

Naar aanleiding van de geopperde vraag, of het wenschelijk is om een exemplaar te koopen van Hummel, The auto-biography of a Chinese historian, verschenen als deel I van de Sinica Leidensia (1931), c.q. om ruiling van edita aan dit Instituut aan te bieden, stelt Prof. Dr. C. C. Berg zijn exemplaar voor de Bibliotheek beschikbaar.

De Voorzitter betuigt den Heer Berg hiervoor den dank van het Bestuur.

Rondvraag:

Dr. Rassers geeft, ook namens Dr. Juynboll in overweging de

in hunne handen gestelde artikelen van Dr. Gonda en den Heer Schnitger voor de Bijdragen te aanvaarden;

conform besloten;

Prof. Berg biedt namens Dr. Stutterheim aan, eene voortzetting van diens Oudheidkundige Aanteekeningen;

deze artikelen worden voor de Bijdragen aanvaard.

Prof. Mr. C. van Vollenhoven adviseert, te zamen met de Heer Stapel, in gelijken zin met betrekking tot het artikel van Prof. Kleintjes over J. Chr. Baud, en hetzelfde vindt plaats ten opzichte van de bijdrage van Dr. Stapel: Bijdragen tot de geschiedenis der rechtspraak bij de V. O. I. Compagnie;

overeenkomstig het voorstel van de Heeren Van Ossenbruggen en Prof. Van Vollenhoven.

Boekgeschenken werden ontvangen van de Heeren: O. L. Helfrich, Pr. J. W. de Klein, Mr. A. B. Cohen Stuart en J. B. Wolter's Uitgevers Maatschappij.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 FEBRUARI 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Onder-Voorzitter), Mr. W. G. F. Borgerhoff Mulder (Penningmeester), Prof. J. C. van Eerde, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. W. H. Rassers en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren Kleintjes, Van Vollenhoven en Stapel hadden bericht van verhindering gezonden.

De Voorzitter opent de vergadering en herdenkt het verscheiden van Prof. Mr. J. E. Heeres, die lange jaren lid van het bestuur is

geweest, en wiens naam in dankbare herinnering zal blijven voortleven om zijne verdiensten voor de historische wetenschap in het algemeen, alsmede in het bijzonder voor het Instituut, dat de voldoening had onlangs het tweede deel van het Corpus Diplomaticum-Neerlando-Indicum, door Prof. Heeres saamgesteld, in het licht te kunnen geven. Een brief van rouwbeklag zal tot Mevrouw Heeres worden gericht.

De notulen der vorige vergadering worden vervolgens gelezen en goedgekeurd.

Veranderd adres was bericht door Dr. H. van der Veen, de N.V. Semarangsche Administratie-Mij. en de N.V. Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij.

Als nieuwe leden werden aangenomen de Heeren Mr. H. D. Rubenkoning, A. Röthengatter, H. J. Rodbard, Tjan Tjoe Siem, G. J. te Veldhuis en de Bibliotheek der R. K. Universiteit te Nijmegen.

Aan de orde wordt gesteld:

1. dankbetuigingen van Mr. C. van Vollenhoven alsmede van de Bibliotheken der Rijksuniversiteiten te Leiden en Utrecht voor het ten geschenke aangeboden exemplaar van Prof. Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis (2e herziene druk).

2. een brief d.d. 26 Januari j.l. van Prof. Dr. H. T. Colenbrander, waarbij Z.H.Gel. betuigt, dat niemand meer dan hij zelf teleurgesteld kon zijn over het lange uitstel der voltooiing van Coen's levensbeschrijving. De hoop wordt uitgesproken dat het Z.H.Gel. zal gelukken om het H.S. in den loop van 1932 af te leveren. „Voor het oogenblik — eindigt de brief — word ik eenigermate opgehouden door eene niet onbelangrijke ontdekking. Het verloren gewaand „Discours" door Coen in den aanhef van zijn brief van 1 Januari 1614 vermeld, bleek [aan Dr. Bijlsma] nog aanwezig te zijn; het stond verkeerdelijk op het Rijksarchief als een handschrift van een onbekenden schrijver, vermoedelijk Matelieff, vermeld. Het geschrift wordt voor mij naar de bibliotheek alhier opgezonden, waar ik het zal kopieeren; het zal volledigheidshalve m.i. als bijlage bij de levensbeschrijving moeten worden gevoegd".

Met voldoening vernomen.

3. een brief d.d. 25 Januari j.l. van den Heer F. J. Goedhart waarbij een aantal Indische zilver-recepissen en koper-certificaten te koop worden aangeboden.

Besloten wordt op dit aanbod niet in te gaan doch den Heer Goedhart te verwijzen naar een door Prof. Van Eerde opgegeven adres.

4. eene agenda van de XIIIe Session annuelle ordinaire du Comité de l'Union Académique Internationale te Brussel op 23/6 Mei a.s.

Voor kennisgeving aangenomen.

8. een brief d.d. 11 Febr. waarbij Mevr. de Weduwe Adriani-Gunning dank betuigt voor de ontvangen 25 present-exemplaren van het 1e deel der onder H.Ed.'s toezicht uitgegeven Bare'e-verhalen.

In aansluiting hierbij wordt de prijs van dit Eerste deel bepaald op f 4.— in den handel, voor de leden van het Instituut de helft.

De Secretaris deelt mede, dat voor de bekostiging van dit deel bij Ministerieel besluit van 9 Febr. j.l. Afd. A. no. 23 het benoodigde bedrag op de in uitzicht gestelde subsidie beschikbaar is gesteld.

9. Brief d.d. 5 Maart j.l. van de Administratie van het Tijdschrift voor Onderwijs in de Aardrijkskunde, waarbij verzocht wordt om mede in aanmerking te komen voor de ontvangst van de op te ruimen Instituutsuitgaven;

wordt besloten mede te deelen dat daartegen geen bezwaar bestaat voor zoover aangaat die werken, welke op 1 Mei nog beschikbaar mochten zijn, en met dien verstande, dat eene regeling wordt aanvaard, die de verzending dier werken niet ten laste van het Kon. Instituut doet komen.

10. Brief d.d. 10 Febr. van Prof. Paul Schebesta, ten geleide van een voorloopig verweer tegen het in de Bijdragen verschenen artikel van den Heer G. J. van Dongen: Een en ander over de Koeboe's;

wordt besloten dit verweer in de eerstvolgende aflevering op te nemen en den Heer Van Dongen in staat te stellen om, desverkiezende, een kort, zakelijk naschrift daaraan toe te voegen.

11. Brief d.d. 1 Februari j.l. van den Heer Mr. H. van Hille, waarbij voor de Bijdragen aangeboden wordt een door zijn vader nagelaten artikel over „De Tamiangsche troebelen".

In handen gesteld van de Heeren Stapel en De Roo de la Faille.

12. De Secretaris:

a. deelt mede van de Firma Smits de mededeeling te hebben ontvangen, dat bij een oplaag (gelijk is aangenomen) van 650 exemplaren de prijs voor het drukken en brocheeren van de Bijdragen per vel van 16 pagina's f 76.50 bedraagt;

b. en leest voor het Concept-Jaarverslag 1931. Het wordt vervolgens goedgekeurd en in aansluiting daarbij wordt de candidatenlijst voor de te vervullen vacatures vastgesteld.

Rondvraag:

Prof. Berg biedt namens Prof. Krom voor de Bijdragen aan een artikel van den Heer B. C. Shastri: „The Identification of the First Sixteen Reliefs on the Second Main-wall of Barabudur";

wordt op advies van Prof. Berg en Prof. Krom aanvaard.

De Penningmeester legt over de Rekening en Verantwoording over 1931 alsmede de Balans en licht deze bescheiden toe. Als leden van de commissie, die op de Algemeene Vergadering van 19 Maart a.s. verslag over deze rekening en verantwoording zullen afleggen, worden voorgedragen Mr. H. D. Rubenkoning en W. Ruinen. Uitnoodigingen zullen daartoe aan die Heeren worden gericht.

Voor de Bibliotheek waren boekgeschenken ontvangen van de Heeren: Dr. F. W. Stapel, Firma Dentz en Van der Breggen, 't Bataksch Instituut, de Kon. Vereeniging het Koloniaal Instituut, O. L. Helfrich, Prof. L. Scherman en Dr. C. J. van Vessem.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

Indien de schrijvers in dit tijdschrift zulks verlangen, kunnen zij hunne bijdragen doen volgen door eene korte samenvatting van den inhoud in een door hen gewenschte wereldtaal.

De Koloniale Bibliotheek ('s-Gravenhage, van Galenstraat nº 14), is op alle werkdagen — behalve van 1 tot 15 Augustus — voor de leden toegankelijk van 10 tot 4 uur.

Aan hen, die de Koloniale Bibliotheek bij testament willen gedenken, wordt de volgende formule aanbevolen:

Ik verklaar te legateeren aan het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage, ter versterking van zijn Bibliotheekfonds, de som van ....

Desverkiezende voege men hierbij:

„Vrij van alle rechten en kosten, ook van het recht van successie".

Aan de Instituutsleden, vooral die in Indië, wordt dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der „Bijdragen", daarvan kennis te geven aan den Secretaris.

EENIGE UITGAVEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NED.-INDIË

Voor de leden van het Instituut zijn de navolgende werken (met uitzondering van de uit de „Bijdragen" overgedrukte) in ten hoogste één exemplaar, voor de helft der genoemde prijzen te bekomen.

H. KERN, VERSPREIDE GESCHRIFTEN.
Deel I—XV; elk deel . . . . f 6.— geb. f 7.20
REGISTER EN BIBLIOGRAFIE . . . . . „ 2.— geb. „ 2.50

N. J. KROM. Hindoe-Javaansche geschiedenis. Tweede herziene druk. Met 2 kaarten . . . . „ 15.—

BARE'E-VERHALEN, opgeteekend door Dr. N. ADRIANI. Voor de uitgave bewerkt door M. ADRIANI-GUNNING.
Deel I. Tekst . . . . „ 4.—

ADATRECHTBUNDELS, bezorgd door de commissie voor het adatrecht.
Deel I—XXXIV. Prijzen afwisselend van f 2.— tot „ 6.—

CATALOGUS der Bibliotheek van het Kon. Instituut en het Indisch Genootschap. Tweede Supplement, door W. C. MULLER . . . . f 2.50, geb. „ 3.—

KIDUNG HARṢA-WIJAYA. Tekst, inhoudsopgave en aanteekeningen, door C. C. BERG. (Overdruk uit deel 88 der «Bijdragen») . . . . „ 2.50

GESCHIEDENIS VAN DE KOLONIALE WETGEVING DER STATEN-GENERAAL VAN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

Academisch Proefschrift in 1841 te Leiden verdedigd door J. TAK, in opdracht van de Vereenigde Faculteiten van Rechten, Letteren en Wijsbegeerte der Leidsche Studenten uit het Latijn vertaald door Dr. J. D. L. DE VRIES, Jur. Cand. met een inleidend woord van Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN.

EEN WOORD VOORAF.

Bij vier gelegenheden heeft Thorbecke in geschrifte bepleit, dat naar geldend staatsrecht de wetgevende macht, en niet de koning, de normale wetgever is ook voor Oost- en West-Indië.

a) In den eersten druk zijner Aanteekening op de Grondwet, 1839, blz. 80, versterkt hij dit betoog over geldend staatsrecht slechts met de opmerking, dat wat hij bepleit als stellig recht voor Nederland, sinds lang erkend en in practijk gebracht is voor Engeland en Frankrijk. Van ouder Nederlandsch recht wordt niet gerept.

b) In zijn Brief aan een lid der Statengeneraal over Art. 60 en 128 der Grondwet, 1840 (Maart), blz. 4—10, beroept Thorbecke zich, ten bewijze dat moederlandsche parlementen bekwaam zijn om regeling te treffen voor overzeesch gebied, op een gansche reeks Britsche en Fransche parlementswetten. Van Oudnederlandsche bewijzen uit het door Thorbecke uit anderen hoofde met zorg bestudeerde recht der republiek is nog geen sprake.

c) In Juli 1841 wordt dan, onder Thorbecke als promotor, verdedigd de Latijnsche dissertatie van J. Tak, die hier in vertaling volgt. In deel I van den tweeden druk der Aanteekening, 1841 (Augustus), blz. 144—145, schrijft Thorbecke nu:

> De Statengeneraal der voormalige Republiek gaven wetten aan de onderscheidene overzeesche bezittingen[1]).

[1]) Inzonderheid aan de westindische en africaansche bezittingen. Een enkel voorbeeld uit zoovele Ordonnantien, waarbij de regtstoestand en publieke dienst zelfs tot in bijzonderheden werden geregeld:

Ordonnantie v. 13 Oct. 1629, vaststellende Ordre van Regieringe soo in Policie als Justitie, in de Plaetsen verovert ende te veroveren in West-Indien, (Gr. Pl. B. II 1235 sqq.); Instructie v. 23 August. 1636 voor de hooge en lage Regieringe in Brazijl (ibid. 1247 sqq.); Instructien v. 5 Julij 1642 en 21 Nov. 1768 voor de Regieringe der kust van Africa (ibid. II 2633 *) sqq. IX 1269 sqq.); Octroy v. 10 Jan. 1661 op 't recht van de Successien ab intestato in Oost-Indien (ibid. II 2633 sqq.).

Men vindt de geciteerde ordonnanties vermeld bij Tak, o.a. blz. 21, 23, 28, 30, 51. In zijn aankondiging van Taks proefschrift zegt Thorbeckes vriend mr. N. Olivier (in Themis 3, 1843, blz. 135—136), dat er blijkbaar niet één tak van bestuur of wetgeving der compagnie was, waarin de staten-generaal der republiek niet tusschenbeide traden.

d) Ten slotte keert het onderwerp in 1848 terug in Thorbeckes Bijdrage tot de herziening der Grondwet, blz. 20—41. Op het wetgevingswerk der staten-generaal tijdens de republiek voor overzeesch gebied wordt niet teruggekomen.

Ook in de tweede kamer heeft Thorbecke op dit argument uit de dagen der compagnie nimmer beroep gedaan; zelfs niet in de treffende rede van 26 Mei 1862 (Parlementaire redevoeringen 1862—1863, blz. 73—75, 79), waarin het woord voorkomt: „sedert dertig jaren streed ik voor die tusschenkomst [der wetgevende magt in koloniale zaken]. Zoo ik mag herinneren wat meer tot mijne levensgeschiedenis behoort dan tot het publiek belang, ik stond toen alleen.... Thans zijn er meer bekeerd;.... ik zou zelfs mogen triumferen; iedereen toch wil thans tusschenkomst van de wetgeving in koloniale zaken". Het argument uit den compagniestijd keert evenwel ook hier niet terug; in den herdruk der Aanteekening uit 1841 was blijkbaar gezegd, wat Thorbecke nopens de oude staten-generaal en hun wetgeving overzee te zeggen had.

C. VAN VOLLENHOVEN

Inleiding.

Aangezien het door velen pleegt te worden betwijfeld, of de Staten-Generaal van ons Koninkrijk eenig aandeel kunnen hebben in de wetgeving voor de koloniën, hebben de omtrent deze aangelegenheid tot uiting gekomen meenigsverschillen mij ertoe gebracht om,

---

*) Lees: 1267.

gevolg gevende aan den raad van den Hooggeleerden Thorbecke, mijn hooggeachten Promotor, onderzoek te doen naar hetgeen door de Staten-Generaal van de Republiek der Vereenigde Nederlanden op dit terrein is tot stand gebracht. Ik heb mij daarbij evenwel beperkt tot die wetten, welke sinds de oprichting der Compagnieën de Staten-Generaal hebben gegeven voor de Koloniën, diegene buiten beschouwing latende, welke het Bestuur zelf in de Koloniën heeft uitgevaardigd of welke de Staten voorschreven aan de Bewindhebbers der Compagnieën in het vaderland; hetgeen wel in 't oog dient te worden gehouden, opdat de lezer niet vergeefs daarna uitzie [1]). Want geenszins was het onze bedoeling, en in elk geval zou het mij te ver gevoerd hebben, een geschiedenis onzer Koloniën, of, wat vrijwel op 't zelfde zou zijn neergekomen, een geschiedenis te schrijven der Compagnieën, welke zeer langen tijd een belangrijke rol hebben gespeeld bij het beheer dier gewesten.

De tamelijk ongeordende materie der wetten heb ik naar bepaalde onderwerpen gerangschikt, opdat daardoor zou blijken, met de regeling van welke afdeelingen van het instituut der Koloniën de hooge autoriteit der Staten-Generaal zich bij voorkeur heeft bezig gehouden. Zij blijken maatregelen te hebben getroffen omtrent:

I. Vestiging en Verblijf in door Nederlanders bezette Streken en hun Handel.
II. De Inrichting van het Burgerlijk Bestuur.
III. De Rechtspraak en het Burgerlijk Recht.
IV. De Geldmiddelen.
V. De Kerk en het Openbare Onderwijs.
VI. Het Krijgswezen.

---

[1]) *Noot van den vertaler.* De schrijver beproeft geene verklaring van het verschijnsel dat het aantal voorschriften, door de Staten-Generaal voor de West-Indische koloniën en de Kust van Africa gegeven, zoo sterk in de meerderheid zijn tegenover die, welke op Oost-Indië betrekking hebben. Het octrooi zelve der W. I. C. stelt dit lichaam in veel grooter afhankelijkheid van de Staten-Generaal, dan met de O. I. C. ooit het geval is geweest. De Staten-Generaal benoemen één lid in de vergadering van XIX en mogen bovendien hunne commissarissen zenden om aan de beraadslagingen deel te nemen. Financieele en militaire hulp der Staten-Generaal wordt van den aanvang af voorzien. In onderscheiding met de O. I. C., die de samengroeiing was van te voren in vrijheid gevormde particuliere handelsondernemingen, werd de W. I. C. zeer bepaaldelijk als oorlogsinstrument tegen Spanje opgezet en stond aanstonds onder actief toezicht van den Staat.

HOODSTUK I.

Over Vestiging en Verblijf in door Nederlanders bezette Streken en hun Handel.

§ 1.

Al degenen, die naar Brazilië waren vertrokken om daar namens de West-Indische Compagnie eenig beroep of bedrijf uit te oefenen, moesten er drie jaar blijven, tenzij ze van het Bestuur vergunning hadden verkregen, eerder te repatrieeren. De Compagnie verleende hun vrijen overtocht, mits zij zelven voorzagen in hun levensonderhoud gedurende de reis [1]). Nadat aldus drie dienstjaren waren volbracht, konden zij den Raad verzoeken om ontslag uit den dienst der Compagnie en om als particulieren daar ter plaatse te mogen verblijven onder 't genot van gelijke vrijheid van handel en nering als de Staten-Generaal aan de overige inwoners hadden toegestaan [2]).

Aan allen, die door de W. I. C[ie] in bezit genomen landstreken bewoonden, 't zij Portugeezen of Brazilianen, 't zij personen van andere nationaliteit, werden bescherming van persoon en goederen, handelsverkeer met de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en voorts alle rechten [3]), welke de overige Nederlanders buiten de Compagnie bezaten, gewaarborgd. Om evenwel deze rechten te kunnen genieten, moesten zij zich binnen den door de Compagnie bepaalden termijn stellen onder het gezag van de Staten-Generaal; in 't tegengestelde geval zouden zij onder verbeurdverklaring hunner goederen als vijanden worden beschouwd [4]).

Wanneer de Raden kolonisten wenschten uit te zenden naar (nog niet gekoloniseerde streken van) West-Indië, moesten zij eerst een verslag omtrent den toestand van die gewesten doen toekomen aan

---

[1]) Zie a. 10 Reglement op 't open stellen van den Handel op Pernambuco en Brasil, d. 9 Jan. 1634, Pl. B. I 605; vergel. ook a. 14 met gelijke strekking, van de Ordonnantie van 29 April 1638, Pl. B. I 612.

[2]) Zie a. 11 van gemelde Ordonnantie van 1634 en a. 15 Ordon. 1638.

[3]) Het Bestuur moest hen ook in de gelegenheid stellen, openbare bedieningen waar te nemen, mits zij daartoe geschiktheid bezaten.

[4]) Zie: Acte voor die van de West-Indische Compagnie, d. 16 Mei 1625, Pl. B. II 2300; Placaet d. 16 Oct. 1630, Pl. B. I 619; a. 87 Instructie voor de Regieringe in Brazyl, d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1261; a. 42 Provisionele Instructie voor de Regier. van de Kust van Africa, d. 5 Juli 1642, Pl. B. II 1274, waarbij niet alleen werd verboden den inboorlingen van de kust zwaardere lasten op te leggen dan den overigen bewoners, maar ook den Directeuren is opgedragen toe te zien, dat die menschen niet als slaven werden verkocht.

de Compagnie, met vermelding van de voordeelen, welke van die occupatie werden verwacht; niet dan na bekomen uitdrukkelijke machtiging mochten zij tot kolonisatie overgaan. Naar een aldus in bezit genomen gebied moesten in overleg met den Generaal en den Gouverneur, troepen, schepen, ammunitie en proviand worden gezonden; bovendien moest de Raad aan hem onderworpen civiele en militaire overheden aanstellen „tot directie ende beleyt van saecken van defensie, Policie, Negotie, administratie ende anders aldaer vallende" [1]).

Zij, die vanuit het vaderland hun domicilies verlegden naar de W. I. koloniën, moesten een eed van gehoorzaamheid en trouw aan de S. S. G. G. en de Cie afleggen, waardoor zij c.q. onder 't bereik vielen van de bepalingen tegen hoogverraad. Een vrijpas kon men van de Cie niet verkrijgen, „dan na suffisant te hebben blijck gedaen van sijnen staet, eerlijcken handel ende wandel". De Cie vervoerde de kolonisten, hun have en goed met haar schepen, en leende hun het levensonderhoud voor het volgende jaar, hun toestaande, dit in termijnen terug te betalen voor 't geval dat ze hun schuld niet ineens konden voldoen, mits zij cautie stelden [2]).

Aan allen, welke die streken metterwoon wilden kiezen, stond het vrij, een societeit of gemeenschap te vormen en zich een gouverneur en andere magistraten en een predikant te kiezen, om aldus een kolonie te stichten, indien hun aantal minstens 25 families of 50 vrije personen bedroeg. Een dergelijke groep werd met haar bezittingen eveneens kosteloos vervoerd, doch de Cie was niet gehouden, hun proviand te leenen [3]).

Alle kolonisten waren verplicht, bij te dragen tot het onderhoud van hun gouverneur en hun predikant, en behoorden moeite te doen om inboorlingen voor zich te winnen, opdat dezen tegen behoorlijk loon hun diensten zouden praesteeren, in 't belang van landbouw en nijverheid; zij moesten trachten „deselve af te wennen hare Barbarische maniere van leven, ende aan onze Burgerlijcke manieren te gewennen" [4]).

---

[1]) Zie a. 20 en 21 Ordre van Regier. in de Plaetsen verovert, ende te veroveren in W. Indien, d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1238; a. 97—99 Instructie d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1263, welke artikelen hetzelfde inhouden, afgezien natuurlijk van de verandering in den bestuursvorm.

[2]) Zie a. 1 en 6 Ordre ende Reglement, enz. d. 26 April 1634, Pl. B. I 621.

[3]) Zie a. 16, 18 en 19 l.l. Pl. B. I 623.

[4]) Zie l.l. a. 24 en 29, Pl. B. I 625 en vlgd.; a. 43 Provision. Instr. v. Africa, hierboven vermeld, Pl. B. II 1274.

Het Bestuur van de C[ie] moest aan de kolonisten grond afstaan tot het gebruik en de bewerking, welke de aard der terreinen zou meebrengen. Gedurende de eerste vijf jaren hadden de kolonies het vrije bezit van hun akkers, tegen vergoeding slechts van een canon en onder voorwaarde van registratie; doch na verloop van dat tijdvak werd hun een cijns of erfpacht opgelegd, die zij, behalve tienden van vruchten, jaarlijks aan de C[ie] moesten opbrengen, zooals deze naar omstandigheden redelijk zou achten [1]).

Zoo werd wel te verstaan ten aanzien van kolonies bepaald in 1629; om evenwel ook aan afzonderlijke Nederlanders, die naar W. I. wenschten te emigreeren, in overeenstemming met de grootte van hun gezin en met hun geschiktheid land of erven te verschaffen, bepaalde een ordonnantie van het jaar 1634, dat hun gedurende twee jaar vrij gebruik zou worden toegestaan, terwijl ze de volgende jaren behalve tienden van vruchten telkens een vierde deel van het voorschot, dat ze bij hun overtocht van de Cie hadden genoten, moesten terugbetalen, zóó, dat ze aan 't eind van het zesde jaar alles zouden hebben afbetaald, echter met dit voorbehoud, dat ze van die waren, welke de natuur voortbrengt zonder iemands arbeid — met uitzondering van Pernambucsch hout — de helft moesten afstaan aan de Cie, welke op haar beurt de andere helft gratis voor de kolonisten zou vervoeren [2]).

In het jaar 1682 vaardigden de S. S. G. G. wetsvoorschriften uit, waarbij ze de kolonie Suriname en de uitoefening van het bestuur daarover afstonden aan de W. I. C., zóó, dat deze hier dezelfde bevoegdheden verkreeg, als ze reeds in andere streken bezat, onder voorwaarde echter, dat noch de Bewindhebbers, noch de S. S. G. G. in de toekomst iets zouden mogen veranderen tot nadeel van de kolonisten voor zoover die fundamenteele bepalingen betrof. — De Staten van Zeeland, welke die kolonie enkele jaren te voren hadden gesticht, moesten haar met al het geschut en ander oorlogstuig en met alle toebehooren afstaan, zóó, dat baten en lasten vanaf den dag

[1]) Zie a. 18 Ordre van Regier. in W. I. d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1238.

[2]) Zie a. 7—9, 20, 23, 25 en 26 Ordre, enz. d. 26 April 1634, Pl. B. I 622 en vlgd.; ook die groepen van particulieren, die een nederzetting wenschten te vormen, konden van de Vergadering der Negentien akkers voor zich bedingen, maar ze mochten geen andere gronden bewerken, dan die hun door de C[ie] waren aangewezen (a. 20); zij moesten zich ook toeleggen op veeteelt (a. 23). — Volgens a. 80 van de Instructie d. 23 Aug. 1636 konden niet in bezit genomen landerijen door de Raden worden verkocht of verhuurd, maar mochten die terreinen niet anders worden bezwaard dan in overeenstemming met de algemeene statuten of privileges der C[ie]. Zie Pl. B. II 1260.

van overdracht voor de Cie zouden zijn, maar te voren gemaakte schuld door genoemde Staten zou worden voldaan [1]).

De Cie moest trachten, niet alleen het aantal slaven, maar ook het aantal Europeanen in Suriname te doen toenemen door personen uit het vaderland derwaarts over te brengen, terwijl alle schepen, die daarheen vertrokken, gehouden waren, op verlangen van de Cie 12 personen te vervoeren tegen een vergoeding van 30 gulden per persoon. Ieder vrij man mocht met zijn gezin zijn domicilie naar de kolonie of vandaar naar een andere streek verleggen en daartoe van gekochte of gehuurde schepen gebruik maken [2]).

Ten slotte werd bepaald, dat het der Cie steeds geoorloofd zou zijn, de kolonie op te geven, waarna de Staat over haar lot zou beslissen buiten de Cie om [3]).

Den Gouverneur van Suriname is in 1689 opgedragen, de akkers zóó te verdeelen, dat een ieder zijn deel behoorlijk zou kunnen bewerken en voordeel zou kunnen hebben van de rivier; en niet alleen de cultuur van suiker, maar ook die van andere producten alsmede de veeteelt te bevorderen, kortom, zorg te dragen, dat de kolonisten een voorraad levensmiddelen zouden verkrijgen, die gedurende 5 à 6 maanden toereikend zou zijn. Hij moest aan de Directeuren van de Cie verslag geven van den toestand der plantages, van het aantal Europeanen, dat de kolonie noodig had, van de bestaansmogelijkheden, die zich voor dezen aanboden, en van al 't geen het belang van de kolonie en van de Cie zou meebrengen [4]).

Een z.g. kost-plantage moest door den Gouverneur worden in stand gehouden, opdat de slaven van de Cie en de bezetting daaruit zouden kunnen worden onderhouden; in het jaar 1769 werd boven-

---

[1]) Zie aanhef en a. 1 Octroy of fondamentele Conditien, d. 23 Sept. 1682, Pl. B. III 1424 en vlgd.

[2]) Zie a. 5—10 en 15 l.l.

[3]) Zie l.l. aan 't eind p. 1429. — Reeds het volgende jaar (1683) heeft de Cie, slechts een derde deel van de kolonie voor zich behoudend, een derde aan Amsterdam verkocht, de rest aan een particulier, waardoor de „Societeit van Suriname" ontstond. Zie Wagenaar, Tegenw. Staat, I p. 535.

[4]) Zie a. 14—17, 19 en 24 Instr. voor d. Gouv. op Surin. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1339; a. 18, 19, 21 en 24 van een dergelijke Instructie d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1282. Het gemelde a. 15 gelast den Gouverneur, tot wiens instructie dit reglement in 1689 het eerst gegeven is, aan de Directeuren van de Societeit den staat van de terreinen te melden, daar sommige kolonisten tot nadeel van de kolonie bij voorkeur de akkers langs de rivier in bezit hadden genomen en daardoor het meer naar binnen gelegen land afsloten, opdat de Directeuren zelf dit euvel zouden kunnen verhelpen. Zie ook a. 47 Instructie voor d. Directeur Gen. over de Kusten van Africa, d. 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1276.

dien een koffie-plantage van de Cie aan zijn zorgen toevertrouwd [1]).

10 Sept. 1714 zijn de voorwaarden bepaald, onder welke de kolonie Berbice zou worden verkocht, waarbij den koopers werd toegestaan, haar later met haar geheelen inventaris op te geven [2]).

8 Aug. 1730 werd aan alle Nederlanders vergund, zich te vestigen op de kust van Africa, met uitzondering van dat gedeelte, waarop de handel uitsluitend aan de W. I. Cie was geoctroyeerd; bovendien is in 1768 bepaald, dat men om niet door den Gouverneur-Generaal met hetzelfde schip, waarmee men was aangekomen, te worden teruggezonden, een paspoort moest vertoonen [3]).

Bondgenootschappen (met andere staten tegen de Spanjaarden) konden door de kolonies in West-Indië worden gesloten, nadat de Generaal en de Gouverneur daaromtrent waren gehoord [4]).

De Gouverneur van Suriname kreeg in 1769 opdracht, zich moeite te geven om met de inboorlingen, vooral met hun vorsten, vriendschapsbanden aan te knoopen in 't belang van de rust en den vrede der kolonie [5]).

§ 2.

Krachtens de wetten van 1632 en 1633 had alleen de W. I. Cie het recht, handel te drijven op de kusten van Africa en op Nieuw-Nederland; de overige Nederlanders mochten handel drijven op sommige streken van America, mits alleen in hout en zout, waarvan zij aan de Cie een gedeelte moesten afstaan onder nakoming van nog andere voorwaarden [6]).

Zij, die op eigen gelegenheid naar Fernambuc of naar andere door troepen of door het Bestuur van de Cie in bezit genomen plaatsen waren gekomen, konden vandaar geen personen of goederen wegvoeren dan met toestemming van de overheid. Evenmin mochten zij

---

[1]) Zie a. 20 Instr. 1689, l.l.; a. 22 Instr. 1769, l.l. p. 1283.

[2]) Zie aanhef en a. 13 en 14 Resolutie, raakende de Colon. v. d. Berbices, van gemelden datum, Pl. B. V 1541 en vlgd; Wagen. Tegenw. St. I p. 552 en vlgd.

[3]) Zie a. 20 Naader prolongatie van het Octroi voor de W. I. Comp. d. 8 Aug. 1730, Pl. B. VI 1406; a. 23 l. Instr. 1768, Pl. B. IX 1272. Vgl. ook Resolutie van 2 Sept. 1749, Pl. B. VII 1580.

[4]) Zie a. 15 Ordre van Regier. in W. Indien, d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1237.

[5]) Zie a. 8 en 9 Instr. voor d. Gouv. Gen. van Surinamen, d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1281.

[6]) Zie a. 1, 4 en vlgd. Ordre ende Reglementen, enz. d. 14 Mei 1632 en d. 15 Juli 1633, Pl. B. I 599; a. 3 aan 't slot en 5 Reglem. d. 9 Jan. 1634, Pl. B. I 604; a. 1, 5, 6 en 8 Nader Ordre ende Reglementen, enz. d.d. 6 Jan. 1635 en d. 16 Oct. 1637, Pl. B. I 607; a. 8. Reglem. d. 29 April 1638, Pl. B. I 611.

koopwaren, kleederen of levensmiddelen in Fernambuc invoeren; van de reis overgebleven levensmiddelen konden zij aan de overheden verkoopen tegen den prijs, waarvoor zij ze in het vaderland hadden ingekocht [1]).

Doch reeds in 't begin van het jaar, volgende op dat, waarin de laatst vermelde bepaling was gemaakt, is de handel op alle streken van America behalve Nieuw-Nederland voor alle Nederlanders opengesteld; de Cie echter behield een monopolie voor oorlogstuig, voor bepaalde houtsoorten en voor de scheepvaart, in dier voege dat van geen andere schepen mocht worden gebruik gemaakt dan die van de Cie en dat tegen betaling van behoorlijke vracht en averij [2]).

De uit het vadenrland aangebrachte goederen moesten worden gelost in de haven van Olinda en in het openbare magazijn worden gebracht; na visitatie door Commissarissen werden zij afgeleverd aan degenen, voor wie ze bestemd waren. De naar het vaderland uit te voeren goederen moesten eveneens worden aangegeven, gevisiteerd en geboekt voordat ze werden ingescheept. Noch de Bewindhebbers in het vaderland noch de dienaren van de Cie in W. Indië mochten goederen afleveren anders dan na ontvangst van vracht en rechten, een en ander op straffe van verbeurdverklaring ten bate van de Cie [3]).

In de door Nederlanders in bezit gehouden gewesten was het ook geoorloofd, goederen van de eene plaats naar een andere te verzenden, mits daartoe gebruik werd gemaakt van de schepen van de Cie en tegen een met de Bestuurders overeen te komen vracht; daarbij moest dezen de bestemming der goederen worden meegedeeld en moest borg worden gesteld, dat de waren niet naar een andere plaats zouden worden overgebrach [4]).

Om handel te kunnen drijven mochten de deelhebbers der Cie twee maal per jaar schepen naar W. Indië uitrusten; zij betaalden dan voor een hoeveelheid goederen, waarvan de waarde overeenkwam met de som, die ze als aandeel hadden bijgedragen, 5 % minder tolgeld dan andere kooplieden, welke reductie zij evenwel niet genoten ten aanzien van goederen, die in de koloniën van de eene plaats naar de andere werden vervoerd [5]).

De kolonisten mochten hun overgewonnen goederen verkoopen aan

---

[1]) Zie a. 10—12 van geciteerde Ordre, enz. van 1632 en 1633.

[2]) Zie a. 1—8 van het geciteerde Reglem. van 1634.

[3]) Zie a. 3, 8 en 9 van het Reglement van 1634; a. 3, 4 en 6 Reglem. van 29 April 1638, Pl. B. I 610.

[4]) Zie a. 4 Reglem. van 1634; a. 7 Reglem. van 1638.

[5]) Zie a. 13 Reglem. van 1634, Pl. B. I 606.

die inwoners van W. Indië, met welke handel was toegestaan; wat ze echter tegen hoogeren prijs in het vaderland konden verkoopen, mochten ze daarheen verzenden, mits tegen betaling van tol, vracht en averij [1]).

Volgens de regeling van 1635 behield de Cie alleen van die waren het monopolie, welke in door haar bezette streken werden gevonden; particulieren konden zich ook bedienen van andere schepen dan die van de Cie, na daartoe commissie en schriftelijke autorisatie te hebben bekomen van de Kamer van de plaats, waar de schepen werden uitgerust. Die schepen moesten een beambte van de Cie, een Super-Carga, aan boord hebben, welke de belangen van de Cie moest waarnemen en aan wien de Cie salaris, de scheepsreeders levensonderhoud moesten verstrekken. Aan de schepen, die zout gingen halen, werd een andere verplichting opgelegd, n.l. dat de kapiteins der afzonderlijke schepen en sommige van de reeders moesten beloven, dat zij van de heele reis en van alle daden van koophandel dagboek zouden houden, van welke boekhouding zij na de reis een authentiek afschrift bij de Cie zouden inleveren. Een deel van de waar moest aan de Cie worden afgestaan of ook een bepaalde som geld. Van alle schepen, die uit Nederland vertrokken, moesten de kapiteins op eerewoord verzekeren, dat zij met schip en lading rechtstreeks naar het vaderland zouden terugkeeren. Bij niet-nakoming van deze belofte zou alles worden verbeurd verklaard [2]).

In het jaar 1638 is bepaald, dat het den inwoners van Brazilië, die geen deelhebbers of dienaren waren van de Cie, zou geoorloofd zijn, overzeeschen handel te drijven. De Cie behield het monopolie voor ammunitie, hout uit Brazilië en slaven. Wie dus goederen met schepen van de Cie wenschten te vervoeren naar het vaderland, moesten het tiende deel betalen als tol, behalve hetgeen ze gehouden waren op te brengen voor suiker. Zij echter, die goederen zonden naar Brazilië, betaalden alleen het vijfde deel. De taxatie der waren geschiedde in het vaderland zelf; indien de Cie zich met de taxatie niet kon vereenigen, mocht zij de goederen in beslag nemen, mits zij een prijs aanbood, die de schatting voor een zesde deel te boven ging [3]).

De Directeuren van de kust van Africa moesten niet alleen zorgen

[1]) Zie a. 27 Ordre ende Reglement d. 26 April 1634, Pl. B. I 625.

[2]) Zie a. 2—4, 6, 7 en 10 Nader Ordre ende Reglementen, enz. d. 6 Jan. 1635 en 16 Oct. 1637, Pl. B. I 607; a. 8 Reglem. d. 29 April 1638, Pl. B. I 611.

[3]) Zie a. 1, 2, 7—9 van het Reglem. van 1638. Vgl. ook a. 10 en 11, houdende bepalingen omtrent het vrachtgeld, dat aan de Cie verschuldigd was voor het vervoer van die waren.

voor handel en nijverheid door marktdagen uit te schrijven en nieuwe soorten koopwaar op te sporen, maar ook de met naburige vorsten gesloten verdragen nakomen en nieuwe bondgenootschappen met hen aangaan, vooral met de koningen van Angola en van den Congo; zij behoorden zich moeite te geven om door middel van gijzelaars die stammen te verplichten alleen met onze landgenooten handel te drijven [1]).

Scheepvaart en handel op Brazilië zijn in 1648 aan Nederlanders toegestaan op deze voorwaarden, dat de Cie het monopolie zou behouden van ammunitie en hout; dat de scheepvaart aan particulieren zou worden veroorloofd voor 12 maanden mits ze aan de Cie kennis gaven, welk schip ze wenschten uit te rusten en op welke wijze en mits ze haar toestemming vroegen; dat de goederen zouden worden binnengebracht in het pakhuis van de Cie en nadat ze daar ten overstaan van de Bewindhebbers of hun procureurs waren gemerkt, zouden worden ingescheept; dat een door den kapitein onderteekende factuur met de goederen aan de regeering van Brazilië moest worden overgegeven; dat voor alle waren, behalve gemunt zilver en goud, tol moest worden betaald, en dat wel niet, zooals voorheen, in het vaderland, maar in de koloniën zelf, waarbij evenwel rekening zou worden gehouden met de waarde (= koers) van het geld en met de tolheffing (= tarief), zooals die in het vaderland waren vastgesteld; dat, zoo deze dat wenschte, een 15e deel van de beschikbare scheepsruimte kosteloos ter beschikking werd gesteld van de Cie; dat deze laatste echter voor het onderhoud van personen, die ze wenschte te vervoeren, per hoofd en per dag 7 stuiver zou bijdragen; dat behalve het Reciffe van Pernambuco, waar schepen van particulieren werden toegelaten, geen andere haven zou worden aangedaan; dat bij bijzondere volmacht de vaart op de Caraibische eilanden zou zijn toegestaan, van waar Spaansche wijnen of oliën (maar geen andere waren) naar die haven (= het Reciffe) zouden mogen worden vervoerd tegen betaling van tol, zoo de Cie dat verlangde in contant geld te voldoen; dat van aankomst aan het Reciffe ten spoedigste mededeeling werd gedaan, terwijl de goederen in het magazijn van de Cie moesten worden binnengebracht; dat deze goederen, nadat tol was betaald, door de kooplieden mochten worden verhandeld over het geheele gebied van de Cie; dat voor de terugreis naar het vaderland suiker, katoen, indigo, tabak,

[1]) Zie a. 29 en 32 van bovengeciteerde Provision. Instr. van 5 Juli 1642, Pl. B. II 1272. Vgl. ook a. 27 van de Instructie voor den Directeur Gen. van 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1273.

gember en andere waren zouden mogen worden geladen, mits voor suiker een tiende plus 25 procent tol (canon) werd betaald en aan het Bestuur werd kennis gegeven van 't geen verscheept was, terwijl bij aankomst in het vaderland alles moest worden binnengebracht in de loodsen van de Cie, zooals reeds de ordonnantie van 9 Jan. 1634 had bepaald; dat van de reis overgebleven victualia in Brazilië zouden worden ingeleverd; dat handel mocht worden gedreven op de Caraïbische eilanden of ook buiten het gebied van de Cie, indien in Brazilië geen retourvracht had kunnen worden verkregen; dat zij niet alleen een Supra-Carga van de Cie aan boord moesten hebben, maar behalve dat het schip zelf met de lading tot pand zouden strekken, een bedrag van f 12000 moesten storten als waarborg, dat zij niets zouden ondernemen, dat voor de Cie nadeelig zou kunnen zijn; het laatste artikel van dit reglement van 1648 omschrijft in bijzonderheden de gevallen, waarin confiscatie zou volgen of boete zou worden opgelegd, waarbij rekening zou worden gehouden met de tijdsomstandigheden, de personen der overtreders en den aard der goederen [1]).

Sedert de oprichting van de Societeit van Suriname stond ook de handel op Suriname voor alle Nederlanders open; de W. I. Cie behield het monopolie van daarheen te vervoeren slaven; de Cie was gehouden, daarvan een voldoend aantal te verschaffen, terwijl zij van verderen handel op Suriname werd uitgesloten, zóó dat ze van de kolonie slechts die voordeelen genoot, die ze behaalde met den verkoop van slaven of uit tol, en zij slechts goederen van particulieren kon vervoeren, mits ze geen andere schepen gebruikte dan die, waarmee ze slaven had aangevoerd; alle schepen, die de kolonie aandeden, mochten er landen naar verkiezing; alleen hield het Bestuur toezicht, dat ze elkaar niet hinderden [2]).

De Instructies voor de Gouverneurs van deze kolonie schreven hun voor, zorg te dragen, dat Wagen werden ingericht, opdat zoo aan de

[1]) Zie voor deze alinea: Reglement over het open stellen van den Handel op Brasil, d. 10 Aug. 1648, Pl. B. I 613 en vlgd. Vgl. a. 21 Prolongatie van het Octroi, enz. d. 8 Aug. 1730, Pl. B. VI 1406, waar de waarborgsom van f 12000 tot de helft is gereduceerd. Reeds in 1649 hadden de S. S. G. G. vrije import van levensmiddelen toegestaan. Zie Placaet d. 11 Dec. 1649, Pl. B. I 617.

[2]) Zie a. 5—14 van het Privilege van 23 Sept. 1682, Pl. B. III 1426 en vlgd.; a. 26 Instructie voor d. Gouv. v. Surin. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1340 en a. 27 Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1283, waar die vreemde schepen, die vanuit naburige streken paarden vervoerden naar de kolonie, werden vrijgesteld van de verplichting, rechtstreeks vanuit het vaderland naar Suriname te varen.

Societeit van Suriname 2½ procent zou worden betaald van alle waren, die naar het vaderland werden verzonden; dat Waagmeesters werden aangesteld en bezoldigd uit den gemelden canon, alsook „Keurmeesteren der Suyckeren", wier salaris moest worden verhaald op de afgeleverde suiker; voorts behoorden zij van alle in- en uitgaande schepen aanteekening te houden en ervoor te zorgen, dat niet het ééne schip in zaken van koophandel zou worden bevoordeeld boven het andere; allen moesten, zoolang ze in de kolonie vertoefden, dagboek houden, waarvan de Gouverneur om de zes maanden afschrift aan de Directeuren moest zenden [1]).

Aanvoer van en handel in slaven zijn in 1714 voor de particuliere kolonie Berbice zóódanig gereglementeerd, dat alléén de W. I. Cie daarin zou voorzien, onder voorwaarde echter, dat ze er een voldoend aantal zou leveren; anders zouden de kolonisten zelf slaven mogen aanschaffen tegen betaling van een canon; de eigenaars van de kolonie moesten voor elk naar de kolonie gezonden schip 300 gld. betalen aan de Cie, maar ze waren niet gehouden, hun goederen in haar pakhuis binnen te brengen; ook van de slaven, die door de C[ie] werden aangevoerd, was de prijs bij resolutie vastgesteld [2]).

De scheepvaart op de kusten van Africa, behalve [3]) de streek tusschen het voorgebergte Apollonia en de Rio de la Volta is in 1730 aan alle Nederlandsche onderdanen toegestaan. Particulieren moesten handel drijven met in het vaderland gebouwde en uitgeruste schepen, niet met Fluitschepen en niet met schepen, waarvan de lengte 120 voet te boven ging, en welke, uit Africa terugkeerend, die haven moesten binnenloopen, van waar ze waren vertrokken. Een paspoort moest bij de C[ie] worden aangevraagd [4]).

Aan de C[ie] moest een canon worden betaald in verhouding tot de tonnage der schepen; indien zij ook uit America waren hadden

[1]) Zie a. 11, 12 en 26 van geciteerde Instructie van 5 Jan. 1689 en a. 15, 16, 26 en 27 van gemelde Instructie van 17 Nov. 1769.

[2]) Zie Resolutie van 10 Sept. 1714 bovengemeld Pl. B. V 1541, waarvan het voorlaatste artikel bepaalt, dat voor een voor de eerste maal uitgezonden schip f 200 werd gevorderd. A. 19 van de Verlenging van het Octrooi der W. I. C. van 1730 bepaalde, dat de C[ie] moest zorgen, dat de kolonie 2500 slaven had. Zie Pl. B. VI 1405.

[3]) Terwijl de S. S. G. G. particulieren de vaart verboden op die streken, waarvoor de C[ie] het handelsmonopolie had, stonden zij hun toe om, zelfs tegen den wil van vreemde volkeren, andere plaatsen te bezoeken, mits zij zelf zorgden voor hun veiligheid. Zie a. 17 van de gemelde Prolongatie van het Octrooi.

[4]) Zie Prol. v. h. Octroy, d. 8 Aug. 1730, Pl. B. VI 1402. — Het formulier van de paspoorten is 26 Aug. van hetzelfde jaar vastgesteld. Zie P. B. VI 1407.

gehaald, was ook van deze een gedeelte als tol verschuldigd [1]).

Alle waren, die zij op de kusten van Africa aantroffen, en ook slaven, mochten de handelaren opkoopen, en deze naar alle koloniën vervoeren, behalve naar Suriname, Esequebo en Berbice. Voorts zijn verschillende bepalingen gemaakt t.a.v. borgstelling door de scheepsreeders, over het beboeten en in beslag nemen van schepen op de kusten van Africa en omtrent arbitrage waaraan zij zich in het vaderland moesten onderwerpen [2]).

Volgens de Ordonnantie van 6 Oct. 1734 werden particulieren toegelaten op alle kusten van Africa, waar ze echter niet mochten handel drijven, voordat ze òf in het vaderland, òf aan het kasteel Delmina òf op een andere door de Directeuren aan te wijzen plaats in Africa, tol zouden hebben betaald. Aan de Bewindhebbers der Cie persoonlijk en aan haar dienaren was de handel op alle koloniën verboden. Paspoorten, die vroeger voor 12, nu voor 16 maanden werden afgegeven, golden 20 maanden voor die schepen, welke op dezelfde reis America zouden aandoen. Particulieren konden bovendien slaven verkoopen aan den Gouverneur van de Cie, en met hun schepen terugkeeren naar iedere willekeurige haven van het vaderland [3]).

In het jaar 1749 is bepaald, dat kapiteins van schepen, die naar W. Indië vertrokken, een cautie van f 3000 moesten storten, dat ze naar geen andere dan een Nederlandsche haven zouden terugkeeren [4]).

15 Februari 1754 is aan de W. I. C. de bevoegdheid verleend, haar dienaren den handel in slaven toe te staan, mits tegen betaling van een bepaalde hoeveelheid goud of ivoor aan de C[ie] [5]).

---

[1]) Zie a. 8—10 en 20 van de Prolong. v. h. Octrooi. Vgl. ook het Placaet betrekkelijk de Navigatie op de Kusten van Africa, d. 15 Febr. 1754, Pl. B. VIII 1221.

[2]) Zie a. 18 en 19, 21—24 v. d. Prolong. v. h. Octrooi; a. 19 bepaalde, dat de regelingen betreffende den slavenhandel, zooals die waren vastgesteld voor Suriname en Berbice, ook golden voor Esequebo. Vgl. ook a. 4 aan 't slot van de Ordonnantie van 6 Oct. 1734, Pl. B. VI 1415. 24 Nov. 1789 is echter de slavenhandel in de W. I. koloniën aan alle Nederlanders vrijgegeven, alleen met toevoeging van enkele minder belangrijke restricties t.a.v. den prijs. Zie Pl. B. IX 1291.

[3]) Zie Pl. B. VI 1414. Vgl. Placaat d. 15 Febr. 1754, Pl. B. VIII 1221; Resolutie d. 4 Mei 1745, Pl. B. VII 1575, welke de vergunning om slavenhandel te drijven, die door de Bewindhebbers aan hun dienaren in Africa was verleend, introk; en a. 14 Prolong. v. h. Octrooi 8 Aug. 1730, Pl. B. VI 1405.

[4]) Zie Resolutie van 2 Sept. 1749, Pl. B. VII 1580.

[5]) Zie Pl. B. VIII 1221. Alleen de hoogere ambtenaren, zooals de Directeur-Generaal en de Advocaat-Fiscaal kregen daartoe verlof, mits uit hun maand-

24 Februari 1767 bevalen de S. S. G. G., dat voor de vaart tusschen Suriname en het vaderland slechts in Nederland vervaardigde en uitgeruste schepen zouden mogen worden gebezigd, en dat ze moesten terugkeeren naar de zelfde haven, vanwaar ze zouden zijn vertrokken op poene van 6000 gulden te moeten betalen ten bate van het Militaire Hospitaal te Suriname [1]).

Een instructie van 21 Nov. 1768 gelastte den Gouverneur-Generaal en den Raden van de kust van Africa, die goederen verbeurd te verklaren, die aangevoerd werden zonder te zijn voorzien van de voorgeschreven merken, en dit wel ten bate van de W. I. Cie, waarbij echter een derde zou worden uitgekeerd aan den aanbrenger. Bovendien moesten zij steeds trachten, handel en nering te bevorderen en waken voor het belang van de Cie, b.v. door waren te taxeeren en in de pakhuizen van Delmina te brengen, door alle plaatsen te bezoeken, waar handel werd gedreven, door waren, die van Delmina naar andere nederzettingen of sterkten van de Cie moesten worden vervoerd, van merken te voorzien en door alles wat tot voordeel van de Cie zou kunnen strekken, te harer kennis te brengen [2]).

Zij, die door de genoemde magistraten belast waren met het beheer van de bezittingen der Cie en van de koopwaren moesten van alle zaken boek houden en te allen tijde rekening en verantwoording kunnen afleggen [3]).

Wanneer krijgslieden met een schip van particulieren repatrieerden, moest de Gouverneur-Generaal trachten den kapitein van het schip te bewegen, zoowel deze soldaten als de „trainspersonen" gratis te vervoeren. Het Bestuur moest de goederen van de Cie zoo zorgvuldig mogelijk bewaren, vooral de tabak, die haar als canon was afgestaan [4]).

Op voorstel van den Prins van Oranje is 15 Oct. 1770 voor alle ingezetenen der Republiek de scheepvaart op Esequebo en Demerara door de S. S. G. G. vrij gegeven; 6 Dec. van dat zelfde jaar is deze vrijheid echter in dier voege beperkt, dat Zeeland het voorrecht zou

papieren bleek, dat ze zich van smokkelhandel in slaven hadden onthouden, terwijl ze bovendien jaarlijks daartoe een eed moesten afleggen. Zie a. 52 Instructie voor den Direct. Gen. enz. d. 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1277.

[1]) Zie Pl. B. IX 1269.

[2]) Zie a. 8—15 Instructie voor d. Direct.-Gen. over de N. en Z. Kusten van Africa, van gemelden datum, Pl. B. IX 1271. Artt. 34 en 35 verbieden de dienaren van de Cie handel te drijven, tenzij de Directeur-Gen. meende, dat de Cie een zoo groote hoeveelheid waren bezat, dat hun kon worden toegestaan ook zelf daarvan iets te koopen, mits zij den prijs daarvan betaalden aan de Cie.

[3]) Zie a. 17 en 18 l.l. p. 1272.

[4]) Zie a. 19 en 25, l.l.

genieten, dat uit de overige provincies geen schepen naar de kolonie zouden worden uitgezonden, voordat 16 schepen uit Zeeland zouden zijn vertrokken [1]).

21 Jan. 1793 is de scheepvaart van vreemdelingen naar die kolonie op deze wijze geregeld, dat beëedigde ambtenaren de aangekomen schepen zouden uitmeten; de kapitein moest zoowel bij aankomst als bij vertrek een inventaris van de lading ter hand stellen aan de Ontvangers; daarin moest niet alleen een specificatie der goederen, maar ook een taxatie van hun waarde zijn vervat met het oog op de rechten, die voor het schip en de waren naar hun aard moesten worden betaald. Hij moest zich bereid houden, dezen inventaris onder eede te bevestigen. Laden en lossen was den kapitein eerst geoorloofd, nadat de inventaris was ingeleverd en de rechten waren betaald; bij overtreding van deze bepaling kon het Officie Fiscaal een actie tegen hem instellen. Slechts die schepen werden niet als vreemde beschouwd, die rechtstreeks naar Nederland of van daar naar Esequebo of Demerara voeren [2]).

In een andere ordonnantie van denzelfden datum is bepaald, dat drie of vier van Staatswege gewapende schepen in die koloniën zouden kruisen om voortdurend de kusten en de riviermonden te bewaken; ook zouden militaire posten worden geplaatst op de kusten en plaatsen, door den Gouverneur en den Bevelhebber aan te wijzen, terwijl de commandanten van die bezettingen moesten verhinderen, dat eenig schip landde of vertrok zonder een door den Gouverneur van de nederzetting geteekend paspoort, van het zegel van die nederzetting voorzien; voor 't geval dat hieraan iets ontbrak zouden het schip en de geheele lading worden verbeurd verklaard. Wie goederen wenschten te vervoeren langs de kust moesten een pas bezitten van den Gouverneur van één van beide koloniën, onder bedreiging met gelijke verbeurdverklaring; zij moesten deze paspoorten binnen den gestelden termijn inleveren met een verklaring, dat de goederen waren afgeleverd; zoo niet, dan moesten ze als boete het dubbele betalen van de waarde van de goederen. Schip en lading zouden worden verbeurd verklaard, indien iemand zou trachten goederen uit te voeren uit de rivieren van Demerara naar Esequebo, onder welk voorwendsel ook, daar tot dit doel geen paspoorten zouden worden afgegeven. Met dezelfde boete werden alle schepen bedreigd behalve Nederlandsche,

---

[1]) Zie Pl. B. IX 1286 en 1288.

[2]) Zie aldaar, p. 1293.

die, zich bevindende in die koloniën, „bij wijze van pakhuizen" waren zouden innemen [1]).

§ 3.

Stoffen, van linnen of wol in Nederland vervaardigd, mochten in W. Indië niet worden nagebootst (dus: niet door surrogaten worden vervangen), maar slechts dat handwerk mocht worden uitgeoefend, waarvoor grondstoffen uit het vaderland benoodigd zouden zijn. Den uitvinder van een speciale methode om tot dusverre den Portugeezen onbekende vruchten te kweeken stelde de plaatselijke regeering gedurende tien jaar of langer vrij van tienden [2]).

Naar goud, zilver, koper en andere delfstoffen, naar mogelijkheid tot paarlvisscherij en naar amber mocht in W. Indië slechts door de Cie of in haar naam en in haar belang worden gezocht. Degene, die op dit gebied iets had ontdekt of zijn erfgenamen, genoot gedurende de eerste vijf jaren, nadat de Cie de exploitatie zou hebben ter hand genomen, eerst het twintigste deel van de netto opbrengst, tenzij de S. S. G. G. en de C[ie] de exploitatie liever op bepaalde voorwaarden aan de ontdekkers wilden overlaten; bij Instructie van 1636 werd den vinder van alle zaken een tiende deel toegestaan, behalve van barnsteen, waarvan hij steeds een twintigste zou genieten. Als vinder was diegene te beschouwen, die 't eerst aangifte had gedaan 't zij bij den Raad, 't zij bij de C[ie] in het vaderland. Hij die, met het bestaan van iets van dien aard bekend, dit opzettelijk verzweeg, zou strafrechtelijk worden vervolgd [3]).

31 Aug. 1652 is aan alle ingezetenen van de Republiek vergund, de zilvermijnen van Siara te exploiteeren, zonder dat ze de eerste vijf jaren rechten behoefden te betalen; daarna zou een recht worden geheven van vijf percent van de opbrengst; het was echter niet geoorloofd, met zilver geladen schepen ergens anders heen te zenden dan naar het vaderland [4]).

De jacht, de visscherij en de vogelvangst stonden aan alle inwoners van W. Indië vrij, mits de Raden daartoe passende voorschriften gaven en toezagen, dat soms niet een of andere diersoort door te groote lust tot jagen te schaarsch of zelfs geheel uitgeroeid zou

[1]) Zie aldaar p. 1294.
[2]) Zie a. 13 en 14 Ordre ende Reglement d. 26 April 1634, Pl. B. I 623.
[3]) Zie a. 24—26 Ordre van Regieringe d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1239; a. 15 en 28 Ordre ende Reglem. d. 26 April 1634, Pl. B. I 623 en 626; a. 82—84 Instructie d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1261.
[4]) Zie Pl. B. I 618.

worden; de soorten, die reeds in W. Indië aanwezig waren, moesten worden ingevoerd; volgens de verordeningen evenwel van 1634 mochten alleen kolonisten jagen of visschen op hun eigen akkers en op naburig terrein [1]).

De Directeuren van de kust van Africa kregen 5 Juli 1642 opdracht, onderzoek te doen naar de mijnen, de paarlvisscherij, naar alle rechten en tollen, alsmede naar de zaken, welke die ingezetenen, die gevlucht waren naar het gebied van den Koning van Castilie, hadden achtergelaten, ten einde deze ten bate van de Cie in beslag te nemen [2]).

De Regeering van W. Indië moest er voor waken, dat door allen, van elke nationaliteit en van elken stand, die zich onder haar gezag bevonden, de openbare orde geëerbiedigd werd; vooral moest zij ervoor zorgen, dat Spanjaarden, Portugeezen en inlanders geen geweld of onrecht werd aangedaan, maar dat zij daar tegen werden beschermd en dat met alle gestrengheid van de wet lichamelijk zouden worden gestraft al degenen, die een dergelijk misdrijf zouden hebben begaan [3]).

Opzieners en Verzorgers van Armen en Ziekenhuizen werden aangesteld door den Raad, die er vooral voor moest zorgen, dat zieken, gewonden, krankzinnigen en andere ongelukkigen, alsook weezen, behoorlijk en met Christelijke liefde werden bijgestaan, dat hun geld zou worden gegeven uit de inkomsten der kerkelijke goederen, uit confiscaties, aalmoezen en andere vrome stichtingen en schenkingen; deze Curatoren waren verantwoording schuldig voor hun uitgaven [4]).

Al degenen, die zich vanuit het vaderland in W. Indië vestigden, moesten die wetten of orderen van Politie en Justitie volgen, die reeds te voren in het vaderland golden, of die later door de S. S. G. G. voor de koloniën zouden worden vastgesteld [5]).

Akkers, gebouwen, slaven, landerijen, regalen en belastingen, waarover de Koning van Spanje, zijn onderdanen of zijn bondgenooten,

---

[1]) Zie a. 19 Ordre van Regier. d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1238; a. 21 Ordre ende Reglem. d. 26 April 1634, Pl. B. I 624.

[2]) Zie a. 30 Provision. Instructie, Pl. B. II 1272.

[3]) Zie a. 14 l. Constitutie 1629, Pl. B. II 1237; a. 4, 12 en 15 van l. Instructie 1636, Pl. B. II 1247 en 1249; a. 6 Instructie voor de Hooge Regier. van Brazil, d. 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1264. Vgl. Acte, op 't administreren van de Justitie opte Kuste van Guinea, d. 21 Jul. 1614, Pl. B. II 1234.

[4]) Zie a. 2 l. Constit. van 1629, Pl. B. II 1245; a. 77 l. Instructie van 1636, Pl. B. II 1259.

[5]) Zie a. 2 l. Constitutie van 1634, Pl. B. I 621; a. 6 l. Instructie van 1645, Pl. B. II 1264; a. 21 Provision. Instructie voor de Regier. van de Kust van Africa, d. 5 Jul. 1643, Pl. B. II 1271.

of ook Portugeezen, die zich bij hem aansloten, eigenaren of gerechtigden waren, of ook Jezuieten en kloosters van anderen of kerkelijke genootschappen van elke richting — al deze goederen moesten door de Raden in beslag worden genomen en ten bate van de W. I. Cie worden verbeurd verklaard, in openbare acten worden ingeschreven en behoorlijk worden geadministreerd. Hiervan werden vrijgesteld al die Portugeezen en inlanders, die zich onder het gezag van de S. S. G. G. hadden gesteld; hun goederen kwamen bij versterf aan hun erfgenamen, mits deze niet woonden in het rijk van den Koning van Spanje of diens bondgenooten; in welk geval de erfenis eveneens werd verbeurd verklaard. Ook werden vrijgesteld degenen, welke die goederen bij contract en mutueel accoord voor zich zouden hebben bedongen [1]).

HOOFDSTUK II.

Over de Inrichting van het Burgerlijk Bestuur.

Het Burgerlijk Bestuur van W. Indië is voor de eerste maal geregeld door een constitutie van 13 Oct. 1629 onder den titel: „Ordre van Regieringe soo in Policie als Justitie, in de Plaetsen verovert ende te veroveren in West-Indien", waarbij evenwel de S. S. G. G. verklaarden niets te zullen afdoen van het aan de Cie verleende privilege [2]).

Alle kamers kozen, in verhouding tot ieders belangrijkheid [3]), negen betrouwbare personen, geboren, of gedurende minstens zeven jaren gevestigd, in de Vereenigde Provinciën, tot de Gereformeerde religie behoorende, ervaren in zaken van Politie en Justitie of van Koophandel; nadat eerst de Vergadering der Negentien (bewindhebbers), daarna de S. S. G. G. deze keuze hadden bevestigd, werd daaruit een college van Raden samengesteld, op standplaatsen, welke gelegen waren binnen het door de Cie bezette gebied; de Raden moesten gehoorzamen aan het opperbestuur van de Cie en ontvingen een acte van aanstelling. Deze Raden, welke in rang en waardigheid gelijk waren, fungeerden elk om beurten een maand als Voorzitter, d.w.z.

---

[1]) Zie a. 16 en 17 l. Constit. van 1629, Pl. B. II 1238; a. 78 en 79 l. Instructie van 1636, Pl. B. II 1259.

[2]) Zie het begin van genoemde Constitutie, Pl. B. II 1235.

[3]) De Kamer van Amsterdam koos 4, die van Zeeland 2, de Maas, Noord-Holland en Groningen elk 1 afgevaardigde.

dat zij alsdan belast waren met het samenstellen van de agenda, met het opnemen van de stemmen en met het nemen van beslissingen in overeenstemming met de meerderheid daarvan [1]).

Ten aanzien van de volgorde, waarin het Voorzitterschap zou worden bekleed, bepaalden de S. S. G. G., dat de afgevaardigde van Amsterdam de eerste Raadsheer zou zijn, vervolgens zou Zeeland als tweede, Amsterdam als derde, de Maas als vierde, Amsterdam als vijfde, Zeeland als zesde, Noord-Holland als zevende, Groningen als achtste en Amsterdam als negende aan de beurt komen; wanneer echter een Raadsheer zou zijn uitgevallen, zou de laatst gekozene bij de zittingen en in de rangorde voor het praesidium telkens de laatste plaats innemen, onafhankelijk van de vraag, welke kamer hem zou hebben aangewezen [2]).

Na hun acte van aanstelling te hebben bekomen, legden de Raden voor de S. S. G. G. en de W. I. C[ie] den eed af van gehoorzaamheid en trouw, en zwoeren, de Instructies te zullen nakomen, die de Vergadering der Negentien hun zou geven, zonder gehoor te geven aan opdrachten van de afzonderlijke kamers. Aan het aldus samengestelde college van Raden werd de hoogste autoriteit verleend in zaken van bestuur (politie en justitie) en in fiscale aangelegenheden, en al degenen die, van welke waardigheid, rang of nationaliteit ook, aan het gezag van de S. S. G. G. waren onderworpen, moesten de bevelen van den Raad gehoorzamen. De Generaal en de Gouverneur [3]) waren bevoegd, de vergaderingen van den Raad bij te wonen, zoo dikwijls ze eenige aangelegenheid van belang hadden mede te deelen en daaromtrent wenschten overleg te plegen met de Raden, die ook hunnerzijds hen konden ontbieden. In rangorde van spreken kwamen zij gedurende de zitting na den Voorzitter [4]).

De Raad was bevoegd, keuren en verordeningen uit te vaardigen omtrent markten, herbergen, winkels, ambachten en andere aangelegenheden van politie en openbare orde, mits deze niet in strijd waren met de wetten van de S. S. G. G. en van de C[ie], en mits ze geen boeten uitschreven hooger dan 10 gulden, voor welk geval bovendien bekrachtiging door de Vergadering der Negentien werd vereischt. Over het hun toegekende recht tot het aanstellen van een militaire

[1]) Zie a. 1 en 5 van gemelde Constitutie.

[2]) Zie a. 6 ibidem. Instructie van 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1251.

[3]) De Generaal en de Gouverneur. „Gouverneur" wordt hier in anderen zin gebezigd dan in het volgende placaat van 1636. Vgl. a. 48 Const. 1629, Pl. B. II 1243, waarover bij de Jurisdictie.

[4]) Zie a. 7, 8 en 28 Const. 1629 l.l.

Overheid, zal worden gehandeld in het hoofdstuk over het krijgswezen. Ten behoeve van politie en justitie werden door den Raad eenige lagere beambten tegen een bepaalde bezoldiging aangesteld [1]).

Alle ambtenaren en officieren, van elken rang of waardigheid, moesten terstond na hun aankomst in W. Indië hun Commissien ende Instructien bij den Raad inleveren ter visitatie en registratie [2]).

Volgens de constitutie van 1634 moesten de Gouverneur en de Regeerders, die door de ingezetenen der afzonderlijke kolonies waren gekozen, den eed van trouw afleggen voor de S. S. G. G., en voor de Cie of haar gecommitteerden in W. Indië, en in alles de ordere van Politie en Justitie en betreffende den Eeredienst nakomen zooals die golden in het vaderland en in Indië [3]).

23 Aug. 1636 schreven de S. S. G. G. een nieuwe wijze van inrichting van het bestuur in W. Indië voor, n.l. dat een Gouverneur en drie Hooge Secrete Raden, door de Vergadering der Negentien gekozen, de hoogste autoriteit zouden hebben, die te voren aan de negen Raden was toegekend; zij zouden hun Commissiën ontvangen van de S. S. G. G., van den Prins van Oranje en van de W. I. Cie, en zouden voor deze elk afzonderlijk een eed afleggen. In hoeverre de macht, in 1636 aan het Bestuur toegekend, verschilt van die, welke in 1629 daaraan was verleend, zal thans worden nagegaan [4]).

De Gouverneur had den titel van Gouverneur, Kapitein en Admiraal-Generaal en was opperbevelhebber te land en ter zee voor het door de C[ie] bezette gebied. Wanneer hij het college der Hooge Secrete Raden praesideerde, gaf bij staking van de stemmen zijn stem de beslissing. Openbare bedieningen en posten bij de marine verleenden de Gouverneur en de Hooge Raden, of, bij zijn afwezigheid, dezen alleen, indien uitstel niet mogelijk was. Den door hen benoemde ambtenaren namen zij den eed af en verleenden zij autorisatie en acten van aanstelling. Op welke wijze zij militaire functies bezetten en welke, zal ter sprake komen bij de behandeling van het krijgswezen. Het was hun niet geoorloofd, het aantal betrekkingen of de salarissen te vermeerderen en aldus de lasten van de C[ie] te verzwaren, behalve wanneer de Vergadering der Negentien daarin toestemde, of wanneer de salarissen volgens den „Artikel-brief" werden verhoogd wegens

---

1) Zie a. 62 en 63 l.l. p. 1245. Vgl. a. 55 Instr. 1636, l.l. p. 1256.
2) Zie a. 68 l. Const. van 1629.
3) Zie a. 17 Ordre ende Reglement d. 26 April 1634, Pl. B. I 624.
4) Zie a. 1, 3, 11 en 14 Instructie voor de hooge ende lage Regieringe der Geoctroijeerde W. I. C[ie] d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1247.

bevordering tot een hoogeren rang. Zij konden echter van de diensten van Brazilianen en inlanders gebruik maken en hun daarvoor loon uitkeeren, mits dat hetzelve zoude geschieden „met merkelijk advantagie van de Cie en op de gevoegelijkste voet, die aldaar reeds zoude mogen in gebruik wezen" [1]).

Tegelijk met den Hoogen Raad is een Politieke Raad ingesteld. Het aantal Raadsheeren en de manier waarop zij werden gekozen waren geheel gelijk aan die van den Raad, welke in 1629 was geïnstalleerd. Er is evenwel dit verschil, dat alleen de Vergadering der Negentien, niet de S. S. G. G., de keuze der leden moest bevestigen, dat dezen van haar hun acte van aanstelling ontvingen en voor haar den eed moesten afleggen; zij mochten eveneens geen opdrachten aanvaarden van de afzonderlijke kamers. Zij waren van alle zaken rekening en verantwoording schuldig aan den Gouverneur en den Hoogen Raad, behalve van de Rechtspraak. Vijf hunner moesten gedomicilieerd zijn in dezelfde plaats waar de Hooge Raad was gevestigd; de overige vier werden door den Gouverneur en den Hoogen Raad naar verschillende plaatsen uitgezonden, waar ze de leiding hadden van den Raad van Justitie, van het College van Reekenmeesters, enz., welker vergaderingen zij bijeen riepen [2]).

De Vergadering der Negentien behield zich de verdeeling voor van de werkzaamheden van de leden van den Hoogen en van den Politieken Raad en van andere hooge ambtenaren, die in het vaderland autorisatie en instructie ontvingen. Wanneer een lid van den Hoogen Raad kwam te overlijden, kozen de Gouverneur en de nog aanwezige leden van den Hoogen Raad in diens plaats tijdelijk een lid van den Politieken Raad, totdat de Vergadering van de Negentien een opvolger zou hebben benoemd. De Gouverneur en de Hooge Secrete Raden moesten toezien, dat alle leden van den Politieken Raad en alle andere dienaren van de Cie zich naar behooren van hun taak kweten, en zorgen, dat nalatigheid door een bevoegden rechter werd gestraft. De Gouverneur en de leden van den Hoogen Raad waren vrij, zich zelf een residentie te kiezen [3]). De Gouverneur genoot, aanwezig zijnde, verschillende preëminentiën, b.v. het aanstellen van kolonels, het bewaren van de sleutels van alle sterkten en burchten,

[1]) Zie a. 2, 3, 6—10, 10, 12 en 14 l.l. Vgl. a. 9 en 10 van een dergelijk Instructie d. 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1265.

[2]) Zie a. 23, 24 en 27 van de Constitutie van 1636, Pl. B. II 1251; a. 4 van de gemelde Constitutie van 1645.

[3]) Als gewone standplaats werd door de S. S. G. G. het eiland Tamarica aangewezen.

welke voorrechten bij zijn afwezigheid overgingen op den Hoogen Raad [1]).

De Vergadering van de Negentien moest deze drie Hooge Secrete Raden en den Gouverneur-Generaal belasten met de uitvoering van al haar bevelen, zoodat bijna alle zaken door hun bemiddeling tot stand kwamen. Colleges en Raden, die in andere Capitaniën residentie hadden, moesten elke maand aan de Hooge Raden verslag doen omtrent hetgeen daar ter plaatse voorviel. Ten slotte bepaalden de S. S. G. G., dat de drie Hooge Raden, die toen voor de eerste maal werden uitgezonden, de rangorde zouden behouden, die ze toen innamen, terwijl de nieuw aangekomenen telkens de laatste plaats zouden bezetten [2]).

De Portugeezen, die onder het gezag stonden van de S. S. G. G. en de Cie, mochten zekere „coustumen ofte diergelijke observantiën" voor zich in stand houden, mits de Vergadering der Negentien deze goedkeurde [3]).

Den 6en Nov. 1645 gaven de S. S. G.G. weder een nieuwe regeling omtrent het Bestuur van Brazilië, volgens het voorstel van de W. I. Cie zelf d.d. 12 October van dat zelfde jaar, n.l. dat het zou worden uitgeoefend door een President en vier Raadsheeren, die, door de Vergadering der Negentien gekozen, door de S. S. G. G., den Prins van Oranje, en de Cie van een mandaat voorzien, voor elk van dezen een eed moesten afleggen. Hun werd in 't algemeen dezelfde macht over personen en goederen verleend als aan het voorafgaande régime; eveneens moesten zij overleggen omtrent alle politieke, fiscale, militaire en andere openbare aangelegenheden; aangaande expedities te land en ter zee moesten zij den Commandeur raadplegen. Lagere beambten werden door hen, hoogere door de Vergadering der Negentien benoemd [4]).

De eerste maal, dat op deze wijze gekozen Raadsheeren in Brazilië aankwamen, moest de Praesident bij het lot de volgorde bepalen [5]) waarin ze één voor één gedurende een maand de eerste plaats na hem

[1]) Zie voor deze geheele plaats: a. 9, 12, 15 en 18 van de Instructie van 1636, Pl. B. II 1248 en vlgd.

[2]) Zie a. 16, 17 en 19 ibidem, p. 1250.

[3]) Zie a. 56 ibidem p. 1256.

[4]) Zie a. 1, 2, 5 en 8 van bovengemelde Instructie van 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1263.

[5]) De S. S. G. G. bepaalden, dat die voor de eerste maal gekozen Raadsheeren, voor 't geval dat de President eerst na hen in Brazilië zou aankomen, zelf onder elkaar zouden beslissen omtrent hun rangorde, welke volgorde de eerst aangekomen Raadsheeren zouden behouden. Zie l.l. a. 12.

zouden innemen bij het voortschrijden langs den openbaren weg en bij de zittingen van het College, terwijl aan het eind van de maand de eerste in rang de laatste zou worden en degene die een open plaats kwam bezetten telkens de laatste in rang zou zijn. Bij overlijden of afwezigheid van den praesident moesten de Raadsheeren voor de maand, dat zij, op de gemelde wijze, de eerste plaats innamen, als zijn plaatsvervanger fungeeren. Indien twee of meer Raadsheeren waren komen te overlijden, moesten de Praesident en de overigen zich completeeren door Raden der Justitie of Rekenmeesters als Raadsheer aan te wijzen, totdat de Vergadering der Negentien anders zou hebben beschikt. Evenals in 1636 is ook nu bepaald, dat de Vergadering der Negentien al haar mandaten aan het Bestuur zou richten, dat dit Bestuur overigens dezelfde macht zou hebben, en dat voorts de verhouding van het Bestuur tot de regeering in andere streken dezelfde zou blijven. Er is aan toegevoegd, dat de Praesident en vier van de Raadsheeren aan de Vergadering der Negentien voor de naleving dezer Instructie van 1645 en voor alle hun toevertrouwde zaken verantwoording schuldig waren; voor die zaken evenwel, die zij aan afzonderlijke Commissarissen hadden overgelaten, waren ze niet verder aansprakelijk; steeds moesten zij er echter voor waken, dat er niets geschiedde in 't nadeel van het Vaderland of van de C[ie]. Ze moesten ten slotte de instructie van de S. S. G. G. van 23 Aug. 1636, voor zooverre wel-te-verstaan deze niet in strijd was met de momenteele, eveneens nakomen [1]).

In 1642 is het Bestuur van de kust van Africa geregeld. Er werden drie Directeuren gekozen, die op dezelfde wijze in hun ambt werden bevestigd als de Gouverneur en de Hooge Secrete Raden in W. Indië, en die dezelfde bevoegdheden hadden als deze zoowel te land als ter zee. Samen bestuurden ze den geheelen staat, zonder rekening te houden met de meening van andere ambtenaren indien hun dat niet gewenscht voorkwam. Zij genoten overeenkomstige preëmintenties als de Gouverneur en moesten toezicht houden over de lagere ambtenaren [2]).

Zij moesten vergaderen zoo vaak als hun dit dienstig scheen; één voor één waren zij om beurten voorzitter, terwijl ze aanvankelijk optraden volgens de rangorde, die hun bij hun instructie was aange-

---

[1]) Zie a. 11—16 l.l. Vgl. a. 8 der gemelde Const. van 1629, Pl. B. 1236 en a. 16 en 19 der gemelde Instructie van 1636, Pl. B. II 1250.

[2]) Zie a. 1—3 van de Provisionele Instructie, voor de Regieringe van het Suyder district van de Kust van Africa, enz. d. 5 Jul. 1642, Pl. B. II 1267.

wezen; daarna had ieder, die hun plaats kwam innemen, telkens den laatsten rang; als residentie werd hun Sint Paolo de Loando aangewezen [1]).

De lagere ambten en die bij de marine (waarover hierna) vergaven zij; de hoogere ambten verleende de Vergadering van de Negentien of ook wel de Directeuren, zoo de zaak geen uitstel toeliet, mits ze vervolgens de bewilliging der Vergadering aanvroegen, die eveneens vereischt was, indien zij het aantal dienaren of de salarissen wilden verhoogen. Het was hun niet geoorloofd, deel te nemen aan verpachtingen of aanbestedingen noch om handel te drijven; zij moesten alle handelingen van de dienaren der C[ie] controleeren. De W. I. C[ie] belastte hen ten slotte met de uitvoering van al haar mandaten [2]).

Uit de wetten van 1726 en volgende blijkt, dat de S. S. G. G. den Directeur-Generaal van de kust van Africa (men onderscheidde een Noord- en een Zuid-kust), die door de Bewindhebbers der W. I. C[ie] was voorgedragen, commissie verleenden, terwijl zij ook zijn demissie bekrachtigden [3]).

De instructie van het jaar 1768 belastte den Directeur-Generaal en de Raden met die werkzaamheden, welke volgens de voorafgaande van 1642 aan de Directeuren waren opgedragen. Er zal thans worden nagegaan, welke materie van belang hier wordt geregeld, die niet was behandeld in de voorafgaande wetten van de S. S. G. G., voor zooverre althans deze in de Placaatboeken voorkomen. De Directeur-Generaal stond aan het hoofd van een Raad, bestaande uit een Advocaat-Fiscaal en vier andere dienaren van de C[ie], die hem in rang het naast stonden en met welke hij het geheele bestuur uitoefende [4]).

Degenen, aan welke de bezittingen of de handel van de C[ie] waren toevertrouwd, konden te allen tijde door den Raad worden ontslagen, en de zoo vrij gekomen ambten konden aan anderen worden opgedragen, wier aanstelling door de Bewindhebbers moest worden bekrachtigd; bij deze en bij andere benoemingen, zooals bij het vergeven

---

[1]) Zie a. 4 en 5 l.l.

[2]) Zie a. 8, 9 en 34 l.l.

[3]) Zie Resolutiën d. 12 Oct. 1726; d. 24 Oct. 1729; d. 25 Nov. 1735 en d. 19 Oct. 1736, Pl. B. VI 1399; 1400; 1417. Instructie voor den Directeur-Generaal over de N. en Z. Kusten van Africa, d. 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1269 en vlgd., waar de Instructie en het Mandaat van den Dir.-Gen. zijn aangehaald met de daarop gegeven bekrachtiging, alsmede door de Bewindhebbers der W. I. C[ie] gestelde eedsformulieren voor den Directeur en de lagere ambtenaren.

[4]) Zie a. 1—3 van de gemelde Instructie van 1768, p. 1270.

der Commandementen, moest eerlijk en onpartijdig te werk worden gegaan. De dienaren konden, nadat de voorgeschreven termijn van vier dienstjaren verstreken was, zelf ontslag vragen, hetwelk de Directeur-Generaal of de chef van den demissionaris „met een behoorlijke afrekening" moest verleenen [1]).

De Directeur-Generaal moest twee maal per jaar boeken opzenden, die het aantal der beambten, hun standplaats en hun diensttijd vermeldden, en samen met de Raden minstens eenmaal per jaar aan de Vergadering van Tienen verslag geven omtrent hun gedrag en hun bekwaamheid. Alle dienaren moesten voor den Directeur-Generaal een eed afleggen, behalve wanneer zij dit reeds in het vaderland hadden gedaan. De Directeur-Generaal en de Raden moesten de Vergadering van Tienen op de hoogte houden van alle zaken te land zoowel als ter zee verricht en hun alle daarop betrekking hebbende acten doen toekomen. Wanneer brieven en andere voor de Cie belangrijke stukken waren onderschept, moesten de Directeur-Generaal en de Raadsheeren den bode óndervragen en hem, nadat hij een eed had afgelegd, al zijn verklaringen met zijn handteekening doen bevestigen. Terwijl aan deze instructies van 21 Nov. 1768 nieuwe eedsformulieren waren toegevoegd, moesten alle dienaren der Cie op de Kust van Africa opnieuw door den Directeur-Generaal en de Raden worden beëedigd [2]).

Het bestuur van de kolonie Suriname is geregeld bij hetzelfde privilege van 23 Sept. 1682, waarbij de kolonie aan de W. I. Cie werd afgestaan, en wel op deze wijze: de Cie benoemde een Gouverneur, wiens aanstelling en instructie moesten worden goedgekeurd door de S. S. G. G., die samen met den Prins van Oranje hem zijn mandaat verleenden [3]).

In den beginne werd uit 10 personen een Politieke Raad gevormd, welke daarna moest worden uitgebreid tot 40 leden, zoo de omstandigheden der kolonie en de wil der inwoners dit meebrachten en indien

---

[1]) Zie a. 18 en 19 l.l. p. 1272.

[2]) Zie a. 20—22, 28, 29, 46 en 51 l.l. p. 1272 en vlgd.

[3]) Zie a. 16 en 17 Octroy of fondamentele conditiën, enz. d. 23 Sept. 1682, Pl. B. III 1427. Vgl. Resolutie d. 26 Jul. 1728, Pl. B. VI 1400, waar de S. S. G. G. de benoeming van een nieuwen Gouverneur goedkeurden, maar niet toestonden, dat hem tevens het ambt van Kolonel over de Militie werd opgedragen, zooals de Bewindhebbers hadden verzocht. Dergelijke ratificaties komen voor: Pl. B. VI p. 1413, 1415, 1418 en VII 1573, waar zij een besluit van 12 Mei 1742 den Gouverneur toestonden, wat ze in 1728 hadden geweigerd. Het door de Bewindhebbers ontworpen eedsformulier voor den Gouverneur is 11 Oct. 1737 bekrachtigd: Pl. B. VI 1419.

de Cie het noodig oordeelde. De leden van den Raad werden door de kolonisten uit hun midden bij meerderheid van stemmen voor het leven gekozen; uit tweetallen, op die wijze door de kolonisten voorgedragen, wees de Gouverneur er één aan om dat ambt te bezetten. Daar evenwel het aantal kolonisten dermate toenam, dat het nauwelijks doenlijk werd, regelmatige verkiezingen te doen houden, is door de Cie toegestaan, dat jaarlijks op een bepaalden dag de nog overige Raadsleden zelf andere zouden benoemen; deze verandering echter kon niet worden doorgevoerd, voordat het aantal leden zou zijn vermeerderd tot ten minste dertig [1]).

De Gouverneur had de hoogste macht voor alle zoowel politieke als militaire aangelegenheden, doch hij was gehouden, den Politieken Raad te hooren en zich te richten naar het oordeel van de meerderheid; bij staking van stemmen echter gaf de meening van den Gouverneur of den Voorzitter van den Raad den doorslag [2]).

De Gouverneur en de Raden konden slechts voorschriften geven voor die zaken, die niet geregeld waren in het gemelde Octrooi of de fondamenteele conditiën, of in later door de Cie te geven wetten, welke allen krachtens hun eed gehouden waren na te komen. De Raden van Politie kwamen in rang en waardigheid voor de Raden van Justitie. In beide colleges hadden eerst de oudsten in leeftijd den voorrang; twee jaar na de instelling van de Raden gingen zij voor, naarmate zij eerder tot het ambt gekozen waren, tenzij de Raden van Justitie te voren als Raden van Politie hadden gefungeerd. Den Raden werd geen honorarium toegekend [3]).

8 Juni 1740 is bepaald, dat de Gouverneur alleen regelingen zou treffen aangaande het „domestique of oeconomique daar te Lande"; in belangrijke aangelegenheden van dien aard moest hij den Raad van Politie raadplegen, zooals hier boven is gemeld; nòch de Gouverneur, nòch de Raden van Politie en Justitie zouden placaten kunnen uitvaardigen dan met goedvinden van de Bewindhebbers der Cie, tenzij plotselinge omstandigheden niet anders gedoogden [4]).

---

[1]) Zie a. 18 en 19 van gemeld Octrooi. Uit a. 6 van de Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1280 blijkt, dat toen ter tijde nog dezelfde methode werd gevolgd voor het kiezen der Raadsheeren. De algemeene vergadering moest tijdig worden geconvoceerd, opdat ook ver af wonende ingezetenen konden verschijnen.

[2]) Zie a. 4, 20 en 23 van meergemeld Octrooi p. 1425 en vlgd. Vgl. a. 3 Instr. v. d. Gouv. v. Surin. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1337; a. 3 en 5 Instr. 1769 l.l.

[3]) Zie a. 16, 21, 25 en 26 van het Octrooi.

[4]) Zie Pl. B. VI 1421.

16 Mei 1759 is den Raden van Politie en Justitie van Suriname verboden, officieele brieven te verzenden zonder toestemming en buiten de tegenwoordigheid van den Gouverneur [1]).

Het eerste voorbeeld van een bepaaldelijk voor den Gouverneur van Suriname bedoelde en door de S. S. G. G. bekrachtigde instructie is van 5 Jan. 1689 [2]) en betreft vele punten, die reeds in vroegere instructies van het bestuur der W. I. C[ie] waren geregeld, alsmede enkele speciale voorschriften, die wij te gelegener tijd zullen releveeren. Zoo moest de Gouverneur terstond na zijn aankomst in de kolonie diegenen van zijn komst verwittigen, die bij afwezigheid van een Gouverneur het bestuur hadden waargenomen, hun de „missive" van de S. S. G. G. overhandigen, en zorgen, dat hij plechtiglijk door de magistraten en door het leger als Gouverneur werd geinstalleerd; het ritueel voor deze plechtigheid was beschreven in een aparte memorie, die hem tegelijk met zijn Instructie was overhandigd. Nadat hem door de tijdelijke functionarissen het bestuur was overgedragen, moest hij zich van alle dienaren van de C[ie] in Suriname van elken rang rekening en verantwoording, alsmede afdracht van elks beheer, doen geven, en zich vestigen te Paramaribo [3]).

De vaceerende burgerlijke en militaire bedieningen, behalve die van Raadsheer en enkele militaire posten, moest hij doen vervullen, totdat de Directeuren daarin zouden hebben voorzien [4]).

Dat deze Directeuren ook den Commandeur tot den Politieken Raad plachten toe te laten, en hem in de kolonie als tweeden in rang te beschouwen, blijkt uit de resolutie, waarbij de S. S. G. G. goedkeurden, dat een Commandeur door de Directeuren was ontslagen en in zijn plaats een andere was benoemd [5]).

2 Aug. 1735 stemden de S. S. G. G. er bovendien in toe, dat bij ontstentenis van een Gouverneur of een Opperbevelhebber, de Direc-

---

[1]) Zie Pl. B. VIII 1226.

[2]) Een ander voorbeeld is die van 17 Nov. 1769, bovengemeld, welke grootendeels met deze overeenstemt. Alleen is er dit verschil, dat de Gouverneur tevens moest fungeeren als Opperbevelhebber, en dat hij niet alleen de voorschriften van de Directeuren moest nakomen, welke van belang waren voor de geheele Societeit, maar ook van de afzonderlijke (drie) leden.

[3]) Zie a. 1 en 2 van gemelde Instructie van 1689, Pl. B. IV 1337. Volgens a. 2 van de Instr. van 17 Nov. 1769 kon hij ook een andere vesting kiezen, indien hij meende, dat aldus de kolonie beter kon worden beschermd tegen een inval van vijanden of tegen oproer.

[4]) Zie a. 5 Instr. 1689. Vgl. a. 6 Instr. 1769.

[5]) Zie Resolutiën d. 10 Sept. 1725, d. 17 April 1730, en d. 22 Febr. 1738, Pl. B. VI 1399, 1401 en 1419.

teuren een dignitaris zouden aanwijzen, opdat niet, wanneer beiden waren overleden of hoe dan ook verhinderd waren, de kolonie daarvan nadeel zou ondervinden, doordien als het ware het bestuur in dat geval geheel ontbrak, daar niemand in de kolonie door de S. S. G. G. gemachtigd was zich met de regeering te belasten. Die functionaris moest, met den titel van Commandeur, bij den dood van den Gouverneur diens plaats innemen in den Politieken- en in den Krijgsraad [1]).

De Vergadering der Tienen stelde een aparten Directeur aan voor het eiland Curaçao, zooals valt op te maken uit de Instructie van 11 April 1704, waarbij de S. S. G. G. toestonden, dat aan den daarheen vertrekkenden Directeur behalve zijn mandaat, ook commissies werden verleend om de Franschen af te weren, welke toen ter tijde met onze landgenooten in oorlog waren; de S. S. G. G. verstrekten deze commissies in blanco aan de Cie, om ze op Curaçao uit te reiken aan die personen, welke daarvoor naar haar meening in aanmerking kwamen [2]).

Ook zijn bij wetten van 27 Mei 1738 en 6 Jan. 1740 de instructies en eedsformulieren voor den Directeur van de Curaçaosche eilanden goedgekeurd, zooals ze waren voorgesteld door de Bewindhebbers der W. I. Cie [3]).

8 April 1740 is de aanstelling goedgekeurd van een Gouverneur van de kolonie Berbice, wien vergund werd, den eed aan de S. S. G. G. af te leggen bij procuratie [4]).

Eenige bijzonderheden omtrent de acta publica en den daarvoor aangewezen ambtenaar mogen dit hoofdstuk besluiten.

Nadat 13 Oct. 1629 in W. Indië een Raad was ingesteld, is daaraan tevens een adjunct toegevoegd, met den titel van Assessor, die door de Vergadering der Negentien moest worden gekozen en alle zittingen moest bijwonen, desgevraagd van advies moest dienen, notulen en acten moest redigeeren, de correspondentie moest verzenden, welke hij, evenals alle stukken van den Raad, moest onderteekenen, kortom, dezelfde diensten moest praesteeren als de Pensionaris en Secretaris voor alle aangelegenheden van Politie en Justitie in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Hij moest den Raad gehoorzamen, die de

---

1) Zie Pl. B. VI 1416.
2) Zie Pl. B. V 1537.
3) Zie Pl. B. VI 1420.
4) Zie Pl. B. VI 1421.

bevoegdheid had, hem van zijn ambt te ontheffen en naar het vaderland terug te zenden [1]).

Opdat hij evenwel testamenten en andere legale acten zou kunnen opmaken, moest hij zorgen, vóór zijn vertrek tot Notaris te zijn bevorderd; hem werd een salaris uitgekeerd zooals gebruikelijk was voor de Secretarije volgens een voor hem vast te stellen schaal. Hij werd op gelijke wijze beëedigd als de Raden [2]). De Raden moesten zorgen, dat de Assessor register hield van alle zaken van Politie en van alle beslissingen; zij moesten telkens na drie maanden een authentiek afschrift daarvan doen toekomen aan de Vergadering der Negentien. Hetzelfde voorschrift moest worden in acht genomen t.a.v. alle tractaten, alliantiën en contracten, namens de Cie aangegaan; bovendien moest van de correspondentie van den Raad met de Cie afschrift worden genomen in de volgorde van dateering in een copieboek, dat moest worden bewaard. De acten van aanstelling van ambtenaren en officieren moesten worden geregistreerd. Tractaten en alliantiën en alle openbare acten en bescheiden moesten op een geschikte plaats worden bewaard, waarvan de Tresoriers, later, volgens de instructie van 1636, de Assessor zelf den sleutel had [3]).

Ook aan het 23 Aug. 1636 ingestelde college der Hooge Secrete Raden was een kundig ambtenaar, met den titel van Assessor, toegevoegd, welke door de Vergadering der Negentien werd gekozen, een eed moest afleggen, alle zittingen bijwoonde, van advies diende en, evenzeer als de Assessor van den vorigen Raad, als Pensionaris fungeerde. Deze moest in een speciaal register aanteekening houden van de rechten en privilegiën, welke aan eigenaren van slaven of landerijen waren verleend, alsmede omtrent den duur waarvoor deze waren toegestaan. Eveneens registreerde hij elke overdracht van huizen, akkers en andere onroerende goederen onder vrije personen, volgens de voorschriften van de Vergadering der Negentien, alsook de in West Indië gesloten contracten. Elke maand, of ook vaker, indien dat noodig was, moest hij den Raad mededeeling doen van de rapporten der verschillende ressorten, die aan den Hoogen Raad waren toegezonden, alsmede omtrent al hetgeen door het Bestuur

---

[1]) Zie a. 2 en 3 van de gemelde Const. van 1629, Pl. B. II 1235.

[2]) Zie a. 4 en 7 l.l. p. 1236.

[3]) Zie a. 65—69 l.l. p. 1246. Vgl. a. 90—93 en 96 Instructie van 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1262 en vlgd., waarvan a. 92 voorschrijft, dat bovendien een copie van dat brievenboek moest worden gezonden naar de Vergadering der Negentien.

werd verricht en betreffende den geheelen stand van zaken [1]).

Aan die Raden van Politie, welke èènzelfde standplaats hadden met den Gouverneur en de Hooge Secrete Raden, voegden deze laatsten een Griffier toe, die hun vergaderingen moest bijwonen en alle acten omtrent de zaken, die bij het college aanhangig waren, moest teekenen en verzenden [2]).

5 Juli 1642 is voor de administratie van Politie en Justitie aan de Directeuren van de Kust van Africa een Secretaris toegevoegd met drie klerken, die, op dezelfde wijze als de gemelde Assessoren, moest zorgen, dat de Vergadering der Negentien werd verwittigd van alle belangrijke aangelegenheden. De Directeuren moesten er voor zorgen, dat hij alle documenten registreerde en in een archief bewaarde. Alle dienaren van de C[ie] moesten hem terstond na hun aankomst in Africa hun instructie overhandigen welke hij moest inschrijven, voordat zij hun bediening konden aanvaarden. Afzonderlijke beambten, van elken rang, moesten met de Vergadering der Negentien correspondeeren met brieven van hun zegel en handteekening voorzien [3]).

Volgens de instructie van 1768 moesten de Directeur-Generaal en de Raden alle oorspronkelijke acten en documenten, welke ze met een authentieken inventaris der aanwezige stukken hadden ontvangen, bewaren, terwijl elke opvolgende Directeur-Generaal een authentiek afschrift van den inventaris naar de Kamer van Amsterdam moest zenden, tegelijk met een verklaring, welke ook de ter tijde aanwezige Raden van Delmina moesten onderteekenen, dat ze de goederen van de C[ie] in goeden staat hadden ontvangen volgens de hun verstrekte opgaven. De te bewaren documenten moesten aan de Cie worden toegezonden, terwijl een authentiek afschrift daarvan op het fort Delmina moest worden bewaard [4]).

De Gouverneur van Suriname moest krachtens zijn instructies van 1689 en 1769 van alle resolutiën en van alle vonnissen, nadat zij in de notulen en het register waren aangeteekend, één of twee maal per jaar een afschrift doen toekomen aan de Directeuren, en zorgen, dat een Register zou worden aangelegd betreffende alle inwoners, met vermelding van den datum van ieders aankomst in de kolonie [5]).

---

[1]) Zie a. 20—22, 90, 91, 94 en 95 van gemelde Instructie, Pl. B. II 1250 en vlgd.

[2]) Zie a. 28 l.l. p. 1252.

[3]) Zie a. 45—49 Provision. Instr. v. Afr. d. 5 Juli 1642, Pl. B. II 1274.

[4]) Zie a. 44, 50 en 52 Instr. van 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1275 en vlgd.

[5]) Zie a. 18 en 25 van de Instr. van 1689, Pl. B. IV 1330 en a. 20 en 25 Instr. 1769, Pl. B. IX 1282.

13 Jan. 1778 is bepaald, dat bij revisie door de S. S. G. G. van een vonnis van een rechter in W. Indië, de processtukken moesten worden gedeponeerd op de Griffie van de S. S. G. G.; wanneer deze stukken op den voor de zitting bepaalden dag nog niet waren aangekomen uit de koloniën, zouden de S. S. G. G. opdracht geven, deze zoo spoedig mogelijk op te zenden, terwijl intusschen de procedure zou worden geschorst [1]).

HOOFDSTUK III.

Over de Rechtspraak en het Burgerlijk Recht.

§ 1.

Over de Rechtspraak in het algemeen. Aan het Bestuur in W. Indië is in 1629 de taak opgedragen, naar recht en billijkheid recht te spreken, zonder aanzien van personen of qualiteiten, zoowel voor ingezetenen als voor vreemdelingen. Hetzelfde werd voorgeschreven aan de Schepenen, die in 1636 werden benoemd, met de toevoeging, dat ook in de aangelegenheden van de Cie (welke onder de gewone rechtspraak vielen) evenzeer de billijkheid moest worden betracht. Alle in W. Indië gevestigde Nederlanders moesten zich houden aan die wetten van Justitie en Politie, welke in het vaderland van kracht waren, of welke in de toekomst door de wetgevende macht voor de koloniën zouden worden gegeven; alle ingezetenen ressorteerden onder het naaste tribunaal, en moesten zich onderwerpen aan de uitspraken van het Bestuur [2]). De magistraten, welke door afzonderlijke groepen van kolonisten (zie hoofdstuk I) waren aangesteld, hadden voor hun ressort niet de hooge jurisdictie en mochten niet vonnissen in geschillen over bedragen van meer dan 100 gulden, terwijl van deze rechters appèl was toegestaan bij de hoogere rechterlijke colleges [3]).

Volgens de wet van 1636 hadden de Raden van Politie de gewone jurisdictie, en terwijl zij jaarlijks hun standplaatsen onderling ver-

[1]) Zie a. 11 en 12 Resolutie d. 13 Jan. 1778, Pl. B. IX 672.

[2]) Blijkens a. 13 van de Const. van 14 Mei 1632 en van 15 Juli 1633 stonden de kapiteins en de matrozen van door Nederlanders buiten de Cie om uitgeruste kapers- en andere schepen, zoolang zij zich aan de kusten van W. Indië ophielden, onder dezelfde jurisdictie als de aldaar gevestigde beambten van de Cie.

[3]) Zie a. 58 van de Const. van 1629, Pl. B. II 1244; a. 25 en 51 Const. 1636, Pl. B. II 1251, en a. 2, 12 en 17 Const. d. 26 April 1634, Pl. B. I 621 en vlgd.

ruilden, moesten zij zorgen, dat zij de bij hen aanhangig gemaakte zaken vóór het verstrijken van hun dienstjaar ten einde brachten. De Politieke Raad koos in alle steden en dorpen, die een voldoend aantal inwoners hadden, twintig personen of meer of minder, al naar omstandigheden, echter nooit meer dan dertig, uit de aanzienlijkste ingezetenen, hetzij Nederlanders, hetzij Portugeezen, hetzij dienaren van de Cie, hetzij anderen, opdat deze de Civile Officianten zouden kiezen, welk eereambt zij voor hun leven zouden bekleeden, tenzij zij van woonplaats veranderden of tegen hen een onteerend vonnis werd uitgesproken. Deze Kiezers werden in elke plaats één maal 's jaars — in 't begin van Juni — door de Politieke Raden samengeroepen, om uit de burgers een drievoudig aantal geschikte personen aan te wijzen, uit welke de Gouverneur en de Hooge Secrete Raden, of bij diens afwezigheid alléén dezen, een derde deel zouden uitkiezen (teneinde aldus de civiele officiën te bezetten) [1].

Schepenen, d.w.z. met de civiele en de crimineele rechtspraak belaste ambtenaren waren er ten getale van minstens vijf, in grootere plaatsen meer; een der Raden van Justitie, welke in de plaats verblijf hield, kon zoo noodig hun bijeenkomsten presideeren. Zij moesten zich houden aan de methode van procedeeren, welke de Staten van Holland in 1580 hadden vastgesteld, of aan die welke de Vergadering der Negentien onder goedkeuring van de S. S. G. G. alsnog zou voorschrijven. Zij moesten de processen zoo snel mogelijk ten einde brengen, zonder evenwel daardoor de partijen te schaden. Van hun vonnissen was appèl toegestaan bij het college der Raden van Politie, van wier arrest niet in hooger beroep kon worden gegaan, tenzij de Gouverneur en de Hooge Secrete Raden Mandement van Revisie en Propositie van Erreur toestonden aan de eischende partij, waarbij Reviseurs met Adjuncten werden aangewezen, in aantal gelijk aan de Raden van Politie, die het vonnis hadden uitgesproken [2].

5 Juli 1642 verordenden de S. S. G. G., dat één van de Directeuren van de kust van Africa moest zorgen, dat voor allen eerlijk en snel recht zou worden gesproken, dat de wetten van het vaderland zouden worden nageleefd zoowel als ook die, welke in die streken reeds van kracht waren, tenzij deze in strijd waren met de verordening van genoemden datum, welke verordening o.a. voorschreef, dat niemand, die wegens capitale delicten was veroordeeld, door de Directeuren mocht worden begenadigd als dit niet ten zeerste in het belang was

1) Zie a. 25, 27, 46 en 47 Const. d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1251.
2) Zie a. 48—50 l.l.

van het vaderland of van de C[ie], of niet door de wet zelf was toegestaan; bij hun terugkeer in het vaderland zouden zij zich bovendien deswege te verantwoorden hebben. Om alle „civile ende criminele faulten" te straffen en de hooge magistraten en de C[ie] daartegen te beschermen, werd door de Vergadering der Negentien een Advocaat-Fiscaal aangesteld, welke nauwkeurig moest zorg dragen, dat alle overtreders zouden worden gedagvaard voor civiele, crimineele of militaire rechtbanken, door de Directeuren in te stellen. Uitdrukkelijk wordt vermeld, dat die Fiscaal onderzoek moest doen naar belastingontduiking, voor welk geval hij een vervolging moest instellen tegen de schuldigen. Van de boeten en van hetgeen verbeurd verklaard werd, kwam een derde deel aan het Openbaar Ministerie, een derde aan de armen, een derde aan de C[ie] [1]).

Volgens het Octrooi van 1682 moest de Gouverneur met den Raad twaalf personen voordragen, waaruit hij zelf er zes moest kiezen, welke den Raad van Justitie zouden vormen. Telkens na twee jaren moesten op dezelfde wijze zes personen worden voorgedragen, uit welk zestal de Gouverneur telkens een drietal aanwees, om zoo den Raad van Justitie te hernieuwen. De Gouverneur was tevens Voorzitter van dezen Raad [2]).

Bij decreet van 16 Mei 1759 werd bepaald, dat de Gouverneur en de Raden van Suriname, die van Politie zoowel als die van Justitie, hun vonnissen in het openbaar moesten uitspreken [3]).

§ 2.

Met de *civiele rechtspraak* in West Indië waren in 't eerst drie Raadsheeren belast, welke door den Raad voor drie maanden benoemd werden, zoodat alle Raadsheeren om beurten deze taak hadden te vervullen. De wijze van procedeeren was dezelfde als die, welke in het vaderland gebruikelijk was of anders zoodanig als de Vergadering der Negentien het wenschte; de zaken moesten zoo snel mogelijk en met zoo weinig mogelijk kosten worden berecht. Voor geschillen betreffende een bedrag van meer dan 25 gulden bestond van hun sententie, interlocutoir zoowel als definitief, beroep op den geheelen Raad, van wiens arrest geen appèl was toegelaten [4]).

[1]) Zie a. 21—25 Provision. Instr. van Afr. d. 5 Juli 1642, Pl. B. II 1271.

[2]) Zie a. 24 Octrooi van 23 Sept. 1682, Pl. B. III 1428; a. 4 Instr. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1337. Vgl. a. 5 Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1280.

[3]) Zie Pl. B. VIII 1225.

[4]) Zie a. 56 en 57 l. Const. van 1629, alwaar men leest: „doch de proceduren zoo kort ende sommier maecken, sonder lange treyneringe, als eenighsints nae de nature van saecken, ende parthijen onverkort, doenlijck sal wesen."

Bij decreet van 13 Jan. 1778 is het appèl van vonnissen van de rechters der W. I. koloniën op deze wijze geregeld, dat van vonnissen in causa possessoria geen beroep werd toegestaan, anders dan van die in causa petitoria. Evenmin kon men in appèl gaan van een interlocutoir vonnis van een gerechtshof, of van een beschikking, waarbij een rechter zich uitsprak vóór de ouders, die het huwelijk hunner kinderen wilden beletten; noch ook van een vonnis betreffende geschillen over een bedrag van minder dan 600 gulden; terwijl alle vonnissen, waarbij succumbent werd veroordeeld tot het betalen van een geldsom, onder cautie werden ten uitvoer gelegd, ook al werd bij de S. S. G. G. in hooger beroep gegaan [1]).

Nadat partijen hun zaak hadden voorgedragen en de S. S. G. G. hadden besloten, dat de ordinaire procedure zou worden gevolgd, moesten partijen de op het proces betrekking hebbende stukken inleveren, terwijl de partij, die hieraan niet voldeed, zich aan nadeel blootstelde. Ook konden bij de S. S. G. G. „brieven van requeste civile" worden aangevraagd om een wijziging der procedure te bekomen, welke anders niet kon worden toegestaan, terwijl daarna de S. S. G. G. zelf den gang der procedure regelden [2]).

Voor de civiele rechtspraak in Suriname zorgde de Gouverneur met zes andere nobiliores, uit de Raden van Politie of uit de kolonisten te kiezen op de wijze, zooals die in het hoofdstuk over de inrichting van het Bestuur is aangeduid. Vonnis moest bij meerderheid van stemmen worden gewezen; bij staking van stemmen was die van den Gouverneur beslissend [3]). 8 Juni 1740 verklaarden de S. S. G. G. dat het Hof van Civiele Justitie geenszins ondergeschikt was aan den Raad van Politie of aan het Hof van Crimineele Justitie, ook al waren de Raden van Politie hooger in rang [4]).

29 Oct. 1754 schreven de S. S. G. G. voor, dat in Suriname bij den verkoop der goederen in geval van faillissement de vaderlandsche wijze van procedeeren zou worden gevolgd en dat dezelfde regels t.a.v. praeferente en concurrente crediteuren zouden worden in acht genomen; sinds 26 Maart 1760 gold dit zelfde voor Berbice en alle koloniën van de W. I. Cie [5]).

---

[1]) Zie a. 1—5 van genoemd Decr., Pl. B. IX 671.
[2]) Zie a. 13—27, 29 en 30 ibidem.
[3]) Zie a. 23 van het Octrooi van 23 Sept. 1682, Pl. B. III 1428; a. 10 Instr. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1338; a. 13 Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1281.
[4]) Zie Pl. B. VI 1421.
[5]) Zie de betreffende decreten, Pl. B. VIII 1227, 1235 en vlgd.

20 Mei 1777 is een regeling getroffen voor den verkoop van goederen van insolvente debiteuren in Essequebo en Demerara [1]).

Een decreet van 15 Dec. 1749 verbood aan „Directeuren of Dirigeerende Bedienden der Plantagien" haar eigenaren, indien deze in het vaderland woonachtig waren, in de kolonie in rechten te vervolgen, terwijl werd bepaald, dat die eigenaren voor een bevoegden rechter zouden worden gedaagd; een door een ander gerecht tegen hen gewezen vonnis zou nietig zijn [2]).

§ 3.

Crimineele rechtspraak. De hoogste militaire overheden, zoowel van de land- als van de zeemacht, vormden, evenals in het vaderland, een krijgsraad volgens het voorschrift van 1629, en berechtten overtredingen en delicten van militairen, mits deze van zuiver militairen aard waren. In 1636 is den Gouverneur en den Hoogen Secreten Raden opgedragen te zorgen voor de instelling van militaire gerechtshoven, een opperste en lagere, uit de „aensienlyckste Officieren" van leger en vloot samengesteld, welke hoven die taak moesten overnemen [3]).

Over andere delicten rechtte een gewone rechter, aan welken in een zaak tegen soldaten of matrozen werden toegevoegd, eerst de Generaal en de Gouverneur, daarna in diens plaats een Kolonel of een „Commandeur te Water", of ook, volgens beide regelingen, de Kapitein onder welken de beklaagden dienden. In 1636 is bovendien aan de Hooge Regeering de bevoegdheid verleend vast te stellen, of een zaak door den krijgsraad of wel door den gewonen rechter moest worden behandeld [4]).

De militaire overheden moesten zorgen, dat zij die in flagranti delicto waren betrapt aan den rechter werden overgeleverd en waren gehouden, hulp en bijstand te verleenen bij hun arrestatie en bij de uitvoering van het vonnis, indien de openbare orde dit eischte en de Raad het gelastte. Zoo is bepaald in 1629; maar in 1636 is dezelfde taak uitdrukkelijk opgedragen aan de officieren van de zeemacht, en

---

[1]) Zie Pl. B. IX 535.

[2]) Zie Pl. B. VII 1584.

[3]) Zie a. 48—50 Const. d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1243, alwaar de militaire delicten omschreven zijn; a. 38 en 39 Const. d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1253. Vgl. a. 14 en 16 Prov. Instr. v. Afr. d. 5 Jul. 1642, Pl. B. II 1270.

[4]) Zie a. 51 l.l. van 1629; a. 39 en 40 l.l. van 1636. Vgl. a. 17 van genoemde wet van 1642.

hebben de S. S. G. G. alle overtreders met straffen bedreigd, welke moesten worden opgelegd krachtens vonnis van den Gouverneur en den Hoogen Raad [1]).

Opdat de ordonnantiën en civiele keuren zoowel van de Cie als van het Bestuur zouden worden nagekomen, moest het Bestuur op alle plaatsen, waar werd recht gesproken, een Schout, een Advocaat-Fiscaal en een Substituut aanstellen, terwijl aan deze magistraten drie dienaren werden toegevoegd, welke de delinquenten moesten arresteeren en de vonnissen moesten uitvoeren [2]).

In 1629 is de jurisdictie in crimineele zaken opgedragen aan den Raad, welke daartoe werd bijeengeroepen, terwijl de Advocaat-Fiscaal belast was met het openbaar ministerie; hij moest zich houden aan den stijl van procedeeren van de Republiek, aan de gewoonte en aan het geschreven gemeene recht [3]).

Volgens de regeling van 23 Aug. 1636 hadden vijf Raden van Politie deze jurisdictie ter plaatse waar de Hooge Secrete Raden waren gevestigd, en in de afzonderlijke Capitaniën en steden één Raadsheer van Politie met een subaltern college van Justitie, dat aldaar zou worden ingesteld, met den Schout of Fiscaal of zijn Substituut als aanklager, mits een dergelijk college uit ten minste vijf personen bestond. De boeten wegens crimineele delicten werden genoten door den Schout of door den Advocaat-Fiscaal volgens de hem gegeven voorschriften; doch van deze bepaling stond in bepaalde gevallen de Vergadering der Negentien een uitzondering toe ten bate van de Raden van Politie [4]).

6 Nov. 1645 is bepaald, dat de President en de Raden, de Raden van Justitie, de Rekenmeesters en andere dienaren van de Kerk, van Politie en Militie moesten beëedigen; overtreders moesten worden beboet en bestraft door den Raad van Justitie of door lagere gerechtshoven, of van hun bediening worden ontzet of worden gedeporteerd door den President met de Raden, zonder aanzien des persoons [5]).

21 Juli 1614 gelastten de S. S. G. G. den Openbaren Aanklager en

---

[1]) Zie a. 5 21.l. van 1629; a. 41 l.l. van 1636.

[2]) Zie a. 53 l.l. van 1629; a. 43 l.l. van 1636, waar wordt bepaald, dat de Gouverneur en de Hooge Raad deze ambtenaren moest aanstellen, na ook het advies van de Raden van Politie te hebben ingewonnen; volgens a. 76 van die Constitutie moest ook een Actuaris aan dat college worden toegevoegd.

[3]) Zie a. 54 en 55 l.l. van 1629; a. 44 l.l. van 1636.

[4]) Zie a. 42 en 45 l.l. van 1636.

[5]) Zie a. 7 van de gemelde Constitutie van 1645, Pl. B. II 1265.

den Geweldigen Provoost van het Fort van Nassau op de kust van Guinea toe te zien, dat de Nederlanders noch te land noch ter zee de inboorlingen zouden lastig vallen, overtreders te arresteeren en voor den Commandeur en den Krijgsraad van het Fort van Nassau te leiden, en schuldigen tot lichamelijke straffen of geldboete of ook tot de doodstraf te veroordeelen, volgens het recht en de gewoonte van de Republiek. Bovendien moesten alle scheepskapiteins, welke op die kust vertoefden, deel uitmaken van dien krijgsraad [1]).

Aan het hoofd van den Krijgsraad van Africa, zooals die 5 Juli 1642 was ingesteld, stond een van de Directeuren, welke te dier plaatse verblijf hield, of, bij diens afwezigheid, de hoogste der militaire bevelhebbers, terwijl bovendien ook scheepskapiteins als rechters konden worden toegelaten; de Hoofd-Officier, onder wien de delinquent, 't zij in het leger of bij de marine, diende, was verplicht de behandeling van de zaak bij te wonen [2]).

21 Nov. 1768 is bepaald, dat de Directeur-Generaal en de Raden van de Kust van Africa volgens geschreven recht de dienaren van de C[ie] moesten berechten, welke beschuldigd waren van bedrog, doordien zij n.l. de zegels van de C[ie] hadden nagemaakt [3]).

In de kolonie Suriname is bij het Octrooi van 23 Sept. 1682 de geheele crimineele rechtspraak opgedragen aan den Gouverneur en de Raden van Politie. De Gouverneur mocht niemand, die door den Raad was ter dood veroordeeld, begenadigen, dan om zeer gewichtige redenen en na ingewonnen advies van den Raad van Politie [4]).

Volgens de instructie van 5 Jan. 1689 vormden de Commandeur, Kapiteins, Luitenants en Vendrigs een lageren of gewonen Krijgsraad, om militaire overtredingen en delicten te behandelen [5]).

Aan den Gouverneur en den Raad van Suriname is 15 Maart 1755 het recht van politieke uitzetting verleend [6]).

Bij instructie van 17 Nov. 1769 is den Gouverneur opgedragen, geen dienaar van de C[ie], welke te kort schoot in de vervulling van zijn ambt, ter berechting naar het vaderland te zenden, maar hem te

---

[1]) Zie Pl. B. II 1233.

[2]) Zie a. 14—17 en 26 Prov. I. van Afr. d. 5 Juli 1642, Pl. B. II 1270 en vlgd.

[3]) Zie a. 16 Instr. van genoemden datum, Pl. B. IX 1272.

[4]) Zie a. 22 van dat Octrooi, Pl. B. 1428; a. 10 Instr. d. 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1338. Vgl. a. 13 Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1281.

[5]) Zie a. 6, Pl. B. IV 1338.

[6]) Zie Pl. B. VIII 1222.

dagen voor de aldaar (in Suriname) ingestelde rechterlijke colleges, tenzij de Bewindhebbers anders zouden gelasten [1]).

23 Maart 1772 werd den bewoners van Essequebo voorgeschreven, gehoorzaamheid te betoonen aan het Bestuur van die Kolonie, en zich van alle onrecht en beleedigingen te onthouden; ditzelfde is door een ander placaat, gedateerd van 6 Aug. 1776, eveneens bepaald voor de kolonie Demerara [2]).

10 Aug. 1778 schaften de S. S. G. G. voor de Oost- en West-Indische koloniën het recht van confiscatie van goederen af [3]).

§ 4.

Burgerlijk recht. Voor het huwelijksrecht, het huwelijksgoederenrecht, voor het costumier en testamentair erfrecht had voor alle plaatsen waar het gezag van de S. S. G. G. en de W. I. Cie gold, de Politieke Ordonnantie van de Staten van Holland en West-Friesland van 1580 kracht van wet [4]).

Vervreemding en overdracht van onroerend goed moest, opdat generale en speciale hypotheek geldig zouden zijn, geschieden ten overstaan van de drie Commissarissen van Civiele Justitie, welke de brieven moesten zegelen, en door den Assessor worden geregistreerd, zooals in het vaderland gebruikelijk was. Bij alle contracten zouden de gemeene geschreven rechten van het vaderland worden in acht genomen [5]).

De kolonisten bezaten de hun toegewezen akkers, met vrije jacht op aanliggend terrein, als „een onversterfelijk leen te verheergewaden als 't versterft", d.i. niet terugkomende aan de C[ie], zoolang er nog een bloedverwant, zelfs van den tienden graad, aanwezig was, welke als wettige erfgenaam binnen jaar en zes weken na den dood van den erflater aan de Cie voor elke 25 morgen land een gulden betaalde [6]).

---

1) Zie a. 14, Pl. B. IX 1281.

2) Zie Pl. B. IX 1290.

3) Zie Pl. B. IX 458.

4) Zie a. 59 Const. d. 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1245, waaruit blijkt, dat de S. S. G. G. van meening waren, dat de Koloniën gemakkelijk deze Ordonnantie konden volgen inplaats van de gemeene coustume, daar deze wel jonger was, maar toch slechts weinig van die Ordonnantie verschilde; a. 2 Const. d. 26 April 1634, Pl. B. I 621 en a. 52 Const. d. 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1256.

5) Zie a. 60 en 61 Const. l. van 1629; a. 53 Const. l. van 1636, dat voorschrijft, dat al die acten moesten worden opgemaakt voor de Schepenen en hun Actuaris; a. 54 van die Const.

6) Zie a. 21 Const. l. van 1634, l.l. p. 624. Cf. de Groot. Inl. II 41, § en vlgd.

Ten aanzien van de slaven in West-Indië golden de wetten en constituties voor slaven en andere onvrijen van het gemeene recht, alsmede die ,welke de Vergadering der Negentien alsnog zou willen geven [1]).

Het intestaat-erfrecht in Suriname werd 30 Aug. 1742 aldus geregeld, dat het placaat van de Staten van Holland en West-Friesland van 18 Dec. 1599 [2]) zou worden gevolgd ten aanzien van het z.g. Aasdomsrecht, zóó, dat bij de successie van de politieke, kerkelijke en militaire dienaren van de Societeit van Suriname het recht zou worden toegepast van de plaats, waar zij het laatst waren gedomicilieerd, niet van de plaats, van waar zij naar de Kolonie waren vertrokken; terwijl verdere bijzonderheden zouden worden geregeld volgens het besluit van de Directeuren van de Societeit, d.d. 27 Juni 1720. In zake de nalatenschap van zeeofficieren en schepelingen en van soldaten, welke hadden dienst genomen bij de Societeit van Suriname, moest, voor geval zij op de reis naar de Kolonie waren overleden, het recht worden gevolgd van de plaats, van waar zij waren vertrokken. Het recht van hun laatste woonplaats gold bij de nalatenschappen dergenen, die niet als dienaren van de Societeit waren overleden, wanneer zij b.v. de reis naar Suriname hadden aanvaard om zich daar te vestigen; evenzoo behielden zij, die voor minder dan een jaar in Suriname hadden vertoefd om er plantages aan te leggen hun domicilie in het vaderland, met het daar geldende intestaat-erfrecht [3]).

17 Nov. 1752 is bepaald, dat men ook voor Curaçao op de nalatenschappen ab intestato het z.g. Aasdomserfrecht zou toepassen volgens het Placaat van de Staten van Holland en West-Friesland van 18 Dec. 1599 [4]), terwijl ook de regelingen, welke vóór deze Constitutie in zake van erfrecht waren getroffen, werden gewettigd [5]).

29 Mei 1753 is bepaald, dat voor het eiland Curaçao in zake huwelijksrecht de regeling van 18 Maart 1656 [6]) voor de gewesten en de plaatsen onder het gezag van de S. S. G. G. zou worden gevolgd en dat vooral § 36 moest worden nagekomen, waarbij minderjarigen

---

[1]) Zie a. 86 van gemelde Const. van 1636, l.l. p. 1261.
[2]) Zie Pl. B. I 343.
[3]) Zie Pl. B. VII 1573.
[4]) Het is duidelijk, dat Pl. B. VIII 1217 ten onrechte het jaartal 1699 aangeeft.
[5]) Zie Pl. B. l.l.
[6]) Zie Pl. B. II 2429.

verboden was te huwen zonder toestemming van ouders of voogden of verwanten [1]).

18 April 1763 verordenden de S. S. G. G., dat op het eiland St. Eustatio ten aanzien van het intestaat-erfrecht de Politieke Ordonnantie van 1580 moest worden toegepast met de Verklaring van die Ordonnantie, 13 Mei 1594 gegeven door de Staten van Holland en West-Friesland [2]).

Voor de regeling der nalatenschappen van de dienaren der W. I. Cie, overleden op de kusten van Africa, vergelijke men §§ 39—42 van de Instructie van 21 Nov. 1768 [3]).

2 Dec. 1634 bepaalden de S. S .G. G., dat diegenen in Oost-Indië van Nederlanders ab intestato moesten erven, welke daartoe gerechtigd waren volgens de regelingen van het gewest, vanwaar de overledene afkomstig was, zoolang althans nog geen andere wetten omtrent erfrecht op hun gezag voor Indië zouden zijn gegeven; van deze bepaling kon echter bij huwelijksvoorwaarden, bij testament of door overeenkomst worden afgeweken. Wanneer derhalve in Zeeland b.v. het schependomsrecht gold, krachtens hetwelk de goederen der nalatenschap devolveerden naar de lijn, vanwaar ze waren gekomen (paterna paternis, materna maternis), werd van een overledene niet de echtgenoot(e) ab intestato tot de erfenis geroepen, maar eerst de kinderen, daarna de naaste bloedverwanten, 't zij dat ze in Indië, 't zij dat ze in het vaderland verblijf hielden; wanneer ze n.l. in Indië vertoefden, werden ze niet alleen geacht, hun vaderland niet te hebben verlaten, maar zelfs gerekend hun staatsburgerschap te hebben behouden [4]).

Toen de Bewindhebbers van de Oost-I. Cie er op aandrongen, dat de S. S. G. G. een vaste regeling zouden ontwerpen aangaande het intestaat-erfrecht voor die personen, welke in Oost-Indië of gedurende de reis daarheen overleden, is 10 Jan. 1661 toegestaan hetgeen reeds in 1629 en 1636 ter wille van de W. I. Cie was bepaald, dat n.l. voor alle ingezetenen van het Indische gebied, dat aan de macht van de S. S. G. G. was onderworpen, de Politieke Ordonnantie van de Staten van Holland en West-Friesland van 1580 zou gelden, alsmede voor hen, die op de heen- of de terugreis overleden. Deze

---

[1]) Zie Pl. B. VIII 1219.
[2]) Zie Pl. B. IX 1268.
[3]) Zie Pl. B. IX 1275.
[4]) Zie Acte v. Verklaringe, op 't stuck v. d. Successie, enz. Pl. B. II 1322 en vlgd. Voor deze plaats en volgende vergel. vooral H. de Groot I 28.

Ordonnantie moest worden toegepast volgens de Verklaring van de Staten van Holland van 13 Mei 1594 [1]), op deze wijze dus, dat de overlevende vader of moeder met de broers en zusters, 't zij volle of halve van vaders- of moederszijde, en met de kinderen en kleinkinderen van broers en zusters volgens het recht van vertegenwoordiging, samen zouden opvolgen in de geheele nalatenschap, met dien verstande, dat vader of moeder de helft, de anderen de andere helft bekwamen, mits de broers en zusters, of hun kinderen en kleinkinderen, met den overledene verwant waren door de(n) te voren overleden vader of moeder. Alleen de kinderen (of kleinkinderen) van broers of zusters concurreerden bij plaatsvervanging met hun grootvader of grootmoeder en kregen hun deel van de tweede helft. Wanneer alleen de vader of de moeder nog in leven waren, kwam de erfenis toe aan deze(n), met uitsluiting van de geheele zijlinie. Indien echter grond, gebouwen of andere onroerende goederen tot de nalatenschap behoorden, zoo gold daarvoor het recht en de gewoonte van de provincies, quartieren of landstreken, waar die onroerende goederen gelegen waren [2]).

Nadat door de Bewindhebbers van Oost-Indië aan de S. S. G. G. was verzocht, ten behoeve van hun dienaren, welke in Indië overleden waren zonder in die streken kinderen, een vrouw of erfgenamen na te laten, Curatoren voor de nalatenschap te mogen aanwijzen, zooals reeds gedurende 50 jaar gebruikelijk was, is hun 20 Nov. 1671 dit voorrecht verleend voor de gevallen, waarin de overledene zelf geen executeur-testamentair of beheerder van de nalatenschap zou hebben benoemd. Zoo bepaalden de Staten, dat de Cie haar dienaren in Indië zou voorschrijven, in dergelijke gevallen iemand te kiezen uit daartoe geschikte personen in de plaats, waar de overledene was gedomicilieerd, of waar het noodig zou zijn, zijn goederen te beheeren.

De Curatoren waren bevoegd „omme de sterfhuysen te doen redden", de zaken te regelen, processen, zoo actieve als passieve, bij of tegen den Fiscaal of particulieren te intendeeren, waar te nemen en te vervolgen en in 't algemeen al datgene te doen, waartoe de erfgenamen, indien aanwezig, gerechtigd zouden zijn geweest. Bovendien droegen zij in Indië alle activa af aan de Cie, opdat deze die zou overmaken aan de wettige erfgenamen, terwijl noch dezen, noch iemand anders bezwaar mochten maken tegen het beheer der Curatoren, behalve in Indië zelf. — Wie voorgaven, eenig recht op de

[1]) Zie Pl. B. I 342.
[2]) Zie Octroy, verleent aen de O. I. C., enz., d. 10 Jan. 1661, Pl. B. II 2633.

nalatenschap te hebben, konden een ander met het beheer daarover belasten, voorzooverre de Curatoren er nog niet mee gereed waren; wat echter de door de C'* aangewezen Curator reeds had verricht, bleef volledig van kracht. Door allen, die er belang bij hadden, kon ook per procuratie van den Curator in Indië verantwoording worden gevraagd [1]).

§ 5.

Bij wijze van appendix zullen wij aan het voorafgaande eenige besluiten van de S. S. G. G. toevoegen, welke wel-is-waar niet als wetgeving te beschouwen zijn, daar zij meer het karakter dragen van rechterlijke beslissingen, en daarom buiten het kader van dit onderzoek vallen, maar die toch ten zeerste de vermelding waard zijn, omdat eruit blijkt, hoe aanzienlijk de invloed was, welke de S. S. G. G. op den gang van zaken in de koloniën uitoefenden.

Toen dus de inwoners van Suriname klaagden, dat de Gouverneur en de Politieke Raad hun te zware lasten hadden opgelegd ten aanzien van het herstellen der versterkingen, en dat de Bewindhebbers van de C'* hun geen voldoende hulpmiddelen hadden verstrekt, gaven de S. S. G. G., nadat het verweer van de Bewindhebbers was gehoord, 23 Juni 1713 de zaak te berechten aan de Staten van Holland en West-Friesland, daarbij bepalend, dat gedurende het proces de inwoners aan het Bestuur moesten gehoorzamen en belasting moesten betalen, zonder dat zij geheime bijeenkomsten hielden, op straffe van gevangenneming, verbanning of dergelijke maatregelen, tegen overtreders te nemen door den Gouverneur en den gemelden Raad, volgens het Privilege [2]) en het gemeene recht [3]).

22 Dec. 1713 hebben de S. S. G. G. de Bewindhebbers van een dergelijke klacht van de kolonisten, dat ze n.l. door hun schuld ten gevolge van een inval van vijanden groot nadeel hadden geleden, vrijgesproken, terwijl zij bovendien vaststelden, dat tol, cijns en prijzen van slaven, aan de Bewindhebbers verschuldigd, alsnog moesten worden voldaan, en dat de Gouverneur met den Politieken Raad zouden beoordeelen, in hoeverre zij hun vroegere resoluties wenschten te hernieuwen om bij een zeker aantal slaven een blanken

---

[1]) Zie Octroij v. d. O. I. C., om Curateurs te mogen stellen over Boedels van hare Dienaers in I. stervende d. 26 Nov. 1671, Pl. B. III 1310.

[2]) D.w.z. het meergemelde Octrooi d. 23 Sept. 1682, a. 22, Pl. B. III 1428.

[3]) Zie het decreet Pl. B. V 1538.

opzichter te doen houden, en omtrent de gehoorzaamheid welke in tijd van oorlog of van andere beproevingen door de inwoners aan het Bestuur moest worden betoond [1]).

Bij decreet van 5 Jan. 1737 is de amnestie bekrachtigd welke namens de S. S. G. G. door den Gouverneur en den Raad van Oost-Indië naar aanleiding van gebeurtenissen op Ceylon in 1729 was verleend aan zes personen, welke daar leden van den krijgsraad waren geweest [2]).

28 Jan. 1737 bekrachtigden de S. S. G. G. de venia aetatis, welke door den Directeur van Curaçao aan een particulier was toegestaan, daarbij bepalende, dat in de toekomst de Bewindhebbers van de W. I. Cie ervoor moesten zorgen, dat de Directeur van Curaçao of van andere koloniën niet zelf dergelijke venia zouden verleenen, maar den minderjarige, die erom verzocht, zouden verwijzen naar de S. S. G. G. [3]).

Bij decreet van 15 Sept. 1740 zijn eenige geschillen beslecht tusschen den Directeur-Generaal van Curaçao en kapiteins van oorlogschepen van de Republiek [4]).

10 April 1750 is door de S. S. G. G. beslist, dat een scheepskapitein, die op de kust van Guinea bij verstek was veroordeeld omdat hij inboorlingen en slaven vandaar had weggevoerd, en die te Amsterdam was gearresteerd door de Bewindhebbers van de Cie, aan de Schepenen van die stad ter berechting zou worden overgegeven, welke meenden, dat deze zaak tot hun competentie behoorde [5]).

Toen de Gouverneur van Suriname het huwelijk van een der Raden van Politie ongeldig had verklaard, en hem met geweld de samenwoning met zijne echtgenoote had belet en hem als Raadsheer had geschorst, bepaalden de S. S. G. G., dat de Gouverneur hem in al zijn rechten zou herstellen en zich in de toekomst van een zoo eigenmachtig handelen zou hebben te onthouden; indien hij een klacht tegen dien persoon had, moest hij de zaak voor de S. S. G. G. zelf brengen [6]).

16 Jan. 1749 beslechtten zij een geschil tusschen de Directeuren van de Societeit van Suriname en den Gouverneur, de Politieke

---

1) Zie het decreet Pl. B. V 1540.
2) Zie Pl. B. VI 1396.
3) Zie dat decreet Pl. B. VI 1418.
4) Zie Pl. B. VI 1422.
5) Zie Pl. B. VII 983.
6) Zie Pl. B. VII 1575.

Raden en de ingezetenen over het loon van slaven, die ze hadden gebruikt voor het bouwen van het fort Amsterdam [1]).

12 Jan. 1753 kregen de Gouverneur en de Raden van Justitie van de kolonie Suriname opdracht, aandacht te schenken aan tot hen gerichte letteren requisitoir, die aan een particulier waren verleend, welke voor het Hof van Holland had getriumpheerd over een ander, die bij verstek veroordeeld en naar Suriname vertrokken was [2]).

20 Juli 1753 is algemeene amnestie toegestaan van alle overtredingen voortgekomen uit een verschil van meening tusschen den Gouverneur, de Raden van Politie en andere ingezetenen van Suriname [3]).

11 Nov. 1755 kregen Gouverneur en Raden van Suriname opdracht, acht te geven op het voorrecht van boedelbeschrijving, door den Hoogen Raad van Holland verleend aan den erfgenaam, een ingezetene van Nederland, t.a.v. de successie van een in Suriname overleden persoon [4]).

Bij decreet van 28 Jan. 1761 beslisten de S. S. G. G., dat de sententie van de Raden van Curaçao, waarbij ze een particulier toestonden een huwelijk aan te gaan, van kracht zou zijn, ondanks het feit, dat de Gouverneur, welke het huwelijk had willen beletten, revisie van die sententie had aangevraagd [5]).

Bij decreet van 16 Mei 1759 is den Raden van Justitie van Suriname verboden, zich in te laten met zaken, die niet tot hun civiele jurisdictie behoorden, zooals crimineele processen of fiscale aangelegenheden [6]).

24 April 1760 hebben de S. S. G. G. toegestaan, dat een geconsigneerde boete van revisie van een sententie van het civiele gerechtshof van Suriname zou worden gerestitueerd, daar het proces bij accoord was geëindigd, op welk accoord brieven van acquiescement waren verleend [7]).

---

[1]) Zie Pl. B. VII 1576.
[2]) Zie Pl. B. VIII 1218.
[3]) Zie Pl. B. VIII 1219.
[4]) Zie Pl. B. VIII 1222.
[5]) Zie Pl. B. VIII 1224.
[6]) Zie Pl. B. VIII 1226.
[7]) Zie Pl. B. VIII 1236. Meerdere voorbeelden van Jurisdictie van de S. S. G. G. kan men o.a. vinden: Pl. B. VII 1575, VIII 1227, IX 1268 en 1290.

HOOFDSTUK IV.

Over de Geldmiddelen.

§ 1.

Met het *beheer van de geldmiddelen in W. I.* waren krachtens de Ordonnantie van 13 Oct. 1629 twee Raden belast, de Tresoriers. Van deze, die in den beginne door de Vergadering der Negentien waren aangesteld, legde na zes maanden één bij loting zijn ambt neer, terwijl een andere Raadsheer door den Raad zelf in zijn plaats werd aangewezen; en zoo legde telkens na zes maanden één zijn ambt neer en bekleedde elke Tresorier die waardigheid gedurende een jaar, met uitzondering alleen van dengene, die het eerst was afgetreden. Wanneer zij hun ambt aanvaardden, legden zij een eed af voor den Raad. Volgens de constitutie van 23 Aug. 1636 werden door den Gouverneur en de Hooge Secrete Raden twee Tresoriers benoemd uit de Raden van Politie, welke dat ambt voor een jaar zouden waarnemen, aan 't eind waarvan om beurten telkens één zou aftreden, en een ander in diens plaats werd aangewezen [1]).

De Thesoriers waren belast met het beheer en met de ontvangst van de opbrengst van alle onroerende goederen, domeinen en heerlijke rechten, welke door verbeurdverklaring of door occupatie aan de Cie waren gekomen, alsook van tollen, tienden, erfpachten, cijnsen enz., kortom, van alle baten en alle inkomsten, welke taak in Africa was opgedragen aan de Directeuren [2]).

Buit, welke niet naar het vaderland werd gezonden, werd met een inventaris en een taxatie, behoorlijk geattesteerd en gemerkt, door de Tresoriers in ontvangst genomen en aan de Commissarissen overgegeven, welke daarvan quittantie stelden om ervoor aansprakelijk te kunnen zijn, terwijl bij de regeling van 1636 bepaald is, dat alle goederen, die niet in W. I. zouden worden behouden, onverwijld naar de afzonderlijke Kamers in het vaderland moesten worden gezonden. De Commissarissen waren voor de opbrengst van die goederen verantwoording schuldig, volgens de eerste regeling aan de C[ie], volgens

---

[1]) Zie a. 34 Const. van 1629, Pl. B. II 1241 en a. 57 Const. van 1636, p. 1256.

[2]) Zie a. 35 en 36 van gemelde Const. van 1629; a. 58 van die van 1636 en a. 27 Provision. Instr. v. Afr. d. 5 Juli. 1642, Pl. B. II 1272.

de tweede aan de Tresoriers. De Tresoriers moesten voor alle betalingen aan de Cie quitantie stellen [1]).

In de door de Cie bezette gebieden moesten zij aan de soldaten maandelijks soldij uitkeeren, aan ieder volgens de monster-rollen, voorzoover de Vergadering der Negentien door middel van leeningen of op andere wijze meende te kunnen betalen; aan de bezettingen in andere plaatsen of sterkten, 't zij op het vaste land, 't zij op eilanden, moesten zij geld zenden, zóó dat de soldaten uitbetaald kregen door een door den Raad speciaal daartoe aangewezen Commissaris, welke een quitantie had te vorderen, geteekend door de aanvoerders van de troep. Bij het reglement van 1636 is de uitbetaling der soldij aan de troepen opgedragen aan de Politieke Raden buiten hun standplaats in de verschillende gewesten, welke bij de Tresoriers een dergelijke quitantie moesten inleveren en verantwoording schuldig waren. De Tresoriers zorgden ervoor, dat de schulden van de Cie voor alle openbare werken in steden of sterkten betaald werden en dat de aannemers op geenerlei wijze de Cie benadeelden. Geen betaling kon geschieden dan bij mandaat van het Opperbestuur, voorzien van de handteekening van den President en van ten minste één Raadsheer, die niet tevens Tresorier was; de crediteur moest daarvoor dezen of den Raadsheeren buiten hun standplaats een quitantie geven. De Tresoriers moesten in een speciaal boek aanteekening houden van de ontvangen en uitgegeven specie [2]).

Aan het einde van elke zesmaandelijksche periode moesten de Tresoriers een balans opmaken en bij den Raad indienen. Daarna deed elk van de beide Tresoriers, zoowel degene, die aftrad als degene, die aanbleef, binnen twee of drie weken verantwoording van zijn beheer; later moesten ze iedere maand bij den Gouverneur en de Hooge Secrete Raden een staat van inkomsten en uitgaven inleveren; aan 't eind van het jaar moesten zij, binnen de eerste drie weken van het volgende jaar, verantwoording afleggen, waarvan het Bestuur zoo spoedig mogelijk een authentiek afschrift aan de Vergadering der Negentien moest zenden [3]).

Toen in 1636 de zorg voor de financiën aan den Gouverneur en de Hooge Secrete Raden werd opgedragen, schreven de S. S. G. G. hun uitdrukkelijk voor, toe te zien, dat alle domeinen en alle rechten en inkomsten van de Cie werden geïnd en dat de salarissen der

---

[1]) Zie a. 37—39 Const. van 1629; a. 59 en 60 van die van 1636.
[2]) Zie a. 40—44 Const. van 1629; a. 48 en 63—66 van die van 1636.
[3]) Zie a. 45—47 Const. van 1629; a. 61 en 62 van die van 1636.

beambten werden uitbetaald. Aan de Raden van Politie, aan al degenen, die bij aanbestedingen hadden mee te werken, aan krijgsoversten, alsook aan Commandeurs van particuliere Plaatsen, is verboden, eenig werk aan te nemen of zich te interesseeren bij dergelijk werk, op straffe van het viervoud te moeten betalen aan de Cie en hun post te verliezen [1]).

De Vergadering van de Negentien voegde aan de Tresoriers een generalen Boeckhouder toe, welke volgens zijn commissie ende instructie de generale boecken van alle financieele zaken der Cie moest bijhouden. Aan dezen deden alle ontvangers en andere beheerders van goederen van de Cie minstens om de drie maanden verantwoording, en zij gaven hem een inventaris van de goederen van de Cie, die aan hun hoede waren toevertrouwd, welke inventaris behoorde te zijn bekrachtigd door zoo mogelijk twee Raden van Politie, of door een Raadsheer en een gequalificeerd beambte van de Cie, welke op dezelfde standplaats was gedomicilieerd als die Raadsheer. Die inventaria werden, na te zijn onderzocht door het college der Raden van Politie, opgezonden aan den Gouverneur en de Hooge Secrete Raden, welke aan de Vergadering van de Negentien moesten meedeelen, aan welke zaken men in W. I. behoefte had en wat zij verlangden, dat de Vergadering hun zond. De Boekhouder ontving zijn instructie van de Vergadering der Negentien; de Raden van Politie bezaten daarvan een afschrift, opdat ze zich konden vergewissen, of hij zich wel nauwgezet daaraan hield [2]).

Nadat in 1645 het beheer der financiën aan den President met de vier Raden was toevertrouwd, hebben de S. S. G. G. aan die voorschriften nog de bepaling toegevoegd, dat ze aan geen der beambten mochten toestaan, uit Brazilië te vertrekken, voordat hij rekening en verantwoording had afgelegd [3]).

Ingevolge de Constitutie van 5 Juli 1642 moesten de Directeuren van de kust van Africa een beschrijving en een inventaris van alle goederen van de Cie aan de Vergadering der Negentien zenden, en uit hun midden één hunner aanwijzen om er in 't bijzonder voor te zorgen, dat alle geldelijke aangelegenheden goed werden beheerd; echter waren allen solidair aansprakelijk voor ieders beheer, en zij moesten zich van elkaars beleid op de hoogte houden. Voorts moesten zij zorg dragen, dat de geheele administratie werd gevoerd door den

---

1) Zie a. 15 en 67 van de Const. van 1636, Pl. B. II 1250.
2) Zie a. 69—72 ibidem, p. 1258.
3) Zie a. 7 van de Const. van 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1265.

generalen boekhouder en drie klerken, die uit het vaderland waren gezonden om voor een gedeelte de zorg voor de administratie der geldmiddelen en van den handel op zich te nemen; en verder, dat alle commissarissen, commiezen en assistenten hun ontvangsten en uitgaven voor hen verantwoordden, welke ten spoedigste moesten worden geboekt; ten slotte, dat de generale Boekhouder steeds zijn boeken ter inzage gereed had, van welke aan het einde van elk jaar een afschrift naar de C[ie] moest worden gezonden. Bij het inrichten zijner boekhouding moest de boekhouder zich houden aan de instructie, die hem door de Bewindhebbers was verleend [1]).

De instructie van 21 Nov. 1768 schreef den Directeur-Generaal en Raden voor te zorgen, dat rekening en verantwoording werd gegeven omtrent alle koopwaren en andere zaken, waarvan jaarlijks twee maal, evenals van soldij en dergelijke, boeken moesten worden gezonden aan de W. I. C[ie]; dat alle goederen, welke volgens die boeken aanwezig moesten zijn, zich ook in der daad in de magazijnen bevonden; dat aanteekening moest worden gehouden van de aanwezige contanten, met bijvoeging van de verklaring, dat die gelden werkelijk in kas waren. — De praefecten van afzonderlijke plaatsen moesten maandelijks mededeeling doen aan den Directeur-Generaal en de Raden aangaande den toestand van alle zaken alsook van de slaven. Evenzoo moest elke maand omtrent de magazijnen van het fort Delmina verslag worden uitgebracht, terwijl alle bescheiden ook plotseling konden worden opgevraagd; tevens moest er nauwkeurig voor gezorgd worden, dat behoorlijk aanteekening werd gehouden van de salarissen der beambten, dat werd afgerekend met hen die vertrokken, en dat niemand zich ten onrechte voor crediteur uitgaf [2]).

Blijkens de instructie van 5 Jan. 1689 moest de Gouverneur ervoor zorgen, dat de dienaren der C[ie] geen salaris ontvingen uit de baten der C[ie], en dat alle salarissen werden voldaan uit de inkomsten van de kolonie zelf, met uitzondering van de jaarwedde van den boekhouder, die den Gouverneur was toegevoegd door de C[ie], en behalve de kosten van het bestuur, van den oorlog [3]) en voor het vervoer van personen. Hij moest van alle bezittingen van deze C[ie] een inventaris

---

[1]) Zie a. 28, 31, 34—39 van de Const. van 1642, Pl. B. II 1272 en vlgd.

[2]) Zie a. 30—33, 36—41 van die instructie, Pl. B. IX 1273 en vlgd.

[3]) Reeds 23 Sept. 1682 was bepaald, dat de W. I. C[ie] alle ammunitie, oorlogstuig, soldij, enz. zou bekostigen. Zie a. 27 Octroy of fondam. Condit., Pl. B. III 1428. Vgl. a. 13 van de zoo juist genoemde Instr. van 1689, Pl. B. IV 1338; Resol., noopende de directie der politie op Surin., d. 23 Jun. 1713, en Resol. d. 22 Dec. van datzelfde jaar, Pl. B. V 1538 en 1540.

zenden aan de Bewindhebbers, en zorgen, dat de waren, die op hun gezag uit het vaderland waren aangevoerd, werden geboekt, en rekening en verantwoording afleggen van inkomsten en uitgaven, voorts zorgen, dat de betaling van den koopprijs van de slaven, die te voren in de koloniën waren aangebracht, werd vermeld in een boek en een register, waarvan een afschrift moest worden toegezonden aan de Bewindhebbers, en dat de betaling van de soldij en van maandgelden van de bezetting van Suriname op dezelfde wijze werd verantwoord, nadat het geld daartoe hem op den bepaalden tijd was gezonden [1]).

Volgens het Decreet van 20 Dec. 1749, waarover nader, moest het geld, dat bestemd was om het wegloopen van slaven uit Suriname tegen te gaan, afzonderlijk worden bewaard, en daarvan verantwoording worden gegeven ten overstaan van twee aanzienlijke eigenaren uit de kolonie, die aldaar woonachtig waren, terwijl een afschrift van de boekhouding moest worden gezonden aan de S. S. G. G. en aan de Directeuren van de Societeit van Suriname [2]).

21 Dec. 1750 is bepaald, dat dat fonds zou worden aangewend tot bestrijding van de noodzakelijke kosten om 600 soldaten te vervoeren en te voeden; indien deze som niet toereikend mocht zijn, dan moesten de Directeuren van de Societeit een vierde van het ontbrekende bijdragen en de ingezetenen, die daarbij belang hadden, de rest [3]).

23 Juli 1750 is beslist, dat de kosten voor het zenden van Commissarissen en soldaten naar Suriname, zouden worden bestreden, deels door de Societeit, deels door de eigenaren der plantages, en dat de belastingen, die door de kolonie moesten worden opgebracht, alsook de opbrengst van de lastgelden der schepen, door ontvangers moesten worden geïnd en beheerd [4]).

§ 2.

Belastingen. Volgens de Constitutie van 26 April 1634 mocht de W. I. Cie onder goedkeuring van de S. S. G. G. een kleine belasting heffen van die zaken, die strekken voor het dagelijksch onderhoud; bij ordonnantie van 29 April 1638 is het aan de dienaren der Cie verboden, deze en andere belastingen te pachten [5]).

---

[1]) Zie a. 13, 19, 21 en 22 van genoemde Instr., Pl. B. IV 1338 en vlgd. Vgl. a. 17 Instr. van 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1282.

[2]) Zie Pl. B. VII 1585.

[3]) Zie a. 13 en 15 van dat Decreet, Pl. B. VIII 1231.

[4]) Zie Pl. B. VII 1585. Zie over dit decreet hetgeen volgt.

[5]) Zie a. 11 van de gemelde Const., Pl. B. I 623; a. 2 van bedoelde Ordon. Pl. B. I 610.

Bij het privilege van 23 Sept. 1682, dat aan de W. I. Cie de kolonie Suriname afstond, is bepaald, dat gedurende 10 jaren aan de kolonisten en aan alle ingezetenen door de Cie geen andere belasting zou kunnen worden opgelegd, dan het lastgeld van de schepen, het waaggeld en het hoofdgeld voor de afzonderlijke inwoners en ook voor de slaven; dat echter het Bestuur van de Kolonie, met toestemming van de Bewindhebbers, enkele kleinere belastingen zou invoeren, uit de opbrengst waarvan de eeredienst, het openbare onderwijs en de colleges van Raden en Rechters zouden worden betaald. Vrijstelling van andere lasten is niet verleend voor die gevallen, waarin de Gouverneur met een Raad van Politie, door de kolonisten zelf en uit de voornaamsten onder hen te kiezen, in dringende omstandigheden een nieuwe belasting zou uitschrijven, waartoe evenwel de goedkeuring van de S. S. G. G. vereischt was. Zij, die na de uitvaardiging van het Privilege naar de kolonie zouden vertrekken, waren eveneens voor den tijd van 10 jaar vrijgesteld [1]).

20 Dec. 1749 is aan den Gouverneur en aan de Raden van Politie verlof gegeven tot „het doen van eenige omslagen over de Kolonie", waardoor een fonds zou worden verkregen om den slaven het wegloopen te beletten; hiertoe was het advies ingewonnen van de aanzienlijkste eigenaren van de kolonie, die aldaar waren gevestigd; indien reeds voor 20 Dec. belastingen waren geïnd om daarmee een inval van vluchtelingen te beletten, dan moesten deze volgens de S. S. G. G. als terecht te zijn geheven worden beschouwd [2]).

Volgens het Decreet van 23 Juli 1750 moest de kolonie Suriname geld opbrengen om de kosten te dekken van het transport van Commissarissen en soldaten uit het vaderland, waartoe een hoofdelijke omslag is geheven, waarvan alleen soldaten en reeders of kapiteins van Nederlandsche of Engelsche schepen zouden zijn vrijgesteld, welke daarentegen een buitengewoon lastgeld moesten opbrengen [3]).

29 Dec. 1750 is bepaald, dat evenals in het vaderland, in Oost-Indië een liberale gift zou worden ingezameld om het geweld der vijanden te keeren, welke gift echter niet verschuldigd zou zijn van die goederen, waarvoor reeds in het vaderland was bijgedragen; het geld, dat door deze belasting werd opgebracht, moest worden overgedragen

[1]) Zie a. 2—4, 28—30 van het gemelde Octrooi, Pl. B. III 1424 en vlgd.; het Decreet d. 8 Jun. 1740, Pl. B. VI 1421. Vgl. de decreten d. 23 Jun. en 22 Dec. 1713, Pl. B. 1538 en 1540; a. 11 en 20 Instr. d. 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1281.

[2]) Zie Pl. B. VII 1584.

[3]) Zie Pl. B. VII 1585.

aan het Comptoir Generaal van de Unie. De wijze van innen moest door den Gouverneur-Generaal en door de Raden van Indië worden geregeld, welke te dien einde een placaat zouden uitvaardigen, waarbij zij te rade moesten gaan zoowel met de vaderlandsche placaten en decreten omtrent de liberale gift als met de voorschriften dienaangaande van de Bewindhebbers der O. I. Cie [1]).

§ 3.

Munt. 7 Oct. 1727 is aan de Bewindhebbers van de Oost-I. Cie toegestaan, in de munten van het vaderland een penning van negotie te laten slaan, overeenkomende met den Nederlandschen zilveren Rijder of Ducaton, doch dat onder het wapen van de Unie een klein merk zou worden gesteld en dat de inscriptie zou worden gewijzigd om aan te duiden, dat die penning alleen in Indië geldig was. De gewone ducaten moesten onveranderd blijven om te kunnen dienen voor den handel met de Chineezen te Batavia en elders. Ten slotte moest de Cie die penning steeds aannemen tegen den koers van uitgifte, of die er later aan zou worden toegekend [2]).

HOOFDSTUK V.

Over de Kerk en het Openbare Onderwijs.

§ 1.

Reeds op grond van de Constitutie van 1629 moest de Regeering van de W. I. koloniën ervoor zorgen, dat Dienaren des Goddelijken Woords, door de Vergadering der Negentien uitgezonden, den openbaren eeredienst zouden regelen en uitoefenen, volgens de voorschriften van de Gereformeerde Kerk in het vaderland, overeenkomstig de Heilige Schrift en de door de Kerk aangenomen Formulieren van Eenigheid [3]).

Spanjaarden, Portugeezen en inlanders, 't zij Roomsch-Katholie-

[1]) Zie Pl. B. VII 1188.

[2]) Zie Pl. B. VI 833.

[3]) Zie a. 9 van de Const. van 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1236; a. 29 van de Const. van 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1636; a. 3 van de Const. van 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1263; a. 3 en 10 Provision. Instr. v. Afr. d. 5 Jul. 1642, Pl. B. II 1267; a. 4 en 5 Instructie v. d. Direct. Gen. v. Afr. d. 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1270.

ken, 't zij Joden, hadden vrijheid van godsdienst, zonder inmenging of inquisitie van den kant der magistraten [1]).

Alle Jezuieten waren uit al die gewesten voor eeuwig verbannen, en werden, zoo zij daar binnen werden aangetroffen, als gevangenen naar Nederland overgebracht. Bovendien werden van geen enkele kerkelijke orde mannen- of vrouwenkloosters, conventen of colleges geduld. Diegenen waren hiervan uitgezonderd, waarmede daaromtrent een overeenkomst was getroffen [2]).

Zondagen en andere feestdagen moesten naar behooren worden in acht genomen, en de Gouverneur en de Hooge Raad hadden tot taak te zorgen, dat op bepaalde tijden en plaatsen godsdienstige samenkomsten werden gehouden [3]).

De slaven moesten worden onderwezen in de Christelijke Religie en worden gewend aan een humane levenswijze, (en niet worden behandeld, zooals de Spanjaarden en Portugeezen dat gewoon waren), doordien ze niet alleen tot de openbare godsdienstoefeningen werden toegelaten, maar ook op Zon- en feestdagen vrijgesteld zouden zijn van diensten [4]).

Alle nederzettingen van 25 gezinnen of 50 vrije personen moesten een Voorlezer hebben, die met een grooter aantal zielen een Predikant, terwijl de kolonisten moesten trachten, de inlanders tot het Christendom te bekeeren, vooral door de jeugd daarin te onderrichten [5]).

De Bewindhebbers van de W. I. C[ie] moesten op grond van art. 28 van het Privilege van 23 Sept. 1682 zorgen, dat de kolonie Suriname, al naar omstandigheden, een of meer predikanten had. De Gouverneur van de Societeit van Suriname moest zorg dragen, dat de vaderlandsche openbare eeredienst werd in stand gehouden, dat de inlanders daartoe werden bekeerd, dat de Dienaren des Goddelijken Woords in eere werden gehouden, en dat de Directeuren op de hoogte bleven van het aantal Predikanten, opdat deze Directeuren, die

---

[1]) Zie a. 10 v. d. Const. van 1629; a. 32 van die van 1636; a. 12 Regl. van 9 Jan. 1636, Pl. B. I 606; a. 10 Reglement van 29 April 1638, Pl. B. I 612; a. 11 Prov. Instr. van 1642, p. 1269. Vgl. ook a. 3 Const. van 26 April 1634, Pl. B. I 621.

[2]) Zie a. 11 en 12 v. d. Const. van 1629; a. 33 en 34 van die van 1636; a. 12 Prov. Instr. van 1642.

[3]) Zie a. 3 en 4 van de Const. van 26 April 1634; a. 30 Const. 1636; a. 3 Const. 1645; a. 4 en 5 van de Instructie van 1768.

[4]) Zie a. 5 en 28 van de Const. van 26 April 1634; a. 85 van die van 1636; a. 44 van de Provision. Instr. van 1642.

[5]) Zie a. 18 en 29 van de Const. van 26 April 1634.

immers de plaats van de Bewindhebbers hadden ingenomen, zouden kunnen zorgen voor de nakoming van het gemelde art. 28 van het Octrooi [1]).

§ 2.

Aan het Bestuur van W. Indië is in 1629 de zorg opgedragen voor het stichten van scholen, waartoe onderwijzers waren aan te stellen van Gereformeerden godsdienst, van goed zedelijk gedrag en bekwaam in de vakken van onderwijs; in den beginne moesten vooral diegenen worden aangesteld, die in het vaderland tot die taak geroepen waren. In 1636 is hieraan toegevoegd, dat hiervoor overal moest worden gezorgd, waar ook maar in W. Indië kolonisten woonden, zoowel gezamenlijk in steden of dorpen als op meer afgelegen plaatsen. Ook moesten de kolonisten zelf zich moeite geven om de inlanders te onderrichten door hun de Nederlandsche taal te leeren, het schrijven en de beginselen der Christelijke Religie, en ze aan te sporen tot het bebouwen hunner akkers en tot andere nuttige bezigheden [2]).

HOOFDSTUK VI.

Over het Krijgswezen.

Bevelvoering. Bij het Octrooi, 3 Juni 1621 aan de W. I. C[ie] verleend, bepaalden de S. S. G. G., dat haar Bewindhebbers in krijgsaangelegenheden naar eigen inzicht moesten handelen, terwijl zij beloofden, soldaten, oversten en een genie-afdeeling aan de C[ie] te zullen bezorgen, mits deze hun zelf soldij en onderhoud verschafte, en schreven zij voor, dat alle soldaten niet alleen aan de S. S. G. G. en den Prins van Oranje trouw moesten zweren, maar ook, dat zij

---

[1]) Pl. B. III 1428. Zie a. 8 en 9 van de Instr. van 5 Jan. 1689, Pl. B. IV 1338; a. 9—12 van de Instr. van 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1281, waar ook den Joden wordt toegestaan, openbare godsdienstoefeningen te houden, op dezelfde wijze als in Nederland, meer in het bijzonder te Amsterdam.

[2]) Zie a. 13 van de Const. van 1629; a. 29 van die van 26 April 1634; a. 31 en 88 van die van 1636; van diezelfde Const. luidt a. 89: „Sal mede den Raedt voorsichtelick verhoeden, dat van alle Barbarische manieren werden afghewent: Ende om alle ledigheyt welck een Moeder is van alle ghebreecken, te schouwen, ende tot de culture van Landen, ende oeffeningh van andere Ampten gehouden, voor sooveel hare gelegentheyt ende capaciteyt sal konnen lijden." Vgl. ook a. 10 van de Provision. Instr. van 1642.

in alles de opdrachten van de C[ie] moesten nakomen en voor haar belangen hadden te waken[1]).

Volgens de Constitutie van 1629 had het Bestuur te overleggen omtrent alle aangelegenheden betreffende het leger en het voeren van oorlog, en moest het beslissen aangaande expedities te land en ter zee, over versterkingen, bezettingen, enz.; moest het patenten geven voor het vervoer van soldaten van de eene plaats naar de andere, en moest het zorgen, dat alle schade door daden van geweld of door bedrog aan de C[ie] berokkend, werd hersteld, waartoe het advies van den Generaal en den Gouverneur[2]) moest worden ingewonnen. Krachtens de regeling van 1636 stond het bovendien aan het Bestuur vrij, voor alle anderen geheim te houden, welke expedities zouden worden ondernomen en welk plan daarbij zou worden gevolgd[3]).

Open posten moesten in W. Indië volgens de regeling van 1629 op deze wijze worden bezet, dat de Raad drie personen voordroeg voor de plaatsen van kapiteins en lieutenants, uit welk drietal de Gouverneur er één zou uitkiezen, die door den Raad en door de Cie moest worden bevestigd; dat vaandrigs zouden worden benoemd door den Gouverneur, de onder-officieren door de aanvoerders der afzonderlijke compagnieën; vooral echter moest ervoor worden gezorgd, dat de bekwaamste en de meest verdienstelijke soldaten tot hoogere rangen werden bevorderd[4]).

Nadat echter in 1636 de inrichting van het bestuur gewijzigd was, is er bepaald, dat in tijd van oorlog de Gouverneur de vaceerende hoogere posten zou vergeven tot en met den rang van vaandrig; dat de offcieren de lagere zouden doen bezetten; de officieren der garnizoenen zouden door den Gouverneur worden benoemd, die tevens Generaal en Admiraal was, doch uit een door de Hooge Secrete Raden voorgedragen drietal; er is echter in 't oog te houden, dat wanneer een kapiteins-plaats openviel, de lieutenants en de vendrigs van de compagnie ook zonder te zijn voorgedragen konden worden benoemd. De Gouverneur vergaf het ambt van Vice-Admiraal

---

1) Zie a. 5, 6 en 19 van het gemelde Octrooi; Pl. B. I 568.

2) Vgl. hetgeen omtrent den Gouverneur hierboven is opgemerkt in de 5e noot bij het 2e hoofdstuk.

3) Zie a. 22 en 28 van de Const. van 13 Oct. 1629, Pl. B. II 1239 en vlgd. en a. 3 en 12 van de Const. van 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1249. Vgl. a. 4 van het Octrooi van 3 Juni 1621, Pl. B. I 568.

4) Zie a. 28 en 29 van de Const. van 1629, t.a.p.

op de kust, onder goedkeuring van de Vergadering der Negentien, die zijn salaris vaststelde [1]).

Bij dezelfde wet is bepaald, dat de hoogere en de lagere officieren, ook die van de marine, ondergeschikt waren aan den Gouverneur en den Hoogen Raad en van dezen opdrachten en instructies moesten aannemen. Bij het overlijden van een Gouverneur hadden alleen de Raden het opperbevel, totdat de Vergadering der Negentien een opvolger zou hebben aangewezen [2]).

Wanneer de Gouverneur zelf ten strijde was getrokken, nadat te voren door hem en den Hoogen Raad een krijgsplan was opgemaakt, kon hij handelen naar eigen inzicht, voor zooverre hij zich niet, tot zijn instructie en bijstand, met goedkeuring van de Raden, van één hunner had doen vergezellen, tot welke taak dezen steeds gereed moesten zijn [3]).

6 Nov. 1645 is bepaald, dat de President, de vier Raden en de Opperbevelhebber de militaire posten in Brazilië, tot en met die van Vendrig, de aanvoerders der verschillende afdeelingen de lagere zouden vergeven [4]).

Volgens de krijgswetten (artikel-brieven), ten getale van vijf voor de koloniën uitgevaardigd, moesten sinds het eind van 1647 in West-Indië, sinds het begin van 1658 in Oost-Indië, alle soldaten en matrozen zonder uitzondering hun officieren gehoorzamen en bij hun aankomst in Oost-Indië uitdrukkelijk aan den Gouverneur-Generaal of den Raden den eed van gehoorzaamheid afleggen. De bevelen der officieren moesten zelfs in die mate worden opgevolgd, dat, indien een lagere officier een opdracht had gekregen van de Bewindhebbers, hij deze niet kon uitvoeren wanneer een hoogere officier hem het tegendeel gelastte [5]).

Reeds de eerste Artikel-brief (van 1647) spreekt van een *secreten of breeden Raad*, en een *scheeps- of dagelijkschen Raad*. Bij deze

---

[1]) Zie a. 5, 6 en 13 van de Const. van 1636.
[2]) Zie a. 35 en 36 ibidem.
[3]) Zie a. 37 ibidem.
[4]) Zie a. 8 van dezelfde Const., Pl. B. II 1265.
[5]) Zie:
I de Krijgswet voor de W. I. C[ie] d. 24 Nov. 1647, a. 1 en 2, Pl. B. I 626.
II de Krijgswet voor de O. I. C[ie] d. 8 Maart 1658, a. 1 en 2, Pl. B. II 1277.
III de Krijgswet voor O. I. d. 3 Sept. 1672, a. 1 en 2, Pl. B. III 1311.
IV de Krijgswet voor W. I. d. 12 April 1675, a. 1, Pl. B. III 1346.
V de Krijgswet voor O. I. d. 4 Sept. 1742, a. 1 en 2, Pl. B. VII 1539.

en bij de volgende wetten zijn voor beide Raden verschillende regelingen gemaakt. De Secrete Raad (die alleen dan werd ingesteld als meerdere schepen samen voeren) bestond volgens de wetten van 1658 en 1672 uit den Commandeur over de Vloot, Opper- en Onder-Kooplieden, Schippers, Opper-Stuurlieden en de Sergeanten of andere hoogere officieren. In 1742 is echter de samenstelling van dezen Raad gewijzigd.

De dagelijksche Raad, welke op ieder schip was ingesteld, bestond volgens de wet van 1647 uit 10 personen; de kapitein en diens plaatsvervanger en andere hooge officieren konden de zittingen bijwonen en praesideeren. De wet van 1675 echter bepaalde, dat het aantal leden van den Raad zou worden vastgesteld in de speciale instructie van elk schip. In de wetten van 1658, 1672 en 1742 worden de personen genoemd, welke als voorzitter en leden van deze Raden zouden fungeeren [1]).

Zonder toestemming van den Commandeur van de Vloot, mocht de Raad van het ééne schip niet worden ingeroepen op het andere [2]).

De Bewindhebbers van de Cie gaven den Commandeur en den Raden instructies en seinbrieven, welke dezen steeds in acht moesten nemen [3]).

Als de Commandeur gesneuveld was, moesten de kooplieden der afzonderlijke schepen om beurten de vlag voeren; volgens de wet van 1742 echter de oudste kapitein of bij diens ontstentenis de oudste schipper [4]).

De scheepskapiteins leidden den koers volgens de opdrachten, welke aan den Secreten Raad en den dagelijkschen Raad of aan de afzonderlijke schepen waren gegeven, tenzij de stuurlieden zich daarmee niet konden vereenigen [5]).

De constitutie van 5 Jul. 1642 bepaalde, op welke wijze de militaire betrekkingen, die op de kusten van Africa kwamen te vaceeren, door de Directeuren moesten worden vergeven. Met het opperbevel was belast een Kapitein-Majoor, Nederlander, uit de Vereenigde Provinciën of haar ressort, die, evenals alle andere officieren zoowel van het leger als van de vloot, hooge of subalterne, onder de Direc-

---

[1]) Zie a. 5 en 9 van krijgswet I; a. 7 en 9 van de krijgswetten II en III; a. 2 van krijgswet IV en a. 6 en 9 van krijgswet V.

[2]) Zie a. 12 van de wetten I, II en III.

[3]) Zie a. 7 van krijgswet I; a. 8 van de wetten II en III; a. 1 van wet IV en a. 11 van wet V.

[4]) Zie a. 7 van krijgswetten II en III; a. 8 van wet V.

[5]) Zie a. 3 en 4 van de wetten I, II, III en V.

teuren stond en hun bevelen getrouwelijk moest nakomen [1]).

Volgens de Instructie van 5 Jan. 1689 moest een opengevallen plaats van Kapitein, Lieutenant of Vendrig worden bezet door dien officier van dezelfde compagnie, die de eerst volgende was in rang, zoolang de Societeit van Suriname nog geen beslissing omtrent de vacature genomen had. De overige plaatsen vergaf de Gouverneur onder dezelfde voorwaarde, zooals dit hierboven reeds is aangeduid in het hoofdstuk over het Bestuur [2]). Al datgene, wat de Surinaamsche koloniën tot hun verdediging tegen vijanden wenschelijk achtten, werd door den Gouverneur aan den Breeden Raad gerefereerd, welke Raad was samengesteld uit den Gouverneur, den Commandeur met de in de kolonie aanwezige kapiteins en zooveel van de Raden van Politie als het aantal bedroeg van den Commandeur en de Kapiteins [3]).

Omtrent den Dagelijkschen Raad is boven gehandeld bij de Rechtspraak [4]).

Acten. De Artikel-brieven schrijven voor, dat de kooplieden moesten zorg dragen voor hun boekhouding, terwijl de Kapiteins en de stuurlieden dagboek moesten houden en dit in de koloniën aan het Bestuur, in het vaderland bij hun terugkeer bij de Bewindhebbers moesten inleveren [5]).

Een soldaat kon op het slagveld of bij zijn sterven zijn laatsten wil kenbaar maken, mits in tegenwoordigheid van getuigen, die daarvan onder eede aangifte moesten doen bij den Magistraat van de naburige plaats, en moesten zorgen, dat een en ander door een ambtenaar als een testament werd geinsinueerd [6]).

De Kooplieden en de Kapiteins moesten zorgen voor de testamenten der schepelingen, terwijl alle nadeel, dat aan hun onachtzaamheid zou zijn te wijten, op hun kosten aan de erfgenamen zou worden vergoed [7]).

---

1) Zie a. 6, 7, 13 en 18—20 van de Provis. Instr., Pl. B. II 1269 en vlgd.

2) Vgl. hierboven blz. 203. Maar bij de Instr. van 17 Nov. 1769 waren geen militaire bedieningen uitgezonderd. Zie a. 6, Pl. B. IX 1280.

3) Zie a. 5—7 Instr. van 1689, Pl. B. IV 1337. Vgl. a. 4 en 5 Instr. van 1769, waar bovendien werd bepaald, dat de Gouverneur dezen Raad presideerde en dat hij diens gevoelen kon negeeren, wanneer de meerderheid voor overgave aan den vijand was.

4) Zie hierboven blz. 238.

5) Zie art. 21 van de wetten I, II en III; a. 22 van wet V.

6) Zie art. 94 van wet I.

7) Zie a. 93 van wet I; a. 70 van wetten II en III; a. 43 van wet IV; a. 78 van wet V.

De bezittingen der overledenen moesten worden geboekt, welke boeken waren in te leveren bij den Magistraat in de koloniën, en daarna jaarlijks naar het vaderland moesten worden gezonden. Goederen, welke iemand op reis naar het vaderland zijnde had vermaakt, moesten door den scheepsraad worden bewaard en worden overgegeven aan de Bewindhebbers. Geen goederen van overledenen konden worden verkocht, behalve kleedingstukken [1]).

Al degenen, die scheepsboeken moesten houden (want behalve de kooplieden en de stuurlieden worden nog vele anderen genoemd), moesten nauwkeurig aanteekenen, welke schepelingen op andere vaartuigen waren overgegaan, opdat steeds zou kunnen blijken, op welke wijze met hen moest worden afgerekend [2]).

De dagboeken, zeekaarten, beschrijvingen van havens, rivieren, enz. moesten bij het Bestuur in de koloniën, of bij de Bewindhebbers in het vaderland worden ingeleverd [3]).

De *Rechtspraak* was als volgt geregeld: de eerste vier artikelbrieven schreven voor, dat de Dagelijksche Raad civiele zaken en kleinere overtredingen zou behandelen [4]).

De eerste krijgswet voor W.-Indië van 1647 bepaalde, dat halszaken in W.-Indië of in het vaderland moesten worden berecht, met uitzondering van samenzweringen en andere meer ernstige gevallen, welke terstond aan boord moesten worden behandeld, terwijl voor de uitvoering van het vonnis geen uitstel was geoorloofd. De halszaken werden berecht door den Admiraal en den Secreten Raad, waaraan de Dagelijksche Raad werd toegevoegd van dat schip, tot welks bemanning de delinquent behoorde. De tweede wet (1675) belastte den Admiraal en zijn Raadsheeren met de halszaken, indien namelijk de vloot aanwezig was en men zich niet in de nabijheid van het vaste land bevond; want in dat geval trad de Opperste Magistraat van dat gewest op [5]).

Volgens de wetten van 1658 en 1672 moesten alle halszaken, behalve samenzweringen en andere meer ernstige gevallen, niet aan boord, maar in Oost-Indië worden onderzocht, voor de rechters van

---

[1]) Zie a. 95 en vlgd. van wet I; a. 71 en vlgd. van wetten II en III; a. 44 en vlgd. van wet IV; a. 79 en vlgd. van wet V.

[2]) Zie a. 42 van wet I; a. 38 van wetten II en III; a. 23 van wet IV; a. 40 van wet V.

[3]) Zie a. 117 van wet I; a. 91 van wetten II en III; a. 53 van wet IV; a. 101 van wet V.

[4]) Zie a. 9 van de wetten I, II en III; a. 2 van wet IV.

[5]) Zie a. 10 en 11 van wet I en a. 2 van wet IV.

het betreffende gebied. Bij de wet van 1742 moesten alle zaken, zoowel de civiele als de crimineele, zoo het mogelijk was en indien de Bevelhebber niet anders gelastte, voor den Breeden Raad worden gebracht, bij wiens ontstentenis de Dagelijksche Raad was aangewezen om ook halszaken te onderzoeken en te berechten, tenzij deze meer gecompliceerd waren of zoodanig, dat zij uitstel van behandeling toelieten; zoodanige gevallen toch moesten, na voorafgaand onderzoek, berecht worden door den rechter van de plaats, waarheen de schepen op weg waren. Over samenzweringen en andere ernstige delicten is hetzelfde bepaald als in de andere wetten van de W. I. C[ie] van 1658 en 1672.

Volgens deze wet van 1742 moesten voor halszaken twee officieren aan de Rechters worden toegevoegd, opdat de crimineele rechtspraak zou worden uitgeoefend door zeven personen [1]).

De militaire zaken moesten door een Krijgsraad worden berecht, welke volgens de verschillende krijgswetten op verschillende wijze werd samengesteld [2]).

Alle krijgswetten [3]) schreven voor, dat halszaken door een Advocaat-Fiscaal of diens Substituut moesten worden berecht en dat vonnissen onverwijld moesten worden ten uitvoer gelegd [4]). Zij bepaalden een boete voor scheepsraden, die hun rechtspraak verwaarloosden en droegen de uitvoering der sententiën op aan een Provoost, dien de officieren gehouden waren bij te staan [5]).

Volgens de Constitutie van 1629 moest op een door den Raad te bepalen plaats en tijd een Monstering geschieden van de regimenten in W.-Indië, in tegenwoordigheid van de twee Raden, welke niet met het beheer der financiën waren belast [6]).

Bij decreet van 19 Dec. 1733 moesten de troepen zes maal per jaar worden geinspecteerd door den Gouverneur van Suriname met twee Raden van Politie [7]).

---

[1]) Zie a. 10 en 11 van wetten II en III; a. 10 en 12—14 van wet V.

[2]) Zie a. 129 van wet I; a. 102 van wetten II en III; a. 59 van wet V.

[3]) Alleen wet IV zwijgt hierover, maar aangezien deze in meerdere opzichten kan worden beschouwd als een korte samenvatting van de andere, zullen wij niet steeds opzettelijk aanteekenen, dat iets wel in alle andere, maar niet in deze wet voorkomt.

[4]) Zie de gemelde artikelen der wetten.

[5]) Zie a. 122, 123 en 127 van wet I; a. 96, 97 en 101 van wetten II en III; a. 57 van wet IV; a. 104, 105 en 189 van wet V.

[6]) Zie a. 30 van die Const., Pl. B. II 1241.

[7]) Zie a. 20 van dat decreet, Pl. B. VI 1412. Vgl. a. 6 en 14 van het Decreet van 21 Dec. 1759, Pl. B. VIII 1230 en vlgd.

De *krijgstucht* onder de militairen der W. I. C[ie] moest volgens de Constitutie van 1629 worden geregeld: 1o. door de krijgswet van de C[ie]; 2o. door decreten, placaten en den artikel-brief, zooals die waren gegeven door de S. S. G. G. omtrent de militie in het vaderland, voorzooverre deze op de krijgsaangelegenheden van de C[ie] zouden kunnen worden toegepast [1]).

Alle dienaren van de Oost- en de West-Indische C[ie] moesten zich steeds de grootste moeite geven om schip en lading bij schipbreuk te redden en tegen vijanden te verdedigen [2]).

Niemand mocht zijn schip verlaten dan bij dringende noodzakelijkheid of na bekomen vergunning; ook de soldaten waren verplicht, scheepsdienst te verrichten [3]).

Tegen slecht gedrag van soldaten en matrozen zijn in alle artikelbrieven boeten en lichamelijke straffen bepaald [4]).

Volgens de wet van 5 Jan. 1689 moest de Gouverneur van Suriname zorg dragen voor de tucht der bezetting, terwijl bovendien bij instructie van 17 Nov. 1769 ook afdeelingen van burgers door een drilmeester moesten worden geoefend in het gebruik der wapenen [5]).

19 Dec. 1733 is bepaald, dat de Bewindhebbers moesten zorgen, dat in de kolonie voortdurend 4 afdeelingen geoefende militairen zouden zijn, elk van 25 man, alsook wapenen en oorlogstuig, waarvan de kosten geheel moesten worden gedragen door de Bewindhebbers en niet door de kolonisten [6]). Bij decreet van 21 Dec. 1750 is de overeenkomst goedgekeurd van de Directeuren van de Societeit van Suriname met de procureurs der aanzienlijkste inwoners der kolonie aangegaan den 22en Nov. van dat zelfde jaar, betreffende het uitbreiden der militie ten einde de kolonie te beschermen tegen weggeloopen slaven, en is bepaald, dat de Directeuren van de Societeit aan de in de kolonie aanwezige troepen zes afdeelingen zouden

---

[1]) Zie a. 31 van die Const., Pl. B. II 1241. Het is evenwel zeer te verwonderen, dat we eerst in 1647 het eerste voorbeeld van een krijgswet aantreffen, terwijl het toch zeer waarschijnlijk is, dat de C[ie] voor het regelen van een zoo gewichtige materie stellig de autoriteit van de S. S. G. G. behoefde.

[2]) Zie a. 45 en 66 van wet I; a. 41 en 42 van wetten II en III; a. 13 en 35 van wet IV; a. 43—45 van wet V.

[3]) Zie a. 6, 112 en 133 van wet I; a. 6, 86 en 107 van wetten II en III; a. 50 en 61 van wet IV; a. 96 van wet V.

[4]) Zie a. 15—19 en 102—117 van wet I; a. 15—19 en 77—99 van wetten II en III; a. 4, 5 en 46—52 van wet IV; a. 87—100 van wet V.

[5]) Zie a. 23 van die wet van 1689, Pl. B. IV 1340 en a. 23 van die wet van 1769, Pl. B. IX 1283.

[6]) Zie a. 19 van die wet, Pl. B. VI 1412.

toevoegen elk van 100 man [1]) en dat zij zouden zorgen, dat de plaatsen van de uitgevallenen jaarlijks door recruten zouden worden ingenomen, terwijl ook van deze afdeelingen het commando aan den Gouverneur is opgedragen. Nadat deze troepen daartoe waren aangewezen, behoefden de burgers alleen nog maar in geval van nood aan expedities tegen slaven deel te nemen [2]).

De instructie van 21 Nov. 1768 bepaalde, dat niet door den Directeur-Gen., maar door hun Overste aan militairen op de kust van Africa hun ontslag moest worden verleend [3]).

Volgens het Octrooi van de O. I. Cie van 20 Maart 1602 en van de W. I. Cie van 3 Juni 1621, mocht de Republiek geen gebruik maken van de ammunitie der Compagnieën dan alleen met haar toestemming. Bovendien beloofden de S. S. G. G. 3 Juni 1621 dat zij in tijd van oorlog 16 schepen, of soms meer, geheel voor den krijg uitgerust, zouden afstaan aan de W. I. Cie, wanneer deze zelf welte-verstaan voor een gelijke vloot zou zorgen [4]).

Volgens de krijgswetten kregen de militairen aan boord hun levensonderhoud, te land soldij, en bovendien konden zij zooveel later weer in te houden geld als voorschot bekomen als het Bestuur zou goedvinden [5]).

Niemand mocht meer kisten, vaten, enz. inschepen, dan de C[ie] hem had geleend of op andere wijze had toegestaan met zich te vervoeren [6]).

Vestingen. Volgens de constitutie van 26 April 1634 is dengenen, die als leiders van een nederzetting wenschten op te treden, gelast, niet alleen zoo spoedig mogelijk huizen te bouwen, maar ook deze te versterken, waartoe de W. I. C[ie] hun krijgswerktuigen zou bezorgen, terwijl zij zelven andere benoodigdheden moesten aanschaffen. De constitutie van 23 Aug. 1636 verleende aan Gouverneur en Raden de bevoegdheid, sterkten aan te leggen, te verplaatsen of te sloopen, al naarmate hun dit noodig zou schijnen. Zij moesten alle

[1]) Aangaande de kosten voor het onderhoud van deze troepen, vgl. boven blz. 232.

[2]) Zie a. 1—3, 11 en 12, Pl. B. VIII 1230 en vlgd.

[3]) Zie a. 19 van wet I, Pl. B. IX 1272.

[4]) Zie art. 39 van het Octrooi van 1602, Pl. B. I 536 en a. 8 en 40 van dat van 1621, Pl. B. I 568 en vlgd.

[5]) Zie a. 138 van wet I; a. 103 van wetten II en III; a. 45 van wet IV; a. 110 van wet V.

[6]) Zie a. 23 van wetten I en V; a. 22 van wetten II en III; a. 7 van wet IV. Vgl. a. 53 van wetten II en III.

inwoners ertoe brengen, hun slaven af te staan om bij het aanleggen of herstellen van de versterkingen te helpen, opdat de kosten voor de Cie zoo klein mogelijk zouden zijn [1]). Bij het aanleggen van vestingen en andere krijgswerken moesten zij zich houden aan het gebruik in de Vereenigde Provinciën [2]). Bij de krijgswetten van de Oost- en de West-I. Cie is bepaald, dat soldaten, en bij dringende noodzakelijkheid alle dienaren van de Cie, wanneer hun chefs dit gelastten, moesten medewerken bij het aanleggen of herstellen van krijgswerken zonder daarvoor eenig loon te verlangen dan hun dagelijksch onderhoud en hun gewone soldij [3]).

Bij de wet van 5 Jan. 1689 is den Gouverneur van Suriname opgedragen, dadelijk na zijn aankomst den Ingenieur te vragen, hem een beschrijving van alle vestingwerken te verstrekken, welke noodig waren om de kolonie te verdedigen tegen invallen van Europeanen zoowel als van inlanders. In 1759 is bepaald, dat de soldaten telkens na 4 maanden hun posten moesten wisselen; aan de troepen zouden een „Corps de Guardes" met wachthuizen en arsenalen worden toegevoegd; er moesten langs de wegen open plaatsen zijn om van daar uit een hinderlaag van de vijanden te kunnen verkennen [4]).

Volgens de Constitutie van 5 Juli 1642 moesten de Directeuren van de Kust van Africa op elke plaats, waar handel kon worden gedreven, om deze te bezetten en om andere naties af te weren, bepaalde Redouten aanleggen, welken zij een kleine bezetting moesten geven; zij mochten echter geen nieuwe aanleggen zonder machtiging van de Vergadering der XIX, indien althans de zaak uitstel toeliet. Ook moesten zij zorgen, dat de arsenalen te allen tijde van de noodige ammunitie waren voorzien voor ten minste zes maanden [5]).

Bewaking. De constitutie van 1629 droeg de bewaking der in W.-Indië genomen steden op aan den Voorzitter van den Raad, den Gouverneur, den Vice-President en den Wachtmeester, die door de

---

[1]) Zoo hadden vroeger Portugeesche ingezetenen en eigenaren van suikermolens hun slaven eenigen tijd tot dat doel afgestaan. Zie a. 74 van de Const. van 1636, Pl. B. II 1259.

[2]) Zie a. 22 van die Const. van 1634, Pl. B. I 625; a. 3 en 73—75 van die van 1636, Pl. B. II 1247 en vlgd.

[3]) Zie a. 134 van wet I; a. 108 van wetten II en III; a. 62 van wet IV; a. 114 van wet V.

[4]) Zie a. 7 van wet I, Pl. B. IV 1338; a. 7 Instr. van 17 Nov. 1769, Pl. B. IX 1280; a. 4—10 van het Decreet van 21 Dec. 1759, Pl. B. VIII 1230.

[5]) Zie a. 33, 40 en 41 van die Const., Pl. B. II 1273 en vlgd. Vgl. a. 6 van de Instr. van 21 Nov. 1768, Pl. B. IX 1271, welke de zorg voor de vestingen opdraagt aan den Directeur-Generaal en de Raden; zie a. 24 p. 1272.

Raden werd benoemd na ingewonnen advies van den Gouverneur [1]).

Zij, die hun domicilie vanuit het vaderland naar de koloniën van W. Indië verlegden, moesten volgens de Constitutie van 1634 in de plaats hunner inwoning en in naburige plaatsen niet alleen alle andere burgerlijke plichten nakomen, maar ook deel nemen aan tochten en aan de bewaking [2]).

Bij de constitutie van 1636 is de hoogste zorg voor de Bewaking toevertrouwd aan de Hooge Raden en den Gouverneur, zooals wij hebben gezien in het hoofdstuk, gewijd aan de inrichting van het bestuur. De President en de Raden, in 1645 ingesteld, hadden te zorgen voor de Bewaking van de plaats, waar zij zich gezamenlijk of afzonderlijk bevonden [3]).

De krijgswetten voor de Oost- en de West-I. C[ie] schrijven onder bedreiging met lichamelijke straffen voor, niemand op een schip toe te laten zonder toestemming van den Commandeur, den Koopman of den Scheepsofficier [4]).

Buit. Volgens de Octrooyen van 1602 en 1621 namen de Oost- en de West-I. C[ie] de buitgemaakte goederen, nadat een inventaris was opgemaakt, in beslag, tenzij eenig particulier persoon daarop aanspraak deed gelden; intusschen werden de goederen beheerd volgens het inzicht van het admiraliteitscollege. Een wettig deel van den buit was verschuldigd aan den Staat en aan den Admiraal, nadat eerst de kosten en schaden der Cie voor de verovering der schepen in mindering waren gebracht [5]).

De zorg voor den buit in W. Indië behaald is bij de regeling van 13 Oct. 1629 aan het Bestuur opgedragen; de op de vijanden buitgemaakte schepen en goederen moesten worden verbeurd verklaard, geinventariseerd en getaxeerd naar de waarde, die zij daar ter plaatse hadden, en moesten in hun geheel naar het vaderland worden gezonden, onder het Merk van de Compagnie, behalve die zaken, die niet geschikt waren om te worden bewaard, en behalve alle ammunitie, welke eveneens moest worden geinventariseerd en getaxeerd en

---

[1]) Zie a. 32 en 33 dier Const., Pl. B. II 1241.

[2]) Zie a. 10 van die Const., Pl. B. I 623.

[3]) Zie a. 4 Instr. van 6 Nov. 1645, Pl. B. II 1264.

[4]) Zie a. 114 van wet I; a. 88 van wetten II en III; a. 51 van wet IV; a. 98 van wet V.

[5]) Zie a. 37 van het Octrooi van de O. I. C[ie] van 20 Maart 1602, Pl. B. I 536; a. 42 en 43 van het Octrooi van 3 Juni 1621, Pl. B. I 575. Vgl. ook: Acte, noopende de gerechtigheyt van Sijne Excell. als Admirael Generael, d. 1 April 1602, Pl. B. II 2245.

worden ingeleverd bij de Commissarissen. Bovendien moest de schade worden vermeld, die de schepen, de waren en de troepen hadden bekomen bij het behalen van den buit [1]).

Ook van den buit, behaald door particulieren, aan welke door de S. S. G. G. in 1632 en 1633 de vaart op sommige streken van America was toegestaan, was een deel verschuldigd aan den Prins van Oranje en aan de C[ie]. Indien zij schepen hadden genomen, konden ze die naar Pernambuco zenden, en aldaar aan de C[ie] verkoopen tegen een prijs, die hun in het vaderland zou worden uitbetaald, terwijl men ook de buitgemaakte goederen aan de C[ie] mocht afstaan om ze naar het vaderland te vervoeren. De C[ie] kon het risico van het transport der goederen op zich nemen, mits daarvoor een premie werd betaald [2]).

Wanneer er schepen of andere goederen van de vijanden waren genomen, kregen de matrozen en alle soldaten een deel van den buit, nadat de kosten waren afgetrokken, alsmede een vijfde deel voor den Staat en een dertigste deel voor den Admiraal-Generaal. Voor een ieder werd zijn deel in den buit geboekt, en niemand mocht zich daarenboven iets van het buitgemaakte toeeigenen, behalve alleen kleedingstukken [3]).

8 Aug. 1730 is bepaald, dat wanneer door Nederlanders een schip was buitgemaakt op de kust van Africa of van America, de commandeerende officier van dat schip dadelijk na de overgave een inventaris in duplo zou moeten opmaken, geteekend door de drie eerste officieren van het nemende zoowel als van het genomen schip, van welken inventaris beide partijen een exemplaar moesten bewaren, terwijl een boete van 3000 gld. ten bate van de C[ie] was bedreigd tegen den vijand als deze weigerde den inventaris met de overige cargaisonboeken en facturen over te geven, alsmede een van 6000 gld. voor den Nederlandschen Officier, zoo hij deze na behouden aankomst in het vaderland, niet in goeden staat inleverde [4]).

Volgens de Instructie van 21 Nov. 1768 moesten de Directeur-Generaal en de Raden ervoor zorgen, dat wanneer schepen van vijanden of van smokkelaars waren genomen, een inventaris werd opgemaakt, welke moest worden onderteekend door de Officieren der

[1]) Zie a. 23 en 27 van die Const., Pl. B. II 1239 en a. 81 Const. van 23 Aug. 1636, Pl. B. II 1260.

[2]) Zie a. 2 en 14—16 van de Ord. van 14 Mei 1632 en 15 Juli 1633, Pl. B. I 599, 601 en vlgd.

[3]) Zie a. 50—53 van wet I; a. 43 en 44 van de wetten II en III; a. 26—28 van wet IV; a. 50—53 van wet V.

[4]) Zie a. 23 Prolongatie van het Octrooi enz., Pl. B. VI 1406.

genomen schepen, en dat alle goederen, getaxeerd zijnde naar hun waarde in het vaderland, ten voordeele van de C[ie] werden verkocht; wanneer evenwel een ander dan een vijandig schip was genomen, kon een transactie plaats hebben; de officier, die de verovering had tot stand gebracht, ontving echter steeds een bij de wet bepaald gedeelte [1]).

Soldij. Vanaf den dag van aanmonstering tot den tijd, dat zij het vaderland verlieten, ontvingen soldaten en matrozen het gewone loopgeld; wanneer zij waren ingescheept, ontvingen zij twee maanden gage als handgeld. — Er werd geen maandgeld uitbetaald zonder de toestemming van die Kamers, voor welke de afzonderlijke manschappen hadden dienst genomen, en er werd op hun soldij geen grooter voorschot verleend dan voor zes maanden, opdat de jaarlijksche ondersteuning aan vrouwen, kinderen en anderen in het vaderland beloofd, zonder schade voor de C[ie] zou kunnen worden uitbetaald. Indien iemand overleed voor het verstrijken van zijn diensttijd, werd de hem verschuldigde gage aan zijn erfgenamen in het vaderland uitbetaald, zoodra de Kamer van zijn overlijden zou hebben kennis gekregen. Voor den tijd hunner gevangenschap kregen krijgsgevangenen geen soldij, wel ontvingen zij eenige penningen ter leen [2]).

Vrije personen ontvingen in Oost-Indië gedurende twee jaar slechts de helft van hun wedde, terwijl het overige binnen dien tijd niet werd uitbetaald, tenzij de Kamer, in wier dienst zij waren, uitdrukkelijk anders bepaalde. Na verloop van die twee jaren ontvingen zij hun volle salaris, uitgezonderd degenen, die vrouw en kinderen in het vaderland hadden. Vrije personen konden bij hun terugkeer in het vaderland het nog niet genoten salaris volledig uitbetaald krijgen [3]).

28 Oct. 1744 bepaalden de S. S. G. G., dat geen beslag mocht worden gelegd op meer dan een derde van de gages en tractementen der militaire oversten van de Societeit van Suriname [4]).

Belooningen. Soldaten en matrozen, die het eerst burchten, forten of vestingen van de vijanden hadden bestormd, ontvingen als belooning 50 Realen van Achten, die aan hun vrouw of hun erfgenamen moesten worden uitbetaald, zoo zij zelf vielen [5]).

Het loskoopen van krijgsgevangenen. Wie gevangen waren ge-

[1]) Zie a. 26 en 43 Instr., Pl. B. IX 1273 en 1275.

[2]) Zie voor deze plaats en voor soldij in 't algemeen: a. 35—42, 46—48, 55 en 56 van wet I; a. 33—38, 42, 48, 49, 104 en 105 van wetten II en III; a. 14—23 van wet IV; a. 34—40, 45, 48, 58, 59 en 111 van wet V.

[3]) Zie a. 111—113 van wetten II en III; a. 116—118 van wet V.

[4]) Zie Pl. B. VII 1575.

[5]) Zie a. 54 van wet I; a. 29 van wet IV.

nomen terwijl zij streden voor de O. I. Cie werden terstond door haar losgekocht, doch volgens de eerste regeling moest deze som op hun soldij worden verhaald, niet volgens die van 1742 [1]).

De *straffen* voor delicten, in de wetten voor beide Compagnieën vastgesteld, zijn: de doodstraf, verbanning, deportatie, kielhalen, geeseling, gevangenisstraf, inhouding van soldij en nog andere, boete bovendien, terwijl het meermalen aan het oordeel van den rechter werd overgelaten, welke straf moest worden toegepast [2]).

---

[1]) Zie a. 5 van wetten II en III; a. 61 van wet V.

[2]) Over straf voor desertie zie ook de Placaten van 22 Maart 1625, Pl. B. I 654 en van 30 Mei van dat jaar, Pl. B. I 559. Zie a. 106 en 107 van wet I; a. 81 en 82 van wetten II en III; a. 47 en 48 van wet IV; a. 91 en 92 van wet V. Een eigenaardige wijze van terechtstelling was bedreigd tegen dengene, die aan boord iemand had gedood, n.l. dat hij samen met het lijk levend in zee zou worden gestort. Wie verder zijn mes had getrokken en daarmee een ander had gewond, werd doormiddel van dat mes aan den mast bevestigd, en moest daar zoolang staan, totdat hij zelf zijn met het mes doorboorde hand zou hebben opengescheurd.

Wishnoe-beeld van Singhasari (Leiden).

EEN HINDOE-JAVAANSCH PORTRETBEELD TE LEIDEN.

DOOR

F. M. SCHNITGER.

(Met een plaat.)

Het kan misschien eenig nut hebben de aandacht te vestigen op een minder bekend beeld in het Ethnographisch Museum te Leiden. De foto van het stuk (nr. 1403/1859) ontheft ons van een lange beschrijving. In de catalogus staat 't vermeld als Kreshna of Harihara, hetgeen in zoover juist is, dat aan Wishnoe werd gedacht.

Voor den laatsten pleiten werprad met vlammenbundel [1]) en staf; de voorhanden dragen lotos met bidsnoer, en bakje, n.l. halve schedel. Dezelfde emblemen voert Wishnoe in Indië, ook de lotos is op zijn plaats, alsmede de moedras. Afwijkend is het kommetje, al komt het een zeer enkele maal voor. Vgl. Moor, Hindu Pantheon, 1861, pl. 41 en 42. Op plaat 43 komt een Wishnoebeeld voor, dat de attributen van ons beeld in eenigszins andere plaatsing voert, terwijl de linker voorhand den halven schedel draagt [2]).

Verder zien wij in dit beeld een portretbeeld. De reden daarvoor kan achterwege blijven, sinds prof. Krom ons schreef dat hij onze meening in deze deelde. Opgemerkt zij, dat Wishnoe op Java gewoonlijk het rad in de rechter achterhand voert, wat hier niet het geval is. Volgens Ir. Moens [3]) vindt dit waarschijnlijk zijn oorzaak

---

[1]) Vgl. Stutterheim, Bydragen T.-, L.- en V. 80, blz. 289 en 290. Over de herkomst van 't beeld te Berlijn gaat nu misschien eenig licht op.

[2]) Rao zegt in Elements (1914), blz. 255: Wishnoe in zijn Dattatreya-Avatara voert de drietand, de werpschijf, de bidsnoer („perhaps"), en de kruik. Hij verwijst dan naar pl. 72, fig. 2, die veel overeenkomst met 't Leidsche beeld vertoont. Het embleem in de rechter-achterhand lijkt echter niet op een drietand, maar op een wajra-staf, zooals ook Javaansche beelden wel eens dragen. Voor de determinatie gebruike men de lijsten bij Rao, blz. 229—233 en bij Zimmer, Kunstform und Yoga, blz. 105 en pl. 17 en 18. Het Leidsche beeld zou de Triwikrama-gedaante zeer nabij komen, indien een Tr. niet steeds met opgeheven been werd voorgesteld (Rao, blz. 167).

[3]) Tijds. Bat. Gen. 58, blz. 503.

in 't feit dat opzettelijke afwijkingen geboden waren, opdat vooral duidelijk zou uitkomen, dat in 't beeld niet een godheid, doch een overleden persoon moest worden vereerd. Of dit ook voor òns beeld geldt, durven we niet te zeggen. De Harihara van Simping voert het vlammend rad óók op de linker-achterhand [4]). Met het laatste beeld heeft het Leidsche beeld tevens de flankeerende figuurtjes gemeen, en het bidsnoer in de rechter-voorhand.

Waar komt het beeld vandaan? Er is niets van bekend, en het is dan ook een geluk, dat het zich in bewerking volkomen aansluit bij een beeld van *Singhasari*. Zie de monographie, pl. 73, nr. 761. Wie op de costuumdetails, flankeerende figuren in anjali-houding, lotosbladeren uit den grond, bidsnoer in de rechter-voorhand, plooien bij de hals, enz. let, zal stellig overtuigd zijn, temeer daar het fragment te Singhasari (dus een portretbeeld als Lakshmi) 63 c.M. hoog is. Bij meting op de foto komen we op een totaal-hoogte van ± 72 c.M., terwijl 't beeld te Leiden 70.5 c.M. hoog is.

Het moet wel opvallen dat 't ruïnenveld van Singhasari veel portretbeelden schijnt te bevatten. Deskundigen mogen beoordeelen of hier wellicht een dynastisch pantheon geweest is, waarbij Pradjnaparamita, Wishnoe en Lakshmi dan de Radjapatni, Jayanagara en Bhre Daha [5]) voorstellen, terwijl Kretanagara en Bhre Kahoeripan zich hierbij aansluiten, een veronderstelling, die Moens reeds opperde, door op een Bhairawa- en een Parwati-beeld te wijzen [6]). Hoewel, behalve voor Bhairawa, de bewijzen voor deze hypothese ontbreken, is zij mogelijk tóch waard eens onder oogen gezien te worden.

---

[4]) Vgl. wat Rouffaer op blz. 89 v. d. monographie over Harihara-beelden zegt.
[5]) Deze wordt in een inscriptie de incarnati van Lakshmi genoemd. Pararaton, 1e editie, blz. 121.
[6]) T. Bat. Gen. 64 en 58 (blz. 519).

BHUJAṄGA.

DOOR

Dr. J. GONDA.

Zooals de meeste beoefenaars van het Javaansch zullen weten, zijn over de oorspronkelijke beteekenis van het Oud-Javaansche woord *bhujaṅga*, in de moderne taal *boedjangga* of *poedjangga* luidende, reeds door vele geleerden vernuftige en interessante opmerkingen gemaakt, zonder dat men echter tot een definitieve verklaring is gekomen. Ja, men kan wel aannemen, dat niemand totnogtoe meer dan een, min of meer waarschijnlijke, hypothese over de semantische ontwikkeling van dit woord heeft willen geven. Ook ik pretendeer in dit opstel geenszins meer dan een nieuwe mogelijkheid in het licht te stellen, volgens welke mijns inziens de etymologie en semasiologie van *bhujaṅga* een denkbare verklaring kunnen vinden.

Vooraf wil ik even de voornaamste hypothesen, voor zoover mij bekend, vermelden.

Het woord, wel gebrekkig weergegeven met „taalgeleerde, dichter" schijnt reeds in het Oud-Javaansch een min of meer officieel geleerde te hebben aangeduid. Aan het hof van Madjapahit had de *bhujaṅga* een geestelijke, en blijkens den Nāgarakṛtāgama, in welk gedicht herhaaldelijk van bekleeders van deze waardigheid sprake is, soms ook een eenigszins politieke functie te vervullen. Uitvoerig kan men hierover worden ingelicht door Prof. Hazeu's Oud en Nieuw uit de Javaansche Letterkunde, p. 9 en volgende. Hij was ook geleerde en had, zooals Prof. Kern in zijn Nāgarakṛtāgama-editie opmerkte (bij 15, 3) ongeveer dezelfde werkkring als onze Middeleeuwsche „clerk". In Nieuw-Javaanschen tijd kennen wij hem in de XVIIIe E. als beoefenaar van de oude Javaansche geleerdheid, vooral van de letterkunde en de oude taal; daarnaast was hij kanselarij-ambtenaar, geschiedschrijver, samensteller van de geslachtsregisters enz.[1]).

[1]) Behalve de geciteerde auteurs over het karakter van deze functie nog: Hoesein Djajadiningrat, Crit. Besch. Sĕdj. Bantĕn, p. 310. Zie ook Palmer v. d. Broek, bij Hazeu, t.a.p., Friederich, Voorl. Versl. II, p. 48, e.a.

Wat nu de etymologie betreft, men brengt het woord gewoonlijk in verband met Skt. *bhujaṅga* (naast *bhujaga*), waarvan de meest gebruikelijke beteekenis „slang" is. Men zie b.v. v. d. Tuuk, Kawi-Balin. Wdb. IV, 1019. Doch, al zijn beide woorden naar den vorm gelijk, de moeilijkheden duiken op, wanneer we vragen, hoe de ontwikkeling van de beteekenis is te verklaren. Hoe kan een woord voor „slang" „geleerde (en derg.)" zijn gaan aanduiden? Hierbij komt nog, dat in Sĕmbiran *bhoedjangga* de naam is van een bijzonderen stand of kaste (afstammelingen van *brāhmaṇa*'s?) [1]), wat de zaak nog gecompliceerder maakt. Men zal dan ook de uitlating van Prof. Hazeu, dat, al zal men wel mogen aannemen, dat de woorden identiek zijn, de overgang van de eene beteekenis naar de andere zeer weinig duidelijk is, volkomen begrijpelijk achten.

Ook door anderen is op deze moeilijkheid gewezen, ofschoon men daarentegen ook van meening was, dat de omstandigheid dat de slang veelal geldt als symbool van de wijsheid (vgl. b.v. Hastings, Enc. of Rel. and Eth. XI, 399 sqq.) aanleiding genoeg geweest kan zijn, om iemand die z'n leven stelt in dienst van geleerdheid en wijsheid een „slang" te noemen; een mij geenszins overtuigende redeneering. Zelfs al zou men kunnen aantoonen, dat dit verband op Oud-Java gelegd is (wat ik geheel en al aan de beoordeeling van anderen overlaat), dan is het nog vreemd, dat juist aan dit woord en slechts aan dit woord de Javaansche beteekenis is gehecht en niet aan de vele andere synoniemen. (De Amarakoṣa noemt vijf-en-twintig woorden voor „slang": 1, 7, 6—8; zie ook Vogel, Indian Serpent-lore, p. 13).

Dr. Rassers wijdde in zijn dissertatie een stelling (no. VIII) aan de ons interesseerende kwestie; hij zocht de beteekenisovergang van het Sanskrit woord voor „slang, slangendaemon" tot het Javaansche gebruik in den zin van „geleerde, taalgeleerde" te verklaren uit het op Java aan 't Skt. woord gehechte begrip „daemon van de initiatie". Zooals echter Dr. Pigeaud reeds opmerkte, blijkt voorzoover bekend in de oudere letterkunde niets van eenige poging om verband te zoeken met de gewone Skt. beteekenis „slang".

In z'n „Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch" komt Berg te spreken over de poedjangga's (p. 89, n. 1); hij poneert, dat „hun titel, die beantwoordt aan O. J. (Sk.) bhujangga er echter op wijst, evenals het volksgeloof, dat zij de wahjoe, de bezielende kracht van de godheid, in zich droegen, dat de samenhang van hun stand met

---

[1]) Zie b.v. Palmer v. d. Broek en v. d. Tuuk, t.a.p.

dien der priesters nog niet geheel vergeten is". Met dit laatste kan men gaarne meegaan; bij de etymologie moet men, gelijk reeds is opgemerkt, toch aarzelen. Bovendien: was de Oud-Javaansche *bhujaṅga* altijd wel een priester?

Alvorens hierop in te gaan, wil ik even een paar inheemsche verklaringen van het woord in herinnering brengen. Een hiervan vindt men in het door Dr. Pigeaud's uitgave toegankelijke werk Tantu Panggĕlaran, p. 79. Deze luidt: bhuja ngaran ing tangan, angga ngaran ing çarīra, tinhĕr ta mpu Bhujangga ngarananta, d.w.z. „bhuja beteekent arm, angga beteekent lichaam, voortaan zij mpu B. uw naam". Hier wordt dus gedacht aan een Sanskrit compositum van twee bekende woorden gemaakt. Dr. Pigeaud noemt op p. 235 deze verklaring te ver gezocht. Zij verschilt echter niet veel met die, volgens welke het woord het Sanskrit „slang" (bhujaga, lett. „in bochten, kronkels gaande") is. Genoemde geleerde vestigt de aandacht op een plaats in de Caturpakṣopadeça, in zijn werk geciteerd op p. 328: bhū ngaran ing Brahmā, ja ngaran ing panangka nira, angga ngaran ing awak, sākṣāt pawak ya bhaṭṭāra Brahmā sira, d.w.z. „bhū beteekent Brahman of Brahmā, ja beteekent oorsprong, angga lichaam, hij (de bh.) is a.h.w. de belichaming van Brahmā". Dit veronderstelt echter het bestaan van een woord bhūja, uit het Zijn geboren, dat mij, evenmin als den heer Pigeaud, bekend is.

In dit verband zou ik er op willen wijzen, dat *bhujaṅga* in het Oud-Javaansch een beteekenisnuance heeft, waarop m.i. nog niet voldoende de aandacht is gevestigd, nl. „leerling" en dat dit gebruik in een relatief ouden tekst voorkomt.

Deze zienswijze, dat *bhujaṅga* niet alleen als „geleerde, geestelijke" wordt gebezigd in de oudere Javaansche teksten, doch ook als „volgeling, leerling, jongere (van een geestelijke of geleerde)" wil ik met een korte bespreking van eenige plaatsen toelichten.

Vooreerst kies ik hiertoe Brahmāṇḍapurāṇa, in de passage waar de overlevering van den Ṛgveda wordt besproken (in de inhoudsopgave van Dr. Pigeaud, Tantu Panggĕlaran, p. 313 is het op p. 27), die zeer instructief is, daar we eenige Sanskrit teksten als parallelplaatsen kunnen citeeren. Nadat Kṛṣṇa Dvaipāyana (Vyāsa) den eenigen Veda in vieren had gedeeld, en aan vier zijner leerlingen ieder een deel had gegeven, leverde één hunner, Paila (de Oud-Javaansche tekst noemt hem anders, doch dit doet niet ter zake) den Ṛgveda, zijn deel, over aan twee leerlingen, Indrapramati (ook deze naam luidt anders) en Vāṣkala. Deze twee gaven ieder hun versie

weer aan hun eigen leerlingen over. Vāṣkala had er vier, in den Javaanschen tekst *çiṣya* genoemd, evenals in het Sanskrit Brahmāṇḍapurāṇa, 1, 34, 26 en het Vāyupurāṇa 60, 25. Indrapramati leerde zijn versie aan 'n ander, van wien nu de Oud-Jav. tekst zegt: sira ta maka*bhujaṅga* saṅ Satyahina, „deze had tot *bhujaṅga* S." In dezen tekst is één generatie minder vermeld dan in het gelijknamige Sanskrit geschrift, doch de verhouding der personen blijft dezelfde: een oudere levert den Ṛgveda over aan een jongere (in het Sanskrit in dit geval zelfs een *putra*, zoon); aan de andere beteekenis van het praefix *maka-* kan men dus in geen geval denken. Ook deze Satyahina is weer „maka*bhujaṅga* saṅ Satyaçrīya" en van dezen persoon wordt gezegd: sira tâ*bhujaṅga* tigaṅ wiji, deze had drie stuks *bhujaṅga*'s. De laatste zin nu correspondeert met Skt. Bmḍ. Pur. 1, 34, 31: abhavaṃs tasya *çiṣyā* vai trayas tu sumahaujasaḥ, waar dus duidelijk van drie *leerlingen* gesproken wordt. Het Vāyu Pur., de naastverwante paralleltekst, zooals ik elders hoop aan te toonen, heeft geheel dezelfde lezing.

Verderop in denzelfden tekst wordt gesproken van Yājñavalkya, die een aantal leerlingen had, en wel met de volgende woorden: nihan ta *çiṣya* bhagawān Y. pawarahan i ṅhulun iṅ rahadyan saṅhulun: bhagawān Y. maka*bhujaṅga* saṅ K., saṅ W. etc., „nu zal ik U verhalen de leerlingen van Y., als volgt, Y. had tot *bhujaṅga* K., W. enz."

Het is m.i. volkomen buiten twijfel dat op deze plaatsen de beteekenis is „leerling, jongere, volgeling". Andere passages bevestigen deze conclusie, bv. in hetzelfde Brahmāṇḍapurāṇa, iets verder (een passage, geciteerd door van der Tuuk, K. B. W. III, 125). Hier wordt gesproken over Sukarma: sira ta makabhujaṅga sewu. yeka ta saṅ bhujaṅga sewu tatanpa hiṅan wīrya nīra, „S. had duizend *bhujaṅga*'s, en deze waren van onbegrensde heldhaftigheid". Ook hier valt aan het woord de bovengenoemde beteekenis toe te kennen, zooals volkomen terecht door Dr. Juynboll, Woordenlijst, p. 419, is opgemerkt. Een duidelijke plaats is ook de passage in de beschrijving van het paardenoffer van Janaka, waar Yājñawalkya zich beroemt de kundigste en grootste ṛṣi te zijn. Hij roept z'n leerlingen toe de door koning Janaka uitgeloofde prijzen alvast in beslag te nemen, waarbij de Sanskrit teksten de(n) aangesprokene(n) aanduiden met *çiṣya* en *vatsa* (resp. „leerling" en „m'n beste jongen"; vgl. Bmḍ. Pur. 1, 34, 46; Vāyu Pur. 60, 42), het Javaansche geschrift echter de woorden *bhujaṅga* en *anak* bezigt. Ook elders worden de leerlingen van Çākalya en anderen met *bhujaṅga* aangeduid.

Men voere mij niet tegemoet, dat dit gebruik wel eens tot het Brahmāṇḍapurāṇa beperkt zou kunnen zijn.

In de Calon-Arang, door Dr. Poerbatjaraka in 1926 uitgegeven, komt de volgende passage voor (Bijdr. Kon. Inst., deel 82, p. 125: Bahula komt aan de weduwe van Girah om de hand van haar dochter vragen; hij voegt aan zijn aanzoek bijzonderheden omtrent zijn persoon toe: bhujangga nghulun sakeng Lĕmah-tulis; anak de çrī mahāmuniçwareng Lĕmah-tulis, mpu Bahula puṣpata ning hulun, door den uitgever vertaald met: „ik ben een geleerde afkomstig uit Lĕmah-tulis, een leerling van den grooten heilige uit L.; heer B. is mijn naam". Al is het zeer wel mogelijk dat een leerling tegelijkertijd een geleerde is, men doet m.i. toch beter een andere (of *geen*) vertaling te verkiezen; het woord heeft hier de beteekenis van „student" (men denke aan de nuance in het Engelsch). Op p. 123, onderaan is dezelfde Bahula een *çiṣya* van bedoelden heilige genoemd.

In denzelfden tekst vinden we meermalen de uitdrukking *brahmaṇa, bhujangga, rĕsi* (p. 141, 2 ×; p. 136).

In de parwa's komt vele malen voor de verbinding *bhujaṅga haji* ter aanduiding van hofprelaten, -priesters, ṛṣi's, purohita's, hofgeleerden en derg. Het woord komt vaak voor als aanspraaktitel, en ook door den *bhujaṅga* van zichzelf gebruikt, zooals dit met woorden als *anak*, en derg. ook geschiedt (dus i. p. v. den 1en persoon), vgl. Mal. *sahaja*, e.a. Als tegenstelling hiermee noemt van der Tuuk, K. B. W. III, 325 den *bhujaṅga sāmānya*; het wordt verklaard met „pandita tani". Een verschil in rang, niet in leeftijd en mate van kennis, blijkt uit deze onderscheiding.

Welke van deze semantische schakeeringen is nu de meest oorspronkelijke? De onvolledigheid van onze kennis van het Oud-Javaansch en de chronologische onzekerheid bij vele bronnen laten niet toe meer dan een hypothese op te stellen. Nemen wij eens aan dat het gebruik als „jongere, leerling, volgeling" primair zou zijn en dat zich over „student", de overige nuancen: „geleerde, geestelijke waardigheidsbekleeder" lieten afleiden. Dat bij namen van ambten, beroepen en waardigheden wijziging van de beteekenis plaats vindt, leeren ons vele talen, ook het Javaansch. Het woord *bhujaṅga* in de beteekenis „jongere, leerling" wekt nu de gedachte op aan het zeer bekende *boedjang*, een in meerdere Indonesische talen bestaande uitdrukking. In het Javaansch beteekent het „lastdrager, koeli, knecht, werkman", „volgens Wilkens een koeli, die geen huis heeft en onder opzicht van een hoofd staat" (Gericke en Roorda, s.v.). Het Soen-

daasch kent *boedjang* als kasar-woord voor „jongeman, jongeling"; in deze taal is het echter ook een naam voor vaste bedienden, vrouwelijke zoowel als mannelijke. *Boeboedjang* is „bij iemand *boedjang* worden of zijn, (bij) iemand dienen"; ook *ngaboedjang* wordt gebruikt: „als bediende in huis opgenomen zijn". Voor *boeboedjangan* echter vindt men opgegeven „als jongeman, jongmensch, vrijgezel leven, ongehuwd zijn".

Dit leidt ons over naar de zeer bekende Maleische beteekenis van *boedjang*, nl. „een persoon (man of vrouw), die in ongehuwden staat leeft, dus jongeling, maagd, weduwnaar, weduwe". Het woord *pĕboedjangan* of *pĕmoedjangan* is behalve collectivum, „de gezamenlijke boedjangs" de aanduiding voor het verblijf van ongehuwden. Het Gajo'sch kent *boedjang* als „volwassen (v. 'n jongeling), jonkman, ongetrouwd man".

Het zou derhalve, zuiver hypothetisch, zeer wel mogelijk zijn, dat ook het Oud-Jav. dit woord gekend heeft en wel in een van beide, of in beide, schakeeringen in beteekenis: „ongetrouwd persoon, persoon in afhankelijkheid van een ander"; men zou daarbij uit den aard der zaak evenals in de bovengenoemde talen meestal met jeugdige personen te doen hebben. Dan zou men zich terstond in aansluiting hierbij kunnen voorstellen, dat het woord gebruikt werd voor den jongere, den jongeman, die gedurende eenigen tijd bij een „guru" in huis kwam (zich althans onder diens leiding stelde), van wien hij de gewenschte kennis hoorde, maar voor wien hij ook allerlei diensten verrichtte, een bekènde gewoonte.

Naast vele uit het Sanskrit ontleende drie-lettergrepige woorden op *-a* had het Oud-Javaansch ook meerdere leenwoorden op *-ṅga* uit Voor-Indië overgenomen, zoo: *pataṅga*, vogel; *mataṅga*, olifant; *wyaṅga*, kikvorsch (Jav.); *turaṅga*, paard; *wihaṅga*, vogel (K. B. W. III, 450), *dewāṅga*, roode kleedingstof (K. B. W. III, 108), en andere. Nu staat er soms naast een dergelijk woord een kortere vorm, bv. men vindt *kataṅga*, *kataṅ* (met verschil in beteekenis: 'n plantennaam; gras); naast *lawaṅga*, „kruidnagelboom" komt voor *lawaṅ* (zelfde beteekenis; verg. K. B. W. III, 720, 721; Gericke en Roorda s.v. *lawang*, Mal. *lawang*), een homoniem is het bekende *lawang*, deuropening. Voor „olifant" had men naast elkaar *dwipa*, *dwipak* en *dwipāṅga* (*dipangga*); vgl. v. d. Tuuk, K. B. W. II, 477; Juynboll, Wdl., p. 306; slechts het eerste schijnt, al bestaat °*dwipāṅganā*, Sanskrit te zijn.

In ieder geval: de uitgang *-aṅ* (van tweelettergrepige woorden) is

echt Indonesisch, die op *-aṅga* verraadt ḥerkomst uit de hooge, gewijde, deftige taal, het Sanskrit. Is het dus niet mogelijk, dat een woord *bujaṅ* (mod. *boedjang*), indien het in het boven veronderstelde gebruik bekend was, in de geletterde en zich verheven voelende geestelijke milieu's een hoogeren, een gewijderen, d.i. een Sanskrit klank ging aannemen, en zoo werd tot *bhujaṅga?*[1]). Ik waag het niet te beslissen of hier de door Dr. Rassers veronderstelde invloed van een initiatie-ritus aan te nemen valt: de *bujaṅ*-initiandus krijgt den naam *bhujaṅga* mede doordat een slang als initiatie-daemon optreedt.

Andere invloed zou, veronderstellender wijze, in het spel kunnen zijn. In het Sanskrit beteekent *bhuja(ṅ)ga* soms een „parasiet", Lebemann, bon vivant, viṭa; men vergelijke vooral Schmidt's Nachtr. Pet. Wtb., die ook noemt *bhujaṃgī*, Hetäre, *bhujaṃgikā*, eine liebeskranke Frau, *bhujaṃgama*, Lebemann, e.a. Hier wordt het woord dus ook, als op Java, van menschen gebruikt; het zou niet geheel uit te sluiten zijn, dat deze beteekenis in de Hindoe-Javaansche maatschappij bekend geworden is en in het wordingsproces van *bhujaṅga*, clerk een factor is geweest. Tenslotte: ik beweer niet, dat de gewone beteekenis „slang" buiten beschouwing moet blijven. Het is in bovenstaande opmerkingen slechts mijn bedoeling een verklaring te zoeken voor het gebruik van het woord *bhujaṅga* als zoodanig: verband tusschen „slang" en „wijsheid" alleen maakt nog niet duidelijk, waarom juist dit woord gekozen is voor „geleerde enz." en niet een synoniem.

Moge deze hypothese er het hare toe bijdragen, dat eenmaal de ware toedracht gevonden wordt!

24 November 1931.

Naschrift.

In Djawa, 11, 157 spreekt Aichele over „*bhujangga*"; onafhankelijk van mijn betoog wijst hij op het gebruik in de parwa's. Ook ik was aanvankelijk van meening, dat de beteekenis zich langs „parasiet" ontwikkeld zou kunnen hebben, doch blijf bij mijn overtuiging, dat het zoo eenvoudig niet gegaan zal zijn. Het is niet aanbevelenswaardig in dergelijke gevallen geheel af te gaan op Monier Williams; dit

---

[1]) Een latere gelijkstelling of verwarring vinden we bij Gericke en Roorda, II, 741, waar vermeld wordt, dat *boedjang* in kawi wel gebruikt wordt als *bahoe* (Skt. *bāhu*), arm, hoewel deze beteekenis slechts toekomt aan *boedja* (Skt. *bhuja*).

woordenboek geeft vaak alle beteekenissen, ook de slecht bewezene of niet vaststaande, zonder onderscheiding. Voor *bhujaṅga*, „trouw metgezel van een vorst", laat de vertaling niet voldoende de ware nuance blijken, zij is te ruim.

25 Januari 1932.

OUDHEIDKUNDIGE AANTEEKENINGEN [1])

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

(Met 3 platen)

XXI.

Het zgn. Trawoelanrelief van Gadjah Mada's dalĕm [2]).

Een der vaste punten in het reconstructieplan van de stad Majapahit wordt gevormd door het zoogenaamde verblijf van Gadjah Mada. Hiervan zou nog zijn overgebleven de groote, hooge tjaṇḍi bĕntar, thans eenigszins zonderling bekend onder den naam „poort Wringin Lawang". Het is een dank zij den handwijzer van den Oudheidkundigen Dienst vrij druk bezochte oudheid vlak bij den weg Trawoelan—Madjakĕrta en het eenige belangrijke overblijfsel van wat eens de tjaṇḍi bĕntar was, waarvan honderden exemplaren in de stad moeten te zien zijn geweest.

Een oude overlevering, door Wardenaar vermeld, deed in de poort een stuk van Gadjah Mada's dalĕm zien, en het is de heer Maclaine Pont geweest, die hierop heeft voortgebouwd in verband met zijne bekende reconstructiepogingen van het stadsplan van Majapahit. De heer Pont aanvaardt de juistheid van de overlevering en vergelijkt de bij Wringin Lawang gevonden sporen van oude bouwsels met een relief uit de welbekende serie bas-reliefs van Trawoelan en wel No. 436 (Foto O. D. 274), thans verblijvend in het museum van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap. In zijn beschouwingen neemt hij aan, dat hiermede de identiteit van het Wringin-Lawang-complex, het voorgestelde op het relief en het verblijf van Gadjah Mada een uitgemaakte zaak is.

Toch meen ik te moeten betwijfelen, of de heer Pont het hier wel bij het rechte einde heeft, zoowel in zake de vraag, in hoeverre het op het relief afgebeelde een dalĕm voorstelt, als wat betreft de identiteit

[1]) Zie Bijdragen, dl. 85, 1929, bl. 479; dl. 86, 1930, bl. 302 en 557; dl. 89, 1932, bl. 97.

[2]) Afgebeeld door Brandes in O.R. 1902, plaat 8. Figuur 2 zou aan de linkerzijde van figuur 1 aansluiten. Van No. 423 een afbeelding bij *Krom*, Inleiding, III: 67. Blijkbaar is de door Brandes gepubliceerde foto afgesneden.

van deze voorstelling en de dalĕm van Gadjah Mada. Men vindt de redeneering van den heer Pont in het O. V. 1924: 57 vlgg.

Na de overlevering te hebben vermeld, bestrijdt hij eerst op gelukkige wijze de meening, dat de poort Wringin Lawang een stadspoort zou zijn geweest. Hij had zijne overtuigende redeneering nog kunnen versterken door er op te wijzen, dat deze poort een vlucht trappen moet gehad hebben zoowel aan de binnen- als aan de buitenzijde, hetgeen voor een stadspoort onaannemelijk is.

Dan laat hij de beschrijving van het relief volgen door een van de door hem bij de poort zelve aangetroffen sporen van oude bouwsels. Alvorens daarop verdere conclusies te laten volgen, had de heer Pont misschien goed gedaan eerst de stem van Brandes te hooren, den eersten, die iets over dit relief heeft beweerd en wiens meening door Krom in zijn „Inleiding" is overgenomen. In het Rapport der Oudheidkundige Commissie van 1902 beschrijft Brandes bedoeld relief als „een tempelterrein met de daarbij te vinden tempelwachterswoning". Krom spreekt dan ook van een heiligdom, als hij in zijn „Inleiding"[2] II: 187 de reliefs bespreekt. Noch Brandes, noch Krom geeft echter aan, waarom hij in het afgebeelde complex een heiligdom ziet. In verband met de gissingen van den heer Pont is het echter thans wenschelijk daarop iets nader in te gaan en de veronderstelling, dat hier een tempelerf en geen woonerf werd afgebeeld, aannemelijk te maken. Voorop moge echter een correctie op Brandes' beschrijving gaan.

Brandes meent namelijk, dat op het relief geen padoeraksa te zien valt. Hieruit zou eventueel de gevolgtrekking gemaakt kunnen worden, dat inderdaad geen tempelcomplex werd afgebeeld, waarin immers deze tweede poort noode gemist kan worden. Brandes' meening ten deze lijkt mij echter niet juist. Er bevindt zich wel degelijk een padoeraksa in den muur, die het eerste van het tweede erf scheidt. De beeldhouwer heeft deze poort iets meer naar links geplaatst, waarschijnlijk omdat zij anders niet zichtbaar zou kunnen zijn door de perspectivisch gegeven en daardoor zoo omvangrijke tjaṇḍi bĕntar op den voorgrond. Daarmede heeft hij echter niets misdreven, aangezien zulk een poort toch nimmer in de as van de tjaṇḍi bĕntar staan kon, zooals de elementaire regels omtrent tempelbouw op Bali, doch ook die omtrent woningbouw op Java ons nog immer kunnen leeren. Vergelijking van deze padoeraksa met de gewone erfpoorten, op de andere reliefs van Trawoelan te zien, doet daarenboven het bijzonder karakter er van ten duidelijkste uitkomen. De poort heeft zelfs een regelrechten tempelkop, zooals padoeraksa's plegen te bezitten.

Een onomstootelijk bewijs nu, dat hier een tempelerf bedoeld is, ligt in de aanwezigheid van een tjaṇḍi juist op de plaats, waar men die, naar de op Bali in tempelhoven aanwezige exemplaren te oordeelen, zou verwachten.

Echter ook de vorm der bale's wijst op een tempel. Woonbale's zijn elders op deze reliefs te zien en missen den verhoogden vloer, bestemd voor het plaatsen van offers. Zulke woonbale's ziet men op Foto O. D. 1657 onderaan en 1784 links bovenaan. De juiste bestemming van den verhoogden vloer kan men te zien krijgen op Foto O. D. 2563, waar een tweetal lingga-achtige voorwerpen daarop zijn geplaatst en met daarvoor liggende offers worden geëerd, waarschijnlijk door den voor de bale staanden persoon.

Moeten wij nu de door Wardenaar verschafte overlevering zonder meer op ouderwetsche wijze „naar het rijk der fabelen verwijzen"? Ikzelf ben daarvan geen voorstander, daar ik gedurende mijn verblijf op Java ruimschoots gelegenheid gehad heb te constateeren, hoe telkens, wanneer zich een overlevering vormen ging, een historische kern aangetoond kon worden, ook al werd deze nog zoo vreemd uitgelegd.

Als echter de Javanen tot voor kort in de poort Wringin Lawang een overblijfsel zagen van de dalĕm van Gadjah Mada, zou het dan niet wenschelijk zijn daarbij te denken aan de beteekenis, die de Javanen nog immer hechten aan den vorm der vorstelijke grafcomplexen, waarvan zij spreken als van de *astana*'s der gestorven vorsten? Met andere woorden, zou dan hier niet Gadjah Mada's tjaṇḍi bedoeld kunnen zijn?

Redden wij hiermede al de overlevering en een mogelijken samenhang tusschen het relief en den persoon van den patih, aan den anderen kant wordt hierdoor een schok gegeven aan ons vertrouwen in de grootheid der stad, indien deze ten minste met hare uitgestrektheid samenhing. Het tempelerf van het relief toch ligt, zooals uit het aanpassende relief blijkt, kennelijk in een landelijke omgeving, terwijl identificatie met Wringin Lawang deze landelijke plek al zéér dicht bij de kern der stad doet vallen. De heer Pont heeft in zijn beschouwingen geen bewijs gegeven voor incorrectheid van het relief ten opzichte van deze entourage.

Mocht men er echter voor terugschrikken om aan den persoon van een patih het recht toe te kennen zich bij te laten zetten in een vorstelijke tjaṇḍi [1]), dan blijft er niets anders over dan aan te nemen,

[1]) Tegen de veronderstelling, dat Wringin Lawang met een op het relief

dat, wat dan ook het Wringin-Lawang-complex geweest moge zijn, het Trawoelan-relief daarvan geen afbeelding vertoont. In beide gevallen is dus van eenig verband tusschen de dalĕm van Gadjah Mada en het relief geen sprake.

XXII.

De ouderdom van de kluizenarij Selamangleng T.A.

Er zijn nog zeer vele overblijfselen uit den oudjavaanschen tijd, waarvan de juiste datum onbekend is. In vele gevallen heeft men getracht uit verschillende kleinigheden en vooral door vergelijking met gedateerde stukken den datum bij benadering vast te stellen. Systematisch is dit nimmer geschied en slechts het feit, dat zulk een stuk om een of andere reden gedateerd mòest worden, deed hiertoe pogingen in het werk stellen. Daardoor is veel nutteloos werk gedaan en veel arbeid verloren gegaan; bij een systematische dateeringspoging van alle aanwezige niet-gedateerde stukken toch had het eene van de bij een ander verkregen resultaten ongetwijfeld kunnen profiteeren. Nu bleef het vaak bij een gissing, erger nog, een vaag vermoeden of in het geheel niets. Zoo verging het den in cultuurwetenschappelijken zin zoowel als in kunsthistorischen zin zoo uiterst belangrijken en ten slotte in aesthetischen zin zoo beteekenisvollen reliefs van de kluizenarij Selamangleng bij Toeloeng Agoeng.

De stijl heeft den beschrijvers nogal eens moeilijkheden veroorzaakt. Hoepermans noemt de reliefs „vrij goed gebeiteld, *doch* allen beelden uit het Waijang spel". Voor hem is dus het feit van tot de wajang te behooren onvereenigbaar met schoonheid [1]). Knebel laat zich over de artisticiteit der figuren niet uit, doch constateert uitdrukkelijk: „De personen hebben weinig of niets van wajang-poppen". Hij is het dus niet met Hoepermans eens [2]). Van Stein Callenfels, die de reliefs in zijne behandeling der Mintaraga-voorstellingen op Java en Bali betrok, spreekt zich zoowel over artisticiteit als ouderdom der reliefs uit [3]). Hij meent, dat de reliefs uit vrij laten tijd zijn moeten, prijst

afgebeelden bijzettingstempel te doen zou hebben, pleit het feit, dat de heer Pont geen resten van de tjaṇḍi, het eenige bouwwerk ter plaatse, dat mèt de poorten geheel van steen was opgetrokken, aantrof. Ook meen ik uit Pont's beschrijving op te maken, dat hij in de padoeraksa van het relief een afzonderlijk gebouwtje ziet, iets, waarin ik hem, zooals boven bleek, onmogelijk kan volgen.

[1]) O.R. 1913: 330.

[2]) O.R. 1908: 192 vlgg.

[3]) Publicaties O.D. deel I, pag. 49.

overigens de voorstelling als aardig en levendig, hoewel de beeldhouwer blijkbaar geen Praxiteles was. Krom ten slotte is overtuigd van de belangrijkheid der reliefs in kunsthistorisch opzicht en noemt ze in menig opzicht voortreffelijk [1]). Dat ik mij geheel bij dit oordeel kan aansluiten, is den lezer misschien reeds te anderer plaatse duidelijk geworden; zoo niet, dan kunnen onderstaande opmerkingen daaromtrent geen twijfel laten [2]). Krom laat echter de dateeringskwestie onaangeroerd. Hierin vind ik aanleiding haar thans te stellen en tevens na te gaan, in hoeverre wij iets omtrent de gezindte van den kluizenaar kunnen te weten komen. In het licht der artistieke, kunsthistorische en cultureele belangrijkheid der reliefs kan elke poging daartoe gewettigd schijnen [3]).

Ten eerste de ouderdom.

Wat Callenfels tot zijn gevoelen gebracht heeft, dat de reliefs uit later tijd zouden stammen — bedoeld is waarschijnlijk de latere Majapahit-periode —, weet ik niet, doch zijn opmerking, dat er zoo weinig wajang-achtigs aan de figuren te bemerken valt, welke opmerking door dien anderen kenner van de wajang, Knebel, bevestigd wordt, kan ons reeds op onze hoede doen zijn. Inderdaad, vergelijken wij de reliefs slechts vluchtig met die van Djago, Panataran, Kĕdaton, Soerawana, Tegawangi, Gambar, Trawoelan, Djawi en wat er nog meer aan reliefs uit de Singasari- en Majapahit-perioden over moge zijn, dan kan slechts dit eene opvallen, dat zij daarvan in bijna alle opzichten verschillen. Dit verschil valt nog meer op, wanneer wij de compositie der groepen beschouwen, die eerder naar de perspectivische en vrijere composities van de reliefs van Prambanan wijst dan naar de projecties op het vlak, zooals die door bijkans alle latere oostjavaansche reliefs vertoond worden. Zelfs de meer naturalistische onder hen, zooals die van Djawi, de bale agoeng van Panataran (= het zgn. pĕṇḍapa-terras, een benaming, die, gezien de geconstateerde groote overeenkomsten van tjaṇḍi Panataran met balische tempelcomplexen, dient te worden verlaten), Trawoelan, hebben alle in zich dat onmiskenbaar wajang-achtige, dat door het brengen van alle figuren in

---

[1]) Inleiding, II: 318 vlg. Zie ook III, plaat 92.

[2]) Elsevier's Maandschrift, 1932.

[3]) Voor hen, die geen toegang hebben tot de foto's O.D., kunnen de afbeeldingen dienen in Publicaties O.D., deel I, en *Krom*, Inleiding, III, plaat 92. Het vergelijkingsmateriaal der reliefs van Djala Toeṇḍa vindt men in Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, fig. 77, en bij *Kunst*, Hindoe-Javaansche muziekinstrumenten, fig. 41. Dit is helaas alles, wat van deze uiterst belangrijke reliefs gepubliceerd werd.

één vlak, zooals de kĕlir dat nu eenmaal eischt, verkregen wordt. De plaatsing van een godenfiguur als die van Narada, gezeten naast den troon van Indra en half verscholen achter de hemelnimfen, is zoozeer in strijd met de wajang-techniek, dat dit reeds een voldoende aanduiding kan zijn voor een niet-samengaan der reliefs met wajang-opvattingen. Op zichzelf genomen zegt dit natuurlijk nog niets tegen de veronderstelling, dat zij eenvoudig een product zouden zijn van een naast dien wajang-stijl voortlevenden stijl, die de oude tradities van middenjavaansche compositie zou hebben vast weten te houden. Er is echter geen enkel feit aan te wijzen, dat aan zulk een overigens onwaarschijnlijke veronderstelling een goeden grond kan geven. Zou dan dit éene relief in zoovele eeuwen daarvan het eenige product zijn? Er zijn echter andere aanwijzingen.

Bij nauwkeurige beschouwing der reliefs, voor den niet op Java vertoevenden belangstellende mogelijk door de Foto's O. D. 3906, 3907 en 3908 [1]), valt het op, dat er verscheidene punten van overeenkomst kunnen gevonden worden met de reliefs van Djala Toeṇḍa. In de eerste plaats valt daaronder de haartooi van Arjuna, zooals deze viermaal op het relief voorkomt; eenmaal bij het gesprek met Indra, eenmaal gedurende den tocht naar Indra's hemel en eenmaal in dat godenverblijf. De vierde maal is hij zeer onduidelijk; het is gedurende den tocht door de lucht met Suprabhā. In alle vier de gevallen kon ik echter aan het relief zelf constateeren, dat deze haartooi geheel dezelfde is als die, welken wij aantreffen op de reliefs van Djala Toeṇḍa, b.v. Foto 6552, 6548. Het karakter van dezen haartooi is duidelijk: het is een zijwaarts naar achteren opgemaakte gĕloengan, echter uit het werkelijke haar van den persoon vervaardigd en niet, zooals in de wajang, uit krullend paardehaar, zooals dat o.a. ook op de reliefs van Panataran het geval is. Het feit nu, dat een zoo typische wajang-held als Arjuna niet met wajang-coiffure wordt voorgesteld, pleit reeds tegen de veronderstelling, dat de reliefs uit lateren tijd zouden stammen.

Voorts wil ik nog wijzen op de versiering van de muren, die Indra's hemel omsluiten, en welke bestaat uit een reeks van zgn. kĕbĕn-stukken, ten rechte voorstellingen van het juweel. Dit feit wijst eer naar Midden-Java, waar b.v. Prambanan aldus versierd was, dan naar Oost-Java. Nochtans verschilt de vorm der stukken van dien der

---

[1]) De door Callenfels in P.O.D. gepubliceerde foto's zijn voor dit doel niet zoo geschikt door den hoek, waaronder zij genomen zijn. Een zeer goede afbeelding van den eersten wand geeft Krom in Inleiding, III, plaat 92.

middenjavaansche. En weer doet zich hier de vergelijking met Djala Toeṇḍa aan de hand: ook daar vinden wij deze versiering en wel op Foto O. D. 6552 en 6548.

Dan is daar nog de wijze, waarop de rotsmotieven zijn samengesteld, welke groote overeenkomst, zoo niet identiteit vertoont met die van Djala Toeṇḍa (Foto O. D. 6556)[1]). Men vergelijke daar eens Panataran, Djawi of Trawoelan mede!

Ten slotte wijs ik op een bijzonderheid, die beide reliefs met elkaar gemeen hebben en waarin zij van de meeste, zoo niet alle oostjavaansche reliefs verschillen: de buitengewone, bijna decadente slankheid der figuren. En dit is tevens een tegenstelling tot de middenjavaansche, korte en gevulde figuren, waarbij eenige slankheid slechts uiterst zelden voorkomt. Dat deze slankheid niet het gevolg is van technische gebreken, doch dat zij de uiting is van een zeer specialen tijdgeest, dat zij dus kortom tot den stijl behoort, kan ik natuurlijk niet bewijzen, doch een ieder, die deze reliefs aandachtig bestudeerd heeft, zal dit met mij meevoelen. Zij vormt tevens een van de grootste bekoringen er van.

Het komt mij voor, dat bovenstaande overeenkomsten met den stijl van Djala Toeṇḍa als voldoende in het oog vallend mogen worden beschouwd om onze reliefs in de eerste periode der oostjavaansche kunst te kunnen plaatsen. Natuurlijk gaat het niet aan op grond van het jaartal 988 van de badplaats een bepaalde decade of ook maar een eeuw te willen bepalen voor Selamangleng T. A. Maar dat is ook niet noodig. Hun belangrijkheid wordt voldoende bepaald door een plaatsing in die helaas zoo onbekende periode, welke nog immer dat mystieke raadsel bevat van den overgang van Midden- naar Oost-Java[2]).

Thans nog iets over de gezindte.

Krom merkt te recht op, dat het terechtbrengen van den gevolgden tekst (Arjunawiwāha) hieromtrent geen uitsluitsel geeft. Her-

[1]) Zie ook de afbeelding van een Djala-Toeṇḍa-relief in Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, fig. 77, waar ik deze reliefs aan den aanvang der oostjavaansche periode plaatste. Hier wil ik tevens namens allen, die belang stellen in javaansche kunst, de verzuchting slaken: wanneer zullen wij de geheele reeks der reliefs eens te zien krijgen? Laat men niet wachten tot de laatste kleinigheid verklaard is en deze uiterst belangrijke reliefs spoedig publiceeren.

[2]) Heeft Dr. Goris gelijk met zijn veronderstellingen omtrent oostjavaansche invloeden in Midden-Java tijdens Prambanan (Feestbundel K.B.G.), dan zou men dus eerder moeten spreken van oostjavaansche tempels op Midden-Java dan van middenjavaansche met oostjavaansche kenmerken, zooals Brandes deed.

haaldelijk toch vinden we zoogenaamde on-buddhistische verhalen aan kennelijk buddhistische bouwwerken afgebeeld. Maar er is misschien nog wel iets anders op te merken.

Callenfels verbaast zich er te recht over, dat de eigenlijke hoofdzaak van het verhaal, het schieten op het zwijn, niet voorkomt. Daarbij kan men nog voegen het feit, dat alles, wat iets met vechten te maken had, achterwege blijft, o.a. de strijd met Niwātakawaca. Zulk een vermijden van strijd en dooden is zeker iets, dat in overeenstemming zou kunnen zijn met een buddhistische gezindte, te meer, waar we thans aannemen willen, dat we hier met een kluizenarij uit een tijd te doen hebben, die niet zóó ver van Barabuḍur's periode afligt; even ver ongeveer daarvandaan verwijderd als van Djago's Buddhisme.

Voorts wijs ik op het feit, dat Selamangleng T. A. gelegen is in een omgeving, rijk aan buddhistische overblijfselen: tjaṇḍi Dadi, Sanggrahan, Bajalangoe. De onmiddellijke nabijheid van Sanggrahan zegt hier misschien nog wel wat meer, hoewel het monument aldaar wel uit later tijd zal stammen. In verband met de genoemde, in de omgeving gelegen heiligdommen, wijs ik dan nog op het feit, dat het beeld van de Goewa Tritis een lotusbloem in een der handen houdt en dus niet uitgesproken on-buddhistisch is, hetgeen het geval ware geweest, indien de in de andere hand gehouden cāmara een akṣamālā als tegenhanger hadde gehad [1]).

Ten slotte vestig ik nog de aandacht op de ter zijde van de kluizenaarsnis in den wand en relief aangebrachte figuur. Tijdens mijn laatste bezoek aan de kluizenarij kon ik mij er van vergewissen, dat, hoewel de figuur inderdaad zeer gehavend is, zooals verschillende bezoekers hebben beschreven, toch nog voldoende te zien valt om een dharmacakramudrā der handen mogelijk te achten. Nu is zulk een mudrā ook al weer geen strikt bewijs voor een buddhistisch karakter der figuur, doch een uitgesproken on-buddhistisch karakter heeft zij al evenmin.

Alles bijeengenomen geloof ik, dat we zonder veel kans op mistasten de waarschijnlijkheid, dat we hier een buddhistische kluizenarij [2]) voor ons hebben, groot mogen achten. Iets, wat wij overigens, als onze dateering juist is, ook wel mogen verwachten.

[1]) Zie Bijdragen 1929 (85): 500.

[2]) Het is misschien beter te spreken van een kluizenarij dan van een grottempel, zooals Krom in zijn Inleiding doet. Werkelijke grottempels zijn op Java nog niet gevonden; grotkluizenarijen daarentegen wel. Een grottjandi werd onlangs op Bali ontdekt. Zie Mededeelingen der Kirtya Liefrinck-van der Tuuk, Afl. 3.

XXIII.

Wat beteekenen de Ⲓ*-vormige teekens op de Djala-Toenḍa-reliefs?*

Zoo luidde een van de vele punten van het vragenlijstje, dat de onvergetelijke Rouffaer mij bij een bezoek voorlegde. Toenmaals was ik niet in staat een eenigszins bevredigend antwoord te geven en bleef de mogelijkheid bestaan, dat deze teekens, door den vrager met een toespeling op Brandes vergeleken met aeroplanes-en-face, iets bijzonders zouden kunnen te zeggen hebben, iets wat misschien een oplossing zou kunnen verschaffen voor de onbekende scènes dier reliefs. Intusschen is het, indien ik mij niet vergis, aan Dr. Bosch gelukt de reliefs thuis te brengen en hebben daarbij die teekens geen rol van beteekenis gespeeld. Niettemin wil ik hier toch even wijzen op het voorkomen er van elders, waar zij minder „puzzling" zijn.

De teekens in kwestie vindt men op het door mij elders afgebeelde relief boven in het midden [1]). Zij bevinden zich kennelijk ver boven den beganen grond, gezien het feit, dat zij tegen rotsmotieven zijn aangebracht en zich vlak naast de door de lucht gedragen poetri bevinden. Zij bestaan, het zij hier gezegd voor hen, die de afbeelding niet bij de hand hebben, uit een op zijn kant liggende H. Er zijn er twee.

Dezelfde teekens nu treft men aan op de reliefs van de grotkluizenarij Selamangleng K. Voor zoover ik weet, zijn deze reliefs nog nimmer gepubliceerd, weshalve ik hier een afbeelding van de betreffende passage naar een in 1929 genomen foto laat afdrukken. De scène bevindt zich in de tweede kamer aan den Noordwand. Uit den aard der zaak was het, gezien de plaatselijke gesteldheid, zeer moeilijk een eenigszins dragelijke afbeelding te verkrijgen en moet men een onscherpe foto in de plaats van in het geheel geen voor lief nemen.

De afgebeelde scène is tamelijk gecompliceerd. Het geheel stelt een berglandschap voor, waarin wij boven links een badplaats zien, omheind en van een poort voorzien. Daaronder speelt zich een levendig tafereel af: een aap belaagt een gezelschap, waarvan er een met een stok (?) naar het dier slaat. Het gezelschap bestaat uit drie personen, waarvan er misschien twee vrouwen zijn, althans o.a. te oordeelen naar de soebĕngs, die zij in de ooren dragen. De twee vrouwen zijn geknield, een er van zelfs voorovergebukt. Een vogel in een boom schouwt bij een en ander toe.

---

[1]) Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, fig. 77.

Door een palissade van dit tafereel gescheiden, bevindt zich er onder een ander, bestaande uit een neergezeten vrouw, waarvan twee personen wegloopen. Een daarvan, de voorste, wijst met de hand naar een zich geheel rechts bevindend meer. Beiden zien naar de gezeten vrouw om. Ten slotte bevindt zich op deze helft van de scène nog geheel links boven een zittend persoon, waarschijnlijk een boeta.

De rechterhelft van het tafereel wordt ingenomen door een meer, als een kratermeer tusschen rotsen gelegen. Vóór het meer staat een offernisje op één poot, terwijl in het meer eenige dieren zwemmen, waarvan het rechter-exemplaar misschien een krokodil moet voorstellen, hoewel men dien in een bergmeer niet zou verwachten. Op de oppervlakte van dit meer nu zweven de beide teekens, die wij van Djala Toeṇḍa reeds kennen. Waren zij alleen afgebeeld, zoo zouden wij nog niet veel verder gekomen zijn, doch de beeldhouwer heeft hen doen vergezellen van twee gegolfde lijnen, die onmiskenbaar de bekende nevellijnen zijn, welke op zoovele reliefs voorkomen [1]). Bezien wij de teekens zelf goed, dan zien wij, hoe zij eigenlijk elk bestaan uit een viertal samengevoegde nevellijnen.

Het komt mij dan ook voor, dat we in de teekens te zien hebben de uitbeelding van nevels of wolken, welke duiden kunnen op een bepaald uur van den dag of een of andere plaatselijke gesteldheid. Dat overigens deze wijze van uitbeelden nu juist in de kluizenarij Selamangleng K. gevonden moet worden, is niet zoo wonderlijk als het mag schijnen. Het op den buitenwand dezer kluizenarij aangebrachte opschrift verraadt ons, dat de versiering der kluizenarij niet zoo heel lang na de oprichting van Djala Toeṇḍa kan hebben plaats gehad. In het gebruikte schrift toch kan men enkele dingen opmerken, die er op wijzen, dat het opschrift waarschijnlijk niet uit den laatsten tijd van de kaḍirische periode kan zijn. De letterteekens gelijken, voor zoover zij nog herkenbaar zijn, meer op die van Poeh Sarang dan op die van de latere kaḍirische oorkonden. Maar hierover zou, gezien den zeer verweerden toestand van het opschrift, verschil van meening kunnen bestaan en ten slotte blijft nog de mogelijkheid, dat opschrift en reliefversiering niet uit denzelfden tijd stammen. Sterker aanduiding voor een hoogen ouderdom is mijns inziens het voorkomen van palissaden, welke eer naar Midden-Java dan naar Oost-Java wijzen kunnen. Doch de kwestie van den ouderdom laat zich op zulke

[1]) B.v. op de reliefs van Djago passim. Men verwarre ze echter niet met de magische vlammen of de rotsmotieven.

Figuur 1. Relief uit de kluizenarij Selamangleng K.

losse gronden niet oplossen en doet hier ook niet zooveel ter zake. De hoofdzaak is, dat de geheimzinnige teekens hoogstwaarschijnlijk dus nevels voorstellen [1]).

XXIV.

Een oudjavaansche acrobate?

Bijgaande afbeeldingen zijn naar foto's, genomen van een oudjavaansch beeldje, in het bezit van den heer A. Neter, in 1931 met verlof te Amsterdam vertoevende. De heer Neter kocht het stuk aan uit de collectie van den heer Wolff te Soerabaja, uit welke collectie enkele interessante bronzen te zien zijn geweest op de tentoonstelling van het Java-Instituut te Soerabaja in 1926. Het stuk was afkomstig uit de omgeving van Soerabaja, waarschijnlijk dus uit het Madjakĕrtasche. Het draagt nog zeer duidelijke sporen van beschildering in de gebruikelijke kleuren, zooals op de foto te zien is. Het beeldje is ongeveer 20 c.M. hoog.

De voorstelling vertoont een vrouw, die, achterovergebogen op de wijze der acrobaten, met haar handen op het rugschild van een schildpad steunt. De schildpad bevindt zich tusschen haar handen en voeten, zoodanig, dat de kop tusschen haar voeten te voorschijn komt. De haren hangen los omlaag; de vrouw is slechts gekleed met een versierden gordel. Of zich daaronder een tjawĕt bevindt, is door de grofheid van den steen niet meer na te gaan.

Het beeldhouwwerk is tamelijk scheef en onbeholpen. Niettemin is de houding voortreffelijk getypeerd.

Het is niet onmogelijk, dat het stuk met drie zijden vrij heeft

[1]) Volledigheidshalve volge hier nog de mededeeling, dat het beschreven relief naar rechts zijn voortzetting heeft in een voortgezet rotstafereel, waarin een bergstroom zich naar beneden stort en zich tweemaal vertakt. Tegen den bergstroom op zwemmen visschen. Voorts bevinden zich in dit landschap lijken en knekels. Aan de andere zijde bevindt zich op den Westwand, naast het Buddhabeeld, een reliefvoorstelling met een bale met minangkabausch dak (Midden-Java !), waarbij twee oemboels (gespleten; Midden-Java !). In de bale zitten een man en een vrouw (?), terwijl een vrouw omkijkend wegloopt in de richting van het eerstbeschreven tafereel. Vóór de bale weder een palissade en onduidelijke figuren. Het relief in zijn geheel zou dus te kennen kunnen geven, hoe iemand zich, vergezeld van twee vrouwen, naar onheilspellende oorden in de bergen begeeft om tapas te verrichten. De eerste scène (met de bale) vertoont hem met een der vrouwen in, de andere reeds buiten de bale; de tweede onderweg in de bergen, aangevallen door een grooten aap; de derde eveneens onderweg, waarbij een der vrouwen achterblijven wil. Of de twee lijken in het laatste tafereel die zijn van de twee voortgetrokken personen, kan ik niet uitmaken.

gestaan, doch aan de vierde zijde, die van het hoofd, aan iets anders grensde. Het voetstuk toch is aan drie zijden afgewerkt, aan de kopzijde over een hoogte van een paar centimeters echter ruw gehouden. Wat kan dit beeldje nu beteekend hebben?

In de eerste plaats denkt men aan een voorstelling eener acrobate, zooals men die b.v. in de egyptische papyri aantreft. Er pleiten echter twee dingen tegen deze opvatting.

Ten eerste de aanwezigheid van een schildpad. Een schildpad was op Java een dier, dat in de kunst een bepaalde symbolische waarde had; het stond voor de aarde.

In de tweede plaats wordt in de oudjavaansche werken, die een beeld kunnen geven van oudjavaansche feestelijkheden, nimmer van acrobaten gesproken. In de Nāgarakṛtāgama worden op verschillende plaatsen dergelijke feesten beschreven, doch nergens verschijnt een persoon, die zonder twijfel een acrobaat is.

In Zang 66 : 5 vindt men wajang, wajang mañcangah, topeng en gerongan (Poerbatjaraka), voorts een soort van wireng met knotsen. In Zang 87 : 2 vindt men prang taṇḍing en prang pupuh — tweegevechten en knotsgevechten, voorts ikang atombokan inadu, hetgeen Kern vertaalt met „die tegen elkander gesteld werden om te botsen". Daṇ akañjar, volgens Kern = dolkgevecht houden, en prĕp, vuistgevecht, matalitali, gevecht met touwen (Kern). Alles dus vechtscènes. In Zang 91 : 1 ten slotte wordt gesproken van den juru iy angin cucud saha buyut, wat volgens Poerbatjaraka zou beteekenen: den juru van Angin, een grappenmaker, met zijn buyut; een soort baḍoed dus, misschien iets als de bekende Bantjak Daja.

In de Kidung Sunda vindt men vermakelijkheden bij de lijkverbranding van koning Ayam Wuruk in Zang III : 49 [1]). In strofe 49 zijn ze opgesomd: men-men (wajang wong: Berg), igĕl abĕcik (fraaie dansen: Berg; in den soloschen dans heet een bepaalde patrapan (dansmanier) mĕrak ngigĕl, behoorende bij den laras bĕksa: Pandji sĕpoeh), voorts babarisan pitung baju (zeven soorten van wapenspel: Berg; op Bali heeft men meer dan zeven soorten barisans, welke dansen gedanst worden door met lansen gewapende krijgers, kenbaar aan den witten hoofddoek in driehoeksvorm rechtopstaand; mij werden genoemd: b. dĕmang, gĕde, pĕndĕt, koepoe, prĕsi, dodop, djodjor en gajoeng). In het bijzonder wordt dan nog genoemd de baris deklang. Voorts ronggengs, wajang-spelen en topeng.

---

[1]) *Berg* in Bijdragen 83 (1927): 126 vlgg.

Figuur 2. Steenplastiek uit Oost-Java. (Zij-aanzicht).

Figuur 3. Steenplastiek uit Oost-Java. (Voor-aanzicht).

Zooals men ziet, is hieronder weinig plaats voor onze acrobate. Onder de gevechtspelen hoort ze zeker niet thuis, bij de wajangans en topengs evenmin. De juru i angin kan het, indien de identificatie met den tegenwoordigen baḍoed juist is, ook niet zijn. Die maakt zijn werk van liedjes met grappen, kan wel eens een keer van schrik om zijn as buitelen, doch is in geen geval een acrobaat. Trouwens, in het huidige javaansche en balische complex van vermaken is de acrobaat een westersch verschijnsel [1]).

Intusschen moet ik de aandacht op iets anders vestigen.

De mogelijkheid is namelijk niet uitgesloten, dat de opgave van herkomst niet geheel juist is. In dat geval zou ook b.v. een herkomst uit Midden-Java mogelijk zijn en komt het geval in een geheel ander stadium.

In het Oudheidkundig Verslag van 1926 namelijk heeft Bosch een uitvoerige verhandeling gewijd aan de zoogenaamde collectie Dieduksman, voor een deel bestaande (of liever bestaan hebbende, want ze bestaat sinds lang niet meer) uit echte stukken, voor een deel uit falsificaten. Bij deze behandeling citeerde de schrijver ook Brandes, die de collectie nog heeft gezien. Hierbij valt dan het volgende op, dat betrekking zou kunnen hebben op ons beeldje. Brandes zegt namelijk o.a.: „Wat Dieduksman aan steenen voorwerpen bezat, is al evenzeer voor verreweg het grootste gedeelte aangemaakt. Niet minder dan 110 kleine beelden en groepen werden aangetroffen, *een akrobaat op handen en voeten in rugstand, met valkussen*, de kuische Suzanna met hare beide oude belagers, een Laokoon-groep, enz. enz., alles in oud-Javaanschen trant. Wat echt en niet verwijderd is, is haast alles met een laag verf, in kleuren, overstreken, zoodat het eigentlijk gezegde beeldwerk versluierd is".

De overeenkomst tusschen ons beeldje en den acrobaat met valkussen is groot. Echter niet absoluut. Het komt mij namelijk al hoogst onwaarschijnlijk voor, dat een goed opmerker, als Brandes was, zich

---

[1]) Volledigheidshalve wijs ik nog op het voorkomen van acrobaten op de Barabuḍur-reliefs. Krom spreekt van „potsenmakers" (Monografie, I : 92) en „accrobaten" (ibidem 706). Het is een „man, die een groot rechthoekig voorwerp op zijn kin balanceert", en een ander, „die een onduidelijk iets boven zijn hoofd uithaalt". Ik zou aan het voorkomen van dit eene geval, waar iets van dien aard verondersteld kan worden, geen beslissende waarde willen hechten, daar in de latere literatuur alle sporen daarvan ontbreken. Niettemin is aan de identificatie van den eenen man geen twijfel mogelijk; zijn houding is te typisch om misverstaan te worden. De andere man, die „een onduidelijk iets boven zijn hoofd uithaalt", lijkt mij een tweede bekkenslager te zijn, waarvan de bekkens beschadigd werden.

tweemaal in één beeldje zou hebben vergist; ons stuk toch geeft niet een acrobaat, doch een acrobate te zien, terwijl in de plaats van een „valkussen" een schildpad gevonden wordt. Identiek zijn de twee stukken dus niet. Helaas is onder de op de Foto Cephas voorkomende kennelijk onechte steenen stukken geen acrobaat te vinden (afb. 12 van voormeld verslag). Daarenboven zegt Brandes, dat de *echte* stukken met verf bestreken zijn, terwijl uit zijn bewoordingen zou kunnen volgen, dat dit niet met de falsificaten het geval geweest is. Ons beeldje vertoont onmiskenbaar verfsporen, zoodat wij daarin misschien eer een aanwijzing van echtheid dan het tegendeel moeten zien. Ik zou dan ook, niettegenstaande Brandes' opmerking tot voorzichtigheid maant, het stuk niet zonder meer als een falsificaat willen beschouwen.

XXV.

Wat is tjaṇḍi Pari?

In de nabijheid van Porong ligt een niet al te bouwvallige ruïne, in den volksmond tjaṇḍi Pari geheeten. Reeds Brandes was getroffen door den van de gebruikelijke stijlen afwijkenden bouwtrant, dien het monument oplevert, en dacht aan den bouwstijl van het oude Campā [1]). Krom neemt zelfs invloed van daar uit aan, al geeft hij als zijn meening te kennen, dat het zeker niet een door camsche architecten op Javaanschen bodem opgerichte tempel is [2]). Hij denkt liever aan een opdracht aan een javaanschen architect om een zoo „camsch" mogelijken tempel te bouwen, en releveert het bestaan van betrekkingen tusschen Campā en Java, waaruit dat van kolonies van handelaren wederzijds het gevolg kan zijn geweest. Tevens echter wil hij aan de mogelijkheid van een bijzettingstjaṇḍi eener camsche koningin denken.

Later heeft deze geleerde de laatste mogelijkheid echter blijkbaar minder vanzelfsprekend geacht. Althans in zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis zegt hij, dat tjaṇḍi Pari een gebouw is met sterk camsche motieven, dat wellicht aan een vreemdelingenkolonie uit dat land zou zijn toe te schrijven, waar voortdurende troebelen uitwijken naar den vreemde in de hand kunnen hebben gewerkt [3]).

Welke redenen de schrijver gehad heeft om zijn oorspronkelijke ver-

[1]) O.R. 1903: 56 vlg.
[2]) *Krom*, Inleiding [2], II: 229.
[3]) *Krom*, Geschiedenis [2], 423.

onderstelling te laten vervallen — hij spreekt elders van een overlevering van het huwelijk van een javaansch vorst met een camsche prinses [1]) —, kan ik niet gissen, doch het komt mij voor, dat van de beide door hem oorspronkelijk geopperde mogelijkheden de tweede verreweg de meeste kans heeft de juiste te zijn. In een paar regels wilde ik dit motiveeren, opdat aan deze mogelijkheid, hopelijk vooral van Fransche zijde in Indo-China, opnieuw aandacht besteed zal worden. Moge Parmentier's bouwkundig voorbeeld navolging vinden op het gebied der geschiedenis!

Hiertoe dienen wij ons eerst van de eerste mogelijkheid rekenschap te geven.

Indien tjaṇḍi Pari een tempel zou geweest zijn, die op javaanschen bodem door camsche uitgewekenen werd opgericht, zou daarmede eigenlijk iets zeer merkwaardigs zijn geschied. Immers, wij weten en realiseeren ons meer en meer, dat voor Oost-Java en zeker voor de periode van deze tjaṇḍi (1371) onder „tempel" verstaan moet worden een complex open erven, waarop gebouwen van tijdelijk materiaal voor het tijdelijk verblijf der goden waren opgetrokken. Op Bali is dat nog geheel zoo, en niet voor niets zegt de Nāgarakṛtāgama, dat Bali was „amatĕhan i sācāra ring yawabhūmi". Vinden wij dan ook in dezen tijd een bouwwerk van de gedaante van tjaṇḍi Pari, dan is er eigenlijk maar één opvatting voor de hand liggend, nl. dat het geen tempel, doch een bijzettingsmonument zal zijn geweest, ook al weten wij niet precies, wie er in bijgezet is.

Nu zullen dergelijke bijzettingsmonumenten wel degelijk in of bij tempelerven zijn geplaatst, maar het gaat hier om het stichten van een tempel door camsche *handelaren,* en dat heeft niets met bijzetting te maken.

De eerste mogelijkheid heeft dus reeds allen schijn tegen zich.

Nu de tweede mogelijkheid, die er een bijzettingsmonument in wil zien.

Krom vermeldt, zooals opgemerkt werd, het bestaan van een traditie, welke een javaanschen vorst met een camsche prinses wilde laten gehuwd zijn, en leidt daar stilzwijgend uit af, dat het in dat geval deze prinses was, die in tjaṇḍi Pari zou zijn bijgezet; indien ten minste de traditie geloofwaardig is. Tot deze laatste meening schijnt hij dus thans niet meer over te hellen; wij kunnen het slechts betreuren, dat hij niet vermeldt, op welke gronden dit geschiedde.

Gaan wij de traditie zelf eens na, dan zullen wij zien, dat er niet

[1]) O.R. 1911: 33.

sprake is van een willekeurigen javaanschen vorst, die met zulk een prinses huwde, doch dat alle waarschijnlijkheid er voor pleit, dat die vorst niemand anders dan Ayam Wuruk was. Tijdens diens regeering nu werd tjaṇḍi Pari gebouwd. Daarmede komt de zaak toch wel in een ander stadium.

Brandes geeft ons de traditie (uit de Sĕrat Kaṇḍa) in zijn Pararaton-uitgave [1]). Daar lezen wij, dat vorst Angkawidjaja van Majapahit, nog vóór hij koning was, een zuster van den vorst van Tjĕmpa tot vrouw kreeg. Als wij dan nagaan, wie deze Angkawidjaja kan geweest zijn, zien wij, dat hij de opvolger was van Damar Woelan, die met de Praboe kĕnja gehuwd was en onder wien Gadjah Mada voor het eerst als patih optrad. Nu komen voor de episode van Damar Woelan en Menak Djingga twee perioden in de geschiedenis van Majapahit in aanmerking: die van Tribhuwanottunggadewī, welke, hevig te kampen had met een opstand in den Oosthoek, en die van Kusumawardhanī, welke vorstin misschien eveneens met een strijd in dat deel van het rijk te maken kreeg. De eerste valt vóór Ayam Wuruk, de andere er na. Zooals men weet, meende Brandes, dat men de tweede periode in aanmerking moest laten komen voor het Damar-Woelan-verhaal. Ik meen echter, dat er goede gronden bestaan, welke ik echter hier niet zal noemen [2]), om de eerstgenoemde periode daarvoor in aanmerking te doen komen.

Neemt men dus een oogenblik, in afwachting van de nadere bewijsvoering voor de identiteit van de geschiedenis van Tribhuwanā en het Damar-Woelan-verhaal, aan, dat achter Mĕrtawidjaja alias Damar Woelan de echtgenoot van deze vorstin moet schuilen, dan dient men in de figuur van Angkawidjaja die van Ayam Wuruk te zien. En in dat geval is deze dan gehuwd geweest met een prinses uit Campā. Nu zijn er echter in deze traditie ook dingen te vinden, welke eventueel op tjaṇḍi Pari als tjaṇḍi voor een camsche gemalin van Ayam Wuruk zouden kunnen wijzen, o.a. het feit, dat de Sĕrat Kaṇḍa haar *twintig jaar na zijn troonsbestijging laat overlijden, hetgeen precies met het jaartal van de tjaṇḍi overeenstemt;* Ayam Wuruk beklom den troon in 1350 en de tjaṇḍi werd voleindigd in 1371. Er tegen schijnt echter te pleiten, dat de traditie als de plaats van haar muslimsch graf de desa Tjitrawoelan noemt en dat men nog heden

---

[1]) Indien dit ten minste dezelfde traditie is, welke Krom bedoelt in O.R. 1911, waar hij haar niet met name aanduidt.

[2]) Aangezien Prof. Berg dit in ander verband uitvoeriger hoopt te doen dan ik het hier in dit bestek zou kunnen; vgl. deze Bijdr., 88: 27 boven.

aldaar een oud-muslimsch graf aanwijst (n.l. in Trawoelan). Dit bezwaar behoeft echter niet onoverkomelijk te zijn, daar ten eerste het jaartal van dit laatstgenoemde graf niet klopt met dat van haar dood volgens de traditie (het luidt 1448 en de traditie laat haar in 1398 sterven) en ten tweede in de traditie sprake is van den wensch des konings haar op boeda-wijze bij te laten zetten, terwijl zijzelve dit op muslimsche wijze wenscht gedaan te zien. Dat de zwaar muslimsch-getinte traditie ten slotte alleen haar muslimsch graf noemt, zal wel niemand kunnen bevreemden.

Hoe dit alles ook in détails zij, er blijkt mijns inziens in de traditie voldoende aanleiding te vinden om de gedachte aan de bijzetting van een camsche gemalin of echtgenoote-van-den-tweeden-rang van Ayam Wuruk in een monument op te wekken, en het lijkt mij in het geheel niet roekeloos om daarbij tevens aan de camsche tjaṇḍi Pari te denken, die gebouwd werd evenveel jaren nà Ayam Wuruk's troonsbestijging als de prinses uit de traditie met hem gehuwd was.

Men vraagt zich verder af, of deze camsche prinses niet de rabi haji kan zijn geweest van Pararaton 29 : 18 (eerste ed.). Immers, de zoon van Ayam Wuruk bij deze bijvrouw was Wīrabhūmi, die, zooals men weet, het gezag in den Oosthoek uit te oefenen kreeg; in de bovengemelde traditie nu vinden wij bij de verdeeling van Angkawidjaja's (alias Ayam Wuruk's) rijk een der zonen der camsche prinses belast met het beheer over Madoera, hetgeen hier blijkbaar voor den Oosthoek staat, aangezien voorts slechts Madioen, Panaraga en Bali genoemd worden. Contrôle kan helaas van de zijde van de Nāgarakṛtāgama niet verwacht worden, daar deze, zooals bekend, over de vrouwen van Ayam Wuruk, behalve dan over diens parameçwarī, in alle talen zwijgt.

Ten slotte nog een enkel woord over den naam.

Op een oorkonde, *twee jaren na de stichting van tjaṇḍi Pari door Ayam Wuruk uitgevaardigd,* en handelende over gronden, welke van ouds een vrijstift vormden, doch dit voorrecht blijkbaar weer kwijt geraakt waren, gevonden bij Gĕḍangan, dus niet al te ver van de plek, waar tjaṇḍi Pari staat, vinden wij als belanghebbende een zekere(n) *„dyah Parih"*. Kern spreekt van dezen persoon als van een vrouw, aangezien hij in de veronderstelling leefde, dat deze titel slechts bij vrouwen behoorde [1]). Sindsdien weten wij, dat dit ook een

[1]) *Kern,* Verspreide Geschriften, VII: 19 vlgg.

man zijn kan. Deze dyah Parih schijnt nu in bijzondere betrekking tot de kraton te hebben gestaan en er wordt van gezegd, dat hij (zij) ten zeerste verknocht was aan Ayam Wuruk zelf, doch bovendien zich verdienstelijk gemaakt had ten opzichte van diens nicht Rājasawardhanī en haar gemaal. Bovendien pleit de titel dyah voor een hooge afkomst. Indien Kern den term maṛki goed vertaald heeft met „oppassen" (plaat XIIb van de oorkonde van Gĕḍangan) — en de nieuwjavaansche beteekenis van kĕparak = paranjai pleit daar wel voor —, dan zou zijn vertaling van dyah met „Vrouwe" in dit geval zelfs juist kunnen zijn [1]). Immers, de vorst, en natuurlijk een vorstin, wordt thans uitsluitend door vrouwen bediend en er is geen reden om aan te nemen, dat het in dien tijd ook niet zoo zal geweest zijn. Maar ook al is het een vrouw, zeker kan het niet de bedoelde camsche rabi haji geweest zijn, daar deze reeds twee jaren te voren stierf. Men zou eerder geneigd zijn te denken aan een dochter of een zoon; doch men bedenke wel, dat alle redeneering in dit verband alleen waarde heeft, indien men aanneemt, dat inderdaad tjaṇḍi Pari de bijzettingstempel van de camsche rabi haji van Ayam Wuruk was. Mijns inziens is daarvoor na het bovenstaande echter wel iets te zeggen.

XXVI.

Lagen de kratons van Midden-Java in het Zuiden?

Ik heb reeds meermalen als mijn overtuiging de meening uitgesproken, dat het toepassen van voor ons noordelijk werelddeel geldige wetten op de maatschappij van het oude Java noodwendig moet leiden tot misverstanden. Redeneeren naar analogie is een voortreffelijk iets, indien het analogon zich in dezelfde cultuursfeer bevindt. Ligt het echter elders, dan wordt het een gevaarlijk ondernemen. Ik hoop een en ander ditmaal nog eens in verband te brengen met de kwestie der oudjavaansche kratons, over welker ligging reeds zooveel te doen is geweest.

Gesteld het geval, dat wij in Europa in de gelegenheid waren een archaeologisch arbeidsveld te bewerken van de grootte van Java. Gesteld ook, dat wij dan op bepaalde plaatsen opeenhoopingen zouden vinden van ruïnen, kennelijk afkomstig van groote godsdienstige bouwwerken. In dat geval zou men verbaasd zijn in de omgeving van deze ruïnen niets te vinden, wat als overblijfsel van burgerlijke

---

1) *Krom*, Geschiedenis [2]: 424, noemt Parih een man.

steden of ten minste van ridderhofsteden gelden kon. Zoozeer zou echter de nabijheid van profane bouwsels vanzelfsprekend worden geacht, dat, indien men er al geen sporen van kon vinden, men toch genoodzaakt zou zijn aan te nemen, dat deze uit geheel vergankelijk materiaal zouden moeten zijn opgebouwd en aldus door den tijd vernietigd, terwijl hunne in steen gebouwde gezellen, de geestelijke bouwwerken, den tand des tijds hadden weerstaan. Dat een groep van zulke geestelijke bouwwerken geheel op zichzelf zouden hebben gestaan, zonder huisvesting voor burgers of kloosterbroeders, zou als absurd worden verworpen. Uit de hoegrootheid van het ruïnenveld zou men dan, allen ontbreken van woonhuizen ten spijt, de gevolgtrekking maken, dat ter plaatse een hoofdstad, een maatschappelijk centrum moest hebben gelegen.

Aldus ongeveer heeft men ook op Java gedaan.

Verbazingwekkend waren daar in de vlakten van Prambanan en Kĕḍoe, niet alleen naar aantal, doch tevens naar grootte, de bouwvallen. En het spreekt dan ook als vanzelf, dat de eerste berichtgevers onmiddellijk dachten aan de overblijfselen van steden, van residenties der verdwenen middenjavaansche rijken. Wel gevoelde men de moeilijkheid van het totaal ontbreken van ruïnen van profane bouwwerken, zooals kratons enz., maar gedeeltelijk was men er nog niet zoo zeker van in het geheel geen kraton-resten te hebben aangetroffen (Dieng, Ratoe-Baka-heuvel), gedeeltelijk nam men aan, dat deze verdwenen zouden zijn door het gebruikte materiaal, hout. En zoo is de opvatting eigenlijk nog steeds. De weinige vermeende kraton-resten bleken echter ook al tot heiligdommen te behooren.

Slaan wij den nieuwen druk van Krom's Geschiedenis op, dan zien wij, hoe door deze autoriteit ongewijzigd wordt aangenomen, dat de hoofdstad van het middenjavaansche rijk in de omgeving van Prambanan moet hebben gelegen, hoewel geen ander bewijs daarvoor kon worden aangevoerd dan de aanwezigheid van religieuze bouwwerken [1]).

Dat wij hierin echter voorzichtigheid dienen te betrachten, wilde ik in de ondervolgende regelen aannemelijk maken.

Het is meer dan eens naar voren gebracht, dat althans de zooge-

[1]) *Krom*, Hindoe-Javaansche Geschiedenis [2]: 170. Hoewel Krom verzekert, dat de nederzetting gèèn tempelstad was, blijken er toch geen beslissende overblijfselen van een woonstad te zijn; de waterleiding voor het bevloeien van velden kan daar niet toe dienen, evenmin los voorkomende baksteenresten.

naamde çiwaïtische tjaṇḍi's van Midden-Java als bijzettingstempels, dus in overeenstemming met hun soortnaam „tjaṇḍi", kunnen worden opgevat. Dat het *gebruik* zich niet tot Oost-Java heeft beperkt, staat op grond van passages in de oorkonden vast. De putten in vele der middenjavaansche tjaṇḍi's en de daarin gevonden relieken maken aannemelijk, dat deze bouwwerken in verband stonden met dit gebruik, zooals wij dat voor Oost-Java met zekerheid uit de literatuur weten. Schakelen wij nu een oogenblik de zoogenaamd buddhistische bouwwerken van Midden-Java uit, dan krijgen wij den toestand, dat vanaf het Diengplateau zuidwaarts over Jogjakarta tot even voorbij Prambanan kleinere of grootere groepen van dergelijke bijzettingstempels gevonden werden, uit welker aanwezigheid men tot het bestaan van kratons van verschillende dynastieën meende te kunnen besluiten [1]. Contrôle-middelen voor de juistheid van deze opvatting staan ons, wat Midden-Java betreft, niet ten dienste, werden overigens ook niet gezocht, daar geen mensch aan de mogelijkheid dacht, dat zulks niet juist kon zijn.

Oost-Java daarentegen biedt ons wel degelijk contrôle-materiaal, hetwelk wij thans eens willen gebruiken.

In de oostjavaansche periode zijn er twee dynastieën, waarvan ons zoowel de ligging der hoofdstad als die van enkele der bijzettingstempels bekend is, namelijk die van Singhasāri en Majapahit.

Bezien wij eerst de eerste dynastie.

Van de 4 (5) daaruit bekende koningen zijn ons bekend de bijzettingsplaatsen van Rājasa te Kagĕnĕngan, van Anūṣapati te Kiḍal, van Wiṣṇuwardhana te Djago en van Kṛtanagara te Djawi. *Geen van deze tjaṇḍi's ligt in de hoofdstad.* De bijzettingstjaṇḍi's voor Kṛtanagara, welke behalve die te Djawi nog genoemd worden, zijn onbekend; één er van zou, volgens de Pararaton, in de hoofdstad gelegen hebben. Dit is het „Tumapĕl" van Nāg. 73 : 3 : 2. Gaan wij thans eens na, wat van Majapahit bekend is.

Kṛtarājasa is bijgezet in Majapahit èn in Soembĕrdjati (Zuid-Kĕḍiri). Zijn echtgenoote, de rājapatnī, te Bajalangoe (Zuid-Kĕḍiri), misschien ook haar zuster (zie Oudh. Aant. XVII). Zijn andere echtgenoote, de parameçwarī, werd bijgezet in Rimbi, evenmin in of nabij de hoofdstad.

De bijzettingstempels van Jayanagara zijn wederom niet bekend; zeker lagen die echter niet alle in de kraton.

[1]) Deze opvatting huldigde ik ook b.v. in mijn artikel over de oorkonde uit de Kĕḍoe in T.B.G. 1927.

De Regentes werd niet in de kraton bijgezet, doch te Panggih (ten N. van Majapahit), en van Ayam Wuruk weten wij niet met zekerheid, waar hij werd bijgezet; men gist op goede gronden in het Bĕrbĕksche. Van de latere vorsten ten slotte is de ligging der bijzettingsplaatsen zeer onzeker [1]).

Overzien wij de verkregen gegevens, dan blijkt, dat slechts in geval van meerdere bijzettingsplaatsen er één in de hoofdstad gelegen was, zoodat wij zeker *niet* mogen zeggen, dat tjaṇḍi's en hoofdstad onverbrekelijk bij elkaar behoorden. Integendeel, wij krijgen eerder den indruk, dat bijzetting in de hoofdstad (daargelaten, of de vertaling van een term als antahpura wel zonder bedenkingen is [2])) eer een zeldzaamheid dan een gebruik genoemd mag worden.

Hetgeen Oost-Java ons dus gedurende de perioden van Singhasāri en Majapahit leert, vermeerderd met feiten als de bijzetting van Erlangga op een berg en het niet voorkomen van tjaṇḍi-ruïnen in de onmiddellijke omgeving van de hoofdplaats Kĕḍiri, doet ons voorzichtig zijn. Deze voorzichtigheid zal nog meer zin blijken te hebben, als wij bedenken, dat de huidige javaansche vorsten evenmin begraafplaatsen in de onmiddellijke nabijheid van hunne kratons kennen. Imagiri ligt al zeer ver van Jogjakarta en Soerakarta verwijderd!

In deze omstandigheden kan het dus eigenlijk niet langer aangaan zonder meer uit de aanwezigheid van vele en groote bouwvallen, gedeeltelijk van bijzettingstempels, in de vlakte van Prambanan tot de aanwezigheid ter plaatse van een kraton in den ouden tijd te besluiten. Integendeel, wij zouden thans eerder geneigd zijn die daar *niet* te zoeken, evenmin als b.v. op het Diengplateau, welks beteekenis wonderwel met die van een huidig Imagiri kan zijn overeengekomen.

Eerder zou men dan geneigd zijn de geheele streek van Prambanan op te vatten als een tegenhanger van het daarmede eenigszins te vergelijken Zuid-Kĕḍiri, waar bijzettingstjaṇḍi's zoowel als centra voor kluizenaars en monniken in elkaars onmiddellijke nabijheid hebben moeten liggen, iets wat, in a nutshell, op Bali bij Tampak

---

[1]) Wikramawardhana moet in Bajalangoe (Z. Kĕḍ.), Bhra i Matahun in Tegawangi (Kĕḍ.) zijn bijgezet. Bijzettingen in de Antahpura worden in de Pararaton slechts zeer zelden genoemd.

[2]) Ik wijs er op, dat tegenwoordig vorstelijke begraafplaatsen dikwijls met den naam pura of astana worden aangeduid, hoewel zij met een werkelijk vorstenverblijf voor levenden niets te maken hebben. Vertaalt men in plaats van „de antahpura" met „een antahpura", dan blijkt reeds, hoezeer ook hier voorzichtigheid geboden is. Aan den anderen kant kan het voorkomen van een tjaṇḍi in sommige balische poeri's vóór de vertaling met „de antahpura" pleiten.

Siring gevonden wordt. En zoo zou men er weder meer voor gevoelen in overeenstemming met de javaansche traditie de kratons te blijven zoeken in het Noorden, bij het oude Mĕṇḍang. Mede zou hierdoor een meer plausibele verklaring gegeven kunnen worden voor het plotselinge ophouden van de middenjavaansche bouwlust. Voor een in het Prambanansche gelegen kraton is die reden niet zoo gemakkelijk te vinden; voor een, die dichter bij de kust gelegen was en dus zijn welvaart wel voor een gedeelte of geheel aan den bloei van handel en zeevaart te danken zal gehad hebben, is zulk een plotselinge inzinking zeker niets bijzonders. Op Java althans zijn daarvan de voorbeelden voor het grijpen.

Doch het voornaamste voordeel is wel hierin gelegen, dat hierdoor dat vreemde feit vervalt, dat de herinnering aan de oudste kratons bij het javaansche volk geheel verdwenen zou zijn. Indien inderdaad de bouwwerken van Zuid-Midden-Java slechts als stoffage van het doodenland in het Zuiden zouden zijn op te vatten, terwijl het land der levenden zich aan de kusten bevond, kan het nauwelijks verwonderen, dat daarvan thans in de traditie niets meer te vinden is. Een oeroude traditie in détails geloof schenken is weliswaar een gevaarlijk ondernemen, doch zulk een traditie in haar elementaire waarheden negeeren is evenmin wenschelijk.

Aan den aanvang van dit artikel hebben wij de buddhistische heiligdommen buiten bespreking gelaten; thans willen wij ook die in ons onderzoek betrekken. Het is geen toevalligheid, dat alle buddhistische heiligdommen van Java in het zuidelijk deel van het eiland gelegen zijn, waarbij twee groote centra zijn op te merken: Zuid-Kĕḍoe — Prambanan en als tweede Zuid-Kĕḍiri. Wij lezen immers in de Nāgarakṛtāgama (12 : 1 : 3), dat de „Buddhisten" in Majapahit in het Zuiden woonden (hetgeen de „pĕdanda's boeda" geweest moeten zijn), terwijl reeds Friederich ons leerde, dat bij groote feesten de pĕdanda boeda in gezelschap van vier pĕdanda's siwa optreedt, welke vijf priesters allen naar een bepaalde windstreek zijn gekeerd: de pĕdanda boeda is dan naar het Zuiden gericht. Men krijgt dus sterk den indruk, dat de plaatsing der buddhistische tjaṇḍi's en andere bouwwerken niets met de plaatsing van de kraton te maken had, doch door geheel andere wetten werd geregeld. Aanduidingen voor de ligging van de kratons mogen wij dan ook uit hunne verspreiding niet putten.

XXVII.

De dood van Tohjaya.

In zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis zegt Krom naar aanleiding van den dood van Jaya-Wiṣṇuwardhana: „de eenige vorst van Tumapĕl, die zijn natuurlijken dood stierf". [1]), en doelt daarmede op het feit, dat Kṛtanagara bij den overval van zijn kraton sneuvelde, Rājasa, Anūṣapati en Tohjaya een gewelddadigen dood stierven. Voor zoover het den eerstgenoemden betreft, is dat dan ook inderdaad een feit. Met den dood van Tohjaya staat het echter iets anders.

Zooals men weet, vertelt de Pararaton hieromtrent het verhaal, dat Tohjaya door de kratontroepen, die amok maakten, uit de kraton zou zijn verdreven, waarbij hij een speerwond opliep. Vervolgens naar Katang Lumbang vluchtende, overleed hij aldaar. Verband leggende tusschen die wond en zijn dood na aankomst, veronderstelt Krom dan ook, dat deze dood het gevolg van den lanssteek moet geweest zijn en besluit hij daaruit tot een overlijden ten gevolge van andere oorzaken dan de natuurlijke. Blijft dan Wiṣṇuwardhana als eenige, wien deze twijfelachtige eer te beurt viel. Toch meen ik, dat het geval nog anders bezien kan worden.

In de Pararaton staat daaromtrent het volgende te lezen: „Mogha kagyat sirâpañji Tohjaya malajĕng kapisah tinumbak tan kapisanan" [2]), hetgeen door Brandes vertaald werd met: „Apañji Tohjaya schrikte hevig, vluchtte hals over kop doch kreeg een niet direct doodelijke speerwond". Jonker's verbetering door een vertaling van kapisah met „gescheiden" brengt geen wijziging in den zin en heeft alleen betrekking op hetgeen komen moet.

Uit de vrije vertaling van „tan kapisanan" met „niet direct doodelijk" kan men nu inderdaad afleiden [3]), dat, als straks Tohjaya in Katang Lumbang is aangekomen en spoedig sterft, dit de uiteindelijke uitwerking van die wond moet geweest zijn. Zoo zal, als ik mij niet vergis, ook Krom's gedachtengang zijn geweest.

Deze opvatting zou alle reden van bestaan hebben, ware het niet, dat de Pararaton-schrijver uitdrukkelijk een andere reden voor zijn overlijden had opgegeven. In den tekst staat namelijk na het verhaal van de losgeraakte kain [4]) van een der dragers en het door Tohjaya

[1]) *Krom*, Geschiedenis [2]: 327.
[2]) Pararaton [2]: 23/24.
[3]) Zie ook de noot op p. 285.
[4]) Het is wel vreemd, dat Brandes hier het woord sarung gebruikt; zou hij,

dien man gemaakte verwijt: „Sangkaning tan awet ratu dene silit iku", hetgeen door Brandes huiselijk wordt vertaald met: „Die billen waren de reden, dat hij (Tohjaya) niet lang koning was".

Wat moet men hier nu van denken?

Krom denkt aan een romantische versie van Tohjaya's einde en wil er niet veel waarde aan hechten. In een noot geeft hij dan echter ook het inzicht te kennen van Pigeaud, die reeds in 1924 deze episode tot onderwerp van een zijner stellingen had gemaakt en verklaarde, dat hier gedacht moet worden aan het vaak voorkomend geloof aan den sterken magischen invloed van de naaktheid [1]). Krom meent echter, dat, indien dit waar mocht zijn, daarmede het verhaal natuurlijk geheel buiten de historische sfeer is geraakt, terwijl ik als bezwaar het feit zou willen laten gelden, dat de op de sawah ploegende en eggende landbouwers den vorst dan wel een duizendvoudigen dood op den hals zouden gejaagd hebben. Dit zal ook toen wel zijn geschied zonder kain, dus alleen met tjawĕt, welke de door Brandes' vertaling als de doodsoorzaak aangewezen partes posteriores ontbloot laat.

Brengen wij nu echter kleine correcties aan in de opmerkingen van bovengeciteerde geleerden, dan komt alles prachtig in orde. De magische beteekenis van deze passage behoudt haar waarde, terwijl het verhaal in de historische sfeer blijft.

In de eerste plaats beteekent het woord silit niet, wat Brandes er, misschien ter wille van de welvoegelijkheid, voor opgaf. Silit beteekent „aarsgat". Zoowel in het Oud- als in het Nieuw-Javaansch. Hierdoor echter is er niet meer sprake van een algemeene naaktheid, waarvan de sterke magische invloed twijfelachtig is, doch van het zichtbaar worden van een der *lichaamsopeningen*. En het is algemeen bekend, dat het niet de naakte huid, doch vooral de lichaamsopeningen zijn, welke door het feit, dat zij de in het lichaam schuilende magische levenskracht gelegenheid geven naar buiten te treden, als magisch van belang worden geacht. Vandaar de magische beteekenis van faeces, speeksel, oorvuil, urine enz., het gebruik van oor- en neusringen, schaamgordels en schaamplaten enz. Het door Pigeaud vermoede magische gevaar was dus in werkelijkheid aanwezig.

Nu kan men dit bijgeloof laten voor wat het is, en de ver-

---

de Bataviaan, niet geweten hebben, dat dit slechts een surrogaat kan zijn voor het gaḍag van den tekst? Het is maar goed, dat Groneman dit nooit geweten heeft.

[1]) *Krom*, Geschiedenis [2]: 322, en *Pigeaud*, De Tantu Panggĕlaran, stelling 7.

melding daarvan als niet in de historie thuisbehoorend beschouwen, doch ik vrees, dat men hiermede toch aan de historische waarde van de passage te kort doet, en meen ook aan te kunnen toonen waarom. Reeds sprak ik boven van een „vrije" vertaling van den term „tan kapisanan". Het woordje „direct" in die vertaling komt namelijk geheel voor rekening van Brandes, want „tinumbak tan kapisanan" beteekent „hij werd met een lans gestoken, maar niet ineens afgemaakt" [1]). De schrijver heeft dit laatste er blijkbaar met opzet bijgevoegd, opdat de hoorders niet zouden denken, dat de dood van Tohjaya in Katang Lumbang het gevolg zou geweest zijn van dien lanssteek (of lanssteken). Uitdrukkelijk schrijft hij den dood des konings toe aan het in zijn oogen veel verschrikkelijker ongeluk, dat onderweg geschiedde. Inderdaad zou de diagnosis van een modern medicus waarschijnlijk infectie ten gevolge van de verwonding met een lanspunt of iets dergelijks hebben geconstateerd, doch wij hebben hier nu eenmaal de opzettelijke en uitvoerige vermelding van iets anders.

De oplossing is echter tamelijk eenvoudig.

Ware inderdaad de koning ten gevolge van de lanssteken gestorven, dan zou dat dus een gevolg geweest zijn van het amok der rājasa's en sinēlirs of, gezien de aan dit amok voorafgaande gebeurtenissen, het gevolg van het optreden van de prinsen, waaronder Rangga Wuni. Dan zou dus de dood van Tohjaya middellijk kunnen worden toegeschreven aan zijn opvolger, den lateren Jaya-Wiṣṇuwardhana, een vorst, waarover de Pararaton niets dan goeds kan vertellen. Is het nu zoo onmogelijk, dat de schrijver of zijn bron dit feit heeft willen verdoezelen door opzettelijk als doodsoorzaak iets anders op te geven, iets, wat in de oogen van de toenmalige Javanen volkomen acceptabel was? Mij dunkt, dat er reeds genoeg van dergelijke passages in de oudjavaansche historische geschriften ontdekt zijn om zulk een handelwijze, waarbij de eer van den voorvader van latere koningsgeslachten gered werd, aannemelijk te maken.

Na het afsluiten van den tekst vernam ik van Prof. Dr. C. C. Berg, dat deze in het bezit is van een copie eener afwijkende Pararatonredactie, in het bezit van den Regent van Gianjar. In deze redactie nu wordt de geschiedenis van Tohjaya anders verteld dan in de redactie, welke Brandes bewerkte. Hier is namelijk geen sprake van

---

[1]) Voor het geval Brandes niet den nadruk op „direct", doch op „doodelijk" wilde laten vallen (wat het vermoeden is van Prof. Berg), geldt mijn bezwaar tegen zijn vertaling natuurlijk niet.

het voorval met de kain; ongetwijfeld dus een lezing, die het niet noodig vond om Tohjaya's opvolger te verschoonen [1a]). Prof. Berg was zoo vriendelijk het betreffende stuk af te schrijven en van een inhoudsopgave te voorzien, mij tevens verlof gevende een en ander hier te doen afdrukken. Waarvan ik dan ook dankbaar gebruik maak.

Zang VII (Durma), laatste gedeelte.

1. Durung pĕgat babalangan ing andika, kaget pangalasan prāpti [1]), matur eng sang nātha, duh dewa susuhunan, mangkwe sañjatâgung prāpti, wontĕn eng yawa, pangalokipun singgih.

2. Nĕnggeh rakwa ranak pāduka bhaṭāra, sira raâdyan kalih, āptya amrasṭaa, pāduka prameçwara, iniring wong ing sinĕlir, mwang wong rĕjasa, balane pañji Pati.

3. Minakādi wadwanya pun Miṣa-Ampal, pada prĕkoçêng yawi, tĕlas rinampasan, upacārane ri yawâ [1]), -ngrĕs nāla çrī narapati, yan angucapêng twas [1]), kasĕlĕkan atangkis.

4. Marmanya akon ametana wājya [2]), iṣṭanira ndṛpati, angnĕs ninggal weçma, maraêng Katang-Lumbang, nĕhĕr ta sira umijil, wontĕn eng wājya, wong pakĕmit amikuli [1]).

5. Wong ingeman kuna angruñcungira sang nāṭha [3]), prāpta wontĕn eng yawi, tumuli tinumbak, kĕna sira kabraṇan, linaywakĕn çrī bhūpati, wontĕn eng mārga, sira anuli angling.

6. Aho kita warga dalĕm den pada prayatna [3]), angrĕmpĕg ngong iki [2]), den parĕk eng ring wang, sopānaña ginebogan [1]), yatna-yatna saking ori, lah saratana, palaywa ngong den aglis.

7. Tur tinututa de nikang sañjata [2]), sinurakan tumuli, lwir kĕna salarasan [1]), binurwan eng wiyāghra, palaywanya anut pinggir, kaya kidika, punang warga kary angiring [1]).

8. Kadyangga ning jong anabrang eng samudra, palaywanira ndṛpati [1]), norâna kamodya, layar dayung wuwus ilang [1]), tan ana inati-ati, awasānanya, karĕm madhya ning pasir.

9. Wus karasa tĕka ning antakanira, amlĕg sira ring wājī, prāptêng

[1a]) Zooals men zien zal, worden de prinsen in dit verhaal tevens regelrecht als aanstokers van het verzet gekenmerkt, hetgeen in de Pararaton (Brandes) verdoezeld wordt.

[1]) Deze regel heeft één lettergreep te veel.

[2]) Deze regel heeft één lettergreep te weinig.

[3]) Deze regel heeft twee lettergrepen te veel.

Katang-Lumbang, kalĕnggak nikang bĕnawa[1]), pan adoh dera malaywi, dadya angliha, binuntal têkang wājī.

10. Pinrang rinĕbut winatang kacūrṇan[2]), sinurakan gumirih, awor lan prabhāwa, rĕmrĕm sang[4]) hyang bhāskara, jaladhara amĕm riris, cihna sang ratwa, mĕsat prĕlīnêng gati.

11. Sampun pĕjah çrī naranāthêng Toh-Jaya, mantuk raāden kalih, iniring ing bala, maraa ring jro kuṭa, lastarya lakunya aglis, tan warṇêng mārga, prāpta sira eng purī.

12. Pinarĕk sira mara ring palimanan, tan-sah raāden pañji, Patya umarĕka, lan pun Mahiṣa-Ampal, tan doh sawong ing sinĕlir, mwang wong rĕjasa, samya atata linggih.

13. Sira raādyan kinon umundangana, sakweh ing tanda mantrī, mwang tandâdi rakryan[5]), juru dĕmung pangalasan[1]), pinakādi kuwu deçi, têkêng buyutan, kasinoman ing thāni.

Inhoudsopgave.

Een pangalasan komt Toh-Jaya melden, dat er een groote troepenmacht buiten staat, en dat, naar uit het geschreeuw blijkt, de twee prinsen den koning ten val willen brengen, daarbij gesteund door de sinĕlir en de rājasa onder commando van pañji Pati en Mahiṣa-Ampal (str. 1—3). De koning, hevig ontsteld, besluit heimelijk het paleis te verlaten en naar Katang-Lumbang te gaan. Hij stijgt te paard, vergezeld door eenige vertrouwde manschappen (str. 3—5). Buiten het paleis aangekomen wordt hij met een speer gewond, doch zijn mannen weten met hem de vlucht te nemen (str. 5). De koning maant zijn mannen tot voorzichtigheid en zegt hun dicht bij hem te blijven (str. 6). Zijn tegenstanders zetten hem na, en de koning komt in een hachelijke positie (str. 7—8). Hij begrijpt, dat zijn einde nabij is. Toch zet hij zijn paard aan en weet Katang-Lumbang te bereiken, waar hij kalĕnggak nikang bĕnawa(?). Thans echter is zijn kracht uitgeput. Zijn paard wordt door een lans getroffen (str. 9), en daarmee is het lot van Toh-Jaya beslist. Hij wordt van alle kanten aangevallen. Natuurverschijnselen kondigen zijn dood aan (str. 10). Zoo sterft Toh-Jaya. Na zijn dood keeren de twee prinsen naar de hoofdstad terug (str. 11) en worden daar door pañji Pati, Mahiṣa-Ampal, de sinĕlir en de rājasa en alle andere ambtenaren als vorsten gehuldigd.

[1]) Deze regel heeft één lettergreep te veel.
[2]) Deze regel heeft één lettergreep te weinig.
[4]) De tekst heeft sa.
[5]) Misschien moet men tandâdhirakryan lezen.

XXVIII.

De voetafdrukken van Pūrṇawarman.

In zijne gedegen verhandeling over de inscripties van West-Java heeft Vogel zich ook voor de vraag gesteld gezien, welke beteekenis de afdrukken van Pūrṇawarman's voeten en van de pooten van zijn olifant kunnen hebben [1]). Achtereenvolgens gaat genoemde geleerde daarbij de voetafdrukken elders en hunne vereering na en komt tot de slotsom, dat „Pūrṇavarman must have been a ruler of such renown that it was thought necessary to record in stone certain places which had been hallowed, as it were, by his presence". Daarbij denkt hij dan aan de mogelijkheid van een verbrandingsplaats van den vorst [2]).

Meer moeilijkheid geeft hem het geval met de afdrukken van de pooten van 's vorsten olifant; het gelukt hem niet daar een bevredigende oplossing voor te vinden.

Het komt mij echter voor, dat wij, afgaande op verschillende uitdrukkingen, die voorkomen in de oudjavaansche inscripties en geschriften, toch wel een oplossing voor beide gevallen kunnen vinden, die ons kan voldoen.

In de bekende inscriptie van Erlangga (Sanskritzijde) komt namelijk een passage voor, waarin gezegd wordt, dat Erlangga zich op den troon plaatste, „nadat hij zijne voeten gezet had op het hoofd zijner vijanden" (vers 30).

Op de oudjavaansche zijde van diezelfde inscriptie lezen wij in vers 30, dat 's konings vijanden dan ook „tot voetonderlaag gemaakt werden" door den koning.

Ook in de inscriptie van Sañjaya vinden wij in vers 10 een toespeling op het plaatsen van diens voeten op zijn vijanden.

Het is echter eigenlijk overbodig deze voorbeelden aan te halen, aangezien het algemeen bekend is, dat de onderwerping van vijanden gesymboliseerd placht te worden door het plaatsen van 's konings voeten op den nek der overwonnenen. Het komt mij daarbij voor, dat niet in de eerste plaats gedacht moet worden aan *vereering* van die voeten, doch aan de ook buiten de hinduïstische wereld gebruikelijke geste van *inbezitneming*. Indien wij dus in de gedichten of

---

1) P.O.D. I: 15 vlgg.

2) Mij komt het voor, dat deze mogelijkheid niet groot is, daar althans op Bali het verbranden niet uitdrukkelijk aan een rivieroever plaats vindt. Het kan echter toen anders geweest zijn.

oorkonden de mededeeling vinden, dat de koning zijn voeten op het hoofd zijner vijanden plaatst, is dit een vereeuwiging van dat feit in woorden. Waarom echter, zoo vraag ik mij af, zou deze gebeurtenis niet op andere wijze vereeuwigd kunnen zijn, b.v. in afbeelding? Waarom zouden dus, om tot ons uitgangspunt terug te keeren, de voetafdrukken van Pūrṇawarman niet kunnen beteekenen, dat de vorst ter plaatse zijn voeten heeft geplant als symbool van de onderwerping van de streek? Ditmaal dus in werkelijkheid in plaats van op den nek van den vorst, die geacht werd de streek te bezitten en te vertegenwoordigen. En dat een vorst van Tārumānagara, welk rijk toch wel zijn centrum aan de Tji Taroem gehad zal hebben, dus in de nabijheid van Bandoeng of lager, in de omgeving van Buitenzorg een hem vijandelijke streek in eigen persoon onderwierp, lijkt mij niet onmogelijk. Eerder mogelijk zelfs dan dat deze vorst zijn rijkscentrum zou gehad hebben in de buurt van de oorkonde, hetgeen wel eens verondersteld werd.

Intusschen blijven dan nog de voetafdrukken van 's vorsten olifant over. Ook hier echter zie ik geen ernstige moeilijkheid. De olifant toch is een van de regalia en staat als zoodanig symbolisch voor de vorstenmacht. Het afbeelden van de voetafdrukken van dat dier kan dus evenzeer worden opgevat als een bezegeling, namelijk van 's vorsten heerschersmacht over dat gebied.

Zoo zouden dan beide afdrukken, welke in den begeleidenden tekst der inscriptie nader worden omschreven en de eigenlijke hoofdzaak van het geheel zijn, te zeggen hebben, dat koning Pūrṇawarman ter plaatse als beheerscher van het gebied zijn zegel op den grond heeft laten drukken, tot een eeuwige gedachtenis aan dit feit.

AMṚTASAÑJĪVANĪ.

DOOR

Dr. J. GONDA.

In de Oud-Javaansche literatuur zal men meerdere malen vermeld vinden de uitdrukkingen *amṛtāñjīwanī* en *amṛtasañjīwanī*, op de in Javaansche teksten gebruikelijke wijze gespeld. Ofschoon over deze woorden, die in wezen slechts een en hetzelfde uitdrukken, reeds door verschillende geleerden iets is opgemerkt — voorzoover mij bekend door de Heeren Van der Tuuk, H. H. Juynboll en Goris —, schijnt het mij toe dat de geschiedenis ervan nog nergens volkomen duidelijk in het licht is gesteld. Zonder uitvoerig op de vele plaatsen, welke men in dit verband zou kunnen vergelijken, te willen ingaan, zal ik mij hier beperken tot de etymologie en naar mijn meening oorspronkelijke beteekenis van deze uitdrukking.

In het Oud-Javaansche Ādiparwa komt het in de Sanskrit letterkunde wèlbekende verhaal voor van Çukra, den purohita der Daitya's, die askese deed om van Çiva een machtig middel te verkrijgen, waarmee hij de Daitya's die in den strijd tegen de Deva's gesneuveld waren wederom in het leven wilde terugroepen (ed. Juynboll, p. 73). Na duizend jaren askese gelukte hem dit, waarop, volgens den tekst: inanugrahan ta sira sang hyang amṛta sanjīwanī (sic), haji ning manghuripakĕn mati, „hij begiftigd werd met de a. s., een tooverspreuk om dooden weer in het leven terug te roepen". De purohita der goden, Wṛhaspati, kon de gevallenen aan zijn kant niet weer levend maken en verzon daarom een list: zijn leerling Kaca moest bij Çukra in de leer gaan en achter deze *widyāmṛtasanjīwanī* zien te komen. Hoe dit gelukte wordt op de volgende pagina's verhaald. Aan de uitdrukkingen die in dit verband gebezigd worden: *aji, widyā*, wetenschap, tooverspreuk, *mangajya widyāmṛtas°* (p. 73, r. 25), „de .... reciteeren, leeren" en aan het vervolg van het verhaal, waar Çukra den *aji* aan Kaca leert (p. 75, onderaan: *winehakĕn* ira ta sang hyang aji ri sang Kaca, saha rahasyanya *winarah* nira .... i tĕlas ning aji *katama*

de sang Kaca etc.) kan men ten duidelijkste zien, dat er werkelijk van een tooverspreuk, van een geheime wetenschap sprake is.

In de Nawaruci wordt beschreven, hoe Bhīma allerlei avonturen beleeft; op een daarvan doodt hij Indrabāhu. „Nadat bhagawān Awaruci.... hem levend gemaakt heeft.... krijgt hij den raad, om de *amṛtāñjīwanī* te zoeken" (Dr. Juynboll, Suppl. Catal. II, p. 292). Wat hier precies bedoeld is, blijkt uit deze korte inhoudsopgave niet. Na deze plaats herinner ik aan de opgave van v. d. Tuuk, K. B. W. II, 456 „daçabaju, nm. v. e. levend makende *mantra* toegepast met de *amrĕta sañdjiwani*, Tantri Z. 1, 57". Ook de Malat (K. B. W. I, 387) vermeldt de uitdrukking. Op dezelfde plaats (vgl. ook I, 767) citeert Van der Tuuk een passage waar in een in 't Maleisch gestelden tekst gezegd wordt: diambilnja oleh jang antaboga sangjang مراتن جوان (sic!) maka lalu disiramkannjalah kapada tubuhnja sang bima maka sang bima pon hiduplah lalu bangun bĕrdiri. In de door denzelfden geleerde gegeven inhoudsopgave van het Maleische Pandawa-verhaal wordt er over gesproken (Tijdschr. Bat. Gen. 21; 1875).

Dr. Goris bespreekt in zijn dissertatie (Bijdrage tot de kennis der Oud-Javaansche en Balineesche theologie), p. 21 een çloka, waarin voorkomt: „oṃ çrī Ganggā mahādewi anupamāmṛtañjīwani". En zoo zal men er vaker van hooren.

In het Oud-Javaansche Brahmāṇḍapurāṇa vindt men in de beschrijving van het continent Kuçadvīpa een passage, die in dit verband genoemd moet worden (in Dr. Pigeaud's inhoudsopgave, Tantu Panggĕlaran, p. 317 is het p. 79): op Kuçadvīpa zijn bergen, en op een daarvan: ri ṅkana ta kahanan iṅ oṣadhilatā, wiçalya<kā>riṇī ṅaranya, amṛtasañjīwanī ṅaranya waneh, waaruit dus duidelijk blijkt, dat de *amṛtasañjīwanī* hier is een geneeskrachtig kruid, ook anders, nl. „vrij makend van pijlwondenpijn" heetend (vgl. over *wiç*°: K. B. W. III, 553; Kern, V. G. IX, 76). Hetzelfde woord, in het Ādiparwa gebezigd voor 'n aji, doet hier dienst om een geneeskrachtig kruid aan te duiden. Dr. Goris (t.a.p., p. 21, n. 1) schijnt *amṛtāñjīwani* (de aji) en *amṛtasañjīwanī* (het kruid) te willen onderscheiden, doch men kan, mede wegens het zooeven geconstateerde, aan de juistheid hiervan twijfelen.

Slaat men de parallelplaatsen in de Skt. literatuur op, dan blijkt dat ook daar in de beschrijving van de dvīpa's van geneeskrachtige kruiden sprake is, en wel in het Vâyu Pur. 49, 34 als volgt:

viçalyakaraṇī caiva mṛtasañjīvanī tathā,

zie Brahmāṇḍa Pur. 1, 19, 39 a; de zaken heeten mahauṣadhiḥ

te zijn oftewel „a very efficacious medicinal plant" — een mooiere vertaling laat zich niet licht bedenken. Gaan we aan den anderen kant de teksten na, die de in het Ādiparwa verhaalde geschiedenis van Çukra bevatten, dan vinden we Çukra, aan de zijde der Asura's, op de overeenkomstige plaats in het Mahābhārata, nl. I, 76, 3187 sqq. Hier is sprake van een „dooden weer levend makende wetenschap", nl. 3190 tān punar *jīvayāmāsa* Kāvyo *vidyā*balāçrayāt, „hen (de gesneuvelden) maakte K. weer levend steunend op de kracht van zijn wetenschap (in vs. 3191 wordt van Vṛhaspati gezegd: na tān *sañjīvayāmāsa*); vgl. vs. 3192: *sañjīvinī*; 3215 *sañjīvanīṃ vidyām*, en nog enkele plaatsen.

Ook in andere teksten bezit Çukra den levend makenden mantra; men vergelijke bv. Vāyu Pur. 96 (II, 35), 91 sqq.; Brahmāṇḍa Pur. 3, 72, 92 sqq., waar men ook de werkwoorden (*jīvati* en *saṃjīvati*), zooals te verwachten, volkomen promiscue gebruikt ziet (Bmḍ. Pur. 3, 72, 145 sq.). In het Matsya Pur. staat de mededeeling dat de spreuk haar naam ontleent aan het weer-levend maken van dooden als volgt (25, 36): Çukra uvāca: athaihy ehīti çabdena mṛtaṃ sañjīvayāmy aham, tataḥ sañjīvanīṃ vidyāṃ prayuktvā Kacam āhvayat, „Çukra sprak: nu roep ik met de woorden „kom, kom" den doode weder op, daarna de levenwekkende wetenschap (spreuk) toepassend (uitsprekend) riep hij Kaca". (vgl. Mhbh. I, 3215, Calc.).

Er zouden nog andere plaatsen te noemen zijn, waar van de *mṛtasañjīvanī* gesproken wordt, zoo Brahma Pur. 95, 26; 30. Men zie ook Liṅga Pur. 1, 35, 16: mṛtasañjīvanaṃ tasmāl labdham etan mayā dvija; 17: mṛtasañjīvanañ cāpi çavam adya vadāmi te; 25: mṛtasañjīvano mantro mayā labdhas tu Çaṅkarāt. Naast het geneeskrachtige kruid (men kan hierbij uitdrukkingen als *mṛtasaṃjīvanauṣadha*, geciteerd door het Pet. Wdb., V, 879, vergelijken), komt dus ook een mantra van dezen naam in de Sanskrit letterkunde voor (zie ook *m-mantra*, Pet. Wdb., t.a.p.), en dit is door de Javanen zoo overgenomen. Een merkwaardige plaats in dit verband is Oud-Jav. Rām. 23, 32 b:

tuwuhan iṅ oṣadhilatā ṅaranya karĕṅö wiçalyakariṇī mṛtajīwanī braṇitasandhinī ....,

derhalve naast den ons reeds bekenden „pijlwondgenezer" en „dooden weer in 't leven terugroeper" nog een „gewonden heeler".

De uitdrukking *mṛta(sañ)jīvanī* is nu naar mijn meening verkeerd opgevat onder invloed van het bekende Skt. woord *amṛta*, dat ook op Java in gebruik is geraakt (vgl. bv. Ādip. 44 yan ahyun ikuṅ amṛta saṅ

Garuḍa). Later ziet men dit woord, zooals zoo vele malen geschied is, z'n aanvangs *a*- verliezen; vele voorbeelden kan men vinden: K. B. W. IV, 536 sq. Merkwaardigerwijs wordt dit *(a)mĕrta* wel gebruikt met *jīwa*, leven, bv. in kady amrĕta ni jīwa manĕh hadji, gezegd van 's vorsten bevel (zie K. B. W., IV, 537), terwijl in de Tantri, Z. 4, 6 gesproken wordt van *amrĕtañjīwa* (wel < *amĕrta n jīwa*). Hiernaast is *Mĕrta-jīwa* de naam van een bekende prinses. In het moderne Javaansch heeft men *mĕrta*, „verkwikkend, lavend" (Gericke en Roorda, II, 482 sq.). Onder invloed van dit woord *mĕrta*, waarvan men nog wist dat het stond voor *amṛta*, zal men nu *mṛta(sañ)jīwanī*, een uitdrukking zoowel door den aard van wat er mee aangeduid werd, als door den halfbegrepen en dus gewijden klank, van hooger orde, langs den weg van inverse analogie den vermeenden volledigen vorm hebben gegeven en er *amṛta(sañ)jīwanī* van hebben gemaakt [1]). Op zichzelf is dit nieuwe woord, als men aan *amṛta* maar een ruimen beteekenisomvang toekent, volstrekt niet zinledig en het is dus niet vreemd, dat het burgerrecht verkreeg en wel in de twee vormen *amṛtasañjīwanī* en *amṛtāñjīwanī*. De laatste uitdrukking zou men met de bovengenoemde: *amṛtañjīwa* kunnen vergelijken ter verklaring van de *-n-*. Doch het wil mij voorkomen dat we ook hier, als in meerdere gevallen te doen hebben met de bekende inwendige nasaleering, waarmee het Javaansch woorden van vreemde herkomst aantast. In ieder geval lijkt het mij juister te schrijven *amṛtañjīwanī*, met *ā*. De klank van den vorm met *-saṃ-* zal tevens zijn invloed hebben doen gelden.

Nu is er een zeer interessante plaats in het Bhomakāwya, 47, 16, waar beschreven is hoe iemand wordt gewasschen en behandeld saha prayogâmṛta jīwarakṣaṇa, met het aanwenden, het in praktijk brengen, toepassen van *amṛta jīwarakṣaṇa*, van leven beschermend amṛta, of zooals de verklaring geeft: saha minantran olih pamagĕhan urip, „belezen door een levensbevestiger", saha japamṛta jīwa ātmarakṣa, „met het geprevel van den *(a)mṛta*, den levensbeschermer" en voorts met onze hier boven besproken uitdrukking in verband gebracht: mwah i kaja kagĕlaranya mṛtasañjīwanī hinĕnjĕp.

Hier wordt dus de *amṛta* voorgesteld als langs bovennatuurlijken weg het leven behoudend. Zonder twijfel is het door beschrijvingen

---

1) Men lette ook op Sanskrit teksten als *athāmṛtasañjīv*", Mârk. Pur. 24, 42, waar dus op Indisch terrein dezelfde verwarring bestaat; misschien later ontstaan, althans niet een dwingende reden om de Jav. *amṛtas*" op deze wijze te verklaren, al bestaat de mogelijkheid.

als deze dat *amṛta*, zooals ik heb geschetst, op het ontstaan van *amṛta-(sañ)jīwanī* van invloed is geweest.

Amṛta is de „nectar, de onsterfelijkheidsdrank" (Juynboll, Woordenlijst, s.v.), zeker, maar *amṛta* kan ook in het Sanskrit gebruikt worden voor „geneesmiddel", als naam van vele planten (*amṛtā*); kortom het bestaat in een wijdvertakt gebruik (vgl. P. W., s.v.).

En gaan we na wat het precies is, dan blijkt ons zonneklaar, dat er in wezen niet het minste onderscheid gemaakt moet worden tusschen *amṛta* als den „levensdrank" en *amṛta* als de „bovennatuurlijke levensverlengingskracht" en dat dit evenmin het geval is bij de parallelle uitdrukking *mṛta(sañ)jīvanī* in de Sanskrit-, *(a)mṛta(sañ)jīwanī* in de Javaansche literatuur: het geneeskrachtige kruid en de aji zijn in feite hetzelfde; de onderscheiding, die Dr. Goris wil maken, gaat niet op [1]). Immers, de *amṛta* is geenszins „a solid substance, like ἀμβροσία" (Goldstücker). In de in de Purāṇa literatuur welbekende beschrijving van de maan (Matsya Pur. 125, 40 sqq., Vāyu Pur. 52, 49 sqq., Bmḍ. Pur. 1, 23, 51 sqq., Viṣṇu Pur. 2, 12, 1 sqq., Liṅga Pur. 1, 56, 1 sqq., e.a.) wordt gezegd, dat dit hemellichaam gevuld is met een verschillend genoemd vocht, dat de goden drinken; dit heeft aan de eene kant het afnemen van de maan, aan de andere de onsterfelijkheid der goden tengevolge. Door de zonnestraal Suṣumna wordt de maan weer gevuld gedurende de periode van toename. Het vocht wordt nu met allerlei namen genoemd, bv. Matsya Pur. 125, 59:

apāṃ sāramayasyendo rasamātrātmakasya ca| pivanty ambumayaṃ devā madhusaumyaṃ tathāmṛtam;

Vāyu Pur. 52, 60 (1e regel gelijkluidend):

pivanty ambumayaṃ devā madhu saumyaṃ sudhāmayaṃ;

Bmḍ. Pur. 1, 23, 65 (1e regel als Matsya Pur.):

pibanty ambumayaṃ devāḥ hṛṣṭāḥ saumyaṃ svadhāmṛtam;

Liṅga Pur. 1, 56, 8:

pibanty ambumayaṃ devā madhusaumyaṃ sudhāmṛtam;

Viṣṇu Pur. 2, 12, 6 wijkt af:

saṃvṛtaṃ cārdhamāsena tatsomasthaṃ sudhāmṛtam,
pibanti devā maitreya sudhāhārā yato 'marāḥ;

d.w.z. „die *sudhā* en *amṛta*, die zich in de maan bevinden en daarin gedurende een halve maand zijn opgeborgen, drinken, Maitreya, de goden; doordat zij deze *sudhā* tot spijs hebben zijn ze onsterfelijk".

---

[1]) Het Agni Pur. c. 284 spreekt van *mṛtasañjīvanīkarasiddhayogaḥ* (vgl. Goris, t.a.p.).

Voor ons van belang is nu de door Hall, in Wilson's Vishṇu Purāṇa, II, p. 300, geciteerde commentaar, die verklaart, dat in dit citaat eerst van *sudhāmṛtam*, later van *sudhā* alleen gesproken wordt: sudhārūpam amṛtaṃ mṛtyubheṣajaṃ, d.w.z. „*amṛta*, een geneesmiddel tegen den dood, in den vorm van *sudhā*", waaruit dus blijkt, dat hier het eerste als het genus, het laatste als het species is op te vatten. Verder leeren ons de geciteerde plaatsen, evenals vele andere, dat *amṛta*, „het geneesmiddel tegen den dood", *saumya*, tot *soma* in betrekking staande" is. Het soma-sap wordt in de Vedische literatuur met den term *amṛta* aangeduid [1]), vgl. bv. Macdonell, Vedic Myth., p. 105 e.a.

Behalve aan dezen soma echter wordt ook aan andere zaken de kracht toegekend om bij nuttiging onsterfelijkheid te verleenen (bijzonderheden bij Oldenberg, Religion des Veda, p. 172, n. 1). Men vindt zoo de voorstelling, dat *amṛta* is de bovennatuurlijke kracht die in de planten zetelt en die speciaal in staat is het leven te verlengen en den dood te overwinnen. En concreet opgevat, denkt men zich die kracht gelocaliseerd in het zich in de planten bevindende water [2]): met dit vocht dat men den zieke ingeeft, verleent men hem het *amṛta*, het bovennatuurlijke geneesmiddel tegen den dood.

---

[1]) Ook op Java bestaat de voorstelling wel, dat er amṛta uit de maan komt, b.v. Kid. Sunda I, 38b, waar iemand verheugd is, lwir kodanan amṛta sangke (h)is ning çaçih, „'t was hem, als was amṛta uit den maanstroom als regen op hem neergedaald" (Bijdr. Kon. Inst. 1927 (83), p. 75). Aan een verwarring denke men liever niet, de soma is amṛta.

[2]) Macdonell, Ved. Myth. p. 107, 108.

30 November 1931.

BIJDRAGEN
TOT DE GESCHIEDENIS DER RECHTSPRAAK BIJ DE VEREENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE.

DOOR

Dr. F. W. STAPEL.

II.

Eenige jaren geleden heeft Professor Van Vollenhoven er op gewezen, dat men in den Compagniestijd geen studie van het adatrecht kon verwachten, maar dat het niettemin treffend is om te zien, „hoe eenerzijds losse personen voor-en-na stukken adatrecht in handen nemen, en hoe anderzijds de compagnie zelf voor-en-na aanleiding vindt, om op practischen grond zich in te laten met adatrecht" [1]). Wij willen thans een en ander mededeelen omtrent in den Compagniestijd opgerichte colleges van rechtspraak over inheemschen, welke zich richtten, of althans heetten te richten, naar het volksrecht, en die, op alle plaatsen waar zij tot stand kwamen, toen reeds den thans nog gebruikten naam van Landraad droegen. Over Landraden op Ambon en Java is al een en ander geschreven; voor zoover ons bekend nog niet over die op Ceilon; daarom zullen wij met de laatste beginnen.

Vóór de komst der Europeanen regeerde de „Keyser" van Kandia als onbeperkt heerscher over het geheele eiland, met uitzondering van het in het uiterste Noorden gelegen Jaffenapatnam, dat een afzonderlijk koninkrijk was. Het land was verdeeld in corles — districten — bestuurd door een ambtenaar, die den titel droeg van corale. Boven den corale stond de disava [2]), hoofd van twee of meer corles; zijn gebied wordt in 's Compagnies papieren gewoonlijk aangeduid als dessavonye of dessaveschap, en wel omschreven als gewest of provincie. De disava was zoowel besturend als rechtsprekend ambtenaar, en als zoodanig, mutatis mutandis, te vergelijken met den Javaanschen regent van die dagen.

---

[1]) De Ontdekking van het Adatrecht, blz. 5 en volgende.

[2]) Dit woord is verwant met het Sanskrit en Javaansch desa, dat oorspronkelijk landstreek beteekent.

Toen de Compagnie zich in het midden der 17de eeuw had meester gemaakt van de kaneel-produceerende gewesten van Ceilon — in hoofdzaak de vlakke landen van den Zuid- en Westkant, van de zeekusten tot aan het gebergte — behield zij daar voor haar ambtenaren, die onder den gouverneur belast waren met het interne bestuur over bepaalde deelen van dit gebied, den titel dessave. Het is een der zeer weinige voorbeelden, dat een Nederlandsch ambtenaar een inheemschen titel droeg.

's Compagnies gebied op Ceilon, buiten de steden, bestond uit vier dessavonyen, en wel Jaffenapatnam, Colombo, Gale en Mature. Het platteland van Gale evenwel wordt steeds Gale-corle genoemd, en de besturende ambtenaar heette daar „opsiender", doch dit was slechts een verschil in naam, overgebleven uit den inheemschen tijd, toen Gale inderdaad een corle was. Bij de Compagnie was dit gewest, wat bestuur en rechtspraak betreft, gelijk aan de dessavonyen.

Ook de Nederlandsche dessave had, behalve zijn bestuursfunctie — toezicht op het kaneelschillen, zorg voor onderhoud van gebouwen, wegen en bruggen, controle op de vidana's of dorpshoofden en andere inheemsche ambtenaren — een rechterlijke taak te vervullen. Deze beperkte zich tot zaken tusschen inheemschen onderling, en dan binnen zekere grenzen. Een Instructie van 1707 voor den dessave van Colombo omschrijft zijn rechtsprekende taak als volgt [1]):

„Binnen 't district van Colombo heeft de dessave alleen recht, om alle dieven, doodslagers en andere quaaddoenders te vervolgen, vangen, en die aan den fiscaal-independent [2]) over te leveren, dog gemeene delicten, als van verzuim, mesuses etc^a^ zal hij door boete, rotang- en sjambokslagen, ook wel door de keten — mits t'elkens van 't laatste den gouverneur waarschuwende — mogen corrigeeren.

Ook mag hy alle geschillen der Inlanders hooren en afdoen, die niet boven de 10 rijksdaalders monteeren, bij arrest of zonder appel, dog die daarboven tot 80 rijksdaalders gaan, werd 't appel aan den civilen raad toegestaan, mits 5 rijksdaalders namptissement voor 't faut appel, zo 't zo bevonden werd. Dog geen civile zaken, die somme [80 rijksdaalders] te boven gaande, zal hij mogen behandelen, tenzij partyen wederzijds ten zynen overstaan eenige goede mannen wilden verkiezen, waarvan dan een bondig compromis moet werden gemaakt onder zekere boete, by partyen te begrooten, zo een van beide met de uytspraak niet tevreede was, of onder willige condemnatie van den

[1]) Afgedrukt bij Valentijn V, Ib, Ceylon, blz. 304 e.v.

[2]) Namelijk bij den Raad van Justitie in de stad Colombo.

civielen raad, of die van Justitie, indien 100 rijksdaalders surpasseeren.

Dog om de executie van alle vonnissen, boven de 10 rijksdaalders, na stijl en form te doen geschieden, zoo zullen die bevorens aan den civilen raad moeten gepresenteerd werden, die zonder verder onderzoek, dan of den dessave of de goede mannen d'uytspraak gedaan hebben, wanneer de 10 dagen of de fatalia van 't appel verloopen zullen zijn, de executie daarop zullen doen decerneeren, zoals 't na stijl van rechten gebruikkelijk is".

Het ambt van dessave was lang geen sinecure, vooral doordat geschillen omtrent landbezit aan de orde van den dag waren. Er bestonden op Ceilon van oudsher een soort kadaster-lijsten, thombo's genaamd, en door de Compagnie vaak door „landrollen" vertaald [1]), doch die waren meest onvolledig en duister gesteld, wat tot voortdurende moeilijkheden leidde. Gouverneur en raad van Ceilon hebben er de regeering te Batavia meermalen op gewezen, dat het den dessave's niet wel mogelijk was, alle onderdeelen van hun ambtstaak naar behooren te vervullen [2]), en dit is een der redenen geweest, om het rechtsprekende gedeelte van hun taak over te dragen aan Landraden.

Gerrit de Heere, van 1697 tot 1702 gouverneur van Ceilon, maakte van ultimo Maart tot 29 September 1698 een inspectiereis om het geheele eiland, van Colombo via Gale, Mature, Trinkomale en Baticalo aan de Oostkust, Jaffenapatnam en Negombo, naar Colombo terug [3]). Vooral in Mature bleken vele en diepgaande kwesties te bestaan over landbezit, en er heerschte, tengevolge daarvan, een geprikkelde stemming. De Heere besprak de zaak met verschillende inheemsche hoofden, „haar verstaende op den Singalese costumen, wetten, oud heren voorkomens". In aansluiting op die besprekingen maakte hij met zijn raad een nieuwe verdeeling der gronden, vruchtboomen, rechten

[1]) Ik ontmoette ook het woord hoofdthombo's, voor naamlijsten der ingezetenen, waaruit zou zijn af te leiden, dat thombo eenvoudig lijst of register beteekent. Zie ook Van Ronkel in Bijdragen Koninklijk Instituut, deel 75, 1919, blz. 278. Het wordt echter bij voorkeur gebruikt voor: register der landerijen.

[2]) Zie vooral ook de beneden te bespreken Memorie van Van Imhoff.

[3]) Het zeer uitvoerige Daghregister dier reis vindt men in afzonderlijken band op het Rijksarchief onder de „Overgecomen papieren van Ceylon, 1699" eerste deel. Het beslaat 381 dubbele folio's en geeft tal van tabellen en teekeningen.

der hoofden op bepaalde landen en dorpen, etc. [1]). Den 25sten Juni 1698 besloot de gouverneur met zijn raad „alhier voortaan weder te houden en op te rechten een ordinaire civielen Landraad, als voormaals in een seer goet gebruyck is geweest; en zal dien raad moeten bestaan in den E. dessave, den luytenant off vaandrigh, den pakhuysmeester ende vier modeljaars [2]), nevens een g'authoriseert clercq, die kort aantekeningh ter rolle moet doen" [3]).

Terloops zij opgemerkt, dat de Landraad, althans op Ceilon, dus zijn naam dankt aan het feit, dat hij in allereerste instantie uitspraak moest doen in geschillen over landbezit. Bij resolutie van Gouverneur-Generaal en Rade van 25 September 1699 werd de instelling van een Landraad op Mature geapprobeerd, als „dienstigh voor de ruste", en in haar brief naar Ceilon d.d. 22 October 1699 verklaart de Hooge Regeering zoodanigen Landraad voor „nut en dienstigh" aan te zien.

Het zal uit het voorgaande duidelijk geworden zijn, dat Landraad en dessave's bij het uitspraak doen in geschillen over de thombo's zich dienden te richten naar het volksrecht. Of zij — althans de dessave's — daarvan steeds voldoende op de hoogte waren, mag worden betwijfeld, en het is waarschijnlijk daaraan te danken, dat Mr. Cornelis Joan Simons, van 1703 tot 1707 gouverneur van Ceilon, en te voren onder meer vice-president van den Raad van Justitie te Batavia, in Augustus 1706 opdracht gaf, het volksrecht op te teekenen. Met die taak belastte hij Claes Isaacqz, dessave van Jaffenapatnam, die de Compagnie reeds 37 jaren, en wel steeds op Ceilon, had gediend. In den titel noemt Isaacqz zijn compendium, dat in het begin van 1707 gereed was [4]) „Jaffanapatnamse oude Costuymen en Insettingen, waarnaar men gewoon is desen landaard in civiele saken, als erffenissen, adoptie, gifte, naasting, coop en verkoop, verpanding

[1]) Het Daghregister geeft ook een „Landbeschryvinge of tombo" met kaart.

[2]) Modliaar is de titel van verschillende inlandsche ambtenaren, maar meest van hoofden der inheemsche krijgslieden. Gewoonlijk had de modliaar 3 rantjes onder zijn bevelen; een rantje is een afdeeling van 24 man. Ook komen voor mahamodliaars of groot-modliaars. De orgineele spelling is moedalijar. Zie Van Ronkel, l.c.

[3]) Het is mij niet duidelijk, wat de resolutie bedoelt met „weder" oprichten en „als voormaals in een seer goet gebruyck is geweest", daar ik in de Ceilonsche rapporten van vroeger jaren niets van zoodanigen Raad heb kunnen vinden.

[4]) Dit volksrecht, Thesawalemei, is afgedrukt in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 75, 1919, blz. 240—280. Zie ook Van Vollenhoven, De Ontdekking van het Adatrecht, blz. 8; Het Adatrecht van Ned.-Indië, I, blz. 16 en II, blz. 342.

en ontlossing van landeryen en thuynen etc. [te berechten]". Met dit „men" kan, naar wij meenen, niemand anders bedoeld zijn dan de dessave.

Bij de periode van wanbestuur der Ceilonsche gouverneurs Petrus Vuyst, 1726—1729, en Stephanus Versluys, 1729—1734, zullen wij hier niet stilstaan; de eerste liet in 1732 zijn hoofd op het schavot te Batavia, de tweede bracht een aantal jaren daar ter plaatse in de gevangenis door. Zijn opvolger, Diederik Domburg, was niet bij machte, de al lang onder de bevolking heerschende gisting tot rust te brengen; de chalia's of kaneelschillers staakten, 's Compagnies koffietuinen werden verwoest. Onder deze omstandigheden kwam 23 Juli 1736 de man op Colombo aan, die door een wijs beleid en groote werkzaamheid den Ceilonschen Augiasstal zou reinigen: Gustaaf Willem, baron van Imhoff. Den 7den Maart 1737 begon hij zijn eerste landreis, naar de Zuiderdistricten van Ceilon [1]). Ook nu heerschten vooral in Mature groote verwarring en ontevredenheid, met name „veelvuldige confusiën en disputen over den eygendom der gronden, en de wettigheid of onwettigheid der daarvan voorhanden zijnde blyken". Daartoe had niet weinig bijgedragen het feit, dat de Landraad in de laatste jaren weinig of niet had vergaderd; gevolg: „veelvuldige, langdurige en byna indecisible processen, die thans onder de gemeente over dat stuk en vogue, en voor deselve also ruineus, als voor den regter difficil en genoegzaam ondoorkomelijk zijn".

Ten einde hierin verbetering te brengen, „mitsgaders tot herstellinge van goede politie en justitie onder de gemeente, ten hoogsten nodig bevonden wierd de revificatie of wederopregting van den byna versturvenen Landraad, die t' sedert twee jaren zodanig gebleeven is in den staat van inactiviteit, waartoe het scheind dat de revolte en troubles in het land dat collegie, eertijds met zulken goeden oogmerk gestigt .... en door Haar Hoog Ed. by missive naar dit eyland, van den 22 October 1699, zoo zeer gelaudeert, in dese bose dagen hebben gebragt, dat het thans onder de menschen in het land alomme in de uytterste confusie en verwarring is geraakt, doordien zy niet van den anderen kunnen komen, wanneer eenige verschillen onder haar komen te rysen, die anders door dese vergaderinge als haren compe-

[1]) Zie voor Van Imhoff als gouverneur van Ceilon het artikel van Gijsberti Hodenpijl in het hierboven genoemde deel der Bijdragen Kon. Instituut, blz. 481—624. Aldaar ook een kort uittreksel uit het journaal zijner landreizen. Het volledige dagboek der hierboven besproken eerste reis vindt men in de „Overgecomen brieven van Ceylon, 1738", derde deel, op het Rijksarchief.

tenten regter werden gedecideert. Zoo is dan teffens goedgevonden en verstaan, dat voormelde Landraad, hebbende den E. dessave tot president, en tot leden die van den raad van Mature, en zooveel modliaars, als zig hier ter plaatse bevinden, weekelijx tweemaal wederom vergaderen zal op twee vaste dagen, te weten des Dingsdags en Vrydags, opdat de menschen in 't land daarop staat kunnen maken, om haar zaken daarna te schicken, en also een iegelijk goed regt t' erlangen, dat ook aan haar op de generale paresse zal werden bekend gemaakt".

Zoo was de Landraad hersteld, en hield sedert geregeld zijn zittingen.

In 1740 trok Van Imhoff naar Batavia, om sessie te nemen in Rade van Indië. Den 12den Maart van dat jaar droeg hij het bestuur over aan Willem Maurits Bruynink, en stelde dezen een Memorie ter hand, om zich bij zijn bestuurstaak naar te richten. Dit uiterst belangrijke stuk is in het Nederlandsch nog nimmer afgedrukt, wel in het Engelsch [1]). Wij laten hier het gedeelte er uit volgen, dat betrekking heeft op den Landraad van Mature, en dat ook daarom van zooveel belang is, omdat het de aanleiding werd tot het oprichten van meerdere Landraden op Ceilon.

„Het is bekend, dat hetgeene men 's Compagnies besittingen op Ceylon noemen kan, buyten Jaffenapatnam, bestaat in drie hooftdeelen, de Colombose dessavonie, de Gale-corle, en de dessavonie van Mature. Over ieder van dezelve is een Europees gequalificeerd dienaar als landregent gesteld, denwelken op Mature toegevoegt is een Landraad, tot afdoeninge van de geschillen onder den anderen, een collegie, genoegsaam bekend en beschreeven by voorgaande memoriën, ook nog laast aangehaald by mijn dagregister van a° 1737, om daarvan in deesen niets meer te erinneren, als dat dies voortgang en activiteyt onverhindert moet werden gehouden, opdat aan het oogmerk der instelling van dien voldaan, en de gemeene man geholpen werde. Ten dien eynde sal het niet quaad zijn de jongst gestelde ordre ter oversending van de copia-actens dier vergaderinge in effect te houden, opdat een gouverneur alhier [2]) zelfs mooge zien, hoe dikwils deese byeenkomsten werden gehouden, om voor te koomen het versloffen

[1]) Van de Memorie van Van Imhoff zijn eenige exemplaren op het Rijksarchief voorhanden; hier wordt geciteerd die onder Koloniaal archief no. 11521. De Engelsche vertaling verscheen in 1911 te Colombo; ze is het werk van Sophia Pieters, Dutch translator.

[2]) Op Colombo.

van dezelve, dat vorige dessaves van Mature zig meenigmaal tot haar gemak hebben aangewend, en anders hier zo ligt niet te ontdekken is.

In de Colombose dessavonie en Gale-corle daarentegen fungeerd een dessave en opsigter alleen [1]), en in dezelve is zodaanigen Landraad niet, dogh ik weet niet waaromme, aangezien het my al lange toegescheenen heeft, dat het veel meer dan eenes menschen werk is, alle de pligten, die aan deesen importanten landsdienst g'accrocheert zijn, in alle de deelen desselven naar behoren waar te neemen.

. . . .

Dat nu de dingen, tot het wel waarnemen van deesen dienst gehoorende, wel zo veele zijn, dat men in eenige van dezelve wel zoude mogen admitteeren dit hulpmiddel eener inlandschen, of liever ondergemengde, vergaderinge tot afdoeninge van de geschillen der inlanders onder den anderen, hetwelke nu aan den dessave alleen bevoolen blijft, dat zal iemand, die regt weet wat een zodaanig minister, en vooral een dessave van Colombo, te doen heeft, onmogelijk kunnen teegenspreeken.

Vooreerst moet een dessave alhier dagelijks klaar staan tot het aanhooren van hondert kleyne geschillen, tusschen de inlanders voorvallende, dewelke, wanneer zij van weynig belang zijn, ook alsnog wel aan zijn privative decisie souden kunnen verblyven, de groote en swaarder zaaken alleen voor den Landraad gereserveert houdende; en soude hierinne deese bepalinge kunnen werden gemaakt, dat alle kleyne delicten, waarom de straffe niet hooger kan gaan dan tot een kleyne geldboete, die weederom bepalende op uyterlijk 5 rijksdaalders, door den dessave alleen, wat hooger loopt door hem èn den Landraad zouden moeten beslist werden, en wat nogh daarboven en ook voor deese te zwaar valt, voor den gouverneur zelfs zoude dienen te koomen.

[Volgen nu de andere ambtsbezigheden van den dessave, buiten de rechtspraak].

In de vijfde plaatse, met attentie te kunnen vaceeren tot die onophoudelyke disputen over de eygendommen en bezittingen der landeryen, dewelke zoo veelvuldig zijn, dat zy alleen wel voor de helfte zodanigen minister kunnen g' occupeert houden, zo zy regt souden moeten behandelt werden, en moeten nu meenigmaal werden overgelaaten aan het onderzoek eeniger inlandsche bediendens, by den dessave dienst doende, die dan ook teffens de uytspraake daarover doen, met het uyten van haar gevoelen dienaangaande, zodat alzulcken

[1]) Het hoofd van de Gale-corle heette opsiender of opsigter.

decisie veel meer voor die van den modliaar der attepattoe [1]) of den tolck van gemelde dessave, dan voor die van hem zelfs te considereeren is, vallende daardoor dan ook veelmaals uyt naar den sin van die bediendens, welkers konkelaryen en partialityten in dat stuck zeer veele zijn.

[Volgt een betoog over het leeuwenaandeel, dat kwesties over landbezit innemen in de zorgen van het inheemsche leven, gevolg van de onvolledigheid en duisterheid der thombo's of landbeschrijvingen].

Nu is er, naar mijn begrip, nòg eygentlyker, nòg zeekerder, nòg korter expedient om dit alles te redresseeren en vervolgens op een goeden voet te houden, als eenen zodaanige collegie van een Landraad alhier, dat niet alleen met gemak en meer eygenschap zodanigen onderzoek, als tot ontdekking van gelijk en ongelijk noodig is, maar ook veel zeekerder kan doen dan een dessave alleen, omdat desselfs leeden, zelfs voor de helfte inlanders zijnde, onmogelijk zo volkoomen met den anderen kunnen accordeeren, om eenparig de overige, der tale niet kundig, door verkeerde rapporten of translatiën te misleyden, gelijk daarenteegen in de decisie van een dessave alleen dikwils geschiet en geschieden kan. En het is ook het kortsten, omdat een eerlijk dessave, thans in veel onzeekerheyt daaromtrent verkeerende, nu wel eens zoveel moeyte daaromtrend moet doen, ten einde niet, of zo min mooglijk, bedroogen te worden, als in dat collegie zoude behoeven te geschieden.

Ook is het de naaste, de gemakkelijkste en de zeekerste weg, om ooyt een goede thombo of landbeschryvinge van dit land te krygen, zulk een collegie alhier [2]) op te regten; en mooglijk zal de volgende daartoe noodige schikkinge ook wel op Mature van applicatie zijn, om tot een gewenscht einde daaromtrent te koomen, vermits men daar dog reeds zodanige collegie aan de hand heeft [3]).

Want genomen, dat hier eene half gedeelde vergaderinge van Europeesen en inlanders onder de naam van een Landraad wierd opgeregt, waarin den dessave zoude dienen te praesideeren, den fiscaal vice-praeses, en drie andere Europesche gequalificeerdens als leeden souden zijn, hebbende een van de scribenten, by den dessave dienst doende, of wel een ander pennist, tot scriba, en wyders gesterkt door

[1]) Attepattoe is de titel voor een inheemsch schrijver; de modliaar der attepattoe is het hoofd der klerken.

[2]) Op Colombo.

[3]) Bedoeld wordt, dat mogelijk ook de Landraad van Mature een nieuwe thombo zou kunnen opmaken voor die dessavonye.

den mahamodliaar van des gouverneurs porte [1]), den modliaar en tolk van den dessave — een tweede modliaar van de porte, gelijk thans, om den ouderdom van den eersten, niet steeds gecreëert werdende — neevens de modliaars en coraals van de Salpitty- en Hewagam-corle, als naby leggende, tot permanente en concludeerende, mitsgaders de andere modliaars van de overige corles, item de mohamdirams [2]) van des gouverneurs lijfwagt, wiens beurt het is, tot adviseerende leden, so zoude zodanigen collegie, alle weeken een dag daartoe vaceerende, zeer gemakkelijk kunnen effen houden alle geschillen, zo onder de gemeente over deese of geene voorvallen, als over de eene of andere voorregten, uyterlijkheeden, besittingen en andere dingen occureerende, tot groote ontlastinge van een dessave, die nu weekelijks tweemaal daartoe vaceerende, nog niet dan zeer gebrekkelijk het werk effen houden en een iegelijk aan het zyne helpen kan.

[Volgt een omschrijving van de wijze, waarop Van Imhoff meent dat de landraad een nieuwe thombo zou kunnen samenstellen].

Onmiddellijk na aankomst te Batavia reikte Van Imhoff een afschrift zijner Memorie aan den Raad van Indië over, en lichtte die bij de eerstvolgende Ceylonsche Besoignes mondeling toe. In haar vergadering van 14 Juli 1740 nam de Hooge Regeering in verband daarmede verschillende besluiten aangaande de defensie en het bestuur van genoemd eiland, waaronder ook het volgende:

„Al verder gereflecteert sijnde op de consideratiën van gemelden Heer Van Imhof, aantonende de noodsakelijkheid om in de Colombose dessavonie en Gale-corle even soodanigen landraed aan te stellen, als dat gepractiseert werd in de dessavonie van Mature, ten fine nevens den dessave of opsiender der Gale-corle alle kleene en dagelijx voorvallende geschillen onder den Inlander af te doen, aangesien het veel meer dan eenes menschen werk is, alle de pligten, die aan den importanten dienst van Colombose dessave, off opsiender der Gale-corle, vast sijn, naar behooren waar te neemen, so is verstaan, de voorenstaande propositie na syne forme en inhoude te amplecteeren, en dienvolgende het presente ministerium op Ceylon aan te schryven, om sowel in de Colombose dessavonie, als in de Gale-corle, ten eynde voorschreven een landraad te erigeeren".

Na 1740 had men dus op Ceilon drie Landraden.

---

[1]) De kapitein der inheemsche soldaten van het kasteel op Colombo.

[2]) Inheemsche luitenants.

Thans een enkel woord over den Semarangschen Landraad, waarvan tot dusver wel iets meer bekend was dan van de Ceilonsche colleges [1]), doch welks geschiedenis niettemin nog eenige opheldering behoeft. Ook aan deze instelling is de naam van Van Imhoff ten nauwste verbonden.

Nadat Cornelis Speelman den 15en Januari 1678 Semarang met omgeving voor de Compagnie had verkregen, breidde zich haar gebied langs deze kust geleidelijk uit, en in 1705 werd genoemde plaats geproclameerd tot hoofdstad der „Commandoreye van Java's Oostkust". In ruil voor den steun, welken de Compagnie in de 1e en 2e Mataramsche successieoorlogen verleende aan de door haar gewenschte pretendenten, verkreeg zij in 1708 en 1723 belangrijke uitbreiding van dit territorium. Moeilijke tijden maakte men hier door in de jaren van strijd, welke volgden op den Chineezenmoord te Batavia in 1740, en waarin, behalve de Compagnie en de Chineezen, ook Mataram en Madoera partij waren. Toen eindelijk de vrede hersteld was, ondernam Gouverneur-Generaal Van Imhoff in 1746 een inspectiereis naar de Oostkust [2]), en, op Batavia teruggekeerd, nam hij het initiatief tot een algeheele reorganisatie van bestuur, defensie en rechtspraak in het wederom uitgebreide gebied, dat ten slotte bij resolutie van 20 Februari 1748 tot Gouvernement van Java's Noordoostkust werd verheven.

Wij laten nu volgen de resolutie van 30 November 1747, welke de oprichting van een Landraad te Semarang vaststelde:

„Wyders door den heere Gouverneur-Generaal voorgesteld zijnde de noodzakelijkheyt, dat 'er op de judicature nadere ordre werde gestelt, omtrent alle de landen, onder de Compagnie op Java sorteerende, voor soo verre 'er eenige civile of crimineele saken voorvallen mogten tusschen Javaan en Javaan — alle gemengde zaken, 't zy Javaan en Europees, of ook een Javaan met een overwaller of andere uytheemsche natiën concerneerende, altoos blyvende onder het ressort van den raad van justitie tot Semarang, en in den Oosthoek ter eerster instantie op Sourabaya — zo wierd goedgevonden en verstaan:

dat tot Samarang sal werden geformeert een Landraad, bestaande

---

[1]) Zie voor den Landraad te Semarang: De Haan, Priangan IV, passim, vooral blz. 654; Kern, in Bijdragen Koninklijk Instituut, deel 83, 1927, blz. 410 en volgende.

[2]) Het Journal van deze reis is afgedrukt in Bijdragen Koninklijk Instituut, deel I, 1853, blz. 291—440.

uyt seven der voornaemste regenten, onder de praesidie van den commandeur, sullende den adepatty van Samarang, nevens de Oost- en Westerstrand-regenten altoos permanente leden van dien raad, dog de andere ambulatoir zijn voor twee of drie jaar, en by forme van nominatie van jaar tot jaar moeten voorgedragen werden ten getale van agt, om vier daaruyt te kiesen, sullende een boekhouder als scriba daarin fungeeren uyt de Europeese dienaren, nevens een Javaanse secretaris; en van voorschr. agt leden [1]) in het crimineele altoos seven moeten praesent zijn, als er iets gedisponeert werd; dog voor het overige dien landraad regt te laten spreeken en de saken afdoen naar de Javaansche wetten, voor so verre by ons tollerabel zijn, waarvan een compendium sal moeten geformeerd en ditheen gesonden werden ter visie en approbatie, om daaraan te kunnen verleenen de magt der uytvoering; terwijl in ieder district sal moeten gehouden werden één jaxa [2]) of meer, na noodsakelijkheyt, en over alle deselve tot Samarang een grootjaxa of Javaanse fiscaal, om van de voorvallende delicten — dog de dagelijkse geschillen van weynig belang onder de gemeente daarvan uytgesloten, also die door de regenten moeten werden afgedaan, gelijk tot nog toe — notitie te nemen, en die voor den gemelden Landraad te beklagen; voorts alle crimineele vonnissen van dien raad sooveel mogelijk te doen executeren ter plaatse, daar de delicten zijn geperpetreerd [3]), dan wel ten minsten op de passebaan van den regent van dat district, opdat het quaad door den afschrik der aanschouwers des te efficatieuser [4]) werde gestuyt; en van de vonnissen, by gemelde raad werdende gedecerneert, geen ander of hoger beroep te admitteeren, dan aan dese regeering direct, so het nodig mogte zijn; en ook alle doodvonnissen van dien alvorens aan dese tafel te approbeeren, ook in den aanstaande alle vonnissen des doods, door den raad van Justitie tot Samarang gewesen werdende omtrent allerly gecondemneerdens, en niet, gelijk tot hiertoe, na het g'arresteerde by resolutie van den 21 December 1708 is geschied, alleen van Europeesen, moetende ook nog by gemelde Landraad gehouden werden civile en criminele rollen van de saken, daarvoor gebragt werdende, en daervan jaarlijx copia na hierwaarts overgesonden".

In aansluiting bij deze resolutie zendt de regeering bij schrijven van 22 December 1747 order naar Semarang, om: 1o. dubbeltallen

[1]) Namelijk de Nederlandsche commandeur en zeven regenten.
[2]) Djaksa.
[3]) Zie voor dit beginsel ook De Haan, Priangan IV, blz. 689—690.
[4]) De copiist maakte hiervan essecatieuser.

naar Batavia op te zenden ter benoeming van Landraadsleden, en 2o. maatregelen te nemen tot het samenstellen van een compendium van Javaansche wetten, in overleg met Mohamedaansche priesters en andere deskundigen! Reeds 1 Maart 1748 kon de regeering uit de inmiddels overgekomen voordracht tot leden benoemen „den tommongangh Marta Nagara van Damak, den ranga Adimangala van Caliwoengo, den ingabey [1]) Singa Widjaya van Candal, en den raden Tjacra-nagara van Pamalang; item tot Inlands fiscaal den raden Indramata". De eerste vier werden genoemd ambulatoire leden, omdat zij slechts voor een beperkten tijd — twee jaar — zitting hadden. Permanente leden waren bovendien ambtshalve de patih van Semarang en de z.g. Ooster- en Westerstrandregenten, d.w.z. die van de onmiddellijk aan Semarang grenzende gewesten.

Bij Generale Missive van 31 December 1747 schrijft Van Imhoff naar Nederland [2]), dat het zijn bedoeling is „om van de voorschr. wetten en gebruyken der Javanen in het oordeelen over civile en criminele gevallen te formeeren een kleyn corpus of verzameling, om vervolgens daaraan te kunnen verleenen de magt der uytvoeringe, ten eynde alzoo die volkeren, die thans van onder de heerschappye des Soesoehoenangs onder die van de Compagnie zijn overgegaan, niet te ontnemen het natuurlijke voorregt — waarvan men haar, sonder onbillijkheyt en inconvenienten te verwekken, niet zoude kunnen doen desisteren — om na hare eygene landswetten, sooveel onder ons oppergezag geschieden kan, geoordeelt te worden, even als dat ook omtrent de Cheribonse, Preanger en Jacatrase bovenlanden in gebruyk is" [3]).

Het duurde nog bijna anderhalf jaar, voor het bedoelde corpus gereed was, zooals blijkt uit den volgenden brief van den gouverneur van Java's Noordoostkust aan de regeering te Batavia, de dato 10 April 1749:

„Buyten de Uw Hoog Edelheedens by gemeene eerbiedige letteren van huydigen datum gedaene seer submisse communicatie van den toestand deeser custe, is my thans wegens d'Inlandse zaaken, zoo uyt d' boven- als beneedenlanden — daar alles in rust en vrede is — geen andere stoffe, Uw Hoog Edelens attentie waardig, aan handen; gebruyke overzulx d' vryheyd, deese eenelijk te rigten ten geleyde van een Compendium der voornaamste Javaesche wetten, ingevolge Uw

[1]) Versta: ngabehi.
[2]) Overgecomen brieven 1748, eerste boeck.
[3]) Zie hiervoor De Haan, Priangan IV, hoofdstuk XXIV, blz. 613 en volgende.

Hoog Edelheedens hooggevenereerde ordre by missive van 22 December 1747 geformeert, en nauwkeurig getrocken uyt 't Mahometaans wetboek Mogharaar, mitsgaders zooveel mogelijk met 't goddelijk, natuurlijk, borgerregt zoodanig samengebragt, dat daarna, ongekrenkt de Javaansche gewoontens en gebruykelijkheeden, met believen en goedvinden van Uw Hoog Edelens den Samarangschen Landraad over d'onderdaanen van 's Compagnies lande en districten regt en justitie zoude kunnen oeffenen, en de crimineele zaaken, zoowel als de civiele, uytspreeken en behandelen na d' poincten, daarby g' insereert. Hebbende voorts teffens ook de eere, Uw Hoog Edelheedens hiernevens eerbiedig te praesenteeren de by den Landraad op den 20, 22 en 25 Maart gevallene besluyten, en een bundel civille en crimineele procespampieren met dies bylaagen, consterende bij 't eerstgeciteerde besluyt, dat ten dien daage by de voorn. collegie goedgevonden is, om na nauwkeurig examinatie van 't voormelde Compendium, op d' ordres en bepaelingen, daarby vermeld, Uw Hoog Edelens hoogg'eerde approbatie te verzoeken, welk hierby dan met alle eerbied geschied. Onder de crimineele procespampieren bevinden zig twee vonnissen des doods .... etc.".

Onder de Overgecomen papieren op het Rijksarchief is het ontwerpcompendium niet meer aanwezig. Toen het in Mei te Batavia aankwam, werd het ter lezing en bestudeering rondgezonden bij alle leden der Hooge Regeering. Nadat vervolgens bij de besprekingen in Rade een aantal wijzigingen waren aangebracht, werd het goedgekeurd en van kracht verklaard bij de volgende resolutie van 31 December 1750:

„Het compendium der Javase wetten, zo omtrend crimineele als civile zaaken door de ministers te Samarang in Mey des voorleeden jaers overgesonden, en vermeld by d' aparte brief van den gouverneur, van den 10en April bevoorens, onder d' heeren leeden ter lecture rondgeweest zijnde, en weder binnengekomen, mitsgaders over den inhoude van dien gebesoigneerd zijnde, zo is, nadat hetselve van eenige absurditeyten en duysterheden gesuyvert was, verstaen 't zelve t' approbeeren en te laten strekken tot een wetboek voor den Samarangsen Landraat, omtrent de regtsoeffening over 's Compagnies Javaanse onderdaanen".

Het draagt tot titel: „Compendium der voornaamste Javaansche wetten, nauwkeurig getrokken uit het Mahometaanse wetboek Mogharaer, en sooveel mogelijk met het Goddelyke, natuurlyke en borger-

regt sodanig samengebragt, dat daarna, ongekrenkt de Javasche gewoontens en gebruykelijkheden, den Samarangschen landraad over de onderdaanen van 's Compagnies landen en districten regt en justitie soude kunnen oeffenen, en de crimineele zaken, soals de civile, behandelen".

Over het compendium zelf behoeven wij hier niets meer te zeggen; het is eenige malen gedrukt en beoordeeld. Zie Van Vollenhoven, De Ontdekking van het Adatrecht, blz. 9, en de daar genoemde litteratuur; Het Adatrecht van Ned.-Indië I, blz. 16, 125; 506; II, blz. 820. Men vindt het ook bij Van der Chijs, Ned. Indisch Plakaatboek VI, blz. 14 en volgende.

Wat den Landraad betreft, vonden wij nog een resolutie van 13 Februari 1776, die bepaalt, dat een deel der door dien raad op te leggen boeten ten voordeele zal komen van het te Semarang gestichte proveniershuis.

Tot slot willen wij nog enkele bizonderheden mededeelen over een mislukte poging van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel, 1750—1761, om te komen tot oprichting van Landraden in West-Java. In verband met een reeks maatregelen, welke genoemde Gouverneur-Generaal na het beëindigen van den grooten Bantamschen opstand nam, tot verbetering der toestanden in het Jacatrasche bovenland en de Preangerlanden, stelde hij primo October 1754 in Rade van Indië voor [1]), „nademaal de administratie der Justitie onder den inlander wat nader gereguleert en gemackelyker voor hun gemaakt diende te werden, dan deselve tot dusverre voor hun geweest is", om in elk district uit de geschikste hoofden „tien tot onder-landraden te verkiezen, tot het aanhoren der klagten en saken, die in hare landen voorvallen, en 't examineeren derselve, om de sodanige, die van geen groot belang zijn, met haar tienen by de meeste stemmen de facto af te doen volgens sekere regulen en ordres, zo aangaande het regt, als de successie, erffenis en gemeenschap, door ervaren staat- en landkundige byeen te brengen, om in de inlandsche talen gedrukt te werden". Verder zou dan uit de voorzitters dier onder-landraden wederom een tiental gekozen worden, welke een Landraad zouden vormen „tot het termineeren van sware en lijfstraffelyke zaken", welke Landraad zitting zou houden in het district, daar het delict zich had voorgedaan „of wel ter fortresse Meester Cornelis". Wat ten

---

[1]) Zie Van der Chijs, Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, VI, blz. 735 e.v.

slotte „capitale lijf- en halssaken" betreft, die zou deze Landraad ten overstaan van een te benoemen boven-landdrost kunnen „beschryven, om by Schepenen daarover te oordeelen en vonnis te vellen". Van zaken, „die niet puur crimineel zijn", zou beroep van den Landraad op de Schepenbank bestaan.

Mossel motiveerde dit voorstel door te wijzen op de „veelvuldige moorden en buffel-dieveryen, die thans veelal ongestraft in de bovenlanden gepleegt werden", op de „verafheid" van de Bataviasche Schepenbank, wier leden bovendien zeer bezet waren door „derselver dagelijkse occupatiën".

In Rade van Indië bleek men niet veel voor Mossel's plan te voelen. De Raad-ordinaris J. van der Waeyen, president van Schepenen, merkte op, dat de ambtsbezigheden der leden van de Schepenbank „nu in verre na so opereux niet meer waren als wel in vorige tyden". In verband daarmede stelde hij voor, aan Mossel's bezwaren in zake de rechtspraak over inheemschen tegemoet te komen, door op bepaalde dagen twee Schepenen met den landdrost zitting te doen houden op Meester Cornelis, „ter bediening der justitie aldaar", althans gedurende „de goede of Oostmousson" als de wegen voor de heeren behoorlijk begaanbaar waren; in den regentijd konden ze te Weltevreden zitting houden. Deze bizondere rechtbank kon dan worden gequalificeerd in civile zaken tot 50 rijksdaalders; in crimineele „niet verder te gaan dan het hooren van getuygen, beleggen van stukken, etc.". Dit voorstel werd aangenomen, en hiermede waren de Landraden van de baan.

Hoewel dus de hoofdstrekking van Mossel's voorstel niet was aangenomen, besloot niettemin de Raad van Indië op 7 November daaraanvolgende [1]) „aan alle de officieren en hoofden der respectieve inlandsche natiën, in dese colonie sig bevindende, te ordonneeren om ieder in den haren te colligeren en in hunne eygene tale schriftelijk op te geven hunne civile wetten en gewoontes, waarna zij zig in 't gemeen komen te reguleeren omtrent het decideeren van geschillen, tusschen hunne onderhorige ontstaande, insonderheit betreffende het poinct van successie en alle verdere erffenissen en besterffenissen, gemeenschap van goederen van personen, zig in den huwelyken staat begevende, en wat dienaangaande verder by hun in gebruyk is, met ordre om alle de voorschr. documenten over te geven aan den Commissaris over den inlander, die by dese gelast werd deselve te con-

[1]) Van der Chijs, VI, blz. 753 en volgende.

fronteren, in hoeverre die opgiften accorderen, ten eynde daarvan te formeeren eene duydelyke descriptie, onder gepaste tituls afgedeelt, ter nadere dispositie deser regeering".

Alle besluiten, op de Jacatrasche landen betrekking hebbende, dus ook de bovengenoemde, werden bij plakkaat van 13 December 1754 tot wet verheven.

De gecommitteerde over den Inlander, Diederik Willem Freyer, diende begin 1756 een compendium in, dat volgens resolutie van 24 Februari in handen werd gesteld van de buitengewone Raden Pieter van de Velde en Reinier de Klerck, ter controle en revisie. Toen Van de Velde 7 Augustus 1759 stierf, was die revisie nog niet afgeloopen; er moest heel wat worden gewijzigd, getuige de volgende resolutie van 25 Maart 1760:

„Door den overleden gecommitteerde tot en over de zaeken van den Inlander in voldoening van 't placaat dezer Regeering van den 13 December 1754 met behulp van eenige Machomethaense priesters en officieren der campongs geformeert en onder behoorlyke tituls byeengebragt zijnde een compendium der civile wetten en gewoontens, waerna de Mahometanen zig in 't beslissen der onder hen voorkomende geschillen gemeenlijk komen te reguleeren, inzonderheyd betreffende 't poinct der successie, mitsgaders alle verdere erffenissen en besterffenissen, item de huwelyken, scheydingen etc., en vervolgens by besluyt van den 24 February 1756 nodig geoordeelt en verstaan zijnde, bevorens over den inhoud van gemelt compendium te disponeeren, de heeren Raden extra-ordinaris Van de Velde en De Klerk te versoeken en te committeeren, om 't zelve eens nader te revideren, en ten dien eynde met de Inlandsche capiteyns en priesters, nevens zodanige andere Machometaansche wetgeleerde, te consuleeren, als Haer Ed^s nodig zouden komen te oordeelen, mitsgaders die revisie zedert door voormelde heer De Klerk, mits het intusschen voorgevallen sterfgeval van den heer Van de Velde, ten effecte gebragt, en 't gemelde compendium, nevens Zijn Ed's over zommige van de articulen gemaekte aenmerkingen weder ingedient zijnde, waerby Zijn Ed. komt te verklaeren de verzameling, vervat in 't eerste hoofddeel, handelende van de successie, erf- en besterffenissen, al zeer nauwkeurig gevonden te hebben, in zo verre dat alles, volgens 't algemeen gevoelen der priesters, voldoende, en overeenkomende met het onder haer berustende wetboek geoordeelt is geworden, dog wat het tweede hoofddeel, van den huwelyken staat etc., betreft, Zijn Ed. voorgekomen te zijn, dat de gecommitteerde voormelt zomtijds van den text

geweken, of door de commandants der campongs, dan wel de priesters, misleyd te wezen, volgens 't geene Zijn Ed. op diverse articulen komt te remarqueeren, zo is, nadat het meergemelte schriftuur, nevens de voorschr. aanmerkingen, by de heeren leden ter lecture geweest en weder binnengekomen waeren, goedgevonden en verstaan, gemelte Machometaansche wetten met deze en geene alteratiën en veranderingen, zo uytgedagte aenmerkingen, als die gedurende de deliberatie voorgebragt en noodzakelijk geoordeelt wierden, te approbeeren en dusdanig in ordre te laten schikken, om vervolgens door den druk in de Nederduytsche en Maléysche talen gemeen gemaekt en geobserveert te werden, daer en zo 't behoord".

Het compendium-Freyer, zooals het ter onderscheiding van het Semarangsche wel genoemd wordt, is opgenomen in de Nieuwe Statuten van Batavia, van 1766. Men vindt het afgedrukt in Ned.-Indisch Plakaatboek VII, blz. 392 en volgende. Voor zijn beteekenis en toepassing zie men Van Vollenhoven, Het Adatrecht van Nederlandsch Indië, I, blz. 16—17, 19 en 125; ook De Haan, Priangan IV, blz. 680—681.

Ten slotte de opmerking, dat de bizondere rechtbank te Meester Cornelis bij resolutie van 21 Maart 1766 werd opgeheven.

EEN EN ANDER OVER DE KOEBOES [1]).

G. J. van Dongen unternimmt es, sich des längeren mit meinen Veröffentlichungen über einen kurzen Aufenthalt meinerseits bei den Kubu auf Sumatra, auseinanderzusetzen. Die Publikationen, auf welche van Dongen Bezug nimmt, sind: „Kubu und Jakudn (Jakun) als Protomalayen". Mitteilungen der A. G. Wien, 1926, ein Aufsatz von 9 Seiten und die letzten Kapitel (S. 218—255) aus meinem Buch: „Orang-Utan". „Bei den Urwaldmenschen Malayas und Sumatras", Brockhaus 1928.

Unmöglich kann ich jetzt auf van Dongen's umfassende Schrift (100 Seiten) näher eingehen, die es sich zum Ziel gesetzt hat, meine Auffassung von der Nichtprimitivität der Kubu, die ich vorerst in grossen Linien in den eben angeführten Publikationen skizzierte, in einer etwas ungewöhnlichen Form abzutun. Das hätte ein neuerliches Einleben in die malayisch-sumatranischen Probleme zur Voraussetzung, aus denen mich die zweijährige Forschungsreise zu den Pygmäen Zentral-Afrikas völlig herausgerissen hatte. Jedenfalls wird sie die Grundlage zu einer eingehenden Erörterung bieten, wenn ich künftighin in der Lage sein werde, die wissenschaftliche Publikation über meine Forschung in Asien in Angriff zu nehmen. Auf einzelne Anwürfe und Aussetzungen aber möchte ich jetzt schon eine kurze Erwiderung beziehungsweise Aufklärung geben.

Wenn sich van Dongen der Mühe unterziehen wollte, meinen an erster Stelle zitierten Aufsatz gründlich zu prüfen, so würde er finden, dass ich den Beweis für die Nichtprimitivität der Kubu, wie sie am hervorregendsten Dr. B. Hagen verteidigt, aus einem Vergleich mit den Jakudn auf Malakka ziehe. Gerade das Methodische der Arbeit sollte beachtet werden. Aus diesem Grunde allein befasste ich mich mit Hagen's Buch und nicht mit den Publikationen van Dongen's und anderer, obwohl sich Hagen auf dessen Bericht von den Ridan Kubu stützt. Auch war mir damals nur das Buch Hagen's

[1]) Eine vorläufige Erwiederung von Dr. Paul Schebesta auf G. J. van Dongen's: Een en ander over de Koeboes, naar aanleiding van Prof. P. P. Schebesta's Publicaties over dit Volk. (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Deel 88. S. 519—619.)

gut bekannt. Dieses Buch allein war auch die Veranlassung des Abstechers, den ich nach Sumatra machte, um zu prüfen, ob der Eindruck, den ich aus der Lektüre dieses Buches gewann, zutreffe, nämlich, dass Jakudn (unter denen ich gerade weilte) und Kubu kulturell und rassenhaft ein Volk seien. Die Bestätigung war eine glänzende, worauf ich im ersten Eifer den Bericht nach Europa sandte, in dem ich Jakudn und Kubu als Protomalayen vereinigte und den Gang des Beweises skizzierte. Damit war gegeben, dass ich zu der angeblichen Primitivität der Kubu, wie sie Hagen verteidigte, Stellung nehmen musste. Meine Gedankengänge, gestützt auf Aussagen der Kubu, sind in der Schrift angedeutet, doch finden sie bei van Dongen keinen Anklang.

Van Dongen mag wohl Recht haben, dass ich die Schrift vielleicht anders abgefasst hätte, wäre mir bekannt gewesen, dass Hagen schon tot war. Es ist dies aber mit ein Beweis dafür, dass ich mich vor meiner Ausreise nach Hinterindien in gar keiner Weise mit den Kubu beschäftigte und auch nicht im Sinn hatte, die Kubu aufzusuchen, sonst hätte ich die Kubu-Literatur allseitig studiert.

Es scheint tatsächlich, dass ich mein Versprechen van Dongen gegenüber, ihn über meine Publikationen über die Kubuprobleme zu unterrichten, nicht eingelöst habe. Es kann dies nur Vergesslichkeit meinerseits gewesen sein, denn ich hatte keinen Grund, die in Djambi mit dem damaligen Residenten van Dongen gemachte Verbindung abzubrechen; vielmehr war ich ihm dankbar, dass er mich über manche Fragen in loyaler Weise aufklärte. Während einer zweimaligen Zusammenkunft am 11. und 12. Juni hatte ich Gelegenheit mit ihm verschiedene Kubuprobleme zu besprechen, wobei wir auch eingehender über die Publikation Dr. B. Hagen's über die Kubu sprachen. Dabei machte mich van Dongen in liebenswürdiger Weise auf einzelne seiner Berichte über die Kubu, die mir unbekannt waren, aufmerksam.

Es ist mir unbegreiflich, wie van Dongen einleitend schreiben kann, dass ich die Reise nach Sumatra unternommen hätte, sozusagen um die Glaubwürdigkeit der Forschungen Dr. B. Hagen's zu prüfen. Die Sumatra-Reise war ursprünglich garnicht in meinem Plan und niemand in Wien hatte Ursache, an Hagen's Darstellung der Kubu zu zweifeln. Vielmehr war der Grund einzig jener, den ich in meiner erstgenannten Schrift, also schon im Juli 1925, von Malakka angebe: „Als ich im Anschluss an meine sechzehnmonatigen Forschungen unter den Negrito auf Malakka und Siam auch die Jakudn zu stu-

dieren begann, so überraschte mich die Ähnlichkeit ihrer Kultur mit jener der Kubu. Letztere kannte ich zwar nur aus der Literatur. Dies reizte mich natürlich, auch die Kubu aus eigener Anschauung kennen zu lernen und die Ähnlichkeit ihrer Kultur mit jener der Jakudn zu prüfen. So unternahm ich denn die Reise in die Gebiete von Palembang und Djambi auf Sumatra, durchquerte dieses Gebiet und besuchte alle erreichbaren Kubuniederlassungen am Bajat, Ulu Lalang, Kandang und Ulu Bahar. Gewiss kann ich keine tiefe Kenntnis der Kubu durch einen dreiwöchigen Aufenthalt unter ihnen für mich in Anspruch nehmen".

Der gereizte Ton der Schrift van Dongen's stammt, soweit ich aus ihr herauslese, daher, dass ich mich nicht mit seinen Ideen, die er mir damals entwickelt hatte, auseinandersetzte und dass er zu glauben scheint, ich nähme seine Beobachtungen über die Ridan Kubu nicht ernst. (cf. S. 616 seiner Schrift) Dazu möchte ich bemerken, dass es mir nie einfällt, die von einem Forscher gemachten Beobachtungen — mag der Forscher welcher Richtung auch immer sein — zu bezweifeln oder als unglaubwürdig hinzustellen, was ich selbstredend auch von anderen über meine Forschungen erwarte. Dass Irrtümer hüben wie drüben möglich sind, wird selbstredend nicht in Abrede gestellt.

Eine andere Angelegenheit ist aber die Stellungnahme zu der Interpretation der gemachten Beobachtungen. Niemand kann mir verwehren, dass ich nach meinen Erfahrungen und meinen Kenntnissen diese so oder anders zu erklären suche, auch wenn sie den Erklärungsversuchen anderer diametral entgegenstehen. Das habe ich denn in meinen beiden Publikationen getan, indem ich auf Grund der Erfahrung bei den Jakudn und Kubu zu der Erkenntnis kam, dass beide Völker ursprünglich ein Volk (Protomalayen) seien. Diese These suchte ich vorläufig zu beweisen und zog dann meine Schlüsse daraus, und der Hauptschluss war eben der, dass die Kubu keine Primitiven (im engeren Sinne) sein können. Bislang hat mich niemand eines anderen belehrt oder gezeigt, dass meine These unhaltbar ist. Van Dongen geht auf meine Gedankengänge nicht direkt ein, sondern entschuldigt sich mit der Unkenntnis der Jakudn. Gerade jetzt, nach dem ich noch die zentralafrikanischen Pygmäen kennen gelernt habe, sehe ich umsoweniger ein, wie man die Kubu unter die „Primitivsten" zu zählen wagt.

Niemals fiel mir aber ein, die gemachten Beobachtungen van Dongen's an den Ridan Kubu zu bezweifeln, wohl aber lehne ich die

von ihm und anderen gezogenen Schlüsse wegen der zu knappen Bekanntschaft mit diesen Kubu als zu weitgehend ab.

Van Dongen ist durchaus im Irrtum, wenn er meint, dass ich als katholischer Priester unmöglich seine Ansichten und jene von Dr. Hagen akzeptieren könne: „Zijn Roomsch Katholiek priesterschap, waardoor hij zich gebonden voelde aan de inzichten van zijn Kerk, en waarom hij volgens zijn eigen verklaring zich niet met Dr. Hagen's en mijn zienswijze omtrent de oorspronkelijke Koeboes kon vereenigen". Nein, diese Ansichten lehne ich aus durchaus konkreten, wissenschaftlichen Gründen ab, mag van Dongen und wer auch immer behaupten, es geschehe, weil ich angeblich durch irgendwelche katholische Lehrmeinung gebunden sei. Ich kann van Dongen verraten, dass die katholische Kirche betreffs der Kubu gar keine Meinung hat, ich also auch keineswegs irgendwie gebunden war. Ich finde es sonderbar, wie ernste Männer, wie van Dongen es gewiss ist, andere — seien es auch katholische Priester, denen die Wahrheit mindestens soviel wert ist als jedem anderen auch — so eng beurteilen können.

Sachlich und umfassend werde ich natürlich erst bei einer wissenschaftlichen Darstellung meiner Untersuchungen auf Sumatra in Zusammenhang mit jenen von Malaya auf die Schrift van Dongen's eingehen können, wobei dann selbstredend auch die anderen Publikationen van Dongen's über die Kubu werden berücksichtigt werden und zwar an erster Stelle, denn ich halte ihn ebenso jetzt wie auch früher als den besten Kenner der Kubu, der um ihre Erforschung grosse Verdienste hat. Ergänzungen und Berichtigungen erkenne ich gerne an, denn niemals masste ich mir eine umfassende Kenntnis der Kubu an.

Dass van Dongen aus einem Druckfehler „Tschawat aus Bambusrinde" anstele „aus Baumrinde" so viel Aufhebens macht, ist belustigend. Aus vorhergehenden Schilderungen über die malayischen Völker hätte er ersehen können, dass Baumrinde gemeint war.

Ich notierte immer „djukur" anstelle von „kudjur". Ich erlaube mir van Dongen darauf aufmerksam zu machen, dass die metathesis in einzelnen Dialekten auf Sumatra wie auch unter den Jakudn auf Malaya viel vorkommt. Unter den Mantra besteht sogar eine Sprache, deren Worte regelmäsig durch metathesis gebildet werden.

Ich hoffe, dass van Dongen es zu würdigen wissen wird, wenn ich den Kubuproblemen in Zukunft nur sachlich begegnen möchte.

Dr. P. P. Schebesta.

NASCHRIFT.

Van den Secretaris van het Koninklijk Instituut ontving ik bovenstaande „Vorläufige Erwiederung" van Prof. P. P. Schebesta ter kennisneming met de mededeeling, dat mocht ik hieraan een en ander wenschen toe te voegen, het Bestuur bereid is hieraan te voldoen, ofschoon de Bijdragen zich zooveel mogelijk onthouden van polemiek. Voor deze bereidwilligheid bied ik het Bestuur hierbij mijn welgemeenden dank aan.

Naar aanleiding van bovenstaand artikel is het me nu begrijpelijk geworden, hoe Prof. Schebesta er toe gekomen is, zijn „Kubu und Jakudn (Jahun) als Protomalayen" te publiceeren op een wijze zooals dit gebeurd is, en waartegen ik o.m. in mijn laatste Koeboe-verhandeling ben opgekomen. Dat in een publicatie, zóó „im ersten Eifer" opgesteld, al het neergeschrevene niet precies gewikt en gewogen is, acht ik zeer aannemelijk.

Schrijver verklaart thans, dat het absoluut niet in zijn bedoeling gelegen heeft te twijfelen aan mijn waarnemingen omtrent de Ridan-Koeboes, alsook dat hij het geschrevene anders zou hebben geredigeerd als hij had geweten, dat Dr. Hagen reeds overleden was. Waren deze omstandigheden mij bekend geweest, dan zou ik mijn laatste Koeboe-verhandeling zeer zeker in een anderen vorm gegoten hebben. Jammer is, dat Prof. Schebesta nu niet tevens even heeft aangestipt, waarom hij Dr. Hagen's theorie op zoo'n vreemde wijze weergaf.

Het is er verre van, dat ik een categorie van personen als de R. K. priesters ervan zou willen betichten, dat zij niet minstens even waarheidslievend zoude zijn als wie ook. Evenmin ging het er in deze om, of de R. K. Kerk zich al dan geen meening omtrent de Koeboes had gevormd, doch wèl om Prof. Schebesta's verklaring, dat hij als R. K. priester niet kon aannemen, dat een volk, i.c. de Koeboes, oorspronkelijk „religionslos" geweest zoude zijn. In overeenstemming hiermede vermeldt hij op bladz. 242 van zijn „Orang Utan": „Das Religionsproblem bei den Kubu ist insofern besonders interessant, als man dieses Volk bisweilen als religionslos hinstellte. Wir hätten danach an den Kubu das einzige religionslose Volk auf Gottes weiter Erde. Kein Wunder also, dasz ich diesem Ausnahmevolk besondere Aufmerksamheit zollte", — terwijl de derde en laatste samenvatting in het slot van zijn „Protomalayen" luidt: „Die Kubu standen niemals auf einem „solchem Nullpunkt" der Kulturentwickelung wie es uns *Hagen* gerne glaubhaft machen möchte, so zwar, das

sie .... überhaupt frei waren von allen religiösen Ideen und Vorstellungen. Das letzte ist meiner Ansicht nach ein Märchen", — een conclusie, die ik niet anders verwacht had, gegeven de vooropgestelde verklaring. Het kwam er nu maar op aan, welke bewijstrant gevolgd zou worden om tot deze conclusie te komen, en hierop vestigde ik op de tweede bladzijde van mijn laatste Koeboe-verhandeling reeds speciaal de aandacht.

Zeer ten rechte zegt Prof. Schebesta hierboven: „Gerade das Methodische der Arbeit sollte beachtet werden", en verder: „Meine Gedankengänge, gestützt auf Aussagen der Kubu, sind in der Schrift angedeutet, doch finden sie bei van Dongen keinen Anklang". Juist, en hierom gaat het uitsluitend, dus om de waardeering dezer publicaties van den *onderzoeker* Schebesta, m. a. w. om de bewijsgronden waarop zijn stellingen steunen, en niet om zijn theses alleen, — en in geen geval om een enghartige of kleinzielige beoordeeling van een zoo hoogstaande categorie van personen als de R. K. geestelijkheid, die hiermede niets heeft uit te staan.

„Gerade jetzt, nachdem ich noch die zentralafrikanischen Pygmäen kennen gelernt habe, sehe ich umsoweniger ein, wie man die Kubu unter die „Primitivsten" zu zählen wagt". Ja, thans is dit inderdaad niet meer het geval. Daarvoor had Schebesta dit volkje eenige tientallen jaren eerder moeten bezoeken, en zelfs toen zou een vrij kortstondige kennismaking met slechts de meest geciviliseerden onder hen waarschijnlijk ook tot verkeerde conclusies geleid hebben. — In November 1913 ontmoette Mr. W. A. J. M. Waterschoot van der Gracht in de omgeving van het Doewabelas-gebergte van Djambi nog oorspronkelijke Koeboes, voor wie toen rijst nog slechts een door ruilhandel verkrijgbaar luxe-artikel was. (vide zijn interessante mededeelingen hierover in het tijdschrift van het K. N. A. C. over Maart 1915).

De door Prof. Schebesta bedoelde metathesis in enkele talen of dialecten dier streken zal ik niet ontkennen, doch bij de Koeboes heet een lange speer „koedjoer" en nooit „djoekoer".

Ik kan het niet anders dan ten zeerste waardeeren, dat Prof. Schebesta, met vooropstelling van wederzijdsche goede trouw, de Koeboeproblemen voortaan slechts zakelijk zal behandelen. Het is jammer, dat de geproduceerde schrifturen niet den indruk gegeven hebben, dat een en ander van den beginne af aan reeds in de bedoeling heeft gelegen. —

Scheveningen, April 1932. G. J. VAN DONGEN.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN 19 MAART 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Onder-Voorzitter), Mr. W. G. F. Borgerhoff Mulder (Penningmeester), Prof. J. C. van Eerde, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Dr. H. H. Juynboll, Mr. H. D. Rubenkoning, Dr. J. Gonda, Prof. Mr. C. van Vollenhoven en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

Dr. F. W. Stapel had bericht van verhindering gezonden.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris het verslag over het jaar 1931 voor te lezen.

Nadat gebleken is, dat geen der aanwezigen naar aanleiding van dat verslag eene opmerking wenscht te maken, geeft de Voorzitter het woord aan de Commissie, welke op verzoek van het Bestuur de rekening en verantwoording van den Penningmeester over het afgeloopen jaar heeft nagegaan.

Bij monde van Mr. H. D. Rubenkoning verklaart de Commissie, ook namens zijn mede-lid, den Heer W. Ruinen, dat de geldelijke administratie is nagegaan en in de beste orde bevonden, op grond waarvan voorgesteld wordt den Penningmeester acquit en décharge te verleenen.

Aldus wordt besloten, waarop de Voorzitter namens de Vergadering den Penningmeester dank betuigt voor het gevoerde beheer, en hem een woord ten afscheid toespreekt, nu Mr. Borgerhoff Mulder zich genoodzaakt heeft gezien zijne functie neder te leggen.

De aftredende Penningmeester zegt dank voor de tot hem gerichte waardeerende woorden.

De Voorzitter stelt, na de Commissie van beheersopneming voor haren arbeid te hebben bedankt, aan de orde de verkiezing van vier nieuwe bestuursleden ter vervanging van de aftredende heeren, Prof.

Dr. Ph. S. van Ronkel, Prof. J. C. van Eerde, Dr. F. W. Stapel en Mr. W. G. F. Borgerhoff Mulder.

De Voorzitter noodigt de Heeren Rubenkoning en Gonda uit als stemopnemers te fungeeren. De uitslag is, dat overeenkomstig de voordracht de Heeren R. A. Kern, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. N. J. Krom en Mr. H. D. Rubenkoning blijken te zijn gekozen.

De Voorzitter zegt den Heeren stemopnemers dank, vraagt aan Mr. H. D. Rubenkoning, of deze zijne benoeming aanvaardt, — welke vraag bevestigend wordt beantwoord, — en deelt mede dat aan de andere heeren van hunne benoeming kennis zal worden gegeven.

Nadat gebleken is, dat niemand verder het woord verlangt, richt de Voorzitter een woord van afscheid aan de afgetreden Bestuursleden onder dankbetuiging voor hun aan het Instituut betoonde toewijding.

De vergadering wordt daarop gesloten.

JAARVERSLAG OVER 1931.

Het Bestuur was in het afgeloopen jaar samengesteld als volgt: Dr. J. W. IJzerman, Voorzitter; Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Onder-Voorzitter; Mr. W. G. F. Borgerhoff Mulder, Penningmeester; P. de Roo de la Faille, Secretaris; Prof. J. C. van Eerde, Dr. F. W. Stapel, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Dr. W. H. Rassers.

Van dezen treden thans overeenkomstig art. 8 van het Reglement af de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Prof. J. C. van Eerde en Dr. F. W. Stapel.

Het Bestuur werd ook dit jaar weder tot zijn volle tevredenheid bijgestaan door den Adjunct-Secretaris, den Heer W. C. Muller en den Heer A. G. de Bakker als Assistent. Bij de herdenking in het afgeloopen jaar, dat de Heer W. C. Muller dertig en de Heer de Bakker tien jaar in den dienst van het Koninklijk Instituut waren, bood het Bestuur beiden een geschenk aan als blijk van waardeering van hun toewijding en goede diensten.

In Nederlandsch Oost-Indië werden de belangen van het Instituut

behartigd door den Heer Dr. F. D. K. Bosch als Commissaris, waarvoor het Bestuur hierbij zijne erkentelijkheid betuigt.

Op 1 Januari 1931 telde het Instituut 399 leden, nl.:

1 Beschermvrouwe (H. M. de Koningin),
4 Eereleden,
20 Buitenlandsche leden,
56 Leden-donateurs,
318 Gewone leden en contribueerende instellingen;
benevens:
164 Instellingen, met welke door ruiling van uitgave a.a. betrekkingen worden onderhouden.

Vele leden, contribueerende instellingen en donateurs zagen zich verplicht hunne bijdragen op te zeggen of te verminderen. Noode mist het Instituut deze gewaardeerde medewerking, welke gedurende een reeks van jaren was voortgezet. Te grooter is de erkentelijkheid van het Bestuur voor den standvastigen steun der overige leden en donateurs, onder welke ook nu weder de Bataafsche Petroleum-Maatschappij en de Nederlandsche Handelmaatschappij in de eerste plaats worden genoemd.

Werkzaamheden.

In de Bijdragen verscheen als deel 87 het 2e deel van Prof. Heeres' Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum (1650—1675), waarvan het eerste deel in 1907 verschenen is als deel 57. Deel 88 bevatte verschillende artikelen, waarbij als losse bijlagen waren gevoegd Nos. 11—13 der Literatuur-opgave van het Adatrecht. De Adatrechtbundels werden voortgezet met deel 34, waarin o.m. werd opgenomen het aan de nagedachtenis van Dr. J. L. A. Brandes opgedragen artikel over de Vorstenlanden, dat het eerst verscheen in deel IV van de Encyclopaedie van N. O.-Indië, bijgewerkt met door den schrijver aangebrachte kantteekeningen, eene onmisbare bijdrage tot de kennis van het adatrecht der Vorstenlanden. Een aantal overdrukken daarvan werd in den handel gebracht.

Het Bestuur had de voldoening, dat de Heer Th. van Erp zijne Bouwkundige Beschrijving van den Baraboedoer voltooide, welk standaardwerk verscheen bij de opening van het jongste Internationale Oriëntalisten-Congres te Leiden.

Mede verscheen, met ondersteuning van de Ned. Ind. Regeering, de tweede verbeterde druk der Hindoe-Javaansche geschiedenis van Prof. Dr. N. J. Krom.

Bijzonder aangenaam was het het Bestuur door de Ned. Ind. Regeering in staat gesteld te zijn het eerste deel te doen verschijnen van wijlen Dr. Adriani's Bare'e-verhalen (tekst), bewerkt door Mevr. Adriani-Gunning. De schrijfster hoopt eerlang het tweede deel te kunnen afwerken.

Het was ook de Ned. Ind. Regeering, die de kosten op zich nam van eene Samenvatting van hetgeen met betrekking tot de Wet op de Staatsinrichting van Ned.-Indië bij de Regeering en de Staten-Generaal is verhandeld. Met het drukken van dezen door Dr. A. J. R. Heinsius ondernomen arbeid is reeds aangevangen.

Met betrekking tot de voltooiing van de Coen-uitgave ontving het Bestuur de mededeeling van Prof. Dr. H. T. Colenbrander, dat niemand over het lange uitstel der voltooiing meer teleur gesteld was dan Z.H.Gel. zelf, doch dat zijne drukke werkzaamheden het schrijven der Levensbeschrijving in den weg stonden. Gehoopt wordt, dat het HS. in den loop van 1932 zal kunnen worden ter beschikking gesteld.

Subsidies werden verleend:

1. aan Prof. Dr. A. J. Wensinck voor het drukken der Concordantie en Indices op de Arabische traditie-literatuur.

2. aan het Instituut-Kern voor de uitgave van een Topografischen Atlas van het oude Indië.

3. aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor een Adatrecht-woordenboek.

Voor de Koloniale Tentoonstelling te Parijs stond het Instituut in bruikleen af de copie-schilderij van Jan Pietersz. Coen's beeltenis in het West-Friesch Museum te Hoorn. Betreurd wordt, dat deze schilderij door brand te loor is gegaan. De uitkeering der verzekeringspremie stelde in staat eene opdracht te geven aan den Heer B. Weyers tot het vervaardigen van eene nieuwe copie, waartoe besloten werd in overleg met Prof. Dr. W. Martin, Directeur van het Museum in het Mauritshuis.

Ten behoeve van het Nederlandsch Studie-centrum aan de Cité Universitaire te Parijs schonk het Instituut eene serie der Instituutsuitgaven, voor zoover het nog beschikbare aantal exemplaren zulks toeliet. Hiervoor werd dank betuigd door H. M. gezant te Parijs Jhr. Mr. J. Loudon.

Een aantal edita van het Koninklijk Instituut, welke sinds jaar en dag in depôt waren gebleven, besloot het Bestuur gratis ter be-

schikking te stellen van de leden, en het overschot — boven het getal van 25 exc. van elk werk —, tot winning van plaatsruimte, op te ruimen. Van deze gelegenheid wordt door leden en instellingen, zoowel in binnen- als buitenland druk gebruik gemaakt.

Prof. Dr. C. C. Berg opperde het denkbeeld om de Babad Tanah Djawi, welke uitverkocht is, te doen herdrukken. Het Bestuur van het Kon. Instituut zag zich, wegens de kosten, niet in staat om zulk eene uitgave zelf ter hand te nemen, en verleende Z.H. Gel. de vrije hand om aan dit plan uitvoering te geven. Het uitzicht daarop is gunstig.

De door Prof. Berg samengestelde verhandeling over den roman van Raden Widjaja, verschenen in afl. 1 en 2 van deel 88 werden als overdruk in den handel gebracht onder den titel: Kidung Harṣa Wijaya, tekst, inhoudsopgave en aanteekeningen.

In het verslag over 1930 werd vermeld een plan om, in overleg met eenige andere instellingen, eene wetenschappelijke reis in te richten naar Suriname tot bestudeering van de aldaar woonachtige Indianen en Boschnegers. De onverwachte, ongunstige keer, welke in de tijdsomstandigheden is gekomen, heeft genoodzaakt om dit plan te laten rusten.

Met betrekking tot het gebouw van het Instituut enz. valt niets van aanbelang mede te deelen. De bibliotheek werd door geschenken, ruiling en aankoop geregeld uitgebreid. Van de leeszaal werd druk gebruik gemaakt.

De begrooting-1932 sluit met een som van f 26.500 aan inkomsten en evenzooveel aan uitgaven.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 MAART 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Dr. H. H. Juynboll, Mr. H. D. Rubenkoning en P. de Roo de la Faille.

Als oudste in leeftijd neemt Dr. IJzerman voorloopig de leiding op zich en noodigt de Heeren uit over te gaan tot de keuze van een

voorzitter, onder-voorzitter, penningmeester en secretaris. De uitslag is, dat voor die functies respectievelijk gekozen blijken Dr. J. W. IJzerman, Prof. Dr. N. J. Krom, Mr. H. D. Rubenkoning en P. de Roo de la Faille.

Voor zichzelf de herbenoeming aanvaardend, vraagt Dr. IJzerman of de als penningmeester en secretaris aangewezen bestuursleden deze functies op zich nemen, — welke vraag toestemmend wordt beantwoord, — merkt op, dat tot Prof. N. J. Krom de uitnoodiging zal worden gericht om als onder-voorzitter zitting te nemen, bedankt de Heeren stemopnemers Mr. van Ossenbruggen en Mr. Rubenkoning, en opent daarna de bestuursvergadering met een woord van dank voor het in hem gestelde vertrouwen.

Hij verzoekt vervolgens de notulen der vorige bestuursvergadering voor te lezen. Deze worden na een aanvulling goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen Mr. R. M. Soenario, J. Keuning, R. G. J. Huisman en Dr. A. van Deursen.

Bericht van veranderd adres was binnengekomen van de Heeren S. van den Bergh, Dr. A. A. Bake, Dr. S. J. Esser en het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap.

Ter tafel wordt gebracht:

1. een brief dd. 9 Maart van Mevr. de Weduwe Prof. Mr. J. E. Heeres, dank betuigende voor de betoonde deelneming bij het overlijden van wijlen haar echtgenoot,

voor kennisgeving aangenomen;

2. een door den Heer G. J. van Dongen opgesteld naschrift, dat toegevoegd zal worden aan het door Prof. P. P. Schebesta aangeboden Voorloopig Verweer, n.a.v. een door eerstgenoemden Heer in de Bijdragen gepubliceerde verhandeling over de Koeboe's;

Na kennisneming van den inhoud, wordt besloten eenige opmerkingen alsnog ter kennis van den schrijver te brengen;

3. een brief dd. 1 Maart jl. Afd. A. No. 29 van het Commissariaat voor Ind. Zaken, houdende verzoek eene opgave te mogen erlangen van instellingen, welke, naar de meening van het Instituut nog in aanmerking komen voor de toezending van de nog bij het Departement van Koloniën beschikbaar gebleven present-exemplaren van het 2e deel der Barabudur-monografie;

wordt besloten het advies van Prof. Krom af te wachten, wanneer deze zitting zal hebben genomen;

4. een brief dd. 1 Maart jl. van 4e Afd. No. 8 van het Departement van Koloniën, waarbij ter kennis gebracht dat aan de Vrije Universiteit te Brussel een vacature is ontstaan in de bezetting van een „Cours d' ordre général, principes de colonisation" en vanwege de Belgische Regeering aanhangig gemaakt is de vraag, of wellicht een Nederlander zich daarvoor zou willen beschikbaar stellen, in verband waarmede de meening van het Bestuur van het Instituut wordt verzocht;

wordt besloten mede te deelen, dat het Bestuur van het Instituut geen personen zou weten aan te geven, die op de in het uitzicht gestelde voorwaarden zich zouden willen beschikbaar stellen;

5. een brief dd. 18 Maart jl. van Mevr. de Wed. Prof. Mr. J. E. Heeres ten geleide van de nagelaten papieren van wijlen haar echtgenoot, betrekking hebbende op de voorbereiding van het derde deel van het Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum;

onder aanvaarding van die bescheiden wordt besloten tot Dr. F. W. Stapel de vraag te richten, of hij de voltooiing op zich zou willen nemen, opdat, zoodra de middelen van het Instituut zulks toelaten, tot de publicatie kan worden overgegaan.

Rondvraag:

Prof. Berg biedt namens Dr. Stutterheim een vervolg aan van diens Oudheidkundige aanteekeningen;

wordt besloten deze, overeenkomstig den wensch van den schrijver, te zamen met de reeds ontvangen voortzetting in de Bijdragen op te nemen;

Prof. Kleintjes deelt mede, dat Mr. Heinsius, die zich belast heeft met de samenstelling van het werk betreffende hetgeen geleid heeft tot de Wet op de Staatsinrichting van Ned.-Indië bij de Regeering en de Staten-Generaal, inmiddels naar Indië is vertrokken; het werk zal door dezen worden voortgezet.

Aan de mededeeling van Prof. Mr. C. van Vollenhoven, dat hij tot eind September afwezig zal zijn in verband met een voorgenomen reis naar Ned.-Indië, voegt de Voorzitter een hartelijk woord toe en spreekt den wensch uit, dat het Bestuur daarna weder Z.H.Geleerde in zijn midden zal terugzien.

Voor de Bibliotheek waren boekgeschenken binnengekomen van de

Heeren E. L. K. Schmülling, Mr. F. C. Bertling, V. I. van de Wall, het Ned. Bijbelgenootschap, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Pr. C. Wessels en C. H. de Goeje.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 APRIL 1932.

Aanwezig de Heeren: Prof. Dr. N. J. Krom (wd. Voorzitter), Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren IJzerman en Kleintjes hadden bericht verhinderd te zijn. Prof. Van Vollenhoven vertoeft buitenslands.

Als voorzitter optredend, opent Prof. Krom de vergadering met een welkomstwoord tot Prof. de Josselin de Jong, en verzoekt daarop den Secretaris de notulen der vorige vergadering voor te lezen. Deze worden vervolgens goedgekeurd.

Als nieuwe leden werden aangenomen de Heeren A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop; Prof. Mr. J. van Kan, C. C. F. M. le Roux, Mr. E. L. Sarkies, Soemadi en Mr. J. J. W. Klein.

Bericht van veranderd adres was binnengekomen van de Heeren F. J. F. van Hasselt, Dr. Th. G. Th. Pigeaud, de Vereeniging van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, het Java-Instituut, Mr. H. Marcella, A. T. Th. de Raat, W. A. Pénard, Dr. J. W. de Klein, W. Dunnebier, H. Overbeck en de Redactie van het Geneeskundig Tijdschrift van Ned.-Indië.

Ter tafel worden gebracht:

1. de brieven dd. 22 Maart, 23 Maart en 11 April, waarbij de Heeren Dr. de Josselin de Jong, Kern en Dr. Krom verklaren gaarne het lidmaatschap van het Bestuur te aanvaarden;

2. eene circulaire dd. Maart 1932 van het Ned. Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen over het op 11 Mei a.s. te houden Pinkster-congres van Nederl. historici alsmede over een in 1933 te Warschau te houden congres;

voor kennisgeving aangenomen;

3. een afschrift van den brief dd. 23 Maart jl. verzonden door de Boekdrukkerij Smits aan Dr. A. J. R. Heinsius over de voltooiing van het door diens plotseling vertrek naar Indië gestaakte boekwerk;

wordt besloten nader bericht af te wachten;

4. de brief dd. 1 Maart jl. Afd. A. No. 29 van het Commissariaat voor Indische Zaken over eene opgave van instellingen, welke naar de meening van het Instituut nog voor de toezending van een exemplaar der beschikbaar gebleven present-exemplaren van het tweede deel der Barabudur-monografie in aanmerking komen.

Prof. Krom neemt op zich, na raadpleging der vroegere bescheiden, eene opgave samen te stellen;

5. verzoek van het Indisch Genootschap om vermindering van de jaarlijksche bijdrage à f 1000.—;

besloten wordt in verband met den ook voor het Koninklijk Instituut ongunstiger stand der geldmiddelen zich weliswaar bereid te verklaren tot vermindering, doch voorloopig slechts voor één jaar, en tot geen hooger bedrag dan bepaald onvermijdelijk zal blijken bij het door den Penningmeester te plegen overleg;

6. een brief van Dr. F. W. Stapel dd. 13 April jl. ten geleide van een vervolg op diens „Bijdragen tot de Geschiedenis der Rechtspraak bij de Ver. Oost-Ind. Compagnie";

zal t.z.t. worden opgenomen.

7. een door den Heer Van Dongen opgesteld Naschrift op het „Vorläufiges Verwehr" van Prof. Schebesta;

besloten wordt deze artikelen te zamen in de Bijdragen op te nemen.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren R. J. Wilkinson, Dr. L. de Vries, O. L. Helfrich, D. W. N. de Boer en het Indisch Comité voor Wetensch. Onderzoekingen. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de wd.-Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 21 MEI 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Dr. N. J. Krom (Onder-Voorzitter), Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen der vorige Bestuursvergadering voor te lezen. Deze worden daarop goedgekeurd.

Als nieuw lid wordt aangenomen de Heer R. Priono. Bericht van veranderd adres was ontvangen van Mr. R. H. Erdmann en den Heer F. J. F. van Hasselt.

Ter tafel werd gebracht:

1. het verslag van de Adatrechtstichting c.a. over het tijdvak 1929/1932;

voor kennisgeving aangenomen.

2. eene circulaire dd. 9 Mei jl. van het Voorloopig Werk-comité in zake de uitwerking van een plan om in Juni a.s. een driedaagsch Congres in te richten tot versterking van den band tusschen Nederland en de beide Indiën, en gewijd aan sociale, cultureele en economische vraagstukken;

wordt besloten zich te bepalen te doen blijken van de belangstelling van het Bestuur;

3. een brief dd. 4 Mei van den Heer A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, houdende verzoek om geldelijken bijstand voor eene uitgaaf van een door dezen Heer samengesteld werk over op Zuid-Sumatra gevonden dolmen, beelden en andere oudheden;

wordt besloten den schrijver uit te noodigen zich in verbinding te stellen met Prof. Krom en Dr. Rassers.

4. Brief dd. 12 Mei jl. Afd. A. No. 30 van het Commissariaat voor Indische Zaken, ten geleide van een 2e present-exemplaar van het IIe deel van de Barabudur-monografie;
dit geschenk wordt onder dankbetuiging aanvaard.

Rondvraag:
Prof. Krom brengt namens het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst te Batavia Dr. Bosch ter sprake de terugzending naar Java van de voor de Barabudur-uitgaaf gebruikte negatieven;
wordt besloten dienaangaande inlichtingen in te winnen bij den Heer Th. van Erp.

De Heer Kern draagt als nieuw lid voor den Heer H. Costenoble, te Del Carmen, Pampanga, Filippijnen;
conform besloten.

De Penningmeester deelt naar aanleiding van hetgeen besloten was op de vorige Bestuursvergadering mede, met den Penningmeester van het Indisch Genootschap nader overleg gepleegd te hebben over de vermindering van de jaarlijksche bijdrage, en vraagt de goedkeuring van de vergadering op zijne toezegging — aangezien hem gebleken was, dat een andere uitkomst niet mogelijk was — dat het Bestuur van het Instituut bewilligde de bijdrage voor het jaar 1932 terug te brengen tot f 600, onder uitdrukkelijk voorbehoud dat voor den vervolge nader zou zijn overeen te komen;
op deze toezegging werd goedkeuring verleend.

Voor de Bibliotheek waren boekgeschenken binnengekomen van de Heeren: O. L. Helfrich, J. M. van Gils, E. H. B. Braskamp, E. L. K. Schmülling, Dr. E. Modigliani, Joh. F. Snelleman, J. W. Gonggrijp, Mr. J. H. Wagener, Prof. L. van Vuuren, en de Centrale Organisatie van de Suikerindustrie in Ned.-Indië.
Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

LITERATUUROPGAVE VOOR HET ADATRECHT.

No. 15: DECEMBER 1932.

Onderstaande opgave beoogt aan te sluiten op den tweeden druk der Literatuurlijst voor het adatrecht van Indonesië (1927). Het is de bedoeling mede die oudere schrifturen te vermelden, die in de gezegde Literatuurlijst ten onrechte schijnen te ontbreken.

Adatvonissen over recht van Indonesiërs worden vermeld voor zoover nog niet geboekt in de werkjes over jurisprudentie van Enthoven (1912; herdrukt 1927) en van Van der Meulen (1924). Adatvonnissen over recht van uitheemsche oosterlingen zijn opgenomen van 1 Januari 1927 af.

I. Adatrechtpolitiek.

Dr. N. Adriani. Christelijke adat [1]; in Verzamelde geschriften, I (Haarlem, 1932), blz. 359—370.

[Mr.] C. T. Bertling. De „gewone" rechter; De Stuw, 3 (1932), 16 November 1932.

Boeke c.s., zie Ter Haar, Kantteekeningen.

Dienstuitoefening van het boschwezen en de strijd om de domeinverklaring (De) (met praeadvies van J. W. Gonggrijp); Tectona, 25 (1932).

Gonggrijp, zie Dienstuitoefening.

[Mr.] B. ter Haar Bzn. Bezuiniging bij Justitie; De Stuw, 3 (1932), 1 Augustus 1932.

Mr. B. ter Haar en dr. J. H. A. Logemann. Kantteekeningen op het verslag der (agrarische) studiecommissie „Indië-Nederland" [met inleidend woord van dr. J. H. Boeke c.s.]; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

[Mr.] B. ter Haar Bzn. Oud zeer; De Stuw, 3 (1932), 1 en 16 September 1932.

[Mr.] B. ter Haar Bzn. De rechten op den woesten grond en de wetgeving in Nederlandsch-Indië; De Gids, 1932, II.

[Mr.] B. t[er] H[aar], recensie van Wijers [2]; Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932), blz. 397.

---

[1]) Zie Literatuurlijst enz.², 1927, blz. 7.

[2]) Zie Literatuuropgave no. 12 (September 1931), blz. 2, en beneden onder II, B, blz. 6.

Dr. B. J. Haga. De beteekenis van de Inlandsche gemeenten in de Buitengewesten; Indisch genootschap, 22 April 1932.

F. P. Heckman. Beweegredenen bij de instandhouding van inheemsche rechtspraak in onder rechtstreeksch bestuur gebrachte gedeelten van Nederlandsch-Indië; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Mr. J. van Hoeve. Gemengde huwelijken (met naschrift van [mr. R. D.] K[ollewijn]), Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932).

Mr. J. C. Kielstra. Het advies van de agrarische commissie; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Mr. R. D. Kollewijn. Rechtskeuze. Een Nederlands-Indiese rechtsspiegel aan het internationaal privaatrecht voorgehouden; Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan Prof. Mr. Paul Scholten (Haarlem, 1932).

Kollewijn, zie Van Hoeve.

Mr. W. L. G. Lemaire. Overgang van godsdienst als probleem voor het intergentiel privaatrecht (Batavia, 1932).

[Dr. J. H. A.] Logemann. Na het congres van de V.H.A.B.I.N.O.I.; De Stuw, 3 (1932), 1 Mei 1932.

[Dr. J. H. A.] Logemann. Direct gebied met zelfbestuur; Indisch Tijdschrift van het Recht, 136 (1932).

[Dr. J. H. A.] Logemann. Kronkels; De Stuw, 3 (1932), 1 en 15 Juli 1932.

Logemann, zie Ter Haar, Kantteekeningen.

Dr. J. W. van Royen. Adatverband en bestuurshervorming in Zuid-Sumatra [1]); Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Verslag [2]) van de door de vereeniging „Indië-Nederland" ingestelde commissie tot bestudeering van het advies der agrarische commissie [zonder plaats en jaar].

[Mr.] C. van Vollenhoven. Minister Van Bosse en het adatrecht; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Van Vollenhoven, zie beneden onder II, B, blz. 7 (De opstellen enz.).

Mr. Dr. H. Westra. Naar een algemeen indisch landrecht; De Indische Gids, 1932.

Mr. Jb. Zeylemaker Jzn. Inlandsche Rechtspersoonlijkheid en Inlandsch Vereenigings- en Vennootschapswezen in Ned.-Indië; Indisch Genootschap, 18 November 1932.

II. Inheemsch recht.

A. *Indonesië in het algemeen.*

P. Rivet. Les Malayo-Polynésiens en Amérique [3]); Journal de la Société des Américanistes de Paris, 1926.

---

1) Zie ook beneden onder II, B, blz. 7.
2) Geteekend: 's-Gravenhage, 23 Mei 1932.
3) Grootendeels taalkundig.

B. *Nederlandsch-Indië.*

R. A. A. Abdoerachman. Desa di poelau Djawa dan Madoera selainnja di daerah Soerakarta dan Djogjakarta dan ditanah-tanah partikoelir. Prae-Advies ... [.., 1932].

[Dr.] L. A[dam]. Grootgrondbezit in de Inlandsche Maatschappij; De Stuw, 3 (1932), 1 Maart 1932.

Adatvonnissen van:

16 Mei 1924,	Middel-Java, T. 136: 245
11 Januari 1927,	Zuid-Selebes, T. 135: 364
4 Maart 1927,	Zuid-Selebes, T. 135: 364
26 Juni 1928,	Zuid-Selebes, T. 135: 383
19 September 1928,	West-Java, T. 136: 220
3 November 1928,	West-Java, T. 136: 224
8 Maart 1929,	Zuid-Selebes, T. 135: 334
22 Juni 1929,	Zuid-Selebes, T. 135: 357
27 September 1929,	Zuid-Selebes, T. 135: 351
8 November 1929,	Zuid-Selebes, T. 135: 357
6 Februari 1930,	Minahasa, T. 135: 388
24 Juli 1930,	Minahasa, T. 135: 426
7 Augustus 1930,	Zuid-Selebes, T. 135: 360
29 September 1930,	Zuid-Selebes, T. 135: 339
11 October 1930,	Zuid-Selebes, T. 135: 409
20 November 1930,	Vorstenlanden, T. 135: 227
11 December 1930,	Minangkabau, T. 135: 256
13 December 1930,	Minangkabau, T. 135: 294
29 December 1930,	Minangkabau, T. 135: 299
29 December 1930,	Zuid-Selebes, T. 135: 376
6 Januari 1931,	Minangkabau, T. 135: 325
8 Januari 1931,	Bataklanden enz., T. 135: 258
17 Januari 1931,	Minangkabau, T. 135: 329
26 Januari 1931,	Vorstenlanden, T. 135: 419
22 Februari 1931,	Vorstenlanden, T. 135: 420
26 Februari 1931,	Borneo, T. 136: 289
28 Februari 1931,	Middel-Java, T. 135: 418
23 Maart 1931,	Minangkabau, T. 135: 309
31 Maart 1931,	West-Java[1]), T. 135: 577
2 April 1931,	Vorstenlanden, T. 135: 243
4 April 1931,	Minangkabau, T. 135: 305
27 April 1931,	Middel-Java, T. 135: 242
7 Mei 1931,	Minangkabau, T. 135: 262
7 Mei 1931,	Minangkabau, T. 135: 299
26 Mei 1931,	Minangkabau, T. 135: 314
30 Mei 1931,	Middel-Java, T. 135: 246
30 Mei 1931,	Minangkabau, T. 135: 318
4 Juni 1931,	Minangkabau, T. 135: 266
5 Juni 1931,	Minahasa, T. 135: 386

[1]) Over vrijwillige onderwerping.

12 Juni 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 369
16 Juni 1931,	Middel-Java, T. 135: 219
26 Juni 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 337
26 Juni 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 339
7 Juli 1931,	West-Java, T. 136: 228
15 Juli 1931,	West-Java, T. 136: 228
17 Juli 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 353
25 Juli 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 411
30 Juli 1931,	Oost-Java met M., T. 136: 266
12 Augustus 1931,	Borneo, T. 136: 289
21 Augustus 1931,	West-Java, T. 136: 298
3 September 1931,	Minangkabau, T. 135: 309
3 September 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 343
5 September 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 379
10 September 1931,	Minangkabau, T. 135: 272
17 September 1931,	Minangkabau, T. 135: 277
22 September 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 407
23 September 1931,	Vorstenlanden, T. 135: 235
25 September 1931,	Oost-Java met M., T. 135: 250
29 September 1931,	Middel-Java, T. 135: 221
29 September 1931,	Bataklanden, T. 135: 283
1 October 1931,	Oost-Java met M., T. 136: 264
13 October 1931,	Minangkabau, T. 135: 332
14 October 1931,	Middel-Java, T. 135: 224
15 October 1931,	Minangkabau, T. 135: 325
20 October 1931,	Middel-Java, T. 136: 246
22 October 1931,	Minangkabau, T. 135: 266
23 October 1931,	West-Java, T. 136: 218
24 October 1931,	Middel-Java, T. 136: 243
26 October 1931,	West-Java [1]), T. 136: 234
30 October 1931,	West-Java, T. 135: 402
10 November 1931,	Middel-Java, T. 136: 239
17 November 1931,	Oost-Java met M. [2]), T. 135: 253
25 November 1931,	Middel-Java, T. 136: 254
26 November 1931,	West-Java, T. 135: 217
3 December 1931,	Vorstenlanden, T. 136: 260
3 December 1931,	Bataklanden enz., T. 135: 288
3 December 1931,	Zuid-Sumatra, T. 135: 286
4 December 1931,	West-Java, T. 136: 299
5 December 1931,	Nias, T. 135: 290
17 December 1931,	West-Java [1]), T. 136: 235
24 December 1931,	Minangkabau, T. 135: 318
31 December 1931,	Zuid-Selebes, T. 135: 355
1 Januari 1932,	Oost-Java met M. [3]), T. 136: 278

[1]) Over voogdbenoeming enz.
[2]) Over het vervreemdingsverbod.
[3]) Intergentiel recht.

5 Januari 1932,	Middel-Java, T. 136: 277
7 Januari 1932,	Vorstenlanden, T. 135: 213
7 Januari 1932,	Oost-Java met M.[1]), T. 135: 463
8 Januari 1932,	West-Java[2]), T. 135: 577
15 Januari 1932,	West-Java, T. 136: 300
20 Januari 1932,	Oost-Java met M., T. 136: 266
22 Januari 1932,	Zuid-Selebes, T. 135: 343
3 Maart 1932,	Zuid-Selebes, T. 136: 294
5 Maart 1932,	Middel-Java, T. 136: 273
11 Maart 1932,	Middel-Java[2]), T. 136: 89
17 Maart 1932,	Oost-Java met M.[3]), T. 136: 278
18 Maart 1932,	West-Java, T. 136: 224
4 April 1932,	Middel-Java, T. 136: 236
4 April 1932,	Middel-Java, T. 136: 249
14 April 1932,	West-Java, T. 135: 617
14 April 1932,	Oost-Java, T. 136: 282
14 April 1932,	Zuid-Selebes, T. 136: 192
17 April 1932,	Oost-Java met M., T. 136: 199
21 April 1932,	West-Java[4]), T. 135: 631
27 April 1932,	Middel-Java, T. 136: 273
29 April 1932,	Vorstenlanden, T. 136: 260
29 April 1932,	Oost-Java met M., T. 136: 199
10 Mei 1932,	Vorstenlanden, T. 135: 703
27 Mei 1932,	Middel-Java[2]), T. 136: 89
16 Juni 1932,	Middel-Java, T. 136: 253
17 Juni 1932,	Bataklanden enz., T. 136: 283
24 Juni 1932,	Maleisch gebied, T. 136: 286
4 Augustus 1932,	Middel-Java[2]), T. 136: 310
9 Augustus 1932,	Middel-Java[5]), T. 136: 259

Dr. N. Adriani [De in Literatuurlijst enz.[2], 1927, blz. 6—7, vermelde opstellen thans in] Verzamelde geschriften, I—III (Haarlem, 1932).

Mr. C. T. Bertling. Nogmaals[6]): waroega en Hockerbestattung; Nederlandsch-Indië, Oud en Nieuw, 17 (1932).

[Dr.] E. A. Boerenbeker. Eenige grepen uit het adatrecht van Indramajoe; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

W. Dunnebier. Verloven en Trouwen in Bolaäng Mongondow; Tijdschrift [van] het Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 71 (1931).

H. J. Friedericy. Ponre. Bijdrage tot de kennis van adat en adatrecht van Zuid-Celebes; Bijdragen van het Koninklijk Instituut enz., 89 (1932).

---

1) Over de domeinverklaring.
2) Over vrijwillige onderwerping.
3) Intergentiel recht.
4) Zie ook beneden onder III, blz. 9.
5) Over voogdbenoeming enz.
6) Zie Literatuuropgave no. 13 (December 1931), blz. 2.

H. Geurtjens, M. S. C. Vreedzame Indringing[1]; Tijdschrift [van] het Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 71 (1931).

[Mr.] B. t[er] H[aar]. Aankondiging van nieuwe adatrechtliteratuur; Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932).

[Mr.] B. t[er] H[aar], recensie van Wijers[2]; Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932), blz. 397.

Mr. F. D. Holleman. Synthetische vormen in de „primitieve" cultuur (Batavia, 1932).

P. Flavianus Huybers. De Embaloeh-Dajak; Borneo-Almanak, 22 (Tilburg, 1932).

Dr. V. E. Korn. Het adatrecht van Bali[3], tweede herziene druk ('s-Gravenhage, 1932).

Dr. Alb. C. Kruyt. Balantaksche Studiën; Tijdschrift [van] het Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 72 (1932).

Dr. Alb. C. Kruyt. Banggaische Studiën; Tijdschrift [van] het Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 72 (1932).

Dr. Alb. C. Kruyt. Het Hondenoffer in Midden-Celebes[4]; Tijdschrift [van] het Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 71 (1931).

[Dr.] Alb. C. Kruyt. De landbouw in den Banggai-archipel; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

Dr. Alb. C. Kruyt. Ziekte en dood bij de Banggaiers[4]; Bijdragen van het Koninklijk Instituut enz., 86 (1932).

Ds. P. J. Lambooy. Zending en volksgewoonten op Soemba; De Macedoniër, 36 (1932), nrs. 8 en 9.

[Eerste] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 129 (1929), aflevering 2 [blz. 91—244].

[Tweede] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 131 (1930), afleveringen 1—2 [blz. 1—217].

[Derde] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 133 (1931), afleveringen 1—2 [blz. 119—375].

[Vierde] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 134 (1931), aflevering 6 [blz. 625—721].

[Vijfde] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 135 (1932), aflevering 3 [blz. 213—427].

[Zesde] Landraadnummer; Indisch Tijdschrift van het Recht, 136 (1932), aflevering 3 [blz. 203—304].

Mr. A. M. van Liere. Aanteekeningen over eenige onderwerpen van Karo Bataksch adatrecht; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

M. Martaamidjaja. Economische verhandeling betreffende de varkensfokkerij in de Tangerangsche districten[4]; Koloniale Studiën, 16 (1932).

---

[1]) Over de Marindineezen.

[2]) Zie boven onder I, blz. 1.

[3]) Zie Literatuurlijst enz.[2], 1927, blz. 107.

[4]) Weinig over adatrecht.

Dr. Th. Nieuwenhuyzen. Sasaksch adatrecht (den Haag, 1932).
Th. G. C. Rohrmann. Beschrijving van een aantal gezinnen in het regentschap Kraksaän; Volkscredietwezen, 20 (1932), November 1932.
[Dr.] J. W. van Royen. Adatverband en bestuurshervorming in Zuid-Sumatra [1]; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).
[Dr.] J. W. van Royen. De verdwijning van de Lampoengsche merga's, 1855—1913; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).
[Dr. A. M. P. A. S[cheltema]. Deelbouw; Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, aanvullingen en wijzigingen (1932) [deel 7], blz. 1004—1013.
G. Schwencke. Het Vorstenlandsche grondhuurreglement in de practijk en het grondenrecht in Jogjakarta (Djokja, 1932).
Soebianto. Is een Kebajan een ambtenaar?; De Bestuursgids, Juli-Augustus 1932.
S. Desa-geschillen in Zuid-Bantam; De Stuw, 3 (1932), 1 Augustus 1932.
Tatanan grédja toemrap pasamoean-pasamoean kristen Djawi ing Tanah djawi wétan; [benevens] Katerangan ing serat tatanan [1932].
Ir. G. J. A. Terra. De voeding der bevolking en de erfcultuur [2]; Koloniale Studiën, 16 (1932).
G. L. Tichelman. Eenige kapata's van Amahei (Zuid-Ceram); Bijdragen van het Koninklijk Instituut enz., 86 (1932).
J. Tideman. De zeevisscherij in Rembang en Bodjonegoro [2]; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).
Tjitrosoedibio. De beteekenis van het rechtsmiddel derden-verzet; Indisch Tijdschrift van het Recht, 136 (1932).
Mr. A. C. Tobi. Inlandsch gemeentewezen in Soerakarta; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).
B. van Tricht. Verdere mededeelingen aangaande de Badoejs en de steencultuur in West-Java [2]; Djåwå, 1932.
Ernst Vatter. Ata kiwan. Unbekannte Bergvölker im tropischen Holland (Leipzig, 1932).
Van de Velde over Atjèh, zie beneden onder IV, blz. 9.
Mr. C. van Vollenhoven. De opstellen over adatrecht 1901—1931 (Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, III), afleveringen 1—7.
[Mr.] C. van Vollenhoven. De poëzie in het Indisch recht; Indisch Tijdschrift van het Recht, 136 (1932).
Voorschriften betreffende de adatrechtspraak in de Residentie Benkoelen. Peratoeran tentang pengadilan hoekoem adat didalam Keresidenan Benkoelen [1931].
[Dr.] E. de Vries. Landbouw en welvaart in het regentschap Pasoe-

[1]) Zie ook boven onder I, blz. 2.
[2]) Weinig over adatrecht.

roean. Bijdrage tot de kennis van de sociale economie van Java. I Tekst, II Bijlagen (Wageningen, 1931).

Mr. C. A. Wienecke. Opmerkingen[1]) omtrent „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" door prof. mr. C. van Vollenhoven; Rechtsgeleerd Magazijn, 1932.

Winstedt over Atjèh, zie beneden onder II, D, blz. 8.

Zeylemaker, zie boven onder I, blz. 2.

C. *Formosa en Philippijnen.*

A. de Morga. Sucesos de las Islas Philipinas (1609). Gedeeltelijk bij Blair and Robertson. The Philippine islands, deelen 15 en 16. — Uittreksels in Adatrechtbundel XVI.[2])

de Salazar, zie Blair and Robertson, The Philippine islands[3]), deel 7.

D. *Noorden van Borneo en Maleisch schiereiland.*

R. J. Wilkinson. Some Malay Studies[4]); Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

R. J. Wilkinson. The Early Sultans of Pahang; Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

R. O. Winstedt. The Bendaharas and Temenggongs; Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

R. O. Winstedt. Mother-right among Khasis and Malays; Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

R. O. Winstedt. The Early Rulers of Perak, Pahang and Acheh; Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

R. O. Winstedt. The Temenggongs of Muar; Journal [of the] Malayan Branch Royal Asiatic Society, 10 (1932).

E. *Portugeesch-Timor.*

F. *Gebied der Tjams en Madagaskar.*

Hugues Berthier. Droit civil malgache (Tananarive, 1930).

Paul Frotier de la Messelière. Du mariage en droit malgache (Paris, 1932).

---

[1]) Over Minangkabau.

[2]) Verbetering van Literatuurlijst enz.², 1927, blz. 131, 246.

[3]) Literatuurlijst enz.², 1927, blz. 22.

[4]) Iets over adatrecht.

M. Pont. Note sur les sépultures des Zafirabay d'Andranofotsy, Province de Maroantsetra; Bulletin de l'Académie Malgache, nouvelle série, tome XIII (1930).

III. Eigen volksrecht van Chineezen en verdere uitheemsche oosterlingen.

Adatvonnissen:

.. .. 1927,	Java enz.[1]), T. 136: 232
1 Januari 1932,	Java enz.[2]), T. 136: 278
17 Maart 1932,	Java enz.[2]), T. 136: 278
21 April 1932,	Java enz.[3]), T. 135: 631
23 Juni 1932,	Selebes enz., T. 136: 73

K. A. Nilakanta Sastri. A Tamil Merchant-guild in Sumatra; Tijdschrift [van het] Koninklijk Bataviaasch Genootschap enz., 72 (1932).

P. Mattheus de Wolf, Capuc. Miss. Ap. Hoe een Chineesch Huwelijk op Sumatra's Westkust tot stand komt; Borneo-Almanak, 22 (Tilburg, 1932).

IV. Godsdienstig recht.

[Dr.] J. J. van de Velde. Godsdienstige rechtspraak in het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden; Koloniaal Tijdschrift, 21 (1932).

[1]) Over Arabieren.
[2]) Intergentiel recht.
[3]) Zie ook boven onder II, B, blz. 5.

TER GEDACHTENIS AAN Dr. J. W. IJZERMAN
(1851—1932).

(Met portret).

I.

In de laatste jaren zijns levens een krasse oude heer, wiens zilverwit haar contrastreerde met de bruine oogen, waarin het oude vuur nog tintelde. Een korte, gezette gestalte, stevig in de schouders; verzorgd, maar altijd eenvoudig gekleed. Vriendelijk, maar afgemeten. Tot het laatste toe in zaken, doch daarnaast onafgebroken bezig met de studie van landen en volken, waarvan hij de mede-ontdekker was geweest. Zoo deed hij, verbonden als zijn naam was aan de uitgaaf der journalen, betrekking hebbend op de Eerste Schipvaart der Hollanders op Oost-Indië, denken aan een der „bewindhebbers ende versorgers van de gansche saecke", mannen van de „opkomst van het Nederlandsch gezag", dienaar eerst, mede-beheerder naderhand. Man van de daad, bedaard bij het overleg, doortastend in de uitvoering; voorzichtig maar, als het pas gaf, alle kracht inzettend; zeker van zichzelf, zijne waarde zich ten volle bewust, maar rustig zich beheerschend; geduldig in het aanhooren, snel van beslissing; iemand, op wiens woord men aankon, en die, zonder veel te zeggen, blijmoedig vooraan ging. Een geboren „leider van mannen".

Maker van zijn lot, bouwmeester eerst aan groote werken, mede-bewindvoerder van een wereldbedrijf, was IJzerman voortgekomen uit eenvoudigen stand en gevormd in een strenge leerschool, de Militaire Academie te Breda. In 1870 werd hij 2e luitenant bij het corps ingenieurs, mineurs en sappeurs. In die jaren heeft hij leeren dienen en optreden; zelfbeheersching moet hem aangeboren zijn geweest, de militaire tucht heeft die bevorderd. Scherpzinnigheid, opmerkingsgave lag in zijn wakkeren geest. Voor de knappe koppen aan de Militaire Academie lag de toekomst: voor den een in rechte lijn bij de Genie in Nederland, fortenbouw in het polderland, naderhand deelnemen aan het politieke leven, opklimmen tot een der hoofdmannen van de liberale partij; voor den ander in een nieuwe richting, waar, al was het in een vreemd land, zijn geest en hand mooi werk zou vinden,

en zijn energie hem vooruit zou brengen, tot carrière en, zoo mogelijk, fortuin.

Toen in Nederland personeel werd gevraagd voor eene opneming ter Westkust van Sumatra, waarmede belast was de Ingenieur J. L. Cluysenaer tot het instellen van onderzoekingen naar de beste gelegenheid om op Sumatra spoorwegen aan te leggen, zoo ter verbetering van het transportstelsel in het Gouvernement Sumatra's Westkust in het algemeen, als in het bijzonder voor den afvoer van steenkolen uit de Padangsche Bovenlanden naar de kust, meldde onder meer anderen zich aan IJzerman. Ook hij werd aangenomen, hoewel eigenlijk nog te jong voor dat dienstverband.

II.

1873. „Er waren nog geen donkere Atjeh-wolken aan den politieken gezichtseinder gerezen. Niemand dacht nog aan de zorgen, die een naburig vijand baren zou", aldus leidde Busken Huet dat jaar in. Het was gedurende de landvoogdij van Mr. James Loudon, de dageraad van een nieuwen tijd voor Indië, waarvan ieder de schoonste verwachtingen had. Java had toen al zijn eerste spoorwegen, Batavia-Buitenzorg en Samarang-Vorstenlanden, aangelegd door particuliere maatschappijen met rentegarantie van staatswege. Dat was bereikt „ten spijt van de conservatieve woordvoerders Van Herwerden en Co.", die van de uitvoering dier „heillooze spoorwegplannen" niet alleen vernietiging hadden geducht door ontzettende bandjirs en aardbevingen, terwijl het transport van goederen en personen de kosten en rentegarantie wel niet zouden goedmaken, maar ook een dusdanige toeneming der openbare onveiligheid hadden verwacht — er werd omstreeks 1870 veel geklaagd over ketjoe-partijen enz. — dat „men wel zou doen op de Indische begrooting tengevolge van het spoorwegontwerp, jaarlijks eenige millioenen meer voor het bouwen van bentings en voor uitbreiding van de krijgsmacht uit te trekken". Maar die onheilsprofetiën waren niet uitgekomen, en sedert had de Agrarische Wet den groothandel en het bankwezen met blijden moed vervuld: de weg naar Java's binnenland lag open, naar de desa, waar suiker en tabak het bedrijf in de vlakte zou verlevendigen, naar de bosschen van het bergland, waarvan de stammen wachtten om geveld te worden tot het aanleggen van paradijsachtige koffie-landen. De nederige desaman behoefde nochtans niet voor het bezit van zijn grond te vreezen, want dit kwam onder de bescherming van het recht

en de wet; opgevoerd zou worden de productiviteit van den bodem, nu met de vermindering der heerendiensten een aanvang was gemaakt door de afschaffing van die aan de hoofden, en de conversie van het achterlijk communaal bezit zou van den Javaanschen landbouwer eene persoonlijkheid maken. De strijd tusschen cultuurstelsel en vrijen arbeid was beslist, de nieuwe tijd eischte hervormingen, en tot bepaling van den nieuwen koers stelde de landvoogd zich in verbinding o.a. met A. J. W. van Delden, dien hij van vroeger kende; diens nota verscheen, omgewerkt, in druk na het onverwacht vrijwillig vertrek van Loudon onder den titel van „Blik op het Indisch Staatsbestuur" (1875).

Opbouwende critiek uit het eigen land was hier aan het woord. Spoorwegen, een modern middel van vervoer, mochten aan Java niet langer worden onthouden; al veel te lang was de aanleg daarvan vertraagd door eindelooze debatten, en aangewezen was dan een aanleg, niet zooals tot dusver, door een particuliere maatschappij, welke door het Gouvernement met voorschotten uit den nood moest worden geholpen, doch door den staat zelf, met eigen geld. Evenwel, wijl maar al te vaak openbare werken door het betrokken landsdepartement waren afgeleverd geenszins vrij van gebreken, niettegenstaande het geld niet was gespaard, daar klonk de raad: „De Regeering neme het benoodigd personeel op dezelfde voorwaarden aan als een partikulier doet. Het groot beheer der spoorwegen sta op zichzelf, dus zeer bepaald buiten het bouwdepartement. De Regeering kieze een bekwaam, zelfstandig hoofd, dat niet bemoeilijkt moet worden door onze kleingeestige administratieve vormen en voorschriften. Het (was) bekend, dat er bij de militaire genie in het algemeen goed gewerkt (werd) en dat de kontrôle over het ondergeschikt personeel, waar zooveel op (aankwam), scherp (was) als een gevolg van militaire tucht. Dit laatste voornamelijk ontbrak bij het burgerlijk bouwdepartement, waar de mindere beambten veelal aan zichzelven overgelaten, dikwijls eigenmachtig werk(t)en en handel(d)en . . . . ". Niet onduidelijk werd hier gedoeld op den oud chef van de Genie in Indië D. Maarschalk, die na zijne pensionneering was overgegaan bij de Ned. Ind. Spoorwegmaatschappij.

Deze had de lijn Batavia-Buitenzorg en die van Samarang naar de Vorstenlanden voltooid, was daarna weder bij den dienst der staatsspoorwegen overgegaan en vervulde bij de organisatie van den dienst een gewichtige rol. Onder dezen grooten organisator zou IJzerman eerlang komen te dienen.

III.

In 1869 had de Hoofdingenieur bij het Mijnwezen W. H. de Greve tijdens de door hem uitgelokte mijnbouwkundige enz. opneming van Sumatra's Westkust langs den oever van de Ombilin het kolenveld bij Sawah-loento ontdekt en gewerkt aan een plan voor een transportstelsel voor de Padangsche Bovenlanden met het doel ook om den afvoer dier kolen zoowel naar de west- als de oostkust mogelijk te maken. Bij eene verkenning langs de Kwantan-rivier was deze bij de gevaarlijke stroomversnellingen den 22sten Augustus jammerlijk om het leven gekomen: „meermalen — zou IJzerman later schrijven bij zijn bezoek aan Doerian Gedang — bezochten wij den kalen heuvel, waarop onder een blauwe zerk door een atappen dak beschut en door een tjoebadak-boom overschaduwd het overschot rust van den mijningenieur De Greve". En hij herinnerde er aan, dat het onder den invloed van De Greve's ontdekking is geweest, dat de Minister van Koloniën Mr. P. P. van Bosse in 1871 toonde van oordeel te zijn, dat aan het tijdperk van stelselmatige onthouding van Hollandsche bestuursinmenging tegenover de vijandig afwerende, onafhankelijke landschappen van Midden-Sumatra een einde moest komen: „de natuur, de minerale rijkdom van den grond (kwam Holland) te hulp bij de uitvoering van maatregelen, die in het belang van ons gezag werden vereischt, of liever (was) een nieuwe aansporing tot het nemen van zulke maatregelen".

In 1873 ving Cluysenaer zijn werk op Sumatra's Westkust aan. Er waren tegenvallers door ziekte; verouderd bleek de topografische opneming van vroeger, toch kon hij in 1875 de uitkomst samenvatten: wilde men de rijke kolenlagen langs de Ombilin aan de markt brengen en deze gebruiken als hefboom tot de ontwikkeling van de welvaart der Padangsche Bovenlanden, dan was aangewezen van Landswege aldaar den spoorweg aan te leggen en te exploiteeren, zoomede „wenschelijk" om, tot vermeerdering van de in den aanvang geringe inkomsten, de mijnontginning niet aan een concessionaris in handen te geven, doch van Regeeringswege te doen geschieden. Hooge rente zou de onderneming aan de schatkist niet afwerpen, maar evenmin belangrijke opoffering worden vereischt. Ten opzichte van de quaestie: afvoer der kolen naar de oostkust, was bij de oplossing daarvan geen haast, wijl het in de eerste plaats aankwam op den bouw van een spoorweg naar Padang en de baai, welke later de Koninginnebaai is genoemd.

Naar gelang de opneming ter westkust van Sumatra haar einde naderde, werd het personeel, voor zoover het werd aangehouden, overgeplaatst naar Java. Daar toch was thans de aanleg van Landswege aangevat. Ten leste was de Minister van Koloniën Fransen van de Putte overtuigd, dat inderdaad voor Indië, althans de *aanleg* van hoofdspoorwegen, zooals door zijn voorganger Mr. P. P. van Bosse voorgestaan was, van Staatswege behoorde te worden uitgevoerd; de voorwaarden dreigden anders te bezwarend voor den Lande uit te vallen. Bij de wet van 6 April 1875 St. No. 61 werd op de begrooting voor het dienstjaar 1875 één millioen uitgetrokken, beschikbaar gesteld uit de batige sloten van vroegere dienstjaren. Onmiddellijk werd aangevangen met den bouw van de spoorlijn Soerabaja-Pasoeroean met den zijtak Bangil-Malang, het begin van de Oosterlijnen, en voortvarend werd hier gewerkt onder de bevelen van den door het Gouvernement weder overgenomen Maarschalk. Bij dit werk vond IJzerman een plaats als Adjunct-Ingenieur.

In het midden van 1878 werd hij overgeplaatst naar Buitenzorg. Het gold daar den aanleg van de lijn Buitenzorg-Bandoeng-Tjitjalengka. IJzerman was benoemd tot sectie-ingenieur, zijn naam heeft hij vooral daar gemaakt.

IV.

Van 1878 tot 1884, het jaar, waarin het baanvak tot Bandoeng geopend werd, woonde IJzerman te Buitenzorg. Sedert 1870 was dit plaatsje al definitief de residentie van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië; wel was toen het grootste gedeelte van de Algemeene Secretarie nog te Batavia werkzaam, doch te Buitenzorg leefde men in ambtelijke sfeer nog min of meer mede met al wat in Indië voorviel, men kreeg een algemeenen kijk op Indische menschen en dingen.

Van Busken Huet is uit het jaar 1873 de volgende boutade. „Een groot aantal personen — schreef hij — kunnen Buitenzorg niet uitstaan. De omfloerste toppen der bergen, zeggen zij, drukken u op de borst als molensteenen, in grijze dekens gewikkeld. Het regent er dag aan dag, telegraafdraden dik. Lange avonden, schaarsche toespraak, de blijmoedigheid afwezig. Wat de natuur betreft: al het onaangename, veroorzaakt door de nabijheid van twee kraters die elkander met donderslagen en bliksemschichten te woord staan. Wat de samenleving aangaat: een geldersch dorp, gebouwd om eene buiten-

plaats, waar een ongenaakbaar persoon de geheele wereld op een afstand houdt".

In hetgeen op deze zinsneden volgt, komt de andere Busken Huet te voorschijn, die in deze dubbel-natuur school; Buitenzorg straalt dan in het vriendelijk licht van een frisschen, zonnigen morgen in 's Lands Plantentuin, een natuurtafereel eenig in Indië, en wellicht daarbuiten. Hoe het Buitenzorgsche leven was in den kleinen kring, die op het Paleis verscheen, er aan diner's aanzat en in de balzaal zich bewoog; het leven voorts in den huiselijken kring onder luidruchtige, half buiten opgroeiende kinderen, met vrienden, kennissen en buren van korter of langer tijd, uit allerlei rangen en standen, aangewezen als men er vaak was op wederkeerige hulpvaardigheid en vriendelijke belangstelling, — men kan het voor IJzerman's tijd zien door de oogen van zijn eerste vrouw — pseudoniem Annie Foore — in de verschillende schetsjes, welke tusschen 1882—1890 in Eigen Haard van haar hand verschenen. Huiselijke novellen, gevloeid uit de pen van eene gelukkig getrouwde Hollandsche vrouw in een Nederlandsch-Indisch milieu, een opgeruimde natuur met humor, een hartelijke echtgenoote en moeder, eene, die, zooals IJzerman het uitdrukte, „alles goed deed" en „alles kon". In Bogoriana, haar laatste boek, hoort men een nagalm van het neerleggen der landvoogdij ten gevolge van politieke verschillen door den Gouverneur-Generaal 's Jacob, echter in een wereld van verdichting en romantische figuren. Over verschillende tooneeltjes ligt nochtans de kleur van tijd en plaats, en oudere tijdgenooten herkenden trekjes naar het leven.

In 1881 werd IJzerman hoofdingenieur. Het hoofd van den dienst was de Inspecteur-Generaal — tot 1880 was dit Maarschalk, daarna Derex —, en immer is IJzerman bijgebleven het voorrecht van de buitengewoon zelfstandige positie, welke Maarschalk voor dat ambt had weten te verwerven; den met de uitvoering *ter plaatse* belasten persoon moest men de verantwoordelijkheid laten. De aanleg schoot hard op. IJzerman was een geducht chef; ongezouten kon hij zijn oordeel uitspreken, maar aan den anderen kant lag goedkeuring in den eenvoud van het aanbieden van den geopenden sigarenkoker met de woorden: „steek maar eens op". Van zijn personeel kon IJzerman zooveel gedaan krijgen, omdat hij zichzelf niet spaarde, zelf voorging. Zwakke krachten kon hij niet gebruiken, dezen gunde hij den tijd om elders een kans te krijgen. Hij begon al geraadpleegd te worden ook voor quaesties, welke niet direct op zijn dienst betrekking hadden; zoo o.a. werd hij belast met een onderzoek naar het wegenstelsel in

de residentie Preanger-regentschappen, waardoor de aanleg ging, — een opdracht, waarbij aan het licht kwam dat op verschillende punten de topografische kaart niet deugde.

Hoezeer zijn kennis en toewijding op prijs werd gesteld, bewees eene hem in 1884 voor buitengewone en goede diensten toegekende gratificatie. In dat jaar eindigde zijn Buitenzorgsche tijd.

V.

Zijn standplaats werd Djokjakarta. Van twee zijden zou daar de spoorverbinding worden aangevat. In het westen te Tjilatjap, de doodstille haven achter het „drijvend eiland" Noesa Kambangan, welke destijds met alle geweld moest worden verbonden, — om strategische redenen, zoodat aan dat project de voorkeur was gegeven boven den bouw van een stamlijn der staatsspoorwegen langs Java's noordkust. In het oosten ging de aanleg van Djokja uit; dáár was het aanhechtingspunt met de Ned. Ind. Spoorwegmaatschappij Samarang-Vorstenlanden, welke het verschiet opende op een doortrekken van de Westerlijnen naar de Oosterlijnen, de verbinding van Batavia met Soerabaja. Aanvankelijk was het plan om de baan door Bagelen over Poerworedjo te leggen en dit te verbinden met Magelang, terwijl de opneming Djokja-Magelang-Willem I reeds voltooid was. Tot uitvoering van dat plan is het niet gekomen. Van de twee belangrijke wijzigingen was de eene, dat op de grens van Banjoemas bij Idjo een tunnel zou worden geboord, hetgeen eene verkorting der baan gaf, welke bij de exploitatie van blijvende waarde zou zijn, — een verbetering, welke IJzerman met welgevallen is blijven herdenken; de tweede was, dat de baan over Koeto-ardjo doorgetrokken werd. Poerworedjo liet men liggen, het zou later van Koeto-ardjo uit worden aangesloten, en van de verbinding met Magelang kwam evenmin iets. Wanneer wij bedenken, dat het stuk Poerworedjo-Magelang zou aansluiten op eene verbinding Willem I-Magelang-Djokjakarta en het tracé daarvan liep over den Tjandi Mendoet, dan zien wij IJzerman's dienstreizen hem meermalen voeren langs de Boroboedoer, waar hij „alsdan zelden verzuimde eenigen tijd bij dit merkwaardigste bouwwerk van Java te vertoeven".

Omgeven door grootsche bouwvallen uit een geheimzinnig verleden, voelde IJzerman te Djokja zijn weetlust ontwaken. In de rijke bibliotheek van den landhuurder C. M. Baumgarten viel hem, naast werken over Britsch-Indische archaeologie, in handen Hodgson's toen zelfs

aan Groeneveldt nog onbekende „Essays on the languages etc. of Nepal and Tibet". Een ondergegane religieuze bouwkunst herleefde. Op Java, waar de hevige koffie- en suikercrisis van 1884 woedde, was de tijd er niet naar om een oudheidkundig onderzoek te bekostigen; planters, credietinstellingen, en het Gouvernement maakten allen zorgelijke tijden door. Maar met naast zich den enthousiasten Dr. I. Groneman, lijfarts van den Kraton, wist IJzerman Resident en Sultan benevens verschillende landhuurders voor zich te winnen en met dezer schenkingen en bijdragen de Djokjasche oudheidkundige vereeniging op te richten, waarvan hij de bezielende voorzitter werd.

VI.

Op de October-vergadering 1885 van de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen kwam een brief in, ged. Jogjakarta 16 Sept., waarbij IJzerman mededeelde, dat de onlangs aldaar opgerichte vereeniging, welke zich ten doel stelde gegevens te verzamelen, belangrijk voor de studie van de oudheidkunde, geschiedenis en de land- en volkenkunde der Vorstenlanden, haar werkzaamheden had aangevangen met den hoofdtempel van Loro Djonggrang in het Prambanan-complex. Uit het middenvertrek was een massa van ongeveer 500 M.^{3} zware steenen naar buiten gebracht; aan het licht was gekomen in het bijzonder een Siwa-beeld, vierarmig, staande met zijn lotoskussen op een fraai bewerkte yoni; een beeld van 3 M. hoogte, zwaar beschadigd, en daarvóór een diepe put, welke nog niet ontgraven was. Dat was het eerste teeken van leven dat de jonge vereeniging aan Batavia gaf, een zeer belangrijk bericht.

Een tweede brief was die, waarbij de Directeur van O. E. en N. om raad verzocht in zake de missive van den Resident van Djokjakarta, waarin de vergunning van de Regeering verzocht werd voor de jonge vereeniging om hare onderzoekingen en ontgravingen „op eenigszins uitgebreide schaal voort te zetten". Het Directie-lid, de Heer W. P. Groeneveldt, wiens naam gevestigd was door de in 1877 verschenen Notes on the Malay Archipelago en die het conservatorschap voor de oudheden in het Museum van het Bataviaasch Genootschap op zich had genomen — twee jaar later verscheen zijn vermaarde beschrijvende catalogus, — was van een en ander reeds op de hoogte, en niet in de laatste plaats zal hij medegewerkt hebben om te adviseeren de gevraagde vergunning te verleenen en de hoop tot samenwerking uit te spreken, alsmede de publicatie der resultaten

van de Djokjasche vereeniging in de werken van het genootschap aan te bieden en in overweging te geven de in Djokjakartasche particuliere verzamelingen voorkomende beelden, beschreven steenen enz. ter hoofdplaats samen te brengen. Daarmede was de band gelegd tusschen Djokja en Batavia.

Opnieuw werd Mataram ontdekt, het Hindoe-Javaansche. In de trotsche bouwvallen van Prambanan — reusachtige steenhoopen — was het opruimingswerk reeds begonnen. Tjandi Kalasan kwam aan de beurt, waar de versiering van het zuiderfront op het invallen scheen te staan; van het interessantste gedeelte van den geheelen bouwval, het dak, gelukte het met moeite — IJzerman waagde den levensgevaarlijken klim — nauwkeurige bouwkundige opmetingen te doen en eene teekening te vervaardigen. Men bereikte de plek, waar volgens de legende de kraton van Ratoe Baka had gestaan: „eenzaam en verlaten — schreef IJzerman — is het thans hier, waar vroeger zooveel leven en beweging heerschte; hier, waar machtige vorsten, tegen iederen vijandelijken aanval door de natuur beveiligd, met verachting konden nederzien op hunne onderdanen, die in de vlakten noord- en zuidwaarts op hun bevel trotsche tempelgebouwen deden verrijzen, naar zij meenden, onvergankelijke getuigen van hun roem en grootheid".

Dit ontdekkingswerk werd verricht voor zoover de dienstwerkzaamheden dit toelieten, en, wat de leiders betreft, belangeloos. Op den voet gevolgd door opmeter en teekenaar — want met het Britsch-Indisch voorbeeld voor oogen zou een bepaalde werkwijze worden gevolgd en het gevondene wetenschappelijk worden vastgelegd — wijdde IJzerman met den Ingenieur Hubenet, dien hij had gewonnen, zich aan de opsporing en inventarisatie en zorgde voor eene opzending naar Batavia v. z. v. nader deskundig onderzoek vereischt bleek. IJzerman behield zich voor de bouwkundige beschrijving, Groneman nam op zich de over verschillende plaatsen verspreide beelden onder te brengen in een soort museum en daarvan een catalogus samen te stellen. Hij zou later IJzerman als voorzitter opvolgen.

Bewondering wekt, dat in de spanne van slechts één jaar met geringe geldelijke hulpmiddelen zóó sprekende uitkomsten zijn verkregen. Toegegeven moet worden, dat de aanwezigheid en samenwerking van een drietal toegewijde deskundigen op Java dit resultaat mogelijk heeft gemaakt. In het Bataviaasch Genootschap, dat bij zijn tot de Regeering gericht vertoog van 1885 had gevoegd de Britsch-Indische nota over de „reorganisation of the archaeological depart-

ment", was Groeneveldt ondervoorzitter en Brandes directielid, maar IJzerman deed de electrische vonk overspringen, en waar de Regeering, die geenszins onverschillig was doch in de crisis-periode van 1884 tot 1888 zich heel veel moest ontzeggen, het geld niet kon verstrekken, was te verdienstelijker de particuliere steun, en IJzerman had het talent, de gave daartoe op te wekken, — toen en later.

In Mei 1886 vertrok IJzerman met verlof naar Holland. Hier stelde hij, na te Batavia overleg gepleegd te hebben met Groeneveldt, en te Leiden de medewerking van Leemans, Kern en Pleyte te hebben verkregen zijne „Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogjakarta" op, welke vervolgens door het Bataviaasch Genootschap in 1891 werd uitgegeven, — tot besparing van kosten op Java gedrukt, er was destijds nog altijd geen ruimte van middelen. „Niemand — schreef IJzerman in het Voorwoord — is meer doordrongen van het feit, dat hij hier een terrein betreedt, waarop hij geheel vreemdeling is, dan de schrijver. De gedachte echter, dat opperlieden even noodig zijn als architecten, om een gebouw op te richten, deed mij er toe besluiten. Velen waren mij bij dezen arbeid behulpzaam; alle leden der Djogdjasche Vereeniging met den beschermheer, den Resident Van Baak aan het hoofd, hebben hun medewerking verleend, in het bijzonder de Heeren Hubenet en Leydie Melville. Met de meeste belangstelling werden onze werkzaamheden gevolgd en dikwijls geleid door den Heer W. P. Groeneveldt; ook Dr. Brandes ontstak meermalen licht, waar wij in duisternis rondtastten" enz.

Met dit werk vestigde IJzerman zijn naam op het gebied van Java's oudheidkunde; nog wordt het door Prof. Krom „een standaardwerk" genoemd, dat „ook thans, na bijna dertig jaar, waarin zooveel aan onze kennis van de Hindoe-Javaansche kunst is toegevoegd, aan iedere beschrijving van de oudheden van Prambanan ten grondslag kan blijven liggen".

Na IJzerman's vertrek werd het werk voortgezet. Hierbij vinden wij den naam van een enthousiasten medewerker op het gebied van Java's, van Indië's oudheidkunde en geschiedenis, die later met IJzerman zou samenwerken. IJzerman's dienstreizen — zagen wij — hadden hem vaak gebracht voor de Boroboedoer. Zijn oog werd daarbij getroffen door een bouwkundige afwijking, en intuïtief tot de overtuiging gekomen, dat daarvoor een verklaring zou zijn te vinden bij een onderzoek naar den ouden voet van dit wonderwerk, had IJzerman, daartoe door Groeneveldt aangemoedigd, met ver-

gunning van den Resident van Kedoe, een gedeelte daarvan bloot gelegd. Niet alleen was hem toen gebleken, dat het basement van de Boroboedoer denzelfden vorm had als dat van de Tjandi Mendoet, maar ook waren daarbij twee bas-reliëfs aan het licht gekomen, welke voorzien waren van korte inscripties. Deze werden door Brandes gelezen, maar tot eene verklaring had het toen nog niet kunnen komen. In een sober artikel „Iets over den oorspronkelijken voet van Boro Boedoer" in het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap gaf IJzerman verslag van zijne ontdekking. „Mocht — schreef hij aan het einde daarvan — (tot een onderzoek naar den geheelen voet) worden besloten, dan zullen honderde opschriften van den tot heden zwijgenden tempel spreken, en een nieuwe reeks schoone basreliëfs zal daaraan nieuw belang bijzetten. Dan zal het oogenblik gekomen zijn tot het schrijven van het tweede deel van Dr. Leeman's welbekend Boroboedoer".

In de vergadering der Directie van het Batav. Gen. voor K. en W. van 5 Oct. 1886 deed Brandes — deze was in eind 1884 op Java aangekomen — mededeeling van de afdrukken van legenden, gevonden bij de basreliëfs, welke ter weerszijde van de door den Heer IJzerman aan het licht gebrachte reliëfs, aan den voet van de Boroboedoer waren blootgelegd door den Heer.... G. P. Rouffaer. In een brief van 27 Oct. 1887 was Rouffaer zelf aan het woord, men vindt hem in den stijl aanstonds terug.

Boroboedoer's voet werd sedert bij gedeelten blootgelegd en gephotographeerd, welke arbeid in 1891 voltooid was. De verklaring van de reliëfs heeft intusschen nog lang op zich laten wachten. Zelfs toen twintig jaar later het geheele wonderwerk door deskundige hand was opgenomen overeenkomstig de eischen van de moderne archaeologie, was men daarmede nog niet verder, alleen was voor tafereelen in den bovenbouw al gewezen op de Jataka-mala en de Lalita-wistara. Eerst nog twintig jaar later verscheen de bouwkundige beschrijving, op welke IJzerman was blijven wachten, en juist toen was men toe gekomen aan de verklaring der reliëfs van den weder toegedekten voet.

Op het 6de Congres van het Oostersch Genootschap te Leiden deelde Sylvain Lévi mede, dat de reliëfs daarvan verklaring vonden in een Boeddhistischen tekst, de Karma-wibhangga, welke hem in Nepal in handen gekomen was. IJzerman was onder de toehoorders; persoonlijk herdacht werd de ontdekker niet, men is gauw vergeten.

En de bedolven voet? Voortreffelijk zijn de heliografische repro-

ducties van de door den Heer Cephas genomen fotografiën in het aan IJzerman opgedragen tweede deel van de Boroboedoer-monografie, dat de bouwkundige beschrijving bevat, maar eene teleurstelling is het voor IJzerman geweest, dat van die reliëfs geen afgietsels zijn gemaakt, toen naderhand met betrekking tot de Parijsche Wereldtentoonstelling van 1900 door hem gevoerde onderhandelingen de gelegenheid daartoe schenen te kunnen verzekeren.

Een teleurstelling ook, dat na de voltooiing van de opneming de voet over de volle lengte weder geheel werd toegedekt, zonder althans een gedeelte te laten in zoodanigen toestand, dat de bezoeker zich met eigen oogen eene voorstelling kan maken van het wonderwerk, zooals de vrome bouwheer zich zijne schepping had gedacht.

VII.

„Ze liggen daar goed", moet van de Ombilin-steenkolen gezegd zijn door een Nederlandsch staatsman, die het met Cluysenaer's advies: in de Padangsche Bovenlanden spoorweg- en steenkolenbedrijf van staatswege, niet eens was. Men heeft zich inderdaad niet gehaast met eene beslissing te dien aanzien. Voor Java duurde het eerst al een heele tijd, vóór men tot spoorweg-aanleg van staatswege overging, en toen het zoover was, werd een oogenblik nog geopperd om althans de exploitatie aan particulieren te gunnen. Ten opzichte van Sumatra's Westkust kwam daarbij nog de quaestie hoe te handelen met de steenkolen-ontginning.

Belangrijke Indische onderwerpen maakten destijds vaak het onderwerp uit van langdurige overwegingen op het ministerie en niet minder lange gedachtenwisselingen in en buiten het Parlement tusschen specialiteiten en anderen, terwijl in Indië de Europeesche kolonie met wrevel en stijgend ongeduld toezag, hoe in de verte over Indië beslist werd door moederlandsche en partij-politiek met de beschikking over door Indië ruimschoots en alleen opgebrachte gelden. Maar eindelijk moest toch wel eene beslissing worden genomen over de welvaartspolitiek op Sumatra's Westkust; magna est veritas et praevalebit, de Minister Sprenger van Eyk diende het wetsontwerp in, waarvan IJzerman de Memorie van Toelichting had opgesteld, en „met bijna voorbeeldeloozen spoed" werd dit in beide kamers der Staten-Generaal aangenomen, waarna bij de Wet van 6 Juli 1887 de aanleg van den spoorweg Emmahaven-Padang-Padang pandjang-

Sawah loento met een zijtak Padang pandjang-Fort de Kock werd gelast.

IJzerman werd te Padang de chef van den dienst. Interessant was het werk door de vele en groote terreinmoeilijkheden: de baan volgde den grooten weg door de Anei-kloof met scherpe bochten en steile hellingen, welke het toepassen van tandrad-staven vereischten — de eersten in Indië —, en hechte steunmuren moesten zware bandjirs afweren. In den nacht van den 23sten op den 24sten December 1892, anderhalf jaar na de opening van het baanvak, zou een stortvloed van ongekenden omvang eene verwoesting aanrichten, welke maandenlang het goederenvervoer zou stremmen en meer dan een half millioen aan herstelkosten zou veroorzaken.

Voortvarend was IJzerman als altijd. Toch vond hij nog den tijd — na herhaalde aansporing van Groeneveldt te Batavia — om aan de Kampar-kanan den eenzamen torentempel in de verlaten kota te Moewara Takoes op te nemen, af te teekenen en te onderzoeken. Deze had bij herhaling reeds de belangstelling gewekt; hij bleek een Boeddhistische stoepa met daarnevens een dagob en terrassen te zijn. Nauwkeurig werd de ruïne opgenomen en beschreven — IJzerman werd bijgestaan door den Ingenieur Th. A. F. Delprat, met wien hij steeds nauw in relatie is gebleven — en den opzichter Leydie Melville, die hem reeds te Djokjakarta van veel dienst was geweest en later aan den oudheidkundigen dienst zou worden verbonden.

Het gouvernement van Sumatra's Westkust genoot belangstelling. De Padangsche Bovenlanden behoorden tot de mooiste berglanden ter wereld door de woeste pracht van het oerwoud, waaruit de grijs getinte toppen der vulkanen oprezen, en „zoowel de Boven- als de Benedenlanden werden geacht te behooren tot de welvarendste provinciën van ons Indisch rijk". Maar Padang, centrum van den handel ter kuste, was niet overdruk. Zouden echter de Menangkabouwsche wereld met haar schilderachtige dorpen, bevloeide sawahs en schoone koffietuinen, alsmede de vruchtbare landen in het Barisan-gebergte en de rijke kolenvelden van Sawah Loento met de nieuwe haven in de veilige Emmahaven zijn verbonden door een ijzeren weg, die het verkeer zou verzekeren, dan zouden „landbouw, handel en nijverheid nieuw leven ontvangen en tot een ongekende ontwikkeling geraken", Padang zou herrijzen. Reeds had het Gouvernement al meer behoefte aan goeden steenkolen voor zijn eigen spoorwegen op Java en de Kon. Marine. De groote Nederlandsche stoomvaartmaatschappijen deden Padang aan, en wanneer het dan gelukken mocht om aan gene zijde

van het Barisan-gebergte dwars door het woud en langs een der trotsche rivieren van Midden Sumatra een afvoerweg te vinden, waarvan de kosten financiëel verdedigbaar zouden zijn, om de Ombilinsteenkolen te Singapore op de markt te brengen, — welk een verschiet opende zich dan niet! Voortvarende landbouwondernemers zouden niet aarzelen hun kapitaal in den grond te steken, en dan: de politiek van een doorgaanden spoorweg van Padang naar Siak. „De naam van het Gouvernement zou groot worden over Midden Sumatra, en verwikkelingen met de onafhankelijke staatjes, die zich onaantastbaar waanden en daarom zoo dikwerf het Nederlandsch gezag durfden honen, zouden tot de geschiedenis behooren". Na zorgvuldige onderzoekingen van mogelijkheden en plaatselijke toestanden over de grens van ons toenmalig grondgebied, maakte IJzerman in Mei 1890 aanhangig hem toe te staan om, wanneer de politieke verhoudingen met de Kwantan-districten zich daartegen niet verzetten, eene globale verkenning te verrichten tot Siak, en, indien de uitkomsten daarvan gunstig zouden zijn, over te gaan tot opnemingen ten behoeve van het voorontwerp van een spoorweg.

Den 22sten April 1891 hield IJzerman te Batavia in de zaal van den Planten- en Dierentuin, daartoe uitgenoodigd door het Bestuur der Kon. Natuurk. Vereeniging in Ned. Indië, des avonds zijne voordracht over den tocht dwars door Sumatra; klaar en zelfbeheerscht droeg hij zijn reisverhaal voor, zeker van zich en van zijn publiek; welverdiend was het succes zoo voor hemzelf als voor den Voorzitter der vereeniging, den Directeur B. O. W. tevens zijn gastheer, M. J. van Bosse, die van meet af zijn streven had bevorderd en wiens gelukwensch de eerste was geweest, welke den koenen ontdekker te Singapore bereikte. De zorgvuldige voorbereiding van de expeditie door persoonlijke onderhandelingen op de grens en besprekingen met zendelingen, gevolgd door bezoeken van Midden-Sumatraansche hoofden; het optrekken der kolonne van 260 man onder het commando van IJzerman, bijgestaan, door den Eersten Luitenant van den topografischen dienst L. A. Bakhuis, Dr. J. F. van Bemmelen, zoöloog, den Houtvester S. H. Koorders enz.; de overval in het bosch bij Logei, waarbij de opzichter Van Raalten verraderlijk werd doodgeschoten en naast IJzerman de Javaansche mandoer Enteng doodelijk gewond; de verkenning, al kappend zich een pad banend door het eindelooze woud, waar onder het eentonige looverdak een dompige dampkring zwaar op de stemming drukte, dagmarschen te midden van een doodsche stilte; vervolgens eenzaam, armelijk heu-

velland en ten slotte de ontmoeting weder op Gouvernementsgebied met de van de oostkust gezonden helpers, — deze tafereelen trokken het oog voorbij. Men vindt ze terug in het ten jare 1895 verschenen, voortreffelijk geïllustreerde werk „Dwars door Sumatra", dat, opgebouwd uit de dagboeken der deelnemers der expeditie, een nauwkeurig verslag bevat. IJzerman op zijn eerste reis naar Loeboek Ambatjang te midden van zijn Inlandsche metgezellen, een andermaal tijdens den tocht afgebeeld in het kampement bij Soengei Batoeng, zijn foto's, welke ons in de ruwe werkelijkheid verplaatsen. Aller vertrouwen was op dezen onversaagden man gevestigd, die vastberaden doorzette en wiens groote kalmte de verwarring en onzekerheid herstelde toen bij den overval te Logei de onmisbare dragers der kolonne van schrik uiteengestoven waren.

IJzerman eindigde zijn met de grootste belangstelling aangehoorde lezing te Batavia met den wensch: dat spoedig de slagboom, die de westkust van Sumatra scheidde van de oostkust van dat prachtige eiland, mocht worden verbroken door het stoomros, dat in die ontoegankelijke wouden en onherbergzame streken leven, welvaart en beschaving brengen zoude.

VIII.

Het heeft niet zoo mogen zijn. IJzerman had reeds opgemerkt, dat, al was het hem een blijde ondervinding geweest, dat in de onafhankelijke streken de aldaar zich bevindende Maleiers, die van de Gouvernementslanden afkomstig waren, zich overal bereid toonden zijne expeditie te helpen, „men echter verkeerd zou doen daaruit af te leiden, dat wij ons slechts in de onafhankelijke staatjes hebben te vertoonen, om overal als weldoeners en verlossers te worden ingehaald. Wij doen dit — vervolgde hij — zoo gaarne; en geen wonder, want onze bedoelingen zijn zoo edel. De Nederlandsche natie is immers de draagster van beschaving, ontwikkeling en vooruitgang in den Indischen Archipel. Dat is het, wat velen die niet onder haar vleugelen rust en veiligheid vinden, niet willen begrijpen. De hoofdoorzaak van dien onwil is het verschil in godsdienst, dat een moeilijk te dempen kloof vormt. Het fanatisme werkt rusteloos om haar te verwijden, en vindt een gemakkelijke taak door de lichtgeloovigheid der menigte. Bijna niemand kan hier lezen en schrijven, en wie het geleerd heeft, ging ter schole bij meestal dweepzieke godsdienst-

leeraars op ons gebied .... „Zoo zullen dweepzucht en bandeloosheid factoren blijven waarmede bij elke volgende aanraking met de Kwantanstreken rekening moet worden gehouden. Daar bestaat geen macht, die orde en tucht, recht en veiligheid kan handhaven. Zoo ergens, — besloot hij — zou onze overheersching daar ten zegen kunnen zijn!" Dat heeft gewacht tot Van Heutsz orde ook in Midden Sumatra op de zaken heeft gesteld, en hoezeer IJzerman dien landvoogd daarvoor heeft gewaardeerd, ligt in het vorenstaande opgesloten.

Wijl het tijdstip naderde, waarop de exploitatie van het kolenveld zou behooren aan te vangen, vertrok IJzerman naar Holland en keerde weder terug, nadat hij het door den Minister Mackay in 1891 ingediend wetsontwerp tot voorbereiding van dat bedrijf had zien aannemen, en hij zelf in Europa een mijningenieur, die onder hem aan het hoofd van de ontginning zou staan, had uitgekozen. IJzerman trad op als hoofdingenieur, chef van èn den spoorweg èn de mijnontginning, en bracht met het oog op die dubbele functie een door hem zelf ontworpen instructie mede, waardoor hij voor het spoorwegbedrijf wel is waar administratief onder den Directeur B. O. W., zoude staan, doch overigens rechtstreeks ondergeschikt alleen aan den Gouverneur-Generaal. Op Java was juist een einde gemaakt aan de groote zelfstandigheid van den Inspecteur-Generaal der Staatsspoorwegen, IJzerman vorderde deze naar het voorbeeld van Maarschalk voor zich op en verkreeg haar. Wanneer gesproken wordt over de met het regime-Maarschalk verkregen „voortreffelijke uitkomsten", dient vooropgesteld, dat die meestendeels het uitvloeisel zijn geweest van de persoonlijkheid, en hetzelfde geldt voor IJzerman. Diens exceptioneele positie werd gewettigd door de buitengewone omstandigheden: het in elkander grijpen van de twee geheel verschillende, echter beiden op den grondslag van geldelijk voordeel in te richten bedrijven en de aanwezigheid van een spoorwegingenieur, die op Java bewezen had een onwaardeerbare kracht te zijn als voortvarend chef, die met helder inzicht op practische doeleinden zijn energie wist te concentreeren.

„In dien tijd — schreef Prof. Van Eerde uit eigen aanschouwing — was IJzerman een soort dictator ter Westkust; de hoogste bestuursambtenaar hield rekening met zijn wenschen, immers de Regeering hoopte op de spoedige voordeelen van de kolenontginning en den kolenafvoer naar de kust; immers was hij de man, die over extratreinen, directierijtuigen, een uitgebreid personeel van Europeanen

en Inlanders beschikte. In dien tijd was de hoofdingenieur-exploitatiechef degene, die met den aanstaanden landvoogd Jhr. van der Wijck rondreisde en dezen inlichtte over den toestand ter kuste... Tot zijn pensionneering in 1896 was IJzerman in Padang en Fort de Kock en Solok en Sawahloento een geduchte figuur voor wie hem tegenwerkte of slecht diende, een aangename gastheer voor wien hij noodde, een gerespecteerd chef bij zijn medewerkers, een door de meesten gemakkelijker met achting dan met genegenheid te zien persoon".

Tijdens zijn verblijf in Holland was IJzerman, die in 1890 weduwnaar was geworden, hertrouwd; onder de gelukwenschen was er een van een opzichter, een der stille vromen, met enkel de aanhaling: Numeri VI vs. 24; die heeft IJzerman wel bijzonder getroffen. Hij was een gevoelig man, had hart voor zijn ondergeschikten, die hem trouw dienden, dezen waren op hun beurt erkentelijk. Bewezen diensten vergat hij nooit en vriendschappen hield hij zijn leven lang.

Op Sumatra's Westkust heeft hij hard gewerkt, het oog over alles en allen latende gaan, den spoorweg, de kolenontginning, de behandeling der te Sawahloento werkzame dwangarbeiders, — er waren er over de uizend, onmisbaar werkvolk, waarvan — betoogde hij bij herhaling te Batavia aan het Departement van Justitie — hij er eer te weinig dan te veel had. Met den door hem medegenomen mijningenieur vlotte het niet, het liep uit op een botsing tusschen den aarden en den ijzeren pot. Van het mijnbedrijf heeft IJzerman gemaakt wat er van te maken viel, de aanvoer van buitenlandsche kolen drukte echter den prijs, en de Ombilin- waren nu eenmaal geen Cardiff-kolen. Niet alleen de waardeering genoot hij van den Gouverneur-Generaal Van der Wijck, er was een bijzonder aangename verhouding. De landvoogd bood hem een plaats aan in den Raad van Indië, maar IJzerman had „nog niet met het leven afgerekend"; in 1896 had hij, die jaren lang in zijne dubbele functie een traktement genoten had, hooger dan een raadslid, recht op het daaraan verbonden pensioen; hij was 45 jaar oud en zag in de verte Amsterdam liggen, nog altijd Holland's eerste handelsstad wat betrof Indische belangen, zetel van nieuwe ondernemingen, een verschiet met allerlei mogelijkheden.

Hij nam afscheid en vertrok in September 1896 naar Holland.

IX.

In Februari 1897 wilde beweging ter Effectenbeurze in Amsterdam: ter plaatse waar Koninklijke en Moewara Enim werden verhandeld, woelde, krioelde alles dooreen, aandeelen der eerste kelderden, die van Moewara Enim waren speelbal van hartstochtelijke speculatie, koopen, verkoopen. Wat was er aan de hand?

Groote petroleumbelangen stonden op het spel. De „Koninklijke", die in Langkat werkte en langzamerhand den tegenspoed te boven was gekomen, was een machtige organisatie geworden, zoozeer dat als het ware vanzelf nadere aansluiting met haar tot stand kwam. Aan haar was o.a. verbonden de Ned. Ind. Exploratie-maatschappij, die in Palembang op de zoek was naar vindplaatsen: in 1896 had deze aldaar niet minder dan 273 aanvragen. Zij vond echter naast en tegenover zich de Moewara Enim-maatschappij — een belangengemeenschap van Amsterdamsche bankiers enz. — welke haar arbeidsveld had in Lematang-ilir; zij zelf werkte in Iliran en Banjoe-asin.

De Moewara Enim had haar aandeelhouders opgeroepen tot eene vergadering ter oprichting, in samenwerking met de Standard Oil Cy te New-York, van eene nieuwe Nederlandsche maatschappij, te vestigen te Amsterdam, in het kapitaal waarvan beide partijen zouden deelnemen; de Moewara Enim zou zich voortaan bepalen tot het trekken der baten. Partijen zouden overeenkomen hunne aandeelen gedurende 20 jaren niet aan derden te verkoopen, echter zou de Standard Oil Cy het recht verkrijgen gedurende 5 jaren om de aandeelen der Moewara Enim in de nieuwe maatschappij „en bloc" over te nemen à 300 %. Als directeur der nieuwe maatschappij zou optreden die van de Moewara Enim, de Heer IJzerman.

Het motief voor deze politiek was te zoeken in de organisatie van den afzet van het gewonnen product. De Moewara Enim beschikte over genoeg kapitaal om de olie te voorschijn te brengen en eene raffinaderij daarvoor te Pladjoe in bedrijf te brengen, doch stond voor de moeilijkheid van de verscheping en de oprichting van tanks in het buitenland alsmede den verkoop aldaar. In den belangenstrijd met de Koninklijke had IJzerman aangedurfd een eigen weg te gaan, toen hij zeker was steun te kunnen vinden bij de Amerikaansche maatschappij. Was Ned. Indië niet het land van de „open-door"-politiek? Hoe groot was niet het aantal ondernemingen op Sumatra's Oostkust enz., wier zetel in Nederland of Nederlandsch-Indië was

gevestigd, doch werkten met geheel of gedeeltelijk buitenlandsch kapitaal? Echter het was niet alleen de belangen-oppositie, welke over het plan van de Moewara Enim-maatschappij niet gerust was: het gevolg van een samengaan met een zoo geweldig sterke Amerikaansche trust als de Standard Oil zou allicht zijn, dat de nieuwe maatschappij, in naam Nederlandsch echter in verband met de kapitaalverhouding voor $^2/_3$ Amerikaansch, zou blijken te zijn een der vele ondernemingen van het groote concern, en de Standard Oil in staat zou stellen zulk een overmachtige positie in te nemen, dat de snelle ontwikkeling van een eigen mijnbouw in de kolonie zou worden geschaad, gestuit. Een brief van den Minister Cremer trok een scherpe grens: de Moewara Enim Maatschappij werd gewaarschuwd, dat, indien het plan voortgang had, de verleende vergunning voor mijnbouwkundige opsporing welke niet voor overdracht vatbaar was, niet zou worden omgezet in eene concessie tot winning van het product.

De strijdende partijen zijn ten slotte tot een vergelijk gekomen: in 1904 droeg de Moewara Enim de exploitatie harer terreinen over aan „de Koninklijke", waarbij IJzerman als commissaris optrad. In den Raad van beheer verwierf hij langzamerhand een leidende positie, meermalen was hij het die strijdige belangen wist te verzoenen. Werd van koopmanszijde op den voorgrond gebracht, dat het de handel was, die de groote winsten deed behalen, IJzerman stelde daartegenover, dat de koopman afhankelijk was van hetgeen de ingenieur te zijner beschikking stelde.

Vrouwe Fortuin had ook hier aan de zijde van den stoutmoedige gestaan, de overwinning was behaald; wat nu?

X.

In IJzerman is altijd de ontdekker wakker gebleven. Ook in Amsterdam, centrum van handel, wetenschap en kunst, dat in 1897 al duidelijker een tijd van voorspoed zag aanlichten. Hij had in 1892 in den kring van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, dat onder zijne leden telde velen in stad en land, die belang stelden in vreemde landen en onze koloniën, niet alleen uit een koopmansoogpunt, zijn tocht „dwars door Sumatra" voorgedragen. Lid van die vereeniging was hij van het tijdstip der oprichting af in 1873, in 1897 werd hij in het bestuur daarvan gekozen, te zamen met Groe-

neveldt, die het vice-presidiaat van de Raad van Indië had nedergelegd, de studie weder had aangevat en thans als voorzitter van het genootschap optrad. J. T. Cremer, welhaast Minister in het kabinet-Pierson — beiden Amsterdammers —, had de benoeming aanvaard van Commissaris-Generaal voor Nederland bij de Parijsche Wereldtentoonstelling van 1900; in de groep XVII „Colonisation" nam IJzerman, oud hoofdingenieur, chef van den dienst der staatsspoorwegen op Sumatra, het voorzitterschap op zich, ondervoorzitter tevens secretaris was G. B. Hooyer, oud overste van het Ned. Ind. Leger.

Beiden waren het er over eens, dat de Indische afdeeling van Nederland moest worden gehuisvest in Indische gebouwen en een beeld moest geven van de schoone bouwkunst van vroeger zoowel als van de schilderachtige woningen van het heden: eerlang verrees op het terrein van het Trocadero eene reconstructie — met behulp van Tjandi Plaosan-gegevens vervolledigd — van de Tjandi Sari bij Prambanan met daarvoor gelegen terrassen, in de opstaande wanden waarvan afgietsels waren aangebracht van bas-reliëfs van de Boroboedoer. Op den achtergrond staken Menangkabausche adat-woningen „geestig af" tegen den grijsgelen Javaanschen kloostertempel en het groen van de omgeving. Dat had eenige jaren voorbereiding, studie en kunstvaardigen arbeid ook in de kolonie vereischt — de directeur van de school van Kunstnijverheid te Haarlem Von Saher was voor de afgietsels en de reconstructie naar Java gereisd —, en dat dit mogelijk was gemaakt, was te danken aan de vrijgevigheid van Cremer, die uit eigen middelen een som van f 25.000 beschikbaar had gesteld om te Parijs den vreemdeling een goed beeld van Java's oude kunst te geven. De reliëfs van de Boroboedoer waren uitgezocht in overleg met Groeneveldt. Eenstemmig was de lof, en Cremer was zoo voor de zaak gewonnen, dat hij als Minister van Koloniën een post voor de archaeologische opneming van Java op de Indische begrooting van 1901 bracht. Zijn opvolger Van Asch van Wyck verhoogde dien post en daarmede was de voortzetting van de juist begonnen opneming verzekerd.

Dit viel samen met de bemoeienis op Java van het Bataviaasch Genootschap, dat voortdurend had geijverd voor het behoud der oudheidkundige monumenten en inzonderheid gewezen had op het dreigend gevaar voor de Boroboedoer. Reeds was de herstelling van Tjandi Mendoet in uitvoering, het fraaie tempeltje Tjandi Pawon, dat door een reusachtigen wilden randoe-boom uiteen gerukt werd,

zou worden gered en terzijde werd gelegd het „fantastisch" idee om de Boroboedoer te overkappen. De Boroboedoer-Commissie werd na volbrachte taak ontbonden, en in 1901 op Java de Commissie voor het oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera ingesteld, met Brandes als voorzitter. „Aan IJzerman komt de eer toe eerst te Parijs, daarna in den Haag het archaeologische ijzer voor Java te vuur te hebben gelegd, dat toen gesmeed is kunnen worden".

IJzerman gaf, zichzelf op den achtergrond houdend, van een en ander verslag in eene vergadering van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap. „De arbeid der opnemingscommissie" — zeide hij aan het slot — „zal gepubliceerd worden door het Kon. Instituut voor de T. L. en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, dat daartoe eene commissie uit zijn midden aanwees, waarvan Prof. Kern voorzitter en de heer G. P. Rouffaer secretaris is, zoodat verwacht mag worden, dat wij over eenige jaren een standaardwerk over de oude Hindoe-kunst op Java rijk zullen zijn, dien schat ten volle waardig".

Onder de vleugelen dezer commissie groeide in 1913 uit deze opneming de Oudheidkundige Dienst voor Ned. Indië. Gelijk IJzerman bij het scheppen van de eerste organisatie het zwaartepunt der verwerking van het in beeld gebrachte heeft gelegd in Den Haag, bij de zgn. Commissie van Bijstand, waarvan Rouffaer de hoogst verdienstelijke secretaris is geweest, zoo is IJzerman het in 1921 geweest, die, toen de Oudheidkundige Dienst op Java tot vollen wasdom was opgegroeid, zijn lidmaatschap van de Commissie van Bijstand heeft neergelegd: voor het voortbestaan dier Commissie bestond z.i. geen voldoenden grond meer, de leiding was over te laten aan den deskundige ter plaatse, deze had de verantwoordelijkheid te dragen.

XI.

In de Commissie van Bijstand was Rouffaer de spil, waarom de arbeid in Nederland draaide. Bij het Koninklijk Instituut was IJzerman met hem in aanraking gekomen en een nauwe relatie ontstond. IJzerman waardeerde de „onuitputtelijke kennis en den diepen speurzin, de schitterende woordenkeus en de machtige verbeeldingskracht" van Rouffaer, diens toewijding aan de wetenschap en enthousiasme. In Rouffaer vond hij iemand, dien het werk kon worden overgelaten, in zekeren zin ook iemand dien hij slechts behoefde aan te vullen en die uitdrukking kon geven op een wijze, die hem minder goed afging.

Wat IJzerman aan kennis begeerde te bezitten, maakte hij zich eigen, daarbij zich verzekerende van de kundigste krachten, welke in zijn bereik lagen. In Padang liet hij zich in het Latijn op weg brengen uit Nepos; Poensen koos hij zich, toen hij uit de Babad Tanah Djawi zelf wilde lezen, wat de Javanen van hun historie hadden gemaakt. Toen hij bij de uitgaaf van reisjournalen voor de Van Linschoten-vereeniging de wenschelijkheid inzag om zich in de Spaansche en Portugeesche archieven te oriënteeren, maakte hij zich die talen eigen, en ter dege. Bij de velerlei werkzaamheden, die zijn bemoeienis eischten of belangstelling hadden gaande gemaakt, kon hij zich echter niet onafgebroken aan een taak zetten, en, al kon hij veel ondervangen door helpers, die zijne studiën voorbereidden of gedeeltelijk uit de hand namen, — daarnaast had hij in Rouffaer een helderen geest, en groote werkkracht, die uit het gemeenschappelijk arbeidsveld rijken schat kon te voorschijn brengen. Toen IJzerman voorzitter was van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap — hij is dat 20 jaar lang geweest —, wist hij Rouffaer in 1906 te vinden om als secretaris der Commissie van Redactie van het Tijdschrift op te treden. En niets is hem liever geweest om diens zaak te bevorderen dan het Kon. Aardrijkskundig Gen. in het belang der ontdekkingsreis in Oost-Indië, welke Rouffaer op aanbeveling van Van Deventer, Groeneveldt en Snouck Hurgronje ging aanvaarden, te bewegen een belangrijk bedrag daarvoor beschikbaar te stellen, bij welk initiatief de Regeering zich kon aansluiten.

De reis werd door Rouffaer's geknakte gezondheid afgebroken. IJzerman haalde in 1911 den doodzieken man te Marseille af en bracht hem naar Holland; als een vader heeft hij voor Rouffaer gezorgd. Het zou niet de eenige keer blijven; in 1928 heeft IJzerman met liefderijke zorg de beschikkingen helpen nemen, welke ter verpleging van Rouffaer noodzakelijk waren geworden. Aan Rouffaer droeg hij op het derde deel van „De Eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië", dat zij samen op touw hadden gezet, en waarvan toen de beëindiging aan IJzerman toeviel.

XII.

Op staatkundig gebied is IJzerman voor het publiek niet op den voorgrond gekomen. Lid van de Liberale Unie kwam hij voor Amsterdam IV in de plaats van Cremer in 1906 in de Tweede Kamer. Bij de Atjeh-quaestie over het beleid van den Generaal Van Daalen

en den Landvoogd, kwam hij krachtig op voor Van Heutsz als brenger van geheel Indië, de Buitenbezittingen ingesloten, onder de heerschappij van orde en rust, maar tevens zou hij wenschen, dat de hoofden krachtig door ons zouden worden gesteund, dat dezen zouden zijn de steun voor het scherm, waaronder de bevolking rust en veiligheid kon vinden. Man van de werkelijkheid, betoogde hij in de zaak van de invoering van de belasting op Sumatra's Westkust, waarbij bloed gevloeid had, dat het verkeerd was om te twisten over het karakter van het daarmede in strijd geachte zgn. Plakaat-pandjang, dat in den loop der tijden voor verreweg het grootste gedeelte reeds was uitgewischt: „het ging slechts om de vervanging van eene onbillijke belasting (nl. de verplichte koffiecultuur) door een billijke".

In 1909 werd IJzerman bij de verkiezingen vervangen door Van Hamel, en het duurde tot 1917 toen hij in de Tweede Kamer terugkwam; het was ditmaal voor 's-Gravenhage, waar hij woonde in Huize Oosterbeek. Practisch was zijne motie bij de begrooting voor 1917 om ten opzichte van de tot het landsdomein terug te brengen Particuliere Landerijen op Java niet uitsluitend aan te houden op „aankoop" noch op „onteigening", het best, snelst en het goedkoopst was het, naar gelang van de omstandigheden de eene of de andere wijze toe te passen. Daarvan is ruim gebruik gemaakt, aankoop of liever overneming werd regel. Bij de begrooting voor 1918 diende hij eene motie in, welke gericht was tegen het uit Indië aanbevolen plan om den dienst van het Mijnwezen, welke „feitelijk" zelfstandig was, te splitsen in twee dienstvakken — één opsporingsdienst en een dienst der mijnverordeningen — en vervolgens te stellen onder den Directeur van Gouvernementsbedrijven. „Het mijnwezen — merkte IJzerman scherp op — is één en moet één blijven, de verdeeling in allerlei korpsjes is uit den booze. Wat wil men met die zes heeren, die allen op zichzelf staan? Een corps moet een chef hebben, een centrum". En de Kamer gaf IJzerman gelijk.

Wat bij de Inlandsche beweging hij het eerst noodig achtte, bewees hij weldra buitenaf.

Toen bij den al langer durenden wereldoorlog ook voor Java dreigende wolken aan den gezichtseinder schenen op te rijzen, begon een gevoel van onveiligheid zich van de Europeesche kolonie meester te maken. Dat voor de handhaving der neutraliteit de Marine een zware taak te vervullen had, dat deze, correct optredend — bezadigd maar onversaagd —, toch als het ware steeds „klaar voor het gevecht" moest kunnen zijn, en dat bij de aanwezige zwakke middelen ieder

zeeman letterlijk zijn leven waagde voor het vaderland, wist op Java zoo goed als iedereen. Dat, wanneer Nederland in den Europeeschen oorlogsmaalstroom werd getrokken, Java bedreigd zou kunnen worden met een inval, welken het met eigen krachten zou hebben te weerstaan, was voor niemand verborgen, doch evenmin, dat het met de middelen bedroefd gesteld was, en men was er niet zoo gerust op, dat op eene behoorlijke verdediging kon worden vertrouwd. Om in het moederland de opvatting te versterken, dat de kolonie, zich met Nederland één gevoelend, handhaving van het Nederlandsch gezag voorstond in het belang van voortgaande ontwikkeling op stoffelijk en geestelijk gebied, — daartoe strekte de Indië Weerbaar-beweging, waartoe in 1917 eene gemengde deputatie naar Nederland vertrok. De samenstelling daarvan — het was niet onbekend — was niet homogeen: een gedeelte was „imperialistisch" een ander „nationalistisch", het was ook niet de geheele bevolking van Ned. Indië, welke achter deze beweging stond, doch als uiting van het saamhoorigheidsgevoel werd in Holland die stem warm toegejuicht. De handel deed meer: den 30en Mei had in het gebouw der Nederlandsche Handelmaatschappij eene bijeenkomst plaats, waarin het Comité, dat zich gevormd had met het doel om de oprichting in Nederlandsch-Indië van eene polytechnische school te bevorderen offcieel daarvan mededeeling zou doen aan de deputatie. Bij de plechtigheid waren onder meer aanwezig de oud Gouverneur-Generaal Van Heutsz en de oud President van de Ned. Handelmaatschappij tevens oud-Minister Cremer; de voorzitter van het Comité de President van de Handelmaatschappij Van Aalst voerde het woord. Ook IJzerman maakte deel uit van het Comité, en het is wel niet in de laatste plaats hij geweest, die de keuze van het aan Indië te geven geschenk had bepaald op eene technische hoogeschool; wat Indië bovenal voor haar toekomst noodig had, waren: voor de bevordering van welvaart opgeleide *bezonnen* mannen, en de *exacte* wetenschap was meer dan eenige andere daarvoor in de eerste plaats aangewezen. Eerlang ging het presidium over op IJzerman, Van Aalst werd eere-voorzitter, en IJzerman is het ook geweest, die als afgevaardigde van het in Nederland opgerichte Instituut voor Hooger Technisch Onderwijs in Ned. Indië, de reis naar Java tot afwikkeling der plannen en oprichting van de hoogeschool op eene nader te bepalen plaats ondernam. Er bestond op Java een krachtig element, dat voor het tegenwoordige noodig achtte eene opleiding niet die van de Delftsche ingenieurs, doch van een technicum. De Javasche Technisch Onderwijs-Commissie had geadviseerd

de technische hoogeschool te vestigen te Batavia. Beide hoofdzaken kwamen aan de orde bij de conferentie ten Paleize Weltevreden, waar in den avond van den 1sten Mei 1919 de beslissing viel: merkbaar ongeduldig over de onzekerheid, welke over de gedachtenwisseling hing, maakte IJzerman daaraan een einde, door met den inzet van de hem gegeven volmacht kort en bondig de vraag stellen, of, waar zijn keus bepaald was op de Technische Hoogeschool te Bandoeng, hij op de medewerking der Regeering zou kunnen rekenen. Daarmede was de onderhandeling beslist.

In het IJzerman-park te Bandoeng staat het door Prof. Odé ontworpen borstbeeld van den man, die bij de instelling van het Technisch Hooger Onderwijs in Ned. Indië van den aanvang af de leiding heeft gehad. Bij de overdracht van de Hoogeschool aan het Land bood IJzerman den voorzitter van de faculteit een ambtsketen aan, teeken opnieuw van IJzerman's liefde voor zijn vak en voor Indië.

XIII.

De eerbewijzen waren niet uitgebleven: Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw was hij geworden wegens zijn ontdekkingstocht „Dwars door Sumatra", Groot-Officier in de orde van Oranje-Nassau werd hij toen de Bandoengsche Hoogeschool aan de Regeering van Nederlandsch-Indië werd overgedragen. De Universiteit te Amsterdam benoemde hem in 1920 tot doctor honoris causa in de Nederlandsche letteren, de Technische Hoogeschool te Bandoeng tot doctor h. c. in de Technische Wetenschap. In 1922 werd IJzerman eerelid van het Kon. Instituut van Ingenieurs, in hetzelfde jaar van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap, toen hij na een 20-jarig voorzitterschap den hamer nederlegde, die door zijn medewerker uit den Padangschen tijd en trouwen vriend Delprat zou worden overgenomen. Het was bij zijn aftreden, dat de ondervoorzitter van het Algemeen Bestuur Dr. H. F. R. Hubrecht, dank zeggend voor zijne „kalme zakelijke leiding", hem de gouden Plancius-medaille overhandigde, de eerste. Bij herhaling verkeerde IJzerman later nog in dien hem lief geworden kring, waar hij de grootste waardeering genoot.

In het Koninklijk Instituut maakte hij sinds 1901 deel uit van de leden, die periodiek het bestuur vormden, gezien en gewaardeerd om zijn oordeel en zijn tact. Toen Hoetink voorstelde om het driehonderdjarig bestaan van de stad Batavia (30 Mei 1919) te gedenken

door eene zoo volledig mogelijke uitgaaf van de brieven, besluiten en andere papieren, afkomstig van Batavia's stichter Jan Pietersz. Coen, nam IJzerman niet alleen deel aan het advies daartoe maar ook was hij het, die bij den Minister van Koloniën den weg effende tot het verkrijgen van eene onontbeerlijke subsidie; vertrouwend op zijn wetenschappelijken zin waren de bewindsmannen bij herhaling IJzerman gaarne ter wille, wanneer hij om geldelijken steun aanklopte. In diezelfde periode viel de uitgaaf van Dr. Krom's archaeologische beschrijving van den Boroboedoer. Hij bepleitte de wenschelijkheid om aan Dr. Krom te doen opdragen een werk over de Oude Geschiedenis van Java tot omstreeks 1500 A. D. samen te stellen, — een arbeid, waarmede deze geleerde de wetenschap een belangrijken dienst heeft bewezen. Tezelfder tijd was binnengekomen het door Prof. Krom samengestelde werk over Hindoe-Javaansche kunst, tot de uitgaaf waarvan het Instituut werd verzocht de zorg op zich te nemen en ter perse was de eveneens door Dr. Krom bezorgde uitgaaf van de Nagarakrtagama, — dat alles verbrak de verhouding tusschen de inkomsten en uitgaven zoozeer, dat, zelfs bij de royale wijze waarop door het Ministerie van Koloniën de behulpzame hand werd geboden, de moeilijkheden de krachten van het Instituut te boven dreigden te gaan. IJzerman is het toen geweest, die het penningmeesterschap heeft aanvaard, en aan het Instituut een geldelijken grondslag heeft verzekerd, waarvoor blijvende erkentelijkheid is verschuldigd. Niet alleen — merkte de toenmalige voorzitter Prof. Mr. C. van Vollenhoven op — was de Heer IJzerman voorgegaan in mildheid, maar het doel dat hij zich had gesteld, had hij slechts kunnen bereiken door eene toewijding en inspanning, welke hem aanspraak gaven op de waardeering van allen wien de bloei van het Instituut ter harte ging. In de Buitengewone algemeene vergadering van 19 Februari 1921 werd bij acclamatie besloten het eerelidmaatschap van het Instituut aan te bieden aan die leden, welke door hun milde gift er toe hadden bijgedragen het voortbestaan van het Instituut te verzekeren, de Heeren Mr. A. Cappadose, H. W. A. Deterding, Jhr. H. Loudon en Dr. J. W. IJzerman.

Aan zijne tot energie prikkelende vasthoudendheid is het niet in de laatste plaats te danken, dat na jarenlange voorbereiding het in 1930 gekomen is tot de voltooiing van de Boroboedoer-uitgaaf door de bouwkundige beschrijving, waarvan de Heer Van Erp de samenstelling op zich had genomen. Het proefblad, waarbij dit deel kon worden opgedragen aan „den Ontdekker van Barabudur's bedolven

voet", heeft hem bereikt op zijn tachtigsten verjaardag. Hij vierde dezen aan de zijde van zijne tweede echtgenoote, die hem een gelukkig thuis jaren aan jaren verzekerde, een schoone dag in den familiekring, stil te Antwerpen gevierd, — de avond van een in alle richtingen welbesteed leven, waarin opgewektheid, beheerscht gevoel en intuïtie bij helder oordeel hem onafscheidenlijk zijn bijgebleven.

XIV.

Toen IJzerman overleed, had hij nog niet de laatste hand gelegd aan het vierde en laatste deel van de journalen, documenten en andere bescheiden, welke betrekking hadden op Corn. de Houtman's Eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië. Voor zoover zijne werkzaamheden het toelieten, werkte hij daaraan, zoowel thuis als op het Rijksarchief, waar een kamer te zijner beschikking stond, al sinds jaren. Het werk verscheen in de Linschoten-vereeniging, de Nederlandsche Hakluyt-Society, welke naar een suggestie van Hotz door Wouter Nijhoff in 1908 werd opgericht. Onder de donateurs komt aanstonds voor IJzerman's naam, lid van het bestuur werd hij in de plaats van Rouffaer het daaropvolgende jaar. „Reeds vóór zijn vertrek naar Oost-Indië, in April 1909, had Rouffaer — schreef IJzerman — den wensch uitgesproken, de bewerking van Willem Lodewycx' „d' Eerste boeck" voor de jonge Linschoten-vereeniging op zich te nemen, en na zijn terugkeer haastte hij zich, zoodra hij voldoende op krachten gekomen was, met geestdrift die taak ter hand te nemen". Het is wel aardig het verschil in opvatting tusschen Rouffaer en IJzerman bij de bewerking te aanschouwen. IJzerman schreef aan Rouffaer „in een briefkaart van 1 October 1912: Geheel deel ik Uw gevoelen, dat het wenschelijk is, zoo kort mogelijke noten te maken; ik zou zeggen zelfs zoo min mogelijk in getal", — Rouffaer begon de eerste bladzijde van het „Totten leser" met drie uitvoerige noten, en de volgende bladzijde is reeds voor drie kwart door aanteekeningen ingenomen. Op Rouffaer's verzoek deed IJzerman het zijne, „toen verschillende onderzoekingen te doen waren in het Rijksarchief en elders, om den arbeid voortgang te doen hebben", maar hij bleef op den achtergrond, liet Rouffaer de vrije hand. Dit werk is een monument van eruditie, historisch en bibliografisch, langzaam vorderend. Het is IJzerman in de gedachte gebleven, toen hij in Indië vertoefde; hij bezocht Bantam, waar hij tot behoud van de over-

blijfselen van het fort Speelwijk en de oude kota eene beschikking van de Regeering wist te verkrijgen; verder Bali tot het opzoeken van Lintgens' raadselachtigen muur bij het strand van Laboehan Amoek; op Java Padjang, bij welk onderzoek de toenmalige Contr. B. B. Jonquière hem behulpzaam was. In allerlei richtingen liet hij navorschen of stelde hij zelf onderzoek in; de reis naar Portugal in het voorlaatste jaar zijns levens was daaraan dienstbaar. Hij kende zoo goed als alle schepelingen van de Eerste Schipvaart in hun gansche leven, voorzoover het na te speuren viel. Gestadig overlegde hij in zijn geest, of de oorspronkelijk gegeven voorstelling van de motieven, welke tot deze kloeke onderneming hadden geleid, konden worden aanvaard; kooplieden beijveren zich niet altijd om het publiek inzage te geven van bedrijfsgeheimen. Ook is niet alles helder, wat op den tocht heeft plaats gevonden, de hedendaagsche critiek dient aangewend te worden bij de verhalen der belanghebbenden. Bij het dossier van Van Boninghen teekende IJzerman aan: „Bij het lezen van deze brieven en bescheiden krijgt men geen verheffenden indruk. Twist en tweedracht zijn aan de orde van den dag; brooddronkenheid en aan muiterij grenzende weerspannigheid kenmerken den geest, die veelal op de schepen heerscht. Maar het wonderlijke daarbij is, dat de mannen, die, voor zoover zij naar voren treden, zich bij nadere kennismaking zoo zelden onderscheiden door grootheid van karakter of door handelingen, welke onze bewondering of zelfs onze bijzondere sympathie wekken, toch te zamen een reuzentaak hebben verricht en den naam van hun land en hun volk groot hebben gemaakt in de oogen van het overige Europa".

Eenzelfden indruk ontvangt men van Olivier van Noort, wiens reis om de wereld door IJzerman, voorafgegaan door voortreffelijke inleidende hoofdstukken, mede in de Linschoten-vereeniging werd uitgegeven. Denzelfden indruk ook bij de belegering van het fort Jacatra (22 Dec. 1618—1 Febr. 1619), waarvan de geschiedenis door IJzerman in de Bijdragen werd behandeld, — indien het werk van kleine menschen met al hun gebreken zoozeer blijkt te kunnen bijdragen tot het vervullen van een groote taak, hoeveel te meer moet dat niet het geval zijn bij mannen van groote geestkracht en helder inzicht.

Thans is dit rijke leven voorbij.

Toen te Westerveld op den 13en October 1932 de lijkkist langzaam daalde — op verzoek van den overledene werden geene redevoeringen uitgesproken —, speelde het orgel:

Uren, maanden, dagen, jaren,
vliegen als een schaduw heen,
Ach, wij vinden, waar wij staren,
niets bestendigs hier beneên.
Op den weg, dien wij betreden,
staat geen voetstap, die beklijft,
Al het heden wordt verleden,
schoon 't ons toegerekend blijft.

Zijne goede daden behouden nochtans hunne nawerking; zij zijn evenzoovele blinkende, stalen schakels in den oneindigen keten, welke gesmeed wordt tot verbinding van Nederland en zijne koloniën.

BEELDENDE KUNST IN NEDERLANDSCH-INDIË.

DOOR

G. P. ROUFFAER †.

In den eersten druk der Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, II (1899) p. 324—336, vindt men Rouffaer's bekend artikel over Kunst (beeldende). Het vangt aan met deze woorden:

„Het volgende diene enkel om een zeer kort overzicht te geven van eenige der voornaamste feiten in de kunstgeschiedenis van onzen archipel. Een uitvoerige studie over ditzelfde onderwerp voor de Encycl. bestemd bleek bij afdrukken te veel plaats te zullen beslaan, en zal nu waarschijnlijk binnenkort hetzij in de Bijdragen van het Kon. Instituut, hetzij afzonderlijk verschijnen. Hoewel op zichzelf wat zonderling, zij het in dit geval geoorloofd te verwijzen naar de dieper gaande studie, welke nog het licht moet zien".

Van deze publicatie is niets gekomen. De uitvoerige studie is blijven liggen; zij werd door den auteur herhaaldelijk aangevuld, althans in de eerste jaren, zooals hij ook zijn andere artikelen tot het oogenblik van het afdrukken voortdurend verbeterde, maar tot den druk heeft zij het niet gebracht en daardoor is de verwachte documentatie en bewijsvoering van het Encyclopaedie-artikel achterwege gebleven [1]).

Toen het stuk, persklaar behoudens het ontbreken van een slot, in Rouffaer's nalatenschap werd aangetroffen, rees de vraag of het wenschelijk was het alsnog te publiceeren. Zooals men ziet, is die vraag bevestigend beantwoord. Als men bedenkt, wat er sinds het begin dezer eeuw op het gebied der Indische kunst bekend is geworden, dan spreekt vanzelf, dat de studie in zekere opzichten noodzakelijkerwijs verouderd moet zijn, al was het alleen reeds op grond van het vele later aan den dag gekomen en er nog niet in verwerkte materiaal. Doch misschien zal daardoor nog te duidelijker aan het licht treden het zeer bijzondere van Rouffaer's inzicht, en de waarde, die zijn opvattingen en opmerkingen ook thans nog blijken te bezitten.

---

[1]) Zie nader Bijdr. Kon. Inst. 84 (1928), p. 218—220.

Te merkwaardiger is dat, daar de schrijver nog geheel aan het begin van zijn bemoeienis met Indische kunst stond en in zijn handexemplaar der Encyclopaedie bij het daar afgedrukte uittreksel zijner studie onder den datum van afsluiting 6 Mei [2]) 1898 kon aanteekenen: „Dit was het éérste stuk, wat van mijn hand in druk verscheen op Indisch gebied".

N. J. Krom.

Kunst, in 't algemeen gesproken, is de vrucht van den menschelijken aandrang om hetzij in woord hetzij in klank hetzij in voor ieder zichtbare vormen een meer dan voorbijgaande uiting te geven aan wat er in den verbeeldingszin van meerdere of enkele menschen omgaat. Dienovereenkomstig zal kunst zich kunnen uiten als Litteratuur of als Muziek of als Beeldende Kunst; werkelijke scheppingen van den menschelijken geest, aan welke de reproduceerende kunsten als tooneel- en muziekspel ondergeschikt zijn, waarbij onder natuurvolken het dansen zich van verre aansluit, en waarvan de kunstwetenschap den geest tracht bloot te leggen om tot den kring van het begrijpen te brengen datgene wat in gedeeltelijke onbewustheid werd voortgebracht.

Ontsproten aan het verbeeldingsleven, richt kunst zich ook in de eerste plaats tot het verbeeldingsleven van anderen. Kunst om zoo te zeggen, tracht vóór alles *indruk* te maken op wie haar gewaar wordt, indruk, liefst zoo diep mogelijk. Wil zij dat, dan moet ze met name voldoen aan den eisch dien indruk te maken dien de voortbrenger deels zelf ondergaan, deels zelf beoogd heeft, dat is ze moet de geestesstemming, den gemoedsaard teruggeven van haar maker. Voortbrengselen die dit kenmerk missen, zijn mislukte kunst, zijn maar pogingen tot kunst; doch die welke voldoen aan dezen allereersten eisch bezitten eigen type, bezitten *karakter*, bezitten *stijl*. Vooral bij de scheppingen van natuurvolken zal kunststudie in hoofdzaak karakterstudie zijn. Eerst in haar hooger uitingen zal kunst naast karakter ook in overwegende mate *schoonheid* te genieten geven.

Het hier volgende wil zich alleen bezig houden met de beeldende kunst der volken van Indonesië.

Wat karakterkunst betreft zijn deze in dezelfde gunstige omstan-

---

[2]) Dus niet September, gelijk Bijdr. t.a.p. vermeldt.

digheden als alle minder beschaafde rassen en stammen. De spontaniteit, de aandrang-van-zelf, die een zoo hooge rol speelt bij alle geborenworden van kunst, kan zich bij natuurvolken onbelemmerd uiten. Gegeven daarbij de eigenaardige vereenzelviging op verschillende eilanden van de nauwverwante doch onderling toch onderscheiden stammen van het Maleisch-Polynesische ras die onzen Indischen Archipel bevolken, dan kan men van te voren in onze Oost een betrekkelijk groote verscheidenheid van kunstuitingen verwachten. Naast een algemeen doorgaand grondtype, zullen vrij sterke schakeeringen zich voordoen, duidelijk waarneembare neventypen. En deze verwachting wordt door de feiten niet weerlegd.

Historisch gesproken, zal bij natuurvolken in hun meest onontwikkelden staat de kunst zich alleen kunnen uiten in de dingen van het dagelijksch leven en der meest eenvoudige behoeften; dat is: *a.* in den huisbouw; *b.* in de voorwerpen die binnenshuis noodig zijn. Dit eerste stadium van kunst zou men *nuttigheidskunst* mogen noemen. Eerst wanneer het geestesleven zich verrijkt, zal de behoefte aanwezig komen om ook kunst voort te brengen buiten den kring van het meest alledaagsche, en zal tegelijk daarmee het wezen aannemen van *godsdienstige kunst*, daar immers bij natuurvolken de eerste openbaring van meer dan dierlijke aandriften altijd uitgaat op het vormen van religieuse begrippen.

Naarmate de animistische verbeeldingswereld welke de eerste vorm van godsdienstigheid zal zijn, zich tegelijk samendringt en verheldert tot het scheppen van bepaalde godenbegrippen, zal daarmee tevens de gewijde kunst vooruitgaan van het voortbrengen van afgodsbeeldjes tot het voortbrengen van godenbeelden. En naarmate dan de behoefte aan religie weer dieper en meer algemeen wordt zal het scheppen van enkele godenbeelden niet meer voldoen, maar ontstaat ook de drang om een gewijde plek te bouwen tot gemeenschappelijke vereering dierzelfde goden, en wordt de tempelbouw geboren. Van haar zijde zal de zoo zich veredelende godsdienstige kunst weer terugwerken op de nuttigheidskunst en bij den bouw van vorstelijke woningen of van huizen voor aanzienlijken of plaatsen voor algemeen-praktische doeleinden haar eigen stijlmotieven onwillekeurig zien overnemen, en zoo een soort burgerlijke bouwkunst en versieringskunst in 't leven roepen die telkens hun verband met de gewijde kunst verraden. Het laatste stadium bij de moderne Europeesche volken aanwezig van een schoonheidskunst die zoo goed als geen verband houdt met godsdienstige begrippen, zal uit den aard bij een

Oostersch volk niet aan te treffen zijn. Zoo krijgen we als schema der historische kunstontwikkeling voor onzen Indischen Archipel de volgende stijgende reeks:

A. *Nuttigheidskunst;* en wel:

1o. huizenbouw en voortbrenging van dagelijksche gereedschappen.

2o. versieringskunst daarbij te pas komend, en zich uitend in snijwerk, in kleurwerk en algemeene kunstnijverheid.

B. *Godsdienstige* (gewijde) *kunst*; en wel:

1o. animistische kunst, zich uitend in afgods-beelding.

2o. godsdienstige kunst in hoogeren zin, zich weer uitend als:

a. vrijstaande plastiek (maken van godenbeelden).

b. bouwkunst, waarmee samengaat de relief-plastiek en, casu quo, schilderkunst.

Voor de kunsthistorie nu van onze Oost moet een scherpe lijn getrokken daar waar de animistisch-gewijde kunst overgaat in godsdienstige kunst van hooger rang. Want uit zichzelf hebben de Maleisch-Polynesische volken het op religieus gebied niet verder weten te brengen dan tot animistische begrippen; waar het geloof aan bepaalde, min of meer duidelijk aangegeven godengestalten gevonden wordt, is overal Hindoe-invloed te hulp gekomen, om vervolgens in den Islam over te gaan. De afdeelingen hierboven genoemd onder A. 1o. en 2o. alsmede onder B. 1o. zullen dus behooren tot wat men moet noemen de algemeen-Indonesische kunst, terwijl de rubrieken genoemd onder B. 2o. zullen te brengen zijn tot die latere periode toen de bevolking van Insulinde ten deele den invloed had ondergaan van hooger ontwikkelde buitenlandsche rassen. Zoo krijgen we dan als verschillende typen van kunst in onze Oost de volgende historische rangschikking in vieren:

I. Algemeen-Indonesische kunst, feitelijke heidensche kunst.

II. De uitgestorven Hindoe-kunst.

III. De levende kunst der Balineezen.

IV. De kunst in de vroegere Hindoesche en heidensche streken na de komst van den Islam.

Het volgende zal trachten elk dezer vier hoofdrubrieken eenigszins nader te behandelen.

I. *De algemeen-Indonesische heidensche kunst.*

Huisbouw.

De eerste en meest oude uiting hiervan, alle volksstammen van onzen Archipel gelijkelijk omvattend, is natuurlijk *de huisbouw.* Merkwaardig dat deze zoozeer uiteenloopt. Is hiervoor reden? Met deze vraag voelt men zich ineens gesteld voor een belangrijke historische kwestie die toch allerminst genoegzame aandacht getrokken heeft. De hier beproefde oplossing moge daarom voor anderen aanleiding zijn de juistheid er van nader aan de feiten te toetsen. Het boek dat een samenvatting wil zijn van onze kennis der Indonesische volken, Prof. Wilken's „Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië", na diens dood volgens een blijkbaar onafgewerkt dictaat door den heer Pleyte in 1893 te Leiden uitgegeven, behandelt onder hoofdstuk III p. 55—56 en 64—73 deze stof, zonder te trachten naar duidelijke historische schifting. Indien men echter mag aannemen dat minder beschaafde volken vooral ook conservatief zullen zijn in hun huisbouw, dan mag men de scherpe verschillen tusschen de Indonesische huisvormen waarschijnlijk geschiedkundig rangschikken in drie hoofdtypen, uit welke of naast welke zich hier en daar neventypen gevormd hebben. Ze zouden zijn:

1o. *De huizen met cirkelrond grondvlak,* nu eens zoo op den grond, dan op korte paaltjes, dan op hooger palen gebouwd, met een dak dat ook cirkelrond aan de basis, nu eens zich verheft in den vorm van een afgeknotten kegel (kalkoven), van een hooiopper, van een bijenkorf, van een puntigen kegel, van een flauwe paraboloïde, of in een vorm die het meest herinnert aan den welbekenden hoed der Soendaneezen, de toedoeng. Dat huizen met cirkelrond grondvlak tot een zeer archaïsch type behooren mag wel als zeker worden aangenomen; het is geen toeval dat ze juist worden aangetroffen in tal van landen bij de volken van minste ontwikkeling. De gewone negerhut in Centraal-, West- en Zuid-Afrika is de hooiopper-vorm van lang gras, zoo op den grond ineengezet; de hutten van Lappen en andere in Poolstreken levende stammen zijn rond van basis, met een kegelvormig toeloopend dak, waarbij huiden de dakbedekking vormen. In dat gedeelte van Melanesië wat zich uitstrekt beoosten en bezuidoosten van Britsch Nieuw-Guinea is de hooiopper-vorm een zeer algemeen voorkomende, zoo b.v. in de eilanden van de Torresstraat; vroeger, vóór de ontdekking algemeen,

en nu ook nog enkele malen op de Santa Cruz eilanden; algemeen in Nieuw-Caledonië, evenals op de Loyalty-eilanden; hier en daar op de Nieuwe Hebriden; en verder in het binnenland van Viti lewu (Fidji proper) voor zoover daar het Polynesische rechthoekige huis niet de overhand heeft gekregen; waarbij men als tekst vergelijke Dr. C. Meinicke „Die Inseln des Stillen Oceans" Leipzig I, 1875, p. 63, 121, 225—226, 242, en II 1876, p. 33; Codrington „The Melanesians", Oxford 1891, p. 301; of voor afbeeldingen b.v. Tour du Monde 1890, II, p. 411; 1893, I, p. 353; en de titelplaat in dl. I van Gordon Cumming „At home in Fiji", Edinburg en London, 2e ed. 1881 waar men (verg. ook tekst p. 141—142 aldaar) naast het gewone Fidji-huis met rechthoekig grondvlak op een hoogen steenen vloer, een voorraadschuurtje met cirkelronde basis op palen ziet precies als Soemba ze kent.

Binnen onzen Archipel valt voor dit soort huizen en schuren een Oostelijke en een Westelijke groep te onderscheiden.

Een Oostelijke groep die begint bij de Orang Donggo op Oost-Soembawa, misschien ook West-Flores begrijpt, maar dan vooral op Soemba, en meer gemengd op Timor vertegenwoordigd is, terwijl met deze groep wel het best in verband kan worden gebracht de Dajak'sche pangah, die dorps-logeerhuis en tevens schedelhuis is, en op lage paaltjes spits kegelvormig toeloopt. Voor Timor is er een zekere tegenspraak tusschen de berichten van den oudsten en den jongsten persoonlijken onderzoeker daar; Salomon Müller in zijn „Reizen en Onderzoekingen in den Ind. Arch. van 1826—1836" geeft in de groote uitgave door Temminck, Leiden 1839—1844, deel Land- en Volkenkunde, op plaat 33 en 37 huizen van Timor te zien die in den tekst p. 260 (of in de kleine uitgave van Müller, Amsterdam 1857, II, plaat tegenover p. 114 en tekst p. 238—239) worden genoemd „rond als een bijenkorf" en „suikerbroodvormig", met de bijvoeging dat zij zijn „echt nationaal", terwijl de Timor'sche hoofden, aanzienlijken en meer beschaafden worden gezegd de voorkeur te geven aan woningen met rechthoekig grondvlak naar den Maleischen (juister ware Molukschen) trant; maar Dr. H. F. C. ten Kate in zijn „Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië", Tijdschr. Ned. Aardr. Gen. 1894, zegt op p. 337 „De eigenlijke bijenkorfvorm der huizen, waarvan zoovele reizigers gewag maken, en zooals o.a. S. Müller er afbeeldt herinner ik mij niet ergens op Timor te hebben aangetroffen", terwijl hij dan zelf op de niet geheel duidelijke plaat 4, no. 9, daarbij behoorend, een Timoreesch woonhuis teruggeeft

zooals hij ze zag, en waarin men, bij gebrek aan een begeleidende horizontale projectie, een huis in kalkoven-vorm schijnt te mogen herkennen. Voor Soemba geeft Dr. ten Kate op plaat 5 aldaar drie afdoende teekeningen, waaruit de tot den hooioppervorm naderende daklijn geheel duidelijk is evenals de cirkelvorm van de basis, terwijl het voorraadschuurtje frappant overeenkomt met het straks genoemde Fidji'sche, alleen iets minder spits is. Van de woningen der Orang Donggo in de buurten van Bima, van de Tĕnggĕreezen van Soembawa zooals men ze zou kunnen noemen, schijnen nog geen afbeeldingen te bestaan, en moet men afgaan op Zollinger's getuigenis in Verh. Bat. Gen. dl. XXIII, 1850, p. 128 die ze weinig afdoende beschrijft als „een rijsthuisje . . . alleen het dak is hooger en steiler", waarheen men langs een ladder opklimt. Huizen in bijenkorf-trant op West-Flores worden genoemd in de Encycl. v. Ned. Ind. II, p. 62 zonder dat het mij lukte dit elders ook gezegd te vinden. Voor een Dajak'sche pangah zie men den fraaien lichtdruk in V. d. Lith's Ned. Oost-Indië, 2en druk, 1893, I, p. 292 [1]).

De Westelijke groep omvat de eilanden bewesten Sumatra en de daarmee in verband staande Nicobaren. Duidelijk is echter dat op deze groep het onder 2o. te noemen paalwoning-type der Maleiers belangrijken invloed heeft uitgeoefend, in zooverre deze eiland-woningen op veel duidelijker gekarakteriseerde palen staan dan de Soemba'sche en Timor'sche woningen, van welke laatste verscheidene zelfs alle palen missen. Maar op Engano toont het nationale huis, de kakario, zeker wel den meest typischen bijenkorfvorm, en tegelijk de hoogste palen waarop dit huis als een volière staat; men zie de afb. in E. Modigliani „L'isola delle Donne, viaggio ad Engano", Milaan 1894, p. 113. De Mentawei'sche woning vertoont weer een andere variëteit daar hier het grondvlak niet zuiver cirkelvormig is, maar veelhoekig — tot zestienhoekig toe —, terwijl de palen hier het kortst zijn; men zie de afb. door Von Rosenberg in Intern. Arch. für Ethnogr. I, Leiden 1888, plaat XVIII. Op Noord-Nias weer een variatie, daar hier het dak een afgeknotte kegel is, en het huis door veel grooter soliditeit en omvang uitmunt boven de andere woningen op de West-Sumatraansche eilanden; zie de afb. in E. Modigliani „Un viaggio a Nias", Milaan 1890, p. 572. Voor de Nico-

[1]) Gelijk mij gebleken is uit het Album van Fotografiën van J. Bosscha uit Sambas, dat sinds 1891 in het Kol. Mus. te Haarlem berust, stelt deze lichtdruk bij V. d. Lith de pangah („pango of raadzaal") in de kampong Siboedjit in Sambas voor.

baren, waar het dak zuiver parabolisch is, sterk analoog vooral aan een der Soembaneesche typen door Ten Kate afgebeeld maar bovendien van boven ook streng volgehouden, zie men de afb. in het Zeitschr. f. Ethnol., Berlijn 1884, dl. XVI, plaat I, of Intern. Arch. f. Ethn. V, 1892, plaat XII, dan wel de afb. op p. 293 in Modigliani's genoemd werk over Engano, die daarbij de verwantschap met de Nicobaren aanwees.

Of de zoogenaamde „schildpadschaal- of omgekeerde-bootvorm" als een verdere wijziging van het bijenkorftype moet opgevat worden en de cirkel der basis in ellips veranderde, moet daargelaten worden. Wel zouden de plekken waar deze vorm voorkomt n.l. de Geelvinck-Baai (op planken omwanding), in den Bismarck-archipel (zoo op den grond), in den Louisiade-archipel (op palen), in den Tonga-archipel, op de Samoa-eilanden, en vroeger bijna altijd op Tahiti, doen vermoeden dat men hier inderdaad te doen had met de uitrekking van het cirkelvormig huis tot een woning ten gebruike van meerdere gezinnen. Men zie de afb. bij De Clercq en Schmeltz „Ethnogr. Beschrijving van de West- en Noordkust van Ned. Nieuw-Guinea", Leiden 1893, p. 53—54 en verg. den tekst bij Meinicke op. cit. I p. 40, 63, 121, en II p. 76, 113, 174.

Maar merkwaardig is zeker dat de huizen met cirkelrond grondvlak in Insulinde en Polynesië in den ruimsten zin, gevonden worden op een lijn die bij de Nicobaren begint, loopt over de eilanden bewesten Sumatra, dan overspringt op de meer oostelijke der Kleine Soenda-eilanden, en weer met een sprong zich vertoont bij de Zuidoostpunt van Nieuw-Guinea om dan geregeld door te loopen tot Fidji toe; terwijl slechts als afzonderlijke loot naast deze lange lijn de voor bizonder gebruik bestemde pangah der Dajak's zich voordoet. Waar nu Engano cum suis evenals de Timor-groep beslist behooren tot die gedeelten welke, ook blijkens het in hoofdzaak heidensch blijven der bevolking, het minste invloed ondervonden hebben van de zeevarende Maleiers, ondanks dat b.v. Timor sinds oudsher als uitvoerhaven van wit sandelhout beroemd was, zoo zou men in verband met de localiseering der cirkelvormige huizen in de tot Melanesië gerekende deelen van Polynesië geneigd zijn te vragen of men bij dit huistype niet te doen had met den alouden Melanesischen woningvorm, te meer daar het voorkomen van kroesharigen op Flores, Timor, Sawoe en Solor genoegzaam bekend is. Doch hier staat Soemba in den weg, waar het hooiopper-vormige huis uitstekend gekarakteriseerd voorkomt en waarvan tevens deskundigen het eens zijn dat

daar geen kroesharigen te vinden zijn, integendeel een forsch gebouwde bevolking woont die deels Hindoesche trekken deels een echt Polynesisch type (als b.v. op Tahiti) vertoont (zie o.a. De Roo van Alderwerelt in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 541—542 en Dr. ten Kate loc. cit. p. 587 en 819—821). De nog onopgeloste kwestie omtrent de verhouding tusschen de een Maleisch-Polynesische taal sprekende Melanesiërs en de Malayo-Polynesiërs zelve, met wie zij in huidskleur, haargroei, volkstype toch zoo tal van diepe verschillen toonen, komt hier onwillekeurig om den hoek kijken. Maar in afwachting dezer oplossing, en misschien ook als factor tot die oplossing, moge hier geconstateerd dat de woning met circelrond grondvlak als meest archaïsch type van huis met enkele gapingen doorloopt van de Nicobaren tot Fidji toe, met net zoo wat in den midden datzelfde Soemba waar geen aan de Polynesiërs voorafgegane Melanesische immigratie schijnt aangenomen te kunnen worden.

2o. *De paalwoning met rechthoekig grondvlak,* vormende het typisch Maleisch-Polynesische huis in engeren zin, dat is de eigenlijke *Indonesische* woning. Dit toch is de al-algemeene vorm over heel Insulinde met de Philippijnen en Nieuw-Guinea incluis, en waarop alleen de eilanden sub 1o. genoemd, en eigenlijk Java met Bali onder 3o. te vermelden, uitzondering maken; terwijl de Molukken met hun nader te bespreken gemengd karakter een nevenvorm vertoonen waaraan alle type vreemd is. Doch het merkwaardige bij dit type is dat het zich buiten Indonesië precies zoo vertoont ver naar het Westen heen, over heel Achter-Indië toch, Birma, Siam, Laos, Kambodja, Malaka, de Shan-staten, alleen niet onder de Annamieten, wel bij de Tjam's voor zoover er nog zijn; en dat deze Achterindisch-Indonesische paalwoning zich wel naar het Oosten ver weg, tot in de afgelegenste streken van Polynesië toe, handhaaft in haar bezit van een rechthoekig grondvlak doch onder verlies daarentegen van die tweede en misschien meest karakteristieke eigenschap: het rusten van de woning op palen. Er zou dan ook geen aanleiding zijn dit „doodgewone" Polynesische type mee te rekenen, indien niet onweerlegbaar, vooral door prof. Kern, bewezen was dat alle eilanden tot in de meest oostelijke uithoeken van Polynesië toe, bevolkt zijn door onderdeelen van stammen wier talen eenzelfden Maleisch-Polynesischen grondslag vertoonen, met eigenaardigheden die alleen redelijk te verklaren zijn als men hun aller stamland zoekt „in Tjampa, Cochin-China, Cambodja en aangren-

zende streken langs zee." (Kern in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1889, p. 287). Daaraan verbindt zich een tweede merkwaardig feit: Polynesië kent evenmin rijstbouw; zoodat hieromtrent prof. Kern reeds moest concludeeren: „Eén van beide dus: zij hebben alle heugenis van den rijstbouw verloren, omdat zij op de eilanden der Stille Zuidzee, waar zij zich kwamen vestigen, het gewas niet meer aantroffen; of zij hebben zich van hun broeders in het stamland gescheiden nog vóórdat de laatsten de rijst hadden leeren kennen" (ib. p. 277). Waar nu de rijstbouw in de streken der Molukken en van de meer oostelijke der Kleine Soenda-eilanden voor een goed deel reeds vervangen wordt door den sagopalm, om beoosten Nieuw-Guinea niet meer voor te komen; en de paalwoning evenzeer in de Molukken en op Timor zich voor een deel vervangen ziet door de woning met rechthoekig grondvlak zóó op den grond gebouwd, om al evenmin, tenzij zéér sporadisch, beoosten Nieuw-Guinea te vinden te zijn, daar moet de reden dat de oostelijke Malaio-Polynesiërs de paalwoning niet bezitten òf hierin liggen dat zij haar constructie prijsgaven om praktische redenen, òf dat de paalwoning nog niet in zwang was toen zij zich uit het Achterindische moederland afscheidden; het eerste blijft het waarschijnlijkst.

Wat nu is het eigenlijk karakter van de paalwoning? Hierdoor wordt tevens de verklaring van haar geografische verbreiding beheerscht. Twee meeningen staan tegenover elkaar (zie Wilken's Handleiding, p. 64—65): volgens den een is het een strandwoning, bereikbaar voor den vloed; volgens den ander een verdedigingswoning, min genaakbaar gemaakt voor vijanden en wilde dieren. Als men echter denkt aan het karakter der voorhistorische paalwoningen in Europa, dan moet er nog een derde verklaring zijn die, zoover ik weet, voor Oostelijke tropische landen nog niet geopperd werd. Waar in Europa de paalwoningen bepaaldelijk meer- en moeraswoningen zijn geweest, daar kunnen zij in de lage landen van Kambodja, Zuid-Siam en Neder-Birma waar gedurende een deel van het jaar op menig punt het land blank staat door de overstrooming der groote rivieren om in den drogen tijd door die natuurlijke bevruchting rijstoogsten te geven zóó overvloedig als nergens elders [1]), —

[1]) Het zou overtollig zijn hiervoor getuigenissen aan te halen uit moderne werken, daar het gevonden kan worden in ieder boek dat over Birma, Siam of Kambodja handelt. Hier mogen alleen een paar getuigenissen uit de 16e eeuw hun plaats vinden, terwijl verderop nog een getuigenis van Valentijn òver Kambodja (èn Atjeh) zal volgen. Barbosa, op. cit. schrijft in 1516 van Pegoè: „de stad Pegoè ligt een eindweg naar binnen 6 of 7 mijl van zee, aan een kleine

oorspronkelijk het karakter hebben gedragen dat zij nù nòg in diezelfde streken bezitten, *het karakter van riviervloeds-woningen, overvloeds-woningen* dus. Waar alzoo de Achter-Indische paalwoning in beslist verband schijnt te staan met die Achter-Indische deltalanden die, als Rangoon, Saigoen, Bangkok, enz. nog heden het allerweligste rijstgewas leveren, daar moet de vraag rijzen of ook niet in Indonesië waar de rijstbouw en de paalwoning elkander zoo eigenaardig gezelschap houden eerst in den kring van beider algemeen voorkomen, dan in de streken van beider gedeeltelijk aanwezig zijn, om eindelijk ook beide beoosten Nieuw-Guinea te verdwijnen, — of ook hier niet de paalwoning een erfstuk was van de toestanden zooals ze in het liefst op sawahs rijstverbouwende Achter-Indië waren toen vandaar de Indonesiërs uitzwermden? Wordt dit toegegeven, dan ligt het voor de hand hoe men óók om de twee andere bovengenoemde redenen aan dit woontype binnen Indonesië bleef vasthouden; de paalwoning was tevens uitmuntend dienstig als strandwoning; de paalwoning kon haar dienst ook doen als beveiliging tegen vijanden. Dat verder de paalwoning ook sporadisch nog in Oostelijk Melanesië, en in Polynesië optreedt, terwijl er de rijstbouw gansch onbekend is, hoeft nauwelijks verklaring; een gewas dat men niet bezit, kan men niet verplanten; voor het maken van een paalwoning zijn slechts eenige houten stammen noodig en de gedachte, het idee om op deze constructie-wijs te komen, nevens den praktischen drang om haar werkelijk toe te passen. Zoo vermeldt Dr. Ten Kate in zijn genoemd Verslag eener reis enz. Tijdschr. Ned. Aardr. Gen. 1894, p. 811 het „paleis" van de „vorstin" van Borabora bij Tahiti als „een zeer groot op lage palen rustend inlandsch huis", evenals men van datzelfde Tahiti een hut op een der koraaleilanden in de Matawai-baai, zeer duidelijk op palen staande, kan terugge-

---

rivier die een spruit is van een andere heel groote die door dit rijk loopt afdalend van bergland, en in eenige maanden van het jaar krijgt (die) zooveel water, dat zij veelmalen uit haar natuurlijke bedding uitgaat, en veel grond bevloeit, waarop heel veel rijst wordt verbouwd en geoogst, waarvan de stad heel ruim voorzien is, etc." (p. 366 van den 1en druk, p. 360 van den 2en druk). En Camões, die op zijn terugreis in 1559 van Macao naar Goa, schipbreuk leed aan de monding van de Mekong, dicht een paar jaar later in zijn Lusiadas 10en Zang, strophe 127, regel 1—5, ongeveer dit: „/ Gij ziet hoe door Kambodja stroomt de Mekong / Die als „het hoofd der stroomen" is te duiden; / Zooveel ontvangt hij 'r slechts nog in den zomer / Dat hij de vlakten opschrikt en tot meer maakt: / Hij heeft zijn vloeden als de kille Nijl heeft /". Merkwaardig: Barbosa noemt den overvloed en de rijst in één adem. En Camões vindt dadelijk de vergelijking met den vruchtbaarmakenden Nijl!

geven vinden naar een foto in het nieuwverschenen tijdschrift „Mutter Erde", 1898, I, p. 9. Uit Oostelijk Melanesië beeldt Codrington in zijn „The Melanesians", Oxford 1891 op p. 300 een huistype op palen van Ysabel (Salomons-eilanden) af en zegt daar in den tekst dat in deze groep paalwoningen niet oostelijker voorkomen dan op Florida; zoo kan men in de „Reminiscences of the Colonial and Indian Exhibition", Londen 1886 op p. 68 zien afgebeeld uit Nieuw-Zeeland een „Maori Storehouse" op korte palen, waarbij de tekst aldaar verklarend toevoegt „to ... protect the foodstores from the depredations of dogs and rats"; zoo staat het reeds genoemde voorraadschuurtje met cirkelvormige basis en Soembaachtig dak uit Fidji op duidelijke korte palen; en geheel in overeenstemming daarmee heet het dan ook in R. Mahler's „Siedelungsgebiet und Siedelungslage in Oceanien" (Supplement tot het Intern. Arch. f. Ethn. XI, 1898, p. 36 noot) „In Polynesien treten meist Steinfundamente an Stelle der Pfähle; nur Vorratshütten sind zuweilen auch hier pfahlständig", hoewel weer ten onrechte op p. 34 Indonesië als het eigenlijke land van paalwoningen wordt genoemd onder voorbijzien van het merkwaardig verband met Achter-Indië, zoodat dan op p. 35 ook alleen de reden tot deze bouwwijs weer gezocht wordt in het idee van verdediging [1]). Trouwens, zijn niet bij de eigenlijke Javanen en bij de Balineezen, hoezeer er de eigen woningen zóó op den grond worden gebouwd, de loemboeng's (rijstschuren) steeds op palen met zuiver praktische bedoeling?

Het zou zeker vermetel zijn geweest een jaar of vijftien geleden op de hier aangegeven wijze de verklaring der Indonesische paalwoningen te zoeken in hun herkomst uit een Achterindisch, óók op

[1]) Omgekeerd gelooft Dr. F. Sarasin op grond van het aantreffen van een paaldorp in het door hem en zijn broer ontdekte Matana-meer beN. O. van Oesoe (golf van Boni) dat enkel de reinheid oorzaak was van de paalwoningen en valt hij de verdedigings-theorie aan met een beroep op de kampongs der Toradja's bij het Poso-meer, hoog op heuveltoppen aangelegd en met bamboewallen beschermd, hoewel óók hier de huizen op palen staan (Verhandl. d. Ges. für Erdkunde zu Berlin, 1896, p. 345—346, en later nog in Globus LXXII, 1897, p. 277—278). Doch wààrom bouwen dan de Indonesiërs òòk paalwoningen op den beganen grond? Om de vuilheid soms? Want daarover klaagt ieder, óók Sarasin in loco. Prof. Wilken (Handleiding 1893, p. 58) gelooft de verdedigingstheorie, prof. Veth (Java, 1e druk, I, 1875, p. 593) integendeel de reinheidstheorie. Het wordt dus wel eens tijd tot een gevestigde meening te raken. Naast de extra versterkte paaldorpen bij het Poso-meer (zie ook Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, 1893, p. 20—22) heeft men hetzelfde bij de Bataks, op de Aroe- en Kei-eilanden en de groote Dajaksche paalhuizen met een palissadeering omgeven.

palen en óók bij uitstek rijstverbouwend moederland, daar toen nog het bezitten van sawah's door Insulinde als uitvloeisel werd beschouwd van de komst der Hindoes; een standpunt zelfs nog ingenomen door den in 1891 gestorven prof. Wilken, zie zijn Handleiding p. 1—2. Maar achteraan in die handleiding van 1893, p. 650—653, viel toch de uitgever Pleyte den taalkundigen argumenten van prof. Kern uit 1883 (Over den invloed der Ind., Arab. en Eur. beschaving etc., p. 17) en van Dr. Brandes uit 1888 (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, p. 127—128) bij, voegde er een ethnologisch argument uit de Philippijnen bij op gezag van den geheel te vertrouwen Blumentritt, en gaf zoo toe dat de Indonesische natte rijstbouw vóór-Hindoesch moest zijn; terwijl, nu deze conclusie werd overgenomen door prof. Veth in den tweeden druk van zijn Java, I, 1896, p. 20 het vroeger inzicht veilig als onjuist ter zijde kan gelaten worden.

Het moge dus hier voldoende zijn door eenige aanwijzingen ten deze het verband tusschen Achter-Indië en Indonesië — de Philippijnen inbegrepen — te staven. Voor Siam, zie men Fournereau et Porcher „Les ruines d'Angkor", Parijs 1890, plaat 76 (paalwoning bij Angkor Vat), de afbeelding op p. 25 van een visschersdorp op palen in het meer Tonlé Sap, even bezuiden Angkor (precies een voorhistorisch Zwitsersch paaldorp), en den tekst daar op p. 26—29, waaruit blijkt dat dit dorp alleen in den drogen moeson dienst doet, maar bij de eerste regens en de komende overstroomingen verlaten wordt; of H. Mouhot „Travels in the central parts of Indo-China", Londen 1864, de afb. in I, p. 87 (Priest's house near Ayuthia), ib. p. 145 (Chapel of the mission, Chantaboun), dan wel II, p. 67 (Scene on the river Menam, near Bangkok), alle huizen op palen; of Tour du Monde, 1894, II, p. 13 de afb. van Bangkok'sche kampongs, alle paalwoningen. Voor Kambodja, zie men — behalve het getuigenis van Prof. Niemann over de paalwoningen der Khmer's en Tjam's in Bijdr. Kon. Inst. 6, I, 1895, p. 340 — de afb. bij Paul Bonnetain „L'Extrême Orient", Parijs 1887, p. 97 (Kambodja'sche kampong op palen; en verg. ook de afb. op p. 74); of J. Moura „Le royaume du Cambodge", Parijs 1883, I, p. 193 („maison cambodgienne" die, evenals de vorstelijke woningen bij de Makassaren en Boegineezen, een bijgebouw ook op palen heeft), en verg. den tekst p. 383—384, waar op het onderscheid van dit woningstype wordt gedrukt met de zóó op den grond gebouwde huizen van Annamieten en Chineezen; of Mouhot, op. cit. I, p. 238, afb. van een „Cambodian house", op palen. Voor de Shan's, zie de afb. bij Holt S. Hallett „A thousand

miles on an elephant in the Shan states", Edinburg en Londen 1890, p. 134 en 203, beide op palen. Voor Laos, Mouhot op. cit. II, p. 92 (afb. van een „Laotian house"), of Carl Bock „Temples and Elephants", Londen 1884, p. 304 (Laos-huis op palen van Kiang Hai), en p. 271 (reizigers-pondok te Muang-Fang aan de boven-Menam). Voor de Birmeesche paalwoningen, zie men de getuigenissen in J. van Wijk Rz. „Het rijk der Birmannen", Amsterdam 1825, p. 20, of idem in Rev. F. Sangermano „A description of the Burmese empire translated from his ms. by W. Tandy", Rome 1833, p. 126, en verg. Ratzel, Völkerkunde, 2en druk, II, 1895, p. 639, en E. Balfour's „The Cyclopaedia of India and of Eastern and Southern Asia", 3e ed. Londen 1885, in voce „House" de getuigenis „Houses in Burma, Arakan, the Straits Settlements, and all through the Archipelago — Java en Bali worden vergeten! — are raised on piles". Voor Malaka, zie de afb. van een „Malay house" uit Perak, op hooge palen, op p. 42 der „Reminiscences of the Colonial and Indian Exhibition", Londen 1886. Voor de Philippijnen zie men Ratzel, op. cit. I, 1894, afb. op p. 385 van een Tagal'sch huis op palen in Luzon, en op p. 391 een kampong (rancheria) der wilde Igorroten op Luzon, idem; terwijl ik mij herinner in het zoogenaamde „Museo de Ultramar" te Madrid (het Ethnographisch Mus. aldaar, gelegen in het Park)[1]) noch bij de modellen van huizen noch bij de talrijke daar in draaikasten uitgestalde fotografiën uit de Philippijnen anders dan paalwoningen te hebben gezien; voor een oud getuigenis over de paalwoningen der Bisaya's op Cebú in 1521 zie men Pigafetta's „Relazione sul primo viaggio intorno al globo", ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 74, waarbij ook nog gesproken wordt over een zeker slag lieden daar die er in boomen woonden. Voor Nieuw-Guineesche paalwoningen in het Nederlandsch gedeelte zie men De Clercq en Schmeltz, op. cit. 1893, de afb. op p. 52,

---

[1]) Het moet een leemte heeten in het verslag van Ehrenreich over zijn reis door Spanje in het Zeitschrift für Ethnologie, XXVIII, 1896, p. 46—51, en in het referaat daarover door Dr. Schmeltz in Intern. Arch. f. Ethn. XI, 1898, p. 92, dat met geen woord zelfs melding werd gemaakt van dit koloniale en ethnographische museum van Madrid, dat sinds 1893 geopend is in een afzonderlijk, nieuw, goedverlicht gebouw met annex een vak-bibliotheek. Directeur in April 1897 de voornamelijke oprichter van dit Museum, D. Victor Balaquer, vroeger Spaansch gezant in Nederland. Het is bijna uitsluitend aan de Philippijnen gewijd. Evenmin werd dit voor ons zeker belangwekkende museum genoemd in het art. „Ethnographische Musea" in dl. I der Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië; trouwens hier werd ook het Museum der Utrechtsche Zendingvereeniging over het hoofd gezien.

54 en 55, waarbij men ook nog leze de noot van Schmeltz op p. 52 contra de theorie dat paalwoningen tot verdediging strekken; in het Duitsche gedeelte „Deutschland und seine Kolonien im Jahre 1896", Berlijn 1897, de afb. op p. 19 en 20; in het Britsche gedeelte Dr. O. Finsch „Hausbau, Häuser und Siedelungen an der Südostküste von Neu-Guinea", Weenen 1887, waar al de afb. paalhuizen te zien geven.

Daarentegen voor de Annamitische huizen zóó op den grond, van bamboe-wanden daarna met leem bestreken, zie afb. in Tour du Monde 1889, I, p. 1 en verg. tekst op p. 4; ook de afb. ib. II, p. 72. Voor de huizen in den Bismarck-Archipel waarbij wel de Nieuw-Guineesche en Melanesische „schildpadschaal- of omgekeerde-bootvorm" zich in den dakvorm handhaaft, doch de woningen niet meer op palen staan, zie de afb. in „Deutschland und seine Kolonien", op. cit. p. 16 alsmede den tekst in Meyer's Konversations-Lexikon 5en druk, III, 1893, p. 25, 1e kol. Voor de Polynesische woning, rechthoekig van grondvlak en zóó op den grond gebouwd, dan wel op een soort stoep of vloer van steenen zie men Gordon Cumming „At home in Fiji", de reeds vermelde titelplaat van dl. I en tekst op p. 141—142 waar het heet hoe er alle huizen „are alike built on a foundation of stones several feet high. Thus the house is raised above the damp ground. Sometimes you enter by steps, rudely hewn from one log." (p. 141), waarbij men niet de gedachte van zich af kan zetten dat hier dan toch wel schaarschte aan hout, en overvloed van steenblokken zal geleid hebben tot het in onbruik laten van de paalwoning-constructie; of de afb. van een Tonga'sche woning zoo op den grond in Dr. Ten Kate's genoemd Reisverslag, plaat 6, no. 15; alsook daar, plaat 6, no. 16 het type van een Tahiti'sch huis, op een steenen vloer; terwijl men nog leze bij Meinicke op. cit. II p. 144 het getuigenis voor Rarotonga in den Cook- of Hervey-archipel (vroeger vaak op steenen vloer), en I, 41 met II, 248 over de Marquesas (op hooge stoepen van steen, in den trant van Fidji dus), en in 't algemeen over Polynesië I, p. 40—41. Het meest zuidoostelijke voorkomen van paalwoningen als gewoon type schijnt inderdaad op de Louisiade-eilanden, de uitloopers dus van Nieuw-Guinea's Zuidoostpunt, te zijn.

Voor Insulinde zelf hoeven wel weinig voorbeelden aangehaald; het gemengde type der Molukken zal nader worden verklaard; de eigenaardige uitzondering van Midden- en Oost-Java, evenals van Bali, onder 3o. besproken. Alleen moet er hier op gewezen hoe niet alleen bij de Soendaneezen, doch ook bij de Badoewi's de paalwoning

zich handhaaft, voor welke laatste men zie de afb. in Intern. Arch. f. Ethn. IV, Leiden 1891, plaat XIII, no. 18. En dan moet er aan herinnerd welk een belangrijke fout er in prof. Wilken's Handleiding, p. 69 afgedrukt werd met het beweren dat „de Boegineezen en Makassaren" ook, evenals de Javanen, huizen zouden hebben „niet meer op palen, doch eenvoudig op den grond"; een fout die zelfs overging in de Encycl. van Ned. Ind. II, p. 62, 2e kol. doch nu (Augustus '98) reeds verbeterd werd. Wie nog niet gelooft dat Boegineezen en Makassaren net zoo goed paalwoningen hebben als de overgroote hoop der andere Indonesische stammen, bekijke maar eens den Ethnogr. Atlas der Boegineezen (zonder jaartal) van Dr. Matthes, plaat I en IV, of diens Ethnogr. Atlas der Makassaren (1en druk Amsterdam 1859, 2en druk ib. 1874), plaat I („Vorstelijke woning op Celebes") alsmede de zinco naar een Makassaarsch huis in den Reisgids voor Ned. Indië, Batavia 1896, p. 140, en die naar het huis van den koning van Goa, p. 147 aldaar; of leze het uitdrukkelijk getuigenis bij Sal. Müller, groote uitgaaf door Temminck 1839—1844, p. 285 (kleine uitgaaf 1857, II, p. 239), of prof. V. d. Lith, Nederl. Oost-Indië, 2en druk, II, 1894, p. 369, en het verderop te geven getuigenis van Valentijn reeds.

Voor de kwestie of de paalwoning wel heusch als zoodanig dienst zou kunnen doen tot verdedigingsmiddel, denke men bovendien aan die eigenaardige Dajaksche huizen op palen welke bovendien rondom omgeven zijn met een palissadeering! Doch zelfs dan als men het verband tusschen den natten rijstbouw en de paalwoning niet wilde toegeven [1]), geloof ik dat men zal moeten toestemmen hoe de paalwoning volstrekt niet iets nationaal-Indonesisch is in engeren zin,

---

[1]) Dat de paalwoning veel verder Oostwaarts gaat dan de natte rijstbouw is zeker. Op Nieuw-Guinea waar de eerste nog zeer algemeen is, is er niet te denken aan sawah's niet alleen, maar is de rijst zelfs een luxe-artikel. Ja, het woord daarvoor in Westelijk Nieuw-Guinea, fås, is waarschijnlijk niet oorspronkelijk (zie Kern in Actes du 6e Congrès Intern. des Orient. tenu en 1883 à Leide, Leiden 1885, IV, 5e Sectie, p. 235). De Clercq schrijft in De Clercq en Schmeltz Ethnogr. Beschrijving v. d. W. en N. kust van Ned. Nieuw-Guinea, 1893, p. 66—67: „Zoowel in de taal der *vier Radja's* als in het *Noemforsch* (= Mafoorsch) heeft men voor ongepelde, gepelde en gekookte rijst geen ander woord dan *fas*. Het meest worden soorten van *Oryza glutinosa* geteeld, natuurlijk op droge velden .... Rijst eet men uitsluitend als bijzonder gerecht bij feesten en dient overigens voor geschenken aan de hoofden". De regelmatige vervorming van het Mal. Pol. woord padi cum suis, houdt, blijkens de lijst van Prof. Kern in Versl. en Med. Kon. Akad. afd. Lett. 3, VI, 1889, p. 280 op bij een lijn die Halmahera, Ceram en de Zuidwester-eil. insluit, maar Nieuw-Guinea met de Kei- en Aroe-eil. uitsluit.

gelijk tot nog toe stilzwijgend placht aangenomen te worden; maar dat, integendeel, de tropische woning op palen iets typisch-Achterindisch is, hetgeen zich door het naar het Oosten uitzwermen der Malaio-Polynesiërs verbreid en gehandhaafd heeft in onzen Archipel, om al meer aan gindsche zijde van Nieuw-Guinea verloren te gaan, hetzij door armoede aan hout voor palen, hetzij door overvloed van natuurlijken steen voor vloeren en onderlagen, hetzij nog door andere oorzaken als b.v. het optreden tusschen de Salomons-eilanden van den Zuidoost-passaat en het daarmee minder vochtig worden van de Polynesische luchtstreek; waardoor ook het Polynesische huis met rechthoekigen grondvorm doch zonder palen in genetisch verband komt met het Achterindisch moederland, alleen een wijziging vertoont die aan atrophie, hoe dan ook, is toe te schrijven.

Terwijl, al blijft de mogelijkheid bestaan dat de huizing met cirkelrond grondvlak gelijktijdig met de paalwoning in Insulinde en Melanesië zich verbreid heeft, de eerste toch een ouder stadium van ontwikkeling vertegenwoordigt, en de Indonesische huizen op palen dus historisch jonger zijn dan de typen van woningen op Engano, Timor, en Nieuw-Caledonië cum suis, al zal dan vooral op de West-Sumatraansche eilanden de paalwoning weer ingewerkt hebben op dat oudere cirkelronde type.

3o. *De woning met rechthoekig grondvlak binnen Insulinde zóó op den grond gebouwd.* Als nationaal type vinden we deze in twee variëteiten: a. met eenvoudige bamboewanden, bij de heusche Javanen, dat zijn dus de bewoners van Midden- en Oost-Java, met inbegrip der Madoereezen en Tĕnggĕreezen; b. met in hoofdzaak uit leem en klei opgetrokken muren, bij de Balineezen, dus op Bali en West-Lombok, en bij de armen onder de Bataks op de dorre Batak-sche hoogvlakte. Het gedeeltelijk voorkomen der eerste variëteit in de Molukken zal straks afzonderlijk besproken.

Het moet allereerst de vraag zijn of deze twee variëteiten die schijnbaar zoo veel verschillen, wel onder één hoofd mogen gebracht worden. Maar nu doet zich het merkwaardige geval voor dat zoowel de Bali-aga of oer-Baliërs hun woningen meestal van bamboe-wanden hebben, als dat in 't gebergte van Bali voor leemen muren evenzeer bamboewanden in de plaats komen, zie Van Eck's „Schetsen van het eiland Bali", Tijdschr. v. N.-I. 1878, II, p. 193; terwijl, als de vertaling van Van der Tuuk Bali aga = berg-Balineezen (zie Bijdr. Kon. Inst. 3, VI, 1871, p. 87) juist is, deze twee verschijnsels zouden

zich handhaaft, voor welke laatste men zie de afb. in Intern. Arch. f. Ethn. IV, Leiden 1891, plaat XIII, no. 18. En dan moet er aan herinnerd welk een belangrijke fout er in prof. Wilken's Handleiding, p. 69 afgedrukt werd met het beweren dat „de Boegineezen en Makassaren" ook, evenals de Javanen, huizen zouden hebben „niet meer op palen, doch eenvoudig op den grond"; een fout die zelfs overging in de Encycl. van Ned. Ind. II, p. 62, 2e kol. doch nu (Augustus '98) reeds verbeterd werd. Wie nog niet gelooft dat Boegineezen en Makassaren net zoo goed paalwoningen hebben als de overgroote hoop der andere Indonesische stammen, bekijke maar eens den Ethnogr. Atlas der Boegineezen (zonder jaartal) van Dr. Matthes, plaat I en IV, of diens Ethnogr. Atlas der Makassaren (1en druk Amsterdam 1859, 2en druk ib. 1874), plaat I („Vorstelijke woning op Celebes") alsmede de zinco naar een Makassaarsch huis in den Reisgids voor Ned. Indië, Batavia 1896, p. 140, en die naar het huis van den koning van Goa, p. 147 aldaar; of leze het uitdrukkelijk getuigenis bij Sal. Müller, groote uitgaaf door Temminck 1839—1844, p. 285 (kleine uitgaaf 1857, II, p. 239), of prof. V. d. Lith, Nederl. Oost-Indië, 2en druk, II, 1894, p. 369, en het verderop te geven getuigenis van Valentijn reeds.

Voor de kwestie of de paalwoning wel heusch als zoodanig dienst zou kunnen doen tot verdedigingsmiddel, denke men bovendien aan die eigenaardige Dajaksche huizen op palen welke bovendien rondom omgeven zijn met een palissadeering! Doch zelfs dan als men het verband tusschen den natten rijstbouw en de paalwoning niet wilde toegeven [1]), geloof ik dat men zal moeten toestemmen hoe de paalwoning volstrekt niet iets nationaal-Indonesisch is in engeren zin,

---

[1]) Dat de paalwoning veel verder Oostwaarts gaat dan de natte rijstbouw is zeker. Op Nieuw-Guinea waar de eerste nog zeer algemeen is, is er niet te denken aan sawah's niet alleen, maar is de rijst zelfs een luxe-artikel. Ja, het woord daarvoor in Westelijk Nieuw-Guinea, fâs, is waarschijnlijk niet oorspronkelijk (zie Kern in Actes du 6e Congrès Intern. des Orient. tenu en 1883 à Leide, Leiden 1885, IV, 5e Sectie, p. 235). De Clercq schrijft in De Clercq en Schmeltz Ethnogr. Beschrijving v. d. W. en N. kust van Ned. Nieuw-Guinea, 1893, p. 66—67: „Zoowel in de taal der *vier Radja's* als in het *Noemforsch* (= Mafoorsch) heeft men voor ongepelde, gepelde en gekookte rijst geen ander woord dan *fas*. Het meest worden soorten van *Oryza glutinosa* geteeld, natuurlijk op droge velden.... Rijst eet men uitsluitend als bijzonder gerecht bij feesten en dient overigens voor geschenken aan de hoofden". De regelmatige vervorming van het Mal. Pol. woord padi cum suis, houdt, blijkens de lijst van Prof. Kern in Versl. en Med. Kon. Akad. afd. Lett. 3, VI, 1889, p. 280 op bij een lijn die Halmahera, Ceram en de Zuidwester-eil. insluit, maar Nieuw-Guinea met de Kei- en Aroe-eil. uitsluit.

gelijk tot nog toe stilzwijgend placht aangenomen te worden; maar dat, integendeel, de tropische woning op palen iets typisch-Achterindisch is, hetgeen zich door het naar het Oosten uitzwermen der Malaio-Polynesiërs verbreid en gehandhaafd heeft in onzen Archipel, om al meer aan gindsche zijde van Nieuw-Guinea verloren te gaan, hetzij door armoede aan hout voor palen, hetzij door overvloed van natuurlijken steen voor vloeren en onderlagen, hetzij nog door andere oorzaken als b.v. het optreden tusschen de Salomons-eilanden van den Zuidoost-passaat en het daarmee minder vochtig worden van de Polynesische luchtstreek; waardoor ook het Polynesische huis met rechthoekigen grondvorm doch zonder palen in genetisch verband komt met het Achterindisch moederland, alleen een wijziging vertoont die aan atrophie, hoe dan ook, is toe te schrijven.

Terwijl, al blijft de mogelijkheid bestaan dat de huizing met cirkelrond grondvlak gelijktijdig met de paalwoning in Insulinde en Melanesië zich verbreid heeft, de eerste toch een ouder stadium van ontwikkeling vertegenwoordigt, en de Indonesische huizen op palen dus historisch jonger zijn dan de typen van woningen op Engano, Timor, en Nieuw-Caledonië cum suis, al zal dan vooral op de West-Sumatraansche eilanden de paalwoning weer ingewerkt hebben op dat oudere cirkelronde type.

3o. *De woning met rechthoekig grondvlak binnen Insulinde zóó op den grond gebouwd.* Als nationaal type vinden we deze in twee variëteiten: a. met eenvoudige bamboewanden, bij de heusche Javanen, dat zijn dus de bewoners van Midden- en Oost-Java, met inbegrip der Madoereezen en Tĕnggĕreezen; b. met in hoofdzaak uit leem en klei opgetrokken muren, bij de Balineezen, dus op Bali en West-Lombok, en bij de armen onder de Bataks op de dorre Bataksche hoogvlakte. Het gedeeltelijk voorkomen der eerste variëteit in de Molukken zal straks afzonderlijk besproken.

Het moet allereerst de vraag zijn of deze twee variëteiten die schijnbaar zoo veel verschillen, wel onder één hoofd mogen gebracht worden. Maar nu doet zich het merkwaardige geval voor dat zoowel de Bali-aga of oer-Baliërs hun woningen meestal van bamboe-wanden hebben, als dat in 't gebergte van Bali voor leemen muren evenzeer bamboewanden in de plaats komen, zie Van Eck's „Schetsen van het eiland Bali", Tijdschr. v. N.-I. 1878, II, p. 193; terwijl, als de vertaling van Van der Tuuk Bali aga = berg-Balineezen (zie Bijdr. Kon. Inst. 3, VI, 1871, p. 87) juist is, deze twee verschijnsels zouden

samensmelten tot één: dat n.l. het vochtiger klimaat in de hoogtestreken van Bali niet meer zoo goed de leemwoning toelaat als de droge lucht der vlakten. Want het is een feit dat Bali een veel droger atmosfeer en daarmee tevens een veel soberder plantengroei heeft dan zelfs de Oostelijkste punt van Oost-Java, terwijl het genoeg bekend is hoe Oost-Java zelf weer droger is dan het midden en vooral het westen van het eiland; een klimatologische lijn die de regenarmere Kleine Soenda-eilanden scherp van de Groote Soenda-eilanden scheidt, loopt over de westpunt van Bali zelf heen, gelijk aan het eind der rubriek III nader zal betoogd worden; maar Bali zelf, met uitzondering van dat westdeel van Boeleleng en Djĕmbrana, valt reeds geheel binnen dien kring van invloed door het groote Australische vasteland uitgeoefend, waarbinnen de lucht droog is en de plantengroei niet meer dat karakter van over-weelderigheid vertoont als op Java, Sumatra en Borneo; integendeel nadert tot een soberder Zuid-Europeesche natuur, zooals ieder moet getroffen hebben die Bali zelve bezocht. Merkwaardig is daarom ook het voorkomen van de leemen hut bij de arme lieden op de Bataksche hoogvlakte, het „Toba na sae", het „boomlooze Toba", waarvoor men zie de afb. op p. 43 in E. Modigliani's „Fra i Batacchi independenti", 2en druk, Rome 1892; terwijl de mededeeling van Riedel in zijn „De Sluik- en Kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", 's-Gravenhage 1886, p. 422, dat sommige huizen op Kisar „tot op de hoogte van een halven meter de muren met kleiaarde opgetrokken" hebben, blijkens Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 217 alleen slaat op de huizen der kreolen daar wier huizen „niet op palen doch op den grond op een fondament van klipsteen met leem aangestreken" zijn, dus geen eigenlijke muren van leem hebben [1]).

De leemen hut is dus alleen *mogelijk* daar waar de lucht droog is; waar terreinsverheffing op een groot eiland als Sumatra meerdere droogte met zich brengt gelijk in Toba, zal zij kunnen bestaan; doch waar terreinsverheffing op een klein, van nature droog, doch aan

[1]) Daarentegen kan het Chineesche bericht uit 1537 over Malaka: „The people live in houses of mud"; (Groeneveldt, Notes, 1e druk 1880, p. 126, 2e druk 1887, p. 246) niet waar zijn; hoogstens betrekking hebben op de woningen der daar toenmaals zeer talrijke Kling's, van de kust van Koromandel. Trouwens dezelfde auteur vertelt aan 't eind van zijn stuk even tastbare onjuistheden over de toen jongste geschiedenis van Malaka; maar zelf had hij ook niet in den Ind. Archipel rondgereisd, doch zijn werk samengesteld naar mededeelingen van anderen, zooals uit Groeneveldt's Voorbericht blijkt.

allen kant door de zee van dichtbij omgeven eiland als Bali meerdere vochtigheid integendeel meebrengt, moet de leemhut reeds prijsgegeven voor de meer praktische met bamboewanden.

En nu is het wonderlijk dat op datzelfde Bali waarheen de groote stroom van volksverhuizing zich toch eerst gericht heeft sinds de laatste bestaansperiode van Modjopahit, sinds ± 1400 A.D. dus, zóó beslissend dat de Balineezen zich nog altijd met trots en bij voorkeur „wong Modjopahit" heeten, — dat daar maar één type van woningen in de vlaktestreken voorkomt, de leemen hut namelijk, afwisselend alleen met de bamboewoningen der weinigen die zich Bali-aga, oud-Baliërs, erkennen. Dit lijkt juist de omgekeerde wereld, waar het immers voor de hand lag dat die naar Bali overstekende Javanen de in hun streek algemeene bamboe-woning, zóó op den grond gebouwd, zouden hebben meegebracht!

Reeds daardoor voelt men hoe de Javaansche bamboe-woning en de Balineesche leemhut bij elkander *moeten* hooren, en het verschil in beide alleen daardoor veroorzaakt werd dat de vochtige, moessonrijke grond van Java niet toeliet wat op het drogere Bali wel mogelijk was.

En nu is het in Voor-Indië juist dat de leemen woning de meest voorkomende, de eigenlijke nationale is! Raadpleegt men Balfour's reeds genoemde Cyclopaedia van 1885 in voce „House" dan ziet men hoe in Britsch-Indië de huizen van klei worden gebouwd over verreweg het grootste deel van het land: in de Tamil- en Teloegoe-streken, in de Karnatica, in Telingana, aan de Kistna (hier met cirkelrond grondvlak!), kortom over heel Dekhan, verder in Hindostan, Berar, het land der Mahratten, en westelijk tot in het droge Perzië toe; alleen in Bengalen heeft men woningen met bamboewanden: „The cottage of Bengal, with its trim, curved, thatched roof, and cane or bamboo walls, is the best looking in India". Zoo schreef baron Van Dedem in den Gids van 1895, III, p. 481, sprekend over de Hindostan'sche vlakte in zijn „Brieven uit Britsch-Indië", „de huizen zijn gewoonlijk van klei gebouwd en op de kale vlakte zonder geboomte geplaatst". Over de buitengewone hitte in Voor-Indië en de groote droogte vooral in Dekhan leze men Gust. Le Bon „Les Civilisations de l'Inde", Parijs 1887, p. 27, 29, 31—32, en over den veel vochtiger bodem en luchtstreek van Bengalen aldaar p. 42—43. Voor het sprekend type van een Voor-Indische leemhut zie men b.v. die van Chittore in Rajputana bij H. H. Cole Meywar, 1884 (uitgave der „Preservation

of National Monuments in India"), plaat 2 en 4; terwijl het makkelijk zou vallen een aantal dergelijke op te sommen.

Zóó wordt het duidelijk hoe reeds Raffles in zijn History of Java 1817, p. 80 (2en druk, 1830, I, p. 88) schreef van de Javaansche bamboe-woning: „The cottage or hut of the peasant, called *úmah limásan*, . . . is invariably built on the ground, as on continental India, and in this respect differs from similar structures in the surrounding islands"; terwijl hij van de Balineesche leemwoningen schreef, 1817, II, p. CCXXXIV van het Appendix (1830, II, p. CXLI): „The habitations of the Bálians differ from those of the Javans, in being generally constructed of mud walls and surrounded by walls of baked or unbaked bricks; in consequence of which, and the peculiar formation of the entrances and doorways, the principal towns are said to resemble the Hindu towns on the continent of India". Zonder dus bepaald de Balische woning als kind te beschouwen van de Hindoesche leemhut, gaf hij toch reeds de analogie aan; en zonder ook bepaald verband te zoeken tusschen deze beide weer en de Javaansche die zóó op den grond staat, wees hij niet alleen op het merkwaardig verschil met de Indonesische paalwoning, maar wees daarbij tegelijk weer naar Voor-Indië.

Welnu, ik geloof dat zoowel de Javaansche bamboe- en de Balische leemwoning, als ook de bij Bataks en misschien nog op Kisser voorkomende geheele of gedeeltelijke leemhuizing in onmiddellijk verband behooren te worden gebracht met de komst der Hindoe's naar Java, de overplanting die vandaar plaats had naar Bali, de betrekking waarin de Hindoes ook tot de Bataks getreden zijn, en de uitgebreidheid naar het Oosten toe van hun zeevaart die veroorzaakte dat op Soembawa Hindoe-oudheden voorkomen, terwijl Timor ook toenmaals evenals nog in 1500 A.D. het eiland moet zijn geweest waarheen men om sandelhout ging.

De tegenstrijdigheden op Java-zelf zijn anders onoplosbaar. Hoe is het mogelijk dat op West-Java de paalwoning nog steeds bij de Soendaneezen gebruikelijk is anders dan door den geringen invloed dien de Hindoes daar gehad hebben, gering ten minste in vergelijk met eigenlijk Java? En hoezeer het mij niet gelukte oudere getuigenissen te vinden, zóó schreven de eerste Hollanders toch reeds van hun komen te Bantĕn in 1596 „De huysen staan meest onder de Cocosboomen / daer de gheheele stadt vol van geplant is. Sijn al van stroo ende riet ghemaeckt / rustende op 4. 8. ofte 10. pilaren van hout / seer fray ghesneden": („Eerste Schipvaert der Hollanders

naer Oost-Indien", in Begin ende Voortgang, I, 1645, 2e stuk, p. 65). Zoo goed als zeker is dan ook de Soendaneesche paalwoning van 1596 en van heden de echt-Soendaneesche woning van oudsher; ondanks dat de Bantĕn'ners van afkomst deels Javanen waren.

Doch voor Java-proper bezitten we een allerkostbaarst oud getuigenis. Het is een der fraaiste reliefs van den Boroboedoer, plaat CI, no. 172 in den atlas bij Leemans' werk, door Wilsen geteekend, schitterend gefotografeerd door Van Kinsbergen als no. 46 van zijn kleine portefeuille, en vandaar in zijn rechterhelft verkleind overgenomen in Yule's „The book of Ser Marco Polo", 2en druk, Londen, 1875, II, p. 255. Een merkwaardig relief: in zee bij het strand een schip in nood, aan het strand aanzienlijke figuren die gaven of spijs uitdeelen aan wat schipbreukelingen schijnen, en wat verder landwaarts in „zien wij eene woning op palen gebouwd, zooals die nu nog in onze Oost-Indische bezittingen in gebruik zijn", gelijk Dr. Leemans in zijn „Bôrô-boedoer op het eiland Java", Leiden, 1873, p. 201 schrijft, daar op p. 213 aan toevoegend dat dit relief op het overkomen van Boeddhistische zendelingen naar het reeds door de Hindoes beschaafde Java kan doelen, maar dan vooral op p. 600 dit concludeerend omtrent de onderscheiden vormen van woningen die de verschillende basreliefs van dezen tempel ons te zien geven: „Dat de woonhuizen, althans die der aanzienlijke, meer dan eene verdieping hadden [1]), blijkt uit onderscheidene voorstellingen.... Van Pl. CI, 172 hebben wij vroeger reeds eene woning aangehaald, die, aan den oever van de zee op palen gebouwd, in vorm en wijze van zamenstel meer overeenkomt met de tegenwoordig gebruikelijke woningen in enkele deelen van den Indischen archipel"; terwijl hij op p. 579 reeds die woning had vermeld als „in hare bouwwijze geheel en al de huizen van de hedendaagsche bewoners van Sumatra's westkust vertegenwoordig(end)", om eindelijk op p. 645—646 deze belangrijke vraag te stellen: „Een paar malen bieden ons de basreliefs ook woonhuizen of schuren aan, in vele opzigten overeenkomende met diergelijke gebouwen op Java of aan de zeekusten en rivieroevers van Sumatra, Borneo en andere eilanden in den Indischen archipel; vooral is dit laatste het geval met de boven

---

[1]) Men vergete niet dat wat Leemans „woonhuizen met meer dan eene verdieping" noemt, volgens het meer algemeen spraakgebruik, dat de „eerste verdieping" evenals de Fransche eerst begint te tellen *boven* de „benedenverdieping" (rez-de-chaussée, Erdgeschosz), eigenlijk „woonhuizen met een verdieping" moeten heeten.

reeds aangehaalde woning van Pl. CI, 172. Zijn hier echter werkelijk de toen ter tijd op Java gebruikelijke woonhuizen gemeend? of hadden de ontwerpers van den bouw die elders leeren kennen? en moesten zij die thans in hunne tafereelen opnemen, om handelingen of gebeurtenissen voor te stellen, die buiten het Indische vasteland onder ver verwijderde of min beschaafde volkeren hadden plaats gehad?".

Bekijkt men de genoemde foto Van Kinsbergen no. 46 nauwkeurig, dan is de eerste vraag: is dit een huis? of is het een loemboeng (rijstschuur)? Was dit laatste het geval, dan zou het relief ons niets nieuws leeren. M.i. hoeft men niet te twijfelen; hoewel het uitdeelen van gaven door het aanzienlijk echtpaar artistiek onderstreept kon worden voor het daarbij uitbeelden van een voorraadschuur op wier nok twee duiven vreedzaam staan te trekkebekken, zoo duiden de groote afmetingen van het voor iets meer dan de helft teruggegeven gebouw, en de drie menschen die onder de ruimte beneden den verhoogden vloer ruimschoots zitplaats namen, voldoende aan dat men hier met een heusche woning te doen heeft, ook al ziet men de trap niet die naar boven leidt. Doch ... het huis staat niet op palen, maar op hooge steenen pijlertjes van ronden vorm met een cirkelronde verbreeding als een soort kapiteel bovenaan; en deze steenen pilaren rusten weer op een breeden verhoogden vloer of stoep van natuurlijken steen. En van het schip heeft Yule, loc. cit. p. 256 reeds opgemerkt „The ship, with its outrigger and apparently canvas sails, is not Chinese, but it undoubtedly pictures vessels which frequented the ports of Java in the early part of the 9th century, possibly one of those from Ceylon or Southern India".

Naar alle waarschijnlijkheid moeten we dus in dit relief zien: e e n w o n i n g o p s t e e n e n p i l a r e n, t o e b e h o o r e n d a a n e e n w e l g e s t e l d H i n d o e j a v a a n s c h h u i s g e z i n, welke den Indonesischen bouwtrant op houten palen met dezelfde wijziging hadden overgenomen als tegenwoordig ook vaak in de Soendalanden en de Buitenbezittingen de huizen van Europeanen en rijker Chineezen deels op houten palen, liever nog op flink zichtbare steenen neuten evenzeer boven den grond worden gebouwd![1])

---

[1]) In de Soendalanden, met name de Preanger, plegen de huizen van Europeanen en Chineezen die boven den grond worden gebouwd, op steenen neuten te staan, zooals ieder weet die daar rondreisde. Verder zie men de kontroleurswoning te Tondano (Minahasa) op steenen neuten, afgebeeld bij Dr. Kükenthal „Im Malayischen Archipel", Frankfort a/M 1896, plaat 26 no. 46, doch de

Al vermoed ik dat deze verklaring veel protest zal uitlokken, zoo zijn er toch eenige schaarsche getuigenissen die haar verdedigen. Allereerst de sedert 1891 bekend geworden reliefs aan den voet van den Boroboedoer zelven, zooals die uitgegraven werden van wege het Indisch Gouvernement en gefotografeerd door Cephas, 160 in getal. Op nos. 92, 93 en 116 dezer reeks ziet men kleine huisjes die hoogstwaarschijnlijk padischuren voorstellen op zeer duidelijke houten palen staan, immers het houtverband is op voortreffelijke wijze uitgedrukt, men zie b.v. no. 93 waar nog een dwarslat aanwezig is, of no. 116 waar de horizontale houten liggers rusten in een inkeping der opstaande palen; doch bij no. 134 hebben we een klein gebouwtje, waarschijnlijk ook een loemboeng, blijkbaar gebouwd ditmaal op steenen pijlertjes, boven voorzien van een dergelijk kapiteeltje als op foto-Van Kinsbergen no. 46, terwijl een laddertje tegen de lage deuropening aan staat; en op no. 151 ten slotte vinden we een groot huis dat niet anders als een woning kàn zijn, met een zeer duidelijk afdak („emper") aan één zijde, zoo een soort voorgalerij vormend, welke voorgalerij geschoord wordt door vierhoekige sierlijk geprofileerde pijlers, terwijl het huis zelve staat op twee zichtbare ronde steenen pilaren met weer duidelijk kapiteel waarop dunne ronde zijbalken van hout rusten, terwijl het aantal menschen dat zit onder de vrije ruimte van het huis (wat in de Soendalanden kolongan of kolong heet), het aantal lieden verzameld in de voorgalerij, de man die met een ladder daar naar de in de lucht verheven deel of huisvloer opklimt, de koeli die aan de andere zijde met een beladen pikoelan naar het huis opklimt, het buiten twijfel stellen dat we ook hier te doen hebben met een Hindoe-Javaansche woning uit ± 850 A.D. en van Midden-Java, in de lucht gebouwd op steenen pilaren. Maar dan nog: in Groeneveldt's Notes 1en druk 1880, p. 12, 2en druk 1887 p. 138, heet het van „Kaling", d.i. Mid-

---

pasanggrahan te Kakas (meer van Tondano), het residentshuis te Baram (Britsch Noord-Borneo), en de pradjoerit-kazerne te Baram alle op palen, ib. plaat 28, no. 50; pl. 33, no. 60; en pl. 34, no. 62. De Europ. woningen te Manado zijn deels paalwoningen, deels grondwoningen (Graafland, De Minahassa, I, 1898, p. 102). Zoo ziet men bij Nijland „Schetsen uit Insulinde", Utrecht 1893, een administrateurswoning in Deli tegenover p. 229, en een zendingshuis te Kwala Kapoeas (West-Borneo) tegenover p. 248 afgebeeld, de eerste op steenen neuten, de laatste op palen. Trouwens in Suriname komt precies hetzelfde voor; in de moerassige binnenlanden daar is de paalwoning bij Boschnegers en anderen zeer in zwang; en evenzeer worden nu Europeesche planters-woningen er op steenen neuten en houten palen gebouwd; zie de foto's in het Koloniaal Museum te Haarlem.

den-Java gedurende de periode 618—906 A.D., dus net uit den tijd waarvan de Boroboedoer ook getuigt: „The walls of the city are made of palisadoes; there is also a large building of two stories, covered with the bark of the gomuti palm, in this the king lives and he sits on a couch of ivory", waardoor dus Dr. Leemans' opmerking omtrent het toenmaals voorkomen op Java van aanzienlijke woningen met twee verdiepingen — d.i. beneden- en bovenverdieping — aardig bevestigd wordt; terwijl nu op Bali nog een dakbedekking met goemoeti of idjoek (Bal. doek) een bizondere gewijdheid bezit. Het latere Chineesche bericht, Groeneveldt p. 16 (142) uit de periode 960—1279 zegt van de Javaansche huizen enkel „Their houses are handsome and adorned with yellow and green tiles", dus leert ons niets ter zake. Maar hoogst belangrijk is dat andere bericht uit 1416, uit den vollen Modjopahit'schen tijd dus, bij Groeneveldt p. 46 (171): „The residence of the king (n.l. van Modjopahit) has a brick wall more than thirty feet high and more than a hundred feet long, it has a double gate and is clean and well kept. The houses inside stand high from the ground and are thirty to forty feet high; they have a floor of boards, covered with fine rattan-mats or rush-mats with patterns, on which the people sit cross-legged; for the roofs they have taken boards of hard wood, which is split and used as tiles. The dwellings of the people are covered with straw and in every house they make a store-room of masonry, three or four feet high, for stowing away their goods, and they always sit on the top of this". Wat hier van de vorstelijke woningen binnen den kraton gezegd wordt, is volkomen duidelijk: zij waren niet gelijkvloersch, doch boven den grond gebouwd; hoe, wordt helaas niet duidelijk gezegd; het bericht omtrent de woningen der gewoner lieden is minder helder; men zou zeggen dat deze huizen toenmaals hadden wat wij kelders noemen, kelders die dienst deden als goedang's. Het bericht over Java is des te belangrijker, omdat deze zelfde Chineesche bron van 1416 — de reisbeschrijving Ying-yai Shêng-lan, opgesteld door Ma Huan, een geïslamiseerden Chinees, die in 1413 met den beroemden rondreizenden gezant Chêng Ho was meegegaan naar talrijke landen buiten China — blijkbaar voortdurend aandacht schonk aan de manier van wonen in de onderscheiden landen. Van Palembang (= Koekang = Sambodja) vertelt het ons „only the houses of the chiefs stand on shore, whilst the rest of the people build their houses on rafts, which are attached to piles, so that they rise with the water and cannot be flooded" (Groeneveldt,

p. 73, of p. 197), dus in 1416 had men op de Moesi-rivier net de zelfde vlotwoningen (rakit's) van tegenwoordig; van Bandjarmasin heet het: „Many of the people make rafts of trees bound together, and build houses on the water in which they live, just as it is done at Palembang", (ib. p. 106, of p. 228), welk bericht uit de Geschiedenis van de Ming-dynastie, loopend dus over 1368—1643, weer de mededeeling van de Ying-yai Shêng-lan bevestigt, en ons leert hoe ook toen reeds rakit's bestonden op de Barito, evenals nog tegenwoordig daar, en op de rivier van Koetei, en op de Kapoeas, en in Sumatra ook op de Djambi-rivier. Maar de eigen Ying-yai Shêng-lan van 1416 vertelt verder over Samoedra, d.i. het Pasei van heden, en wel waarschijnlijk de plek die op de kaart van Dr. Snouck Hurgronje's „De Atjèhers" 1893 vooraan dl. I „Tᵉamakoeroh" heet, het Çamatora der Port. berichten uit het begin van de 16e eeuw: „The houses of the people are high from the ground and have no flooring of boards; they split up cocoa- or areca-palmtrees, which are fastened with rattan, over this they put rattan-mats and so live in them" (ib. p. 87, of p. 210); zegt verder van Lambri, hoogstwaarschijnlijk een of het Lambaroe even bewesten Kota Radja op Atjeh's Noordpunt: „The king is also a Mahomedan; his house is built high from the ground on large wooden pillars, forty feet long; the ground below has no enclosure and cows, goats and other domestic animals freely live there, whilst above a flooring and rooms are made with boards; it is very neat and clean and he lives altogether in that upper part. The houses of the people are the same as in Sumatra", (ib. p. 98, of p. 220), wat wel een prachtige beschrijving van een aanzienlijker Sumatraansche paalwoning van 1416 mag heeten; en uit datzelfde jaar heet het in diezelfde reisbeschrijving van de stad Malaka: „Their houses are built rather high and have no flooring of boards, but at a height of about four feet they make a floor of split up cocoanut-trees, which are fastened with rattan, just as if it were a sheepstye; on this floor they spread their beds and mats, on which they sit cross-legged, whilst they also eat, sleep and cook here". (ib. p. 124, of p. 244), en daarna nog vertellend over de een eeuw later door de Portugeezen goed bekend geworden „forteres", liever kraton van den vorst van Malaka: „In the city-wall are four gates, provided with watch and drum-towers; ... Inside their walls they have a second fortress of palissades, where godowns (dat zijn „goedang's") [1]) have been made and all the money and provisions are

[1]) Webster's „Unabridged Dictionary", Londen (1861), zegt ten onrechte „*Go-*

stowed away here". (ib. p. 125, of p. 245). Dit laatste, het hebben van souterrains of goedang's, dienend tot kelders voor berging van koopwaar en andere bezittingen, was in Malaka in 1511, net een eeuw later dus, zóó iets algemeens, dat niet enkel de radja maar ook de aanzienlijke kooplieden dergelijke bergplaatsen hadden; even vóór dat de eerste aanval op de stad den 24en Juli 1511 zou plaats hebben, vertelt João de Barros in zijn Dec. II, Lib. VI, aan 't eind van cap. 3; toen men in de kota besloten had den Portugeezen te weerstaan;: „En omdat door deze beslissing van te strijden, de kooplieden hun waren in gevaar zagen verloren te gaan, terwijl de radja liet bekend maken door omroepers dat niemand iets uit de stad weg zou halen: zoo leegden zij heimelijk des nachts hunne goedang's („seus gudões"), dat kelders (magazijnen, „logeas") zijn bijna beneden den beganen grond gemaakt langs de rivier heen tegen brandgevaar, waar zij hun koopwaren geborgen hadden, en langs de rivier naar boven en door de lagunen borgen zij alles in 't binnenland in hun boschtuinen (landhuizen), die zij doesoen's („duçõesˮ) noemen"; terwijl dan in 't volgend cap. en verderop nog meermalen gesproken wordt van „de goedang's van den radja, die, naar men zei, vol waren met goed".

Waar dus de Ying-yai Shêng-lan zoo vertrouwbare berichten gaf over de paalwoningen en rakit's in de andere deelen van Indonesië en de goedang's te Malaka, daar mogen we het niet zoo heel duidelijk bericht over Modjopahit door de gelijkheid van bewoordingen waarschijnlijk zoo interpreteeren: dat daar in 1416 de vorstelijke woningen nog boven den grond gebouwd waren, al is het niet duidelijk hoe dan precies; terwijl de huizen der gewone, doch in allen gevalle meer gegoede Javanen, behalve dat zij zoo goed als zeker wèl op den

---

down. [Corruption of Malay (Telinga) *gădong*, warehouse.] A warehouse. [East Indies]". Doch het woord is niet van Mal. gĕdoeng, maar van Mal. goedang en vandaar Bengali goedâm. Het woord „gudão" — hetgeen in uitspraak als bijna goedâng klinkt — is in elken Port. dict. te vinden; Michaelis Novo Diccionario etc., 2en druk, Leipzig 1891, vertaalt het goed met „(asiat.) unterirdische Magazin n.", daarbij natuurlijk steunend op de oude Port. schrijvers. Overigens konden de Mal. woorden gĕdoeng en goedang licht tot verwarring aanleiding geven, zie Klinkert Nieuw Mal. Ned. Zakwoordenboek 1892, in voc. Zelfs het voortreffelijk Wdb. van Yule en Burnell „Hobson-Jobson, being a glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases", Londen 1886, is bij „Godown" de kluts kwijt, denkt aan gĕdong en andere woorden, maar niet aan goedang, betwijfelt den uitleg van Bluteau die zijn bron blijkbaar in Barros' bovenvertaalde woorden had, en vergeet evengoed de plaats bij Groeneveldt als bij Barros.

beganen grond onmiddellijk rustten, van binnen een baksteenen opgehoogden kelder hadden, op welks bovenvlak de bewoners bij voorkeur zich neerzetten om zoo, in overeenstemming met hun nog heden aanwezige neigingen, een eind hooger te zitten dan de gewone lieden, slaven enz. die met den beganen grond genoegen moesten nemen. Dat de vorstenwoningen wèl boven den grond waren uitgebouwd, zou hiermee dan in harmonie zijn; immers zoo zaten ze nog altijd hooger dan hun onderdanen!

Maar al is het niet volstrekt zeker, waarschijnijk is het toch dat ook de vorstelijke woningen op Java toenmaals géén verdieping meer droegen, zooals in den tijd van den Boroboedoer, zooals hier en daar in de Buitenbezittingen, en zooals nu nog in Britsch-Indië. En dat in allen gevalle de verdiepingen in 1516 er in den ban waren om een typisch-Javaansche reden, dit komen we te weten door een aardig bericht van dienzelfden vertrouwbaren Barbosa, die ditmaal afwijkend van zijn gewoonte om zoo goed als negens de manier van wonen aan te geven in de door hem beschreven landen, van het „Rijk van Java" vertelt: „Zij (scil. de Javanen) hebben niets op hun hoofd; zeggende dat daar bovenop niets behoort te zijn; de ergste beleediging die zij onder elkaar kennen is dat hun iemand de hand op het hoofd legt [1]); ook maken zij geen huizen met verdieping („cazas sobradadas") om niet den een boven den ander te laten loopen". (p. 376 van den 1en druk, p. 369 van den 2en). En dit bericht wordt op zijn beurt weer een tachtig jaar later mooi bevestigd, al wordt er dan de reden niet bijgezegd, door wat er in het Holl. bericht van daar straks uit 1596 nog staat over de huizen in de kota Bantĕn: „De huysen... sijn al... / rustende op 4. 8. ofte 10. pilaren van hout / seer fray ghesneden: boven zynse met palmbladeren gedeckt / ende onder / om de koelte te genieten / heel open: ... dan hebben wel gordinen waer mede sy de selve 's nachts rond-om toe schuyven. Daer en zyn noch kamers / noch solders boven om yet op te leggen / dan hebben alleenlyc een steenen pack-huys van een stagie hoog / sonder vensters / ende met een stroyendack over-trocken: hier in bewaren sy alle hare goederen [2]). Als het brandt is ('t welcke dickmael geschiedt)

---

1) Precies deze zelfde mededeeling omtrent de gevoeligheid der Javanen voor hun hoofd, en hun gaan zonder hoofddoek, wordt uit 1416, net een eeuw vroeger dus, verteld door de meergenoemde Chin. reisbeschrijving Ying-yai Shêng-lan (Groeneveldt Notes, p. 46—47, of p. 172).

2) Dit bericht wordt ock weer nader bevestigd door het Journaal van Frank van der Does, afgedrukt bij De Jonge, waar hij uit 1596 over de stad Bantĕn

overleggen sy dese packhuysen met dicke boomen / ende daer op veel sands gestroyt / op dat het niet door en brande. De af-schutselen van hare beneden-kamers ofte vertrecken zyn panneelen gemaeckt van dicke rieten (*Bambus* genoemt) die sy klieven in platte latten". (loc. cit.). Hier hebben we dus in de half Soendaneesche, half Javaansche kota Bantĕn van dien tijd toestanden die sterk herinneren aan wat men nu nog op Bali vindt: bale's (logeer- en ontvangverblijven) alleen bestaande uit een benedenverdieping, met een galerijtje er vaak rond om heen dat van buiten slechts afgesloten is door kleurige gordijnen; maar wat verder op het erf baksteenen gĕdong's, evenzeer zonder bovenverdieping, dienst doende als bergplaatsen. Precies gelijk ook de huizen toenmaals op Java-proper nog moeten geweest zijn, gelijk de „Tweede Schipvaerd" uit 1599 ons o.a. vertelt van het slaapvertrek van den „Coninck" van Toeban, „wiens slaep-kamer mede al open was / ghelyck meest alle de huysen op *Java* sijn / om de koelte wille / ende worden met gordynen toegeschoven / als haer belieft". (Begin ende Voortgang, I, 1645, 3e stuk, p. 12).

Doch het groote onderscheid tuschen West-Java eenerzijds en eigenlijk Java met Bali anderzijds was toen reeds dat in het eerste de woningen wèl, en in de beide anderen de huizen nièt op palen rustten. Het is me wel is waar niet mogen gelukken een plaats in de oude reisverhalen aan te treffen, die dit verschil voor dien tijd in duidelijke bewoordingen aangeeft; maar uit het feit dat het niet geheel heldere bericht uit Chineesche bron van 1416 hierop reeds voor Modjopahit wijst; uit het feit dat de oudste reisbeschrijvingen in Begin ende Voortgang wel paalwoningen vermelden van West-Java, maar niets en nergens iets van dien aard vermelden omtrent Midden- en Oost-Java noch Bali; uit het feit ook dat de oudste journalen van de afgezanten der O. I. Comp. naar Mataram — De Jonge IV, nos XXV en XLV — uit de jaren 1618 en 1622 nergens vertellen van woningen op palen die zij gezien zouden hebben, al is het dan waar dat ze ook nergens zeggen „de huizen op Java zijn zóó op den grond gebouwd" of iets dergelijks; — uit dit alles mag in verband met het bekende tegenwoordige onderscheid tusschen de

---

o.a. schrijft: „haere huysen worden al van hout gemaeckt ende met cocosbladen gedeckt, sommighe hebben oock wel een vierkant van steen gebout, daersy haere speceryen ende goederen inneleggghen om well bewaert te wesen, ende sonder alsulcken steenen huys can een gemeen burgher om de waerde van een stuck van achten een geheel huys doen bouwen". (De Jonge, II, p. 334—335).

Soendaneesche en Javaansche woning geconcludeerd worden dat dit verschil waarschijnlijk in 1400 A.D., maar zeker in 1500 A.D. precies zoo was, precies zoo was dus vóór den val van Modjopahit, om de afdoende reden dat de Tĕnggĕreesche huizen, die dus zeker den oud-Javaanschen adat vertegenwoordigen van vóór den Islam, ook nièt op palen doch zóó op den grond gebouwd zijn; in scherpe tegenstelling alzoo tot de wel op palen gebouwde, en blijkbaar oud-Soendaneesche woningen der Badoewi's in Bantĕn.

Wordt dit een en ander toegestemd — en ik zou niet weten waar hier de redeneering hapert — dan geloof ik dat men de verschillende gegevens van den Boroboedoer in ± 850 A.D. af tot de komst der Hollanders op Java toe, aldus in geleidelijke volgorde kan rangschikken: bij de komst der Hindoes in grooter getale, dus zeg 700 A.D., vonden zij, die in hun eigen land òf en meestal wel leemen woningen hadden òf in vochtige streken als Bengalen waarschijnlijk ook al bamboehuizen bewoonden, beide zóó op den grond gebouwd, in het heele eiland Java een op palen bouwende bevolking. Het klimaat bleek alras niet voor leemen woningen geschikt te zijn; de soort van grond waarschijnlijk evenmin. Evenals nu nog de Europeanen in de Preanger meestal en in vele Buitenbezittingen doen, volgden zij in het eerste dit bouwen boven den grond dus na, met deze wijziging wel dat zij in de Midden-Javaansche periode, dus tot ± 930 A.D., veel natuurlijken steen tot pilaren en hooge neuten deden dienen, in plaats der Indonesische houten palen. Ook bouwde men toen, vooral de huizen van aanzienlijken en vorsten, mèt een bovenverdieping. Doch, misschien reeds bij den aanvang der Oost-Javaansche periode, misschien eerst met de opkomst van Modjopahit — hier is bij onze gebrekkige kennis van feiten niets zekers te zeggen — doch zeker reeds in ± 1400 A.D., uiterlijk 1500 A.D., waren allengs de Javaansche paalwoningen overgegaan in dat eigenaardige type van eenvoudige bamboehutten zóó op den grond gebouwd, dat wij tegenwoordig nog kennen [1]), dat zich onmiddellijk aansluit bij de

[1]) Als aardig analogon uit den tegenwoordigen tijd hoe een niet-op-palen bouwend volk een ondergeschikt wel-op-palen bouwend volk allengs brengen kan eerst tot het bouwen op lager palen, dan tot het bouwen op den grond, diene de Hollandsche invloed sinds deze eeuw in de Minahasa; Graafland schrijft van de paalwoningen daar: „Thans staan de huizen slechts *vier* tot *zeven* voet boven den grond; terwijl zij vroeger op palen stonden van *twaalf* tot *zestien* voet". (De Minahassa, I, 1898, p. 172—173) en geeft implicite als reden de meerdere veiligheid die het bouwen op hooge palen onnoodig maakte, terwijl op p. 88 aldaar ook de aardbeving van 1845 als oorzaak wordt genoemd, waarbij men echter — daar dit wel niet de eerste groote aardbeving in die streek geweest

Bengaleesche woning en bij het Chineesche, maar waarbij in dit geval alleen aan het doorwerken van Hindoe-invloed kan worden gedacht; omdat op Bali hetzij van oudsher en dus sinds de eerste directe kolonisatie uit Kalinga (Kĕling) die daar heet plaats gehad te hebben, hetzij sinds den val van Modjopahit, — ook dit punt is vooralsnog niet zekerder te stellen — precies diezelfde leemen woningen zich voordoen welke het grootste deel van Voor-Indië bezit; terwijl als zwakke uitloopers van dezen zelfden in leem werkenden Hindoeschen bouwtrant de enkele leemwoningen onder de Karo-Bataks en op enkele eilanden benoordoosten Timor moeten beschouwd worden. Dit bouwen in leem of in bamboe is hier eenvoudig een kwestie van klimaat plus een kwestie van grondaard; behalve droogte van lucht, meer dan een goed deel van Insulinde kent, is voor het bouwen van leemwoningen een leemhoudende bodem noodig. Doch wordt aan die twee eischen voldaan, dan gaan beide bouwwijzen gemakkelijk in elkaar over, zooals het voorbeeld van Bengalen in Voor-Indië bewijst, zooals ook Bali bewijst waar de van Modjopahit overgekomen Hindoejavanen zich niet bleven onderscheiden door bamboewoningen als op Java, doch integendeel den typisch-Hindoeschen bouwtrant geheel overnamen. Evenals nu dan ook nog in Spanje en Portugal de daar vaak voorkomende kleimuren (Sp. „tapia", Port. „taipa") blijvend getuigen van het overwicht dat de Berbers en andere Mauretaniërs daar vroeger gehad hebben, zoo goed als van de droogte van het klimaat en de leemhoudendheid van den bodem, zoo moeten ook de Balische leemwoningen onmiddellijk verklaard worden uit Hindoe-invloed en een overeenkomstige gesteldheid van lucht en grond als het grootste deel van Voor-Indië bezit. Terwijl, wat de Javaansche bamboewoning betreft, het vermoeden van prof. Veth op het voetspoor van Raffles: „Het is een bepaalde verbetering van dit oude type der woningen (scil. de Indonesische en Soendaneesche paalwoningen), dat de eigenlijke Javanen hunne huisjes onmiddellijk op den beganen grond oprichten, en daar dit ook algemeen in Hindostan geschiedt, kan men hier wellicht weder een spoor van Hindoeschen invloed opmerken." (Java, 1e druk, I, 1875, p. 593), nu wel zekerder en scherper geformuleerd mag. Al zijn de verschillende étapes ons nog niet goed helder, waar-

zal zijn — mag denken aan raadgevingen van 't Europ. bestuur om lager te bouwen. Daarnaast staan dan reeds inlandsche woningen in de Minahasa, zóó op den grond gebouwd naar Europeesch-Javaanschen trant. Een dergelijk verloop moet de geschiedenis van het paalhuis in de Molukken gehad hebben, gelijk verderop blijken zal.

langs de oud-Javaansche paalwoning zich moet omgezet hebben in de Modjopahit'sche bamboewoning zóó op den grond gebouwd, het feit dezer gedaanteverwisseling staat vast; voor die gedaanteverwisseling kan alleen aan Hindoe-invloed als verklaring gedacht worden; en zoo moeten dan zoowel de Balische leemwoning als de Javaansche bamboewoning van tegenwoordig in betrekkelijk jong-historischen tijd zijn ontstaan, scherp zich aldus onderscheidend van de oude Indonesische paalwoning, en de aloude cirkelronde woning zóó op den grond, gelijk wel Timor en een deel van Melanesië die het trouwst bewaard hebben.

Hier dan nog slechts een paar opgaven omtrent afbeeldingen die het een en ander voor oogen brengen. Voor de vijf hoofdvormen van de hedendaagsche Jav. woning, beginnend met het meest eenvoudig huttype, zie de afb. door Prof. Poensen in Meded. Ned. Zend. Gen. XIX, 1875, tegenover p. 101; verder die in L. Th. Mayer „Een blik in het Javaansche volksleven", Leiden, 1897, I, op p. 13, 22, 38, 42 en 50. Voor de Tĕnggĕreesche woning zóó op den grond, maar in uitgebreidheid sterk herinnerend aan de familiehuizen zooals Dajaks, Papoeas en andere op palen bouwende Indonesische stammen ze kennen, behalve den niet genoeg sprekenden lichtdruk[1]) in V. d. Lith Ned. O.-Indië, 2en druk, I, 1893, tegenover p. 144, en de zinco naar de Tĕnggĕreesche desa Ngadiwana (zuidelijk van Tosari) in Justus van Maurik „Indrukken van een „Tòtòk", Amsterdam 1897, p. 394, — het model in het Ethnogr. Mus. te Leiden en verg. Domis „De Residentie Pasoeroeang", 's-Gravenhage 1836, p. 137—138, hoewel deze nu niet weer beslist zegt dat de huizen zóó op den grond zijn gebouwd, echter zwijgt van palen, en meedeelt „de wanden zijn van planken"; ook Veth, Java 1e druk, III, 1882, p. 1012 die Domis volgt, geeft het alleen te kennen door te zwijgen van palen; een afdoende, vertrouwbare foto van een Tĕnggĕreesch familiehuis is eigenlijk nergens te vinden.

Waar hier de drie hoofdtypen van Indonesische woningen in hun waarschijnlijke historische volgorde teruggegeven zijn, blijven nog kortelijk te bespreken de vijf neventypen, waarvan drie mengingstypen, zooals men die in verschillende of in enkele gedeelten van Insulinde aanwezig kan vinden. Het zijn:

---

[1]) Het is zelfs zeer goed mogelijk dat deze plaat een paar gewone Javaansche huizen te zien geeft, met bijbehoorende loemboeng's op palen. Het is immers van Tosari; waar de Tĕnggĕreezen nog wel meer met Javanen en Madoereezen gemengd zullen zijn dan in vele andere hunner dorpen. Zie Veth loc. cit. p. 1011.

a. de *rakit's of vlot-woningen,* die reeds bij hoofdtype 3 even ter spraak kwamen. Dit internationale drijvend huis doet zich in het Oosten voor zoowel bij de Chineezen die hun woningen zóó op den grond bouwen, als in Achter-Indië en in Indonesië waar men op palen bouwt. Als vlottende stroom-woningen moeten hier natuurlijk de palen wegvallen om de stabiliteit, zijn bovendien onnoodig omdat het drijvende huis zichzelf doet rijzen of dalen. Het is om zoo te zeggen de Javaansche bamboehut op een vlot gebouwd. Men vindt ze even overvloedig bij Canton en Sjanghai, als in de Bangkok en op de Mekong of de Irawaddi, als in onzen archipel op Djambi- en Moesi-rivier of de drie groote stroomen van Borneo.

b. de *hybridische paalwoning,* zooals men die ook wel op Celebes en in de Molukken, maar toch vooral op Sumatra's Westkust aantreft; een woning heusch op palen, maar welke van buiten door bamboe- of gabagaba-wanden, dan wel door vertikaal of horizontaal aangebrachte planken aan het oog onttrokken worden, waardoor dus de leege ruimte onder het woonhuis ombouwd is, en men meenen zou dat dit zóó op den grond stond indien de opgangstrap niet, ook van verre reeds, aangaf dat het feitelijk in de lucht zweeft.

c. de *Moluksche woning,* die de merkwaardige eigenschap heeft op een zelfde eiland, ja in een zelfde kampong vaak, nu eens zóó op den grond, dan weer op palen gebouwd te zijn, zonder begrijpelijke reden voor dit verschil. De Moluksche woning zou men dan ook met recht een type van karakterloosheid kunnen noemen. Dat dit gemengde type van oudsher zóó, en dan enkel in de Molukken zóó, geweest zou zijn, is reeds a priori onaannemelijk. Doch vóór te trachten de vraag op te lossen welk woningtype er dan toch de historisch oudste moet zijn, en waarom nu juist in de tegenwoordige Molukken de paalwoning en de grondwoning zoo dooreen liggen, is het beter eerst een overzicht te geven van wat men er heden ten dage zoo al vindt.

Voor Halmahera beschikken we gelukkig over een goede studie ad hoc met afbeeldingen opgehelderd, door de Halmahera'sche specialiteit Campen in Bijdr. Kon. Inst. 4, VIII, 1884, p. 162—168; dit is te belangrijker omdat de Alfoeren van dit eiland verreweg de oorspronkelijkst begaafden nog steeds zijn van al de Molukken, gelijk bij de behandeling der Sierkunst nader zal worden aangetoond; en evenwel is ook reeds hier de vermenging van grondwoning met paalwoning verbijsterend. Campen toch onderscheidt er vier woningtypen, naar plaatsen op Noord-Halmahera alle genoemd, doch over

het heele eiland verspreid; twee van deze vier, het type van Galela (achthoekig grondvlak) en dat van het nabijgelegen Toebaroe (rechthoekig grondvlak) staan zóó op den grond; maar de twee andere typen, beide met rechthoekig grondvlak, dat van Kaoe en dat van Sahoe, staan beide op palen, bij het eerste hooger dan bij het tweede; doch deze twee klassen van grondwoning en paalwoning „zijn echter niet een bepaalde eigenaardigheid van verschillende stammen, want men vindt ze over geheel Hale-ma-hera, soms zelfs in één en hetzelfde dorp bij elkaâr, zonder dat daarvoor eenige aanleidende oorzaak bestaat". (Campen, loc. cit. p. 162). Al dadelijk denkt men daarbij toch aan den grooten invloed van Ternate en Tidore reeds in den tijd der Portugeezen op Galela en omgeving, aan de tegenwoordige grondwoningen op Ternate en Tidore, en aan enkele feiten die het waarschijnlijk maken dat óók in ander opzicht Galela, Toebaroe, Tobello en daaromtrent meer Ternate en Tidore hebben nagevolgd, dan het meer onafhankelijk gebleken Kaoe en Sahoe [1]).

Voor de verdere Molukken moet men terecht bij losse mededeelingen van verschillende schrijvers, en dan vooral bij Riedel, die in zijn „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", 's-Gravenhage 1886, een dergelijke streng-systematische compilatie gaf voor de vroegere „groote Oost", als Meinicke op ruimer veld bijeenbracht voor Melanesië en Polynesië. De huizen op Ternate, Tidore, Batjan, dus de oude Molukken-proper, zijn op den vlakken grond gebouwd; zie voor Ternate o.a. A. R. Wallace, Insulinde, vert. door prof. Veth, 1871, II, p. 3, De Clercq „Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate", Leiden 1890, p. 19 juncto p. 45, en vooral de afbeelding van een Ternataansche grondwoning, geheel en al in den trant van een Javaansche, in Kükenthal „Im Malayischen Archi-

[1]) Zoo schrijft Campen loc. cit. p. 165: „De Alfoersche dorpen, die dikwijls niet meer dan vier à vijf groote huizen tellen, bestaan soms uit een groot plein van vierkante of langwerpig vierkante gedaante: Kau, Sahoe, enz., waaromheen de huizen gebouwd zijn, soms echter slechts uit een breede straat met huizen aan weerszijden, Tobello, Galella, enz." Dit alles ziet enkel op Halmahera. Maar het straks in den tekst te geven Port. getuigenis van 1569 bewijst dat deze bouw van huizen om een groot plein de algemeene oud-Alfoersche is, en dat het bouwen van huizen langs breede straten eerst door Ternatanen en Tidoreezen moet zijn afgezien van de Hollanders, en toen door de Alfoeren van Noord-Oost-Halmahera weer van Ternatanen en Tidoreezen. De „saboea's" op Halmahera staan nog algemeen midden in het dorp, hoe dit dan ook gebouwd zij. (Campen, loc. cit.); hetzelfde soort gewijd gemeentehuis heet in het Ambon'sche „baileo".

pel", Franfort a/M, 1896, plaat 4 no. 7; voor Tidore De Clercq op. cit. p. 70; voor Batjan het niet-vermelden van paalwoningen door Kükenthal, op. cit. p. 224—226, noch door Bleeker in zijn „Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel in 1855", Batavia 1856, I, p. 239. Op Ambon en de Oeliasers staan de huizen zóó op den grond; deels zelfs op steenen vloeren of plinten, wat aan het huistype op Fidji en in Polynesië zou herinneren; deels, en wel de aanzienlijkste, met tot op een paar voet opgetrokken steenen muren waarop dan verder een omwanding van gaba-gaba, terwijl de vloer gepleisterd wordt, de zoogenaamde „roemah fondament", zie Meded. Ned. Zend. Gen. XVIII, 1874, p. 126; Van Hoëvell „Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliassers", Dordrecht 1875, p. 27 noot; Kol. Versl. 1892, Bijlage C, verslag van Amboina p. 3; Riedel op. cit. p. 63 met plaat VII, no. 6; en zie de afbeeldingen bij Prof. Martin „Reisen in den Molukken, in Ambon, den Uliassern, Seran (Ceram) und Buru", Leiden 1894, plaat IV en IX, no. 2. Op Ceram wisselen grondwoning en paalwoning elkaar af, zie naast het getuigenis van Van Hoëvell loc. cit., Riedel op. cit. p. 120 en plaat XVI, no. 1, en vooral de afbeeldingen bij Martin, plaat IX no. 1, XIV, XV, XVI, XVII, waar de paalwoningen toch in de meerderheid zijn. Op Boeroe schijnen integendeel meer grondwoningen dan paalwoningen voor te komen, zie naast Riedel p. 11—12 met plaat I, no. 1 en Wallace, op. cit. II, p. 137, weer met name de afbeelding bij Martin, plaat XXXIII nos. 1 en 2, XXXVII no. 1, XXXVIII, XLIII nos. 1—3, XLIV en XLVIII. Volgens Riedel p. 160 met plaat XIX nos. 1—2 en XX no. 1 staan verder op de Ceram-Laoet en Gorong-eilanden de huizen op palen, terwijl enkele hoofdenwoningen van steen zijn en gebouwd op de Moluksche wijze, d.i. dus zóó op den grond. Op de Watoebeloe-eilanden staan de woningen op palen (Riedel, p. 201). Op de Kei-eilanden op palen (ib. p. 225, met plaat XXIV no. 7), waarnaast men vergelijke de lichtdrukken van paalhuizen op Groot-Kei bij Pleyte „Ethnographische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden", Leiden 1893, plaat XXV no. 2, plaat XXXIII no. 1 en XXXIV no. 1. Op de Aroe-eilanden staan de huizen der Alfoeren op palen, enkele huizen van Mohammedanen en Christenen hebben evenals in Ambon en de Oeliasers halve steenen muren met planken omwanding (Riedel, p. 255). In de Tanimbar- of Timorlaoet-eil. staan de huizen op hooge palen (ib., p. 285—286); op de Babar-eil. op palen, maar zijn van hout en planken gebouwd (p. 342); op de Loeang- en Sermata-eil. deels op palen, deels op den grond

(p. 317); op Leti, Moa en Lakor staan de huizen of op palen, of zóó op den grond (p. 379 met plaat XXXVI, nos. 1 en 2); op het onder het woningtype sub 3o. reeds genoemde Kisser (Kisar) staan ze deels op palen, deels op den grond en dan met de muren tot een halven meter van kleiaarde opgetrokken (p. 422 en plaat XXXVIII, no. 12); op Wetter (Wetar) eindelijk staan de huizen op palen (p. 443 en plaat XLI, no. 8).

Als hoofdindruk mag hieruit opgemaakt dat, met daarlating van het vroeger door Coen ontvolkte Banda, de paalwoning in de Molukken nog vrij veel voorkomt, alleen op Ambon, Oeliasers, Ternate, Tidore, voorgoed plaats heeft gemaakt voor de zóó op den grond gebouwde woning, maar op de om de Zuid loopende eilanden tot vlak bij Timor toe verre de meerderheid heeft. Dat er overigens in plaats van bamboe-wanden zeer veel gaba-gaba en planken omwandingen voorkomen, evenals nipa-wanden (atap, kadoe), is van de Molukken bekend; planken omwandingen komen trouwens ook veel voor in de Padangsche Bovenlanden, en straks zal aangetoond dat men ze in 1521 reeds veel op Cebú en in de kota Broenei vond, dus dat ze zeker oud zijn. De steenen muren daarentegen moeten tot een veel jonger tijdperk der Molukken gebracht worden.

De historische getuigenissen omtrent de Moluksche woningen beginnen helaas vrij laat, zijn schaarsch, en bovendien niet volkomen met mekaar in overeenstemming. De Chineesche berichten, bij Groeneveldt vertaald, zwijgen hier; behalve even het noemen van den naam in de periode 618—906 A.D. (Notes p. 58 of p. 183), brengen zij de Molukken eerst heusch ter spraak in de historie der Mingdynastie, dus na de komst der Portugeezen en Hollanders, zonder van den huisbouw te reppen (ib. p. 117—119 of p. 238). Het oudste, tevens zeer betrouwbare bericht, is van 1521 uit de beschrijving die de reisgenoot van Magalhães, de scherpzinnige Italiaan Pigafetta, van de eerste wereldomzeiling opstelde toen hij in 1522 te Sevilla terug was, steunend op dagelijksche aanteekeningen gedurende die reis gemaakt. In zijn „Relazione sul primo viaggio intorno al globo", ed. Andrea da Mosta, Rome 1894, vertelt hij achtereenvolgens van Noord-Mindanao „toen gingen wij naar het paleis van den radja, hetgeen gemaakt was als een belt van hooi, bedekt met bladen van pisang („figaro") en palm; het was gebouwd op dikke palen, hoog van den grond, zoodat men er naar toe moest met ladders" (p. 72); dan van Cebú: „de huizen zijn van houten planken en van bamboe, gebouwd op dikke palen, hoog van den grond, zoodat men er binnen

moest gaan met ladders, en hebben kamers als bij ons; onder de huizen houden ze de varkens, geiten en kippen" (p. 76); dan van de kota Broenei: „de stad is heelemaal in zout water gevestigd, behalve het huis van den koning en eenige van wat aanzienlijken... de huizen zijn heel van hout, gebouwd op dikke palen, hoog van den grond; als de zee wast, gaan de vrouwen in schuitjes over het terrein en verkoopen levensbehoeften" (p. 87);[1]) en dan van Tidore waar ze een 1½ maand bleven: „de huizen van deze volken zijn gemaakt als de andere, maar niet zoo hoog van den grond, en worden omgeven door bamboe, in den trant van een heg" (p. 96). Derhalve: in 1521 hadden de eigenlijke Molukken (Ternate, Tidore, Motir, Makjan, Batjan) met Halmahera er bij, nog de paalwoning als gewoon huistype, al dan niet met die eigenaardige wijziging die sub b de „hybridische paalwoning" werd genoemd; en waarbij alleen de Moluksche woning op lager palen stond, de Ceboe'sche en Broenei'sche van houten planken waren, en de Noord-Mindanao'sche iets moet vertoond hebben als de tegenwoordige huizen op Noord-Nias. Een ander bericht, in 1522 over deze zelfde reis om de wereld door Magalhães en d'Elcano, samengesteld in Spanje door iemand die zelf niet mee was geweest doch de zeelieden van den tocht had uitgevraagd, mag als veel minder vertrouwbaar nauwelijks in aanmerking komen; Maximilianus Transsilvanus schreef d.d. 5 Oct. 1522 aan zijn vleeschelijken vader, den kardinaal van Salzburg, o.a. over Broenei: „de huizen die zij hebben zijn armelijk, geelachtig, gemaakt van aarde en hout en gedekt deels met stroo deels met palmbladen" (Navarrete, Coleccion de los viages etc. Madrid, dl. IV, 1837, p. 276),[2]) een bericht dat zóó niet waar kàn zijn; terwijl hij er enkel van Tidore de nietszeggende zinsnede neerschrijft: „de huizen die zij hebben zijn als hutten, erg laag en armelijk" (ib. p. 279). Barros

[1]) Precies zooals Pigafetta in 1521 de kota Broenei beschrijft, precies zoo is ze nog heden ten dage: een stad niet bij, maar in het zeewater op palen gebouwd, boven vloedpeil! Zie de leerrijke afbeeldingen in W. J. Clutterbuck „About Ceylon and Borneo", Londen 1891, p. 209, 211 en tegenover p. 217, alsmede den tekst over deze waterstad, p. 208—222.

[2]) De Ital. tekst van dezen brief by Ramusio Delle navigationi et viaggi etc. I (1en druk, Venetië 1550) zegt op fo. 388 recto niet geheel hetzelfde, maar: „Hun huizen zijn klein, gemaakt van hout, en van aarde en deels van steenen, bedekt met palmbladen". De Lat. tekst van dezen brief die het eerst te Keulen in Januari 1523 verscheen „De Moluccis insulis etc.", daarna o.a. herdrukt in Simon Grynaeus „Novus Orbis regionum etc." Bazel 1555, zegt op fol. 532: „Ze hebben kleine huizen, uit hout en aarde gebouwd, deels door kalk, deels door palmbladen gedekt", blijkbaar een lichte wijziging van den Italiaanschen.

in zijn beschrijving der Molukken, lib. V, cap. 5 van de 3e Decade (1en druk, Lissabon 1563), welke teruggaat tot den jare 1522 toen de Portugeezen zich voorgoed op Ternate kwamen vestigen, zegt niets van den huisbouw. En de anders zoozeer vertrouwbare Castanheda, die lange jaren in Voor-Indië was, doch nooit te Malaka of elders in onzen Archipel, geeft in het VIe Boek van zijn „Historia da India" (1en druk, Coimbra 1554), onder cap. 11 een beschrijving van de vijf Moluksche eilanden waarin deze zonderlinge mededeeling: „De huizen zijn van muren van aarde, gedekt met palmblad, alleen de mĕsigit's zijn van steen", terwijl hij even daarvóór ook al van Banda gezegd had in cap. 5: „De negorijen zijn van aarden huizen („casas terreas") [1], gedekt met palmblad"; zoodat, als we deze berichten, die evenzeer tot de definitieve vestiging der Portugeezen in de Molukken teruggaan, wilden gelooven, de huizen daar en op Banda in 1522 zouden zijn geweest zooals we ze nu van Bali kennen. Doch dit mag ten minste voor Ternate verworpen, zoowel met het oog op de heldere mededeelingen van Pigafetta in 1521, als wegens een evenzeer ondubbelzinnig getuigenis van een Portugees uit 1569, die zelf jarenlang op Ternate had doorgebracht en er nog verblijf hield toen hij zijn getuigenis neerschreef.

Gabriel Rebello toch getuigt in zijn „Memorie over Moluksche Zaken", welke achteraan het genoemde jaartal draagt, en waar in de voorrede wordt gezegd hoe hij al een eerste, onvollediger redactie van zijn stuk indertijd in handen had gesteld van den (in 1561) afgetreden Gouverneur van Port. Indië, D. Constantino (de Bragança), het volgende van de woningen op Ternate en de verdere Molukken: „het algemeen der huizen zal weinig meer dan twee vadem lang, en omtrent anderhalf breed zijn, laag als graftomben, en met twee dakwanden, gedekt door nipa-bladen, welke bladen lang duren en slecht branden; ze zijn van hout, zonder spijkers saamgehecht; ieder (huis) op vier palen, naar binnen toegeneigd, als pooten van een bank; zij klimmen er op langs een bamboetrap die naar boven geheschen kan, van wege de oorlogen; de vloeren zijn van saamgebonden, goedbewerkte bamboe, en evenzoo die van de openbare baileo's („baileos publicos") die zij op ruime pleinen hebben" (p. 161 in Collecção de Noticias etc., dl. VI, Lissabon 1856).

---

[1]) Er moet echter op gelet dat „casas terreas" in het Port. óók beteekent: „huizen zóó op den grond gebouwd, zonder vloer, en alleen met een benedenverdieping". Doch beide opvattingen loochenen dan toch het bestaan van paalwoningen toenmaals op Banda.

De dan volgende berichten der eerste Hollanders laten ons even wijs; van Ternate in 1599 wordt enkel getuigd „De huysen zijnder meest van riet / doch sommighe oock van hout. De tempel is mede van hout". (Begin ende Voortgang, I, 1645, 3e stuk, p. 32), terwijl het nog in den later toegevoegden „Inwerp" heet van datzelfde Ternate: „Hare Huysen timmeren sy door hare slaven van hout ende riet / sonder eenighe andere stoffe daer toe te behoeven / jae niet soo veel als een naghel van yser" (ib. p. 39—40), iets wat het zeggen van Rebello in herinnering brengt; maar toch is het wel zonderling dat in de begeleidende kopergravures van datzelfde 3e stuk in 't 1e deel van Begin ende Voortgang op de platen nos. 13 en 14 Ternataansche woningen te zien zijn op lage palen, terwijl de platen nos. 17 en 19 Bandaneesche woningen van planken en zóó op den grond gebouwd heeten af te beelden; heeten af te beelden, want men weet welk een speelruimte er werd gelaten aan de fantasie van den in Holland werkenden plaatsnijder [1]). Doch alles toch bijeengenomen mag met hooge waarschijnlijkheid worden beweerd: dat evenals de Molukken nog geheel vallen binnen het gebied waar de Maleisch-Polynesische termen voor padi en bĕras in regelmatige klankwijziging zich voordoen, óók de paalwoning de oorspronkelijke huisvorm moet geweest zijn zelfs op die eilanden welke nu grondwoningen hebben als Ternate, Ambon, de Oeliasers, en Banda; terwijl evenzeer op eilanden als Halmahera en andere waar de grondwoning naast de paalwoning voorkomt, de paalwoning de *historisch-oudste* is, gelijk nu ook nog de Sawai barat, d.i. de oorspronkelijke Alfoerenstam op Z.O. Halmahera bij Koje, hun huizen op hooge palen bouwen (Kükenthal, op. cit. p. 109—110 en verg. p. 91—92), en het Kaoe'sche en Sahoe'sche type op palen niet den Ternataanschen invloed zoo ondervond als Galela en omgeving dat deed.

Wàárdoor het gemengde type zich zoo veelvuldig juist in de Molukken voordoet, is overigens gemakkelijk te begrijpen. Van oudsher waren de Specerij-eilanden het beloofde land voor allerlei soort zeevaarders, eerst wel alleen Javanen, toen ook Maleiers, Boegineezen en Makassaren, dan Chineezen, toen

[1]) De uit 1605 dateerende „corte beschrivinge van de Molucken" afgedrukt bij De Jonge, Opkomst, III, p. 198—200 zegt niets van de Moluksche huizen. Urdaneta, die van 1527 tot begin 1535 in de Molukken was, zwijgt er evenzeer over in zijn rapport dd. Valladolid, 26 Febr. 1537 aan Karel V, hierna in de volgende noot nog te noemen. Ook Oviedo, die weer Urdaneta als voornamelijk zegsman had voor de Molukken, zegt er niets van in zijn voor het eerst in 1557 te Valladolid verschenen 20e Boek van zijn „Natural e general historia de las Indias".

Portugeezen en Spanjaarden, eindelijk de Hollanders. Geen deel van Insulinde heeft zoozeer het toevloeien gekend van meerbegaafde Indonesiërs en buitenlanders naar een van nature rijke eilandengroep, bewoond door inlanders van minder weerstandsvermogen. In den Modjopahit'schen tijd onder Javaansche suprematie, dan voorgoed onder het juk gebracht door Portugeezen, eindelijk onder het overwicht gekomen van ons zelven, hebben de bewoners der Molukken hun weelde aan kruidnagelen, noot en foelie geboet met het verlies van alle zelfstandigheid, verspreid als zij bovendien waren over tal van eilanden, van welke de kleinste juist de rijkste waren. Evenals het Maleisch der Molukken een mixtum compositum is geworden van inheemsche en uitlandsche elementen, heeft er de bevolking veel van het eigene prijsgegeven voor vreemden inbreng. Nergens ook heeft in onze bezittingen de Christelijke zending zoo lang en zoo diep ingewerkt als hier. Welken beslissenden invloed deze alleen reeds hebben kan blijkt uit het voorbeeld van de pas sinds een halve eeuw algemeen gekerstende Minahasa, waar de bevolking den op Celebes thuishoorenden paalbouw voor een deel verlaten heeft en nu al mede grondwoningen bouwt; evenals in Melanesië de Santa-Cruz-eilanders (Codrington, The Melanesians, Oxford 1891, p. 301) en in Polynesië de lieden van Rarotonga (Meinicke, Die Inseln des Stillen Oceans, Leipzig, II, 1876, p. 144) onder den invloed der zending, die daar nauwelijks een eeuw werkt, hun ouden woontrant hebben nagelaten. De Modjopahit'sche Javanen nu, bouwden zeker grondwoningen; de mogelijkheid bestaat dus dat zij met name op Banda, wat het dichtste bij lag, en op Ambon waarvan Urdaneta in 1537 getuigde dat men het ook „Yaba" noemde [1]), reeds

---

[1]) „Tusschen de Molukken en Banda liggen de eilanden van Ambon, en met anderen naam noemen de Indiërs (die) Yaba:" Navarrete, Coleccion de los Viages etc. dl. V, Madrid 1837, p. 435; en verg. Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 4, III, 1879, p. 22. Urdaneta was 1527 tot begin 1535, acht volle jaren, op Tidore en Halmahera geweest, had ook een reis gedaan naar Zuidoost-Celebes. Verg. wat Valentijn in zijn „Ambonsche Zaaken" (dl. II, 1724, 2e Stuk) op fol. 2—6 zegt over de bloedverwanten van den „Koning van Toeban, op Java", die de tweeden waren welke zich op het toen nog onbewoonde Hitoe kwamen nederzetten (de eerste was een van Ceram dan wel van Ceilon); over het poeloe Toeban (of Pombo) bij, en de negorij Toeban op Manipa; en over den vierden kolonist op Hitoe, een Goram'mer, welke laaste „Pati Toeban" werd genoemd sinds hij in 1510 A. D. naar Toeban op Java was gevaren en vandaar voor het eerst den Islam naar Ambon had mee teruggebracht; over welken Pati Toeban Valentijn nog uitvoeriger spreekt in zijn Deel III, 1726, 1e Stuk, fol. 19—20. Verg. ook bij Valentijn, IIe Deel, 1e Stuk, fol. 99 het „Ajer Madjapahit" tusschen Hitoe Lama en Roemah Tiga („Hoekonaloe, of de drie huisen"). En

vóór de komst der Portugeezen hun huistype ingang deden vinden; en dat het straks aangehaalde getuigenis van Castanheda over het Banda van 1522 nog niet zoo heel ongeloofwaardig hoeft te zijn. Ook de Portugeezen bouwden zóó op den grond; de oude Hollanders evenzeer; geen van beiden hadden de neiging van tegenwoordige Europeanen in de Preanger-binnenlanden om den paalbouw, zij het gewijzigd, over te nemen, te meer daar zij toch nergens in het eigenlijke binnenland zich vestigden, maar op versterkte comptoiren bijeen bleven.

Het laatst moet wel de ommekeer van inlandsche paalwoning in inlandsche grondwoning op Ternate en Tidore hebben plaats gehad; maar toen dit ook daar tusschen 1600 en 1700 geschied was, moeten het de Ternatanen, Tidoreezen, Amboineezen en Bandaneezen geweest zijn die de grondwoning weer verbreidden op de verschillende eilandengroepen die min of meer onder hùn suprematie stonden, van Halmahera af, over Ceram en Westelijk Nieuw-Guinea, tot aan de onmiddellijk bij Timor aansluitende eilanden; er zoo den toestand scheppend van tegenwoordig, waarbij de paalwoning nog altijd in de meerderheid is gebleven.

Als Valentijn meer op dit punt gelet had, en dus duidelijk gesproken, dan zouden we over dien ommekeer welke met name op Ternate en Tidore tusschen 1600 en 1700 moet hebben plaats gevonden, meer zekers weten. Nu moeten we ons voor deze beide eilanden, waar men in 1569 nog zeker paalwoningen algemeen had, tevreden stellen met waarschijnlijkheids-redeneering. Over Banda, waar Valentijn van Aug. 1687—Mei 1688 predikant was, is hij duidelijk genoeg, en heet het in zijn IIIe Deel, 2e Stuk, 1726, fol. 4: „Alle de huizen op Neira zijn door de bank van zeesteen gebouwt, die met kalk, die zij daar overvloedig zelf branden, zeer wel vast gezet, bestreken, en gewit zijn; doch zij hebben alle, uit vreeze der aardbeving, maar eene verdieping, en zijn met Atap (weinige uitgezondert) gedekt. De vloeren dezer huizen maaken zij veel van zuiker, en kalk, die wel doortreden en gemengt is, welke zij, wel gelegt en glad gestreken, laaten droogen, die dan zeer wel na graauw marmer gelijkt, en zeer effen en gelijk is". En voor wie meenen mocht dat

vergelijk hiermee nu weer wat de in ± 1800 geredigeerde maar tot oudere bronnen teruggaande Sĕrat Kaṇḍa in Brandes, Pararaton 1896, op p. 189 vertelt omtrent den Dipati van Toeban, den vader van den in 1217 Çaka = 1295 A. D. tegen Modjopahit opgestanen Rangga Lawe (ib. p. 106—107), welke Dipati in ± 1240 Çaka op Bali'schen bodem zou onderworpen hebben o.a. de „koningen van.... Tarnate, Baṇḍan, Ambon,....".

hier enkel de Europeesche huizen bedoeld zijn, volgt dan nog op fol. 6 over de negorij Lontoor: „hoewel men er ook steene wooningen heeft, zoo zijn het, eenige weinige uitgezondert, in vergelijking van die van Neira, zeer slegte huiskens". Er kan hier nauwelijks meer aan paalwoningen gedacht, te minder omdat Valentijn nog wat verder, op fol. 39, van de Kei-eilanden juist vertelt: „Hunne huizen zijn van Gabba Gabba gemaakt, met Atap gedekt, en drie of vier voeten van de aarde op stutten, en zomtijds wel op klippen aan de zeekant, of langs strand, gezet". Waarbij echter het ongezouten getuigenis van Valentijn over den oorsprong der toenmalige Bandaneezen niet vergeten mag: „dat het een mengelmoes en slaavengebroed uit allerlei Natien is", zoodat de toestand op Banda minder gewichtig blijft.

Over Ambon had Valentijn, die er veertien jaar gestaan heeft, nog veel duidelijker kunnen spreken; toch zegt hij in deel II, 1724, 1e Stuk, fol. 166 alleen dit van „Hun Huysen.": „Wat nu de Huisen, en Wooningen der Amboineesen belangt, die zijn door de bank zeer slecht. Zommige Groote, en vermoogende onder hen, hebben Planke-Huisen, die goed zijn; dog de meeste Huisen zijn van Gabba Gabba (zijnde zekere takken van den Sagoe-boom, die een zeer gladde en blinkende schors hebben) gemaakt; . . . Ook zijn al hunne Huisen maar van eene verdieping, en in verscheiden beneden-vertrekken verdeelt", waarbij we toch ook moeilijk nog aan paalwoningen kunnen denken; terwijl de beschrijving van zijn eigen huis op Ambon, als type der Hollandsche woningen daar, fol. 128—129, afdoende getuigt dat deze zeer zeker zóó op den grond waren gebouwd.

Maar vooral over Ternate en Tidore had Valentijn — die hier trouwens nooit persoonlijk geweest is — wel wat beters mogen meedeelen dan de ingewikkelde ellenlange zinsnede waarin hij „Hunne huizen, en huisraad" beschrijft; in zijn deel I, 1724, 2e Stuk, fol. 20 dan, heet het van de Ternatanen: „Met huisraad zijn zij ook niet gewoon zich te overladen; want gelijk hunne huizen meest zeer slegt, en maar van Sagoe-takken, of Gabba Gabba, of wel van Bamboezen, die zij weten te splijten, en dan met mist en kalk te bestrijken, en die weinig van hout gemaakt zijn, verder van weinig vensters met Rotang raamen, en ook wel maar oopen, ook van weinig vertrekken, benedens gronds, en zelden boven voorzien, ten ware, zo een enkel huis, en maar met Atap, of aan een genaaide Cocos- of Klappersbladen ('t geen zij egter zeer digt weten te doen) gedekt zijn, alzo zijn zij zelden gewoon, die veel te sluiten, om dat zij niet veel te steelen hebben, en hunne schatten, zo zij al iets meer, als een ander

hebben, in de aarde[1]), of meest in 't gebergte (gelijk de gewoonte is van veel Oosterlingen) te begraven". De waarschijnlijkheid is echter ook hier dat niet aan paalwoningen meer mag gedacht worden; en dat wel voornamelijk omdat elders Valentijn zeer duidelijk van op palen gebouwde huizen spreekt; behalve wat daarnet al aangehaald werd over de Kei-eilanden, zegt hij in zijn beschrijving van de stad Makasser: „De stadt is maar een gering open nest, bestaande uit eenige slegte Macassaarze huizen, die gemeenelijk op staaken, eenige voeten van de grond, of in de hoogte verheven, staan"[2]) (dl. III, 1726, 2e Stuk, fol. 138). Van de kota Atjeh zegt hij: „en alle de huizen (die door de bank maar licht van bamboezen of riet opgeslagen, en met calappus-bladen gedekt zijn) staan wel 4, 5, of 6 voeten verheven, en op staken gebouwt, en zelfs ook eenige steene gebouwen, omdat de Rivier in den regen-tijd, en bij zware afwatering, het geheele land daar omtrent onder water zet, en wel een of tweemaal 's jaars zeer verre over haar oevers henen stroomd[3]). Een van de voornaamste gebouwen in de zelve is 't Paleis van den Koning...

[1]) Verg. hiermee wat Valentijn van de Amboineezen in deel II, 1724, 1e Stuk, fol. 151 zegt: „Hunne schatten zijn zij gewoon, niet in kisten, of kasten, maar in en onder de aarde te bewaren". Dit herinnert op zijn beurt weer aan de gemetselde goedang's die we van 1400—1600 aanwezig vonden in Modjopahit, te Malaka, en te Bantĕn.

[2]) Hoe juist in het Maleisch van Ternate „roemah mangkasar" is komen te beteekenen „eene lage woning met den beganen grond gelijk, zonder ophooging of metselwerk." (Zie De Clercq, Het Maleisch der Molukken, Batavia, 1876, onder „Mangkâsar"), is mij een raadsel. Misschien omdat in de „kampong der Makassaren" te Ternate de huizen zóó op den grond zijn gebouwd, gelijk blijkt uit de foto-afbeelding bij Dr. W. Kükenthal „Im Malayischen Archipel", Frankfort a/M. 1896, plaat 6 No. 10?

[3]) Hier heeft men geheel ongevraagd bij Valentijn de verklaring der Atjeh'sche paalwoning als riviervloeds-woning! Men vergelijke hiermee wat dezelfde Valentijn in zijn beschrijving van *Kambodja* zegt, dl. III, 1726, 3e Stuk, fol. 38: „Het is in zich zelven een schoon vrugtbaar land, dat overvloed heeft van Rijst, Slaven, etc..... Doch het is meest onbewoond, en 't heeft veel Kreeken, Rivieren, stilstaande en loopende Wateren, alle de welke haaren oorspronk uit een binnen-Meir hebben, dat zoo veel waters van zich geeft, dat niet alleen de Japansche Rivier, die tamelijk wijd is, maar ook de Matsiaansche, en de rivier van Cambodie, sich krommende om de Oost, al haar water zeer gemakkelijk konnen verswelgen, gelijk ook de zelve omtrent de maand Augustus voornamelijk wel 8, 9, ja 12 en meer voeten hoog komen zwellen, wanneer zij niet alleen de boorden hier en daar, maar zelf ook het geheel land alom blank zetten". Dat „meest onbewoond" zijn van Kambodja moet Valentijn-zelf maar verantwoorden, waar hij toch van „overvloed" spreekt van rijst, slaven, etc., en men daarbij denkt aan het machtige Khmer'sche rijk van weleer. Camões in zijn hiervóór in een noot gegeven strofe over Kambodja sprak van overstroomingen daar „in den zomer"; Valentijn zegt „omtrent de maand Augustus".

Het gansch gebouw rust op houte pilaaren, van de welke er zommige zeer sierlijk met beeldwerk versierd zijn. Het is vrij groot in zijnen omtrek, dog zeer slegt, schoon meest van steen gebouwt, ... Het is van buiten nog met een staketzel van pallissaden bezet", (dl. V, 1726, 2e Stuk, fol. 4), zoodat hij hier zelfs van steenen gebouwen op houten palen spreekt. Waar hij zóó duidelijk over paalwoningen weet te schrijven, is het haast onaannemelijk dat hij dit bij Ternate vergeten zou hebben, als men ze daar toen nog gehad had; en het eenige wat deze conclusie verzwakt is, dat hij bij zijn beschrijving van de stad Bantĕn, waar hij begin 1694 één etmaal aan land was geweest en de plaats had bezichtigd, niets verder van de huizen zegt dan „elendige Huyzen, meest van Bamboezen, met Kalk geplaisterd, en met Atap gedekt" (deel IV, 1726, 3e Stuk, Uyt- en T'huys-reyze, fol. 126; en iets dergelijks in zijn „Beschrijvinge van Bantam", in deel IV, 1e Stuk, fol. 215), zònder dus te reppen van de paalwoningen die hij er toch gezien moet hebben. Terwijl hij toch in diezelfde Uyt- en T'huys-reyze nog wel spreekt van de drie weken die hij in Maart 1686, nog kersversch uit Holland, te Djapara doorbracht, en o.a. vertelt van een „'s Compagnies Thuyn, een mijl of twee van de Logie gelegen", waar 's nachts twee juffers van zijn gezelschap waren blijven slapen „in die Thuyn in een Planken Huys, vrij verheven op Palen staande", (ib. fol. 108), op welke bladzijde men dan ook dat Djapara'sch buitenhuis op palen kan afgebeeld zien. Maar toch, alles samengenomen, is het zooal niet geheel dan toch zoo goed als zeker dat in Valentijn's tijd, dus in ± 1700, op de vijf Moluksche eilanden, vooral Ternate en Tidore, de paalwoning tot grondwoning was geworden. Hiermee strijdt niet dat Valentijn bij 't beschrijven van het paleis van den Sultan van Ternate in deel I, 1724, 2e Stuk, fol. 364, moet zeggen „na 't welk men met twaalf, of veertien steene trappen opklimt", omdat deze kraton evenals nu nog (zie De Clercq, Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate, Leiden 1890, p. 26) tegen de helling van een heuvel was aangebouwd, waardoor de voorgalerij wel op palen moest staan, en waarheen men tegenwoordig „langs een steenen stoep van 34 treden" opklimt.

d. de *Mĕnangkabau'sche woning*, onmiddellijk te herkennen aan de als hoornen van een buffel spits naar boven uitloopende nokeinden van het dak, ten gevolge waarvan de beide dakvlakken, aldus samenkomend, een zij-aanzicht geven dat levendig herinnert aan het desgelijks gekromd en opgewipt oploopen der zijgevels van Chineesche huizen, en Chineesche en Siameesche, ook Birmaansche tempels uit

den jongeren tijd. Wat de beteekenis mag zijn dezer in ons Indië zeldzame daklijn, blijft een raadsel; men spreekt van een toespeling op den naamsoorsprong van Měnangkabau, waarvolgens een karbouw, kampdier van veroveringszuchtige Javanen, in de Padangsche Landen zou overwonnen zijn geworden door het buffelkalf dat het goed recht der eigen bevolking had te verdedigen (verg. o.a. Brandes, Pararaton 1896, p. 129 en noot 4); men fabelt van een toespeling op den in de legenden der Měnangkabau'sche Maleiers een hoogen rol spelenden Iskanděr, Alexander den Groote, bijgenaamdd Dzoelkarnaïn, den Tweehoornige; men kan desnoods ook beweren dat het Měnangkabau'sche huis zou te vergelijken zijn met een prauwtype op palen gezet, dus als een ouderwetsche, ietwat jonk-achtige prauw, met hoog oploopende voor- en achterplecht. Wat hiervan waar kan zijn, is lastig te zeggen. Het ongeluk wil vooral dat de beschrijvingen der Měnangkabau'sche woning zooals ze nu is, niet verder terug gaan dan de tweede helft van deze eeuw, sinds we de Padangsche Bovenlanden nauwkeuriger leerden kennen en er nauwkeuriger ook beschreven wordt. Zelfs in den laatsten druk, Londen 1811, van Marsden's „History of Sumatra", wordt noch onder de rubriek „Buildings" op p. 56—59, noch bij de speciale behandeling van Měnangkabau op p. 325—352, iets gezegd van dezen eigenaardigen dakvorm. Dat Valentijn in zijn zeer oppervlakkig overzicht van „Maningcabo", in dl. V, 1726, 2e Stuk, fol. 12—19, er niet over rept, is te begrijpen. Aan den anderen kant is het niet aan te nemen dat de Měnangkabau'sche dakvorm iets zou zijn van den jongeren tijd, vooral niet omdat de Batak's in hoofdzaak net denzelfden bezitten, alleen met dit onderscheid dat de twee dakspitsen eindigen in een naar omlaag gerichten stierekop met hoornen; welk laatste weer het verband van het Měnangkabau'sche dak met het bovenprofiel van een stiereschedel het meest waarschijnlijk doet lijken, en dan zou voeren tot het aannemen van een oude totemistische vereering van karbouw of banteng onder deze Sumatraansche stammen; waarbij die naam en die legende van Měnangkabau dan toch wonderwel zich aansluit; even zoowel als de eigen naam dezer dakspitsen, n.l. tandoek's, d.i. „hoornen".

Daarnevens echter blijft de sterke overeenkomst, vooral met het Siameesche puntdak, opvallen. Indien werkelijk de Měnangkabau'sche tandoek's sinds eeuwen bestaan — hetgeen wel nooit afdoend bewezen zal kunnen worden — is het niet mogelijk hierbij aan overneming uit Siam te denken; de geschiedenis van Siam begint eerst

in 1350 A.D., met de stichting in dat jaar van de hoofdstad Ayudhya, hoewel de oudste tot nog toe gevonden inscriptie in Thai (Siameesch) van 1214 Çaka = 1292 A.D. reeds spreekt over de onderworpenheid van Ligor op N. O. Malaka, en een inscriptie in Khmer van 1283 Çaka = 1361 A.D. gewaagt van een krijgstocht der Siameezen tegen Kĕdah op Malaka's Westkust [1]).

Dat er toen en later veel aanraking zal geweest zijn tusschen Maleiers van Sumatra, Maleiers van Malaka, en Siameezen, is zeker. Doch waar de spitsoploopende dakvorm niet onder de Maleiers van Malaka is te vinden, en Mĕnangkabau op Sumatra reeds een heele geschiedenis achter den rug had als staat, toen Siam zich eerst ging ontplooien, kan hoogstens het Mĕnangkabau'sch-Bataksche huisdak en het Siameesche tempeldak ontstaan zijn uit een gemeenschappelijken, ouderen, en in allen gevalle Achter-Indischen oorsprong, waarbij dan het wel onder Siameeschen invloed zoo geworden Birmeesche tempeldak zich zou aansluiten. Maar de moeilijkheid blijft dan nog de onmiskenbare gelijkenis met het Chineesche opgewipte puntdak. Is hier dan te denken aan een oud-Chineesch stijlmotief dat, hetzij over Achter-Indië, hetzij direct, op Sumatra kan overgenomen zijn door de Mĕnangkabau'ers en Batak's, die er van hun zijde den vorm van buffelhorens in zagen? De vraag moest wel gesteld; maar wie zal het antwoord geven?

Geheel anders echter wordt de vraag indien we in de Mĕnangkabau'sche woning een op palen staand prauwtype wilden zien; de overeenstemming met Chineesche motieven kan dan als bloot toevallig worden beschouwd, terwijl er integendeel gelet moest worden op een zonderlinge analogie in het uiterste Oosten van onzen archipel. De roem sĕram te Dorei, dit Nieuw-Guineesche gemeentehuis van gewijde beteekenis, het eerst afgebeeld in Bijdr. Kon. Inst. 2, V, 1862 door de Ned. Ind. Commissie die in 1858 Nieuw-Guinea bezocht, als plaat S achteraan [2]) — door een hinderlijke fout in de

---

[1]) Zie „Mission Pavie, Exploration de l'Indo-Chine", 1er fascicule, Parijs 1894, 2e gedeelte, onder het hoofd „Transcription et traduction .... des inscriptions en Pali, en Khmer et en Thai recueillies au Siam et au Laos" door Schmitt. De eerste hierbovengenoemde inscriptie van 1214 Çaka aan 't eind, vertelt hoe in 1205 Çaka = 1283 A. D. het Siameesche schrift (Thai) werd uitgedacht door een goeroe op bevel van den vorst; wel een bewijs hoe jong de Siameesche beschaving is naast de Khmer'sche, de Birmeesche, de Tjam'sche, en de Hindoe-Sumatraansche van Mĕnangkabau.

[2]) De teekening is feitelijk van de hand van H. von Rosenberg die als assistent was meegegaan; daardoor is deze — vrij slechte — afbeelding ook net zoo nog eens te zien in H. von Rosenberg „Der Malayische Archipel", Leipzig 1878, p. 456.

inhoudsopgave vooraan p. XII ten onrechte plaat RR genoemd —, bezit niet alleen een daklijn waarvan die Commissie loc. cit. p. 152 zelve reeds schreef: „Het dak heeft, van buiten gezien, den vorm van eene praauw met hoog oploopende voor- en achterstevens", maar bovendien, gansch en al in den trant der Mĕnangkabausche woning waar vaak datzelfde puntdak-motief nog een tweeden, ja een derden keer naar het midden van de noklijn toe herhaald wordt, is in de bedekking van de roem sĕram te Dorei naar de dan volgende woorden der Commissie: „in het midden van het dak over een lengte van 10 voet een tweede dakje of verhevenheid van 4 voet hoogte boven het doorloopende dak" aangebracht, geheel en al met de profileering van het hoofddak, zoodat men het het best als een kleinere herhaling, een „jong" van het hoofddak zou kunnen beschouwen. Ook te Mansinam, een eindje bezuiden Dorei, bestond tot 1857 een dergelijk gebouwde roem sĕram, toen ingestort, maar later herbouwd, evenals tusschen 1858 en 1877 die te Dorei instortte doch ook weer herbouwd werd. Een betere, maar overigens geheel analoge afbeelding van dat nieuwe Doreische tempel- en opvoedingshuis, gaf A. Raffray (reis van 1877) in den Tour du Monde, 1879, I, p. 248, daarna overgenomen in F. J. van Uildriks „Beelden uit Nederl. Indië", Haarlem 1893, p. 337, in welk boek men, door de afbeeldingen daar van Mĕnangkabau'sche daken p. 150, 162—163, en 170—171, in één oogopslag van vergelijken zien kan welk een verrassende overeenkomst er hier tusschen het Oosten en Westen van Insulinde bestaat. De roem sĕram te Dorei *is* een in het water op hooge palen nagebootste prauwvorm, met een „jong" van die prauw midden op den nokrug, — hieraan behoeft niet getwijfeld, de lijnen zijn veel te scherp kenmerkend. Ook de jongste bezoeker (in 1887 en 1888), die haar daarna beschreef, de heer De Clercq, zegt er van „het dak heeft den vorm eener prauw. Middden in het dak is een uitbouwing of verhooging, *kinggini* geheeten" (De Clercq en Schmeltz, Ethnogr. Beschrijving v. d. West- en Noordkust v. Ned. Nieuw-Guinea, Leiden 1893, p. 179; de Commissie van 1858, loc. cit. p. 152 noemde dit uitbouwsel „kingin"), en geeft er daar een schets van die Raffray's afbeelding bevestigt. Voor een zeevarend volk als de Malaio-Polynesiërs zijn geweest en nog in hoofdzaak gebleven, zou zeker de prauw als gewijde vorm een zinrijk symbool zijn. Maar behalve het groote bezwaar dat de schakels tusschen Mĕnangkabau en Dorei wat het dakprofiel aangaat bijna geheel ontbreken, zoo stuit men op de even groote moeilijkheid dat ook de dakvorm der Dorei'sche roem

sĕram op Nieuw-Guinea iets bizonders is, zooals duidelijk wordt door het overzicht dat De Clercq en Schmeltz, op cit. p. 177—180 geven; terwijl het evenmin aangaat in den schildpadschaal-vorm van dak zooals die zooveel op Nieuw-Guinea en verder in Melanesië voorkomt, een wijziging te zien van het prauw-idee, hoezeer men dezen dakvorm ook vaak met „een omgekeerde boot" vergelijkt, doch waarin de inlanders zelf, blijkens hun termen, den schildpadrug zien.

Tot de zeer weinige gegevens die aanduiden dat toch ook tusschen Mĕnangkabau en Dorei dergelijke tweeling-daken in prauwenvorm voorkomen, en zelfs als algemeen type van een bepaald soort gebouwtje, mogen gerekend de woorden van Van Hoëvell over het gewone voorkomen der kampong's op de Tanimbar- en Timorlaoet-eilanden: „Op geringen afstand van de negorij, mede aan het strand, ziet men op stellages de doodkisten (die den vorm eener dubbele prauw hebben);" (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 169). Doch alleen een afbeelding kan leeren of met deze omschrijving van een „dubbele prauw" misschien niet iets gansch anders bedoeld wordt; maar iets als „twee prauwen naast elkaar" kan het toch wel niet zijn; en moet het dus wel wezen wat ik voor mij vermoed. Het enkele prauw-type van daken, met oploopende nokeinden in Batakschen en Mĕnangkaubau'sche trant, komt ook elders op Nieuw-Guinea voor, b.v. aan de Zuidoostpunt daar op omtrent 148° O.L. en aan de Zuidkaap (150° O.L.); zie toch de afbeeldingen (houtsneden) op p. 110 en 158 in Charles Lyne, „New Guinea, an account of the establishment of the British Protectorate over the southern shores of New Guinea", Londen 1885, en de mooie foto in J. W. Lindt „Picturesque New Guinea", Londen 1887, p. 100.

Voorshands dus moet de vraag wàt nu eigenlijk de gedachte is die vastgelegd werd in het zeer kenmerkende dakprofiel der Mĕnangkabau'sche huizen, als niet te beantwoorden worden beschouwd.

Voor afbeeldingen van Mĕnangkabau'sche huizen zie men, naast den tekst in A. L. van Hasselt „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra", Leiden 1882, p. 149—153, de voortreffelijke lichtbeelden in het daarbij behoorend Photographie-Album door D. D. Veth, Leiden 1879, nos. 19, 24, 29, 31 (met rijkgesneden houtwerk), 39, 41, 48, 49, 64, 65; dan wel de fraaie foto van den ingenieur Delprat, waaraan de gereproduceerde aquarel in Dwars door Sumatra, Haarlem-Batavia 1895, p. 171 maar al te weinig recht doet; of desnoods de afb. in Van der Lith Ned. Oost-Indië, 2en druk, II, 1894, p. 220, no. 4, en die in A. L. van Hasselt „Ethnographische

Atlas van Midden-Sumatra", Leiden 1881, plaat XLV, fig. 1, plaat LX, fig. 1, pl. LXIII, pl. LXIV, fig. 5 en 6, en pl. LXXXVI, fig. 7.

Dit is zeker dat het Mĕnangkabau'sche woonhuis het eenige van al de nu behandelde typen en ondertypen is dat op zich zelf een bevalligen, een min of meer artistieken indruk maakt.

e. de *spitsdakige woning* zooals die het langst bekend is van enkele gedeelten van Nieuw-Guinea, doch ook verderop aanknoopingspunten vindt. De oudste afbeelding van dezen, als een spitse vierhoekige, soms ook zes- of achthoekige pyramide samenloopenden dakvorm zal wel zijn plaat EE in „Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858 door een Ned.-Ind. commissie" (Bijdr. Kon. Inst. 2, V, 1862), voorstellende de kampong Tobadi in de Humboldt-baai, waarbij men naleze den tekst op p. 175—177. Westelijker dan de Humboldt-baai komen deze huizen op Nieuw-Guinea niet voor; maar in het Zuidoostelijke, Engelsche, gedeelte, vinden we dat zonderlinge pyramidale dak gekoppeld aan een verder normaal verloopend dak, net als een schoorsteen, weer terug, zij het dan ook sporadisch; en kan men het zoo van een zestal huizen in de negorij Keräpuno of Kerepunu, op ongeveer 148° O.L., afgebeeld zien in Dr. O. Finsch „Hausbau, Häuser und Siedelungen an der Südostküste von Neu-Guinea", Weenen 1887, p. 8, of op een mooie foto een dergelijk huis van een inlandsch hoofd te Kalo, wat noordwestelijk van Keräpuno, bij Kapa-Kapa, en wel in toestand van herbouw, in J. W. Lindt „Picturesque New Guinea", Londen 1887, p. 78; omtrent welk zonderling woningtype, dat in deze combinatie wel alleen in Engelsch Nieuw-Guinea voorkomt, Charles Lyne in zijn reeds genoemd „New Guinea etc.", Londen 1885 snedig zegt: „the general appearance of one of these houses was not very unlike the form of a giraffe, if that animal can be imagined with a dozen or so of legs instead of four" (p. 106).

Doch nu is het merkwaardig dat men bijna precies zoo'n vierhoekig spits-pyramidaal dak als te Tobadi, en als op Keräpuno en Kalo zònder aangebouwd huis, terugziet als het „Model of a Fijian temple" afgebeeld in de Reminiscences of the Colonial and Ind. Exhibition", Londen, 1886, p. 69! Dubbel merkwaardig bovendien omdat hier het gewijde karakter van dezen dakvorm vaststaat, en het voorkomen er van op de reeds genoemde Papoea'sche, dus óók Melanesische, plekken in dezelfde richting wijst; want te Tobadi is de tempel evenzeer scherp-pyramidaal, achtkant, maar veel hooger nog en tweedakig, „niet ongelijk aan de daken der mahomedaansche

Mizzighits", zooals de genoemde Ned. Ind. Commissie loc. cit. p. 177 schrijft en achteraan op plaat FF afzonderlijk afbeeldt; terwijl Finsch in zijn tekst loc. cit. p. 8—9, met verwijzing naar de zonderlinge daken te Tobadi, verzekert dat ook het verzamelingshuis (tempel) te Keräpuno een hooger pyramide-dak draagt dan de 5 of 6 gewone huizen die er dezen dakvorm bezitten. Maar nog veel Westelijker *schijnt* deze dakvorm voor te komen, evenzeer met een gewijd, een exceptioneel karakter; van de Boegineesch-Toradja'sche mĕsigits in het landschap Loehoe of Loewoe op Celebes wordt in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 523 door Van Braam Morris vermeld: „De masigits, die gewoonlijk in het centrum der kampongs staan, zijn vierkante gebouwen met een spits toeloopend dak", een bericht waarop moeilijk is af te gaan zoolang geen afbeelding den vorm precies weergeeft, maar waarin dan toch zooveel zeker is dat men hier niet heeft het gewone tweedakige, of driedakige, of zelfs vier- en vijfdakige dak der Indonesische mĕsigit's, doch een ééndakig dat waarschijnlijk veel scherper tophoek heeft dan die gewone Indonesische mĕsigit's, en zoo misschien overeenkomt met het scherp-pyramidale dak op sommige punten van Nieuw-Guinea en van de vroegere heidensche tempels op het nu gekerstend Fidji. Er is echter nog veel te weinig materiaal over dezen zonderlingen dakvorm aanwezig om meer te kunnen doen dan er de aandacht op te vestigen.

Toch moet er nog gewezen op een eigenaardig gebouw van Ternate dat zich in zijn dakvorm kenmerkend aansluit bij het Tobadi'sche type; het is is de groote mĕsigit daar met haar vijf daken en nog twee afdaken boven elkaar aan de zijde van den hoofdingang, gelijk men die in houtsnee kan afgebeeld zien o.a. in F. J. van Uildriks „Beelden uit Nederlandsch Indië", Haarlem 1893, p. 281 en verg. tekst p. 306[1]); het bovenste nu dezer vijf daken, het hoofddak dus,

[1]) Een en ander overgenomen van de houtsnee en de beschrijving door A. Raffray in Tour du Monde, 1879, I, p. 229 en 228. Raffray echter met zijn: „Le monument le plus curieux de cette cité malaise est la mosquée", doelt daarmee op het aanwezig zijn van de vijf daken en van de soerambi die hij niet onaardig „une sorte de cloître à colonnades" noemt; maar de veel interessanter vorm van het puntige einddak is hem ontsnapt, doch spreekt op de naar een foto ietwat aangekleede houtsnede. In dit verband moet er nog op gewezen hoe, terwijl enkele huizen en o.a. de tempel te Tobadi achthoekig zijn, het Galela'sche woningtype op Noordelijk Halmahera óók achthoekig is, terwijl er de saboea's (gemeentehuizen met gewijd karakter van oud-Alfoersche beteekenis) ook vaak een achthoekig grondvlak hebben; verg. met de constructie-teekeningen van Campen in Bijdr. Kon. Inst. 4, VIII, 1884, p. 162 plaat I fig. 1 en fig. 6 alsmede tekst p. 162—163 en 165—166, de zinco's bij Kükenthal, op. cit. 1896, plaat 15 fig. 27, plaat 16 fig. 29 en plaat 17 fig. 32, alsmede tekst p. 159—161.

is op in 't oog vallende wijze gelijk en gelijkvormig aan de vierhoekig-pyramidale daken te Tobadi, wat nog scherper als bizonderheid in het licht treedt indien men in datzelfde werk op p. 296 de houtsnee vergelijkt van de Ambon'sche mĕsigit, tweedakig, met één afdak (èmpèr), en in de lijn van haar bovenste dak met een duidelijkerwijs van den oud-Hollandschen torenbouw afgekeken profileering; terwijl, ook als nadere vergelijking, de op p. 199 daar afgebeelde driedakige mĕsigit van Palembang, met er naast een plompe manarah (minaret), in de opgewipte nokeinden van haar dak weer een schier Chineeschen invloed verraadt. En merkwaardiglijk sluiten zich nu bij de moskee van Ternate, nog twee andere Moluksche mĕsigit's aan. De eerste is de driedakige te Kaoe Islam op het noordelijk schiereiland van Halmahera, gelijk die door een zinco is afgebeeld in het reeds genoemde werk van Kükenthal, 1896, plaat 15 no. 26, terwijl de tekst op p. 135 het „ein hoher, alter Bau" noemt en er de merkwaardigheid van releveert dat het geheel op palen staat wegens de daar plaats hebben riviervloeden, evenals reeds Campen in Bijdr. Kon. Inst. 4, VIII, 1884, p. 164 in 't algemeen het op vrij hooge palen staande Kaoe'sche woningtype van Halmahera had toegeschreven aan „de vele overstroomingen en de vochtigheid van den grond". De andere is de tweedakige mĕsigit te Hila op Hitoe (Ambon), afgebeeld in zinco bij Martin, op. cit. 1894, p. 19. Aan beide moskeeën is het bovenste dak precies zoo spits-pyramidaal als aan die van Ternate, wat het best weer in 't oog springt door alle drie die afbeeldingen te vergelijken met de volkomen normaal-Indonesische driedakige mĕsigit van Banda-Eli op Groot-Kei, gelijk die in lichtdruk is afgebeeld in C. M. Pleyte Wzn. „Ethnographische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden", Leiden 1893, plaat XXXII. Bij de normaal-Indonesische mĕsigit's toch is de tophoek van het bovenste dak steeds een *stompe* hoek, van 100°—110° meest; doch te Ternate, Kaoe Islam en Hila is dit een duidelijke *scherpe* hoek, van 50°—60°, geheel in den trant van de huizen te Tobadi. In afwachting dus van wat afbeeldingen der eendakige mĕsigit's uit het Loehoe'sche op Celebes, en voortgezet onderzoek omtrent de Moluksche moskeeën zal leeren [1]), mag reeds nu geconstateerd dat de hoofdmoskee

[1]) Waarschijnlijk b.v. zullen de mĕsigit's te Doela en te Taiandoe (Kei-eilanden) waarvan Van Hoëvell het eerste berichtte in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 144 en p. 151, „met een spits toeloopend dak.... van zeker 50 voet hoog", tot deze rubriek blijken te behooren. Vermoedelijk ook zijn dit ééndakige daken, wat de overeenkomt met Tobadi en misschien met Loehoe des te sterker zou maken.

te Ternate, de ouderwetsche mĕsigit te Kaoe Islam, en die andere te Hila, evenals de woningen en de tempel te Tobadi aan de Humboldtbaai, als de woningen aan de Z. O. kust van Nieuw-Guinea, en als de vroegere heidentempels op Fidji, alle een overeenkomstigen karaktertrek toonen *die pleit voor een zekere, waarschijnlijk overoude, gewijdheid van dit spits-pyramidale dak bij Alfoeren en Melanesiërs,* ook al moge het nog niet doenlijk zijn de reden van die bizondere beteekenis te begrijpen.

Terwijl nu in een noot die weinige stammen of deelen van stammen zullen worden genoemd welke op de allerprimitiefste wijze nog tegenwoordig in onzen Archipel hun hutten van takken in de boomen maken [1]), moge de hier gegeven behandeling der Indonesische huisvormen worden besloten met een algemeene opmerking. Niets treft zoozeer als de totale afwezigheid van een systematisch onderzoek over dit toch zoo belangrijk onderwerp; niet één enkele monografie is van Nederlandsche zijde aan te wijzen die het voor onzen geheelen Archipel al was het maar enkel voor den tegenwoordigen tijd, laat staan dan historisch, zou behandelen. Hier en daar meest een losse mededeeling; een uitvoeriger onderzoek voor een bepaalde streek, als Van Hasselt gaf voor Midden-Sumatra, Campen voor Halmahera, is zelfs uitzondering. Het hier gegeven overzicht kan dus niet meer waarde hebben dan die van een eerste proeve; maar voor hem die te eeniger tijd mocht besluiten het onderwerp in zijn geheel gezetter te behandelen, zal de groote noodzakelijkheid zich doen voelen te kunnen beschikken over een macht van getrouwe fotografiën *in loco gemaakt,* fotografiën die naar ik vermoed nog voor een goed deel

[1]) Als men de opgaven hieromtrent in Wilken's Handleiding p. 55—56 verifieert, dan zou men in ons Indië daarvan nog hebben: eenige weinige Loeboes in Mandailing (Tijdschr. Bat. Gen. XXIX, 1864, p. 97 en verg. Tijdschr. v. N. I. 1864, I, p. 263); de Poenan's in Centraal-Borneo (Bijdr. Kon. Inst. 4, V, 1881, p. 304); de Olo Ot aldaar, doch zeer onzeker (Perelaer, Ethnogr. Beschr. der Dajaks, Zaltbommel 1870, p. 1—2; doch Veth in zijn Borneo's Westerafdeeling, Zaltbommel, II, 1856, p. 391 (bij Wilken door een fout 341) zegt iets heel anders van hen); de lieden in het rijk Kambera op Soemba (Roos in Verh. Bat. Gen. XXXVI (bij Wilken door een fout XXXVIII) 1872, p. 20; de binnenlanders bij kampong Has in N. W. Guinea (Robidé van der Aa, Reizen naar Ned. Nieuw-Guinea, 1879, p. 223), en die op het eiland Jappen aldaar (V. Rosenberg, Reistochten naar de Geelvinkbaai 1875, p. 54). De getuigenis van Van der Hart omtrent de Peling-eilanders in de Banggaai-baai wordt door den heer De Clercq, volgens persoonlijke mededeeling, als onvertrouwbaar gewraakt. — Als afbeelding van een huis in boomen gemaakt, mag vooral gewezen op de foto's in J. W. Lindt „Picturesque New Guinea", Londen 1887, p. 30 en p. 36, beide van den stam der Koiari's in Britsch Nieuw-Guinea aan de kust op omtrent 147° Z. B.

gemáákt zullen moeten wòrden, wil er sprake kunnen zijn van een afdoende systematische studie.

Sierkunst.

Na den huisbouw *de versieringskunst* in haar vanzelf ontstane uitingen bij die Indonesische stammen welke het minste den invloed ondergingen van anderen.

Hierover is veel algemeens, doch heel wat min bizonders te zeggen. De versieringsmotieven van tal van onder verschillende hemelstreek levende rassen en stammen toonen meermalen een treffende overeenstemming. Een gelijke natuurlijke opvatting komt boven in den allereersten aandrang. Zoodra achter meerdere concentreering van het volksleven het ontplooien van afzonderlijke begaafdheid vergemakkelijkt, zal de eigen karaktervorming duidelijk zich doen kennen en ontstaan de neventypen die elk voor zich de aandacht waard zijn; ook al blijkt er dàn zelfs nog meer gelijk dan eigen te zijn. Doch voordat dit differentieeren helder aan den dag treedt, is datgene wat kenmerkt vaak zoo zonder innerlijken samenhang dat men er de uitingen wel van kan noemen als merkwaardigheid, maar niet gebruiken als gegeven tot ruimer begrijpen. Zij vormen zoo te zeggen de „losse feiten" voor de kunstgeschiedenis.

Een algemeen doorgaande regel voor Oostersche volken, ook weer in onzen Archipel bewaarheid, is de voortreffelijkheid der techniek bij de vervaardiging der kleedij en van eenvoudige praktisch-sierlijke huisbenoodigdheden, ondanks de luttelheid der hulpmiddelen. Doch de aangeboren vindingrijkheid vindt eerder baat bij de noodzakelijkheid om moeilijkheden te overwinnen, en komt aan het handwerk ten goede; de afwezigheid van overhaasting, de onuitputtelijkheid van het geduld, zijn twee andere machtige factoren voor het afleveren van deugdelijk werk; deze „wilden" zijn met hart en ziel verloren in stille bezigheid; en de lenigheid der vingers zal bij een Oostersch volk wel een andere groote oorzaak zijn waarom grovere Westerlingen de voortreffelijkheid van zulke vlecht- en weefkunst wel met verbazing aanstaren, maar met moeite evenaren kunnen.

In 't algemeen dan ook staat die vlecht- en weefkunst in onzen Archipel hoog, zeer hoog. Evenals de Europeaan zich een linksch, mal-onhandig wezen voelt naast leste inlanders, die met hem over een glibberig sawahdijkje, een als brug dienenden boomstam, een steil en vochtig woudpad gaan, ieder oogenblik bewust van zijn persoonlijke minderheid; evenzoo moet elk Westerling met zoo iets

als schaamte erkennen hoe de eenvoudige Oosterling in volle onbeschaafdheid dingen van schoonheid voortbrengt die de besten onder ons wel hoog waardeeren, maar daarom volstrekt nog niet zelf maken kunnen.

Het is b.v. haast vernederend gewaar te worden welk een zeldzaam teer kleurgevoel zich weet uit te spreken in een der meest ouderwetsche en oogenschijnlijk meest grove bedrijven van onzen Archipel: *het vervaardigen van kleederen uit geklopten boomschors, uit foeja*. Vroeger algemeen op Celebes en de eilanden van de Moluksche zee, werd deze nijverheid van natuurkinderen al meer en meer verdrongen door de makkelijker te vervaardigen of goedkooper te verkrijgen katoenweefsels; zoo werd allengs haar gebied meer beperkt, en beslaat nu nog vooral — Nieuw-Guinea daargelaten [1]) — het hart van Midden-Celebes, het binnenland van Ceram (Seran), het noordelijk en in hoofdzaak Alfoersch gebleven schiereiland van Halmahera. En dan nog! Van de foeja-industrie die nog enkel in den omtrek van het Poso-meer zich handhaaft, en waar de Tonapoe-Alfoeren in het noordwesten het best de kleuring van zulke boomschors-kleedij verstaan (zie Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, 1893, p. 5 en 28; Kruyt in Med. Ned. Zend. Gen. XXXVIII, 1894, p. 200—202, en XL, 1896, p. 159 met afbeelding; en verg. Sarasin in Verhandl. d. Ges. für Erdk. 1896, p. 348) wordt verzekerd dat ze over een vijftig jaar verdwenen zal zijn. In 't binnenland van Ceram schijnt ze nog vrijwel stand te houden, waar ten minste Prof. Martin in zijn „Reisen in den Molukken", Leiden 1894, p. 121 daar nog spreken kan van den lendengordel (tjidako) uit boombast als „das einzige, nie fehlende Kleidungsstück der Männer". Doch van de juist op Noord-Halmahera zoo zeldzaam schoone foeja-kleedij schreef reeds Campen in zijn meer aangehaalde studie van 1884, p. 173 hoe zij „tegenwoordig echter bijna geheel verdrongen (is) door katoenen sarongs, baadjes en broeken", terwijl de jongste reiziger op Halmahera, Prof. Kükenthal, degeen tevens die het meest oog heeft gehad voor de schoonheid dezer mannengordels (wisa of fisa) en vrouwenrokken (gado) en baadjes

[1]) Op geheel Nieuw-Guinea is de bereiding van boomschors tot het verkrijgen van schaambedekkingen voor mannen en vrouwen nog steeds algemeen in zwang, evenals verderop in Melanesië en Polynesië, waar de tapa (= foeja) daarna deels met kleuren, deels met ingeperste figuren versierd wordt. Zie De Clercq en Schmeltz „Ethnographische beschrijving van de West- en Noordkust van Ned. Nieuw-Guinea", Leiden 1893, p. 46—49 (De Clercq), p. 201—202 en 226—227 (Dr. Schmeltz).

(kotango), op p. 165 van zijn in 1896 verschenen „Im Malayischen Archipel" (reis van begin 1894) vermeldt: „Nur dann und wann bekommt man noch Leute in dieser Baumrindenkleidung zu sehen", verdrongen als ze werd door katoenen. En hoe heerlijk was toch deze verdwijnende industrie! Hoewel er van foeja-kleedij uit de Posostreken nog niets, zoover ik weet, in gekleurde afbeelding algemeen werd, zoo zou men naar hetgeen in musea en op tentoonstellingen te zien kwam, den kunstzin der Alfoeren van Celebes niet hoog durven aanslaan; de ornamenten zijn armoedig, de kleuren zwak; wonderlijk maar geenszins mooi zijn ook die met sapverf egaal donkerbruin of donkerzwart gebeitste vrouwenkleeren, er uitziende of ze getaand of gekoolteerd waren. Zwak ook van kleur en stijf van ornament zijn die twee voorbeelden van Ceram'sche tjidako's in het genoemde werk van Martin, plaat 23, fig. 1 en fig. 2. Doch wat de Halmahera'sche Alfoeren uit deze grove grondstof weten te maken, de eene zijde vervend met sapverf, de andere zijde latend in haar natuurlijke tint, is kortweg meesterlijk; de ongelukkige plaat III bij Campen's studie hoeft niet aangekeken te worden, zoo bedroevend is ze gekleurd; al veel betere afbeeldingen van foeja-kleedij uit Galela gaf De Clercq in zijn meer aangehaalde „Bijdragen tot de kennis der residentieTernate", Leiden 1890, plaat I no. 3 en 4, en plaat II no. 1 en 2, waarvan die no. 4 reeds een denkbeeld geeft van het mooie bruinrood en het teeder geel dat deze lieden aanbrengen; maar volkomen waardige chromotypiën van deze heerlijke kleurenkunst gaf toch eerst Kükenthal in de platen III, VI en VII achteraan zijn werk. Opvallend is het door en door aristokratische van al deze tinten; de gedemptheid van het bruinrood [1]); de zachte glans van het stille geel; de verrukkelijke harmonie waarin rijkdom van ornament ondergeschikt blijft aan en toch sprekend blijft in de rustige voornaamheid van het geheel. Wie het boomschors-kleed no. 42 op plaat VII geen meesterstuk vindt, een genot der oogen, moet maar liever zwijgen over kunst en schoonheid. Mooi ook, hoewel niet zoo aangrijpend fraai, die nos. 40 en 41 op diezelfde plaat, no. 37 op plaat VI, mooi ook die lendendoek no. 14 op plaat III. En wie dan in musea of elders deze foeja-kleedingstukken zelve gezien heeft

[1]) Men vergelijke hiermee het mooie bruinrood op een zeer goed afgebeelden voorschoot, óók van foeja, doch uit de Humboldt-Baai (grens van Ned. en Duitsch Nieuw-Guinea) in De Clercq en Schmeltz, op. cit. 1893, plaat XI no. 5, en tekst p. 48—49. De overeenkomst is treffend. Zou niet oudtijds de kleursiering der Molukken invloed hebben uitgeoefend op den kunstzin der steeds van deze politiek afhankelijke Papoea's van Nieuw-Guinea's westelijke helft?

in hunne stille weelde van kleur, gelijkwaardig aan de beste der genoemde afbeeldingen, weet dat Kükenthal waarheid sprak toen hij op p. 162 van zijn werk getuigde over „Die Kunstfertigheit und der hoch entwickelte Kunstsinn der Alfuren" van Halmahera, en ook „Die höchste künstlerische Vollendung bekunden die Rindenkleider", zinsneden die, juist omdat hij het allereerst ze zoo kategorisch gezegd heeft, bewijzen hoezeer hij gevoeld heeft wat hem schoons onder oogen kwam.

Toch had vooral Campen reeds opmerkzaam gemaakt op den merkwaardigen kunstzin der Halmahera'sche Alfoeren zooals die zich betuigt in het bouwen en sieren van hun gemeentehuizen met gewijd karakter, hun saboea's, waarvan „velen ... van binnen door een rijkdom aan snijwerk uitmunten, welk snijwerk bij de geringe hulpmiddelen en slechte werktuigen, die de Alfoer meestal voor zulk werk bezit, allen lof verdient", terwijl de „soms grillig, soms geheel symmetrische en niet zonder smaak gehouwen pilaren", behalve min fraaie dier- en nog minder fraaie mensch-voorstellingen — altijd het zwakke punt bij natuurvolken, die plastiek! —, plegen versierd te zijn met „vaak zeer kunstig door elkaar gewrongen en soms bepaald schoone arabesken", (Bijdr. Kon. Inst. 4, VIII, 1884, p. 165), een ornamentieke zin dus die zich gelijkelijk kond doet in hun snijkunst en hun kleurenkunst. Als men ziet wat de Halmahera'sche Alfoeren nog schoons weten te maken, en daarnaast stelt de geesteloosheden, ja regelrechte wansmakelijkheden van belachelijken aard waaraan Ternatanen, Amboneezen, en, hoewel minder, ook Minahasa'ers zich in hun opschik te buiten gaan, dan schrikt men voor den tijd dat ook hier op Halmahera de bevolking het eigene mooi zal verruild hebben voor geïmporteerde karakterloosheid; een tijd die toch noodlotterigwijs eens zal moeten komen.

Maar zoolang dit nog niet geheel het geval is en de Halmahera'sche kunst nog niet tot „de dooden der musea" hoeft gerekend te worden, zou het tijd worden dat er eens een monografie over dit onderwerp met waardige afbeeldingen het licht zag, gebruik makend daarbij van den voortreffelijken voorarbeid van Campen, De Clercq en Kükenthal, en ook van Willer die reeds in 1847 een zoo voortreffelijk artikel over Noord-Halmahera wist te schrijven als afgedrukt werd in het Indisch Archief van 1849, I, p. 343—398 [1]). Waar Neder-

[1]) Herdrukt in T. J. Willer „Het eiland Boeroe, zijne exploitatie en Halfoersche instellingen, uitgegeven met bijdragen en toelichtingen door Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraayenburg", Amsterdam 1858, p. 31—83.

landers hierbij reeds het meeste deden, is het te hopen dat ook een Nederlander dat verdere zal doen. Met de stukken zal zulk een studie kunnen bewijzen dat de Alfoeren van Halmahera die ook lichamelijk — vooral de mannen — door hun forsche gestalte en hun onvermengdheid met Papoea'sch bloed een dergelijken karakteristieken volksstam in de Molukken vertegenwoordigen als de Soembaneezen in de Timor-groep, verreweg de meestbegaafden van alle Alfoeren zijn. Doch, terwijl er nu al genoeg over geschreven is hoe de boombast tot foeja *geklopt* wordt, zal eerst een onderzoek in loco moeten duidelijk maken hoe en met welke sapverven men zoo heerlijk op Halmahera die foeja dan weet te *beschilderen*. Iets wat nog nergens beschreven staat!

Een andere nijverheid van een nog kleiner gebied in onzen Archipel is nog minder bekend: *de kofo-weverij*, alleen bij ons aanwezig op de Sangir- en Talaoet-eilanden, noordelijker naar de Philippijnen toe algemeener wordend als de bekende industrie van Manila-hennep (Sp. abacá). De bizondere soort van pisang hiertoe noodig, de Musa textilis of Musa Mindanensis, groeit trouwens vooral op de Sangir-eilanden en noordelijker, terwijl voor de foeja-bereiding meerdere boomen kunnen dienen, al is dan ook de uit China herkomstige papier-moerbeiboom (Broussonetia papyrifera) daartoe het best. Toch komt de kofo ook in het wild voor op Celebes en Halmahera, gelijk de heer van Eeden (Bulletin v. h. Kol. Mus. van Maart 1895, p. 1—9) daar op gedrukt heeft en de uitbreiding der kofo-nijverheid in ons Indië aanbeval. Wat men op Sangir daarvan weet te weven vooral tot hanggordijnen die de verschillende deelen van een huis aangeven — evenals in Japan de papieren schuiframen — kan niet anders als tegelijk sterk en bevallig worden genoemd, met krachtig bruinrood van mĕngkoedoe, en antiek matblauw van indigo in deels rechtlijnige, deels Dajak-achtige ornamenteering op den mooien roomkleurigen grond der eigen stof; terwijl men in de Talaoet-eilanden daar dan nog voor kleedingstukken ananasvezel doorheen weeft, waardoor het geheel een voortreffelijke smijdigheid en een heerlijken zijdeglans bekomt. Men zal echter tevergeefs zoeken naar eenig Nederlandsch werk waarin van deze kofo-weefkunst afbeeldingen te vinden zijn; ook hier moet men naar musea of tentoonstellingen gaan.

Van *de weefkunst in katoen* bestaat er in het heidensch gebleven Indonesië een merkwaardig middelpunt: de heele Timor-groep mag gezegd worden hoog ontwikkeld te zijn, liever te zijn

gebleven, in voortreffelijk kleurgevoel van deftigen huize. Gelukkig is op dit gedeelte van onze Bezittingen reeds vroeger de deskundige aandacht gevallen, en tot in den jongsten tijd de opmerkzaamheid gevestigd gebleven. Wie de uitmuntende afbeeldingen ziet die reeds Salomon Müller in de uitgave van zijn Reizen door Temminck [1]), Leiden 1839—1844, deel Land- en Volkenkunde, plaat 39, mocht geven van een Timoreesche vrouwensarong (fig. 1) en van een Rotineesche dito (fig. 6), zal dadelijk voelen wat een kleurenkracht en kleurenpracht er zit in deze sierkunst; teedergeel, warm-roomkleurig, daarbij de hoofdrol spelend in Timor; gelijk men nog bevestigd kan zien — dank zij de reis van Dr. Ten Kate — op de mooie afbeeldingen van Timoreesche slendang's, uit datzelfde gebied van Amarasi, in Intern. Arch. f. Ethn. VII, Leiden 1894, plaat XVII, fig. 8 en plaat XVIII, fig. 3, waarin die crème-kleur zelfs geheel overheerscht, krachtiger gemaakt door ornamenten in bleekrood en felzwart en antiek-bruin, maar zonder het mooie zeegroen van bij Müller. Somberder, indrukwekkender is de Rotineesche sarong bij Müller, met zwart als ondergrond, doorsierd met steenrood en teederblauw [2]). En in dezen geest ook meer zijn de andere weefkleursels der verdere eilanden van die groep, gelijk men een mooie donkere, karaktervolle vrouwensarong van Sawoe kan zien in datzelfde deel van het Intern. Arch. f. Ethn. plaat XVII, no. 7, en een lichtere, meer naar de Timoreesche zweemende, dito van Oost-Soemba aldaar op plaat XVIII, no. 4, rijk beide door een zeldzaam mooi bruin, vooral de Sawoeneesche. En van Flores ten slotte zie men de beste afbeeldingen van een sarong in het Supplement tot het Intern. Arch. f. Ethn. III, Leiden 1890, plaat VI, fig. 8 waarbij prof. Weber enkel schrijft op p. 10 noot 1 dat men zich daarvan de kleurteekening iets

[1]) De volle titel is: „Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. overzeesche bezittingen door de leden der Natuurkundige Commissie in Indië en andere schrijvers, uitgegeven op last van den Koning door C. J. Temminck", deel Land- en Volkenkunde, groot folio, met platen. De herdruk in 2 octavo-dln. in 1857 door het Kon. Instituut te Amsterdam bezorgd, heeft tot titel „Reizen en Onderzoekingen in den Indischen Archipel gedaan op last der Ned. Ind. Regeering tusschen de jaren 1828 en 1836 door Dr. Salomon Müller, met verbeteringen door den schrijver", doch mist, op 5 na, alle platen.

[2]) Verg. Graafland in Meded. Ned. Zend. Gen. XXXIII, 1889, p. 365—366 over Roti: „De vrouw daarentegen is ijverig, en bijna altijd bezig; .... bij ledigen tijd grijpt zij naar 't weefgetouw, en gaat zitten weven. In dat werk stellen de vrouwen eene eer, en zij leggen zich dan ook er op toe prachtige patronen te weven. Elke negerij heeft hare eigene patronen, die werkelijk getuigen van smaak. Het meisje, dat een huwelijk zal aangaan, moet in de eerste plaats kunnen weven, en etc.".

meer gedempt moet voorstellen, — „einigermaassen verschwommen" heet het in den tekst —, maar welke onmiddellijk opvalt gansch en al in den geest der Rotineesche sarong bij Müller te zijn, even somber en indrukwekkend van steenrood of donkerzwart, en met een grijs daarbij dat verrukkelijk is van stillen eenvoud; zwakker, maar ook zeer kenmerkend voor de Timor-groep door haar gedempte kleuren is de Endeh'sche slendang daarnaast afgebeeld op fig. 5. En wie dan deze soort kleedingstukken in originali ziet, die dikgeweven, loodzware, grofbedoelde sarongs en slendangs en slimoets (mannenrokken, letterlijk „dekens"!), vindt het nog verbazender dat bij een dergelijke weefkunst die alleen schijnt bedacht te zijn op het overdreven-onverslijtbare, een kleurbegrip zich tegelijk uitspreekt dat in zijn soort even nobel is als bij de mooiste Perzische tapijten.

Fraai ook zijn *de gekorven bamboekokers*, gebruikt voor allerlei, maar toch met name voor het geliefde sirih-gebruik, gelijk men die met groote meesterschap in tal van deelen van onzen Archipel weet uit te snijden in het gele glanzige materiaal waarbij zwart de gewone kleur is om aan de kerf-versieringen meer relief te geven. Goede voorbeelden van deze ornamentiek uit de eilanden der Timor-groep kan men b.v. zien op plaat III van het Supplement tot het Intern. Arch. f. Ethn. III, reeds genoemd, alle uit Flores, door prof. Weber verzameld.

Mooier, zeldzamer, zelfs teerder van kleur dan b.v. Dajaks weten te doen, mag verder *het vlechtwerk in palmblad* (meest lontar en pandan) heeten wat men op Timor vervaardigt, en waarvan Sal. Müller in zijn groote uitgave door Temminck op plaat 40, nos. 9—14 zulke onverbeterlijk gekleurde lithografiën reeds gaf, waarvan no. 10, een sirihdoos van lontarblad, wel het meesterstuk mag heeten, even nobel is zijn soort als de daar op die plaat als no. 3 weergegeven Timoreesche kalebas,dienstdoend als kalkdoosje, van een heerlijk somberbruin met voortreffelijke dier-fantasieën in bleekblauwe lijnen verlucht [1]).

Merkwaardig vooral in dit beste van de Halmahera'sche foeja-

---

[1]) Tot staving van het zeggen dat dit Timoreesch vlechtwerk schooner is dan zelfs dat der Dajaks, heeft men maar met eigen oogen achtereenvolgens bij Müller, groote uitgave, te zien plaat 39 nos. 1 en 6, en plaat 56 nos. 4—7, al is het eerste weefwerk, het laatste vlechtwerk, of beter nog plaat 40 nos. 9—14 en plaat 58 nos. 2—6, alles vlechtwerk. Ieder zal dan toestemmen dat het antieke en gedempte der Timoreesche kleuren bij de Dajaks verflauwd, ja *verlept* moet heeten. En de origineele Dajaksche voorwerpen toonen ook steeds dit zekere verlepte.

kunst, Sangir'sche kofo-nijverheid, en Timoreesch weef- en vlechtwerk is die doorgaande voorliefde voor bescheiden-innige, diepgevoelde, gedempte tinten; zoo fel in kontrast met de brutaal-schreeuwende en harde kleuren waarin de Makassaren en Boegineezen zoo'n genoegen vinden, en waaraan zelfs de hoogbegaafde Balineezen zich bezondigen, zij het dan ook niet zoo rauwelings als de grofbesnaarde bewoners van Zuid-Celebes. Maar als men dan in aanmerking neemt hoe diezelfde zin voor teeder koloriet spreekt uit het meeste vlechtwerk der Dajaks, zoowel als uit de verwonderlijk schoone sarong's der Bataks waarin een diep indigoblauw een geheel eigen karakter legt, naderend tot de krachtige zwarte kleuren van Roti en Flores, terwijl ze even overdreven-zwaar geweven zijn als die sarong's en slendang's der Timor-groep, — dan mag men met volle recht hier spreken van een *oorspronkelijk-Indonesisch kunstgevoel voor wat wij noemen „antieke kleuren"*, een natuurlijke gaaf voor aristokratisch-gedempte tonen die bij òns alleen levend is onder hoogerbeschaafden, doch wonderlijk genoeg het vrije eigendom is van de veelheid dezer natuurkinderen. Slechts in één gedeelte van het Mohammedaan geworden Insulinde zou men, zoover mijn eigen aanschouwen ging, dit oud-Indonesische, heidensche kunstgevoel óók nog kunnen aantreffen: in de Lampong's n.l., waar men zwaarwichtige sarongs pleegt te weven waarin een mooi antiek grijs-bruin de beheerschende toon is, onmiddellijk in techniek en in kleur herinnerende aan Timoreesche en Bataksche geweven kleedij [1]).

Het maakt een zotten indruk geen stom woord vermeld te vinden over deze nobele kunst van Noord-Halmahera en de kofo-nijverheid der Sangir- en Talaoet-eilanden in de jongste rapporten over den oeconomischen toestand der residenties Ternate en Menado, zooals die, in voldoening aan de Gouv. Circ. van 8 Nov. 1890, no. 2689, werden opgemaakt voor die residenties in Maart 1893, en afgedrukt in Kol. Verslag 1893, Bijlage B, p. 13—20. Toch was er door deze rapporten steeds een rubriek „Inlandsche Nijverheid" te behandelen. Dit officieele niet-zien sluit zich aan bij het verbazingwekkende feit

[1]) Het hier gezegde was uit eigen waarneming neergeschreven, toen ik daarna een onverwachte bevestiging vond in deze woorden van Perelaer in Catal. Kolon. Tent. Amsterdam 1883, Groep II, p. 36: „Saroeng-tapies uit de *Lampongs*. Dit is het echt Lampongsche kleedingstuk voor de vrouwen. Opmerkelijk is het, dat deze zware stoffen alleen in de Lampongs, bij de Bataks en de Alfoeren voorkomen. De saroengs van *Ceram* en van *Timor* toonen zelfs eene zeer groote gelijkenis met de *Lampongsche* producten". Doch Perelaer staat enkel stil bij de zwaarte, niet bij de kleur, die óók overeenstemt, wat veel opmerkelijker nog is. Op het oude woord „tapis" wordt in Rubriek IV teruggekomen.

dat in prof. Wilken's Handleiding, uitgegeven door den heer Pleyte, wat toch een compendium van onze kennis over Indië wil wezen, wel verschillende hoofdstukken voorkomen waarin nauwkeurig verteld wordt van neussieraden, penisbedekking, abortus, doorboring van het membrum virile, platdrukken van den neus, en diergelijke hartverheffende ethnographica meer, maar waarin ten eenenmale een of meer hoofdstukken, ja zelfs onderrubrieken mankeeren waarin over Ambachten, of Nijverheid, of Kunstnijverheid, of Kunst gehandeld wierd [1]), alsof datgene wat de mensch als werk zijner handen maakt, of vernuftigs verzint, of schoons schept, van minder, ja geen ethnografische waarde was naast de manier hoe hij zich voedt, kleedt, uitdost, toetakelt, dan wel menschelijke abnormaliteiten vertoont.

Plezierig daarom is het te merken hoe de resident van Timor in 1891, de heer Hoogkamer, nu eens wel oog heeft gehad voor de kunstnijverheid in zijn gewest en er bovendien welkome dingen van meedeelt. In zijn rapport, als antwoord op diezelfde Gouv. Circ. van 8 Nov. 1890, gedateerd Koepang 20 Juli 1891, en afgedrukt in Kol. Versl. 1891, Bijlage FFF, p. 30—33, heet het over de inlandsche nijverheid dat men er zich o.a. toelegt op: „het weven van kleedjes (... door de geheele residentie voor eigen gebruik, zoo uit zelf-vervaardigd draad der kapasstruik, als uit grondstof van Europeeschen oorsprong; de fraaiste kains worden op Rotti, Savoe, Soemba en Larantoeka vervaardigd); het vlechten van zeer smaakvolle hoofddeksels van lontarblad (speciaal op Rotti); het maken van allerlei vlechtwerk van lontar- en pandanbladeren (overal) ... De in dit gewest geweven kains zijn zeer duurzaam, vrij grof en vaak van sierlijk patroon ... Goud- en zilverdraad wordt niet gebruikt voor die kains, zijde alleen te Larantoeka ... Kleur- of verfstoffen, bij deze industrie in gebruik, worden plaatselijk aangemaakt (uit roodhout, geelhout, wilde indigo en verschillende boomschorsen). De weverskunst blijft

[1]) Wel handelt Hfst. V over Tooneel, Muziek, Dans etc., Hfst. VII over Letterkunde, Hfst. XXII, XXIII en XXIX over Godsdienst, doch het eenige wat over zoo iets als Kunst gezegd wordt, zijn de onnoozele zinnetjes p. 77—78 over „versiering der huizen" in Mĕnangkabau, Java en Minahasa. Als verkwikkende tegenstelling mag vooral genoemd het flink opgevat artikel „Nijverheid" in den Catalogus Kolon. Tent. Amsterdam 1883, Groep II, p. 227—270, van de hand van den deskundigen oud-resident Mr. I. C. J. W. van Musschenbroek, den man die zeker het meest hart heeft gehad voor dit belangrijk onderwerp; kort daarop helaas gestorven, vóór zijn toewijding ten goede kon komen aan het nieuwe Ethnografisch Museum in Artis te Amsterdam. In dit artikel wordt evenwel de nadruk uitsluitend gelegd op het technische, de kunst nauwelijks aangeroerd.

stationnair; zooals men sedert eeuwen kleedjes vervaardigde, zoo doet men het ook thans. Op de kustplaatsen begint hier en daar Europeesch weefgoed aftrek te vinden, doch op zulk een onbelangrijke schaal dat van concurrentie niets gevoeld wordt. Wel is waar is het goedkooper, doch het is minder sterk en daarom niet zeer gezocht." (p. 31). De merkwaardige Timoreesche weef- en vlechtkunst schijnt dus voorshands nog veilig te staan; en zou bij combinatie van de bovenstaande gegevens misschien Roti het eiland van deze groep blijken waar het kunstgevoel het diepst is; het eiland dat tevens toevallig het verst buiten het gebied der vreemde scheepvaart ligt, doch zelf zijn zonen overal heenzendt.

Het meest belangrijke der kunstnijverheid in de Molukken en de bij deze, sinds oudsher, óók politiek zich aansluitende Timorgroep is hiermee gereleveerd. Volledigheidshalve moet nog gesproken over eenige kleinere uitingen van kunstzin.

Zoo zou men kunnen wijzen op *de vlechtkunst in tabisasoe*, bladreepen van een orchidee met helder gelen glans van buiten, voorkomend op de Soela-eilanden en Oost-Halmahera (vooral in de buurt van Patani), en daar druk gebruikt tot het vervaardigen van sirihdoozen, hoeden en dergelijke, wel wat brutaal van kleur maar toch imponeerend door den glans van het materiaal. De Clercq in zijn meergenoemd boek van 1890 gaf op plaat I fig. 5 een bundeltje dezer tabisasoe-repen en op plaat IV verschillende daarmee gemaakte doozen uit Soela-Bĕsi weer; Kükenthal in zijn werk van 1896 gaf op plaat I fig. 4 en pl. III fig. 11 mooier afbeeldingen van een mand en een hoed uit Patani.

Wat de Minahasa aangaat zoo kan zeker niet gezegd dat hier de Alfoeren bepaald uitmunten, maar wel dat ze nog heel wat hooger in begaafdheid staan dan Ternatanen of Amboneezen. Bovendien trekt hier een merkwaardig verschijnsel de aandacht: evenals de volksstammen van Midden-Celebes die men onder den naam Toradja's pleegt samen te vatten, in menig ding dat zij maken, met name b.v. in hun schilden, opvattingen toonen die onmiddellijk aan de Dajaks herinneren; evenzoo sluiten zich de vroegere of latere kunstproducten der Minahasa *niet* aan bij de Molukken, waarmee zij toch reeds in den tijd der Portugeezen in levendig verkeer stond zóó zelfs dat in die periode te Ternate en Tidore met „Celebes" bepaaldelijk het noordelijk schiereiland werd bedoeld en eerst later die naam overging op het heele land tot Makasser toe — iets wat ik elders nader hoop te bewijzen —; maar *wel* sluit zich de Minahasa,

evengoed als Midden-Celebes, in kunstzin onmiddellijk aan bij de Dajaks; een aansluiting die zoo goed als zeker niet voortvloeit uit handelsbetrekkingen met Borneo, maar integendeel uit overeenkomst van aanleg. Geheel in overeenstemming met de resultaten der taalstudie, die zij het ook niet steeds op gelijke gronden, een scherpe lijn heeft leeren trekken tusschen Celebes eener- en de Molukken anderzijds, een lijn die de Westelijke groep van onzen Archipel van de Oostelijke groep scheidt, moet óók in kunstzin de bevolking van Midden- en Noord-Celebes tot de zone van Borneo, en niet tot de zone van „de Groote Oost" gerekend worden; terwijl de Makassaren en Boegineezen, praktische lieden en koene zeevaarders als zij waren en zijn, een eigen weg zijn gegaan van belangrijke materieele doch geringe artistieke ontwikkeling. Het best komt die overeenkomst der Minahasa'ers met de Dajaks uit in een der mooiste dingen die zij er nog heden vervaardigen: *de katoenen kain's patola, of kain Bentenan*, naar de naam aangeeft fabrikaat uit het Bentenan'sche, met Ratahan als centrum. In dubbel opzicht zijn deze merkwaardig; de naam patola is een der alleroudste in de Molukken en omgeving voor zijden of katoenen veelkleurige kleedjes, herkomstig weleer uit Cambay in Voor-Indië, en in 1516 reeds uitdrukkelijk genoemd als in hooge eere te Banda en „de vele andere eilanden" ten Noordwesten daarvan gelegen, evenals de term ook nu nog door al de Molukken bekend is met bijbeteekenis van een bizonder geschat weefgoed dat bij boetebetaling, afkoopsommen en dergelijke, mèt porseleinen borden, en gong's een groote rol blijft spelen; maar, daarnevens is niet minder merkwaardig dat men dezen Voor-Indischen term in Moluksch Maleisch is gaan toepassen op een algemeen daar voorkomende veelkleurige groote slangensoort (Python reticulatus), als in de Minahasa op de kain's van grof zwaar katoen met een in levendig rood gekleurden ondergrond waarop figuren in wit zijn uitgespaard, de kain's patola, die bij kabĕsaran's en dergelijke feestelijke optochten in de Minahasa niet ontbreken mogen, of dienen om zetels van aanzienlijken te bedekken (zie Graafland „De Minahassa", Haarlem 1898, I, p. 46, 135 en 352)[1]. Terwijl nu de naam zeer duidelijk

[1]) Wat Graafland op de drie aangehaalde plaatsen beweert dat de kain's zouden genoemd zijn naar hun gelijkenis met de genoemde slangensoort, die in Moluksch Maleisch „patola" wordt genoemd, doch in de talen der Minahasa geheel andere namen draagt, is juist averechtsch. De slang die „patola" heet is integendeel om de veelkleurige huid genoemd naar de veelkleurige zijden en katoenen patola's die al in ± 1500 in grooten getale als fabrikaat van Cambay (Voor-Indië) in de Molukken werden ingevoerd, zooals onloochenbaar vast staat door

wijst op Molukschen invloed, zijn die witte figuren op den rooden ondergrond van *typischen Dajak-stijl*, totaal verschillend van de arabesken en bloot-geometrische figuren waarmee de Alfoeren van Halmahera hun foeja plegen te beschilderen, doch onmiddellijk aansluitend bij die eigenaardige ornamentiek der Dajaks waarin men, vooral sinds de hierna te behandelen voortreffelijke studiën van Hein over de Dajaksche kunst, gestiliseerde menschenlijven, menschenkoppen en dergelijke mensch- en dier-symboliek terecht is gaan herkennen. De overeenkomst in volksaard heeft dus in de kain Bentenan der Minahasa dat Dajaksch-Toradja'sche type weten staande te houden, ondanks den politieken invloed door de Molukken op de Minahasa eeuwen lang uitgeoefend, waardoor ook het Menado'sch Maleisch een onderdeel is geworden van het Maleisch der Molukken.

Iets anders wat men, weleer ten minste, in den heidenschen tijd, zeer fraai in de Minahasa wist te vervaardigen waren de *tiwoekar's of timboekar's*, grafgesteenten in den vorm van een opstaanden vierhoekigen pot of urn gedekt door een hoog oploopenden steenen deksel in dakvorm waarop men in de eerst zachte grondstof sierlijke ornamenten en mensch- of dierfiguren wist te snijden, terwijl de zandsteen later verhardde. De inlichtingen omtrent den hoogsten ouderdom dezer tiwoekar's, ook om de steensoort wel waroega's geheeten, loopen echter uiteen ten opzichte van een belangrijk punt. Volgens Riedel die in Tijdschr. Bat. Gen. XIV, 1864, p. 379—380 er het eerst de nadere aandacht op vestigde door bijvoeging van een plaat met een twaalftal afbeeldingen dezer grafzuilen, zou men ze het eerst zijn gaan maken „kort vóór de aankomst der Kastillianen", dus stel in 1500 A.D. Maar volgens een rapport van den resident van Menado uit 1890, in uittreksel teruggegeven in Notulen Bat. Gen. 1890, p. 116—117, zouden de Spanjaarden „het maken en

2 plaatsen in het „Livro" van Duarte Barbosa van 1516; terwijl door alle latere getuigenissen bevestigd wordt dat de — meest zijden, en dus kostbare — patoolen, in het rijk van Cambay, vooral te Ahmadabad, geweven werden. Mr. Van Musschenbroek wil echter den Molukschen naam van den „Python reticulatus, een over ruimer gebied heerschende bloedverwant van den Javaanschen oelâ sâwâ (d.i. waterslang, niet sawah-slang), (die) in de meeste streken, waar hij voorkomt oelar patola heet", afleiden van Sanskrit tala = hol, kuil; wel evenzeer ten onrechte; zie zijn „Iets over de inlandsche wijze van katoenverven.... op Midden-Java", Leiden 1877, p. 60. Als bewijs voor het hooge aanzien dat de kain's Bentenan genieten, moge dienen de beschrijving van no. 6320 in de Ethnol. Verz. te Batavia in den Catalogus door Mr. Van der Chijs, 4en druk, Supplement, Batavia-'s-Hage 1894: „6320. *Kain bentèuan*, poesaka van de familie Manopo, als zijnde afkomstig van den Sultan van Bolangmongondo (omstreeks 1800)".

bewerken van grafsteenen" hebben „ingevoerd", terwijl men na de invoering van het (Protestantsche) Christendom die aangenomen gewoonte weer ging nalaten, en nu in doodkisten begraaft.

Er is echter veel te veel overeenkomst in opvatting tusschen de Minahasa'sche tiwoekar's en de Dajaksche in de lucht gebouwde dodenhuisjes (sandong's) eenerzijds, en de óók Alfoersche en in de lucht gebouwde dito's op Halmahera anderzijds — van welke laatste men een afbeelding kan zien bij Kükenthal, plaat 18, no. 33 —, om niet de mededeeling van Riedel de vertrouwbaarste te achten[1]). Toch dragen de tiwoekar's weer te zeer een eigen karakter om niet te pleiten voor een oorspronkelijke begaafdheid tot beeldhouwkunst in de Minahasa die in het verdere heidensche Indonesië zich toch nooit in steen, doch enkel in hout placht en pleegt te openbaren; een begaafdheid die blijkens het verhaaltje bij Graafland „De Minahassa", 1898, I, p. 355 nog tegenwoordig niet geheel dood is. De afbeeldingen bij Riedel, loc. cit., geven echter alleen de eigenaardige en vrij sterk gevariëerde vormen van den deksel te zien, waarbij dat tweetal met naar terzijde uitstekende vogelkoppen onmiddellijk aan Borneo en Halmahera herinneren, maar waarvan het derde der bovenste rij zeker zeer oorspronkelijk is. Doch ook de voetstukken, de eigenlijke urn-zuilen zelve, plachten eigenaardig en rijk geornamenteerd te zijn, gelijk men zien kan op de afbeelding op het schutblad der eerste aflevering van Graafland's Minahassa, 1898. Het Koninklijk Instituut is bovendien in 't bezit van een mooie foto van een viertal tiwoekar's op het oud-Alfoersche kerkhof te Maoembi, waarin zoowel de afwisseling in profiel van de deksels en de even wonderlijke als belangwekkende ornamentiek dezer typisch-Minahasa'sche kunst goed tot hun recht komen. Men denke ook aan de fraaie ornamentjes die de Enganeezen op den nauwen ingang van hun kakario's weten te snijden; en aan de ithyphallische motieven die vooral sterk geliefd zijn bij Papoeas, Soembaneezen en Niassers, blijkbaar als gevolg

---

[1]) Dat echter Europeesche, met name Oud-Hollandsche invloed zich liet voelen bij de latere vervaardiging van tiwoekar's is zeker. Von Rosenberg bericht uit 1864 in zijn „Der Malayische Archipel", Leipzig 1878, p. 264 omtrent het met grafzuilen opgevulde kerkhof te Sawangan — beZ. O. van Menado en Maoembi — dat „Manche dieser Figuren tragen die europäische Kleidung des vergangenen Jahrhunderts", terwijl hij ook schrijft van veel figuren „mit unnatürlich grossen Geschlechtstheilen". Jammer genoeg werden nog nergens afbeeldingen gegeven van deze historisch zeker zeer interessante plastiek; en het is de vraag of niet Protestantsche godsdienstijver sinds 1864 deed verdwijnen wat gered had moeten worden. Een nietszeggend plaatje gaf Riedel in Intern. Arch. f. Ethn. VIII, 1895, plaat X, no. 5.

van een voorouder-dienst die vruchtbaarheid het heiligst acht [1]).

Met een enkel woord zou ook gewezen kunnen worden op het vooral ethnologisch merkwaardige der megalithische graven zooals die sinds kort uit het Djember'sche bekend zijn geworden, maar die ook en zelfs in groote menigte bestaan op Soemba en verder naar het Oosten zoowel in Melanesië (Nieuwe Hebriden) als in Polynesië (Vriendschaps-eil., Gezelschaps-eil., en Tuamotu-eil.) teruggevonden worden, terwijl op de uiterste grens van Polynesië, het Paasch-eiland, en in het onder meer Indonesischen invloed gebleven Mikronesië (Ponapi, een der Carolinen) evenzeer megalithische bouwwerken van zelfs bizonderen omvang overgebleven zijn [2]).

Een andere kunstindustrie, het *vlechten van kabila's*, de welbekende reisdoozen die bestaan uit twee langwerpige bakken met afgeronde hoeken, die voor een groot deel over elkaar heenschuiven, is door de heele Molukken en omgeving verbreid, met inbegrip van Noord-Celebes aan den eenen en de Kei-eilanden aan den anderen kant. Van deze reisdoozen, op Java geliefd en daar kĕpek's geheeten, aansluitend bij de Balineesche kompek's en de Bĕngkoelen'sche kempek's, schijnen wel de mooiste op Gorontalo en Halmahera vervaardigd te worden. De ietwat plompe vorm van deze manden met overhuivend deksel, meest gevlochten uit pandan- of silar- (d.i. gĕbang-) blad, wordt gewoonlijk en dan zeer gelukkig gebroken door overdwarsche banden van gespleten rotan, die tegelijk meer stevigheid en meer relief geven aan het geheel. En zijn dan, zooals vaak het geval is, deze rotanbanden met mĕngkoedoe-sap in een mooi mat-bruinrood gekleurd, dat dragen zulke kabila's een eigenaardig karakter van stevige taaiheid, gepaard aan wat men het beste „rustieke bevalligheid" zou kunnen noemen. Hoogstwaar-

[1]) Zie voor Toradja-schilden het straks te noemen werk van Hein, p. 61, 63 en 75, en verg. er p. 82 een uit Nias; voor een tiwoekar uit de Minahasa zie Intern. Arch. f. Ethn. VIII, 1895, plaat X, no. 5 en verg. omslag van N. Graafland's pas verschenen 1e afl. van „De Minahassa"; voor Engano Modigliani's werk van 1894, p. 118—119; voor de Papoeas het straks te noemen werk van Mantegazza, pl. 5; voor Soemba Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XI, 1894, p. 333, plaat XII, nos. 16 en 17; voor Nias het andere werk van Modigliani van 1890, p. 206 en 702.

[2]) Voor Soemba'sche megalithische graven zie Intern. Arch. f. Ethn. VII, 1894, plaat XX en pl. XVI no. 12 evenals Tijdschr. Aardr. Gen. 1894, p. 333 plaat 7 en 8 en verg. tekst p. 570—573, alsmede p. 777 over dergelijke in Tongabatu; voor idem in Melanesië titelplaat bij Codrington, The Melanesians, Oxford 1891; voor Mikronesië afb. bij Ratzel, Völkerkunde 2en druk I, 1894, p. 149 en verg. tekst p. 148. Voor Djember zie Steinmetz in Tijdschr. Bat. Gen. XL, 1897, p. 1—60 met 5 platen, vooral pl. 5.

schijnlijk slaat het bericht bij De Jonge, Opkomst etc. III, p. 163 dat men in 1600 op Ceram o.a. uitvoerde „strookistjes die seer proper gemaeckt zijn", op kabila's; en zoo ja, dan hebben we hier een aardig bewijs van het taaie leven dezer Moluksche industrie. In ouderwetsche huishoudens van een dertig jaar geleden, toen de Hollandsche zeilvaart nog vrij wel bloeide, ontbraken deze kĕpek's nooit, aangebracht door een of ander familielid die zeeman was. Mij ten minste staan ze reeds sinds mijn jeugd voor den geest. Afbeeldingen voor het publiek zijn schaarsch; een drietal goede typen van de Kei-eilanden — waar ze kīr worden genoemd —[1]) zijn evenwel te vinden in den meer genoemden Ethnogr. Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, door C. M. Pleyte Wzn., Leiden 1893, plaat IX, nos. 12, 16 en 19, de twee laatste van nipahblad met bamboe, en no. 12, met zijn karakteristiek handvat, geheel van gespleten rotan horizontaal langs dunne rotan-reepen heen vastgenaaid.

Over een andere nijverheid van speciaal Ambonschen aard is het best te zwijgen. De wansmaak waardoor men erop Ambon toe kwam scheepjes, mandjes, sigarenkokers enz. lorrig van kruidnagelen in mekaar te zetten, zou zeker niet tot die uiting zijn gekomen als niet een deel van het blanke en bruine Indische publiek zich vergaapte aan geesteloosheden.

Wel administratief, maar niet feitelijk, niet dus ook in kunstgevoel sluiten zich bij de residentie Amboina de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden aan; die integendeel den overgang vormen tusschen Papoea'sche en Timoreesche eigenaardigheden. Terecht schrijft de resident van Amboina in 1892, de welbekende en deskundige Baron Van Hoëvell in het rapport over zijn gewest afgedrukt in Kol. Versl. van 1892, Bijlage C, p. 2, „Slechts op de Zuidwester-eilanden, en vooral op Tanimbar, Babber, maar wel het meest op Loeang en Kisser, wordt (de weefkunst) nog beoefend en worden aldaar sarongs van zeer mooie patronen geweven. Het garen wordt op die eilanden uit aangeplante kapas getwijnd, terwijl de gebezigde kleurstoffen zeer duurzaam blijken te zijn". De eerste die op deze weefkunst der Zuidwester-eilanden nader de aandacht vestigde was Riedel, die in zijn meergenoemd boek van 1886 op plaat XXX, no. 3 een afbeelding gaf in kleuren van een Tanimbar'schen katoenen schaamgordel, geenszins onfraai, en op plaat XXXII, no. 1

[1]) Evenwel beteekent „kir" op de nabijgelegen Aroe-eilanden weer de nationale vrouwensarong van pandan-bladen gevlochten, zie Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 78.

een chromolithografie van een hoofdband dien de Tanimbar'sche voorvechters mogen dragen, met een mooi rood en een smaakvol donkerbruin die duidelijk op verwantschap wijzen met het kunstgevoel van de Timor-groep; maar nog veel duidelijker spreekt die verwantschap in de gekleurde afbeeldingen op plaat XXXIX, nos. 5 en 6 bij Riedel, van omslagdoeken die de vrouwelijke mestiezen op Kisser (Kisar) weven en welke op Timor blijkens Riedel p. 401 en Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 217 zeer geliefd zijn. Geen wonder!

Men hoeft maar beide afbeeldingen, vooral no. 6 met zijn fraaie, aan Solosche batiksels (kain sogan) herinnerende, bruin te zien om aan een vermenging hier te denken van Timoreeschen aanleg en Javaanschen invloed. En merkwaardig is het nu zeker ook dat vlak bij dat Kisser, iets oosterlijker, op het eiland Leti, *zielebeeldjes* worden gesneden van afgestorvenen, *in hout,* waarover Van Hoëvell loc. cit. p. 206 vermeldt dat die „bepaald soms aan de beelden der oud Javaansche kunst (doen) denken", evenals Van Hoëvell wegens „de ficus als heilige boom en de scherpe afscheiding van standen, die men op al deze (Zuidwester- en Zuidooster-) eilanden aantreft (op de westersche eilanden ook weder het sterkst)" zeer bepaaldelijk aan oud-Javaanschen invloed gelooft. Hoe juist de opmerking van Van Hoëvell loc. cit. is: „Op de Tanimbar- en Timorlaoet-eilanden zijn deze beeldjes... zeer ruw gesneden, doch hoe westelijker men komt hoe meer kunstzin er in op te merken valt. Trouwens hoe westelijker hoe zuiverder de godsdienst van Oepoelera (den heere Zon) in al hare vormen bewaard is", in den dienst van welken Zonnegod deze beeldjes van afgestorvenen worden gesneden — hiervan kan men zich gelukkig weer met eigen oogen overtuigen door bij Riedel op plaat XXXIV de zielebeeldjes van het eiland Babar, dat de rij der Zuidooster-eilanden naar het Westen toe sluit, te vergelijken met de zielebeeldjes op plaat XXXVII van het eiland Leti, dat een der westelijkste is van de Zuidwester-eilanden. Terwijl de Babar'sche maar al te veel dat onnoozel-onhandige hebben wat aan het kneden van koekedeeg doet denken, zit er in al de Leti'sche allereerst meer vastheid die doet voelen dat we hier met hard materiaal te doen hebben, maar bovendien hebben enkele, met name no. 5 en vooral het zeer merkwaardige beeldje no. 2 (van ter zij en van voren teruggegeven) een vrijheid van opvatting, een „Schwung", een werkzame ornamentiek bovendien, die de verklaring van Van Hoëvell hoogst aannemelijk maakt omtrent oud-Javaanschen invloed op deze

eilanden, die naar het Oosten toe al zwakker wordt; iets, waarmede het aantreffen van Oost-Aziatische keteltrommen op Roti, op Leti, op Loeang, en op Koer (het westelijkste der Kei-eilanden) wonderwel in overeenstemming is, daar deze als achterlaatsels van de Hindoe-Javaansche scheepvaart kunnen beschouwd worden, waarvoor in deze streek het sandelhout van Timor het hoofddoel was. Het is jammer dat in de anders zoo voortreffelijke uitgaaf van het Ned. Aardrijkskundig Genootschap, „Ethnographische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden... te zamengesteld door C. M. Pleyte Wzn.", Leiden 1893, noch de saroeng van Leti op plaat II, no. 12, noch de kain van Sera op plaat IV, no. 21 in kleuren zijn weergegeven, een gemis dat de zeer goede uitvoering der lichtdrukken niet kan doen vergeten; terwijl er aan de zielebeeldjes van Leti veel te weinig aandacht is gewijd door ons niet meer te geven dan de miniatuurreproducties op plaat II, nos. 22—34, naar het schijnt ook genomen naar minderwaardige exemplaren dan bij Riedel. Een ander merkwaardig product van kunstnijverheid uit Kisser kunnen we dank zij Riedel op prijs stellen, de gouden en zilveren schotels, bakken, en borstplaten toch, die daar door *de goudsmeden* vervaardigd worden, zie plaat XL in Riedel's genoemd werk van 1886, arbeid van de Kreolen (Europeesche mestiezen) op Kisser, die door hun sierlijkheid zeker niet het oordeel van Van Hoëvell over deze goudsmeden — „en ook deze leveren slechts grof werk", zie Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 228 — bevestigen. Doch of de op Loeang veel vervaardigde gouden en zilveren oorhangers (lorlora) mooier of minder mooi zijn dan die welke men op Kisser ook veel maakt, is bij gebrek aan afbeeldingen niet te beslissen; zeer belangrijk is echter dat uit het bericht van Van Hoëvell over deze Loeang'sche goudsmidskunst, loc. cit. p. 197—198, blijkt hoe op dit eiland niet ieder die maar wil dat vak mag uitoefenen, doch het voorbehouden blijft aan leden van een soort van gilde, waarin Van Hoëvell waarschijnlijk terecht een nieuw bewijs vindt van een kastenstelsel, en daarmee van oud-Javaanschen invloed. Dat deze op Loeang en Kisser gesmeede lorlora „alle volgens hetzelfde stereotype model... bij bruidschat en boeten op alle Zuidwester-eilanden zulk eene groote rol spelen", wordt door Van Hoëvell nog meegedeeld in zijn reeds genoemd overzicht over de residentie Amboina, afgedrukt in Kol. Verslag 1892, Bijlage C, p. 2. De weefkunst schijnt op Loeang weer evenals op Kisser vooral in handen te zijn van de Christen-inlanders; zeker een eigenaardig feit; en waarvan het wel eens wenschelijk was dat verklaring

gegeven wierd. Maar terwijl de Kisser'sche kain's en slendang's (snikir's) vooral naar Timor worden uitgevoerd, blijven de kain Loeang binnen de eigen Tanimbar- en Leti-eilanden gezocht (zie Van Hoëvell in zijn boven vermeld opstel, p. 197 en 217).

Met waardeering is al gesproken over den „Ethnographischen Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden", in 1893 te Leiden verschenen; een heele serie van uitmuntende lichtdrukken. Uit den aard der zaak zijn hierin de eilanden der eerste groep maar in het voorbijgaan, en van de tweede vóór alles de Kei-eilanden vertegenwoordigd; immers de tweejarige onderzoekingstocht door het Ned. Aardr. Genootschap op touw gezet, had de Kei-eilanden tot hoofddoel. Naast drie platen van het Zuidwester-complex, en drie over de Tanimbar- en Timorlaoet-groep, vinden we dan ook niet minder dan veertien achtereenvolgende met allerlei soort huisraad, vlechtwerk, kleedij enz. van de Kei-eilanden (pl. VI—XIX)[1]. Van het mooie *vlechtwerk* in deze streken is hierboven, bij de kabila's, al even gerept; en op dezelfde plaat IX waar drie dezer manden staan afgebeeld (nos. 12, 16 en 19), zie men dan eens de van lontarblad gevlochten deksels no. 3 en no. 4, of het opengewerkte rotan-mandje no. 11, of het nog veel schitterender à-jour gevlochten rotanmandje no. 6 op plaat X, dan zal men toegeven hoe deze heidensche inlanders het dankbare blad van de in deze buurten alomtegenwoordige en tot alles dienende lontarpalm, en het lenige rotanriet weten te verwerken tot dingen van nuttigheid die schoon is en van schoonheid die volop nuttig blijft. Te weinig, veel te weinig krijgen we echter te zien van den op deze Kei-eilanden zoo belangrijken *prauwenbouw*, waarover Wallace al in 1869, naar de vertaling van prof. Veth, deze vermakelijke mededeeling neerschreef: „Moeilijk is het te gissen wat deze afgelegen wilden (sic!) tot zoo groote volkomenheid heeft gebracht in eene kunst die zeker niet tot de gemakkelijkste behoort". („Insulinde", Amsterdam 1871, II, p. 201)[2], en waarvan ook Pleyte getuigt dat het, vooral op Groot-Kei, „de

---

[1]) Door een hinderlijke fout staat er boven plaat VI „Tanimber- en Timorlaut-Eilanden"; lees „Kei-Eilanden". Een andere hinderlijke fout is dat in de „Verklaring der Platen", vooraan in den Atlas, bij de verwijzing naar het Tijdschr. van het Aardr. Gen. overal „X" staat waar IX moet gelezen worden, en „XI" waar het X moet zijn.

[2]) Wallace's eigen woorden zijn: „and from some unknown causes these remote savages have come to excel in what seems a very difficult art". („The Malay Archipelago", Londen 1869, II, p. 183—184). In Januari 1857 was hij op de Kei-eilanden geweest (Groot-Kei).

voornaamste tak van industrie is" (Tijdschr. Ned. Aardr. Gen. 2, X, 1893, p. 581, of overdruk p. 297), maar waarvan enkel plaat XXVIII twee voorstevens van prauwen voorstelt, waarvan een der beide zeker bijster smaakvol gesneden; we hadden voor wat meer voorbeelden van zulk snijwerk graag wat dorre ethnografica op de andere platen present gedaan; evenals de fraaie met snijkunst versierde groote woning van den orangkaja te Hār (Groot-Kei), welke Van Hoëvell als zoodanig roemt (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 156), niet van een gunstig punt opgenomen en dus niet voldoende begrepen blijkt op plaat XXV. Doch gelukkig één merkwaardige industrie van de Kei-eilanden komt weer wèl tot haar recht in deze lichtdrukken, al zou een man met meer artistieken smaak en wien het minder bij voorkeur om het catalogiseeren van feiten te doen was, deze merkwaardigheden meer bijéén hebben gegeven en daardoor krachtiger hebben doen spreken. De *pottebakkerskunst* is bedoeld die op de verschillende eilanden der groep, naar het schijnt, met gelijke vaardigheid beoefend wordt, doch zich natuurlijkerwijs het meest concentreert in de grootere plaatsen, als Taiandoe op het eiland van dien naam, en Eli en Elat op Groot-Kei, bevolkt deze beide laatste door Bandaneezen die in ± 1622 aan het door Coen geteisterde Banda ontsnapten. Van Hoëvell was degeen die het eerst oog heeft gehad voor de belangrijke verdiensten van dit Kei'sche pottebakkerswerk; noch Wallace in 1857, noch Von Rosenberg in 1865 (in zijn „Reis naar de Zuidoostereilanden", 's-Gravenhage 1867), noch Riedel in zijn boek van 1886, p. 226, hadden er van gerept [1]). Doch in het Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 137—138 beschreef Van Hoëvell eerst hoe te Eli en Elat potten en kommen geheel zonder pottebakkerswiel werden vervaardigd, enkel door ze met de linkerhand rond te draaien en met de rechter van buiten te kloppen, en gaat dan voort: „'t Is verwonderlijk te zien, hoe zij op deze wijze allerlei soort vaatwerk vervaardigen. Later worden, vóór de leem geheel droog is, allerlei figuren, arabesken, bladeren etc. op de potten geteekend, welke figuren zeer symmetrisch zijn en ook alleen uit de hand met een stukje bamboe er in worden gegrift of

[1]) Toch had reeds C. Bosscher in zijn kort maar zakelijk rapport over de Kei-eilanden in Tijdschr. Bat. Gen. IV, 1855 op p. 31 geschreven „De pottenbakkerij wordt mede in iedere negorij uitgeoefend, doch vooral hebben de bewoners van Elie en Hahr zich in die kunst eenen zekeren naam verworven", terwijl hij op p. 28—29 al had meegedeeld hoe de vrouwen o.a. potten plachten te maken tijdens dat de mannen op reis waren, en hoe deze potten naar de Aroe-eilanden ten verkoop werden gebracht.

en relief worden aangebracht. Jammer, dat zij later deze figuren op ruwe wijze beschilderen met een soort bruinroode oker, ... waardoor de zoo kunstig geteekende figuren veel van hare zuivere omtrekken en lijnen verliezen. Werden de potten na de bewerking langer gebrand, en verstonden de vrouwen de kunst er glazuursel op te brengen, zij zouden zelfs voor Europeesch gebruik kunnen dienen"; terwijl hij van Taiandoe p. 151 nog twee belangrijke bizonderheden vermeldt, behalve dat óók daar het vormen geheel uit de hand geschiedt, en wel dit dat men hier inderdaad een soort glazuur oplegt door vóór het bakken de poten met zeewater te overgieten en het zout daarvan als dekking der poriën dan te laten inbranden, en ook nog: „Eene eigenaardigheid is, dat iedere vrouw haar eigen fabrieksmerk [1]) heeft, als een klaverblad, ster of eenig ander figuur, zoodat verwisseling niet mogelijk is". Hoe mooi de voorwerpen nu zijn die op deze aartsvaderlijke manier in wezen komen, kunnen we voortreffelijk zien in den genoemden Ethnographischen Atlas waarbij Pleyte den tekst schreef. Op plaat VI allereerst no. 1, een kookpot, en no. 9, een waterkruik, met op plaat VII no. 3, een trekpot, en no. 4, een waterkom, die reeds bewijzen hoe voltooid de techniek is ondanks zulke eenvoudige hulpmiddelen; dan op plaat VI weer no. 6, een koelkruik, en no. 8, een schenkkan, rijker van vorm, bij no. 8 zelfs klassiek van vorm, en beschilderd beide in den trant als Van Hoëvell beschreef, al kan de afwezigheid van polychromie bij deze afbeelding niet doen oordeelen of de opmerking omtrent het bederven van vormen door kleuren, gegrond is. Maar dan, als hooger uiting van kunst nog, op plaat VII no. 5 en op plaat VI no. 7, beide koelkruiken, met reliefversieringen, de een in geometrisch ornament, de ander in bladerranken, welke moeilijk anders als zeldzaam schoon kunnen geroemd worden; vooral no. 7 op plaat VI is door en door aristokratisch. Maar krachtiger nog, karaktervoller, verrassender haast, op plaat VI de nos. 4 en 5, beide rijstpotten, met rythmisch relief van uitgestoken tandwerk, tot de hoogste volkomenheid gebracht in no. 5. En dan als meesterstuk van plastiek in leem, op plaat VII no. 1, een waterkruik, zoo edel van artistieke volkomenheid, klassiek van lijn, gesierd met rustige harmonie van wisselend ornament ingekorven in het weeke materiaal, dat zulk kunstwerk zich kan meten met het beste wat de ceramiek in welk land ook heeft voortgebracht. Als van dit prachtstuk nu eens een afbeelding ware gegeven op volle grootte! Als nu eens één plaat alléén hieraan gewijd

[1]) Door een drukfout staat er „fabriekswerk".

ware! Want zoowel de verzamelaar, de heer Planten, als de beschrijver, de heer Pleyte, heeft gevoeld hoe zij hier iets zeldzaams in handen hadden gekregen; en jammer genoeg zou uit de woorden van den laatste volgen dat werk van deze voortreffelijkheid toch tot het verleden hoort; immers hij schrijft (Tijdschr. Aardr. Gen. 2, X, 1893, p. 7, of overdruk p. 191): „Volgens mededeeling van den heer Planten was dit voorwerp *pusaka*, een erfstuk, dat reeds uit lang vervlogen tijden dagteekent. Heden ten dage zoekt men op de Kei-eilanden te vergeefs naar lieden, die dergelijk fraai vaatwerk weten te maken". De oorsprong van deze kunst op deze eilanden wordt er des te raadselachtiger door. Wat drommel, had Wallace kunnen uitroepen als de Kei'sche ceramiek zijn aandacht getrokken had, hoe hebben zulke „afgelegen wilden" nu zooveel weet gekregen van een kunst die in heel Indonesië alleen beoefend wordt om der nuttigheid wil, doch nergens dat karakter van schoonheid verkreeg als hier, op deze verre Kei-eilanden? Kan de ceramiek zijn overgebracht door Bandaneezen, bijna drie eeuwen geleden, en daardoor verklaard worden hoe Banda-Eli en Banda-Elat op Groot-Kei nog tegenwoordig plaatsen zijn waar deze kunstnijverheid zeer gelukkig wordt beoefend? Is het niet merkwaardig wat Van Hoëvell juist over de lieden van Eli en Elat getuigt: „Dubbel jammer is het, dat de bewoners niet vlijtiger zijn, daar zij in kunstzin en kunstvaardigheid boven de andere Kei-bewoners uitmunten"? (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 157). Zou dan niet alleen de Banda-taal zich in deze beide negorijen gered hebben, maar ook een oud-Bandasch kunstbedrijf er zich hebben overgeplant, dat zich daarna over de Kei-eilanden verbreidde? Van belangrijke pottebakkerskunst weleer op de Banda-eilanden, met name Rosengain, wordt door Valentijn uitdrukkelijk getuigd; in zijn „Beschrijvinge van Banda" vermeldt hij (dl. III, 1726, 2e Stuk, fol. 35): „Die van Rosingein vaaren meest op Key, en Goram, om sagoe, en plagten allerlei aarde potten voor Ceram, Goram, Key, Aroe, Banda en Amboina, enz. alzoo zij schoone aarde hier toe, en tot tichelsteenen, hebben, te bakken". Waarop slaat nu deze verleden tijd, dit „plagten"? In 't verband der voorgaande en navolgende zinnen bij Valentijn, en in aanmerking nemend dat hij persoonlijk op Banda als predikant stond van 10 Aug. 1687—17 Mei 1688, dus toen zijn meeste gegevens kan verkregen hebben, zou ik durven zeggen: in ± 1610, dat immers kort daarvoor en kort daarna precies genoemd wordt. Dat is dus: vóór de schrikdaden van Coen. En nu vermeldt dezelfde Valentijn in datzelfde

hoofdstuk, iets verder, op fol. 38, van het eiland „Cauwer", dat is Koer, het westelijkste der Kei-eilanden: „Zij bakken hier veel potten, die zij, nevens haare Atap in Banda te koop brengen". Ik meen dus, zonder eenig geweld te plegen aan de teksten, te mogen beweren dat in Valentijn's tijd Rosengain nog bekend was als een centrum van pottenbakkerij in vroeger tijd, dat echter in ± 1688 die kunst er uitgestorven was, maar dat de Banda-groep toen van die artikelen voorzien werd uit Koer waarheen gevluchte Rozengain'ners haar hadden overgebracht. En nu is het zeker weer opmerkenswaard dat Von Rosenberg, die evenals Valentijn zwijgt over pottebakkerskunst op Taiandoe of Groot- en Klein-Kei, juist van Koer vertelt: „Het vervaardigen van groote aarden potten van bijzonder goede kwaliteit en zeer gewild bij de enkele Goramsche handelaars, die op hunne togten naar Kei en Aroe het eiland jaarlijks bezoeken, geeft insgelijks aan vele handen werk". („Reis naar de Zuidoostereilanden, gedaan in 1865", 's-Gravenhage 1867, p. 86), en van het noordnoordwestelijk gelegen Tijoor, al tot de Watoebella-eilanden hoorend: „Behalve kalk bevat het eiland ook roode leem en blaauwe klei, welke laatste tot het vervaardigen van potten gebezigd wordt" (ib., p. 89), waarbij Robidé van der Aa in een noot herinnert aan het getuigenis van Valentijn reeds over Koer. Ja, geen eene schakel zou in de redeneering ontbreken als men geheel vertrouwen mocht op de mededeeling van Von Rosenberg over de bevolking van Koer, op. cit. p. 85: „Volgens overlevering stamt zij af van eenige Bandaneesche huisgezinnen, die tijdens de verspreiding der oorspronkelijke bevolking van Banda op Koor eene schuilplaats zochten en vonden", en waarop dan een afbeelding volgt van een Compagnie's steen met het bekende VOC dien de lieden van Banda meenamen en die nu nog op Koer ingemetseld staat. Hoewel niet letterlijk bevestigd, wordt deze mededeeling toch in gewijzigden zin versterkt door van Hoëvell die de Koer-groep „eigenlijk slechts, wat de staatkundige indeeling betreft, tot de Kei-eilanden" rekent, en van de taal aldaar: „Hun taal komt meer overeen met de dialecten, die te Tioer en Goram gesproken worden, hoewel de bewoners zelve beweren van Timor afkomstig te zijn". (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 155). Met hooge waarschijnlijkheid mag dus aangenomen worden dat de pottebakkerskunst op de Kei-eilanden wel herkomstig zal zijn van Rosengain, na eerst op Koer in Valentijn's tijd een rustpunt te hebben gevonden; toch blijft de mogelijkheid niet geheel uitgesloten dat deze nijverheid in plaats van uit Banda, uit Nieuw-Guinea naar Kei is

gekomen; want even verder nog in zijn „Beschrijvinge van Banda" fol. 58 vertelt Valentijn van een diep inliggend gedeelte van „'t land van Onin", dat is dus van 't binnenland der Maccluer-golf, in den jare 1663 „dat daar niet anders, dan groote martavaanen, en geschilderde potten met beeltenissen, van daan quamen". Doch tot tijd en wijle dat beslist vastgesteld zal kunnen worden vanwaar zij precies herkomstig is, mag geconstateerd dat de Kei-eilanden in hun ceramiek een der verkwikkendste verschijnselen vertoonen van krachtig en levend Indonesisch kunstvermogen. Des te verwonderlijker blijft het dat een Museum als dat van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, zoo dicht bij de bron, zoo schrikkelijk arm toch bleef aan belangrijke producten van deze pottebakkersnijverheid die hier meer dan elders kunst tevens is. Wat vindt men van de Kei-eilanden in den Catalogus der Ethnol. Verz., 4en druk, 1885? Eén waterpot met deksel, en één waterkruik. Wat als nieuwe aanwinsten binnen negen jaar tijds in het Supplement op dien 4en druk, van 1894? Twee kopjes en zes borden, alle toevallig aangetroffen in 1885 bij het onderzoeken van een doodengrot op Klein-Kei, benevens één platte schotel, alweer toevallig gevonden in een naar het schijnt overoud graf op Koer. Doch van een onderzoek naar de levende kunst, en een intelligent verzamelen harer beste producten, geen spoor. Dit zij dus alsnog aan dit Genootschap, krachtens luid van den eigen titel, in betere behartiging aanbevolen!

Behooren de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden tot een eigenaardig gebied dat politiek meest afhankelijk is geweest van de Molukken, zoodat dan ook de veete tusschen Ternatanen en Tidoreezen, vastgelegd in Patasiwa- en Patalima-verbonden, zelfs op de Kei- en Aroe-eilanden is overgeplant; een gebied dat geografisch zich het naaste aansluit bij het groote land der Papoeas, en toch terrein is gebleven van sluikharigen, die alleen in hun prauwenbouw verwantschap toonen met de lieden van Nieuw-Guinea; een gebied dat artistiek daarentegen meest verwantschap toont met de Timor-groep, en, vooral in zijn westerhelft, invloed heeft ondergaan van oud-Java; een gebied dat desondanks zichzelf is gebleven, en meer dan eene karaktervolle bizonderheid vertoont; van het groote land der Papoeas zelf, voor zoover het tot ons gezag hoort, zou men van te voren verwachten dat hier in nog sterker mate een eigen geest zich kond deed, zoowel door de kracht van het rasverschil als door de isoleering van deze kroesharigen op een groot eiland. Toch wordt deze verwachting omtrent het Nederlandsche gedeelte

van Nieuw-Guinea tot een lichte teleurstelling, zoodra als men de bewoners in hun kunstvaardigheid gaat vergelijken met hun oostelijke broeders op het vasteland en de eilanden van Duitsch-Nieuw-Guinea. Tegenwoordig kan dit uitstekend beoordeeld, daar zoowel voor ons gedeelte als voor het Duitsche gebied voortreffelijke teksten met even voortreffelijke afbeeldingen kunnen geraadpleegd worden.

Daar hebben we allereerst, en met eere mag het opnieuw vermeld, het werk van Salomon Müller in de groote uitgave zijner Reizen door Temminck, Leiden 1839—1844, deel Land- en Volkenkunde, waar op plaat 9—11 polychrome afbeeldingen werden gegeven van eenvoudige voorwerpen van Nieuw-Guinea's Zuidwestkust, meerendeels uit de kampong Oeta op omtrent 136° O.L.; dan, van veel minder gehalte wat de platen betreft, het door het Kon. Instituut uitgegevene „Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858 door een Ned. Ind. Commissie" (Bijdr. Kon. Inst. 2, V, 1862), ook wel in de wandeling „Het Etnarapport" geheeten, waar van de 26 platen de laatste 7 een denkbeeld trachten te geven van de kunstvaardigheid der Papoeas voornamelijk uit Dorei en de Humboldtbaai, en slechts één van die der Zuidwestkust. Trouwens, ook in den vervolge zou de Noordkust steeds meerder de opmerkzaamheid trekken. Een krachtig kunstbesef spreekt reeds uit den nu volgenden arbeid door een van de vele onderzoeklustige Italianen aan wie wij voor de kennis van onzen eigen Archipel zooveel te danken hebben tot op den jongsten tijd; het is het werk van Paolo Mantegazza „Studii antropologici ed etnografici sulla Nuova Guinea", eerst verschenen in het tijdschrift „Archivio per l'Antropologia e la Etnologia", daarna ook afzonderlijk te Florence in 1877; naast een craniologisch gedeelte waarvan deskundigen de waarde mogen beoordeelen, gaf hij in 11 platen met houtsneden (nos. 5—6 en 8—16) een duidelijk beeld van de meest merkwaardige dingen die vooral in de buurt van Dorei, op Jappĕn, en aan de Humboldt-baai, door de Papoeas gemaakt worden aan karwar's (voorouder-beeldjes), aan hoofdsteunsels („appoggiacapo", door de Duitschers „Nackenschemel" en later beter „Kopfbänke" gedoopt, door ons ook wel „hoofdblokken" geheeten), aan door snijwerk versierde lepels, aan pagaaien, aan bamboekokers tot het sirihgebruik bestemd, aan houten drijvers bij het visschen gebruikt, aan boegversieringen van prauwen, aan eigenaardige dierverbeeldingen die bij al dit houtsnijwerk geliefd zijn, aan beschilderde boomschors-

kleedij, aan houten matrijzen ten slotte, die op enkele plaatsen dienst doen om vaste patronen in te drukken in het leem van potten en pannen die gereed zijn om gebakken te worden. En terwijl Mantegazza zoo door de keus van zijn platen bewees hoezeer hij oog had voor al de opmerkelijkste voorwerpen die in deze Papoeasche omgeving, in tegenstelling tot het westelijk daarvan gelegen Maleische gebied, wegens verschil van ras en beschavingstoestand, werden vervaardigd, geeft zijn tekst p. 41—67 (van de afzonderlijke uitgave) het duidelijkste blijk dat de eigenaardige schoonheid er van hem tot denken had gebracht over de aangeboren aesthetiek van zulke zoo goed als naaktloopende „wilden"; als men dan ziet hoe een scherpzinnig man als Wallace wel zeker ook begrepen had wat er op kunstgebied merkwaardigs in de Papoeas school, doch het voldoende vond er tusschen zijn natuurhistorische studiën door, niet meer dan een halve bladzijde en één afbeelding aan te wijden („Insulinde", vertaald door prof. Veth, Amsterdam 1871, p. 354), dan prijst men dubbel den van nature smaakvoller Italiaan, die, óók natuuronderzoeker van zijn vak, tegelijk zooveel meer de schóónheid zag der dingen. Dan volgt uit den nieuweren tijd, technisch zooveel vaardiger in afbeelden, de mooie arbeid van Dr. M. Uhle „Holz- und Bambus-Geräthe aus Nord West Neu Guinea . . . mit besonderer Berücksichtigung der Ornamentik", Leipzig 1886 (deel VI van de „Publicationen aus dem Kön. Ethnogr. Museum zu Dresden"), welke de voorwerpen behandelt in 1873 door Dr. A. B. Meyer in de Geelvink-baai verzameld, nu te Dresden, evenals Mantegazza zijn studie had geschreven steunend op de verzamelingen door Beccari en De Albertis in 1871 op Noordwest Nieuw-Guinea bijeengebracht, nu te Florence bewaard. Reeds de titel van Uhle's uitgaaf geeft aan dat hier uitsluitend de aandacht werd gevestigd op de artistieke belangrijkheid der stukken; en een schitterende rij van 7 folio-platen vol onverbeterlijke lichtdrukken zegt afdoende hoezeer de middelen hier geëvenredigd waren aan het doel; terwijl de belangrijke, doch niet onbevangen tekst voor prof. Wilken aanleiding was tot het schrijven van zijn bekende, deels uitbreidende deels verbeterende studie „Iets over de Papoewas van de Geelvinksbaai" in Bijdr. Kon. Inst. 5, II, 1887, p. 605—640, waarin het ethnologische evenwel geheel op den voorgrond treedt, daar, eerlijk gezegd, aan prof. Wilken het artistieke ontsnapte; hij noemt b.v. de prachtige lichtdrukken blootweg „goed uitgevoerde platen".

Al de merkwaardige en schoone zaken waarop reeds Mantegazza

in beeld en tekst had gewezen, treden in dit werk van Uhle wonderfraai aan het licht; eerst de boegversieringen der prauwen, getuigend hoe ook deze Papoeas evengoed als de sluikharige Malaio-Polynesiërs wier taalsoort ook de hunne is, vóór alles zeevaarders zijn; scheepssnebben getooid met luchtig uitsnijwerk in scherp vooruitstekende lijnen, dan wel met duifachtige vogels, of krachtig en indrukwekkend met prachtige drakenbek-profielen, ineens de herinnering wakker roepend aan een voorhistorischen plesiosaurus, en misschien als voorstelling teruggaand tot een uitgestorven diervorm die, gelijk ook bekend is van Madagascar, lang voortbestaan bleef op Nieuw-Guinea. Dan de zielebeeldjes, gekenmerkt door een soort Semietischen neus, doch vooral door een hoogst werkzaam motief wat volstrekt niet voorkomt aan de hiervoor besproken dito's van Leti en Babar: een à jour uitgesneden hekje waarover het beeldje heenkijkt, en waardoor de aangrijpende werking dezer nog rauw gesneden poppen artistiek machtig verhoogd wordt; de eigenlijke bedoeling dezer „balustrade" schijnt nog niet duidelijk te zijn; Uhle neemt zijn toevlucht tot een holle hypothese; zelfs Prof. Wilken glijdt er over heen, al geeft hij de aannemelijke verklaring van totemisme voor de dierfiguren daarbij soms herkenbaar afgebeeld; doch zeker is dat dit opengewerkte schild, of wat het zijn moge [1]), in zijn effect een *artistieke vondst* mag heeten, gelijk men dat nog wel het beste kan waardeeren aan de krachtige karwar, bij Mantegazza plaat 5 no. 631, waar juist ook het geheel ontbreken van dit motief opvalt bij de ithyphallische karwar, no. 1037 derzelfde plaat. Dan het prachtig snijwerk in amuletten en lepels, echte sieraden zoo van uitgeschulpt hout. Dan de kerfkunst in gladde bamboevlakken, zeldzaam mooi, wonderlijk beweeglijk spel van arabesken in verrassenden rijkdom, en waarbij men moeilijk weet wat

[1]) Het bovenstaande „dit opengewerkte schild, of wat het zijn moge" was geschreven, toen ik kort daarna in het Ethnogr. Museum te Rotterdam een allermerkwaardigst beeldje van Nieuw-Guinea aantrof, sinds kort aan dat Museum geschonken, en waaromtrent ik in mijn cahier aanteekende „No. 4667. Ithyphallische karwar van Nieuw-Guinea, met zéér duidelijk dicht *schild* voor zich waarop de kin steunt. Lange puntneus". Reeds toen begon ik de sterke overtuiging te krijgen dat dit soort „balustrade" inderdaad niets anders dan een schild was. En geen drie weken later kwam in den Haag de 4e afl. van het Tijdschr. Bat. Gen. XL (begin Dec. 1898), waarin de merkwaardige studie van Dr. L. Serrurier „Die Korwäre oder Ahnenbilder Neu-Guinea's" (p. 287—316) met 2 platen waarop 31 karwar's in hun hoofdlijnen goed door steendruk voorgesteld zijn; en op p. 290—292 bepleit nu Serrurier op goede gronden dat in de zoogenaamde „balustrade" werkelijk *een groot krijgsschild* moet gezien worden waarachter de figuur zich ten deele of geheel verbergt.

nog meer te bewonderen op plaat V, of een bamboekoker als no. 1 en 1a van 't eiland Soepiori in onmiskenbaar-inlandschen stijl met menschfiguren die in ornament zich oplossen, of dien anderen als no. 3 van Dorei met een heerlijk-streng spiraal-motief, even schoon en klassiek als Schliemann ze in metaal opdolf te Mykene. En dan ten slotte die weer wonderlijke dingen, die hoofdsteunsels, waarvan dan ethnologisch moge te bewijzen zijn dat zij ook elders in en verre buiten onzen Archipel bekend zijn of bekend waren, opklimmen zelfs tot de oudheid der Egyptenaren, maar waarvan deze naaktloopende kroesharigen dan toch weer dingen maken zoo vol van eigen stijl als de Gothiek in haar besten tijd naar hààr karakter schiep in ons Europa. Wat zegt men wel van zoo'n fig. 3 op plaat VII bij Uhle; wat van zoo'n nog sterker en strenger no. 630 op plaat 9 bij Mantegazza? Wat van zoo'n merkwaardig saamgedrongen stuk als no. 4 weer op plaat VII bij Uhle, waarbij men heusch begint te glimlachen bij het zicht dier sphinx-achtige dragende figuren, en het zich dan herinneren der hoofdsteunsels bij de oude Egyptenaren van daareven. En wat vooral van die prachtige dierverbeelding, no. 1 op dezelfde plaat bij Uhle, vol leven, vol schitterend realisme? Welk dier is dit toch? Uhle vertelt aarzelend dat het een hond zou zijn (tekst p. 7, 2e kol.); Wilken ziet er een koeskoes in (loc. cit. p. 627); doch nu heeft men maar even bij Valentijn, die het eerst over de koeskoes geschreven en haar afgebeeld heeft, de plaat op fol. 272 in zijn „Verhandeling der Dieren van Amboina" op te slaan (IIIe Deel, 1726, 1e Stuk), en daar als fig. D de koeskoes te bekijken, of in Wallace „Insulinde", vert. door prof. Veth, Amsterdam, 1871, II, p. 155 den „Cuscus ornatus" voorgesteld te zien, om te weten dat dat een vergissing is; maar frappant gelijkend daarentegen is het dier als fig. H op diezelfde plaat bij Valentijn afgebeeld, en op fol. 281 beschreven als de „lipano" of waterleguaan. Er hoeft dan ook geen twijfel te zijn; het dier met zijn lang, lenig lichaam, zijn breeden bek waar de tanden als die van een zaag in zichtbaar zijn, en zijn krulstaart, moet, ondanks de sterk zichtbare testiculi, een leguaan verbeelden, gestiliseerd wellicht naar het type van den hond. Maar wat een meesterstuk, het zij dan welk dier het zij; hoe vol geest die sprekende kop!

En ten slotte hebben we dan, na het werk van den Italiaan en den Duitscher, het belangrijke werk van den verzamelaar en nauwkeurigen beschrijver F. S. A. de Clercq, toenmaals resident van Ternate, en den directeur van het Ethnogr. Museum te Leiden, Dr. J. D. E.

Schmeltz, in 1893 gezamenlijk te Leiden uitgegeven als „Ethnographische beschrijving van de West- en Noordkust van Ned. Nieuw-Guinea", met 42 platen, de voorwerpen betreffend die van 1885—87 tijdens zijn dienstreizen door De Clercq in loco verzameld werden. Toch zal het opvallen hoeveel mooier voorwerpen Meyer in 1873 op Nieuw-Guinea heeft kunnen verzamelen, dan De Clercq een twaalftal jaren later in datzelfde Nederlandsche gebied; een verschil in krachtig karakter, dat voor een deel mag toe te schrijven zijn aan het belangrijk verschil in fraaiheid der lichtdrukken bij Meyer-Uhle en de verdienstelijke en evenwel wat zoutelooze steendrukken bij De Clercq-Schmeltz, maar toch in hoofdzaak er op wijst dat het beste al van de Papoea-kusten door verzamelaars is weggehaald, en dat de lieden van tegenwoordig, die reeds ethnografica „vervaardigen" voor eventueele liefhebbers, achteruit zijn gegaan in plastisch vermogen. Want neem de beste platen bij De Clercq-Schmeltz, het snijwerk aan lepels op pl. XVII, of aan prauwensnebben op pl. XXIV; de hoofdsteunsels op pl. XVIII en XXI; de dierverbeeldingen aan prauwen op pl. XXV; de pijlen op pl. XXVIII—XXXI, waarvan verscheidene met sterk aan Samoaansche en andere Polynesisch-Melanesische motieven herinnerende versieringen; of de karwar's op pl. XXXIV—XXXV en XXXVII—XXXVIII; — en geen van alle zal u een oogenblik tot werkelijk bewonderen kunnen brengen. Daarnaast alleen nog als nieuwe dingen de plaat XXXIII, geheel gevuld met belangwekkende afbeeldingen van trommen; en op plaat XI als fig. 5 een interessant vrouwenvoorschot van zachtbruin gekleurde boomschors uit de Humboldtbaai, waarvan de gevoelige tint reeds hiervóór ter spraak kwam in een noot, als analogie toonend met, en misschien op invloed wijzend van de nu nog alleen op Halmahera bloeiende Moluksche foeja-sierkunst.

Tot zoover de belangrijkste bronnen voor het kennen der kunst van Nederlandsch Nieuw-Guinea, die reeds schijnen te duiden op een verval van artistieke kracht in de laatste 20 jaar. Maar de „lichte teleurstelling", waarop hiervóór gedoeld werd, over ons eigen Papoeasch gebied, wordt eerst goed voelbaar, wanneer men naast het gemelde nu legt datgene wat ons van Duitsch Nieuw-Guinea, en vooral van den Bismarck-Archipel en met name weer Neu-Mecklenburg (= Nieuw-Ierland), op kunstgebied bekend is geworden.

Daar hebben we in volgorde der jaren, alle uit den jongsten tijd en uit onbekrompen beurs, eerst de fraaie uitgaaf van Dr. A. B.

Meyer „Masken von Neu Guinea und dem Bismarck Archipel", Dresden 1889 (dl. VII der reeds genoemde Publ. a. d. Kön. Ethn. Mus. zu Dresden) met 15 platen van heerlijke lichtdrukken, wier artistieke belangrijkheid echter eerst begint met plaat IX, en dan in een schitterende rij tot en met plaat XIV ons een reeks van karaktervolle maskers, alle of bijna alle uit Nieuw-Ierland, voor oogen brengt; voorts Dr. A. B. Meyer en R. Parkinson „Schnitzereien und Masken vom Bismarck Archipel und Neu Guinea", Dresden 1895 (dl. X dier Publ.) met 19 platen, en F. von Luschau „Beiträge zur Völkerkunde der Deutschen Schutzgebiete", Berlijn 1897, met 48 platen waarvan een groot deel weer over Duitsch Nieuw-Guinea en den Bismarck-archipel. Als algemeen resultaat zal ieder die deze afbeeldingen vergelijkend bekijkt tot den beslisten indruk komen dat de Papoeas van den Bismarck-archipel en met name die van Nieuw-Mecklenburg (= Nieuw-Ierland) het krachtigst en het oorspronkelijkst begaafd zijn, dat de Melanesiërs van Duitsch Nieuw-Guinea het weer winnen van hun verwanten op het westelijke en Nederlandsche gedeelte, terwijl toch die Papoeas van West-Nieuw-Guinea weer een heel eind staan boven de Moluksche Alfoeren, met daarlating van die van Halmahera. Van Nieuw-Guinea heeft dan ook Dr. Schmeltz voortreffelijk gezegd „Die im Schnitzwerk etc. zum Ausdruck kommenden Aeusserungen des Kunstsinns der Eingebornen Neu Guinea's gehören zum melanesischen und nicht zum malayischen Kulturkreis. Im Osten und nicht im Westen sind die Verwandschaften zu suchen die in manchen Fällen auch faktisch zwischen der Kultur Neu Guinea's und des Neu Britannia Archipels z. B. bestehen" (Intern. Arch. f. Ethn. VIII, 1895, p. 167), waaraan hij dan nog p. 168 daar toevoegt: „Wo malayischer Einfluss in Neu Guinea sich zeigt hat derselbe degenerirend auf die ursprüngliche Kultur und also auch auf die Kunstaeusserungen gewirkt". Inderdaad, de vermenging op Westelijk Nieuw-Guinea van Maleisch met Melanesisch bloed heeft enkel verslapping van oorspronkelijkheid ten gevolge gehad, en uit gansch Nieuw-Guinea weer is niets bekend wat van gelijke kunstwaardij zou zijn als die prachtige maskers der ongerept Melanesiër gebleven Nieuw-Mecklenburgers (zie plaat X—XIV in Meyer's Masken etc.) met dat merkwaardige papegaaineus-motief, of als die schitterende scheepsversieringen van het even boven Nieuw-Mecklenburg gelegen Visschers-eiland (zie plaat XIII, no. 1 in Meyer-Parkinson's werk). Juist anders scheepssnebben zijn het die de Westelijke Nieuw-

Guineërs nog met de meeste uitdrukking weten te snijden (zie vooral plaat I nos. 1 en 3, en pl. II nos. 2—5 bij Uhle, dan ook pl. XXIV bij De Clercq-Schmeltz) waarbij het ook nog treft hoe Meyer in 1873 mooier voorwerpen heeft kunnen machtig worden dan een twaalftal jaren later De Clercq, zoodat men bovendien aan verderen teruggang in het tegenwoordige gaat gelooven. Maar ook bij menig ander snijwerk aan dingen van huiselijk gebruik, bij opengewerkt-uitgesneden schilden vóór voorvaderbeeldjes, bij bamboekokers, bij de eigenaardige houten hoofdsteunsels die als kussens dienst doen, geven de Westelijke Papoeas blijk van een merkwaardigen aanleg die echter achter blijft bij de begaafdheid der meer Oostelijke. Men zie daartoe in Uhle pl. IV, no. 7, pl. V, VII nos. 1 en 3; en in De Clercq-Schmeltz pl. XVII, XVIII, XXI, XXIV, XXV, XXVIII, XXXI, XXXIV, XXXV, XXXVII en XXXVIII.

Eigenaardig echter dat bij de Papoeas zonder onderscheid de afgodsverbeelding zoo ten achter blijft. Dezelfde die zulke zeldzaam mooie dier-verbeeldingen soms kunnen maken (men zie b.v. pl. XLVIII no. 3 bij Von Luschau; van Nieuw-Mecklenburg) komen nergens verder dan tot gedrochtelijkheid waar het menschenvoorstelling geldt. Geen wonder dus dat ook elders in Indonesië hetzelfde verschijnsel optreedt. De rijkbegaafde Dajaks maken van hun afgodsbeeldjes en menschelijke fetisen niet anders als slappe en mislukte voortbrengsels; de oude Soendaneezen ondanks den vrij aanmerkelijken invloed door de Hindoes op hen uitgeoefend, vervielen, aan zichzelf overgelaten, tot de bekende steenen monsterbeeldjes van het zoogenaamd Padjadjaran-type, waarover verderop nog iets naders gezegd zal worden. Alleen de Bataks hebben vermocht in sommige van hun afgods-verbeeldingen eigen karakter te leggen.

Een belangrijke vraag niet uit artistiek maar uit kunsthistorisch oogpunt is of dezelfde heidenen die dan toch de behoefte hadden aan iets wat gewijde plastiek mag heeten, ook enkele malen kwamen tot het begrip van een tempel, een geheiligde plek tot omvanging dier houten snijdsels. En inderdaad zijn daarvan duidelijke sporen, zoo aantoonend hoe wel de gedachte als iets vanzelfs voor de hand lag, doch alleen de lagere godsdienstige begrippen verdere ontwikkeling tegenhielden. De meest karakteristieke afbeelding die tot heden beschikbaar is, zal wel die van een tempeltje zijn op de Kei-eilanden, waar een afgodsbeeldje te voorschijn kijkt uit een van voren gedeeltelijk open planken huisje van de meest eenvoudige constructie, en teruggegeven bovenaan plaat XXXV van C. M. Pleyte's „Ethno-

graphische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden", Leiden 1893 (met 39 fraaie autotypiën; uitg. v. h. Ned. Aardr. Gen.). Een andere veel minder vertrouwbare afbeelding van een der tempels in de Humboldt-baai, op de noordergrens van Ned. en Duitsch Nieuw-Guinea, is te vinden als plaat FF in het genoemde rapport over Nieuw-Guinea, Bijdr. Kon. Inst. 1862; hier is het tempeltype hooger ontwikkeld, achtkant van voren, met een tweedakig dak waaraan uit de kanten stokken steken met dierverbeeldingen bezet, maar waarvan de tweedakige dakvorm zeker zoo opvallend zonderling is dat reeds de tekst p. 177 er van zegt „niet ongelijk aan de daken der mahomedaansche Mizzighits", en men moeilijk aan iets anders als ontleening denken kan. Dat zulke gewijde vergaderplaatsen op de Noordkust van Nieuw-Guinea in meer dan een plaats beoosten kaap d'Urville worden aangetroffen, blijkt uit De Clercq-Schmeltz, op. cit. p. 180—182, en de beschrijving daar van een dezer, door de inlanders in loco met een sterk Hindoesch-klinkend woord „darma" genoemd. Ook te Poso in Celebes, bij de Toradja's, schijnen bepaalde tempels voor te komen (Not. Bat. Gen. 1896, p. 20). Evenmin ontbreken de tusschenstadia die de vereering van een beeld scheiden van de oprichting eener daaraan geheiligde plek; behalve de eenvoudige geestenhuisjes zonder beeltenis die talrijk onder Indonesische stammen voorkomen, heeft men b.v. in 't zuiden van Makasar de vereering van een gouden beeldje van Karaëng-lowe, den grooten heer, binnen een grot, en, krachtiger nog, de vereering der voorvaders door de Papoeas in hun roem sĕram's.

Maar sprekend van kunst, hoeven binnen den kring der heidensche Indonesiërs enkel twee volksstammen afzonderlijk behandeld: de Dajaks en de Bataks; al mag daarbij niet over het hoofd gezien dat geen van beiden buiten vreemden invloed is gebleven, en zij zoo den overgang reeds vormen tot rubriek II.

a. *De Dajaks*. Heeft men van de Bataks o.a. gezegd dat zij geboren redenaars zijn, van de Dajaks kan met volle recht beweerd dat ze als versierders geboren worden. In ornamentiek hebben zij een hoogte bereikt die geheel eenig is voor onzen ganschen archipel. Uitstekende gegevens staan tegenwoordig ten dienste om zich hiervan met eigen oogen makkelijk te overtuigen: het werk van A. R. Hein „Die bildenden Künste bei den Dajaks auf Borneo", Wien 1890, mooi methodisch van behandeling, en het boek van H. Ling Roth „The natives of Sarawak and British North Borneo", 2 dln. Londen 1896, voortreffelijk geïllustreerd en voornamelijk handelend over de

Kajans, den meest begaafden volksstam in Noord-Borneo. Van Hollandsche zijde kunnen we niets van gelijke waarde aanwijzen, al mogen de óók nu nog zeldzaam mooie platen dankbaar herdacht in de groote uitgave van Salomon Müller's Reizen, op last van den koning door Temminck, Leiden 1839—1844, waarin plaat 56—61 in het deel Land- en Volkenkunde over Dajaksche kunstnijverheid; terwijl evenzeer in het te Leiden verschijnende Intern. Arch. f. Ethnogr. meermalen belangrijke studies met platen over de Dajaks verschenen zijn, zie vooral dl. IX, 1896, p. 62—89 met pl. III—VI vol mooie en interessante versiersels; de foeileelijke platen van C. Bock's „Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin in 1879 en 1880", in 1887 compleet gekomen, kunnen daarentegen moeilijk als een aanwinst worden beschouwd, terwijl ze net zoo nog eens voorkomen in de Eng. bewerking als „The head-hunters of Borneo" in 1881 te Londen verschenen. Toch, daar Hein's werk vooral betrekking heeft op de Dajaks der Westerafdeeling, zou het zeer wenschelijk zijn als een Nederlander nu eens ernstig de Zuid-en Oosterafdeeling tegelijk wilde behandelen en in beeld teruggeven. Want waarlijk, het ontbreekt den Dajaks allerminst aan begaafdheid.

Men zie eens de schitterende versieringskunst bij Roth I, p. 38, 43, 241, 288, 393, 396 en II, p. 28, 49, 52, 54, 63, 100 of die tatoeëeringsmotieven in II, p. 85, 87 en 91, — dan weet men ineens hoe dit alles niet slechts *schoon* is in zichzelf maar *een doorgaanden stijl* bezit die met recht de nationale Dajak-stijl mag heeten. Of men vergelijke bij Hein de verschillende afbeeldingen in den tekst, en de 10 rijke platen achteraan, al is het waar dat hier, gelijk ook in de inleiding p. XIII uitdrukkelijk erkend wordt, minder fotografische nauwkeurigheid betracht is maar de versieringen meer gestiliseerd werden ten bate van het betoog. Of men zie bij Roth II, p. 148 die gekorven menschenschedels, maar vooral dien van II, p. 299, een heerlijk meesterstuk van lugubere pracht. Ook in kleiner snijwerk toonen ze soms een buitengemeene kracht, men zie de vogel-fetisen bij Roth I, p. 214, de vogelbekken van I, p. 383 en II, p. 246, maar vooral weer dat meesterstuk van een hampatoeng op I, p. 255, alle geïnspireerd op het type van den neushoornvogel. Onbeduidend blijven daarentegen de afgodsbeeldjes, zie Roth I, p. 216; waar echter het rustend leeuwtje niet Dajaksch is, maar Chineesch. Wat de even stijlvolle Dajaksche grafpalen en grootere dodenhuisjes-in-de-lucht betreft, zie men Roth I, p. 147—148 doch vooral plaat 36

en 38 in Dr. W. Kükenthal „Im Malayischen Archipel", Frankfort a/M, 1896, welke respectievelijk 2 doodenhuisjes van Britsch Borneo (Kajans), 3 van Ned. Borneo (een van de Olo Ngadjoe, een van de Ot Danom) en die bij Kükenthal dergelijke weer van de Kajans afbeelden, waarbij dan nog plaat 8 en 9 bij Bock mag vergeleken van zulke doodenhuisjes bij de Modangs in noordelijk Koetei; ook hier blijkt dat men weer te doen heeft met een *algemeen-Dajaksch* kunsttype, waarin echter blijkens de vaak in drakenkoppen uitloopende nokeinden die Chineesche invloed kenbaar wordt die meer dan Hindoesche bij de Dajaks is werkzaam geweest. Vooral is deze sterk waar te nemen in de merkwaardige Dajaksche schilden waarvan men bij Roth II, p. 116—119 en 122—126 er zeven vindt afgebeeld, terwijl er bij Hein p. 57—80 een heele serie is weergegeven; terecht heeft Hein dan ook in zijn tekst aangetoond dat buiten Borneo alleen de Toradja's van Midden-Celebes schilden hebben van gelijk karakter, dat verder de boeman-koppen op de buitenzijde zijn aangebracht onder den invloed der Chineesche draak- en tijgerkop-verbeelding, maar dat aan de binnenzijde der schilden de Dajaksche versieringskunst haar eigen weg is gegaan. Aan directe Chineesche kunstvoorwerpen ingevoerd op Borneo werd reeds door Meyer in zijn „Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel und angrenzenden Gebieten", Leipzig 1884 (deel IV der Publ. aus d. Kön. Ethn. Mus. zu Dresden) gedacht waar hij daar het bekende voorkomen op Borneo behandelde van heilig geachte oude tĕmpajan's met leguanen versierd, onder afbeelding van een 2 tal op plaat 11 nos. 3 en 4; Hein en Roth stemmen daar mee in; de aanvoer uit het Martaban'sche door Veth weleer in zijn „Westerafdeeling van Borneo" I, 1854, p. 172 en II, 1856, p. 264 als waarschijnlijk aangenomen moest inderdaad vervallen waar zóó duidelijke Chineesche kunstmotieven tot versiering waren aangewend, en Groeneveldt in zijn „Notes on the Malay Archipelago and Malacca" (Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e stuk) op p. 75, noot 3 een Chineesch bericht van 1436 vermeld had hoe er toen in het Palembang'sche o.a. „large and small earthen jars" tot de importartikelen der Chineezen hoorden. Toch zou het nog mogelijk zijn dat een goed deel dezer nu op Borneo heilige vaten, zij het dan ook onder Chineeschen invloed, vervaardigd waren op Borneo zelf, en wel in de kota Broenei, waar de Spanjaarden bij hun eerste komst in 1521 een zeldzame beschaving vonden, en van welke plaats hun reisgenoot Pigafetta implicite vermeldt dat men daar porseleinfabrikage had, die dan zeker wel, als dit juist is, de eenige in onzen

heelen Archipel moet geweest zijn [1]); en aangezien er nu nog bepaalde overleveringen bestaan van het overkomen van Pegoeanen naar Noord-Borneo (zie Roth, I, p. 3 noot) zoo zou het toch nog kunnen wezen dat de pottebakkerskunst uit het Martabansche naar Broenei was overgebracht, daar nader onder Chineeschen invloed was geraakt, en zoo de voortbrengster werd van de nu nog algemeen onder de Dajaks hooggeëerde tadjau's en balanga's en djawĕt's.

b. *De Bataks.* Voortreffelijk geïllustreerde werken als voor de Dajaks staan hier niet ten dienste. In nog meerdere mate ontbreken hier vooral ook gegevens van Nederlandsche zijde. Voorloopig moeten we ons behelpen met het boek van een Italiaan, E. Modigliani, denzelfde die voor Nias en Engano zulk waardevol onderzoek leverde, „Fra i Batacchi indipendenti", 2en druk, Rome 1892, voorts het zonder jaartal verschenen maar in ± 1880 uitgegeven album van K. Feilberg „Views from Deli and the Battak country", met prachtige fotografiën, en een goed stel van 30 platen over Bataksche dingen achteraan Van der Tuuk's Bataksch-Nederduitsch Woordenboek van 1861, op welke laatste de heer De Clercq zoo vriendelijk was mij te wijzen. In het Intern. Arch. für Ethnographie mocht ik

---

[1]) De letterlijke woorden van Pigafetta vertaald naar de ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 88 zijn, dat hij, na van Broenei gezegd te hebben dat de schepen er jonken zijn, in één adem doorgaat: „Het porselein komt van heel witte aarde en (die) blijft vijftig jaar onder den grond vóór men haar gebruikt, omdat ze anders niet fijn is; een vader begraaft haar voor zijn zoon; doet men haar in een fijnen porseleinen schotel, dan breekt die dadelijk". De getuigenissen der Spanjaarden over de hooge beschaving van Broenei in 1521 in Navarrete „Coleccion de los Viages y Descubrimientos", Madrid, dl. IV, 1837, p. 274—276. Pigafetta vermeldt ook dat de koning 10 djoeroetoelis had; maar Broeneisch schrift is nog niet teruggevonden. Een der te voren genoemde tempajan's heeft een inscriptie in schrift als op Mindoro weleer, het zoogenaamde Manguianen-schrift, zie A. B. Meyer, A. Schadenberg und W. Foy „Die Mangianenschrift von Mindoro", Berlijn 1895, plaat III, No. 6 en tekst p. 31—32. Blijkbaar onafhankelijk van inlichtingen die Pigafetta in 1521 ten dienste stonden, schreef Barbosa in 1516 (p. 374 van den 2en druk) o.a. van „Het zeer groote rijk van China" het volgende: „Zij (scil. de Chineezen) maken hier (n.l. in China) grooten overvloed van porselein, wat goede koopwaar is voor naar alle streken, wat gemaakt wordt van gemalen schelpen, van eierschalen en eiwit, en andere grondstoffen, waarvan men een deeg maakt dat ze voor een tijdlang onder den grond doen, wat onder hen voor groot bezit en rijkdom doorgaat; want hoe meer de tijd nadert om het te bewerken, hoe meer het waard is; als die is gekomen, bewerken ze het (porselein) op veel manieren en wijzen, sommige groot, andere klein, en als het af is glazuren ze en beschilderen het". Als men in aanmerking neemt hoeveel juister Pigafetta's ietwat later bericht is omtrent de grondstof (het kaolin), dan wordt het te meer waarschijnlijk dat hij deze met eigen oogen te Broenei gezien heeft.

daarentegen niets van beteekenis over de Bataks aantreffen, behalve het overnemen daar in dl. VI, 1893, met tekst van prof. Giglioli op p. 109—127, van de meest merkwaardige afbeeldingen die reeds bij Modigliani te vinden waren. In het werk van F. W. K. Müller „Beschreibung einer von G. Meissner zusammengestellten Batak-Sammlung", Berlijn 1893 (Veröff. aus d. Kön. Mus. f. Völk.) is meer uitsluitend de ethnografie aan het woord.

Dat we bij de Bataks met een hooger ontwikkeld volk te doen hebben dan bij de Dajaks blijkt uit alles; het bezit van een eigen letterschrift en een eigen letterkunde zegt reeds genoeg. Tevens valt op hoe hier verre Hindoe-invloed kenbaar wordt; neemt men als meest ontwikkeld nationaal type de Karo-Bataks dan vindt men bij hen zelfs lijkverbranding, leemwoningen, geen kannibalisme, het schaakspel, Batara Goeroe als alleenigen oppergod, de namen der zodiak-teekens, wichelaars die goeroe heeten. Ook in de kunst der Bataks is deze hoogere beschaving merkbaar, al mogen ze in de speciale versieringskunst bij de Dajaks achterstaan.

Toch is ook hier merkbare gelijkenis; men zie eens de Bataksche ornamenten afgebeeld bij Hein, p. 111—114; als men niet beter wist, zou men ze voor Dajaksche houden. Het Bataksch doodenhuisje afgebeeld door Hagen in Tijdschr. Bat. Gen. XXVIII, 1883, p. 544 lijkt frappant op de Dajaksche sandong's, gelijk Hagen zelf in zijn tekst p. 543 ook al opmerkt. De Bataksche kaaiman-kop bij Hein p. 50 zou door een Dajak gesneden kunnen wezen. Met deze gegevens voor oogen zou men zeggen dat de kunst der Bataks een zwakker herhaling was van de karaktervol nationale der Dajaks.

Doch bij de Bataks daarnevens een sterker plastische kunst voornamelijk zich uitend in het versieren met snijwerk — van Hindoe-achtige motieven — hunner dorps-bale's en der voorgevels van aanzienlijke woningen; men zie b.v. bij Van der Tuuk plaat II, III, XIII, en XXI, of bij Modigliani de afb. op p. 37, 40, 41, 55 en 120. Maar dan vooral iets waarop nadruk moet gelegd, iets wat typisch-Bataksch is: het is het *kabbalistische*, het spookgeloof-achtige, in hun kunst. Alleen de Bataks in onzen heelen Archipel bezitten wat men *toovenarijkunst* zou kunnen noemen. Dit is wel een volk wiens verbeelding voortdurend verontrust wordt door het meest wilde geloof aan booze geesten, en bij wie niet alleen de letterkunde maar in meerdere mate nog de beeldende kunst doorspookt wordt door angstvoorstellingen en duivelbannerij. Men zie eens bij Modigliani p. 95 dien bamboestam tegen de kwade geesten beschermend door grille

insnijdingen als van een langgerekt veelhandig menschelijk monsterlijf — naar men wil een krokodilmotief —; men zie p. 55 dat detail van gevelversiering met tal van duiveltjes, stiertjes, spinnen en dergelijke; men denke aan den eigenaardigen vorm van het Bataksche dak, met opgewipte nokeinden die ten slotte overgaan in een krul naar omlaag waar een gehorend stierenkopje als geestbezwering dienst doet; men zie (album Feilberg passim) de Bataksche woningen en padischuurtjes met als telkens terugkeerende versiering datzelfde veelpootige menschenlijf van daarstraks, vereenvoudigd van vorm tot een soort griezeligen duizendpoot die in horizontalen band om het huisje spookbannend is aangebracht. Maar men zie vooral, bij Modigliani p. 98, bij Van der Tuuk plaat X, die wichelroeden, den triomf der Bataksche toovenarijkunst, een zich naar boven verbreedende optasting van menschenfiguurtjes en leguanenlijfjes, eindigend in een grooter menschenwezen boven op den top, van akelige spookuitdrukking en angstwekkende geheimzinnigheid. En men zal toestemmen dat in de artistiek-aangrijpende uitdrukking van het algemeen Indonesische booze-geestengeloof de Bataks buiten kijf de allereersten zijn[1]).

Het kan niet dan een wonderlijk toeval zijn dat een Indianen-stam op de Queen Charlotte-eilanden ten westen van Canada in de totemistische gedenkpalen die zij in zachten leisteen voor de huizen der hoofden plegen op te richten precies datzelfde Bataksche motief aanwendt van opeenstapeling van koppen boven mekaar als bij de genoemde wichelroeden. Maar de overeenkomst is aan den anderen kant zoo frappant dat Hamy, in wiens „Galérie américaine, Musée d'Ethnographie du Trocadéro", 1e Partie, Parijs 1897, plaat VII, nos. 22 en 23 een paar van deze „piliers totémiques" afgebeeld zijn, niet kan nalaten op p. 14 te zeggen: „Il est becaucoup plus malaisé de s'expliquer les affinités étranges que l'on peut constater entre les divers piliers totémiques de la Côte nord-ouest d'Amérique et les bâtons de sorciers des Battaks de Sumatra!" Een zeer fraaie alb.

[1]) Verg. nog in Müller, op cit. p. 2—3 afb. van zulke Bataksche daken met stierenkoppen en het duizendpoot-motief op de zijwanden van kleinere Karo-huisjes; en p. 65 voor wichelstaven. Zie ook afb. in Bijdr. Kon. Inst. 1891, p. 492 plaat I no. 1 met 1a (Bat. wichelroede), en plaat II no. 1 (Bat. tooverhoorn). In de Ethnogr. Collectie van de Indische Instelling te Delft is een tooverstaf waaraan de bovenste spook-figuur niet van hout doch van gegoten geelkoper is; zeker wel een unicum. Een fraaie lichtdruk van een Bataksche sopo en andere woningen in V. d. Lith, Ned. Oost-Indië, 2en druk, I, 1893, tegenover p. 216. De afbeeldingen in Joachim Freih. von Brenner „Besuch bei den Kannibalen Sumatras" Würzburg 1894, zijn hoewel talrijk weinig vertrouwbaar.

in loco genomen zie men op p. 114 van S. Jackson „Report on introduction of domestic reindeer into Alaska", Washington 1898[1]).

II. *De uitgestorven Hindoe-kunst.*

De komst van een hooger ras is in Insulinde noodig geweest om het Maleisch-Polynesische geestengeloof te verhelderen en te veredelen tot godengeloof. En tegelijk daarmee overschreed de kunst de wijde kloof tusschen animistische afgods-vereering en werkelijken gods-dienst. De behoefte aan duidelijk gekenmerkte godenbeelden, de daarna onvermijdelijke behoefte aan tempels om deze godheden passend te eeren, gaf tegelijk den stoot tot ontwikkeling der plastiek, dan tot geboren worden van dien hoogsten, immers meest gemeenschappelijken, vorm van kunst, de bouwkunst.

De Hindoe-kunst die dezen ommekeer zou bewerkstelligen was zelve, in vergelijk met haarsgelijken in Voor-Azië, Egypte, en Griekenland, een laat ontwikkelde. Toen de Babyloniërs hun terrassentempels, de Egyptenaren hun pyramiden en pylonen, de Grieken hun Dorische godentempels al van geslacht op geslacht bezeten hadden, moest de Hindostansche kunst nog beginnen. De bespiegelende wijsbegeerte der Hindoes voelde minder behoefte aan plastiek, aan zichtbare vormen. Twee groote oorzaken echter deden afwijken van dit uitsluitend-wijsgeerige: de komst van Alexander naar den Indus, en het zoo in aanraking komen der Hindoes met westelijke, vooral Perzische kunst; dan en vooral ook het optreden van Gautama, de stichting dus van het Boeddhisme, en de verbreiding die de vereering van dezen welhaast vergoddelijkten mensch vond sedert Açoka, 250 vóór Chr. Moge het volkomen waar zijn dat het Boeddhisme in zijn wijsgeerig stelsel ontzaglijk veel ontleende aan de reeds eeuwen bestaande wereldbespiegeling der Brahmanen, even waar is het dat in zake kunst het Boeddhisme de groote levenswekker is geweest voor de Indische Ariërs. De reden ligt bloot. Een wijsbegeerte die in haar diepzinnigheid den Algeest der wereldverschijn-

[1]) Een tweede voorbeeld van zoo'n wonderlijke analogie met de Dajaksche wichelroede vond ik in een dansstok van Mondombe-negers en ander snijwerk van boschnegers in Centraal-Afrika, bewaard in de Ethnographische Verzameling van Artis te Amsterdam. Ook hier kwam men op geheel onafhankelijke wijze tot het denkbeeld van opeentasting der menschenfiguren. Verg. een in dien geest gesneden ceremoniestaf, waarschijnlijk uit Loanda, afgebeeld in Intern. Arch. f. Ethn. X, 1897, plaat XVIII fig. 2 met tekst van Dr. Schmeltz op p. 263.

selen heeft beseft, maar tegelijk in besloten bezit is bij een bevoorrechte kaste; lagere standen daarnevens die in afdalenden trap al minder weet hebben van de hooge geestesvlucht dier bevoorrechten, maar, vooral ook door rasverschil, al meer in de macht zijn van grove zinsverbeeldingen, — een dergelijke toestand kan geen gunstige bodem wezen voor het ontstaan van gemeenschappelijk godsdienstige kunst. Eerst het Boeddhisme bracht alles wat voor dier ontstaan noodig was: het wegvallen van kasteverschil, het omvatten van allen in eenzelfden godsdienstigen band, en bovenal *het aanwezig zijn van één centrale figuur* op wie aller godsdienstbehoefte zich vol bezieldheid kon richten. De vergoddelijking van den menschelijken Gautama tot den Alwetenden Boeddha is in gelijke mate aan het opkomen der heerlijke Boeddhistische kunst ten goede gekomen als aan het ontstaan der nog heerlijker Christelijke kunst de vergoddelijking van den menschelijken Jezus tot den Alverlossenden Christus. Bij beide was de kunst de bloem die aan de gemeenschap, de kerk, ontlook.

De wisselwerking echter van Brahmaansche wijsbegeerte en Boeddhistischen scheppingsdrang had reeds eeuwen geschiedenis achter zich vóór het gemeenschappelijk uitvloeisel, de Hindoekunst van hetzij Boeddhistische, hetzij Brahmanistische kleur, zijn weg vond naar ons Indië. Tegengesteld tot wat in Voor-Indië gebeurde waar, historisch gesproken, de kunst der Boeddhisten vóórging aan de kunst van het dusgenaamd Hindoeïsme, zijn in Insulinde de eerste voortbrengsels van Hindoe-kunst te danken aan overgekomen Brahmanisten. Als het feit wordt daargelaten dat deze Brahmanistische kunst zelf weer gevolg was van vroegere godsdienstversmelting, vroeger synkretisme, binnen Voor-Indië dan moet, bij het volgen van de historische lijn voor het meer beperkte gebied van Indonesië, achtereen tusschen deze drie verschijnselen onderscheiden:

a. Hindoeïstische (Brahmanistische) kunst.

b. Boeddhistische kunst.

c. Locaal-synkretistische Hindoe-kunst.

Onmiddellijk dan valt het op hoe de aandacht uitsluitend gevestigd moet op Java. Wel heeft zich de Hindoe-invloed door bijna onzen geheelen Archipel verspreid, maar alleen op Java was het dat de immigranten uit het Westen monumenten hebben nagelaten van groote beteekenis, en het tevens gemaakt hebben tot het blijvend geestelijk middelpunt van gansch Indonesië. Op Java vooral, veel zwakker reeds op Sumatra, hebben de Hindoes de ingeborenen ten

volle overheerscht; en in hoofdzaak van Java is die inwerking weer afgevloeid naar de overige Soenda-eilanden. Raadpleegt men de leerzame kaart die Dr. M. Uhle als plaat XIX heeft bewerkt voor Dr. A. B. Meyer's belangrijke uitgaaf der reeds genoemde „Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel und angrenzenden Gebieten", Leipzig 1884, met tekst p. 21—23, dan ziet men in een oogopslag hoe buiten Java de Hindoe-invloed voor zoover die tot heden uit diverse oudheden te lokaliseeren valt, vooral aanwezig is geweest in de Padangsche Bovenlanden, het Palembang'sche tot in de Pasoemah-landen, dan op Bali, en Zuidoost-Borneo; terwijl een zwakkere afstraling zich heeft doen voelen op Atjeh's Noordkust, het Deli'sche, het Tapanoeli'sche, den Riouw-archipel, Borneo's Westkust, het Koetei'sche, de Zuidpunt van Celebes, en Soembawa.

Men ziet hoe Sumatra dan nog het leeuwendeel heeft. En tot gelijk resultaat komen we als men de lijst nagaat die Groeneveldt gaf in zijn Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap (Batavia 1887) op p. VI—VII der Inleiding waar hij de verschillende voorwerpen van kunst en oudheid opsomde die toen met bekende herkomst uit den heelen Archipel te Batavia aanwezig waren; want, om gegronde redenen Roti daarlatend, bij splitsing telt men dan 101 stuks uit Java zelf op maar 31 uit al de Buitenbezittingen waarvan nog 21 van Sumatra; ook sinds de latere aanwinsten kan deze verhouding niet merkelijk gewijzigd zijn. Zulke cijfers zeggen genoeg. Ze bewijzen nog meer als in aanmerking wordt genomen hoe het gehalte der beelden die van buiten Java komen, door de bank beneden het gemiddelde blijft. Alleen één mooi en tevens interessant staand Boeddhabeeld uit het Djambische (nu te Batavia) is bekend geworden aan het publiek door de fotografie no. 158 in het Album der Sumatra-expeditie, Leiden 1879, behalve nog andere brokstukken uit die streek onder nos. 135—137 en 139 teruggegeven; het 3 tal Hindoeïstische beelden dat in 1896 uit het Koetei'sche naar Batavia werd gezonden schijnt vooral belangwekkend om de plaats waar ze gevonden werden; een lingga met yoni uit Borneo's Westkust werd afgebeeld in Bijdr. Kon. Inst. 1896, p. 78; een lingga van een plek Tjandi geheeten, bij Margasari, Borneo's Zuidoostkust, werd reeds afgebeeld door Salomon Müller, groote uitgaaf door Temminck, 1839—1844, plaat 61, fig. 9. Maar zelfs in die streek waar, Java daargelaten, de Hindoe-inwerking het grootst is geweest, in het Mĕnangkabau'sche, kan alleen als poover overschot gewezen op twee plekken waar de ruïnen van meerdere

tjandi's en misschien ook een enkel Boeddhistisch klooster nog aanwezig zijn, maar in zoo'n vervallen staat dat ze ook al tot den rang van simpele oudheid zijn afgedaald. De eene van deze, de ruïnen van Moeara Takoes, aan den bovenloop van de Kampar Kanan in de L. Kota's, zijn het onderwerp geweest van deskundig onderzoek, eerst door Verbeek en Van Delden, met 1 groote plaat teekeningen gepubliceerd in Verh. Bat. Gen. XLI, 1881 (en naschrift van Groeneveldt), daarna beter en uitvoeriger door IJzerman, waarvan de beschrijving en vertrouwbare reconstructie werd gegeven in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, 1892, p. 48—74 met 6 platen; en zeker blijkt hieruit dat de stoepa er weleer een waardevol bouwwerk is geweest, maar die tegenwoordig weinig meer dan een bouwval werd, zooals men het best ziet uit de losse fotografie van den ingenieur Delprat, behoorende bij het werk „Dwars door Sumatra" van 1895. De andere plek van het oude Mĕnangkabau ligt een eind verder naar het Noordwesten, in Padang Lawas, bij Pĕrtibi, aan den bovenloop van de Paneh-rivier; hoewel nog niet naar den eisch onderzocht, toont de beschrijving met afbeelding van twee der tjandi's in Von Rosenberg's Der Malayische Archipel, Leipzig 1878, p. 27—31, en de latere meer opzettelijke doch weinig deskundige beschrijving door Van Kerckhoff in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 487—497, dat ook hier minstens één groot monument moet hebben bestaan omgeven door tal van kleinere, maar dat het meeste reeds verdwenen is; terwijl de foto van het nu nog overeind staande hoofdgebouw, de „biara Si Pĕmoetoeng", waarvan ik de kennisneming dank aan de vriendelijkheid van overste H. Bosboom (verg. Not. Bat. Gen. 1894, p. 125) een eenvoudige baksteen-tjandi vertoont met rechthoekigen opstand en spits-pyramidaal dak, vrij wel bewaard, doch in vorm sterk afwijkend van den duidelijken rondlijnigen stoepa-vorm te Moeara Takoes.

De beschouwingen die ten beste werden gegeven door E. P. Tombrinck in het Tijdschr. Bat. Gen. XIX, 1870, p. 1—45 over de oudheden aan den bovenloop van de rivier van Palembang, in de Pasoemah-landen, leeren weinig meer dàn dat in de buurt van Lahat talrijke brokken van Hindoeïstische beelden nog bestaan; maar de niet minder dan 31 nietszeggende platen daaraan toegevoegd doen twijfel rijzen of er wel iets bij is van anders als archeologische waarde; bij Tanah Abang, halverwege tusschen Lahat en Palembang komt een baksteenruïne voor. Wat het onderzoek zal opleveren naar de „tallooze" beelden die in de bovenlanden van het Koetei'sche moeten

zijn, is moeilijk te zeggen; merkwaardig is wel dat het eerste bericht dat Dalton in 1831 hierover gaf aan een Singapore'sch blad (herdrukt in J. H. Moor Notices of the Indian Archipelago, Singapore 1837, p. 41—42) geenszins hersenschimmig is gebleken; en het begint nu wel eens tijd te worden dat daarnaar het in 1895 aangekondigde onderzoek worde gedaan (Not. Bat. Gen. 1895, p. 87—89); de korte berichten daaromtrent van den ass.-res. Eerdmans doen wel vermoeden dat men er een bevestiging zal vinden hoe het Koetei'sche in hoofdzaak Hindoeïstisch is geweest; alles pleit daarvoor; zoowel de Brahmanistische inscripties te Moeara Kaman uit ± 400 A.D., al mee behoorend tot de oudste gedenkstukken in onzen Archipel (Kern in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1882, p. 182—203), als het Wisjnoe-beeldje daar ook aangetroffen in 1840 en tegenwoordig behoorend tot de poesaka's van den Sultan van Koetei (afb. door Tromp in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 108, plaat V, no. b), als evenzeer de drie Çiwa-beelden uit het gebied der Modang-Dajaks bij Longwai, thans te Batavia (Not. Bat. Gen. 1896, Bijlage XI). Wat zal er echter te voorschijn komen van de talrijke tempels met talrijke inschriften in 't gebied der Bahaoe-Dajaks waarover Dalton in 't genoemde stuk van 1831 al schreef, en waarvan de mogelijkheid nog niet wordt weggenomen door de vermelde berichten van Eerdmans uit 1895? Blijkt hierin waarheid dan zou het toch nog kunnen zijn dat met het Jawa-Koti van 476 A.D. Koetei bedoeld was (zie Veth Java 2en druk, I, 1896, p. 9—10 en noot 1). En evenals het Koetei'sche en waarschijnlijk ook Borneo's Westkust, heeft Soembawa vooral Hindoeïsme gekend, als mag afgegaan op de Trimoerti en de Çiwa als Kala die vandaar naar het Museum van Batavia zijn overgebracht (nos. 2, 98 in Groeneveldt's Cat.).

Ook Bali is in de ouder tijden, reeds in hoofdzaak Brahmanistisch geweest, maar leverde nog niets als eenige beschreven koperen platen en dergelijke. Geheel anders wordt het als we naar Sumatra zien; hier is in het Djambi'sche, in het Palembang'sche, in het Mĕnangkabausche vooral ook, het Boeddhisme overwegend geweest; en als men in het Poli der Chineesche berichten, vertaald door Groeneveldt in zijn Notes on the Malay Archipelago and Malacca, Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e stuk p. 80—84, het Hindoe-rijk Indrapoeri mag herkennen waarvan óók de Atjeh'sche overleveringen spreken (Van Langen in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 385), dan is dit nu zoo fanatiek-Mohammedaansche deel van Sumatra in de jaren 500 tot 900 goed-Boeddhistisch geweest. Niets is daarmee in strijd;

van den overwal op Malaka, uit de buurt van Kĕdah, zijn Boeddh. inscripties aan het licht gekomen uit ± 400 en ± 500 A.D. (Kern in Versl. en Med. Kon. Ak., afd. Lett., 1883, p. 5—12); Indrapoeri is èn naar den naam èn naar zijn overblijfsels een duidelijke Hindoe-neerzetting geweest, immers de eigen befaamde mĕsigit staat er op Hindoe-ruïnen (V. d. Berg in Not. Bat. Gen. 1881, p. 27); ten allen tijde is Sumatra's Noordwestkust een eerste halte geweest voor de nieuwe dingen die uit het Westen kwamen; evenals nergens vroeger de Islam heeft post gevat dan juist daar, zal ook de eerste stroom Hindoes zich in de vroegste tijden vooral daar hebben neergezet; een Boeddha-kop van eigenaardig karakter is bovendien te Batavia uit Atjeh aanwezig (no. 248 van den Cat.); het spreken van Chineezen over Poli, d.i. Poeri voor Indrapoeri heeft zijn tegenhanger in hun zeggen van Tani voor Patani. Ook het reeds genoemde staande Boeddha-beeld uit het Djambi'sche verraadt door zijn voor onze Oost afwijkend karakter een ander, doch waarschijnlijk tevens jonger soort van Boeddhisme dan sinds omtrent 750 A.D. op Java zich kennen laat; hierop wordt in het volgende nog teruggekomen. Van groot-Karimon, een der eilanden beoosten Siak, is een Boeddh. inschrift bekend uit de 9e of 10e eeuw A.D. (Brandes in Not. Bat. Gen. 1887, p. 148—152). In 1003 laat de vorst van Sambodja, d.i. Palembang, in China om klokken vragen voor een pas door hem in zijn land gestichten Boeddh. tempel (Groeneveldt, loc. cit. p. 65). In de Ommelanden van Padang is een Mahajanistisch bronzen beeldje bekend geworden en naar Batavia overgebracht, met inscriptie van 946 Çaka = 1024 A.D. (Brandes in Not. Bat. Gen. 1887, p. 175—178 en 1888, p. 130—131) waarin een Maleische woordeigenaardigheid, dus authentiek van Sumatra. Het hoofdgebouw te Moeara Takoes is een stoepa, dus onmiskenbaar Boeddhistisch; trouwens in de nabijliggende kleinere Tjandi Boengsoe werden gouden plaatjes met syllaben in Nâgari-schrift gevonden (zie afb. bij IJzerman op plaat I en tekst p. 59); de leeftijd werd nog niet bekend; al zou het mij, wegens een in 't oog loopende uiterlijke overeenkomst met de baksteenen Tjandi Djaboeng in Probolinggo, geenszins verwonderen als beide eenmaal vrij jong bleken. Te Pĕrtibi heeft men wellicht Hindoeïsme gehad; want wel heeten de ruïnen er bij de inlanders nog tegenwoordig „biara", d.i. wihâra, dus Boeddh. klooster, doch de „biara Si Pĕmoetoeng", het hoofdgebouw of een der hoofdgebouwen, is zeker nooit een stoepa geweest, en juist uit Pĕrtibi werden indertijd naar Batavia overgebracht een Ganeça en twee Çiwa's

als Kala's (zie nos. 102, 103 en 200 in Groeneveldt's Cat., en verg. no. 233, óók van Pĕrtibi).

Het baksteenen graf te Tandjong Medan in Rau, zuiver West van Moeara Takoes, was echter weer van een Mahajanist (Groeneveldt's Cat., no. 785, en noot Brandes). Te Tapoes, even boven Baros, en wel op de plek dus waar de al in de 9e eeuw beroemde kamferhaven Fantsoer moet gelegen hebben, zijn de van Java ook bekende zilveren muntjes, sommige met Nâgari-letters, gevonden zooals Millies in zijn Recherches sur les monnaies, etc. La Haye, 1871, plaat XV, no. 130 er een afbeeldde (verg. ook zijn tekst p. 65—66, en V. d. Chijs, Catalogus v. d. Numism. Verz. v. h. Bat. Gen., 4en druk, 1896, p. 71, no. 89), al moet erkend dat zulke licht vervoerbare muntjes alleen van handelsverkeer getuigen met Java.

De Sumatraansche koning Adityawarman, met zijn inscripties van 1265, 1269 en 1278 Çaka op het Javaansche Mandjoeçri-beeld, te Batoe Bĕragong en Pagĕrroejong in de buurt van Fort Van der Capellen (Kern in Bijdr. Kon. Inst. 1872, p. 289—297, en ibid. 1877, p. 159—164), was in 't midden der 14e eeuw A.D. een overtuigd Mahajanistisch Boeddhist, vazal van Modjopahit, vorst van Mĕnangkabau. Alles bewijst dus hoe het Boeddhisme van minstens evenveel gewicht is geweest voor Sumatra als voor Java. Toch blijft dit enkel *historisch* belangwekkend; van Hindoe-*kunst* is alleen het Djambi'sche beeld te prijzen, en mag, voor zoover er heden gegevens zijn, het verdere van Sumatra hieromtrent over het hoofd gezien. Het hiervolgende zal zich dus alleen bezighouden met Java.

Over waardevolle gegevens kan tegenwoordig beschikt wanneer men een geleidelijk overzicht wil geven van hetgeen de Hindoe-kunst op Java geweest is. De eersten die meer dan vluchtige aandacht hebben geschonken aan de Javaansche Hindoe-tempels zijn gelukkig Nederlanders geweest, H. C. Cornelius en J. W. B. Wardenaar, die tijdens den opbouw van het fort te Klaten de Prambanan'sche tjandi's in 1805 en 1806 hebben opgemeten, terwijl kort daarna de gouverneur van Java's Noordoostkust, Engelhard een heel wat bedenkelijker belangstelling voor Hindoe-oudheden aan den dag legde toen hij van Midden- en Oost-Java tal van beelden naar zijn residentiehuis te Semarang liet overbrengen om die voortaan als zijn eigendom te beschouwen. Alleen aan de omwegen waarmee Raffles de bouwstoffen voor zijn beroemde History of Java bijeenkreeg, gevoegd bij zijn neiging om de Dutchmen liefst dood te zwijgen, is het te wijten dat we eerst tegenwoordig goed te weten zijn gekomen

welke verdiensten Cornelius en de al door Van Hoëvell in 1849 geprezen Wardenaar hebben gehad; zie voor Cornelius vooral het opstel van Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 597 vlg. Desalniettemin is Raffles de man geweest die het eerst door een beschrijving van Java's Oudheden met daaraan toegevoegde afbeeldingen getracht heeft een denkbeeld te geven van wat de Hindoekunst er had achtergelaten; de Boroboedoer werd — sinds Kedoe in Aug. 1812 Gouvernements-grond was geworden — zoo te zeggen ontdekt en opgemeten op zijn last, de tempels op den Diëng evenzeer, Mackenzie was voor hem bezig, Baker deed een reis naar Midden-Java, Horsfield in 1815 een naar Oost-Java waarbij hij Tjandi Panataran ontdekte en Soekoeh bezocht, Raffles zelf was een oogenblik te Modjopahit, de historische plek; en zoo kwam, met plattegronden en teekeningen door Cornelius in 1814 van den Boroboedoer vervaardigd, allengs dat hoofdstuk in de History of Java gereed dat, hoezeer nu verouderd, nog altijd spreekt van Raffles' machtigen, oorspronkelijken geest. Het zou plezierig zijn als we mochten zeggen dat tegenwoordig door een voortreffelijk geïllustreerd Nederlandsch werk dat al de Javaansche Hindoe-oudheden in tekst en beeld naar eisch behandelde, de eerste proeve van Raffles voor goed in den hoek was gezet. Dit is evenwel niet het geval. Hoe menig verdienstelijke behandeling van dit of dat gedeelte er ook besta, ook nu nog zijn in hoofdzaak de woorden van kracht die Fergusson in 1876 in zijn History of Indian and Eastern Architecture neerschreef bij de behandeling der Javasche Oudheden; woorden die èn om de autoriteit van hem die ze zei èn om de aansporing die ze bevatten ook nu nog wel eens herdacht mogen worden: „During the last sixty years the Dutch have done a good deal to redeem the neglect of the previous centuries, but, as has happened in the sister island of Ceylon, it has been without system, and no master mind has arisen to give unity to the whole, or to extract from what is done the essence, which is all the public care to possess .... a considerable amount of information exists in English and Dutch publications regarding the antiquities of Java, but it is *rudis indigestaque moles* — descriptions without illustration, and drawings and photographs without description, very few plans, and except for Boro Buddor, very few architectural details; no statistical account, and no maps on which all the places can be recognised. It is provoking to think when so much has been done, how little more is required to bring order out of chaos, and fuse the whole into

one of the most interesting and most easily intelligible chapters of architectural history" (p. 639). Uit het nu te geven overzicht der bronnen zal blijken dat wel verschillende leemten door Fergusson genoemd zijn aangevuld, evenals hij zeker de taak van het samenvatten véél te licht heeft geteld, maar dat het werk in den door hem aangeduiden geest Java's Hindoe-oudheden behandelend nog altijd niet te voorschijn kwam. Van gedeeltelijke uitgaven gaven de beide opvolgende directeuren van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden iets uitstekends; C. J. C. Reuvens in 1826 een voor dien tijd merkwaardige Verhandeling over drie steenen beelden (van Singasari) met 8 goede platen; Dr. C. Leemans in 1873 in opdracht der Regeering het bekende omvangrijke werk over den Boroboedoer met behalve een 17-tal losse tekstplaten een niet te torschen atlas van 393 platen in 8 afleveringen door Wilsen en Schönberg Müller vol goeden wil nageteekend naar de basreliefs. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, krachtens zijn titel en zetel aangewezen om de voornaamste bijdragen te geven over de Javaansche Hindoekunst, liet zich evenmin onbetuigd; genoemd moeten vooral een studie van Dr. C. J. van der Vlis over Soekoeh en Tjĕta met 6 + 3 platen, waaronder de laatste van de hand van J. Bik vooral interessant, Verh. Bat. Gen. XIX, 1843, 1e stuk; een Beredeneerde Beschrijving der Jav. monumenten in het Kabinet van Oudheden te Batavia door Van Hoëvell en vooral Friederich in Verh. Bat. Gen. XXI, 1846—1847 met 18 onbeduidende platen, en 't Vervolg daarop in Verh. Bat. Gen. XXIII, 1850 met 24 niet onverdienstelijke platen, alzoo 's Museums eerste geïllustreerde catalogus; dan in 1868 de „Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java" door Ds. Brumund, wat een overzicht zou geven van al de aanwezige Hindoe-oudheden op Java, maar bij den dood van den samensteller in 1863 onvoltooid bleef en daarna zonder ook maar één afbeelding door het Genootschap met nog andere fragmenten van Brumund's hand werd uitgegeven in Verh. XXXIII, 1e stuk; dan als merkwaardig kontrast in 1872 en 1874 de schitterende collectie van 333 fotografiën door Van Kinsbergen naar verschillende Javaansche tempels en verdere oudheden en van 65 andere uitsluitend van den Boroboedoer, waaraan zoo te zeggen geen enkele regel verklarende tekst werd toegevoegd buiten twee genummerde opsommingen van voorstelling en vindplaats met verwijzing naar Brumund's Bijdragen en de afbeeldingen bij Leemans waar dat pas gaf, en welke lijsten gepubliceerd werden, die voor de groote portefeuille van 333 stuks in Not. Bat.

Gen. 1872, Bijlage B., en die voor de 65 fotos van den Boroboedoer in Not. Bat. Gen. 1874, Bijlage F, geenszins zonder fouten de eerste, en de tweede zeer onvolledig. Deze collectie-Van Kinsbergen, zoo sprakeloos als ze door het Bataviaasch Genootschap in het licht werd gezonden, spreekt echter voor zichzelve; het is de groote verzameling van artistieke afbeeldingen voor ieder die met eigen oogen zich overtuigen wil van het merkwaardige of het schoone dat de Hindoes op Java hebben gewrocht, en het kan daarom voor belangstellenden van waarde zijn hier aan te wijzen waar exemplaren van deze portefeuilles te vinden zijn [1]). Toch blijft het te bejammeren dat er zooveel hier ontbreekt wat niet ontbreken mocht, en anderzijds vaak te veel wordt gegeven van eenzelfde monument of van min belangrijke zaken; geen eene afbeelding van den Mĕndoet, noch van Soekoeh, noch van Djĕdoeng of Djalatoenda of den Goenoeng Boetak, niets uit de heele residentie Pasoeroean, dus niets van Tjandi Toempang of Tjandi Kidal of Singasari, niets ook van de ruïnen van Modjopahit, noch van Matjanpoetih, tegenover verscheidene naar Padjadjaran'sche monsterbeeldjes, ja, naar steenen en verminkte brokstukken uit West-Java, of 56 fotogrammen van Tjandi Panataran en nog eens 30 van andere tempelresten bij Panataran [2]) — kon het stelselloozer en onbevredigender?

Als de heer Van Kinsbergen zijn gemakzucht wat had kunnen overwinnen en breeder gebruik had gemaakt van de hem ruimschoots

[1]) Sinds 1873—1874 berust een volledig ex. van beide portefeuilles te Leiden (Mus. van Oudh.), te Batavia (Bat. Gen.), te Parijs (Soc. Asiat.), te Londen (Asiat. Soc.), en te Calcutta (Asiat. Soc.), alle vijf, plus een ex. voor Z. M. den Koning door het Indisch Gouv. bekostigd. Sinds 1876 is een vol ex. te Dresden (Morgenl. Ges.), sinds 1878 te Florence (R. Mus. di Fisica), en te Delft (Ind. Inst., alleen de groote port.), sinds 1889 en 1887 een vol ex. te 's-Gravenhage (Kon. Inst.; in de groote port. ontbreken 109 nummers), sinds 1883 een tweede vol ex. te Dresden (Ethn. Mus.), en sinds 1894 een ex. te Haarlem (Kol. Mus., alleen de kleine port., maar de groote werd aangevraagd). Een onvolledig ex. van beide portefeuilles is sinds door aankoop op een boekenveiling verkregen door de Rijks-Normaalschool voor Teekenonderwijzers te Amsterdam, blijkbaar afkomstig van particulier bezit, evenals Prof. Veth bij zijn 70-jarig geboortefeest een ex. der Oudheden ten geschenke kreeg. Van de 109 nummers die aan de collectie van het Kon. Inst. ontbreken, zijn slechts een 45 tal van bepaalde waarde; de andere betreffen de afbeeldingen van brokstukken en andere onbeduidendheden die Van Kinsbergen dwaselijk heeft vereeuwigd.

[2]) De juiste verdeeling der 333 fotografieën van de groote port.-Van Kinsbergen is deze: 1 van Bantĕn, 27 van Batavia, 15 van de Preanger, 32 van Cheribon, 14 van Pĕkalongan, 87 van Bagelen (waaronder 63 van den Diëng), 34 van Jogja, 122 van Kediri, en 1 van Probolinggo. Soerakarta, Madioen, Soerabaja, Pasoeroean, Bĕsoeki, niets!

geschonken medewerking, zou hij het driedubbele hebben kunnen doen voor de kunst op Java; en waar in het vervolg telkens zijn collectie met onderscheiding zal aangehaald worden, mag ook nog wel herinnerd aan de treuzelende wijze waarop ze eindelijk gereed kwam; men zie maar eens Van der Chijs „Register op de Notulen v. h. Bat. Gen. 1867—1878", Batavia 1879, p. 95—98, en leze de passages daar bedoeld! Maar wat door hem gemaakt is, is voortreffelijk; de heer Van Kinsbergen bezat, naast veel technische bekwaamheid, ook véél kunstgevoel; en niemand minder dan Busken Huet heeft reeds in 1875 hem hulde gebracht (Nationale Vertoogen II, p. 20—22). Dit dan waren de hoofdzakelijke uitgaven die Fergusson in 1876 op het oog had. Sedert kwam er eerst nieuw maar krachtig leven op Java in zake kunst met 1885, toen tegelijkertijd Dr. Brandes zijn verrassende ontdekkingen op archeologisch gebied begon, tegelijkertijd door IJzerman en Groneman de Archeologische Vereeniging te Jogja werd opgericht, en weldra de opgravingen daar in de buurt begonnen; toen in 1886 IJzerman de belangrijke ontdekking deed van den oorspronkelijken voet van den Boroboedoer; in 1887 Groeneveldt zijn voortreffelijken catalogus der Archeologische verzameling te Batavia in 't licht gaf, een uitmuntend boek waaraan helaas echter illustraties ontbreken die de samensteller zelve zoo gewenscht had (zie inleiding pag. V); toen in 1890 de opgravingen te Prambanan in hoofdzaak afgeloopen waren en ze nu, weer met flinke ondersteuning van het Gouvernement, aanvingen bij den voet van den Boroboedoer; waarop in 1891 de heer Verbeek kwam met zijn kostelijke Lijst der Oudheden van Java (Verh. Bat. Gen. XLVI) vergezeld van de door Fergusson reeds zoozeer gewenschte Oudheidkundige kaart van Java, terwijl Dr. Brandes, die achteraan Groeneveldt's catalogus reeds een Voorloopigen Inventaris der beschreven steenen in het Mus. te Batavia had gegeven, hier nu toevoegde een chronologische lijst van alle inscripties die van Java in 1890 bekend waren (Verbeek p. 7—13). In datzelfde 1891 begon het Bat. Gen. met een smakelijk type van uitgaaf door IJzerman's „Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta" te laten verschijnen met 15 mooie fotografiën in den tekst en een atlas van 30 vooral architektonische platen en een terreinskaart; gaf in 1893 de Archeol. Vereen. te Jogja van Groneman de brochure over „De Tjandi Bârâboedoer" uit, en het Koninklijk Instituut te 's-Gravenhage diens „Tjandi Parambanan op midden-Java na de ontgraving" met niet minder dan 64 licht-

drukken door Cephas te Jogja; en waren in 1892 al gereed gekomen de 164 fotografiën naar de nieuw ontdekte 160 basreliefs aan den voet van den Boroboedoer door Cephas, waarop met een gerust hart en om overwegende praktische redenen die voet weer kon toegedekt worden zooals de Hindoe-Javanen dit weleer zelf gedaan hebben; en kwam ten slotte Dr. Brandes in 1896 met de verrassende uitgaaf van zijn „Pararaton of het boek der koningen van Tumapĕl en van Majapahit" (Verh. Bat. Gen. XLIX, 1e Stuk) waarvan men niet te veel zegt als men beweert dat het een nieuwe periode opent voor de beoefening der geschiedenis van oud-Java. Waarlijk, sinds 1885 zijn we machtig vooruitgegaan.

Een algemeene belangstelling voor archeologie is daarbij wakker geworden onder de jongere en ook sommige oudere bestuursambtenaren, van wie met name genoemd mogen Steinmetz, Vorderman, Van Aalst; en werd in den adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs C. den Hamer iemand gevonden die zelf teekent en fotografeert, van wien ons in de Notulen Bat. Gen. 1897, p. 45—46 een studie met afbeeldingen over de Tjandi Tĕgawangi beloofd werd, en aan wien nu de in gang gekomen opneming van de Tjandi Mĕndoet is toevertrouwd. Van Nederlandsche zijde was het, buiten de groote en onwaardeerbare verdiensten van Prof. Kern ook op dit archeologisch gebied, Prof. Veth vooral die, voor zoover dat van uit Holland gebeuren kon, in 1878 in het tweede deel van zijn Java en in 1896 in het eerste deel van den door Snelleman en Niermeyer bewerkten tweeden druk van dat standaardwerk een klaar overzicht gaf van wat er aan Hindoesche beelden en tempels op Java nog gevonden wordt; alleen volledigheidshalve moet daarbij nog vermeld de weinig zeggende catalogus dien Dr. C. Leemans in 1885 als „Beschrijving van de Indische Oudheden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden" in het licht gaf. Van de epigrafie werd het leeuwendeel op de hem eigen wijze door Prof. Kern in tekst en vertaling publiek gemaakt, daarin gevolgd door Holle voor de Soendaneesche opschriften, later ook voortreffelijk door Dr. Brandes; de arbeid van Friederich bleef te onvertrouwbaar, hoezeer die impulsie heeft gegeven aan anderen; Van der Tuuk was vooral taalgeleerde, miste de belangstelling voor historische studie; Van Limburg Brouwer stierf evenals Brumund voor den tijd; en hetzelfde moet gezegd van den degelijken en nauwkeurigen Cohen Stuart wiens Kawi-oorkonden in 1875 helaas zonder vertaling verschenen waren, enkel in facsimile en transcriptie. Zoo komt het dat een

Corpus Inscriptionum Javanarum met tekst en vertaling, waarover reeds in 1843 gedacht werd door het Bataviaasch Genootschap, nog niet verscheen; en dat evenmin de door Fergusson reeds terecht gewenschte uitgebreide behandeling der Hindoe-oudheden op Java met afbeeldingen, plattegronden, enz. tot heden het licht zag. Werken die beide alleen op Java-zelf kunnen samengesteld worden en die we van den steun van het Indisch Gouvernement en de bemoeiïngen van het Bataviaasch Genootschap blijven verwachten.

Buiten Java zijn de gegevens tot vergelijking aanmerkelijk vermeerderd.

Allereerst in Britsch-Indië. Men weet met welk een onbekrompenheid het Engelsch Bestuur sinds jaren het onderzoek der talrijke monumenten die Britsch-Indië op kunstgebied rijk is, bevorderd heeft; zoowel aan de Hindoe-kunst als aan de daar zoo aanzienlijke Mohammedaansche kunst is een behandeling ten deel gevallen die èn in methode èn in kranigheid van uitwerking tot voorbeeld mag strekken voor allen diergelijken arbeid op Oostersch gebied. Sinds 1862 werd krachtens Besluit van den Gouv. Gen. in Rade van 22 Januari de reuzenarbeid door Cunningham begonnen, en verschenen sinds 1871 de eerste van die talrijke rapporten in octavo, bekend onder Cunningham's Archaeological Survey of India, waarvan dat eerste al dadelijk met 51 platen, situatie-teekeningen enz., en zoo geregeld tekst naast afbeeldingen en plattegronden gevend; een register op de 23 deelen van deze uitgaaf werd in 1887 door Smith samengesteld. Maar ruimer werd nog de opvatting toen naast Cunningham in 1873 Burgess aan den arbeid toog voor Westelijk en Zuidelijk Indië krachtens Beschikking van het Gouvernement van Bombay van 24 Juli; de schitterende reeks van quarto-uitgaven bekend onder den naam van New Imperial Series der Archaeological Survey of India, was er het uitvloeisel van; het eerste deel verscheen reeds in 1874, en onvermoeid bleef Burgess werkzaam, telkens nieuwe boekdeelen met al fraaier wordende platen in het licht gevend, waarvan een goed deel geheel door hem zelven, een ander deel door de meewerking van Führer, Cousens, Smith, Rea, Hultzsch, Sewell, zoodat nu reeds deel XXVII en XXVIII op komst zijn, waardoor de drie hoofdsecties waarin dit archaeologische onderzoek gesplitst werd, namelijk de Archaeological Survey of Western India (de oudste, sinds 1874), de Archaeological Survey of Southern India (sinds 1882), en de Archaeological Survey of Northern India (sinds 1885, voortzetting feitelijk van Cunningham's werk), alsdan respec-

tievelijk 8, 9 en 7 prachtig uitgegeven quarto-deelen zullen kunnen aanwijzen, waarin nu eens Hindoekunst, dan Mohammedaansch-Indische kunst voor de oogen herrijst. Jammer maar dat deze schitterende uitgaaf zoo moeilijk gekend kan in Holland, daar enkel het Kon. Instituut in den Haag haar van het India Office schijnt te ontvangen, en hier bovendien de reeks incompleet is. Doch er is nog zooveel andere en even uitstekende arbeid op dit gebied van Engelsche zijde. Cunningham, de nestor, werd gevolgd door Fergusson; deze gaf na zijn History of Architecture in 3dln. van 1867 (waarvan dl. II p. 445—756 over Indische Kunst, en p. 533—540 over Java spreken, naast artikelen over Birma, Siam, Kambodja, en China), een tweeden druk in 1876 van dit Indische gedeelte onder den titel „History of Indian and Eastern Architecture" waarin p. 611—630 over Birma, 631—636 over Siam, 637—662 over Java, 663—684 over Kambodja, en 685—710 over China handelen [1]), terwijl hij op zijn in 1873 óók voor ons belangrijk werk over de „Tree and Serpent Worship", in 1880 zijn voor de Javaansche Hindoe-kunst nog belangrijker boek (in samenwerking met J. Burgess) „The cave-temples of India" deed volgen. Dat al deze uitgaven van Fergusson rijk geïllustreerd zijn, kon bij een man van zooveel artistiek inzicht wel niet anders verwacht. Zijn hoofdstuk van 1876 over de Javaansche Hindoe-kunst is nu echter sterk verouderd, en wel wat rijk aan wilde hypothesen. Om te zwijgen van Cunningham's talrijke oudere werken over Voor-Indische kunst, zoowel als van den tot in deze laatste jaren doorloopenden reuzenarbeid van James Burgess in de Archaeological Survey, en van verschillende monografiën door Engelschen en Indiërs, kwam in 1877 het rijk geïllustreerde werk van Dr. Gustave Le Bon „Les Civilisations de l'Inde" met kranigen tekst, en in 1893 het niet genoeg aan te bevelen boekje van Albert Grünwedel „Buddhistische Kunst in Indien" vol degelijke wetenschap en zuiveren kunstsmaak, goed geïllustreerd daarbij en goedkoop. Dat Grünwedel juist eenige flaters heeft begaan omtrent de Boeddha-beelden op Java zou zeker niet gebeurd zijn als van Nederlandsche zijde wat meer op dit gebied geproduceerd was. Voor de onze Indiën zoo naverwante kunst der Khmers kwam in 1880 de monografie van L. Delaporte „Voyage au Cambodge. L'architecture Khmer", wat overhaast in

[1]) Het pleit(?) voor de belangstelling ten onzent in Indische kunst dat het boek van Fergusson van 1876, zooals mij bleek, niet te vinden is noch in 4 bibliotheken te Den Haag, noch in 2 te Leiden, noch in 2 te Amsterdam. Eindelijk vond ik het in de Bibl. der Polytechnische School te Delft. Het oudere werk is te Amsterdam.

mekaar gezet, en daardoor noch in afbeeldingen noch in tekst van het gehalte zooals Franschen zulke boeken wel weten te maken; het rijk geïllustreerd werk van L. Fournereau en L. Porcher „Les ruines d'Angkor, Cambodge et Siam", Paris 1890 met daarbij behoorenden atlas moet Delaporte geheel in de schaduw stellen; ook mocht ik het oudere werk raadplegen van F. Garnier „Voyage d'exploration dans l'Indo-Chine pendant les années 1866—1868", Paris 1873, waarvan deel I uitstekende platen heeft. Prullarium Tavernier (50 fr.!). Een werk met afbeeldingen van de, naar den rasoorsprong, aan onze Indonesiërs nog veel nader verwante Tjam's schijnt van de hand van C. Paris in wording, al zou schrijver dezes naar aanleiding van Charles Lemire's stuk in Tour du Monde, nu reeds mogen zeggen dat de overeenkomst tusschen Tjampa en Java alleen ligt in het ietwat op Diëng-tempel-type lijken, doch veel jonger en in baksteen.

Er moge dan nu getracht een overzicht te geven van de Hindoekunst op Java, waarbij meer dan eens verwezen zal naar den tweeden druk van Veth's Java, dl. I, 1896.

a. *Hindoeïstische* (Brahmanistische) *kunst op Java.*

Met Wisjnoeïtische voetindruksels is de komst der Hindoes in de Soenda-landen ± 400 en 500 na Christus begonnen, met Wisjnoeïtische voetindruksels is de Hindoe-kunst in ± 1450 te Soekoeh geeindigd. Van Çiwaïtische voetindruksels spreekt de tot nog toe oudst bekende inscriptie van Tjanggal in Kedoe uit 732 A.D., met (mogelijkerwijs), Çiwaïtische voetindruksels sluiten de tot nog toe jongst bekende inscripties vóór den val van Modjopahit uit 1486 A.D. (zie Verbeek nos. 480 en 492). Van Brahmanistische voetindruksels geen spoor; hoezeer de primus inter pares van de trimoerti, is Brahma op Java de minste gebleven in de volksverbeelding. Eén voorstelling van hem naast drie van Wisjnoe en tien van Çiwa, — in deze verhouding zou men de betrekkelijke voorkeur kunnen teruggeven die ieder der drie op Java gevonden heeft. De weelderige Wisjnoe, de tegelijk nog veel weelderiger en dan weer verschrikkelijke en dan weer oppermachtige en dan weer leerarende Çiwa vielen meer in den smaak. Met een Çiwaïtischen lingga begint Tjanggal 732 A.D., met een nog veel „natuurlijker" Wisjnoeïtischen lingga besluit Soekoeh 1445. Brahma slechts een enkele maal, te Prambanan, op den Diëng, te Singasari, te Panataran. Een Brahmanistische tempel, als de tempel Baion in Kambodja, is er op heel Java niet. Van de dynastie die te Daha (waarschijnlijk in Kediri en Madioen) ± 1100—1293 zetelde is het aannemelijk dat ze Wisjnoeïtisch was

(Veth I, 52). Maar overigens zijn het de Çiwa-priesters en de Boeddha-priesters die de macht onder elkaar verdeelen moesten, Çiwa voorop (Veth I, 95). Het is dus billijk liever van Hindoeïstische dan van Brahmanistische kunst op Java te spreken.

En dan ontmoeten we allereerst het bij uitstek suggestieve symbool der levenwekkende kracht: den lingga; vaak alleen, vaak met zijn complement. Of hier oorspronkelijk aan zonnestraal-dienst [1]) moet gedacht, mag daargelaten; zeker is dat op Java evenals elders in het na-Brahmaansche tijdvak daarmee realistischer eeredienst bedoeld werd. Als tweede symbool van dezelfde geestesrichting, doch nu versmolten met de oud-Arische runder-vereering, ontmoeten we den nandi, Çiwa's stier. Wat het eerste aangaat, kan van kunst bij „een steenen zuiltje, dat van onder vierkant, in het midden achtkant en van boven rond is" (Groeneveldt, Catal. p. 112) moeilijk sprake zijn; alleen door de mooie profielen en soms rijke versiering van het voetstuk waardoor lingga en joni gedragen worden, maakt het geheel een vaak bevalligen indruk. Een bizonder fraai geheel van lingga in de joni, met prachtig voetstuk waarvan de tuit door een karaktervollen nagakop gedragen wordt, zie men in groote port. V. Kinsb. no. 196, uit het Jogja'sche. Bij den nandi moest zich dadelijk de macht of onmacht der plastiek doen kennen; en zeker is het meerendeel der gewijde stierbeelden op Java grof steenhouwerswerk; maar een nandi als die Singasarische te Leiden (Cat. no. 120) is in zijn soort een meesterstuk (afbeelding bij Reuvens, 1826, plaat VI).

Volgen doen de andere dierverbeeldingen, aan allen heilig met inbegrip der Boeddhisten: de leeuw, de olifant, de slang. Van hen wemelt alles wat Hindoekunst is; meestal als ornament, van tijd tot tijd ook als alleenstaande figuren. De leeuw mag nog wel aan de Perzisch-Baktrische kunst ontleend zijn, daar de nationaal-Indische tijger nader bij de hand was geweest; maar het vorstelijk dier de olifant en de geheimzinnig-vreeswekkende slang zijn enkel en alleen als kunstmotieven onder de Hindoes te vinden. De leeuw, hetzij in dadelijk herkenbaren vorm, hetzij alleen overgenomen als woedende beestenkop met opengesperden muil; de olifant, ook òf afgebeeld in zijn geheel, òf genomen naar den enkelen kop met omhooggeheven slurf; — deze beide zijn de *klassieke* versieringsmotieven der Hindoes, aanwezig in de beste kunst van zoowel Boeddhisten als Brahma-

---

[1]) „Ik geloof, dat ... de *lingga* en de obelisk, niets anders zijn dan varieteiten van één en hetzelfde symbool, de zonnestraal". Prof. Kern in Versl. en Meded. Kon. Akad. afd. Lett., 2e reeks, XI, p. 183 (1882).

nisten. De slang behoort tot de Hindoe-kunst van minder rang en meestal ook van later tijd; wel is van oudsher het Çiwa-beeld voorgesteld met een slang als Brahmaansch borstsnoer, doch bij den historisch lagerstaanden Çiwa-dienst is deze slangenvereering een geloofsuiting van het mindere volk; en bij de bouwkunst treedt de slang eerst in als de klassieke tijd voorbij is. Doch de woedende leeuwenkop, de kala of banaspati, en de evenzeer dreigende olifantsmuil, de makara, zijn Hindoe-motieven van den besten stijl en van zuiver-Indische vinding. Zij karakteriseeren in hooge mate het eigenaardige der Indo-Arische beeldingskunst, terwijl ze in hun samensmelting tot het kala-makara-ornament tot de meest geliefde en meest indrukmakende versieringen behooren die de intree tot tempels, de kozijnen van zijnissen en de leuningen van trapopgangen beheerschen. Steeds staat daarbij de leeuw boven den olifant, terwijl bij tempelpoorten en tempelnissen bovendien beider profielvlakken meestal loodrecht op elkaar staan. Zie afbeelding bij Grünwedel, p. 51. En verg. het fraaie bronzen stuk te Leiden, Cat. p. 69, no. 183, alwaar de leeuw water over den kop van den olifant uitstort. Aan den Boroboedoer komt ook voor de leeuw zittend in den muil van den olifantskop, zie Leemans p. 17 en 62. Evenzoo aan Tj. Kalasan, zie IJzerman, Beschrijving, p. 19. Maar ook waar leeuw of olifant vrijstaande en in hun geheel werden afgebeeld, wisten de Hindoes op Java schitterende dingen te maken; men zie dien leeuw van den Boroboedoer (kleine portefeuille-Van Kinsbergen no. 10), men zie dien olifant — van terracotta notabene! — uit het Cheribon'sche (groote port.-V. K. no. 48) beide meesterlijk werk. Mag wellicht de banaspati als „wrekend motief" geduid worden volgens dat relief te Panataran, groote port. V. Kinsb. no. 271? (verg. Groeneveldt no. 402). Reeds Prof. Leemans in zijn Boroboedoer p. 14 noot 2 merkt terecht op dat inderdaad in de Hindoe-voorstelling van den leeuw ook iets van den tijger en „ook wel eenigermate den stier" opgenomen is. Vooral dit laatste komt sterk uit in tal van banapatis waar de overdreven opstaande leeuwenooren veeleer als stierhorens moeten opgevat worden. Voor een fraai type van slangverbeelding, de gevreesde en vereerde brilslang, de naga, zie groote port. V. K. no. 217 uit Kediri, waaraan no. 335 van Groeneveldt's Cat. en herkomstig van den Çiwaïtischen Diëng, analoog moet zijn.

Volgen de hybridische, de mensch-dier-voorstellingen, met name Ganeça, de als olifant geïncarneerde god van kunstenaars en dichters. Voor het Westersch gevoel is er echter bedroefd weinig geestdrift-

wekkends noch voor artisten noch voor poëten in dezen plomp-pootigen en loghoofdigen diergod. De wansmaak der Hindoeïsten die zoo herhaaldelijk bij den Çiwa-dienst zich uit, heeft in de nare voorstelling van Çiwa's zoon, Ganeça, zijn toppunt bereikt. Zelfs enkel als dier bezien, is dit zware lijf met saamgevouwen pooten en vier menschenarmen, een monstrum, waaraan alleen de machtige kop nog eenige waardigheid schenkt. Een typisch Ganeça-beeld in groote portefeuille V. Kinsb. no. 117, van den Diëng. Waar een hoogst enkelen keer Ganeça niet zittend, maar staande wordt afgebeeld als bij een ex. te Leiden (Cat. 1885, no. 70; zie over de herkomst van dit beeld Verbeek, Lijst no. 609), is de onaesthetische indruk dien deze diergod maakt zoo mogelijk nog erger. Zoo ook tweemaal te Batavia, Catal. Groeneveldt nos. 198 en 199. Smakelijker dan deze tot dier gedegradeerde god, zijn de ten deele menschelijk voorgestelde dieren, de gandharwa's „van boven mensch en van onder vogel" (Groeneveldt's Cat., p. 66), en sommige voorstellingen van garoeda's van boven vogel en van onder mensch; vooral deze vogel-snuitige menschenwezens doen sterk aan Egypte herinneren terwijl de uitgespreide vlerken meer aan Assyrische reliefs zich aansluiten; het bevalligst zijn echter de ook vaak op Javasche basreliefs voorkomende gandharwa's met vrouwelijk-verleidelijke trekken, als Westersche sirenen. Hiertoe kan ook gerekend de steeds te zamen voorkomende afbeelding van Soeria, den zonnegod, voortsnellend op zijn zegekar, met zijn vurig span van meestal 7, zeldzamer 10, naast elkaar in gareel loopende paarden, een fraaie voorstelling die nog vaker antieke herinneringen zou opwekken als de godsfiguur niet gewoonlijk verloren was gegaan.

Als overgang tot de heusche godenbeelden kan de raksjasa gerekend, waarvan „de goedaardige uitdrukking van het volle gelaat een wonderlijk contrast (maakt) met de akelig uitpuilende oogen, de vreeselijke slagtanden, de zware knots in de rechterhand en de kronkelende slang die door de linker omklemd wordt." (Veth, I, 166). Er mag bijgevoegd dat de groote snor waarmee deze boemans prijken nog den twijfelachtigen indruk versterkt en dit koddig-verschrikkelijke alleen gered wordt door de machtige afmetingen die de raksjasa's gewoonlijk hebben zoodat ze als inleiding tot een tempelweg toch vol effekt kunnen zijn (zie den fraaien van Tj. Sewoe, voor en achter, in groote port. V. K. nos. 204 en 205).

Ten slotte als hoogste uiting der Hindoeïstische plastiek, de eigenlijke godenbeelden. Al dadelijk vallen daarbij twee doorgaande eigen-

aardigheden op die in zichzelf onschoon zijn doch tegelijk typisch-Indisch: de graag veelarmige en soms ook veelhoofdige voorstelling der goden, en de kanonische toevoeging van attributen. De vierarmige Brahma, de vierarmige Wisjnoe, de vierarmige Çiwa, de acht- of tienarmige Doerga, de vierhoofdige Brahma, de vijfhoofdige Çiwa, de driehoofdige trimoerti zijn in hun eigenlijk wezen gedrochtelijke verbeeldingen die bewijzen hoe de Ariërs niet ongestraft onder palmen zijn gaan wandelen; maar zij geven wel karakterkunst te zien, den geest blootleggend van wie hen voortbracht; vooral een Doerga-beeld met al die overtollige ledematen in waaiervorm ter zijde uitgespreid in een soort van wilde krachtsopenbaring, geeft een uitnemend inzicht in het ongebreidelde en overweelderige van de Hindoesche fantasie. Verg. de Hari-hara-beelden op Java en onsmakelijkheden als Ardhanari (Groeneveldt Cat. p. 39—41); in Achter-Indië den Moekhalingga-dienst. Waarschijnlijk zijn ook al 5 awatara's van Wisjnoe teruggevonden (zie Veth I, p. 80). Wat de door godsdienstgewoonten geijkte toevoeging van attributen betreft heeft reeds Grünwedel p. 157 ter snede gezegd hoe dit „an sich schon ein ganz unkünstlerischer Standpunkt" is, inderdaad een bekenning van onmacht tot plastisch typeeren, en hoe de godengestalte zoo tot „eine blosse Hieroglyphe" vaak afdaalt. Het kan hier de plaats niet wezen op ieder der goden- of godinnengestalten nader in te gaan; maar in 't algemeen constateerend dat de Hindoeïstische godenbeeld-kunst het maar zelden verder brengt dan karakterkunst, en wat hooger aanspraken betreft verre achterblijft bij de antieke of christelijke plastiek, mag men als goede en in hun soort mooie typen in de groote portefeuille Van Kinsbergen wijzen op het Wisjnoe-beeld [1]) van den Diëng no. 153, het Çiwa-beeld [1]) van den Diëng no. 129, en de achtarmige Doerga's ook van den Diëng, nos. 112 en 120 [2]).

Rest, als hoogste uiting van beeldende kracht, de Hindoeïstische bouwkunst op Java, uit den tijd toen zij er nog niet onder lokale synkretistische invloeden geraakt was. Als meest sprekend en historisch oudste type staan daar *de Diëng-tempels* waarvan Prof. Veth in zijn Java I, 112—117 niet alleen de juiste beschrijving maar ook de juiste kunstwaardeering heeft gegeven, steunend daarbij op de

---

[1]) Deze beide beelden zijn nu te Batavia, Catalogus Groeneveldt nos. 17a en 24.

[2]) Met opzet zijn hier enkel beelden van den Diëng vermeld, daar andere diergelijke uit Oost-Java uit de latere periode der Javaansch-synkretistische Hindoe-kunst zijn.

voortreffelijke foto's dier tempels in de groote portefeuille V. Kinsb. nos. 89—103. Als men in aanmerking neemt dat deze gebouwen — uitgezonderd misschien de Tjandi Bima (V. Kinsb. no. 98, en details daarvan nos. 99 en 100) welke tempel mij persoonlijk beslist van later datum schijnt — dateeren van omtrent 800 A.D. (immers de zoogenaamde hana-sima-steen is van 731 Çaka, zie Verbeek p. 127 middenin), en dus maar een zeventig jaar jonger zijn dan de oudst bekende inscriptie van Tjanggal, ook Çiwaïtisch en in ligging dichtbij (Kedoe), dan kan van de Çiwaïtische Diëng-tempels hetzelfde getuigd wat straks getuigd moet van de Boeddhistische tempels op Java: dat zoowel de Hindoeïsten als de Boeddhisten in omtrent denzelfden tijd en op nabijgelegen terrein dadelijk met hun *beste* kunst voor den dag zijn gekomen. Deze bloeitijd van de Hindoe-kunst op Java, vallend tusschen omstreeks 750—900 A.D., en aanwezig op een gebied dat het hart van midden-Java innam en waarschijnlijk iets vroeger al bij buitenlanders Kaling of Kalinga heette [1]), kan natuurlijk alleen te danken zijn aan talrijke overgekomen Hindoes die zelf in hun stamland toen in den bloeitijd der Hindoe-kunst leefden. En als men nu in aanmerking neemt dat in Voor-Indië het Boeddhisme in bloei stond tijdens Fa Hian (410 A.D.), al zonderlinge neiging tot synkretisme verraadde, en daarmee tevens tot innerlijk verval, in de tijden van Hioën Thsang (640 A.D.) en I-tsing (690 A.D.); dat op Midden-Java de inscripties ineens oprijzen met 732 A.D. en plotseling afwezig blijven sinds 930 A.D.; dat verder in den Boroboedoer, den triomf der Hindoe-Javaansche kunst, eigenaardigheden voorkomen die hoogstwaarschijnlijk op Java-zelf

---

[1]) Blijkens Groeneveldt's „Notes on the Malay Archip. and Malacca", Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, p. 12—13 wordt Java in de oudere historie der T'ang-dynastie 618—906 enkel Kaling genoemd, doch in de nieuwere historie dierzelfde dynastie óók Java (Djava). I-tsing — „A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malay Archipelago (A. D. 671—695) by I-tsing, translated by J. Takakusu, Oxford 1896, een boek waarvan de merkwaardige gegevens niet verwerkt konden in het evenzeer in 1896 verschenen 1e deel van Veth's Java 2en druk — I-tsing noemt in ± 690 A. D. enkel „Ho-ling" = Kaling of Kalinga (p. 10), *niet* Djava of zoo. Daar I-tsing langen tijd te Palembang verbleef en ook verder Sumatra's Oostkust bevoer, kon hij het weten; daarmee vervalt de duiding van Groeneveldt op. cit. p. 15 en mag aangenomen worden dat wel degelijk in 600 en 700 A. D. het door Hindoes bevolkte deel van Midden-Java Kaling of Kalinga heette, welke naam omtrent zeg 750 A. D. werd geëclipseerd door den al véél vroeger voorkomenden naam van Jawa- of Djava-eiland (zie Veth I, 2—9, en 35). De oudst bekende inscriptie, Tjanggal 732 A. D., spreekt enkel van „Java" (Veth, I, 2 en Kern in Bijdr. Kon. Inst. 1885, p. 130).

geboren werden, terwijl deze schitterende tempel volgens de laatste vondsten omtrent 850—900 moet gebouwd zijn [1]); dat in Voor-Indië in de jaren 600—700 en nog wat later een machtige drang tot bouwen aanwezig was, daar immers te Badami (be N.O. van Goa) een Brahmanistische tempelgrot werd gemaakt in 579 (Fergusson's Cave-tempels, p. 110), de Mahajanistische tempelgrotten van Adjanta (ook aan de Westkust van Noordelijk Dekhan) zijn van omtrent 600 (ibid. p. 299), een Wisjnoeïtische grottempel te Bedjwara (even be N.O. Amrawati, aan de Kalinga-kust) in dezelfde 7e eeuw verrees (ibid. p. 97), de Brahmanistische „rathas" te Mahawalipoer (een eindje bezuiden Madras) van omtrent 700 zijn (ibid. p. 110—111), en eindelijk de Brahmanistische tempelgrotten te Elephanta (bij Bombay) van omstreeks 800 jaarteekenen (ibid. pag. 467); dat natuurlijk de Hindoes op Java eerst een goeden tijd moesten verwijlen vóór zij Javaansche eigenaardigheden konden bezitten; — dan dunken mij de volgende conclusies zooal niet zeker dan toch hoogstwaarschijnlijk: 1o. zoowel de Hindoeïstische als de Boeddhistische Hindoes zijn van en in allen gevalle over de Kalinga-kust (de kust van oostelijk Dekhan benoorden Madras) naar Java gekomen (verg. Veth, I, 72) met echt voor-Indisch bloed en echt voor-Indische begaafdheid gedurende de periode 600—700; 2o. brachten zij zoo een ontwikkelde Hindoe-kunst mee, gelijk zij in de Boeddhistische Tjandi Kalasan van 778 en in de Çiwaïtische tempels op den Diëng van ± 800 sprekend bewezen; 3o. hoeven wij voor deze *oudste* Javaansche Hindoe-tempels *niet* te denken aan invloeden van Kambodja noch Tjampa noch welk ander deel van Achter-Indië, evenmin als aan invloed van Ceylon; 4o. hebben zich in het slotstuk tevens meesterstuk dezer, naar den oorsprong zuiver voor-Indische, bouwperiode op Java, n.l. den Boroboedoer, eigenaardige *Javaansch-nationale* kunstmotieven geopenbaard waarop straks wordt teruggekomen. Dat de hoogste bloei der kunst in Voor-Indië samenvalt met den tijd dat de Boeddhisten onder den invloed van andere begrippen waren gekomen, is geen verzwakking doch een versterking van het voorgaande; behalve toch den allereersten tijd van geestdrift die groote dingen voortbrengt, zijn het juist ook de laatste tijden van een reeds, hoezeer onbewust, ten val neigende leer die gemeenlijk de merkwaardigste monumenten nalaten.

De ontdekking der Diëng-tempels dateert van den tijd van Raffles

---

[1]) Kern in Versl. en Med. Kon. Ak. v. Wet., afd. Lett., 1895, p. 128.

welke deze evenals den Boroboedoer voor het eerst in 1814 liet onderzoeken en afteekenen door Cornelius. Van de bijeenstaande groep der zoogenaamde Ardjoena-tempels is de Tj. Srikandi (V. Kinsb. no. 92) ongetwijfeld de mooiste, de nobelste (verg. Veth. I, 116); dat er in 't algemeen tusschen deze en de Drawidische „ratha's" (letterlijk „wagens", dan „uit levende rotsblokken gehouwen kleinere tempels") van Mahawalipoer geestverwantschap bestaat, is zeker (verg. Veth's minder juist wijzen op overeenkomst met Tj. Kalasan, I, 221, daarin IJzerman volgende) en reeds terecht door Fergusson in zijn History, 1876, p. 659 even aangestipt hoewel niet bepaald toegestemd. Men vergelijke eens de Tj. Ardjoena (V. Kinsb. no. 89) met de Ratha Draupadi (Fergusson, Cave-temples, p. 116). Doch er is aanmerkelijk verschil vooral in het dak dat in de Brahmanistische Drawieden-tempels met zijn paddestoel-vorm zwaar en gedrukt is. In beide echter spreekt een zelfde kunststijl die onder de Drawieden zich minder gunstig wijzigde, doch op Java omtrent een eeuw later zich nog zuiver en onvermengd uitsprak; en dat deze stijl weer (bij beiden) terugwijst op een tempeltype als dat te Buchropoli, in 't hart van midden-Dekhan en vrij dicht bij de Kalinga-kust, is door Fergusson in zijn History, p. 659—660 terecht aangenomen en ten onrechte door Veth I, 221 (midden in) in twijfel getrokken. Zóó als ze zijn, overtreffen echter de Diëng-tempels in statigheid dien midden-Dekhanschen (Chalukya-)tempel van lateren datum, zoowel als in classicisme van stijl die Drawidiesche tempels van een wat vroeger periode. Zij vertegenwoordigen de van Voor-Indië overgekomen Hindoeïstische (Brahmanistische) bouwkunst in haar volle zuiverheid en kracht.

Jonger, mijns inziens, moet de Tjandi Bima (Werkodara) zijn (V. Kinsb. no. 98), waarschijnlijk uit den tijd der jongere Diënginscripties, (verg. hiermee de tempel Loley in Kambodja van 815 Çaka = 893 A.D., bij Fournereau-Porcher no. 96, baksteen met natuursteen als versiering!), ± 1100. De eigenaardige afgezonderde plaats waar hij ten opzichte der andere bevindt, het hooggetorende dak dat zelfs herinnering wekt aan de tegenwoordige middenpoorten (padoeraksa's) der Balineesche tempels, en vooral ook de zèèr merkwaardige koppen daar als versiering aangebracht (V. Kinsb. nos. 99 en 100) die duidelijk den, nader te noemen, Gandhara-stijl verraden, pleiten voor den tijd dat de Diëng ten tweeden male een centrum van godsdienstuiting werd, hoezeer deze tweede dan zwakker is gebleven.

Ten slotte moet onder deze rubriek nog gewag gemaakt van de beide kleine *Tjandi's Përot* en *Pringapoes* in Kedoe, beide Çiwaïtisch, in elkaars onmiddellijke nabijheid en wier ouderdom genoegzaam vaststaat als ± 850 A.D. (Veth, I, 120). Zij behooren tot de beste uitingen der oorspronkelijke Hindoeïstische kunst op Midden-Java, niet zoozeer blijkens den vrij eenvoudigen bouwtrant als wel wegens de schitterende basreliefs die op de zijwanden van den Tj. Pringapoes voorkomen, een Çiwaïtischen vrouwenroof of iets dergelijks voorstellende, en tot de allerfraaiste, in hun zuiveren stijl meest klassieke, beeldwerken behoorend die schrijver dezes op Java zag. Nergens echter werden ze nog vermeld, en of de 4 foto's die het Bat. Gen. in 1896 blijkens Notulen XXXIV, p. 88 ontving van Tj. Pringapoes, deze merkwaardige reliefs weergeven, is bij den lakonischen stijl waarmee tot nog toe dat Genootschap het „in de betrekkelijke verzameling opnemen" van fotografiën (meest van gulle gevers) goedvindt te vermelden, onmogelijk na te gaan.

b. *Boeddhistische kunst op Java.*

Evenals in Voor- en Achter-Indië is het Boeddhisme de groote levenwekkende kracht geweest tot bouwkunst en beeldhouwkunst, ook op Java. Als nog heden ten dage de geïslamiseerde inlanders van den ouden tijd spreken als van djaman boeda, agama boeda, atoeran boeda, dan brengen ze (verg. Veth I, 107) daarmee onbewust hulde aan die geestesrichting die het wel op den duur in Voor-Indië verloren heeft tegen een hervormd Brahmanisme, maar zoowel daar als elders waar Hindoes heengingen de tot op heden meest indrukwekkende monumenten heeft achtergelaten van haar tijdelijke oppermacht. De letterkunde is op Java gebleven in handen van Çiwaïtische Brahmanen (Veth, I, 39), maar de beeldende kunst vond haar oorsprong en haar hoogste ontwikkeling door en in het Boeddhisme. Volkomen juist zegt prof. Veth, I, 226: „Men zou allicht geneigd zijn uit het feit, dat de meeste der groote bouwwerken op Java den Boeddhistischen eeredienst moesten dienen, de gevolgtrekking te maken, dat Boeddhisten de Hindoe-Javaansche beschaving hebben beheerscht; een gevolgtrekking, even onjuist als wanneer een vreemdeling uit den kerkbouw in Nederland de overheersching van het Roomsch-Katholicisme boven het Protestantisme zou afleiden". Maar ... één ding blijft hier door prof. Veth onvermeld; als diezelfde vreemdeling, naar aanleiding van wat hij met eigen oogen zag en niet uit boeken of statistieken hoefde te diepen, constateerde dat óók in Nederland het Roomsch-Katholicisme *artistieker* is, immers

meer *behoefte* heeft aan beeldende kunst, dan het kerkelijk Protestantisme, zou hij wel en degelijk waarheid spreken. Als Protestant mag men dit des te onbevangener neerschrijven. Zóó ook is het Boeddhisme van aard en natuur *artistieker* dan het Hindoeïsme. Het bezit één centraal-figuur door zoowel oudgeloovigen (Hinajanisten) als nieuwgeloovigen (Mahajanisten) gelijkelijk gehuldigd, terwijl het Hindoeïsme gesplitst is in drie op zich zelf staande hoofdsekten; het bezit een volledig begrippen-stelsel opgebouwd in dienst van dezen Eene, daarbij wel machtig veel assimileerend uit de Brahmaansche wijsheid, maar niet als deze in haar kastetrots zich verre verheven achtend boven het peil der drie Hindoeïstische volksgodsdiensten; het bezit een geordend monnikdom, meer dan iets anders aanleiding gevend tot tempel- en kloosterbouw; terwijl het zuiver-Boeddhistisch beginsel der verheerlijking van Boeddha's asch, de zoogenaamde reliekendienst (Veth I, 89), den onmiddellijken drang heeft gegeven tot het scheppen van allerlei beeldingskunst waartoe de Brahmanen onwillig en de lagere Hindoesche volksgodsdiensten onbekwaam waren. De wijsbegeerte, de letterkunde, de wetenschap dankt Indië aan de Brahmanen; de beeldende kunst áan de Boeddhisten.

Daar het Boeddhisme eerst naar Java kwam toen het een eeuwenlange ontwikkeling achter zich had van ontleening en uitleening aan het Brahmanisme, hoeft alleen stilgestaan bij die bizondere eigenschappen die de Boeddhistische kunst óók op Java karakteriseeren in scherpe onderscheiding van het Brahmanistisch Hindoeïsme.

Bij de plastiek is het onderscheid reusachtig. Hier geen linggaen joni-vereering met onsmakelijke bijgedachten; hier geen wanstaltigheden als de Çiwaïtische diergod; hier geen lager, nog zuiver animistisch, aanbidden van een gewijden stier; hier geen veelarmige noch veelhoofdige godsverbeelding, uiting van lager kunst; hier geen (of bijna geen) aanbrenging van kenmerkende attributen, uiting van gebrek aan beeldende kracht; — doch hier enkel de edele voorstelling van den heilige bij uitnemendheid, den godmensch die den weg wees om te ontkomen aan 's werelds kringloop en op te worden genomen in het onbewuste niet-Zijn. *Dit is geen overgang, dit is een sprong op het gebied der kunst.* De talrijke lagere opvattingen zijn als met een tooverslag verdwenen, en alleen het edele, het heilige, het waarachtig-godsdienstige heerscht.

Wonderlijk dat de leer die meer dan eenige andere overtuigd was van de diepte van 's werelds leed, zoowel als van de nutteloosheid van het menschelijk bestaan; die niet als de Christelijke leer eigenlijk

geloof schonk noch geestdrift noch levensmoed; die integendeel vol was van echt-Indische pantheïstische wereldbespiegeling die in haar konsekwentie veel meer nog dan de Prediker alles ijdelheid en nog eens ijdelheid moest noemen; — dat deze schier uit levensmoeheid geboren leer zoo verrassende levensvreugd heeft geopenbaard in wat haar talrijke aanhangers op het gebied der kunst hebben voortgebracht. Doch gelukkig is bij de Boeddhisten de natuur boven de leer gegaan; de concentratie van aller hooger bewustzijn op Boeddha's atheïstische gedachtenwereld bracht vanzelf de concentratie van aller gedachten voort op dien eigen Boeddha, bracht geloof voort zooal niet in een Opperste Godheid dan toch in dien goddelijken leider, en uit de zoo ontstane behoefte om vóór alles en in alles hem alleen te eeren sproot voort de artistieke daad die de zwevende gedachten vastlegt in waarneembaren vorm. Dat deze waarneembare vorm geen letterkunst zoozeer, als wel beeldende kunst is geweest — dáárvan is hoogstwaarschijnlijk de met Alexander's komst (325 v. Chr.) beginnende aanraking van Hindoes met Westersche ontwikkeling de gelukkige oorzaak. Zóó gebeurde het dat, dank het Boeddhisme, de Indiërs zich niet alleen groot hebben getoond in woordkunst, maar ook in beeldkunst.

Bij het welbekende type der Boeddha-beelden vol verheven rust in de gelaatsuitdrukking dient echter op iets gewezen dat de betrekkelijke minderheid van deze Indische kunst blootlegt als men haar vergelijkt met hetzij de Grieksch-Romeinsche hetzij de latere Christelijke plastiek. Het is dit: door bij voorkeur, ja men mag haast zeggen bij uitsluiting voor zoover de echt-Indische Boeddha-beelden aangaat, den Boeddha zittend voor te stellen hebben de Hindoesche beeldhouwers zich hun taak wèl gemakkelijker gemaakt; en als men daar bijvoegt dat de staande Boeddha-voorstellingen gewoonlijk in meesterschap beneden de zittende blijven, en bij het zittend Boeddha-beeld toch eigenlijk alleen het bovenlijf en vooral het hoofd zorgvuldig behandeld zijn, dan mag men, onpartijdig oordeelend, zeggen dat in plastieke scheppingskracht de Hindoes toch een tweede plaats innemen, al moet daar bijgezegd dat juist door die zittende houding het Indisch Boeddha-beeld een zeer eigenaardig, zeer nationaal cachet heeft gekregen. In 't kort: als schoonheidskunst van geringer waarde, als karakterkunst een nieuwe openbaring en dus een beslissende en groote aanwinst. De Bodhisatwa- en Manoesji-Boeddha-beelden slechts ziet men staande of zittend met één afhangend been (zie beneden).

Voor zoover Java betreft vinden we er in den bloeitijd, 778—900, enkel het zittende Boeddha-beeld en wel van zeldzaam zuiver Indisch type. De Boeddha's van den Boroboedoer, zijn, zooals Grünwedel p. 127 volkomen juist reeds opmerkte, „von erstaunlicher Reinheit". Men zie zelf, en vergelijke de Boeddha-hoofden van Gandhara-stijl (dat is van sterk onder Griekschen invloed gekomen Boeddhistisch-Indischen stijl) afgebeeld bij Grünwedel p. 124—127 (4 stuks) en p. 129—131 (3 stuks) alsmede p. 133 (een), met dien éénen van Boroboedoer op p. 128!

Welk een hybridischen indruk maken dan die op den Apollo-kop geïnspireerde Boeddha-beeltenissen van het uiterste Noordwesten van Voor-Indië, naast het echt-Indoarische, zuiver-Hindoesche type van den Boroboedoer-kop. Niet in die opgewekte Grieksch-Indische gelaatstrekken ligt de leer van het Boeddhisme neergelegd, maar wel en ten volle in dien merkwaardigen kop van onzen Boroboedoer met zijn wezen van ontgaan-zijn aan deze aarde, met zijn uitdrukking van te zijn overgegaan tot een hoogere droomwereld. En als men dan weer dezen Boroboedoer-kop vergelijkt met dien op het oud-Indisch terracotta uit Boeddhagaya, de heilige plek waar Gautama tot erkentenis kwam, het van den beginne gewijde Jeruzalem der Boeddhisten, bij Grünwedel p. 123, dan weet men ineens hoe het Boeddha-type der Kedoe een der meest zuivere uitingen is van de oud-Indische, nog onvermengd-Hindoesche opvatting. Daarnaast moet op iets anders gewezen, en wel op die eigenaardigheid der Javaansche Boeddha-beelden waarbij Grünwedel een flater beging; op p. 138—139 trekt hij uit de vooraf p. 122—137 gegeven argumenten en afbeeldingen de volgende conclusie: er moeten twee typen van Boeddha-beelden onderscheiden worden, 1o. een *oud-Indisch type* waar — behalve andere kenmerken — de rechterschouder steeds önbedekt blijft door het min of meer uitvoerig aangebracht gewaad, en 2o. een *jonger*, een *Grieksch-Indisch type* waarbij beide schouders door het gewaad bedekt worden — daargelaten andere kenmerken. Dit eerste en oudste type vindt hij, doch slechts even zichtbaar, na te speuren in de Boeddha-beelden van Noordwest-Indië, doch duidelijk aanwezig zoowel in Nepal en Tibet, als in Ceylon, Birma en Siam tot op den huidigen dag, en in oud-Kambodja; het tweede en jonger type herkent hij in den Gandhara-stijl van het zoogenaamde Gandhara- of Swat-gebied (Noordwest-Indië, in de buurt van Pesjawar of Peschaur, zie het kaartje bij Grünwedel p. 23), van Mathoera of Moettra (aan bovenloop Ganges, bij Agra), van een

bepaald beeld te Kosambi (een eindje bewesten Boeddhagaya, welke laatste plaats weer even bezuiden Patna of oudtijds Patalipoetra ligt), van Amrawati (aan de Kalinga-kust), verder in China, Japan, en — voegt hij toe — „Java(?)". Terecht is hier het vraagteeken bijgezet, want voor Java is de toestand juist andersom. Zoowel bij Leemans' werk van 1873, p. 33 en 101 [1]), als in den eersten druk van Veth's Java 2e deel van 1878, p. 75, als in Groeneveldt's Catalogus van 1887, p. 73, als nu in den nieuwen druk van Veth's Java 1e deel van 1896, p. 93 staat te lezen dat rechterborst en rechterarm bij de Javaansche Boeddha-beelden steeds ònbedekt zijn. Buitengewone bevestiging vindt dit door de vondst van het Boeddha-beeld met jaartal (zie beneden). Alléén het Djambi'sche beeld (zie aldaar) vormt een uitzondering, de éénige! De geheel bekleede Siameesche beeldjes in het Galoeh'sche rekenen niet mee. Oók antieke typen te Amrawati en in de Gandhara-streek vertoonen hetzelfde. Den heer Grünwedel te verwijten dat hij de eerste drie, vóór 1893 reeds beschikbare teksten, over het hoofd heeft gezien zou bij een zoo voortreffelijken arbeid al bizonder onbeschaamd zijn; we moeten maar liever denken aan onze eigene en zeer belangrijke tekortkomingen tot heden toe in zake Indische kunst. Maar er kan dan nu geconstateerd dat de *jongere Gandhara-stijl* die wèl ook bij Agra en Patna, wèl ook aan de ons Java zoo nabetrokken Kalinga-kust, en evenzeer in de evenals Java Mahajanistische gebieden van China en Japan voorkomt, *niet terug te vinden is op Java*; doch dat omgekeerd *Java hetzelfde oudere en echt-Indische Boeddha-type* bezit wat zoowel voorkomt in de Hinajanistische gebieden van Ceylon, Birma en Siam, als óók in de *Mahajanistische gebieden van Nepal en Tibet*. En als men nu in aanmerking neemt dat Hinajanisme zich nog niet heeft laten herkennen in ons Java — ten spijt van wat „een Boeddhisten-koning op den Bàràboedoer" aan Dr. Groneman wijs heeft willen maken [2]) —; dat het getuigenis van I-tsing uit 690 omtrent het Hinajanistisch-zijn der meeste Boeddhisten op al „de eilanden van de Zuidelijke Zee" (= den Indischen Archipel) [3]) niet als onwaar

[1]) Of in de Fransche uitgaaf van 1874 op p. 34 en 109.

[2]) Men zie het zoo getiteld stuk van Dr. Groneman in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIX, 1896, p. 367—378; en vergelijke Notulen Bat. Gen. XXXIV, 1896, p. 75—76.

[3]) Zie de aangehaalde vertaling van I-tsing's werk door Takasusu, tekst p. 10—11 en Takasusu's Introduction p. XXIII—XXV. I-tsing was zelf zoo goed als zeker Hinajanist, Intr. XXI—XXII, doch zeer welwillend gezind jegens het Mahajanisme; in zijn tekst p. 14—15 zegt hij: „Those who worship the

hoeft verworpen te worden, maar niet verhindert dat wat een kleine honderd jaar later met Tjandi Kalasan zichtbaar begint en tot den tijd van Modjopahit wordt voortgezet steeds Mahajanistisch is en blijft; dat de overgroote overeenkomst tusschen het Javaansche en het Nepalsche Mahajanisme reeds jarenlang door tal van andere bewijzen vaststaat (zie vooral Groeneveldt's Catalogus 1887, p. 73—84, en Prof. Kern's „Over de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Java" in Versl. en Meded. Kon. Ak. afd. Lett. 1888, p. 8—43; verg ook Veth I, 91), en beide versmeltingen zijn van het oudgeloovige Hinajanisme met een noordelijk Çiwaïsme; dan mogen deze conclusies getrokken; 1o. waarschijnlijk zijn van 600—700 — een paar eeuwen later dan naar het schiereiland Malaka [1]) — naar Java Boeddhisten overgekomen in grooteren getale, waarvan vooral in den beginne het grootste deel Hinajanisten mag geweest zijn uit zuidelijk Voor-Indië en Ceylon, doch wier aantal sinds omtrent 700 ging verdwijnen tegenover de toestroomende Mahajanisten; 2o. kwamen deze Mahajanisten wier aanwas sinds omtrent 700 beslissend werd voor Java, uit een streek in het eigenlijk Hindostan (en wel waarschijnlijk Bengalen en de tegenwoordige Northwestern Provinces, verg. Veth I, 37) waar een sterk synkretisme tusschen Boeddhisme en Çiwaïsme had plaats gehad; 3o. scheepten deze noordelijke Boeddhisten (misschien wel in beweging gebracht door het indringen omtrent 700 van den Islam binnen Noordwest-Indië) zich in aan de Kalinga-kust; 4o. brachten zij uit dit midden van het eigenlijke Hindostan, de oorspronkelijke geboorteplaats tevens van het Boeddhisme, mede een deels nog antiek-Boeddhistische kunst gekoppeld aan een moderne geloofsleer; 5o. laten zich zoo verklaren de twee merkwaardige verschijnselen dat eenerzijds èn in Nepal (dat zijn Mahajanisme uit Bengalen kreeg, zie Grünewedel p. 138, en naar Tibet uitbreidde) èn op Java een in hooge mate analoog Mahajanisme voorkomt dat doortrokken is van begrippen omtrent Bodhisatwa's en Dhyaniboeddha's wier vereering zich dadelijk kond doet in de allereerste Boeddhistische monumenten, op Java, *maar hoe aan den anderen kant uit de Boeddha-voorstelling zoowel wat de gelaatsuitdrukking als wat de gewaadsbehandeling betreft in de drie Mahaja-*

Bodhisattvas and read the Mahâyâna Sûtras are called the Mahâyânists (the Great), while those who do not perform these are called the Hinayânists (the Small)".

[1]) Verg. Prof. Kern's „Over eenige Sanskritopschriften van 't Maleische schiereiland" in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1883, p. 5—12, met lezing van Boeddhistische inscripties van ± 400—± 600 uit den omtrek van Kedah.

nistische gebieden van Java, Nepal, en Tibet, alsmede (voorzoover beide Boeddhistisch waren) in het oude Kambodja en het oude Tjampa[1]*), waar óók het Mahajanisme bestond, — dezelfde oud-Boeddhistische, nog zuiver-Indische opvatting spreekt welke, als vrij van Gandhara-invloeden, zich ook bewaard heeft in de Boeddha-beelden van het Hinajanistische Ceilon, Birma en Siam.*

Dit wat de Boeddhistische beeldhouwkunst betreft van vrijstaande Godsbeelden. Doch ook in bouwkunst treedt het Boeddhisme, in vergelijk met het Hindoeïsme, met zoowel geheel andere als veel grootschere scheppingen op. Tegenover een tempel als Tjandi Kalasan verliezen de Diëng-tempels het verre; tegenover den Boroboedoer verzinken ze in het niet. Kenmerkend daarbij zijn twee nieuwe bouwkunstige motieven, waarvan het eene uitsluitend Boeddhistisch is gebleven, het andere later door Hindoeïsten werd nagevolgd evenals deze in Voor-Indië den Boeddhistischen grottentempel-bouw nadeden; n.l. *a.* het stoepa-motief, en *b.* het terrassen-motief. Of dat hoogst kenmerkende stoepa-motief der Boeddhisten verband mag houden met de Brahmaansche opvatting van de zichtbare bovenwereld in den vorm van een half wereldei[2]), mag betwijfeld worden; uit het feit dat het dagob-motief nooit door Hindoeïsten is overgenomen, moet eerder ondersteld dat het een typisch-Boeddhistische bouwtrant was; doch vanwaar?; het aannemelijkst is dat de vorm van graf waaronder de Çakya (= de Skyth) Gautama, de koningszoon van Midden-Hindostan, begraven werd de blijvende vorm was waaronder Gautama's aschrelieken of wat daarvoor doorging, bij voorkeur door vroegere en latere geloovigen als in een heiligen schrijn omvat werden. Zoo goed als de vorm van het kruis den plattegrond der Roomsche kathedralen bepaald heeft, zal de oorspronkelijke en in zijn wezen Skythische vorm van Boeddha's

[1]) Dat het oude Tjampa zich veel verder naar het noorden van 't huidige Annam uitstrekte dan men vroeger meende, is in de laatste jaren gebleken uit het vinden van Tjam'sche tempelruïnen benoorden Huế en zelfs tot in noordelijk Tongkin bij Kaobang. Het tegenwoordige Vinh is sinds de 3e eeuw na Chr. zelfs hoofdstad geweest, sinds de 11e eeuw het tegenwoordig Hué, daarna het huidige Binh-Dinh dat in 1458 door de (Mahajanistische) Annamieten werd ingenomen, waardoor de Tjam's, al zuidelijker verdrongen, nu in hun stamland enkel nog maar voorkomen bij Binh-Thuan. Zie Ch. Lemire, Les arts et les cultes anciens et modernes en Annam-Tonkin, Douai 1897, p. 8—10.

[2]) „Want de eigenlijke Dhâtugarbha van Âdi-Buddha, anders genoemd Brahma, den Schepper, is het Brahmâṇḍa, het alle elementen omvattende wereldei, hetwelk door den horizon in twee halfronden gedeeld wordt. Dàt is de echte Dhâtugarbha; al het andere is namaak". Kern, Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, II, p. 141.

graf de lijnen hebben aangegeven voor alle later elders verrijzende dhatoegarbha's, dagaba's, dagobs, d.i. reliekschrijnen [1]). Het andere, het terrassen-motief, is evenmin en nog zekerder niet van nationaal-Indische vinding; want terwijl we bij het ten volle genationaliseerde en zelfs typisch-Indisch gewordene dagob-motief moeten gaan speuren en zoeken naar den Skythischen oorsprong, ligt voor ieder bij het terrassen-motief dadelijk de analogie bloot met de oud-Babylonische bouwwijze, terwijl het bovendien èn door de Boeddhisten geenszins algemeen werd aangebracht èn door de Hindoeïsten weldra werd overgenomen. Aan het dagob-motief hing dus, om het zoo eens te zeggen, voor de Hindoeïsten een te-uitsluitend Boeddhistisch luchtje, evenals er heel wat zou moeten gebeuren vóór een Protestantsche kerk een kruis op den top van haar voorgevel zet; maar het onzijdig-Westersche terrassen-motief werd graag nagevolgd toen Boeddhisten het indrukwekkende van dezen bouwtrant hadden laten zien en doen voelen.

Op Java komen echter *niet* voor, zoover tot nog toe bekend is, de merkwaardige Voor- en Achter-Indische hooge gedenkzuilen, de lâts of stambha's, vooral bij de Boeddhisten voor inscripties bestemd (zie Fergusson's History p. 50 en 52—56); en evenmin de gelijkelijk merkwaardige rijkversierde steenen heiningen, de „rails" der Engelschen, in Voor-Indië als afpaling bedoeld van een gewijd gebied (zie Fergusson, ib. p. 50 en 84—104). Ja men mag zelfs zeggen dat de dagob wel in kleineren vorm honderde malen op Java voorkomt, maar dat hij toch zeer zelden er is toegepast tot den bouw van een geheelen tempel, dat integendeel het terrassen-motief met daarop aangebrachte kleinere dagobs de overhand hield, en de eigenlijke grootere stoepa — d.i. de reliek-kerk in dagob-vorm — eerst in den laatsten tijd voorkomt, b.v. Tj. Djaboeng in Probolinggo (V. Kinsb., groote port. no. 210, verg. Veth I, 193) en de stoepa

---

[1]) Encyclopaedia Britannica, 9th edition, XII 1881 art. „India", p. 789, over Boeddha: „His dying command, that he should be buried according to the old custom of his race [verg. Kern, Buddhisme, I, p. 229], and a mound erected over his remains, is opposed to the Indo-Aryan form of obsequies by cremation; but it is essentially in accord with the Scythian mode of disposing of the dead. In the topes or funeral mounds of Buddhism is seen a reproduction of the royal Scythian tombs of which Herodotus (IV, 71, 72, 73) speaks". Verg. ook Fergusson, History 1876, p. 60 en Kern, I, 222—223, 229—230! De tekst bij Herodotus IV, 71—73 is volgens de vertaling door Dr. Ch. M. van Deventer der Muzen, 1897, p. 367—368, dat: als een Skythen-koning begraven is „werpen allen een grooten aardhoop op .... Zoo begraven zij de koningen. Doch de andere Scythen, wanneer die gestorven zijn, dan .... enz.".

te Moeara Takoes in het Měnangkabau'sche (zie plaat V op p. 48 in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, 1892). Bovendien zijn er op Java nog twee andere merkwaardigheden welke reeds Fergusson zoowel in 1867 (deels) als vooral in 1876 aanwees (History, p. 660; verg. Veth I, 115 en 221): 1o. dat er geen pilaren of vrijstaande zuilen ergens aan een Javaanschen tempel voorkomen; en 2o. dat nergens de boog in zijn ware bestemming, n.l. als doorgang, voorkomt doch steeds gesubstitueerd is door het bekende Javaansche profiel van steenen die horizontaal boven elkaar geplaatst naar binnen allengs inspringen waardoor in plaats van een boog een rechthoekige zigzaglijn of karbeel-lijn ontstaat; al wees Yule in 1862 (Journ. Asiat. Soc. of Bengal, XXXI, p. 29) er reeds op, gelijk hij met plaat 8, nos. 10 en 11, nader daar ophelderde, dat aan Tj. Kalasan getracht was naar een soort van boogvorm dienend als doorgang, terwijl verder nog gewezen mag op de spitsboogjes aan Tj. Sěmar op den Diëng voor raamprofileering (groote port. V.K. no. 90); op de buitennissen met spitsbogen aan den onbenoemden tempel op den Diëng (Tj. Andarawati?) bij gr. port. V.K. no. 102; op de spitsbogen, of zooals Veth I, 115 en 168 ze noemt „tudor-bogen", aan de nissen van Tj. Sewoe (gr. port. V.K. no. 208); op de bogen in banaspatiprofiel, reeds door Yule gelijk gezegd opgemerkt, aan de nissen van Tj. Kalasan (gr. port. V.K. no. 202, en zie IJzerman's Beschrijving etc. fotografie vooraan in tekst); op den interessanten rondboog als poortingang op het model-tempeltje dat voorkomt bij Tjandi Kotes of Papoh in Kediri, even be O. Panataran, en waarbij een jaartal 1301 A.D. bovendien licht verschaft (zie afb. in gr. port. V.K. no. 243, en tekst in Verbeek's Oudheden no. 556); en vooral de eerste rondboog-intreepoort (nu niet meer aanwezig) aan den eigen Boroboedoer! Veth I, 132 en 115 noot a. (vgl. Brumund, p. 267); waaruit overtuigend blijkt dat het bewustzijn om rondbogen of spitsbogen als doorgangs-bekroning te laten dienen wel degelijk op Java aanwezig was maar niet in het groot toegepast werd. Dat echter het niet aanbrengen van bogen in de tempels op Java een gevolg was van het niet gebruiken van kalk is — met alle respekt — een volkomen onjuiste bewering bij Veth I, 115 waarop in I, 221 nogmaals wordt teruggekomen; de zaak is deze: de echte toog[1]) of boog,

---

[1]) Door het woord „toog" op p. 115 te gebruiken in den zin van „gewelf", en op p. 221 weer in den zin van „boog" heeft bovendien prof. Veth zijn bedoeling niet scherp genoeg geformuleerd. Inderdaad wordt het woord „toog" zelfs onder technici niet vaak gebruikt en hecht de een — zooals mij uit speciale

hetzij dan toegepast op een doorgang hetzij op een gewelf, is natuurlijk de *radiaal*-geconstrueerde boog maar deze komt op Java nergens en in Voor-Indië vóór den Islam hoogst zelden voor, en kan ten tweede èn in natuurlijken steen èn in baksteen zònder kalk of mortel geconstrueerd worden zooals voor het eerste op schitterende wijze de Romeinen [1]) en voor het tweede enkele malen de Hindoes [2]) bewezen hebben; doch op Java en in hoofdzaak bij alle Hindoe-kunst is alle doorgang- en gewelf-bouw ontstaan uit *horizontale* constructie, en komt dan ook deze *horizontale boogbouw* in de Hindoegebouwen van Voor-Indië en Achter-Indië, doch *niet op Java*, overal voor gelijk Fergusson in zijn History etc. van 1876, p. 210 duidelijk reeds deed uitkomen in deze woorden „With the Hindus and Jains... stone arches and stone domes... are invariably horizontal arches, never formed or intended to be formed with radiating voussoirs", waarbij hij er even verder nog op drukt hoe deze horizontaal-geconstrueerde bogen een hooger natuurlijke stabiliteit bezitten dan de radiaal-geconstrueerde boog „which is always tending to thrust its haunches outwards", terwijl de Hindoes daar waar zij den *zuiveren boogvorm* in deze constructie tot zijn recht wilden doen komen het hoogst eenvoudig middel toepasten van de uitstekende binnenkanten van steen of baksteen te laten bijkappen [3]); er hoeft nauwelijks ge-

---

navraag gebleken is — er meer de beteekenis aan van „boog", met name „rondboog", de ander meer van „gewelf". Van Dale's Wdb. geeft toog = boog.

[1]) Men hoeft maar te wijzen op den Pont du Gard (verg. Gugel, Geschiedenis der Bouwstijlen, 2en druk, 1886, p. 307) bij Nimes, de groote Rom. brug te Alcántara in Spanje, den grooten aquaduct te Segovia ook in Spanje, enz. enz., bij alle welke reuzenwerken met radiaal-geconstrueerde bogen de groote blokken natuurlijke steen naar Gugel's term loc. cit. „evenmin zeer nauwkeurig bewerkt als in mortel gelegd, maar ruw behakt en droog opgezet" zijn. Te Segovia heb ik dit het vorige jaar met eigen oogen nog gezien.

[2]) Dit blijkt uit het Appendix A op blz. 85 in Sir A. Cunningham's „Mahâbodhi or the great Buddhist temple under the Bodhi tree at Buddha-Gaya" Londen 1892. Hij erkent daarin terug te zijn gekomen van de door hem en Fergusson jarenlang gekoesterde meening dat de Hindoes vóór de komst van Mohammedanen — zooals bekend groote bouwers van baksteenbogen met mortelverband — geen echten radiaal-geconstrueerden boog gekend hadden, en noemt daar nu de zeldzame gevallen op dat deze toch wel in Indië vóór den Islam geconstateerd kan worden, tevens in plaat XXXI achteraan een afbeelding gevend van zelfs twee methoden van Indische baksteen-boogconstructie. Cunningham spreekt ter plaatse *niet* over het niet-gebruiken van mortel bij deze baksteenbogen, doch dit blijkt uit de in den tekst hierboven volgende woorden van Yule over „Buddh-Gya".

[3]) Precies zoo in Tjampa waar men vooral in baksteen, met zandsteen en graniet als siersteen bouwde, en waar aan de oude Tjam'sche monumenten volgens Ch. Lemire, op. cit. p. 15: „Les voûtes sont tantôt ogivales, tantôt cintrées.

zegd hoe voor deze constructie in nog *minder* mate het gebruik van kalk of mortel absoluut noodzakelijk is, terwijl dan ook Yule — wiens gezag omtrent bogen of togen aan Birmeesche baksteen-tempels door prof. Veth I, 221—222 met name wordt aangehaald — in diezelfde studie in het Journal Asiat. Soc. of Bengal, XXXI. 1862, p. 18 uitdrukkelijk gezegd had: „The absence of mortar is also a notable feature in the ancient brick temples of Pagan in Burma, in the temple at Buddh-Gya, (but that is certainly Burmese work), etc.", en Fergusson in zijn History van 1867, II, p. 539 over Java sprekende hoogst duidelijk zeide: „One curious circumstance strongly indicative of Hinduism is the entire absence of constructive arches in Javanese buildings... In Burmah, on the contrary, the true arch — generally of pointed form — is everywhere employed. This may partly be owing to the fact of brick being the material usually employed in Burmah, and stone in Java... Another peculiarity of these (sc. Javanese) buildings is the entire absence of the use of mortar, though this is a characteristic also of the old brick architecture of Burmah, and of some old buildings in India." Men ziet hoe Fergusson beide dingen na elkander constateert, terwijl prof. Veth door van dit *post* een *propter* te maken, geheel ten onrechte in dezen tweeden druk van 1896 (in de eerste uitgaaf, Java II, 1878 vond ik geen dergelijke zinsnede) het ontbreken van bogen op Java toeschrijft aan het niet gebruiken van kalk. Dat overigens de Jav. tempels als men wèl mortel gebruikt had steviger op hun vesten zouden hebben gestaan vooral in dit land van aardbevingen, deze opmerking van Fergusson in zijn History van 1876, p. 660, staat zelf als een paal boven water. Maar de Javanen hebben geen bogen gebouwd *omdat zij geen boogvorm wilden*, en daarentegen hielden zij vast aan de door Yule goedbetitelde *karbeel-constructie* [1]) („*corbelling* principle", loc. cit. p. 29), en „did not even think it necessary to cut off the angles of the corbel-stones, so as to simulate an arch, though using (n.l. in de buiten-profileering van de poortgebouwen aan den Boroboedoer) the pointed-arched forms of the old chaitya caves of the west (Ajanta,

Les pierres superposées de chaque côté par assises horizontales se rapprochent et se correspondent, chaque assise dépassant celle qui est au-dessous. Puis on abattait les extrémités inférieures, depuis la naissance de la voûte jusqu'au sommet, de façon à obtenir une coupole qui était ensuite polie et peinte".

[1]) Het mag jammer heeten dat deze duidelijke term, die zoo goed het over elkaar geleidelijk heenspringen der samenstellende steenblokken of baksteenmoppen van een Jav. welving weergeeft, noch door Leemans in zijn Boroboedoer (zie b.v. p. 49) noch door prof. Veth werd overgenomen.

etc.)" (Fergusson in zijn History van 1876, p. 650). Of dit, zooals Fergusson daar nog zegt, moet toegeschreven worden aan de algemeen-Indische antipathie tegen den heuschen, den radiaal-geconstrueerden boog (verg. ib. p. 210), is mijns inziens hoogst onwaarschijnlijk; integendeel geloof ik dat de Javaansche Hindoes dit met volle bewustheid hebben gedaan, waarop straks bij den Boroboedoer nog wordt teruggekomen.

Ten slotte de beeldrelief-kunst, onverbrekelijk samenhangend met de bouwkunst. En ook hierin hebben de Boeddhisten den grooten stoot gegeven, niet alleen door het scheppen van hun grootsche monumenten waar de reliefkunst zooveel ruimer zich uiten kan, als ook door de eigenaardige geestesrichting van hun leer die in de letterkunde het „korte zedelijk verhaal" uit Gautama's vroegere levens, de Djataka's, om zoo te zeggen uitvond en er toen van zelve toe kwam deze op de steenwanden van grooter of kleiner tempels evenzeer in beeld te willen zien. En dat deze beeldrelief-kunst zoowel van Boeddhisten als van Hindoeïsten speciaal op Java zoo schitterend voor den dag kon treden, *dit* staat in verband met het *niet* gebruiken van kalk, daar reeds Dr. Leemans in zijn Boroboedoer 1873, p. 537 terecht opmerkte dat voor de versieringen en festoenen die aan de buitenwanden van dien tempel werden uitgebeiteld het noodzakelijk was dat „geene naden of voegen zigtbaar" waren, doch „moesten de steenen onmiddellijk op en tegen elkander aansluiten, zonder dat eenig tusscheninkomend bindmiddel de naden en tusschenruimten door verschil van kleur merkbaar maakte,"; in nog meerder mate gold dit voor de basrelief-kunst, die dergelijke breede en van kleur allicht verschillende horizontale en vertikale strepen door haar figuren niet had kunnen dulden; terwijl waar zoo de tempelwanden droog ineen werden gezet, het ook te meer zin gaf aan doorgangen en poortgebouwen en gewelven evenmin kalk te gebruiken. Dat de reliefs eerst op de tempelwanden uitgehouwen werden *nadat* de steenblokken daar in hun verband zaten, is reeds door Yule in 1862 (loc. cit. p. 19) waarschijnlijk geacht en mag wel als volkomen zeker worden aangenomen; zie onvoltooide reliefs aan voet Bor. en analogon Angkor Vat.

Wat aangaat den baksteen-bouw op Java, in onderscheiding van den ouderen bouw in natuurlijken steen, met name andesiet, komt deze enkel in den lateren tijd en beoosten Madioen voor òndanks Groeneveldt's Langgasoe uit 500 A.D. (p. 10—12) en òndanks de Tj. Abang in Jogja (Veth I, 174). Waren de poeri's dan ook van

natuurlijken steen? (verg. Plered met Pasar Gede!; en de Diëng-trappen, zie echter Veth I, 176, noot, óók in Kedoe). Bij welke monumenten op Oost-Java het eerst zijn voorkomen historisch kan vastgesteld worden is een dier vele vragen van archeologischen aard die in Java op bestudeering en oplossing wachten. Doch daar hij nergens aanwezig is in eenig Boeddhistisch monument van vroeger tijd en op Midden-Java, hoeft er alleen bij het behandelen der synkretistische periode nader van gesproken.

Schilderkunst op tempelwanden is tot nog toe op Java niet teruggevonden. Dat ze echter wel hier en daar, met name aan Tj. Kalasan, aanwezig zal zijn geweest is waarschijnlijk, zoowel om de groote toepassing die zij vond in Voor-Indië, b.v. in de Boeddhistische tempelgrotten van Adjanta [1]) als omdat aan Tj. Kalasan (verg. Veth I, 221 en IJzerman Beschrijving etc. p. 32) en Tjandi Sari aan de buitenmuren pleister is aangetroffen, dat vermoedelijk tot ondergrond voor schilderwerk heeft gediend.

Van deze oud-Boeddhistische periode op Java behoeven maar nader de twee volgende behandeld: *Tjandi Kalasan* of Tjandi Kali Běning, tot nog toe de authentiek oudste der Boeddhisten-tempels op Java, volgens de stichtingsoorkonde van 700 Çaka = 778 A.D. De kennis die we op 't oogenblik van dit bouwwerk hebben mag uitstekend heeten daar de volledige opname, beschrijving en reconstructie door IJzerman is neergelegd in p. 14—26 en den atlas, plaat I—XIV van zijn werk in 1891 door het Bat. Gen. uitgegeven, en de stichtingsoorkonde afdoende behandeld werd door Dr. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 240—260 (het jaartal 701 en 779 daar, moet 700 en 778 gelezen). Dubbel merkwaardig is deze omdat er het woord „mahajanistisch-geschoolde monniken" uitdrukkelijk in vermeld wordt, voor welke tegelijk met dezen tempel een klooster gesticht werd (loc. cit. p. 248 en 254). Wie zien wil welk een pracht deze tjandi geweest is zie bij IJzerman de reconstructie van het Zuiderfront, plaat II van den Atlas (in twee helften); wie zien wil wat er tegenwoordig nog van staat zie groote port. V. Kinsb. no. 202 (detail van de 2e verdieping) naast de fotografie van den huidigen Zuidgevel vóóraan in IJzerman's tekst; het oordeel van Verbeek in zijn Oudheden p. 176 „Oorspronkelijk wel het fraaiste

[1]) Zie over deze Indische schilderkunst van weleer het onlangs verschenen werk John Griffiths „The paintings in the Buddhist Cave-tempels of Ajantâ", Londen, 1897, 2 dln. Een specimen in Journal of Indian Art van Jan. 1898. Soms wordt men daarbij sterk aan Pompejaansche muurschilderingen herinnerd.

monument op Java, ofschoon van veel kleiner afmetingen dan Bara boedoer" lijkt dan niet gewaagd, den Boroboedoer alleen daarlatend. Merkwaardig is de streng-klassieke, zuiver Hindoesch-Boeddhistische stijl; merkwaardig is ook dat we hier dadelijk vinden het twintigvlak als grondvlak — het „Grieksche kruis met uitspringende hoeken" als Veth I, 149 goed het noemt — dat maatgevend zou worden voor alle belangrijke Javaansche tempels, Boeddhistische zoowel als ook Hindoeïstische, en om maar enkele te noemen voorkomt aan (deels) den Boroboedoer, den Mĕndoet, den hoofdtempel van Tj. Sewoe (in iets gewijzigden vorm), aan Tj. Kidal en Tj. Toempang (ook wat gewijzigd), alle Boeddhistische, en aan de Tjandi's Sembadra en Bima (iets gewijzigd) op den Diëng, de Prambanan- of Loro-Djonggrang-tempels, Tj. Idjo, den Panataran-tempel (iets gewijzigd), en Tj. Singasari, alle Hindoeïstische heiligdommen. Van Midden-Java, en misschien wel van Kalasan A.D. 778 uit heeft dit twintigvlakmotief allen belangrijksten tempelbouw voortaan beheerscht, nu eens zich vereenvoudigend tot het zuiver vierkant, dan zich (b.v. Boroboedoer) vermeerderend tot een zesendertig-vlak, of vaak door ongelijken uitbouw zich wijzigend in zuiverheid van vorm zonder dat het gronddenkbeeld echter te loor ging. Als bizonderheid, elders niet meer voorkomend, moet bij Tj. Kalasan gewezen op de boognissen van banaspati-profileering.

Of de steenen heiningmuur die zoo goed als zeker om dat tegelijk gestichte klooster weleer rondloopende was (verg. Veth I, 152) ook versiering heeft gehad in den trant der Voor-Indische „rails" te Bharhoet (2e eeuw voor Chr.), Sanchi (± 100 A.D.), Buddha Gaya (± 150 A.D.) en Amrawati (± 350 A.D.), alle zuiver Boeddhistische stichtingen in Voor-Indië, is aan twijfel onderhevig (verg. den muur van gehouwen steen om Tj. Kidal, Veth I, 190); waarschijnlijk zijn het eenvoudige afpalingsmuren geweest van de soort als het nu nog bij jong-Javaansche bouwwerken b.v. kratons voorkomende trantjangan-motief waarvan waarschijnlijk het denkbeeld terug te vinden is bij den nu te bespreken Boroboedoer.

De Boroboedoer (of Tjandi Baraboedoer, of Bārāboedoer) is wat men ook zegge het meesterstuk der Boeddhisten en daarmee van alle Hindoe-kunst op geheel Java. En toch ... „indeed the first near view of Boro Bodor is disappointing", Yule vond dit reeds in 't najaar van 1860 zooals hij twee jaar later in zijn reeds genoemd stuk vertelt, en ieder zegt het in zijn hart na die van den gewonen kant, dat is van den grooten weg Magelang-Jogja, langs eerst den Mĕndoet

en Tjandi Pawon opeens de grauwe steenmassa voor zich ziet liggen; „is *dit* de Boroboedoer? maar dit is een ruïne!" zal ieder dan uitroepen, en eerst als hij langs den vierkanten voet aan den anderen kant is gekomen waar de pasanggrahan staat, gaan hem bij het prachtig totaalzicht dat die plek geeft, de oogen open en beseft hij voor een meesterwerk te staan dat ook buiten Java zijn wedergade zoekt. Gelukkig heeft de smaakvolle Van Kinsbergen èn die plek èn die verlichting gekozen voor de allereerste plaat der kleine portefeuille, die alleen in staat zijn den waren indruk te geven der grootschheid van dit monument. Alleen van de Noordwest-zijde en alleen bij ondergaande zon treedt het heele massief als kunstgewrocht van hooge eenheid te voorschijn. Men zie de genoemde plaat 1, bij al sterk gedaalde zon van uit den pasanggrahan genomen. Doch bij minder sprekend licht en van andere kanten gezien verwijt men het vooral hier aan de Hindoe-bouwmeesters op Java dat ze steeds zoo'n zonderlinge voorkeur hadden voor den grauwen donkerkleurigen andesiet-tuf waarbij immers alle slagschaduwen haast onzichtbaar of vermengd worden, het architektonisch relief der verschillende deelen machtig verzwakt, en alles wat rijkdom van versiering is, wegzinkt in den grauwen zwaarmoedigen toon van het geheel. Bij somber weer lijkt de Boroboedoer één reusachtige steenklomp. Doch deze grief daargelaten, is de tempel een volstrekt meesterstuk van den eersten rang, wonderlijk harmonisch geheel van een hoogsteenvoudige, *dat is hoogst-oorspronkelijke*, architektonische gedachte met de meest weelderige ornamentiek, waarbij ook telkens geheel oorspronkelijke kleinere motieven tot uiting gekomen. De indrukwekkende terrassenbouw op breede vierkante basis; de heerlijke poorttrappen in het midden der vier zijden met het schitterend achter en boven elkander oprijzen — als men aan den voet van zoo'n opgang staat — der zigzag-profielen van de karbeel-constructie binnenin; het artistiek overgaan der terraslijnen van vierkant op veelvlak en van veelvlak allengs op cirkel; het alleen op Java bij den Boroboedoer voorkomend motief van opengewerkte steenen klokken met binnenin, half zichtbaar, een Boeddhabeeld — schitterende vinding van mystiek-aangrijpende kracht! —; dit zijn alle dingen van zoodanige grootheid dat zelfs de meest verwaten Europeaan nog iets als kleinheid voelt tegenover den Hindoe-Javaanschen bouwmeester van dit harmonisch reuzenwerk. En daar is nog zooveel meer, zoo'n onuitputtelijke rijkdom; die bebeiteling van alle wanden met talooze reliefs, waaronder een gedeelte zèèr schoon; die ontelbare

Boeddha-beelden zittend in hun nissen, in aangrijpende ééntonigheid met slechts lichte schakeering zeggend wat een groot eenheidsgeloof dat Boeddhisme geweest is; die wonderlijke samensmelting van melancholie en godsdienstigheid in deze Boeddha-typen van zoo echt-Indisch ras; dat tegelijk uiting geven in zoo'n tempel aan de zuiverste geestdrift voor den heiligen Boeddha en aan den hoogsten twijfel over de deugdzaamheid van alle aandrift en hartstocht; die strijd tusschen liefde voor het Zijn en dorsten naar het niet-Zijn hier in kunst tot harmonie van schoonheid geworden; dit alle zijn dingen die niet nalaten in den eenigszins ontvankelijke de hoogste bewondering te wekken.

Gelukkig dat we nu sedert eenige jaren weten wanneer de Boroboedoer gebouwd moet zijn; van omtrent 850 tot 900 A.D., naar Dr. Brandes en Prof. Kern; zooals hun gebleken is uit de schriftsoort die tegelijk met den vorm van den oorspronkelijken voet het eerst door IJzerman in 1886 ontdekt werd (zie diens stuk „Iets over den oorspronkelijken voet van Boroboedoer" in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 261—268 met plaat, en met op p. 264—265 uit Notulen 1886, p. 27—29 overgenomen noot van Dr. Brandes, alsmede de nadere precizeering door Prof. Kern in Versl. en Meded. Kon. Akad. afd. Lett. 1895, p. 128). De Boroboedoer sluit dus, wanneer deze jaartallen als vaststaande mogen worden beschouwd, zoowel de onvermengd-Boeddhistische periode op Java als den bloeitijd van het Hindoesche Midden-Java als 't ware af daar tegelijkertijd met ± 900 A.D. de inscripties in Oost-Java beginnen en met ± 930 die van Midden-Java eindigen (zie Verbeek, Lijst etc, p. 8) terwijl sinds 929 A.D. de Hindoesche vorstenzetel van de hoofdstad Mĕdang en het rijk Mataram op Midden-Java verplaatst blijkt naar het rijk Kahoeripan met gelijknamige hoofdstad in de Brantas-vlakte van Kediri en Soerabaja (zie Veth I, 45 en 50). Welke katastrofe, of om duidelijker te spreken, welke groote oorlog opeens dezen val van het bloeiend Midden-Javaansche rijk veroorzaakte, daarvan weten we tot nog toe niets; maar er zou hier plaats zijn voor de vernuftige onderstelling die de abbé Aymonier waagt omtrent het vervallen van het rijk der Khmer's in omtrent het begin der 13e eeuw nadat kort te voren de Wisjnoeïtische reuzentempel Angkor-Vat moet zijn voltooid geweest „érigé peu de temps avant le déclin d'une splendeur qu'il résume, déclin sans doute accéléré, sinon causé par cette fastueuse construction, par l'effort gigantesque qu' imposa aux habitants de vastes contrées la ferveur religieuse ou l'orgueil

de leur souverain". (Journal Asiatique, 1883, II, p. 224). Merkwaardig verder is één verschil tusschen Tjandi Kalasan en den Boroboedoer: dat de uit Hindostan waarschijnlijk direkt op Java gekomen Mahajanisten in 778 A.D. bij Tjandi Kalasan het uitheemsche Nagari-schrift en zoo goed als zuiver Sanskriet gebruiken, terwijl in ± 850 A.D. daarvoor het nationaal-Hindoejavaansche Kawischrift en een reeds duidelijk Javaansche vormen verradend Sanskriet in de plaats is gekomen [1]). Dit pleit voor een sterk ingeburgerd zich voelen van de Hindoejavanen die den Boroboedoer bouwden, en met des te meer recht mag daarom gevraagd of *niet minstens twee, en wellicht zelfs drie kenmerkende kunstmotieven aan den Boroboedoer nationaal-Hindoejavaansch* mogen worden genoemd. Achtereenvolgens behandeld zijn ze deze:

1o. het *sterk* uitgesproken terrassen-motief. Dit is onzeker, daar het zoowel volkomen vaststaat dat de oorspronkelijke gedachte moet meegebracht zijn door Hindoes die haar in Noordwest-Indië weer van meer westersch wonende vreemde volken hadden overgenomen, als dat deze gedachte reeds in minder uitgesproken vorm toegepast is op Tjandi Kalasan, terwijl in het sterk-Hindoeïstische (vooral Çiwaïtische) en slechts weinig-Mahajanistische Kambodja evenzeer een voorliefde voor den terrassen-bouw kan geconstateerd worden [2]). Men kan dus ten hoogste zeggen dat een zelfde architectuur-motief, door Boeddhistische Hindoes op Java en door Hindoeistische Hindoes naar Kambodja gebracht, in beide landen gelijkelijk met graagte ontvangen werd en op Java, te beginnen met den Boroboedoer ± 850 A.D. en te eindigen met Tj. Panataran ± 1350 A.D., de geliefde bouwtrant is geweest voor grootere tempels. Dat Kambodja op Java

---

[1]) Over eenige eigenaardigheden reeds in het Sanskriet van Kalasan zie Brandes Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 244—245 en p. 257. Over de reeds oud-Javaansche vormen van de Sanskrietwoorden aan den Boroboedoer zie denzelfden in Notulen 1886, p. 162.

[2]) Pyramidaal-opgevatte terrassentempels der Khmers zijn o.a. Ba-Phom (zie afb. bij Delaporte p. 303 en tekst op p. 298—306), en Pimanacas (zie afb. ibid. p. 129), beide in de buurt van Angkor Vat. Van Pimanacas is tegenwoordig het stichtingsjaar bekend, n.l. 832 Çaka = 910 A. D. (zie A. Bergaigne, „Inscriptions sanscrites du Cambodge" in Notices et Extraits des mss. de la Bibl. Nat., tome XXVII, 2e fasc., Paris 1893, p. 545 vlg.); deze Wisjnoeïtische tempel dateert dus van nà den Boroboedoer. De iets oudere tempels der Khmers, alle Çiwaïtisch, als Bakou van 879 A.D. (Bergaigne, p. 297 vlg.), Bakong van datzelfde jaar (Bergaigne, p. 310 vlg.) en Loley van 893 A. D. (ib. p. 319 vlg.) toonen echter den evenzeer bij de Khmers geliefden bouwtrant van hooge baksteenen torens te bezitten, in den geest der Birmaansche heiligdommen. Over Khmer'sche puttempels die tevens terrassentempels zijn zoo straks.

geïnfluenceerd heeft in dezen, is hoogst onaannemelijk; integendeel is het niet onmogelijk dat Java op Kambodja heeft ingewerkt, daar de inscripties in Sanskriet-taal en Wenggi-schrift op Java (Soendalanden) al beginnen in omtrent het begin der 5e eeuw onzer jaartelling (zie Veth I, 27—28), terwijl de oudste tot nog toe ontdekte Sanskriet-inscriptie in het land der Khmers en ook in Dekhansch schrift (maar van West-Dekhan) jaarteekent van 526 Çaka = 604 A.D. (zie A. Barth, Inscriptions Sanscrites du Cambodge, Notices et Extraits des mss. de la Bibl. Nat., Paris 1885, tome XXVII, 1er fasc., p. 33—34) terwijl de oudste ongedateerde Sanskriet-inscripties en ook in West-Dekhansch schrift er uit denzelfden tijd dateeren (ibid. p. 11—12, 23, 27, en noot 2 daar). Bovendien is het nationale op Java juist zeer sterk geweest in het Midden-Javaansche tijdvak, blijkbaar uit het „veel minder doorspekt" zijn van het Kawi in dien tijd met Sanskriet-woorden, dan later op Oost-Java (Veth, I, 29). Aan invloed van het inderdaad oudere Tjampa — immers hier komen al Sanskriet-inscripties voor uit de 3e eeuw onzer jaartelling, zie A. Bergaigne, Inscriptions sancrites de Campā, Notices et Extraits, tome XXVII, 2e fasc., Paris 1893, p. 195 [1]) — hoeft daarom niet gedacht omdat in het voornamelijk Çiwaïtische Tjampa een in hoofdzaak gansch andere bouwstijl, n.l. de torenbouw de geliefde was, met herhaaldelijke toepassing van den spitsboog [2]); dat er anders, en juist uit dezen Midden-Javaanschen bloeitijd betrekkingen, zij het dan ook van weinig vriendschappelijken aard, hebben bestaan tusschen Java en Tjampa blijkt uit de interessante inscriptie, in het noorden van Binh-Thuan gevonden, van 721 Çaka = 779 A.D. waarin gememoreerd wordt hoe in den jare 709 Çaka = 787 A.D. een lingga-heiligdom daar verbrand was geworden door „les armées de Java, venues sur des vaisseaux" (Bergaigne, p. 217; ook al eerder besproken in diens stuk kort voor zijn dood afgedrukt in Journal

[1]) Deze arbeid, evenals de verhandeling over de Sanskriet-opschriften in Kambodja door Bergaigne voor zoover reeds niet in 1885 door Barth bewerkt, is na Bergaigne's omkomen (Aug. 1888), in 1893 door denzelfden A. Barth uitgegeven als vervolgwerk op zijn eigen arbeid van 1885. Het 1er fascicule uit dat jaar, en het 2e fasc. van 1893 in tome XXVII hebben dus doorloopende pagineering.

[2]) „Dans les monuments Kiams pas de terrasses superposées ni de nefs, ni de constructions étagées; mais seulement des tours superposées". Lemire, op. cit. p. 14; Kiam = Tjam. En p. 12 „Les monuments Kiams en dehors des ruines de citadelles sont des tours carrées ou rectangulaires ou octogonales", welke meer bepaald tevens als wachttorens aan de kusten dienst deden. En „Les linteaux de porte et les tympans de fronton sont toujours en ogives" (p. 15); zie ook hiervóór noot 3 op blz. 439.

Asiatique, 1888, I, L'ancien royaume de Campā p. 56; niet opgenomen bij Veth's 2en druk van Java). Verg. verder het gaan van een vorst van *Khmer* naar Java in 724 Çaka, Bergaigne 1893, p. 208; den tocht van waarschijnlijk Maleiers naar *Tjampa* in 696 Çaka, Bergaigne 1893, p. 245—246 en 256; den zegevierenden tocht van Java's vorst naar *Khmer* in 8.. (Veth I, 38); en den invloed van Java op *Tjampa* volgens Niemann, Bijdr. 1895, p. 339 en 347. Als er dus van invloed kwestie kan zijn in zake bouwkunst tusschen beide landen, dan zou nog eerder tijdens deze periode van invloed van Java op Tjampa sprake kunnen zijn [1]).

2o. het motief van karbeel-constructie bij de trappoorten Dit is Hindoejavaansch; en wie zelf op den Boroboedoer geweest is en met eigen oogen heeft kunnen zien wat een schitterend effekt dit maakt als men van beneden aan den trap naar boven ziet langs al die zigzag-profielen der binnenste lijnen, hij weet hoe men hier niet alleen met een geliefde Javaansche constructie te doen heeft, maar ook hoe dit vooral in verband met den vroeger aanwezigen éérsten rondboog als intreepoort aan de poortgewelven van den Boroboedoer met volle bewustheid, dat is met zuiver-artistieke bedoeling zóó en niet anders is aangebracht [2]).

3o. het motief der opengewerkte klokken op de cirkelterrassen. Even volkomen zeker hebben we hier te doen met een nationaal-Hindoejavaansche vinding. Een analogie in Voor-Indië wordt nergens door Fergusson genoemd; en de eenige vermelding, voor zoover

[1]) Tot nog toe is geen Jav. inscriptie uit dezen tijd bekend welke van de Tjam's of van dezen zeetocht naar Tjampa spreekt. De zoogenaamde oorkonde van 762 Çaka = 840 A. D. is onecht (de afdoende bewijsvoering bij Brandes, Pararaton 1896, p. 94—99; verg. Verbeek, Lijst p. 249—250), en dateert van nà de stichting van Modjopahit, d.i. van nà ± 1275 A.D. De vermelding daarin èn van Khmer's èn van Tjam's heeft voor den midden-Javaanschen bloeitijd dus geen waarde. Bij Veth I, 44 wordt het ten onrechte voorgesteld alsof deze en verscheiden Voor-Indische volksnamen voorkomen in de wèl echte (zij het dan ook alleen in latere copie bekende) oorkonde van 782 Çaka = 860 A. D., immers men vergelijke maar wat Prof. Kern duidelijk neerschreef in Versl. en Meded. Kon. Ak. afd. Lett. 1880, p. 91—93.

[2]) Bekend is hoe een groot deel dezer poortgebouwen nu is ingestort, en alle de in spitsboog geprofileerde bekroning missen die bij verscheidene nog in 1814 aanwezig was. De platen bij Leemans no. X—XII evenals in Fergusson's History van 1876, p. 649 (welke afbeelding op de platen bij Raffles teruggaat) zijn dan ook alle gebaseerd op die opname door Cornelius in 1814. De opeenvolgende karbeel-constructie van den binnenkant der trappoorten is nu nog het best te zien aan den noordelijken opgang. Het poortgebouw in zijn onverminkten toestand had *overigens* wel iets zwaars, zie de afb. bij Leemans; en als zoodanig is het oordeel hierover bij Groneman, De Tjandi Båråboedoer (Jogjakarta 1893) p. 11 onderaan, niet onjuist.

ik weet, van iets dergelijks komt uit Kambodja en later tijd. Immers van de bijgebouwtjes van den hooggetorenden tempel op den heuvel Phnom Boc, even beN.O. van Angkor Vat, getuigt Delaporte p. 125—126 „Le monument élevé au sommet du monticule se compose de trois tours massives placées en ligne et reliées par de courtes galeries. Quatre édicules, n'ayant pour fenêtres que des files de petites ouvertures en losange, précèdent les sanctuaires", terwijl hij in zijn Appendix p. 429—432 handelend over de analogie van Javaansche monumenten met Khmersche van den Boroboedoer uitdrukkelijk getuigt: „Les petites tourelles ou dagobas étagées autour du sanctuaire principal sont percées de petites ouvertures en losanges régulièrement disposées comme on en rencontre quelquefois au Cambodge, en particulier dans les édicules de Phnom-boc qui eux aussi ne reçoivent la lumière que par la porte et par ces petits jours". Nu is aan den eenen kant alles wat om en bij Angkor Thom en Angkor Vat gebouwd is, en dus ook de torentempel van Phnom Boc, uit op zijn vroegst den tijd van Indravarman I die van 799—811 Çaka regeerde, dus sinds 877 A.D.[1]), maar de meeste gebouwen zijn er veel jonger, zelfs Angkor Vat van ± 1000 Çaka of zeg ± 1100 A.D., en de hoofdtempel Baion te Angkor Thom misschien wel uit de 12e eeuw Çaka[2]), zoodat Phnom Boc uit ± 900, maar waarschijnlijk jonger tijd moet zijn; zoodat ook hier, àls er van invloed sprake is, Java op Kambodja zal geïnfluenceerd hebben, iets wat, ook om andere redenen en juist voor dezen tijd, meer en meer waarschijnlijk gaat worden, hoe het ook vroeger vrij ondenkbaar geacht zij[3]). Doch aan den anderen kant vinden we dit motief van den

[1]) Zie A. Bergaigne „Chronologie de l'ancien royaume Khmér", in Journal Asiatique, 1884, I, p. 62.

[2]) Zie A. Bergaigne, Notices et Extraits etc., t. XXVII, 2e fasc. 1893, p. 567. Angkor Vat is blijkens zijn inscripties gebouwd door een vorst die zich daar Parama Vishnuloka noemt, en op zijn vroegst herkend kan worden in een Jayavarman VII wiens regeering omtrent 1084 Çaka begon. Zelfs volgens de matigste berekening, die van E. Aymonier in Journ. Asiat. 1897, I, p. 198—199, moet de Angkor Vat toch altijd nog uit ± 1000 Çaka zijn, dus zeg b.v. 1075 A. D., bijna twee eeuw jonger dan Borodoedoer. Het juiste tijdstip is tot heden niet bekend. Met 1340 A. D. begint de moderne, de Siameesche periode van Kambodja.

[3]) In zijn stuk „Opschriften op oude bouwwerken in Kambodja", Bijdr. Kon. Inst. 1879, p. 268—272, waarmee Prof. Kern den stoot gaf tot de ontcijfering der Khmersche inscripties, schreef deze: „Want wij zien uit dat fragment: 1o. dat een der alphabetten, of liever schrijfwijzen, op de oude monumenten van Kambodja voorkomende zóó weinig van 't oudjavaansche (Kawi) alphabet verschilt, dat ontegenzeggelijk het laatste onmiddellijk uit het eerste ontstaan is, of — wat denkbaar, maar hoogst onwaarschijnlijk is — het eerste uit het laatste" (p.

Boroboedoer zoogoed als zeker óók aan het graf van Soenan Koedoes, Brumund p. 169—170, en aan het graf van Soenan Bonang, Toeban, Brumund, p. 179; en verg. het getuigenis uit Karta van 1622, in De Jonge IV, p. 312, en V, p. 35! desgelijks aan de huidige moskee van Demak en verder nog tegenwoordig op Java terug in een van die weinige bouwkunstige uitingen die de jonger-Javaansche toestanden veroorzaakt hebben; immers wie den aloenaloen der kratons te Solo en Jogja zag, of bekend is met het nog in menig opzicht ouderwetsche Cheribon, herinnert zich van daar die omheiningen in steen, bestaande uit strooken die elkander in schuine richting kruisen zoodat opene ruiten telkens tusschenin aanwezig blijven als evenzoovele door rechte lijnen uitgesneden gaten; dit heet in de Vorstenlanden heden ten dage „trantjangan", d.i. „opengewerkt, doorzichtig", of „pantjak soedji", d.i. „met hekwerk afgesloten"; en nu is het wel een heele sprong van den Boroboedoer op de in ± 1750 gebouwde Vorstenlandsche kratons, maar wie het conservatisme van de Javanen vooral bij hun kraton-bouw bedenkt begrijpt dat dit omheinen van een aloenaloen met trantjangan-muren een overoud motief is dat Solo van Mataram, Mataram van Modjopahit en Modjopahit weer van nog oudere vorstelijke dalem's overnam; zoodat al kunnen we de tusschenliggende schakels niet terugvinden omdat alle kratons behalve de Vorstenlandsche, op hier en daar een overblijfsel na, verdwenen zijn, zoo is het niet gewaagd de tran-

271). Doch nu de lezing van de meeste opschriften in Kambodja hetzij in Sanskriet hetzij in Khmer-taal sinds Prof. Kern's ontdekken van den sleutel voor het Khmer-schrift grootendeels gebeurd is en jaartallen leeren hoe de bloei van Midden-Java in den Hindoe-tijd anterieur is aan den bloei van het rijk der Khmers, kan de zaak anders gaan staan. Merkwaardig daarbij is dat de weinige Boeddhisten zoowel in Tjampa als in Kambodja steeds Mahajanisten zijn geweest, evenals op Java; iets wat door Prof. Kern t.a.p. al opgemerkt werd en nader door de inscripties bevestigd is — men heeft o.a. in Khmer een Boeddh. inscr. van vóór 724 Çaka die Maitreya en Avalokiteçvara noemt, een van 713 Çaka die Lokeçvara noemt; ook in Tjampa zijn de Boeddh. inscr. steeds Mahajanistisch, o.a. een van 1006 Çaka die telkens „Bodhisatva" vermeldt —; voorts, dat het Boeddhisme in Kambodja sinds ± 865 Çaka gaat toenemen (Journ. Asiat. 1884, I, p. 65); en vooral dat Barth, haar aanleiding van zekere overeenstemmende eigenaardigheden tusschen het Boeddhistische Nagari-inschrift van Kalasan, Çaka 700, en Hindoeistische Nagari-inschriften in Kambodja van Çaka 811, in 1891 in Notices et Extraits, t. XXVII, 2e fasc. 1893, schrijft: „Aussi, à tout prendre et bien que les inscriptions en nāgarī de Java soient toutes bouddhiques, est-il assez probable que ces caractères ne sont arrivés au Cambodge qu' après avoir fait étape dans la grande île". (p. 351). Voor Boeddhisten in Kambodja zie Journal Asiatique 1882, II, 190; 1883, I, 256 en 457—458; 1884, I, 61 en 65. Voor Boeddhisten in Tjampa zie Journ. Asiat. 1888, I, 70, 80, 93 en 104.

tjangan-muren van ± 1750 in onmiddellijk verband te brengen met de trantjangan-koepels op den Boroboedoer van ± 900; *aan te nemen dat we hier met een zuiver-Javaansche vinding te doen hebben die oorspronkelijk uit houtconstructie moet ontstaan zijn,* evenzoo als ook de Voor-Indische railings uit houtconstructie, Grünw. p. 21 en afb. Fergusson, p. 93; aan te nemen ook, al kan dat niet meer door feiten bewezen, dat de meeste Hindoejavaansche kloosters — verg. echter den muur van gehouwen steen om Tj. Kidal, Veth I, 190 — en misschien ook tempels, maar zeker alle Hindoejavaansche kratons voor zoover hun aloenaloen betrof, omheind waren met dergelijke trantjangan-muren; en aan te nemen dat het geenszins onwaarschijnlijk is hoe in de periode na 900 A.D. Kambodja dit Javasche motief een enkelen keer als uitheemschen bouwtrant heeft nagevolgd. Dat — dit ten overvloede — geen Chineesche invloed hier werkzaam is geweest, is zeker, daar wèl de Chineezen óók van à jour bewerkte steenen muren hielden en houden, maar altijd — en dit contra Brumund's meening — met grillig geprofileerde openingen doch *nooit,* zoover ik weet, met de ruitvormige (zie evenwel in Annam tegenwoordig Fournereau-Porcher, plaat 4) van Java.

Dit wat de eigenaardigheden der architectuur van den Boroboedoer betreft. Nog een enkel woord over haar innerlijke waardij in vergelijking met groote monumenten elders. Wie afbeeldingen bekijkt van den Boroboedoer, b.v. V. Kinsb. no. 1, en daarna de verschillende platen ziet bij Delaporte of Garnier van Angkor Vat of Angkor Thom (Baion), hij voelt wat een *reine* kunst die Javaansche Boeddha-tempel is, en hoe verre daarbij de Kambodja'sche monumenten achterstaan, ook al zijn ze dubbel zoo groot. De Khmer-kunst van omtrent 1100 A.D. is *verval-kunst,* een soort van Hindoesch barok; de Midden-Javaansche van 778—900 A.D. is kunst in kracht van schoonheid. Niets van de overladenheid, de gezochte pracht die bij Angkor Vat meer verbazen dan verheffen doet; ondanks al zijn rijkdom van detail is de Boroboedoer sober en edel van aanleg, rustig-harmonisch van uitvoering; niets van den brutalen torenbouw, de sikra's of vimana's (zie Fergusson, History, 1876, p. 221—225) van zwak-kromlijnigen vorm, welke zoozeer typisch is voor alle groote Hindoeïstische monumenten in Voor-Indië en ook in Achter-Indië zoowel bij Hindoeïsten (Kambodja, Tjampa) als bij Hinajanisten (Birma, Siam), ja zelfs bij enkele Mahajanisten als Nepal en Tibet de geliefde is geweest[1]), aan Angkor Vat en Angkor Thom,

[1]) De oudste sikra's, van ± 550 A. D., zijn te vinden in Orissa (Bhuvanesvar,

maar ook al eeuwen daarvóór bij den veelvuldigen torenbouw van Kambodja optreedt, en door Kambodja onmiddellijk moet ontleend zijn in de 6e eeuw aan datzelfde West-Dekhan waar het zijn oudste schrifttype vandaan kreeg en waar op juist hetzelfde gebied de ± 550 A.D. gebouwde tempel Papanatha te Pattadakal (een eind beO. Goa) niet alleen dat schrifttype maar ook den echten sikra-vorm nog heden vertoont (zie afb. Fergusson, p. 438, en over het schrift Barth in Notices et Extraits, XXVII, 1er fasc., 1885, p. 12; bij Ferg. wordt Pattadakal „Pittadkul" geschreven); noch aan den Boroboedoer, noch ergens elders op Java is iets te vinden van dezen in zijn wezen onschoonen torenbouw, en met te meer ernst mag er gevraagd of waar bij de jongere monumenten van Kambodja en ook aan Angkor Vat dus, de sikra's gecombineerd worden aan terrassenbouw, deze laatste niet naar Kambodja zijn weg heeft gevonden over Java [2]). Een vergelijking tusschen den jongeren tempel Angkor Thom (Baion) met zijn monsterachtige Brahma-koppen als torenbekroning, en den Boroboedoer, zou nog meer in het voordeel van Java uitvallen; hier heeft de Kambodja'sche lust om indrukwekkendheid in reusachtigheid te zoeken zijn sterkste maar niet zijn gelukkigste uiting gevonden. Een vergelijking tusschen den Boroboedoer en de monumenten van Ceylon gaat niet aan; de voor Ceylon kenmerkende stoepa-vorm omgeven door concentrische rijen gedenkzuilen (zie afb. Ferg. p. 192 en 194) is nergens op Java aanwezig, hoezeer er daarnevens wèl het terrassen-motief reeds bij de oudste monumenten gevonden wordt (Fergusson, p. 190). Evenmin is er in architectuur nadere overeenkomst tusschen Nepal en Java; het oudste tempeltype in Nepal, uit omtrent de 2e eeuw (afgebeeld bij Le Bon

---

afb. bij Le Bon, p. 261) en in Dharwar (Pattadakal, zie boven tekst). Dan volgt weer Orissa in ± 650 A. D. (Bhuvanesvar, afb. bij Le Bon, p. 263 en Ferg., p. 422), om sinds de 10e eeuw over geheel Voor-Indië bij alle grootere Hindoeistische tempels aanwezig te blijken, zoowel bij de Noordelijke of Indo-Arische als bij de Zuidelijke of Drawidische (zie Le Bon en Ferg., tal van afb.). Van Birma getuigt het eerst de toren te Buddhagaya in de jaren 1035—1079 (volgens Cunningham's monografie van 1892) door Birmanen opgetrokken (afb. bij Le Bon, p. 239); voor de veel jongere Siamsche tempels zie afb. Ferg., p. 632, 633 en 634; voor Nepal zie boven tekst; voor Tibet zie afb. Ferg., p. 316, ook zeer jong trouwens.

[2]) Het sprookje dat Angkor Vat Boeddhistisch zou zijn werd reeds in 1876 door den scherpzinnigen Fergusson krachtig betwijfeld, ja rechtstreeks ontkend (Hist., p. 677—678). Sedert is ten volle gebleken dat het monument Wisjnoeïtisch is (Aymonier in Journ. Asiat. 1883, II, p. 223—224). Zelfs Delaporte in zijn werk van 1880 noemt op p. 230 Angkor Vat nog „cette métropole du Bouddhisme en Indo-Chine"!

p. 617, verg. afb. Fergusson p. 302), met zijn lagen koepel gekroond door een aan den sikra-vorm herinnerende spits kan hoogstens teruggevonden worden in den oppersten dagob van den Javaanschen tempel, doch het machtige terrassen-motief ontbreekt (verg. tekst Le Bon p. 540), om eerst veel later en op gansch andere wijze zich te vertoonen in de Nepalsche tempels uit baksteen en hout, sinds de 15e eeuw opgetrokken (afb. Le Bon, p. 619, en tekst p. 540—542).

Meer aanleiding zou er zijn om van overeenkomsten te spreken tusschen Birma en Java gelijk Yule in 1862 ook reeds wilde (Veth, I, 221—222), daar zoowel de terrassenbouw met opgangen in 't midden der vier zijden er duidelijk, hoewel in meest jongere monumenten voorkomt, alsook het van Java welbekende twintighoekige grondvlak, en het bij de Loro-Djonggrang-tempels, Tj. Sewoe en Tj. Plaosan optredende motief van een hoofdtempel tusschen rijen bijtempeltjes [1]); doch aan den anderen kant vormen de Birmaansche baksteenbouw, de Birmaansche boogbouw en de Birmaansche sikra's — om nu nog niet te spreken van de daar wel maar op Java niet voorkomende vrijstaande gedenkzuilen en pilaren — weer zulke verschillen, dat men bij de zwakke Nepalsche en vrij sterke Birmaansche analogiën zoo goed als zeker moet terugdenken aan een gemeenschappelijk punt van herkomst [2]) dat ergens in het eigenlijke Hindostan moet gelegen hebben, en wel in de North-Western Provinces waar nu nog maar enkele Boeddhistische overblijfselen gevonden worden, een gedenknaald, een steenen heining, een intreepoort (torana), ondergegaan als de monumenten van Boeddha's leer er zijn in oorlogen van rassen- en religie-haat. Binnen het eigenlijk Voor-Indië is nu alleen voor den Boroboedoer een wederga te vinden in de Mahajanistische tempelgrotten te Adjanta (Ajanta) in 't noordwesten van Dekhan, dateerend van ± 600 A.D. en waarvan Fergusson in zijn Cave-temples (samen met Burgess bewerkt, Londen 1880) op p. 345 noot 1 uitdrukkelijk getuigt „The style of execution of the figure sculptures in the two temples resemble each

[1]) Zie de fraaie foto's van 7 Birmaansche tempeltypen in Zeitschr. f. Ethnol. 1896, p. 231—234. Fig. 4, den (in ± 1260 A. D. gebouwden) Mangalathesi-tempel te Pagan, Birma's oude hoofdstad, voorstellend, herinnert krachtig aan den Boroboedoer. De bloeitijd van Pagan viel 1000—1250. Voor den ouderdom van dien tempel zie nog Grünwedel, Buddhistische Studiën, Berlin 1897, p. 1.

[2]) Reeds Fergusson, History 1876, p. 611 en 629 wijst op de onderlinge analogie tusschen Nepalsche en Birmaansche architectuur en vermoedt Nepalschen invloed. Zie bij hem p. 615 het 20-hoekig grondvlak van den Anandatempel (Pagan), en het plan met opstand van een tempel te Pegu p. 621.

other so nearly that we might almost fancy they were carved by the same individuals... however... there is a certain local character and indigenous looking details at Boro Buddor, which it must have taken some time to assimilate" (verg. Veth, I, 219—220); doch men kan gerust nog een stap verder gaan; het feit dat we hier met grottenbouw te doen hebben die op Java nooit inheemsch is willen worden en dan ook slechts op zéér zwakke wijze hier en daar er voorkomt (Kedoe, Jogjakarta, Bagelen, Kediri, Besoeki)[1]) deels Çiwaïtisch deels Boeddhistisch, het voorkomen van rond- en spitsbogen zoowel als van vrijstaande zuilen te Adjanta, het natuurlijkerwijs daar geheele ontbreken van terrassenbouw, het overeenkomen weer in Mahajanisme, ja zelfs in het Boeddha-type met ontblooten rechterschouder en rechterarm (afb. bij Le Bon, p. 718) terwijl van de andere daar ter plaatse aanwezige Hinajanistische grotten van ± 200 A.D.[2]) uitdrukkelijk op p. 170 der Cave-temples getuigd wordt dat ze zijn „devoid of images of Buddha for worship", terwijl de Mahajanistische er vol van zijn, — deze mengeling van sterke overeenkomst en sterk verschil doet ook van haar kant weer teruggaan naar de streek die de bakermat van het Mahajanisme moet geweest zijn, naar diezelfde North-Western Provinces, van waaruit dan dit moderne Boeddhisme zich gelijkelijk heeft verbreid naar het Zuiden, naar het Oosten en Noorden, en naar de landen van overzee, voornamelijk Java.

Is zoo de Boroboedoer als bouwgewrocht van zeldzame artistieke, en dus ook zeldzame historische waarde, niet minder hoog staat er de plastiek. Zoowel de Boeddha-beelden als de basreliefs behooren tot het allerbeste wat niet enkel Java doch ook andere Hindoestreken vermochten voort te brengen. De vijf Dhyani-Boeddha's, geschikt naar Oost, Zuid, West, Noord, Zenith (V. Kinsbergen, kleine port. nos. 4, 7, 6, 5 en 8), met lichte verschillen in de houding der handen zich van elkaar onderscheidend en misschien aldus te karakteriseeren naar volgorde: De eerste rust van den aanvang, de aanhef van het

[1]) In Kedoe: Watoe Rong, Çiwaïtisch (Verbeek, Lijst etc. no. 262); in Jogja: Ratoe Baka, Boeddhistisch (ib., no. 349); in Bagelen: Koetoardjo, 4 tempelgrotten, Çiwaïtisch (ib., no. 199—202); in Kediri: Sela Mangleng, Boeddh., met inscr. 1353 Çaka (ib., no. 520), en nog drie andere waarvan een met inscr. 1082 Çaka (ib., nos. 521, 534 en 536); in Besoeki: Soembertjanteng, met inscr. 1213 Çaka (Not. Bat. Gen. 1895, p. 97 en 1896, p. 20). Over Koetoardjo en Sela Mangleng zie Veth I, 119 en 178.

[2]) Te Adjanta 6 Hinajanistische grottempels tusschen 150 en 200 ongeveer gebouwd, Cave-temples p. 283—285 en 289; en 23 Mahajanistische, tusschen 500 en 650 gemaakt, ib. p. 299.

betoog, het gevolg-trekken, het toonen der uitkomsten, en het ten slotte optellen der hoofddeugden [1]), — deze beelden van pure Hindoe-schoonheid toonen welsprekend in welke een reine sfeer de godsdienstige gedachten van deze Mahajanisten zich bewogen. Vooral schoon dat beeld van den Zuid-Boeddha, V. K. no. 7; het minste de Noord-Boeddha, V. K. no. 5; zeer schoon ook de Zenith-Boeddha, V. K. no. 8. Zeer merkwaardig ook is het streng rechtlijnig profiel van deze Boeddha-koppen, zie V. K. no. 9, in voorhoofd- en neuslijn van opvallend Arisch type, hetzelfde dat nog heden ten dage in de wel karikatuur-achtige maar steeds rechtneuzige wajangpoppen, zij het hier met overdrijving, teruggevonden wordt. Van den schat aan basreliefs is moeilijk nog afdoende te spreken; wel zijn er 52 door Van Kinsbergen gefotografeerd, maar de andere tot nog toe bekende — daargelaten de 164 aan den voet, door Cephas gefotografeerd —, 931 in getal staan alleen ten dienste in de goedgemeende maar onvoldoende teekeningen van Wilsen en Schönberg Muller; en bovendien is sedert kort (Notulen Bat. Gen. 1897, bijlage II) een lijst verschenen van de hand van den controleur J. van Aalst waaruit blijkt dat er niet minder dan 315 ongeschonden (en 127 deels geschonden) basreliefs zijn welke zelfs niet bij Leemans zijn afgebeeld. Het is dus zeer te hopen dat hier een fotograaf worde te hulp geroepen. Dat niet alle reliefs van gelijke waarde zijn is zeker; die van den voet zijn matig; aan den eersten omgang komen prachtige voor, en het is wel jammer dat Van Kinsbergen reeds daar te worstelen had met technische bezwaren (verg. Not. Bat. Gen. 1877, p. 122—129) waardoor verscheiden lichtbeelden minder gelukt zijn; als schoonste tevens bestgeslaagde, zou ik willen wijzen op de nos. 16, 17 en 18 (heel mooi), 20, 23, 25, 45 en 46 (beide bizonder mooi); en als men dan eens enkele basreliefs van Angkor Vat vergelijkt afgebeeld bij J. Moura, Le Royaume du Cambodge, Parijs 1883, II p. 289, 321, 353 en 417 en Fournereau vooral! dan weet men opnieuw hoe de Boroboedoer den klassieken Hindoe-stijl vertegenwoordigt, doch Angkor Vat het Hindoesche barok, op de grens haast van den wajang-stijl [2]).

---

[1]) Een andere duiding dezer vijf houdingen in Groeneveldt's Catalogus p. 77 noot, die echter van den Zenith-Boeddha uitgaat.

[2]) Wie wil vergelijke het oordeel van J. A. B. Wiselius over Angkor Vat en Boroboedoer in zijn opstel „Reis door het koninkrijk Kambodja en de Siamsche provinciën Angkor en Battambang", Tijdschr. v. N. I. 1878, I, p. 321—328; daarna afzonderlijk te Zalt-Bommel uitgegeven als „De Franschen in Indo China", 1878.

Hoogst merkwaardig verschijnsel op Java: wèl en graag versmelten van Çiwaïsme en Boeddhisme, waarvan talrijke voorbeelden; wel ook versmelten van Çiwaïsme en Wisjnoeïsme (èn Brahmanisme) als aan Tj. Panataran, bij Loro-Donggrang, te Djalatoenda (Çiwa en schildpad) en in Erlangga (naga's en garoedamoekha), de Harihara-beelden (Groeneveldt Cat. no. 256, 256a, 257, 258, 259), maar *vijandigheid* op Java tusschen het Boeddhisme en het aristokratische Wisjnoeïsme, als blijkt uit Mara-relief aan Boroboedoer in tegenstelling tot Adjanta.

c. *Synkretistische Hindoe-kunst op Java.*

Historisch zeker belangrijker omdat deze kunstperiode het overgroote deel van den Hindoetijd op Java inneemt, is zij wegens het vermengen der typen minder waard uit het oogpunt van de kunst zelve. Het beste was reeds gezegd, en wordt nu hoogstens nog eens weer gezegd; maar het meeste blijft beneden den rang waarop dat oudere doorgaans staat. Enkele hoofdfeiten, enkele hoofdtypen behoeven dan ook maar behandeld.

Het meest merkwaardige is wel dat deze synkretistische periode reeds zoo vroeg begint, in denzelfden tijd en op dezelfde plekken waar óók de onvermengde stijlen te vinden zijn. Vlak bij den Boroboedoer staat de hybridische Mĕndoet, onmiddellijk bij Tjandi Kalasan liggen de Loro-Djonggrang-tempels van juist omgekeerde vermenging. Als niet de op Midden-Java tot nog toe gevonden inscripties zoo streng uitwezen dat hierbij niet aan een lateren tijd te denken valt, dan zou men haast aarzelen; hoewel toch het meesterschap in architectuur en beeldhouwkunst weer pleit voor diezelfde oudere en zuiver Midden-Javaansche periode toen het kunstvermogen krachtiger was dan daarna op Oost-Java. Ook treedt hier reeds op de puttempel die niet alleen later op Java zelf doch ook in Kambodja voorkomt en sinds de opgravingen der laatste jaren gebleken is een graftempel te zijn, een dharma van een vorst of hoogaanzienlijke; waardoor de konjektuur van Fergusson, History 1876, p. 653—659, dat men hier met „Tree and Serpent Temples" te doen had, geheel vervalt. Juist naar aanleiding van dit nu vaststaande feit[1]) komt bij den het eerst hier te bespreken tempel een interessante vraag op.

1o. *de Mĕndoet* of Tjandi Mĕndoet. Resident Hartman heeft

---

[1]) Reeds Brumund had dit vermoed, zie Leemans Boroboedoer 1873, p. 431—437. Leemans zelf aarzelde het toe te stemmen.

tot nog toe weinig plezier van zijn opgraving in 1834 gehad. Het is haast ongeloofelijk doch waar dat tot 1897 toe deze in zijn soort hoogst merkwaardige tempel noch opgemeten noch degelijk gefotografeerd noch nader bestudeerd is. Een paar vrij onvoldoende teekeningen van Wilsen uit 1873, een paar nog onvoldoender teekeningen van Yule uit 1862, het bestaan maar aan niemand nog bekend worden van teekeningen en fotografiën van 1885 en 1890 in de „betrekkelijke verzameling" van het Bataviaasch Genootschap, is ongeveer alles wat tot heden in beeld aanwezig is, zie Veth I, 142 noot 2[1]). En nu, nu de tempel dreigt in te storten, wordt men eerst wakker, staan de Notulen van 1896 maar vooral die van 1897 — voor zoover hier te lande ontvangen — vol met berichten over restauraties, opnemingen, commissies enz. aan en van en bij Mĕndoet[2]), zoodat we nu uiteindelijk kunnen hopen een studie over dezen tempel — mèt platen! — te zullen zien verschijnen als IJzerman's werk over de Tjandi Kalasan. In afwachting daarvan enkele opmerkingen. Opvallend zijn tal van dingen[3]): a. de tempel is onder een met opzet aangebrachten zandheuvel begraven geweest, zoodat men dadelijk komt te vragen of men hier óók niet met een vorstelijke begraafplaats te doen heeft, een dharma van ander, zuiver Boeddhistisch, genre als die Hindoeïstische dharma's in Prambanan en Oost-Java, ja, zou men haast vragen als het Hindoeïstische aan den Mĕndoet niet te veel er tegen sprak, wie weet van den stichter van den Boroboedoer?; b. het hoofdbeeld is een kolossale zittende Boeddha met afhangende beenen, in handhouding als een Zenith-Boeddha, doch hier ziende naar het Westen, met ontblooten rechterschouder en rechterarm, van streng-klassiek type, gelijkwaardig met het beste van den Boroboedoer, doch én door die afhangende beenen

---

[1]) Daarnevens in dl. I, p. 43 van het nu in afleveringen verschijnende werk van R. van Eck „Luctor et Emergo" een fotogravure van den voorkant van den Mĕndoet (met onderschrift „De Boro-Boedoer"!!); en een fraaie foto van het aan de linkerhand van den Boeddha gezeten Bodhisatwa(?)-beeld in Justus van Maurik Indrukken van een Tòtòk, 1897, p. 304, (met onderschrift „Boeddha-Beeld in den tempel van Mendoet"). De andere Bodhisatwa bij Leclercq, 1898, p. 145. Een mooie foto van het hoofdbeeld door Cephas bezit ik zelf.

[2]) Men zie Not. 1896, p. 54, 68, 74—75, 86 en Not. 1897, p. 18, 29—30, 38—39, 40—43, 48—49, 56. Volgens dit laatste bericht zal de kunstlievende adj. insp. v. h. Inl. Ond. C. den Hamer de beschrijving maken. Verder dan de vergadering van 1 Juni 1897 loopen de nu (begin April 1898) hier te lande ontvangen Notulen niet.

[3]) Verg. ook de Koebera-figuren, welke Koebera blijkens het Koça van ± 700 A.D. bij de Çiwaieten in hooge eere stond.

èn door dat zien naar het Westen tegen alle regels in [1]); c. aan zijn rechterhand heeft deze Boeddha een Bodhisatwa die (Veth I, 144) Padmapani moet zijn, dus gericht behoorde naar het Westen, doch hier naar het Zuiden ziet; d. aan zijn linkerhand heeft de Boeddha een raadselachtige figuur, van dergelijke gestalte als de tegenoverzittende Bodhisatwa, doch tegen alle regels in met neerhangend linkerbeen (onderaan rustend op een lotuskussentje) en met het rechterbeen gevouwen op het lotuskussen dat tot zetel dient [2]), daarbij ziet naar het Noorden, en, evenals de Bodhisatwa, met dat lotuskussen weer zit op een rijkbewerkten vorstenstoel; e. op de buitenwanden van dit van binnen ontwijfelbaar-Boeddhistisch maar tevens zeer eigenaardig-Boeddhistisch heiligdom komen reliefs voor waarvan — behalve een paar vierarmige figuren, waarvoor men desnoods aanknooping kan zoeken bij enkele dergelijke, maar niet als hier in 't oog springende reliefs aan den Boroboedoer [3]) — een een achtarmige Doerga voorstelt (de godin van den dood en van doodentempels ook nu nog op Bali! zie Liefrinck in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1889, p. 261) en bovendien aan de achterzijde is aangebracht (evenals nu nog in Solo en Jogja de lijken der vorsten de zuidelijke d.i. achterste Kemandoengan-poort worden uitgedragen!); f. komen aan weerskanten van den trap, aan den buitenkant der zoogenaamde trapboomen reliefs voor aan het Voor-Indische fabelboek, de Pantjatantra ontleend, zeker wel de eerste op Java aan te wijzen afbeeldingen van dien aard, en bovendien door hun zwak Boeddhistischen oorsprong weer afwijkend van de typisch-Boeddhistische Djataka-voorstellingen aan den Boroboedoer [4]). Genoeg raad-

[1]) Vandaar als Manoesji-Boeddha geduid, zie Veth I, 143—144. Evenwel moet een Zenith-Boeddha, wanneer hij niet het Zenith beheerschen kan naar het Oosten zijn gericht, zie Groeneveldt Catalogus p. 76. Zou het zien hier naar het Westen, naar de streek der ondergaande zon, óók niet alweer op het karakter van den Mĕndoet als graftempel wijzen? Wilsen schreef in Tijdschr. Bat. Gen. 1873, p. 168 ten onrechte dat de ingang van M. op 't Noorden ligt.

[2]) Zie de afb. bij Just. van Maurik. Een dergelijke uitzondering bij een bronzen Bodhisatwa(?)-beeld te Batavia, uit Lĕdok, Groeneveldt Catal. no. 614.

[3]) Een 6-armige Boeddha op een relief aan de Noordzijde van den tweeden omgang, Leemans CCLXXXI no. 102; een 4-armige Çiwa vlak daarbij, Leemans CCLXXXII no. 104; en een 4-armige Çiwa met beneden zich een nandi op een relief aan de Zuidzijde van dien omgang, Leemans CCLIV no. 48. Verg. Groeneveldt Catalogus, p. 79 en 18 (het no. 47 daar moet no. 48 zijn).

[4]) Over deze afbeeldingen aan Mĕndoet zie Brandes in Not. Bat. Gen. 1893, p. 77 (in de noot moet „binnenzijden" als „buitenzijden" gelezen) en verg. Veth I, 144. Over de Djataka's aan Boroboedoer zie Brandes in Not. Bat. Gen. 1896, p. 106—107, Kern in Bijdr. Kon. Inst. 1897, p. 49—56 (referaat over een studie van den Rus S. F. Oldenburg) en verg. Veth I, 136—137. Daardoor zijn nu

sels reeds en tegenstrijdigheden; in afwachting van de resultaten der opneming en bestudeering nu op Java in gang, wil het mij voorkomen dat we hier wel degelijk te doen hebben met de begraafplaats van een Boeddhistisch vorst, regeerend tevens over Hindoeisten, waarschijnlijk in nauwe betrekking staande tot den bouw van den Boroboedoer, en misschien zelve wel als goddelijke machthebber afgebeeld in den zoogenaamden Bodhisatwa die aan de linkerhand van Boeddha zit, ziende naar het Noorden. Een zonderlinger, raadselachtiger, tevens op Java antieker vermenging van Boeddhisme met wat Hindoeïsme zal zeker wel niet aangewezen kunnen worden. Terwijl de fotografiën van den Boeddha en van de twee Bodhisatwa's, hiervoren vermeld, zoowel als persoonlijke herinnering kunnen doen zeggen dat de Mĕndoet in kunstwaarde op één lijn staat met den Boroboedoer, daarbij hoogst origineel is en dus dubbel en dwars verdient goed in beeld publiek te worden.

2o. De *Loro-Djonggrang-tempels* van Prambanan [1]). Deze hebben het beter getroffen. Tegelijkertijd zijn deze omtrent 1890 uitgegraven, bestudeerd en fotografisch opgenomen geworden, terwijl kort daarna de vruchten van dezen arbeid publiek werden; een deel van het werk van IJzerman (tekst van p. 38—73 en plaat XVII—XXVIII, deels in den atlas), en het heele werk van Groneman „Tjandi Parambanan" is er aan gewijd. Vandaar de goede beschrijving bij Veth, I, 154—165, waarnaar hier verwezen wordt (met een viertal afbeeldingen zoowaar!). Het meest merkwaardige aan deze tempels is wel: a. dat de hoofdtempels alle puttempels zijn, en, naar de opgraving bewees, alle authentieke lijkasch-tempels, *heusche tjandi's* dus in den geest der eigenlijke beteekenis van dit oud- en nieuw-Javaansche woord (verg. Veth I, 98—99); b. dat Çiwa met aan zijn linker Wisjnoe en aan zijn rechterhand Brahma [2]) de tempelgroep be-

herkend: de eerste 136 reliefs der bovenreeks aan de borstwering van den eersten omgang (bij Leemans „voorwand van den tweeden omgang" genoemd), welke gelijktijdig door Brandes en Oldenburg herkend zijn; dan door Oldenburg nog 4 latere nummers dierzelfde reeks, voorts 20 basreliefs in opvolging aan den achterwand, onderste reeks, van dienzelfden eersten omgang, en 5 later volgende daar, alsmede 1 basrelief aan den binnenmuur van den 4en omgang. Alle deze zijn ontleend aan de Noord-Boeddhistische Djataka-verzameling, (verg. Kern in Bijdr. Kon. Inst. 1887, p. 644).

[1]) Deze reeds door Cornelius, daarna door Leemans en IJzerman, gebruikte benaming dunkt mij ter onderscheiding van de andere tempels bij Prambanan, de beste.

[2]) Er komt hier een interessante vraag te pas; wie der beide goden staat hier met zijn tempel aan de hoogerhand van Çiwa? Ik meen wel degelijk Wisjnoe, terwijl Brahma de lagerhand inneemt; is dit waar dan vinden we

heerscht, terwijl aan de basreliefs der buitenkanten door Bodhi-boomen en zoogenaamde Bodhisatwa's [1]) een zeer eigenaardige half-Boeddhistische kleur gegeven is; c. dat evenals bij de duidelijk Boeddhistische Tjandi Sewoe en de wihara Tjandi Plaosan rondom deze duidelijk Çiwaïtische Loro-Djonggrang-tempels een drievoudige reeks van concentrisch geschikte bijtempeltjes het midden omgeeft; d. dat op de basreliefs tal van afbeeldingen voorkomen geïnspireerd op de Hindoeïstische Ramajana, welk gedicht echter evenals de van oorsprong Boeddhistische Pantjatantra tot algemeen Indisch volks-eigendom was geworden, waarvan de sektische beteekenis vergeten werd. Men zou dus vragen of de bouwmeesters van den Mĕndoet en de Loro-Djonggrang-tempels het er om gedaan hebben om juist iets analoogs, maar precies omgekeerds te voorschijn te brengen; en of, waar in beide zoo goed als zeker een vorst begraven ligt, niet beide tempels òf in denzelfden tijd òf kort na elkaar verrezen moeten zijn. De drie hoofdbeelden der drie voornaamste tempels [2]) zijn verder in den besten stijl, al konden de Hindoeïsten het dan niet verhelpen dat ze met hun veelarmige en veelhoofdige godheden altijd iets geringsoortigers moesten voortbrengen dan de Boeddhisten met hun reiner godsdienstige opvatting. De basreliefs zijn meermalen uitstekend, en, al zou ik nu niet graag de generaliseering in het oordeel van prof. Veth (I, 161) onderschrijven dat de daar voorkomende hautreliefs „het schoonste (zijn) wat de tempel, ja wat geheel Java te zien geeft", zoo mag in 't algemeen naar de afbeeldingen door Cephas der tempels en reliefs verwezen worden om ieder het gunstigste oordeel te doen krijgen over de artistieke waarde van deze tjandi-

---

hier reeds een voorbeeld van het raadselachtige Javaansche „kiwâ tĕngĕn" en het Mal. „kiri kanan" (zie Klinkert, Nieuw Maleisch-Nederlandsch Wdb., 1893, p. 121 in voce „bantara") waarbij *links* hooger is dan *rechts*. Zie evenzoo een afb. van de Boeddhistische Triratna (Boeddha, Dharma en Sangha) op een beeldwerk uit omtrent de 12e eeuw te Buddhagaya in Cunningham's Mahabodhi etc. 1892, plaat XXVI no. 1 en tekst p. 55, waar Dharma aan Boeddha's linker- en Sangha aan Boeddha's rechterhand zit.

[1]) Deze in haut-relief, zéér fraai gebeitelde, Godenbeelden, 24 in getal aan den hoofdtempel, worden ten getale van samen 54 teruggevonden aan den Wisjnoe- en Brahma-tempel, zie Not. Bat. Gen. 1896, p. 79—80, en verg. Groneman's tekst bij zijn uitgaaf p. 19 en p. 24, 1e kolom. Ze zijn in hun aard even onmiskenbaar Boeddhistisch opgevat, als de Doerga of zoogenaamde Doerga aan den achterwand van Mĕndoet Hindoeïstisch is bedoeld; in de platen van Groneman beslaan ze de nos. XXXV—LVIII.

[2]) Jammer genoeg niet in foto publiek gemaakt; teekeningen naar deze drie typische beelden op plaat XX in den Atlas van IJzerman. De foto's echter in het Mus. v. Oudheden, Leiden.

groep. Vooral zou ik willen noemen de nummers van Cephas II, VI (minder bevredigend overgenomen als plaat VII in Veth, I, 159), VIIa, b, en c, VIII (zeer goed overgenomen als plaat VIII in Veth, I, 162), IX (vrij goed overgenomen op de volgende blz. bij Veth als plaat IX), X, XII, XIV, XVII, XIX, XXI, XXIII, XXVIII, XXX, XXXIV (curieus), XXXVI, XXXVII, XXXIX, XLII, XLVI, LII, LIV, LV, LVIII, LIX en LX. Het Koninklijk Instituut heeft eer van deze uitgaaf.

3o. De *stoepa-lingga van Tjoepoewatoe*, nu op het residentserf te Jogja. Hoewel een klein monument in vergelijking met de bovengenoemde tempels, is dit schitterend schoon van uitvoering, ten volle klassiek, daarbij uitnemend gefotografeerd door Van Kinsbergen (groote port. no. 191), en bovendien dubbel merkwaardig omdat hierin een nog véél zuiverder synkretisme tusschen Boeddhisme en Hindoeïsme zich uit. Is toch de Mĕndoet een Boeddh. tempel vermengd met wat Ciwaïtisch', en de Loro-Djonggrang-groep echt Çiw. vermengd met wat Boeddhistisch', — hier in dezen stoepa-lingga zijn beide richtingen *versmolten* en staat ons een merkwaardig fraai gedenkteeken uit den oudsten tijd voor oogen dat men vroeger niet ten onrechte een „linggam" kon noemen (zóó in de lijst bij V. Kinsbergen's foto's), en tegenwoordig evenmin ten onrechte liever „stoepa" (zóó bij Verbeek no. 32; en verg. IJzerman) [1]. Inderdaad, hier gaan Boeddhisme en Çiwaïsme gelijk op. Want men hoeft maar even naast V. Kinsbergen's no. 191 te leggen de afbeelding van een „heusche" kleine stoepa in Cunningham's Mahabodhi, 1892, plaat XVII, XIX en XXIII van Buddhagaya (verg. de dergelijke kleine stoepa's óók daarvandaan bij Le Bon, p. 245), dan weet men ineens hoe de Javaansche beeldhouwer door het weglaten van de poortvormige opening aan een der zijden, en door het vernuftige, immers doodeenvoudige, denkbeeld om deze stoepa *niet rond doch veelhoekig* te beitelen er net zoo goed een lingga van gemaakt heeft. Dat de tegenwoordige, en ook door Van Kinsbergen gefotografeerde spits modern is, en de oorspronkelijke bekroning nog niet in Tjoepoewatoe teruggevonden werd, weten we door Oudemans (Notulen Bat. Gen. 1891, p. 93—94).

---

[1]) In zijn, in hetzelfde jaar 1891 verschenen, werk over de Oudheden in het Prambanan'sche deelt p. 12—14 IJzerman uitdrukkelijk mede dat deze „dagob van Tjoepoe Watoe" van binnen niet hol doch massief is; de stoepa is 16-vlakkig, van de basis tot den top, dus in variatie op den kanonischen vorm van een lingga. De kleine singha's onderaan het voetstuk zijn echter weer onmiskenbaar phallisch gedacht.

Eigenlijk is hiermee de hoofdzaak omtrent deze derde en langste periode van de Hindoekunst op Java gezegd. De drie variëteiten van mogelijke vermenging tusschen Boeddhisme en Çiwaïsme zijn in de drie bovengenoemde monumenten typisch gekarakteriseerd. Wel zal het loutere Boeddhisme en het loutere Çiwaïsme tot op den allerlaatsten tijd vrij zich kunnen uiten in kleiner tempeltjes, in beelden, in bronskunst, maar al de belangrijke tjandi's zullen, de een meer de andere minder, de een met deze de ander met die voorkeur, altijd iets vertoonen van die verzoenende neiging om Hindoeïst en Boeddhist gelijkelijk te vriend te houden.

Met voorbijgang dus van die kleinere monumenten op Oost Java [*Djalatoenda,* en naga-vereering. Opkomst en eerste bloei Kawiletterkunde in 't rijk Kahoeripan. Vorsten Mpoe Sindok, Oedajana (Çiwaïet) en Erlangga (Wisjnoeïet). *Djajabaja,* en garoedavereering. Tweede bloei Kawi-letterkunde in Daha. Zegelmerk van Djajabaja wajang-achtig! Vorsten Djajabaja (Wisjnoeïet), Dangdang Gĕndis, en Djajakatong [1])] welke zwak herhalen wat al veel beter op Diëng of in de Kedoe werd voorgebracht, moge hier een oogenblik nog worden stilgestaan bij een paar van de grootere tempels in Kediri en Pasoeroean, die uit later tijd voortreffelijk hetzelfde type vertoonen wat even voortreffelijk en veel eerder op Midden-Java in den omtrek van het oude Mataramsche rijk zich al vertoond had.

a. *Tjandi Panataran.* Een puttempel als de Loro-Djonggrang-groep; hoofdzakelijk Çiwaïtisch, met vermenging zoowel van Wisjnoeïsme als van Boeddhisme; geïnspireerd verder in bouwtrant op den Boroboedoer; en daarbij in zijn reliefs *voor het eerst en tevens sterk geprononceerd den wajang-stijl* vertoonend; — prachtiger hybride zal er op Java wel niet te vinden zijn! Daarbij gelukkig nog vaste jaartallen, vier gelijke zelfs van 1269 Çaka = 1347 A.D. (zie Verbeek, no. 563 en verg. Veth I, 180—182). Als historisch monument dus zeldzaam merkwaardig; als kunstgewrocht, dank zij den haast *te* rijken overvloed [2]) van 56 fotografiën bij V. Kinsb. (nos. 246—301), ieder voor oogen liggend als een zonderlinge mengeling van meesterschap in het technische en verslapping in het

[1]) Het hier tusschen [ ] geplaatste is later bijschrift, dat klaarblijkelijk nog uitgewerkt had moeten worden. (*Noot van den uitgever*).

[2]) Hoeveel eer men aan Van Kinsbergen ook geve, deze begaafde man had het driedubbele kunnen doen voor Java's monumenten en oudheden als hij zekere eigenaardigheden van loomheid en onordelijkheid had kunnen overwinnen. De geschiedenis van het gereedkomen zijner fotografieën is er een van treuzelen en uitstellen; men zie maar eens V. d. Chijs, Register op de Notulen Bat. Gen. 1867—1878, Batavia 1879, p. 95—98.

ideëele. Want kan men den stijl van Angkor Vat die van 1100 A.D. ongeveer dateert, barok-stijl noemen, hier in den Tjandi Panataran van bijna twee en een halve eeuw daarna is de complete wajang-stijl, het zotte Hindoe-Javaansche rococo, aan het woord. En hiermee komt een zeer belangrijke kunstvraag te berde: wanneer en waar is de wajang-stijl op Java ontstaan? Dubbel belangrijk wordt de vraag nu er sinds 1896 een zoo kostbaar boek ter hand staat als Mr. L. Serrurier's „De Wajang Poerwâ" met prachtigen atlas van 24 platen; een werk over welks verschijnen men niet blij genoeg kan zijn, ook al had aan het historische gedeelte meer zorg kunnen besteed zijn. Blijkbaar heeft de heer Serrurier de fotografiën-Van Kinsbergen over Panataran in 't geheel niet geraadpleegd, daar hij enkel op p. 268 het hier na te noemen getuigenis omtrent Singasari van Veth's Java 1en druk, dl. II, 1878, p. 112 vermeldt! Als men in aanmerking neemt dat hier te Panataran in 1347 A.D.[1]) de wajang-stijl zijn volle leven leeft en dus een lange ontwikkeling reeds achter den rug moet hebben; dat op de oude zodiakbekers (zie hieromtrent nader in rubriek IV) de figuren steeds in wajang-stijl zijn uitgegeven, terwijl deze zoo goed als alle uit Oost-Java komen — bepaalde vindplaatsen zijn weinig bekend, zie Verbeek Lijst etc. p. 282—283, maar men weet o.a. één uit het Kediri'sche en sedert kort vijftien van den Těnggěr[2]) —, en het oudste jaartal tot nog toe op twee van deze alle gevonden 1243 Çaka = 1321 A.D. geeft (Verbeek, p. 283); dat verder het ontstaan van den wajang poerwa, den „aelouden wajang", door de hedendaagsche Javanen wordt gezet in den tijd van „Praboe Djâjâbâjâ van Mamenang" (Serrurier, p. 101) en in het sengkalan-jaar 861[3]), waarvan bij kritische beschouwing („menschelijke figuur met wayang-popvormen en relief" op inscriptie 1057

[1]) De 4 gelijkluidende jaartallen op de 4 Çiwa-Kala-beelden aan den voet van den opgang tot Tjandi Panataran worden hier als norm genomen. Zij doen dienst als raksjasa's, en heeten dan ook zoo bij Verbeek no. 563. Een paar andere raksjasa's dragen er de jaartallen 1319 en 1320 A.D.

[2]) Zie J. H. F. Kohlbrugge „De heilige bekers der Tenggereezen", met plaat, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XXXIX, 1896—1897, p. 129—142, waarvan zes jaartallen dragen uit het midden der 13e Çaka-eeuw, evenals 12 bij Verbeek p. 283; de éénige latere, van 1337 Çaka = 1415 A. D. (bij Verbeek) komt (waarschijnlijk) uit het Jogja'sche. Over deze zoogenaamde zodiakbekers, juister offerwater-bekers, zie Groeneveldt Catalogus p. 229—230.

[3]) De interessante memorie door Serrurier in zijn boek p. 98—125 gepubliceerd, was in 1883 te Amsterdam op de Kolon. Tent. en kwam van den Rijksbestierder van Solo, Rad. Adip. Sasranagara (Rijksbest. 1866—1887). Men kan zeker zijn dat hier het beste beentje inzake Jav. historie werd voorgezet.

Çaka = 1135 van Djajabaja! Cat. Groen. Beschr. steenen no. 9!!! Wajangpop-figuren op bodem zodiakbeker Leiden no. 311e, van 1248 Çaka (Leemans Cat. p. 80—81). Wajangpop-figuren op kris Knaud van 1264 Çaka) alleen dat „Praboe Djajabaja" kan overblijven daar van 861 Çaka = 939 A.D. en van Mamenang = Menang (Mendang Kamoelan) = Mĕdang, de hoofdstad van het Prambanan'sche rijk van ± 750—930 A.D., moeilijk in één adem sprake kan zijn met den welbekenden eersten vorst van Daha, Djajabaja, afgezien nog van de volle onbetrouwbaarheid van zulke oude jaartallen bij de tegenwoordige Javanen in omloop; dat wijders Panataran in het Kediri'sche ligt en de jaartallen der zodiakbekers in hoofdzaak naar Oost-Java wel wijzen, terwijl Midden-Java ± 930—1400 A.D. met twee uitzonderingen slechts (Podjok in Semarang, niet eens zeker; en Diëng) gehéél zwijgt (zie Verbeek, p. 8 en no. 161); dat de oudste inscriptie van Djajabaja, den tot nog toe eerstbekenden vorst over Daha, van 1057 Çaka = 1135 A.D. is; dat Daha, dat rijk in het Madioen'sche en Kediri'sche gelegen, de erfgenaam was in zeg b.v. 1100 A.D. van de hegemonie over Java, die tot op dien tijd en stellig tot op 959 Çaka = 1037 A.D. in handen was geweest van het rijk Kahoeripan in de Brantas-vlakte en vorst Erlangga (zie Veth I, 48—51), terwijl in deze volle eeuw van tusschentijd enkel één inscriptie van 964 Çaka = 1042 A.D. uit het Soerabaja'sche, maar uit het Madioen'sche en vooral Kediri'sche een met 1026 Çaka = 1104 A.D. opkomende reeks inschriften bekend is (zie Verbeek, p. 9—10); dat vorst Djajabaja in Kediri voor den huidigen Javaan den bloeitijd der Kawi-letterkunde en der Hindoe-beschaving vertegenwoordigt (Veth, I, 51 en noot daar), aan welke geijkte meening zeker een goede dosis waarheid ten grondslag zal liggen — dan mogen we uit al deze gegevens de m.i. belangrijke conclusie trekken dat *naar hooge waarschijnlijkheid de wajang-stijl moet ontstaan zijn op Java òf in het rijk Kahoeripan en gedurende de periode 930—1040 A.D. òf in Daha tijdens of kort voor Djajabaja, 1040—1133 A.D.;* alsmede dat aan de overlevering omtrent het verband tusschen den wajang en de regeering van vorst Djajabaja in Kediri, die kort vóór 1160 A.D. eindigde (zie Veth, I, 52), een zooal niet absolute dan toch zéér hooge betrekkelijke waarde toe te kennen is. Bovendien wilde ik er op wijzen hoe het prototype, het embryo van den te Panataran in 1347 zoo blakend optredenden wajang-stijl reeds te vinden is ruim vier eeuwen daarvóór in het Prambanan'sche, als men n.l. wegens de geconstateerde onafgewerktheid van tal van monumenten in dat oude

Mataram aanneemt dat de Loro-Djonggrang-tempels cum suis uit den allerlaatsten tijd der heerschappij van Mataram, dus ± 900—930 A.D. dateeren; immers men heeft maar even plaat LII en LIV uit Groneman's werk over Tjandi Prambanan voor zich te nemen om te beseffen hoe uit de diabolische opvatting van enkele typen daar de latere dwaze wajang-stijl zich als van zelven heeft kunnen ontwikkelen, *zoodra men er aan was gaan denken de figuren en vooral de koppen uitsluitend en profil te behandelen,* gelijk aan Panataran reeds ten volle het geval is.

Bitter jammer is dat de bekende oud-Javaansche tempelpenningen (gobog's) welke óók alle diezelfde wajang-figuren vertoonen, niet het minste uitsluitsel geven omtrent hun ouderdom; geen een draagt een jaartal zooals b.v. de zodiakbekers; en noch Millies in zijn voortreffelijk boek „Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel Indien et de la péninsule Malaie", den Haag 1871, p. 23—37, noch de later verschenen Catalogus der Numismatische Verzameling v. h. Bat. Gen., 3e druk, Bat. 1886 door Van der Chijs, p. 35—36, noemt ook maar één historisch vaststaand gegeven; de „Ancient Coins with their supposed dates" bij Raffles, History 1817, II. pag. 60 bezitten geheel uit de lucht gegrepen jaartallen (verg. Millies p. 23—24 en 31); voor de wajangtypen zelf echter zie men de fraaie afbeeldingen van zulke gobog's bij Millies, plaat II—XIV (half). Op het Chineesch-Achterindische hierin wordt in rubriek IV teruggekomen. Of de wajang-stijl op Java aan Achterindischen invloed toe te schrijven is, gelijk Serrurier wil, is zeer te betwijfelen; Tissandier's afb. van Angkor Vat (Delaporte p. 459) onbetrouwbaar, en slechts zéér zwak — anders bij Fournereau. Zonderling analogon bij enkele Indianen van Peru bij Hamy; maar ook godsgestalten! Nadere behandeling eigenlijke wajang zie rubriek IV.

Dat naast dit hoogst merkwaardige aan Tj. Panataran, ook een zekere vermenging van Çiwaïsme met Wisjnoeïsme opvalt is zeker; beneden aan de opgangen [1]) tot den tempel staan vier onmiskenbare Çiwa's als Kala's, van de genoemde gelijke jaartallen voorzien; maar boven aan de buitenwanden van de derde en laatste terras-verhoogingen komen een menigte fraaie garoeda's sterksprekend voor (verg. Veth, I, 180—181, de foto's bij V. Kinsb. nos. 246 en 264, alsmede de verkleinde copie naar het eerste in Fergusson, History 1876, p.

[1]) Volgens de lijst bij V. Kinsbergen's groote port., en daarnaar Veth I, 180, ligt de opgang tot Tj. Panataran naar het Westen. Maar Not. Bat. Gen. 1893, p. 76 kan ik niet anders begrijpen of de opgang ligt aan den Noordkant. Wat is het juiste?

655), wat m.i. voor even onmiskenbaar Wisjnoeïsme pleit; terwijl niet vergeten mag dat juist in dit oude Daha'sche gebied het Wisjnoeïsme twee eeuwen vroeger een belangrijke vleug van herleving had gehad daar de eerste vorst Djajabaja Wisjnoeïet was (Veth, I, 51—52), er een Wisjnoe-beeld met inscr. 1309 Çaka = 1387 uit Kediri bekend is (Brandes, Pararaton, 1896, p. 215), te Soekoeh en Tjĕta in ± 1415 A.D. het Wisjnoeïsme op Java een nieuwe vlucht neemt (Veth I, 69 en 175) en misschien de hiervóór genoemde voetindrukken te Modjodjedjer en Doekoehan Doekoe bij Modjopahit van 1408 Çaka = 1486 A.D. (Verbeek, no. 492) evengoed Wisjnoeïtisch zijn [1]). Mag het Çiwaïtisch-Wisjnoeïtisch hoofdkarakter van Tj. Panataran als vaststaande worden beschouwd, dan rijst de vraag of het schitterend schoone beeld, bij V. Kinsbergen onder no. 238 als „Vishnoe" herkomstig van Blitar, voortreffelijk gefotografeerd, en, nu in het Mus. te Batavia, door Groeneveldt in zijn Catalogus onder no. 256 beschreven als een beeld dat „op merkwaardige wijze de attributen van Çiwa en Wishnoe vereenigt" en ten slotte door hem dan ook gekarakteriseerd als een „Çiwa met attributen van Wishnoe" en nu als Hari-hara door hem herkend, — of dit prachtige Harihara-beeld niet afkomstig is van den technisch-prachtigen Panataran; en is dit zoo, dan moet de vrouwelijke pendant van dezen Çiwa-Wisjnoe, Groeneveldt, Catal. no. 256a óók vandaar zijn.

Het Boeddhistische aan den Panataran is veel zwakker; enkel de sterk uitgesproken terrassen-bouw, hier drie in getal, en de zwak-Boeddhistische Pantjatantra-voorstellingen aan de rugzijde dierzelfde (nota bene!) Çiwa-Kala-beelden (zie Brandes, Not. Bat. Gen. 1893, p. 76—82).

Of we in Panataran met een graftempel te doen hebben, en zoo ja, van welken vasal-vorst dan van Modjopahit die in 1347 A.D. daar begraven werd, zijn vragen die misschien nog wel eens opgelost worden; verg. hier de Bal. beteekenis van pĕnataran = poera dalĕm = doodentempel (Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1879, I, 53). Overigens is de put van Tj. Panataran volgens Brumund p. 259 van baksteen. Voor dengene die zich wil overtuigen van den zonderlingen wajangstijl waarin de beeldreliefs aan dezen tjandi zijn

[1]) Çiwa-voetstappen zijn inderdaad zeer zeldzaam; op Java worden ze alleen uitdrukkelijk vermeld in de inscr. van Tjanggal in Kedoe, van 732 A. D. (Veth I, 33). Uit oud-Kambodja wordt als een unicum (sic!) door Barth vermeld een Çiwapada van 626 Çaka = 704 A. D. (Notices at Extraits, XXVII, 1er fasc., 1885, p. 31—38). De jaartallen van deze twee(!) unica stemmen allermerkwaardigst overeen.

uitgehouwen zou ik willen wijzen op V. Kinsb. nos. 252, 254, 268 en 271; alle aan den tweeden omgang en op één uitzondering na ook alle aan den voorkant alsof men de eigenaardigheid in 't oog wilde laten springen; van de kleinere beeldreliefs aan den eersten omgang (Van Kinsbergen's „rez-de-chaussee"), om en om uit ronde medaillons en vierkante vakken van rijke versiering bestaande (waarop voorstellingen van het Hindoeïstische Ramajana herkend zijn), zou ik daartoe vooral willen wijzen op nos. 272, 274, 277, 290, 292, 294, 295, 296 en 301. Ieder zal dan wel toegeven dat de kunst daarvan bewondering, maar de stijl een glimlach wekt.

b. *Tjandi Toempang* (of Tjandi Djago). Kan men in de Panataran-tempels een wederga zien van de Loro-Djonggrang-groep, bij Tjandi Toempang vinden we iets analoogs als bij Mĕndoet. Evenwel is hier het uitwendig-Hindoeïstische tot iets inwendig Hindoeïstisch' geworden: immers deze beslist Boeddhistische tempel is tegelijk een puttempel. En nu is voor dit tegenstrijdige wel weer een ander voorbeeld de Tj. Kalongan bij Prambanan, waarin men zoowel een paar Boeddha-beelden als een put aantrof met verbrandings-overblijfselen (Veth, I, 171—172), doch ook daar kan enkel aan een ander synkretisme gedacht worden. Bovendien was de Tj. Toempang tot voor kort o.a. versierd met een Çiwa als Kala die den Boeddhistischen eigennaam Hayagriwa in Boeddhistische Nagari-letters [1]) als inscriptie droeg, had hij als çakti een vierarmige godin met den zoowaar Djainistischen eigennaam Bhrekoeti ook op haar beeld gegrift in Nagari, en komt er nu nog achter de tjandi een achtarmige zoogenaamde Doerga voor, óók al met een of twee Nagari-inscripties waarvan de opheldering niet gegeven nog werd (zie Not. Bat. Gen. 1893, p. 60—62, 73—74, 162—163 en bijlage XVIII achteraan; verg. Veth I, 190—192). Genoeg wonderlijks dus weer; vooral die Djainistisch benoemde godin is zeer zonderling, daar er tot nog toe — ondanks de konjektuur van Fergusson, History 1876, p. 653 over de Loro-Djonggrang-tempels — niets van Djainisme op Java ontdekt is, al mag ook hier weer gewezen op een ouder voorbeeld in 't Prambanan'sche waar het aantal zoogenaamde Bodhisatwa's aan den Loro-Djonggrang-hoofdtempel 24 is, terwijl het gezamenlijk aantal bijtempeltjes in vier rijen rondom Tjandi Sewoe 240 is [2]), bij welke

[1]) Over het Boeddhistische karakter van Nagari-schrift op Java zie Veth I, 36—37, en verg. de lijst der in 1886 bekende inscripties van dien aard in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 243—244, noot, door Brandes.

[2]) Zie Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 327 met plattegrond van Tj. Sewoe, en Veth I, 166.

getallen men dadelijk denkt aan de heilige 24 der Djainisten. Daarentegen weer de Kinata-Djataka-legende aan den buitenkant, verg. Brumund, p. 224–232 en 285–286. En mindere waarde dezer reliefs; verg. brokstukken te Leiden. Maar van wanneer is Tj. Toempang, die mooie, zeer origineele, kleine maar reine hybride? Er zou een flauw vermoeden kunnen zijn dat het de graftempel was van den voorlaatsten vorst van Toemapel Ranggawoeni, of als koning Wisjnoewardhana, regeerend 1250—1272 A.D., en die in dit laatste jaar werd bijgezet op Djadjagoe hetgeen misschien hetzelfde als Djago of Toempang is (Brandes, Pararaton 1896, p. 63—64), hoewel dat „Wisjnoe" vooraan zijn naam weinig van Boeddhisme spreekt. Bovendien, Tj. Kidal, vrij dicht bij Tj. Toempang gelegen, en, zooals uit den Pararaton p. 59—60 afdoende gebleken is, de graftempel van den voorvorigen vorst van Toemapel Anoesapati, zoon van den Hindoeïst Radjasa (Ken Angrok), gestorven 1171 Çaka = 1249 A.D., — deze dus uit ± 1250 A.D. dateerende tempel heeft een duidelijk Wisjnoeïtisch-Çiwaïtisch karakter door zijn garoeda's en zijn slangen (verg. Veth I, 189—190). De Tj. Toempang is daarentegen beslist Boeddhistisch, heeft een hoogst eigenaardig grondvlak (afb. gelukkig bij Veth I, 191), en beelden die niet alleen àlle met Nagari-schrift voorzien zijn maar ook, voor zoover mijn persoonlijke herinnering reikt, alle een merkwaardig teer-zoetelijk kunsttype bezitten. Hier begint dan een interessante vraag. Er is toch een befaamd beeld, met mooie Nagari-inscriptie de oprichting vermeldend van een Boeddhistischen tempel op Java in den jare 1265 Çaka = 1343 A.D. door den (Sumatraanschen) vorst Adityawarman, vazal van een Javaansche opperkoningin die niet genoemd wordt, maar die we tegenwoordig door de Pararaton weten dat Djajawisjnoewardhani heette en van 1328—1351(?) regeerde; het is het fameuse Mandjoeçri-beeld, in een der jaren tusschen 1801 en 1808 door N. Engelhard als Gouverneur van Java's N.O. kust te Semarang weggehaald uit „eenen ontdekten ouden Javaanschen tempel", in 1812 te Batavia aanwezig, later in ± 1820 naar Holland gestuurd, in 1828 ergens op een buiten in Drenthe aanwezig, toen in 1860 of 1861 overgebracht naar de Koninklijke Bazaar in Den Haag ten verkoop, tot schande van ons land niet aangekocht, maar in datzelfde jaar '61 of begin '62 overgegaan in eigendom aan het Ethn. Museum te Berlijn, terwijl nu de musea te Leiden en Batavia al blij zijn met een afgietsel dat in beide een eereplaats inneemt [1]). De afbeelding van dit wel fraaie, maar

[1]) Voor dit beeld en zijn geschiedenis raadplege men: Friederich in Zeitschr.

tevens teer-zoetelijke beeld kan men vinden bij Grünwedel p. 154, en op p. 56 daar het detail der gewaadsversiering; bij vergelijking met den Boeddha-kop van Boroboedoer op p. 128 aldaar, voelt men ineens hoe dit beeld van 1343 A.D. van veel slapper kunstperiode is, van een tijd toen nog wel de wil tot schoonheid aanwezig was, maar de kracht tot scheppen verzwakt. Zijn hooge waarde ontleent het echter zoowel aan het feit dat het het éénige beeld van Mandjoeçri is op Java gevonden, als aan de groote historische waarde van zijn beide inscripties (voor en achter), en aan dat onmiskenbaar karakter in het beeld om iets edel-Boeddhistisch' te willen zijn. Dat Dr. Leemans zich niet in 1861 heeft afgesloofd om dit unicum, waarvan hij toen uitstekend wist waar het was, aangekocht te krijgen, is, rondweg gesproken, ergerlijk; te meer omdat men toenmaals al werk had gemaakt van de inscriptie. Doch nu, met terzijdezetting van deze ergernis, de vraag: vanwaar dit beeld? Verbeek (Lijst, p. 275) stelt de vraag of het van Panataran kan zijn; maar dit is blijkens het bovengezegde dubbel onaannemelijk; geen zoo geprononceerd Boeddha-beeld met Nagari-inscr. zal van een Çiwaïtisch-Wisjnoeïtischen tempel met Kawi-schrift komen; bovendien en vooral vóór 1830 was Kediri nog Mantjanagara, Soenan's en Sultan's land dus, en geen Gouverneur van Java's N.O. kust (noch resident van Besoeki) kan daar toen een beeld hebben ontvreemd. Panataran bovendien is eerst „ontdekt" door Horsfield in 1815 (bij Raffles). Pasoeroean daarentegen lag tusschen 1804 en 1808 voor hem open, en bekend is het hoeveel beelden Engelhard vandaar, speciaal uit Singasari, heeft vervreemd.

Doch er zijn nadere indices; te Leiden is een fraai week-zoetelijk vrouwenbeeld, zonder inscriptie, in den Catalogus van 1885 op p. 7 no. 33 beschreven als „Laksjmi", doch sedert kort wegens zekere onmiskenbare overeenkomst in kunsttype met het tegenoverstaand afgietsel van Mandjoeçri, herdoopt tot „De vrouw van Manjoeçri"; een volgens prof. Kern averechtsche herdoop daar Mandjoeçri geen çakti heeft (pers. mond. meded.). Dit beeld is *uit het Malang'sche*

---

d. Deutschen Morgenländischen Ges., XVIII, 1864, p. 494—508, met afb. van het beeld zelve en van de inscripties, verder transcriptie en vertaling; daarna Kern in Not. Bat. Gen. 1880, p. 106—109 met nauwkeuriger transcriptie en vertaling, alsmede enkele nieuwe bizonderheden omtrent het wegsturen uit Java; verder Groeneveldt Catalogus 1887, p. 87—88 en noot 2; Verbeek, Lijst 1891, p. 275; eindelijk Veth I, 1896, p. 67 en 97 en Brandes, Pararaton 1896, p. 123 noot 1. Over het beeld als zoodanig Grünwedel 1893, p. 153—155, zie ook hierboven.

en heeft bovenop den lotusstengel die aan haar linkerzij oprijst „een langwerpig vierkant voorwerp" liggen, terecht tegenwoordig als boek van lontarbladen herkend, hetzelfde symbool dat ook Mandjoeçri pleegt te hebben (zie Gründwedel p. 153) en inderdaad op het beeld te Berlijn ook hééft, maar aangedrukt met den linkerarm tegen de borst (zie afb. Grünwedel, p. 154; het bovenstuk van dit lontar-boek is gebroken, maar ieder der vier kleine Mandjoeçri's aan den kant heeft het óók en ongedeerd; zie ook de genoemde afb. bij Friederich); en zoowaar — van het beeld Soedhana-Koemâra sinds 1893 van Tj. Toempang naar Batavia overgebracht, lezen we uitdrukkelijk in de Bijlage XVIII der Notulen Bat. Gen. onder no. 247a dat het „tusschen het lichaam en den linkerarm een kropak (boek van lontarbladen" houdt terwijl „uit het voetstuk aan weerskanten lotusplanten oprijzen die te halver hoogte van het lichaam in een grooten knop eindigen", en Mandjoeçri óók duidelijke lotusbladen aan zijn linkerzij heeft; trouwens vele Javaansche godenbeelden vooral uit later periode hebben lotusstengels aan beide zijden, en het Çiwa-Kala-beeld aan Tj. Panataran van 1269 Çaka juist zulke lotusbladen als Mandjoeçri (V. Kinsb. groote port. no. 250). Maar groote en kleine aanduidingen samenvattend durf ik het zeer sterke vermoeden uitspreken *dat het unieke Mandjoeçri-beeld moet zijn van den in menig opzicht unieken Tjandi Toempang;* en wordt dit bevestigd *dan staat de stichting van Tj. Toempang tevens vast voor het jaar 1343 A.D.* Reeds door Horsfield bij Raffles wordt het wegnemen van beelden (vóór 1815 dus) van Tj. Toempang vermeld; en verg. ook Brumund p. 208 (1863). En zie vooral ook de uit Toempang weggenomen bas-reliefs en ook wel beelden! te Leiden, Cat. 1885 (p. 7, nos. 33 en 34 en) p. 291 nos. 126—130! Verg. Veth I, 79. De beslissende uitspraak kan alleen in Batavia gebeuren door zorgvuldige vergelijking van den stijl der daar nu aanwezige beelden van Toempang en het Mandjoeçri-beeld[1]); daar het Bat. Gen. van zijn beeldenschat

[1]) Om het gewicht der zaak mogen hier de afmetingen der beeldjes en beelden vermeld worden van Toempang zeker of vermoedelijk herkomstig: de 4 kleine zittende beeldjes te Batavia sinds 1888, alle 47 c.M., zijnde Akshobhya en Ratnasambhawa met hun tara's (Not. Bat. Gen. 1888, bijlage XIV); de zittende Mandjoeçri te Berlijn 107 c.M. (Groeneveldt, Catalogus p. 89); de 2 staande beelden te Batavia sinds 1893, 114 en 112 c.M., zijnde Soedhana-Koemara en zijn çakti (Not. 1893, bijlage XVIII); de zoogenaamde Laksjmi te Leiden, gezeten beeld, 126 c.M. (Catalogus 1885, p. 7); en de 2 staande beelden te Batavia sinds 1893 ook, 153 en 138 c.M., zijnde Hayagriwa en zijn çakti Bhrekoeti (Not. 1893, bijlage XVIII). Als inderdaad Tj. Toempang de „verwonderlijk schoone tempel" mocht blijken in de inscriptie van het Mandjoeçri-

nog niets in foto's publiek maakte, zelfs niets in gravures, is nader ingaan op de kwestie hier te lande onmogelijk. Zeer terecht merkt Grünwedel p. 155 op dat het gelaat sterk herinnert aan de Gandhara-typen van p. 124 aldaar; óók als zoodanig wijkt het beeld dus af van het oud-Indisch type op Boroboedoer. De gewaadbehandeling is echter de geijkte Javaansche met blooten rechterschouder en rechterarm. Wat Tj. Toempang aangaat, bezat dit toen ik het bezocht (Sept. 1888) een zeer eigenaardig, nergens elders, zoover ik weet, op Java voorkomend cachet doordat boven op den voorgevel de kleinere nu te Batavia aanwezige beelden stonden, „geheel boven op de poort van den Tjandi Djago" zooals het in Notulen 1888, p. 163 heet; het is zeer jammer dat men blijkbaar verzuimd heeft van den nog ongeschonden tempel eerst foto's van verschillende kanten te nemen vóór men in Nov. 1888 de beeldjes wegnam die door den bouwmeester zeer zeker dààr en met bepaalde artistieke bedoeling waren aangebracht. Van een dergelijken voorzorg is toch in Notulen Bat. Gen. 1888 p. 163—164 en 189 niets te lezen. De overbrenging zelve der beeldjes was evenwel noodzakelijk.

c. *Tjandi Singasari*. Ruïnen van Singasari is beter gezegd, want het is hier: lest slechtst. Op onverantwoordelijke wijze zijn, sinds Engelhard het kwade voorbeeld gaf, allerlei groote en kleine beelden van de diverse tempels die hier gestaan moeten hebben, verdwenen; op even onverantwoordelijke wijze heeft men tot heden toe alles aan zijn lot overgelaten, niets gefotografeerd, niets opgegraven, niets nader behoed. Het eenige wat Bik in 1822 en Brumund in 1853 en 1862 aan het licht brachten, was dat men hier zoowel Boeddhistische als Hindoeïstische beelden kon vinden; de merkwaardige Çiwaïtische door Engelhard en Reinwardt weggesleept, zijn sinds 1819 naar Leiden overgebracht en staan daar nu in geheel onvoldoende lokaliteit ten toon; zij hebben de ongehoorde eigenaardigheid van ondanks hun Hindoeïstisch sterk uitgesproken karakter deels inschriften in (Boeddhistisch) Nagari-schrift te dragen; alles duidt hier dus op een merkwaardig centrum van godsdienst-vermenging; maar men deed niets en doet niets; men leze er Veth I, 184—188 maar op na. Vooral sinds uit de Pararaton van Brandes gebleken is hoe met name het rijk Toemapel en diens hoofdstad Singasari een zóódanig gebied van versmelting tusschen Çiwaïsme en Boeddhisme geweest

---

beeld genoemd, dan moet ook Toempang het Djinalaja zijn dierzelfde inscriptie, wat ook = Boeddhalaja, Boeddha-tempel, is (Kern in Not. Bat. Gen. 1880, p. 107 noot).

is dat de laatste vorst van Toemapel, Kertanagara, *als koning genaamd Çiwaboeddha,* drie jaar na zijn dood voorgevallen in 1197 Çaka = 1275 A.D. werd bijgezet in de dharma Poerwapatapan *of Çiwaboeddhalaja* (zie Pararaton 1896, p. 64—69, 81, 106 en 110), — begint het dubbel noodzakelijk te worden eens eindelijk tot onderzoek in loco over te gaan. Zou er niet te Malang of te Blitar evengoed een Archeologische Vereeniging dienen te bestaan als te Jogja sinds 1885? Wie zal er den verdienstelijken eersten stap doen als ginder IJzerman en Groneman? In afwachting van de dingen die komen zullen, mag geconstateerd dat de beelden in het Museum van Oudheden te Leiden in hun eigenaardig soort behooren tot het beste wat van Hindoeïstische beelden uit Java bekend is [1]), daarbij met een zeker archaïstisch karakter dat opvalt; men zie de afbeeldingen bij Reuvens, Verhandeling etc. 1826, plaat I en II (Çiwa), IV en V (Ganeça) en VI (nandi), overigens wat verouderd van uitvoering; een fraaie raksjasa van Singasari is in foto te vinden op p. 312 bij Just. v. Maurik, Indr. v. e. Tòtòk, 1897; de wajangachtige, reeds hiervóór besproken, bas-reliefs door Brumund vermeld als in 1853 bestaande maar in 1863 tot „een vormlooze massa" geworden, zijn nergens afgebeeld [2]); evenmin aanzichten van den andesiet-tempel door Verbeek en Veth (I, 185) genoemd; het godinnebeeld dat naar Engeland ging, verg. Veth I, 186, noot b. is afgebeeld in Raffles, History of Java 1en druk, 1817, II, p. 52; het befaamde Trinawindoe-beeld, nu te Batavia, in Verh. Bat. Gen. XXI, 1846—47, no. I, maar slecht; de vier foto's van Singasari en Toempang welke reeds sinds 1879 te Batavia bij het Genootschap berusten (Not. 1879, p. 99) sluimeren den slaap der rechtvaardigen. Zelf durf ik niets zeggen, daar ik tot mijn spijt Singasari niet bezocht.

Over de weinige overgeblevene Modjopahit'sche monumenten hoeft hier niet gesproken; de enkele kunstgegevens die zij, als historische schakels tusschen den ouderen Hindoe-tijd en de jonger-Javaansche voortbrengsels op dit gebied, aan de hand doen, zullen onder rubriek III en IV behandeld worden. Wat kunst betreft, zijn we hier reeds midden in den baksteen-bouw en in den vervaltijd tevens; de kenschetsing door Groeneveldt in zijn Catalogus p. 95 van den Modjopahit'schen stijl als „kunstelooze vorm met overladen

---

[1]) Te Leiden zijn uit Singasari de nos. 1, 39, 48, 58, 82, 91 (Çiwa als Kala, tevens raksjasa), en 120, van den Catalogus van 1885.

[2]) Verg. Brumund over Singasari in Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 191—206 en daar p. 201—202 het getuigenis van Bik.

versiering" is geenszins onrechtvaardig. Verg. oordeel Brumund, p. 275 en p. 274 het langzaam verloop nu in Bali voortgezet.

Enkele algemeene opmerkingen over de synkretistische, de latere Hindoe-periode op Java moeten nog gemaakt. Waar hiervóór de mogelijkheid van invloed door Kambodja of Tjampa op Java in den Midden-Javaanschen tijd uitgeoefend, werd ontkend, integendeel de waarschijnlijkheid van een omgekeerde strooming werd aangenomen, — daar moet voor de Oost-Javaansche Hindoe-eeuwen ruimte gelaten aan de onderstelling dat Java niet gaf maar ontving. Is de baksteenbouw op Java een niet misschien uit Achter-Indië overgebrachte nieuwigheid? Op Midden-Java slechts Tjandi Abang en de door Van Aalst ontdekte tempels van baksteen in Kedoe, verg. Veth I, 176, noot!!; op Oost-Java, en het oudst wel in Kediri, treedt hij op tegelijk met het rijk Daha en zal al meer in zwang komen naarmate de tijd verloopt, zoodat Modjopahit slechts bij uitzondering nog in natuurlijken steen, maar liefst in brikken bouwt, de welbekende Modjopahit'sche reuzenmoppen, geliefd materiaal voor suikerfabrieken en gouvernementswerken. Het tot nog toe oudste getuigenis van brikkenbouw schijnt wel de vermaarde reuzenmuur, de *Pinggir Raksa* te zijn welke de grens tusschen het rijk Toemapel en Daha moest verdedigen, *geheel uit baksteen bestaat*, en, zooals uit de Pararaton met volkomen zekerheid blijkt, opgericht moet wezen tusschen de jaren 1144 en 1197 Çaka, *dus in allen gevalle vóór 1275 A.D.* (zie Veth I, 183; Verbeek no. 552; en vooral Brandes, Pararaton 1896, p. 51—52, 57, 65 en 68). Dat deze muur door Daha en niet door Toemapel werd opgericht is waarschijnlijk daar in die jaren Daha wel van Toemapel, maar niet Toemapel van Daha te duchten had. Bovendien vinden we reeds in het Kediri'sche twee tjandi's van gebakken steen uit (hoogstwaarschijnlijk) 1214 Çaka = 1292 A.D., dus een zeventien jaar nà het herleven van Daha en den val van Toemapel, één jaar vóór den definitieven val van Daha, en twee jaar vóór het oppermachtig worden van het brikkenbouwende Modjopahit (zie Verbeek no. 543 en Aanvullingen en Verbeteringen vooraan, alsmede Pararaton p. 212—213 [1]). Alles pleit er dus voor *dat in Daha,*

[1]) De overblijfselen van Modjopahit zijn het best beschreven door Verbeek in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 1—15 met kaartje; slechte afb. van Tjandi Pasar = Wringin Lawang bij Van Hoëvell Reis over Java etc. I, 1849, p. 174, van Tjandi Brawoe ib. p. 176, van Tjandi Moetĕran ib. p. 184, alle naar de opname van Wardenaar in 1815, waarnaar ook de afb. van diezelfde Wringin Lawang bij Raffles History of Java 1817, II, p. 134 of Atlas 1844 plaat 88 bovenaan. Het Menak-Djingga-beeld, zijnde een raksjasa, afgeb. bij

niet alleen de wajangstijl, maar óók de baksteenbouw zóowel voor muren als voor tjandi's begonnen is, en dat Daha alzoo den tijd van artistieken overgang vertegenwoordigt tusschen de oudste Hindoeperiode van Midden-Java en de jongste van Modjopahit. Dat Kambodja en Tjampa bij voorkeur in baksteen bouwden is bekend; dat Tjampa hoewel ouder dan Kambodja en dit vóór 616 A.D. overheerschend[1]), later onder het overwicht kwam van Kambodja, evenzeer; de geschiedenis der macht van Kambodja begint met Jayavarman II in 724 Çaka = 802 A.D., maar de glans van het rijk en het tempelbouwen daar eerst met Indravarman I in 800 Çaka, en dàn reeds dadelijk in baksteen, terwijl daarop snel de beteekenis van Kambodja nog stijgt om onder Suryavarman I die van 924—971 Çaka regeerde, haar toppunt te bereiken en dus omtrent 1050 A.D. op dat toppunt stond (zie vooral Journal Asiat. 1882, II, p. 139—194 en 195—230 juncto 1884, I, p. 51—76; alsmede voor den baksteenbouw reeds in 801 Çaka Notices et Extraits XXVII, 2e fasc., 1893, p. 297—300). Deze machtige tijd van Kambodja valt dus in den aanvang samen met het bestaan van het rijk Kahoeripan op Java, ± 930—± 1100 A.D., doch het is bekend hoe al de getuigenissen omtrent dit Kahoeripan op zeer enkele uitzonderingen na uit beschreven steenen en koperen platen bestaan; alleen Djalatoenda waar vorst Oedajana in 977 A.D. begraven werd, is een monument, doch van natuurlijken steen; tenzij dus nieuwe vondsten de reeks bij Verbeek p. 9 belangrijk wijzigen, mag beweerd dat het rijk Kahoeripan wel in historisch opzicht machtig is geweest doch voor de beeldende kunst op Java onbeteekenend; van de prachtige kluizenarij door vorst Erlangga in 963 Çaka = 1041 A.D. gesticht, is tot heden niets teruggevonden; alleen heet het dat de Kawi-letterkunde onder dezen koning van Kahoeripan (Koripan) haar eerste vlucht nam (zie Veth I, 45—51 en vooral I, 50, noot b en over Djalatoenda p. 197—198). Alles wijst dus op Daha als het rijk waar de beeldende kunst het eerst in Oost-Java bloeide; maar lang machtig is het niet geweest; begonnen, zooals vroeger gezegd, in ± 1100 werd het in 1222 A.D. onderworpen aan Toemapel om van 1276—1293 nog een korten tijd van hegemonie te hebben onder vorst Djajakatong (Brandes, Pararaton p. 213); Kambodja echter dat in 1050 A.D.

Mieling, Javasche Oudheden, 3e afl. 1856; een zeer merkwaardig steenen beeldje, waarschijnlijk ook van Modjopahit, nu te Amsterdam, in foto op p. 354 in Just. van Maurik, Indrukken v. e. Tòtòk, 1897. Ontbreekt Badjang Ratoe.

[1]) Zie Notices et Extraits, XXVII, 1er fasc., 1885, p. 66.

op het toppunt van zijn macht is gekomen, blijft zich daarop handhaven tot tijdens Jayavarman VII die in 1100 Çaka = 1178 A.D. nog koning was; eerst daarna neigt het langzaam ten val, om in 1340 A.D. ten prooi te worden aan Siam. Hoewel er dus tot nog toe geen bepaalde aanwijzingen zijn dat het vooral baksteenbouwende Kambodja *moet* geïnfluenceerd hebben op het voor het eerst op Java baksteenbouwende Daha, zoo moet de groote mogelijkheid daarvan erkend. Terwijl, zoolang geen jaartal den ouderdom van den baksteenen Tjandi Abang in Jogjakarta vaststelt, we dit eenigst voorbeeld daar te midden van uitsluitenden bouw in natuursteen, samengaande nog met de aanwezigheid van een Boeddhabeeld èn een lingga, toeschrijven mogen aan een veel later periode dan Daha's bloei, samenvallend veeleer met Soekoeh en 't einde van Modjopahit (anders Brumund die dezen tempel ontdekte, zie zijn Indiana II, 1854, p. 44—45 maar vooral in Verh. Bat. Gen. XXXIII 1868, p. 258—259; verg. Veth I, 174; Verbeek no. 330; IJzerman in Versl. en Meded. Kon. Ak. afd. Lett. 1887, p. 290, ook Beschrijving der Oudheden etc. 1891, p. 123—124 en plaat XXX van den Atlas).

Desnoods ook — hoewel veel meer twijfelachtig — kan de mogelijkheid toegegeven dat de voorkeur voor puttempels op Oost-Java, sprekend uit Tj. Panataran, Tj. Toempang, Tj. Djadi op het Walikoekoen- of Wadjakgebergte (Veth I, 179 en Verbeek no. 535 sub 5°), in nader verband heeft gestaan tot de blijkbare voorkeur ook in Kambodja voor dit type van tempel; immers blijkens Delaporte zijn de Prea Tomrey (p. 84—86), de Ka-Keo (p. 299, plan op p. 392—393, en tekst p. 94—97) en de Krush (p. 300) — alle even beoosten Angkor — de meest volkomen voorbeelden van terrassenbouw met een put boven in het midden, welke put evengoed volgens p. 86 kan gediend hebben tot berging van kostbaarheden beneden het op die plek behoorende godenbeeld, als tot het bijzetten van lijkverbrandings-asch. Daar echter ditzelfde type ook reeds in het Prambanan'sche ruimschoots voorkomt, kan er evengoed aan een voortzetting van een oudere Javaansche gewoonte gedacht.

De techniek van den baksteenbouw zonder kalk heeft altijd verbazing gewekt; hoe groot de brikken ook gemaakt werden, de losse opstapeling daarvan tot een samenhangend geheel lijkt iets onmogelijks; vroeger meende men meestal dat ze op elkaar gladgewreven werden en zoo als 't ware hermetisch aaneengesloten; deels schijnt dit inderdaad zoo geweest te zijn; maar reeds — over Zollinger aan 't eind — Brumund (Indiana II, 1854, p. 45) spreekt behalve van

wrijving, ook over „tusschenvoeging van een kleverig vocht — men zegt van ajer kelapa en legèn" bij Tjandi Abang in Jogja; ook Verbeek (Verh. Bat. Gen. XLI, 1881, 4e Stuk, p. 10) vermoedde bij de baksteen-stoepa van Moeara Takoes in het Měnangkabau'sche „een of ander klevend vocht" als bindmiddel; maar IJzerman zegt van diezelfde monumenten te Moeara Takoes, „de steenen zijn met bijzondere zorg behandeld; de voegen bij het vaste metselwerk in den regel zoo fijn, dat ze bijna niet te onderscheiden zijn; soms echter zijn ze millimeters dik, en dan is een deeg aanwezig grootendeels bestaande uit fijn gestampten steen (brikkenmeel)" en spreekt dan ook van specie (Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, 1892, p. 54—55). En als men de eenigste Javaansche baksteenen tjandi die bij V. Kinsbergen is afgebeeld, n.l. Tj. Djaboeng in het oosten van Probolinggo (V. K. no. 210), tevens de eenige enkelvoudige stoepa op Java zoover ik weet, nauwkeurig bekijkt, dan zou men ook voor het onderstuk gelooven aan op elkaar plakken van gladgeslepen brikken maar voor het hooger gedeelte aan het gebruik van baksteenmeel met een bindmiddel gemengd. Ditzelfde constateerde Brumund in 1863 voor de baksteenmuren van Koeta Bědah bij Malang, en haalt een merkwaardig feit aan van hedendaagsch Javaansch brikkenbouwen zonder specie doch door schuring (Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 210 en 263). — Doch het meest aannemelijk oordeel is dat van Zollinger in 1845, bevestigd door Hoos in Not. Bat. Gen. 1886, p. 121.

Omtrent de beeldkunst uit de Oost-Javaansche periode zou, behalve de reeds genoemde van Toempang en Singasari, nog gewezen kunnen worden op die merkwaardige Çiwa-Kala-beelden van Panataran, dienstdoende als raksjasa's, van voren met monsterachtig uiterlijk en het jaartal 1269 Çaka = 1347 A.D., van achteren, als vermakelijk kontrast, wel met wildkrullende haren maar ook met lotusbladen net als het Mandjoeçri-beeld van 1343 A.D. en met koddige Pantjatantra-voorstellingen (V. Kinsb., groote port., nos. 249 en 250, vóór- en achterzijde); ook op het nog vrij klassieke beeld van den derden Dhyani-Boeddha, nu als no. 229 te Batavia, vroeger te Kediri (V. Kinsb., no. 213); op een interessant Soerya-beeld (V. Kinsb. no. 219) waar de god in sila-houding getrokken wordt op een wagen met zeven paarden, en waarbij het vierspakige wagenrad, de *heusche* en oorspronkelijke *tjakra* (Grünwedel, p. 6 en 117) sterksprekend uitkomt, ook van Kediri en nu te Batavia als no. 204; op een niet onfraaien Ganeça evenzeer uit Kediri, V. Kinsb. no. 229; maar vooral vooral op dien schitterend-monumentalen Ganeça, heerlijk door V. Kinsb. nos.

240–242 gefotografeerd, met van achteren een wonderlijken boetakop met horens en slagtanden, blijkens Verbeek no. 548 uit het Blitar'sche en met de sengkalan 1161 Çaka = 1239 A.D., dus uit het begin van den Daha-Toemapel'schen tijd; een beeld zóó buitengewoon dat men zijn tegenzin tegen dergelijke gedrochtelijke diergoden zou gaan verliezen. Maar naast deze beelden die reeds genoegzaam getuigen wat een kunstkracht er in Daha bestaan heeft, moet óók gelet op zulke verval-kunst uit datzelfde Kediri'sche als dien zoogenaamden krijgsman met zware rechte kris in zijn handen en onmogelijk uitgolvend hoofdhaar (V. Kinsb. no. 234), of op zulk onbeschaamd ithyphallisme als dat monsterbeeld van Gaprang (V. Kinsb. no. 239, verg. Verbeek no. 547). Alleen aan de loomheid van Van Kinsbergen is het te wijten dat we evenmin tempels als beelden uit het Pasoeroean'sche voor oogen hebben, maar uit al het voorgaande mag de stellige conclusie getrokken dat *Daha en Toemapel de eersten in kunst zijn geweest bij deze Oost-Javaansche Hindoe-periode*. [De plastiek in de Modjopahit'sche periode, en Brumund's Modj. type, p. 241—244 en 275. De plastiek op West-Java (Padjadjaran-type) en de zonderlinge geheel bedekte, en met kantkroon getooide Siameesche beeldjes daar, reeds door Brumund herkend (V. Kinsb. 67 enz., Brumund p. 128—129). Het geestelijk overwicht van het vroegere Galoeh, d.i. oud-Cheribon [1])].

Tot slot nog korte beschouwingen over die uitingen van Hindoekunst die het geheele eiland betreffen: de versiering door inscripties; de houtsnijkunst; de bronskunst.

Wat het eerste betreft zoo kan gerust gezegd dat de Hindoe-Javanen daarvan de artistieke beteekenis *niet* hebben begrepen; zonder nog te denken aan de Arabische kunst waarbij de Koefische letterkarakters een zoo hooge en verrassende ornamentieke rol spelen, zijn er veel minder gevallen van versiering door inschriften uit Java aan den dag gekomen dan uit Voor- of Achter-Indië; als bij toeval alleen en sporadisch hebben de Hindoes in onzen Archipel iets achtergelaten wat alleen om het daarop aangebrachte schrift reeds schoon mag heeten. En niet dat het idee ontbrak van inschriften aan te brengen op monumenten; het tegendeel is waar; reeds te Bharhoet in de 2e eeuw vóór Chr. komen zoowel de eerstbekende Djatakareliefs als de eerste begeleidende bijschriften voor (zie inscr. in Le Bon p. 211, en verg. Fergusson, History 1876, p. 90), evenzoo heeft de tempelgrot der Boeddhisten te Nasik van ± 200 A.D., en de

[1]) Zie noot 1 op p. 462.

stoepa te Amrawati uit de 4e eeuw inscripties; vooral voor Boeddhistische kunst waren bijschriften dus iets overouds; evenwel zelden is door Hindoes gevoeld wat een artistiek motief daar tevens in verscholen lag; op Java wel het minst van alles; de bijschriftjes aan den voet van Boroboedoer zijn kinderachtig, de bijschriftjes aan de zoogenaamde pendopo te Panataran (verg. V. Kinsb. groote port. nos. 309—330) zijn zoo het kan nog kinderachtiger; noch in ± 850 A.D., noch in 1375 A.D. (zie Verbeek no. 563, ten 3°) heeft men dus op Java begrepen wat men als 't ware voor 't grijpen had. En toch komt uit datzelfde Java een pronkstuk van letterversiering dat uniek mag heeten, die bronzen achtkante tongtong, heerlijk gefotografeerd door Van Kinsbergen als no. 72, nu (zie Groeneveldt, Catal.) als no. 970 te Batavia, van 1111 Çaka = 1189 A.D. en uit Cheribon (Galoeh), een doodeenvoudig metalen werkstuk dat echter enkel door zijn prachtige inscriptie tot een lust voor de oogen is geworden; toch mag dat rotsopschrift op den Diëng van 1132 Çaka (V. Kinsb. groote port. no. 105) ook als lettervorm indrukwekkend heeten; toch komen er vooral in het Madioensche uit omtrent 1400 A.D. heerlijke schrift-versieringen, monumentaal-prachtig (zie afb. in Tijdschr. Bat. Gen. XXI, 1875, p. 159 a, b en c; en verg. voor de lettertypen Holle's Tabel van Indische alphabetten, 1882, no. 162); toch herinner ik me uit Ajah een eenvoudige steenen badkuip, maar van buiten nobel verfraaid enkel door een inschrift als dat van den tongtong uit Galoeh (verg. Verbeek no. 196); toch komt zoo vroeg als 924 Çaka = 1002 A.D. te Poeh Sarang (of Sĕmen) in Kediri een schrifttype voor dat vol kunstbesef zit (zie afb. in Tijdschr. Bat. Gen. XXVIII, 1883, p. 494 en letters bij Holle, Tabel etc. no. 188, daar van „Pesaran" genoemd; en verg. Verbeek no. 523). Uit Oost- en West- en Midden-Java dus genoeg getuigen van een versieringsmotief dat zeldzaam schoon zou geweest zijn.... als men het had weten te gebruiken. De Khmer's uit Kambodja verstonden dit beter; de inscripties van Loley uit ± 900 A.D., aan Angkor Vat uit ± 1100 A.D., en aan Angkor Thom (Baion) van nog een eeuw later, zijn sieraden tegelijkertijd (zie Garnier, Voyage d'exploration en Indo-Chine, 1873, I, p. 75 en 79, p. 50, en p. 65). Alleen in Soekoeh, toen de Hindoe-kunst al op sterven lag en zeker een averechtsche richting was opgegaan, schijnt het bewustzijn gekomen te zijn dat men ook met letters mooimaken kon; men zie dien wel brutalen, maar toch in zijn grof soort wonderschoonen lingga van Soekoeh met inscriptie van 1367 Çaka = 1445 A.D. in afb. bij Van

der Vlis, Verh. Bat. Gen. XIX, 1843, 1e Stuk, p. 128, plaat VI (verg. Groeneveldt Catal. no. 357), nu te Batavia.

Van de houtsnijkunst is maar één stuk misschien gered geworden; het zijn de zeer fraai en tegelijk zeer streng gesneden houten deuren van de mesdjid te Telaga in Cheribon, mooi weergegeven bij V. Kinsb. groote port. no. 71, sedert een jaar of drie overgebracht naar Batavia; hoewel de Hindoe-oorsprong niet door een inscriptie vaststaat en door den ontdekker Brumund ontkend wordt, zoo maken al de merkwaardige „poesaka boeda" die daar verder gevonden zijn en voor een goed deel door V. Kinsb. werden afgebeeld, den hoogen ouderdom zeker [1]). De waarschijnlijke houten beelden vroeger óók op Java, evenals nu in Bali nog, zie Brumund p. 277. — De zoogenaamde „stijl van Modjopahit" wordt als van *zeker* later tijd onder rubriek IV behandeld.

De geniale Raffles, de man van buitengewoon denken en buitengewoon doen, was het die het eerst in zijn meesterlijk werk „The History of Java" in 1817 de aandacht vroeg voor de Hindoe-Javaansche bronskunst; tien platen in deel II, p. 56 zijn er aan gewijd, waarvan acht aan de beeldjes, een aan zodiakbekers, en een aan diverse tempelsieraden (dezelfde 10 platen in den Atlas van 1844 behoorende bij den tweeden druk van 1830, als nos. 71—80). En het is ongeloofelijk maar waar dat hij tegelijk de eerste en tot nog toe óók de laatste is geweest die een systematische rij van bronzen voorwerpen in beeld publiek heeft gemaakt van ons Java. Wel is een klein deel der foto's bij Van Kinsbergen ook aan deze kunstuiting gewijd, maar alleen terloops en toevallig, zonder eenige systematische gedachte. Het museum te Batavia is rijk maar laat niets aan de buitenwereld zien; het museum te Leiden is ook rijk maar laat evenmin iets zien anders als aan bezoekers. Dubbel eere daarom aan Raffles die ook hier dadelijk *inzicht* had! En er zijn mooie dingen bij hem afgebeeld, zij het dan met onvoldoende techniek. Wat zou men iets moois kunnen geven, tegenwoordig nu we zooveel verder zijn met goede en goedkoope fotogravures! Als men maar eens wilde! Doch alweer in afwachting, moet er aandacht voor gevraagd dat

[1]) Deze deuren zijn echter blijkens Not. Bat. Gen. 1896, Bijlage IX opgenomen onder de Ethnologische Verzameling, niet onder de Archeologische. De wijze waarop het verkrijgen dezer deuren in Batavia behandeld is, mag eigenaardig heeten, aangezien de heer Steinmetz *begon* met te vermelden dat ze door V. Kinsbergen gefotografeerd waren, zonder echter het nummer te noemen; te Batavia volgden daarop zonderlinge vragen over het al-of-niet kunstwaarde bezitten dezer deuren! Men leze Notulen Bat. Gen. 1895, p. 73, 100—101, en 114— 115.

weliswaar de bronskunst uit den aard der zaak een afspiegeling in het klein moest wezen van de beeldende kunst in steen, maar dat het verschil in materiaal enkele keeren in brons toestond te doen wat de steen weigerde. Zie b.v. den Kartikeya, te Leiden, met 6 hoofden en 12 armen! Cat. 1885, p. 50, no. 30a. Eén voorstelling met name schijnt niet in steen gemaakt te kunnen zijn en is juist voor de bronskunst het opperste woord van meesterlijke techniek: een veelarmige en veelhoofdige Brahma of Çiwa in wilde drift een neerliggenden man en vrouw onder zijn zolen vertrappende. Wie eens zoo'n beeldje zag, zal niet licht vergeten wat religieuse hartstochtelijkheid daar meesterlijk in werd uitgedrukt. De vernielende Çiwa hoeveel doodskoppen hij ook bij zich hebbe, de oppermachtige naar de vier windstreken rondziende Brahma, kunnen in steen maar zelden ons ontroeren; maar in deze bronsbeeldjes is een waarachtige verschrikkelijkheid levend geworden die het hoogste getuigenis geeft van artistiek kunnen. En in de uit hun aard altijd edeler, altijd reiner, stil-godsdienstiger Boeddhistische godenbeeldjes heeft ook het brons laten doen wat in steen niet kon: het in vlammen uitschietende achterstuk, de in waarheid stralende glorie waartegen de zittende godheid in verheven mijmering des te grootscher uitkomt. Men zie voor zoo'n Hindoeïstisch meesterstuk den Brahma bij V. Kinsbergen groote port. no. 186—187 (van twee zijden) uit Jogja en verg. het analoge op de 7e plaat van den Diëng. Voor edele Dhyani-Boeddha- of Bodhisatwa-beelden kan men alleen bij Raffles terecht, zie alle drie de Mijmer-Boeddha's op de 3e plaat uit Kedoe, den mooien Akshobhya op een leeuwentroon van de 6e plaat (zoogenaamd van den Diëng!), en voor Bodhisatwa's de platen 5 en 8 (deels ook al zoogenaamd van den Diëng!). Fraai komt in deze alle ook de Boeddhistische mystiek uit die de Dhyani-Boeddha's, de bovenmenschelijke Mijmer-Boeddha's, gezeten laat met gekruiste beenen op een lotustroon, hoog over en afgescheiden van de aarde, maar die voor de Bodhisatwa's, als tot de menschelijke wereld neergedaalde Dhyana's, het symbool gebruikte van het naar den grond en op een klein lotuskussen afgelaten rechterbeen, zóó in wezenlijke aanraking gebracht met de lagere wereld van den sansara, „den maalstroom des levens" (Kern, Buddhisme I, p. 9). Verg. over de bronzen Bodhisatwa's te Batavia Groeneveldt Catalogus p. 176—186. Een zeer mooie vijfhoofdige Çiwa „in hevige beweging" maar van onderen geschonden is te Leiden, Catal. 1885, p. 48, no. 25. Van de meer gewone voorstellingen, meestal in brons iets zwakker herhalend wat in steen beter

uitgedrukt werd, zie men bij V. Kinsb. groote port. no. 61 (een Trimoerti), no. 64 (een Çiwa), no. 68 (een staande Boeddha); daarnaast dan nog als voorwerpen die natuurlijk alleen in metaal voorkomen no. 52 rechts (bronzen bel met rijk stip-ornament), no. 53 (fraaie sawoenggaling of haan, zooals er heden nog tot de oepatjara, de rijks-poesaka's, van Solo en Jogja behooren), no. 70 (mooi leeuwtje met uithangende tong, en zoo banaspati-achtig, met van boven een zwaar rond handvat). Al deze nummers bij Van Kinsbergen zijn uit het Galoeh'sche. Mooie exemplaren te Leiden zijn o.a. de hier vroeger al genoemde achterplaat van een voetstuk voor een godheid waar een leeuw opstaat boven een olifant en hem water over den kop giet (Cat. 1885, p. 69, no. 183), en een leeuw staande op een vierwielig voertuig (Cat. p. 71, no. 219).

De *groote* beteekenis der bronsindustrie op Java speciaal; in verband met de faam der Javanen in ± 1516 van uitstekende geschutgieters te zijn. Verg. met de bronsindustrie in Voor- en Achter-Indië. Het hebben van de oud-Javanen van een eigen woord voor geelkoper of brons (Brandes); en het verband met de koperen gongs voor de oud-Jav. gamelan-fabricatie.

Wat de goud- en zilversmidskunst aangaat kan ik niet anders zeggen als dat m.i. de *beeldjes* daarbij *verre beneden* die in brons blijven. Maar wel mooi als op Bali bij krissen enz.

De merkwaardige bronzen trommen, welke èn in onzen Archipel èn daarbuiten worden aangetroffen en op den bovenkant gewoonlijk kikvorschjes dragen, zijn gebleken inderdaad geen werk uit Java te zijn; Dr. A. B. Meyer, die zich hiervoor bizonder interesseerde, zocht daarvoor in zijn mooie uitgaaf „Alterthümer aus dem Ostind. Archipel und angrenzenden Gebieten", Leipzig 1884 (dl. IV der Publ. a. d. Kön. Ethn. Mus. zu Dresden) op p. 18—20 van den tekst behoorende bij de platen XVI—XVIII daar, den oorsprong in het Laos-gebied, ongeveer waar de Karen's wonen; zie daartegen Groeneveldt, Catalogus 1887, p. 254—257; doch onlangs, en nu met veel meer materiaal, is door Meyer en Foy in een even fraai uitgegeven monografie er op teruggekomen, „Bronzepauken aus Südost-Asien", Dresden 1897 (dl. XI der genoemde Publikationen) waar hij in den tekst p. 19—22 nu tot de eenigszins gewijzigde conclusie komt dat deze oude keteltrommen in het vroeger gebied der Khmer's (Kamboedjadeça) werden gemaakt (prof. De Groot in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. IV, 2, 1898, p. 330—384 neemt echter eerder voor oorsprong aan Zuid-China, bij de oude Mân's, de autochtonen van Kwantoeng,

Kwangsi, Kwei-tsjioe en Hoenan), en het daarop óók wel voorkomend pauwenmotief aan zonnedienst verwant is. Misschien ook de later te noemen „klok" te Pedjeng op Bali een diergelijke reuzenketeltrom. Voor Javaansche zodiakbekers (beide uit Kawali) zie V. Kinsb. groote port. nos. 46 en 47 en hun duiding als plengbekers bij Groeneveldt, Catal. p. 229—231.

Nog moet gewag gemaakt van een al vroeger genoemden schitterend mooien olifant *in terracotta* uit Kartawagoenan beoosten Koeningan in Cheribon, bij V. Kinsb. groote port. no. 48, uitnemend gefotografeerd, ontdekt door Brumund in 1862, maar niet weer genoemd bij Verbeek. Is dit fraaie beeld verdwenen? De verzameling van het Bat. Gen. bezat in 1887 niets van dien aard, als alleen eene figuur van een raksjasa in terracotta uit het Soerabaja'sche (Groeneveldt, Catal. no. 223), waarvan de kunstwaarde niet vermeld wordt. Brumund deed m.i. verkeerd in Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 139 dit Galoeh'sche pronkstuk voor jonger dan den Hindoe-tijd te verklaren evenals de botte Padjadjaran-beeldjes uit Kartawagoenan ook (V. Kinsb. groote port. no. 49), terwijl hij zoowel bovengenoemden raksjasa als een Doerga-beeld in terracotta van den Kawi voor wèl Hindoesch hield (ibid. p. 240 en 261). Sinds 1890(?) ook een Olifant in gebakken klei uit het Koeningan'sche, no. 721a met wierookbrander op den rug (desa Tjimara, distr. Loeragoeng, hoog 34 c.M.).

Dat in Voor-Indië fraaie terracotta's reeds in ouden tijd gemaakt werden, is bekend; een van Buddhagaya is afgebeeld bij Grünwedel p. 123; andere ook uit Buddhagaya bij Cunningham, Mahabodhi enz. 1892, plaat XXIV.

De techniek der bronskunst in Java moet dezelfde zijn geweest als overal elders.... toen de kunstenaars zich nog niet hoefden te overhaasten en de nijverheid nog kunst kon zijn. O.a. beschreef Dr. Meyer in zijn genoemde Alterthümer etc. 1884, p. 6 van den tekst het zoo: „Auf einen Thonkern wurde der zu bildende Gegenstand in Wachs modellirt, diese Wachsschicht mit einem Thonmantel umgeben, dann ausgeschmolzen und die Bronze eingegossen, eine Methode, welche noch heute z. B. in Italien geübt wird, und welche man auch bei uns üben könnte, wenn sie nicht zu zeitraubend und daher zu kostspielig wäre. Durch diese Methode ist der Wachsmodellcharakter des Gusses vollständig erhalten, wie derselbe auch an javanischen Bronzen auffällt und sich in dem leichten Schwung der Ornamentirung documentirt". Dit is inderdaad het nu „a cera perduta"

(à cire perdue) genoemde gietwerk wat zoowel in Europa als Azië als ook Afrika weleer het gewone was, en waardoor het onberispelijk type van ieder eerste beeld bewaard bleef omdat kopiën slechts daarnaar gemaakt konden met gedeeltelijke mallen. Sinds kort zijn in het Bat. Gen. opgenomen niet alleen eenige metalen holle vormen die voor het verder gieten van godenbeeldjes op Java werden gebruikt, maar ook klei-beeldjes die, naar zulke vormen genomen, tot ex-voto's schijnen te hebben gediend (Not. Bat. Gen. 1893, Bijlage XVIII, en 1896, p. 14 met Bijlage XI. De chemische samenstelling van het Jav. brons (Meyer en Groeneveldt).

De poeri- of kraton-bouw zou interessant kunnen zijn, als er van over was. Doch nergens is iets aanwezig buiten de schamele baksteenruïnen van Modjopahit, waarvan Wardenaar — blijkens Van Hoëvell's Reis over Java, I, 1849, p. 184 — in 1812 nog een goeden plattegrond kon maken, welke echter tot heden niet teruggevonden is (zie ook Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 613—614). Een zeer merkwaardige mededeeling V. d. Broek, Oosterling I, 1834, p. 170. Verder bij Bali.

Is er misschien getallen-symboliek te vinden (Boroboedoer, Tj. Sewoe, enz.)?

De schilderkunst in de Modjopahitsche periode *zeker* aanwezig, wordt onder rubriek III behandeld.

Dit wat de Hindoe-*kunst* op Java betreft. *Wie waren de kunstenaars?* Het zal wel in nog dieper verborgenheid blijven dan de namen der bouwmeesters van zoo menigen Griekschen tempel of Gothische kathedraal. Doch hoe heetten zij? Prof. Kern was zoo vriendelijk mij d.d. 18 Maart j.l. te antwoorden dat voor „bouwmeester" in de Kawi-inscripties tot nog toe alleen het uit het Sanskriet overgenomen „sthapati" voorkomt, en voor „beeldhouwer" „gawai tapĕl" dat eigenlijk „boetseerder" beteekent; terwijl „pandai" de algemeene beteekenis heeft van „werkman, Fr. artisan". Het zal wel een uitzondering blijven dat de vervaardiger van een bronzen beeldje zijn eigen naam noemde zooals op dat beeldje van den Bodhisatwa Lokanatha uit de Padangsche Bovenlanden, in 946 Çaka = 1024 A.D. vervaardigd door den „djoeroe pandai Soerya", nu in het Museum te Batavia (Not. Bat. Gen. 1887, p. 176).

III. *De levende kunst der Balineezen.*

De wetenschappelijke kennis van Bali mag stevig gegrondvest heeten, doch aan de kennis der Balineesche kunst is nog alles te

doen, — in deze weinige woorden zou ik willen samenvatten het eigenaardig kontrast tusschen den overvloed van bronnen, en daaronder uitstekende, omtrent al wat betreft de zeden, de gewoonten, den godsdienst, de taal der Balineezen, en de wanhopige armoede aan gegevens omtrent die dan toch meestzeggende, meestverrassende, in onzen Archipel volstrekt unieke uiting der Balineezen: hun beeldende kunst. Zou het gebrek aan eigen verbeeldingsleven bij vele Nederlanders zijn die hen wel de wetenschap maar niet de kunst doet waardeeren? Ziehier immers een klein volk op een klein eiland, met een zeker kapitaal van oude overleveringen en verre herinneringen aan het vroegere Hindoesche Java; afgesloten sinds eeuwen van versche immigratie; met een in hoofdzaak nationale, echt Maleisch-Polynesische taal die wel het dichtst aan het Bataksch en Lampongsch verwant is; met zeer eigenaardige, nergens elders in den Archipel terug te vinden neiging tot gemeenschapsleven en aaneensluiting; met een even verwonderlijke beschaafdheid — het gros der Balineezen verstaat lezen en schrijven —, als dapperheid in den oorlog, en rustlievendheid in 't gewone leven; met een systematischen rijstbouw en akkerbevloeiing als nergens in onze heele Oost; en dat zoowaar dan bovendien *een levende bouwkunst* bezit, een spontane, nationale, volop werkzame bouwkunst; — zou dit dan niet een door en door aantrekkelijk onderwerp vormen om daar eens een royaal boek met rijkdom van afbeeldingen over in 't licht te geven. Als Bali onder laat ik zeggen Fransch protectoraat stond, zou men niet gelooven dat we dan allang iets dergelijks bezaten? Wij Nederlanders van tegenwoordig, bezitten wel schatten maar we halen er niet genoeg uit, noch voor onszelven noch voor anderen. Het volgende moge dan een opwekking zijn om nu eens eindelijk een begin te maken met een systematisch onderzoek der Balineesche kunst. Behalve de bronnen die genoemd zullen worden, dienen daarbij zoowel persoonlijke herinneringen en aanteekeningen als opmerkingen uit den mond van Dr. Neubronner van de Tuuk neergeschreven gedurende de gelukkige zes weken in het najaar van '88 op Bali doorgebracht.

De voortreffelijkste bronnen voor de kennis van de zeden en gewoonten der Balineezen zijn zeker de geschriften van den tegenwoordigen resident van Bali en Lombok F. A. Liefrinck; behalve kleinere stukken o.a. over Bangli (Tijdschr. Bat. Gen. XXIV, 1877, p. 180—200), hebben zijn studie in den Indischen Gids „De rijstcultuur op Bali" (1886, II, drie stukken en 1887, I, vier stukken

tevens slot) en zijn „Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali" (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 233—472), de kennis van zeden en gewoonten der Balineezen voor goed vastgesteld. Daaraan waren met name vóórgegaan: eerst (natuurlijk!) Raffles met zijn „Account of the Island of Bali" in History of Java, 1817, II, appendix K; toen Friederich met zijn „Voorloopig Verslag van het eiland Bali", le Stuk in Verh. Bat. Gen. XXII, 1849 en slot in Verh. Bat. Gen. XXIII, 1850, welke echter door dogmatische begrippen veel te bevooroordeeld was; dan Van Bloemen Waanders „Aanteekeningen etc." in Tijdschr. Bat. Gen. VIII, 1859, p. 105—279, zeer degelijk maar dor als zand; toen frisch en goed R. van Eck „Schetsen van het eiland Bali" in Tijdschr. v. Ned. Ind. 1878 II, vier stukken; 1879, I, ook vier stukken; 1880, I, nog vier stukken; en 1880, II, twee stukken, tevens slot. De tot nog toe op Bali gevonden koperen platen met oude inscripties werden behandeld door Van der Tuuk en Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXX, 1885, p. 603—624, en door Brandes Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 16—56. Het boek van Dr. J. Jacobs „Eenigen tijd onder de Baliërs", Batâvia, 1883, moet door zijn groote partijdigheid afzonderlijk genoemd.

Is de kunst op Bali iets wat Hindoe-Javaansch of wat nationaal-Balineesch moet heeten, zij het dan in dat laatste geval met verre Hindoe-Javaansche aanknoopingspunten? Er hoeft niet geaarzeld de vraag in haar tweede lid bevestigend te beantwoorden. De redeneering van Friederich — later nog eens weergelegd in G. Birnie's „De invloed van de Hindoe-beschaving ook met betrekking op Java", Dev. 1881 — is in hoofdzaak mis. Het nationale heeft bij de Balineezen verre de overhand, in taal, in zeden, in godsdienst, in alles; maar als erfgenamen in de zijlinie van de Hindoes op Java vertoonen al deze uitingen, en evengoed hun kunst, een soort van synkretisme dat het naast moet staan aan een spoorloos verdwenen phase in Java's geschiedenis: den toestand van Java's Oosthoek, met name Probolinggo en Besoeki, van omtrent 1600—1750. Tijdens de komst der Hollanders in Indië net een rijkje als het laat ontstane Balambangan, uiterste uiting zoo geografisch als historisch van het Javaansch Hindoeïsme, is sinds 1750 of zeg 1780 Bali geheel aan eigen kracht overgelaten, en moet, juist omdat de kunst op Bali geen doode maar springlevende is, den nadruk gelegd op het nationale. Wat Frankrijk voor België is geweest, was Java voor Bali; bij allen invloed van elders ondervonden, bleef toch het nationale karakter overwegend.

Zeer fraaie afbeeldingen, negen in getal, van een paar Balische

tempels werden gegeven in Eigen Haard van 1, 15 en 29 Mei 1897 (nos. 18, 20 en 22), [1]) met een goed overzicht van De Balbian Verster. Men neme deze ter hand en onmiddellijk zullen twee merkwaardige kunstmotieven opvallen: de bijna gelijkvloersche toegangspoort die een „tjandi bĕntar" is, d.i. een „gespleten tempelingang"; en de steeds boven den grond gebouwde middenpoort, de padoeraksa (Liefrinck, Bijdrage p. 255), welke in pyramidalen vorm met tal van verdiepingen (toempang's) toeloopend, in samenhangend geheel dezelfde opvatting vertoont die bij de toegangspoort minder duidelijk uitkwam [2]). Opvallen doen ook de talrijke acroteria (poetjak) aan alles wat poort is.

De tjandi bĕntar, die naar de goede beschrijving van Liefrinck (Bijdrage p. 240) „den indruk geeft alsof een piramidaalvormig bouwstuk in tweeën ware gezaagd en de stukken daarna een eind van elkaar waren gezet om doorgang te verleenen" is dubbel interessant omdat het zoowel op Bali de nooit missende inleiding vormt tot elken aanzienlijken tempel (poera, djeron dewa), als omdat er het prototype van aanwezig is in de bouwvallen van Modjopahit, en talrijke analogiën in de jong-Javaansche bouwkunst. *De tjandi bĕntar van Bali is wat heden op Java gapoerâ heet en waarvan het oudste nog bestaande voorbeeld de poort Wringin Lawang te Modjopahit is welke terecht tijdens Wardenaar-Raffles in 1812 nog „Gapura Jati Pasar" heette* (verg. Verbeek no. 468 en de afb. bij Raffles History of Java, in den Atlas van 1844 bij den 2en druk plaat 88 bovenaan met onderschrift „Remains of a Gateway at Majapahit, called Gapura Jati Pasar"), en waarvan V. Hoëvell in zijn Reis over Java etc. I, 1849, p. 179, de met een dak gedekte poort Badjang Ratoe te Modjopahit vergelijkend met de poort Wringin Lawang = Jati Pasar bij Raffles = Tjandi Pasar bij Van Hoëvell, uitdrukkelijk zegt: „de *Badjang ratoe* ... schijnt, even als de Tjandi Pasar, eene poort te zijn, ofschoon niet, zoo als deze, van boven open, maar met eene pyramide gesloten". (Over de Badjang ratoe verg. Verbeek no. 462; alléén bij Rigg, doch ten onrechte, ook „Gopuro" genoemd).

Op Java toch onderscheidt men heden bij doorgangen vier woorden; lawang Ng. of kori Kr. is het algemeene woord voor ingang,

---

[1]) Van deze negen werden 7 overgenomen als platen XII—XVII in Bouwkundig Tijdschrift, XV, 1897, en tekst p. 74—80.

[2]) Ten onrechte wordt deze middenpoort in den tekst van Eigen Haard 1897, p. 284 „toempang" genoemd. De toempang's zijn de verschillende verdiepingen aan zoo'n middenpoort.

doorgang, deur; regol is de overdekte buitenpoort van een gewoon Javaansch erf; *maar gapoerâ is de bijna gelijkvloersche, nooit overdekte, steeds van boven open en van binnen rechtlijnige staatsiepoort die toegang verleent tot oude kraton's, begraafplaatsen van hooge personen en dergelijke* (verg. hierbij Roorda-Vreede, Jav. Ned. Handwoordenboek, laatsten druk, 1886, p. 666, 229 en 1007). De oorsprong is het Sanskriet-woord gopura = poort; en in den Pararaton zooals die in 1896 door Brandes gepubliceerd werd en waarvan de tekst minstens in 1613 A.D. al bestond heet het dan ook nog gopura, niet gapura (Pararaton, p. 1* en 35), daar terecht door Brandes met „staatsiepoort" vertaald. De overdekte toegangen tot den kraton te Solo en Jogja heeten Kori (Kr.) of Lawang (Ng.) (Kori Kemandoengan etc.); de van boven open toegangen tot de aloen-aloen's daar, welke aan hun binnenzijden géén rechte gapoera-profileering maar van boven een naar binnen uitspringend bekronings-topje dragen zoodat als men de twee zijstukken die doorgang verleenen naar mekaar toeschoof ze *niet* precies aaneen zouden sluiten, — ook deze heeten nooit Gapoerâ Galeḍegan, maar altijd Kori Galeḍegan. De gapoerâ, de heusche staatsiepoort, moet bovendien aan de binnenzijden een loodrecht verloopend profiel hebben over de geheele uitgestrektheid, precies als de tjandi bĕntar; en tjandi bĕntar in het Balineesch beduidt dan ook, letterlijk vertaald, „gescheurde, gespleten pijler" (verg. Van Eck Eerste proeve van een Balin. Holl. Wdb., 1876, p. 40 juncto Roorda p. 1044 i.v. bĕntar; verg. over „tjandi" nog V. d. Tuuk, Kawi-Balin.-Ned.-Wdb., I, 1897, p. 566), waarmee dus voortreffelijk wordt uitgedrukt het vereischte dat beide binnenzijden wanneer ze saamgevoegd worden weer precies op elkaar moeten passen.

Naast het architektonisch prototype van de Wringin Lawang te Modjopahit zijn er onder de andere oud-Javaansche bouwwerken misschien nog enkele andere heusche gopura's aan te wijzen, met name de „gladde poort" te Walikoekoen, tjandi no. 1 (Verbeek no. 535), waarover ik echter niets zekers durf zeggen daar ik die plekken niet bezocht en afbeeldingen niet ter hand staan[1]); doch in de jonger-

---

[1]) Zoo b.v. een poort van gebakken steen te Pasetran bij Djĕdoeng (Verbeek, no. 488); de poorten of een der beide te Bĕlahan in Pasoeroean (Verbeek. no. 625); de poort in de omwalling van natuurlijken steen te Koeta Rosan (zie Veth I, p. 204 en het kaartje op p. 18 bij Wiselius in Tijdschr. Bat. Gen. XXIII, 1876), welke poort op dat kaartje bij Wiselius „gapoera" genoemd wordt. Brumund in zijn Indiana II, 1854, p. 257 houdt de poorten van Djĕdoeng voor

Javaansche bouwwerken komen ze talrijk voor; uit den oudsten tijd, de Wali- en de Demak'sche periode o.a. te Perwata of Prawata be Z.O. Demak waar van den vroegeren kraton nog over is een „Gapoera, poort", welke „bestaat uit een gedeeltelijk nog overeind staande poortzijde van gehouwen steen" (Brumund in Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 164 en verg. Verbeek no. 177), te Tjala be N. Koedoes aan het graf van Soenan Moeria „een poort zonder dak" (Brumund op. cit. p. 172), te Djipang be Z.O. Koedoes aan een ouden mesigit behalve een poort ook „twee nevens-staande afgescheiden torenvormige flankstukken" (Brumund op. c. p. 174), te Giri bij Gresik aan het oude kerkhof Gapoero Wetan, „twee poorten, echter boven open" (Brum. p. 184 en zie Veth, I, 229), hoogstwaarschijnlijk te Koedoes aan de welbekende tjandi-vormige oude mesigit waarnaast Soenan Koedoes begraven ligt (zie bij elkaar Brum. p. 170—171, 174 en 178), te Toeban aan het graf van Soenan Bonang behalve een paar overdekte poorten waartoe men op- en afklimmen moet „nog twee lagere, zonder kroonstukken" (Brum. p. 178). Dan uit den Padjang'schen tijd: de gapoera's aan den buitenmuur van de kraton van oud-Banten en wel hoogst waarschijnlijk van het eigen welbefaamde Soerasowan, afgebeeld bij V. d. Velde en overgenomen door Buddingh, een kraton die dus heel wat vóór 1680 en waarschijnlijk vóór 1580 ook moet gebouwd zijn, doch na 1527, dus zeg van ± 1550. En uit den jongeren, den Mataram'schen tijd, zou ik willen noemen, afgaande op persoonlijke aanteekeningen indertijd in loco gemaakt: de eerste ingangspoort tot het graf van den Adipati Pandan Arang, alias Soenan Bajat, begraven te Bajat of Tembajat be Z. Klaten in 't Solo'sche en waar zich een nog nergens vermelde inscriptie van 1555 A.J. = 1633 A.D. en een andere van 1588 A.J. = 1665 A.D. bevindt; den eersten ingang tot den antieken kraton van den Sultan Sepoeh te Cheribon (de Kasĕpoehan dus genaamd) welke kraton uit den aard der zaak minstens

„de ingangen van een' aanzienlijken kraton of vorstelijk verblijf", die op een hoogte gelegen was. Hoewel niet voldoende bij Verbeek (zie beneden) maar beter in Veth I, p. 200 beschreven, moet poort A bij hem de laagst gelegene, een poort in de buitenomwalling zijn, terwijl poort B en C meer tegen de hellingen lagen, beide van natuurlijken steen en beide met dekstukken, dus lawang's waren. Poort C van Verbeek — want deze moet het zijn — is afgebeeld bij Van Hoëvell, Reis over Java etc. III, 1854, 1e afl. p. 64. Brumund loc. cit. p. 258 noemt te Djĕdoeng „de ruïnen van twee kleinere, uit gebakken steen opgetrokken, poorten", terwijl Verbeek er maar één van gebakken steen vermeldt, poort A.

van onmiddellijk nà de splitsing van het Cheribon'sch vorstenhuis dus 1662 (zie Veth, Java, 2en druk, II, 26) moet jaarteekenen en zich misschien op Banten geïnspireerd heeft; de oostelijke intree tot de oude begraafplaats te Panitikan be Z.O. Jogja waar o.a. de garwa van Soes. Pakoeboewana I, in 't begin dus der 18e eeuw tijdens Kartasoera, begraven werd. Een andere vraag is echter of er vóór Modjopahit dergelijke van boven opene, aan de binnenzijden streng rechtstandige intree-poorten op Java te vinden zijn, of dus de Kawi-benaming „gopura" evenals het huidig Balineesche gelijkluidende woord niet — Modjopahit daargelaten — veeleer een wèl van boven overdekten staatsie-doorgang zal aangeduid hebben. Bij gebrek aan gegevens moet deze kwestie aan nader onderzoek worden overgelaten; maar de waarschijnlijkheid is er wel vòòr; immers de „gopura", was in Voor-Indië bij elken Drawidieschen tempel een onmisbaar gedeelte, en deze was daar steeds een *overdekte,* rijk opgebouwde, van boven op den zwak gekromden sikra-vorm geïnspireerde doorgangspoort (zie tekst Fergusson, History etc. 1876, p. 325 die het woord dan ook met „gate pyramids" vertaalt, en afb. p. 368; en afb. bij Le Bon p. 459 van diezelfde gopura uit de 15e eeuw te Conjeveram, p. 479 en 481 van gopura's te Madura, 17e eeuw, en p. 505 te Kombakonum, 17e eeuw). Ook de in Kambodja vaak voorkomende gopura is blijkens Delaporte's tekst — hoewel een duidelijke afbeelding ontbreekt — een *overdekte* staatsie-poort geweest, zie bij hem p. 96—97 en 392—396, ook p. 126. Voorloopig mag dus vermoed dat de Modjopahit'sche *gapoera* en diens analogon, de Bali'sche *tjandi bĕntar,* evenals de straks te noemen jong-Javaansche en ook Balische *aling-aling, van Modjopahit'sche vinding zijn.*

Toch zou de gapoera als gladde poort reeds van ouder datum kunnen zijn dan het in ± 1275 gestichte Modjopahit, als we ten minste af mogen gaan op den tekst van de Pararaton waar op p. 35 een „gopura" doch op p. 75 een „lawang Bhayangkara" wordt genoemd, van welke laatste uitdrukkelijk vermeldt wordt dat deze laatste poort deuren had; de gapoera als gladde poort zou dan al vóór den eersten val van Daha, dus vóór 1222 A.D. op Java bestaan hebben. Wat in de Pararaton „widjil" wordt genoemd, óók poort dus (zie b.v. p. 72 daar en p. 21 regel 26), moet wel hetzelfde zijn geweest als wat nu onder de Javanen „regol" heet; tegenwoordig wordt „widjil" enkel nog gezegd van twee opgangen tot de Sitinggil (Roorda-Vreede, Jav. Wdb. 1886, p. 625—626).

Het tweede, even onmisbare, gedeelte van elken Balischen tempel, de reeds genoemde padoeraksa of middenpoort toont vergeleken met de tjandi bĕntar veel overeenkomst maar nog meer afwijking. Waar de tjandi bĕntar nooit meer bezit dan een ietwat verhoogden dorpel van één of twee treden hoog, loopt naar de verhoogde deur van de padoeraksa altijd een duidelijk geprononceerde steenen trap (parigi) aan weerszijden; men vergelijke maar de afb. bij Eigen Haard, 1897, p. 283, 284, 285, 312, 315, 348. De tjandi bĕntar vormt twee stukken, de padoeraksa is één geheel; de voorpoort heeft nooit deuren, de middenpoort altijd; ook is de padoeraksa altijd hooger, monumentaler dan de tjandi bĕntar; kortom, de tjandi bĕntar is een doorgang tot een voorplein, hoogstens een zijdelingsche uitgang (zie de afb. van een detail aan een Balischen tempel in de collectie van het Kon. Inst., den Haag), maar de padoeraksa is in zijn monumentale beteekenis de heusche ingang tot de heusche tempelruimte [1]). Doch onmiskenbaar is weer de analogie tusschen beide in de trapsgewijze opeenvolging van verdiepingen of verdiepinkjes (toempang's) die allengs kleiner worden, en in het aanbrengen aan alle uiteinden van schildvormige acroteria (poetjak's). Geen oogenblik hoeft er getwijfeld of dit pyramidale motief is onmiddellijk aan alle Javaansche bouwwerken verwant, en het meest onmiddellijk aan de poort Badjang ratoe te Modjopahit waarvan helaas geen goed vertrouwbare afbeelding beschikbaar is, hoewel in 1888 een foto er van te Batavia... vertoond is! (zie Notulen Bat. Gen. 1888, p. 34—35), en zie beschrijving V. Hoëvell en Rigg mèt opgang van trappen. Analogon de Tjandi Dĕrma bij Sidoardjo, Verbeek no. 502, ook poort C te Djĕdoeng, hiervóór in de noot reeds vermeld).

Verdere verwantschap maar toch ook nog zeer duidelijke is, gelijk hiervoor reeds eens opgemerkt werd, vooral te vinden bij den dakvorm van Tjandi Bima op den Diëng, den tempel die m.i. beslist uit den tijd van het laatste Diëng-jaartal, 1132 Çaka = 1210 A.D. moet zijn. De talrijke poetjak's daarentegen zullen de acroteria in anderen geest óók aan de Badjang ratoe zijn, verg. analogie aan de koelăn's van Tjampa. (De karbeel-constructie in de bovenopening van de poort net anders geworden als b.v. bij Boroboedoer). Of zijn zij

[1]) Deze tempelruimte die zich achter de padoeraksa opent wordt toch nog maar half gerekend tot het heilige der heiligen, de derde straks te noemen plek waar de eigenlijke heilige huisjes (gedong's) staan; deze middenste tusschenruimte heet dan ook djaba-tĕngah, d.i. half buiten (Liefrinck, Bijdrage etc., p. 255).

voortgesproten uit de op Bali niet zeldzame terra-cotta-nijverheid (waarover straks). [Verg. Khmersche poorten Fournereau-Porcher no. 35 en 77].

Een ander aardig motief, noch bij Liefrinck noch daarom ook in den tekst van Eigen Haard vermeld, is de aling-aling, het „schut" of „scherm", even welbekend in den jongsten tijd van Java als van Bali. Als men goed kijkt kan men het ook afgebeeld zien in Eigen Haard, 1897, p. 315; denkt men zich hoe men de trap tot die middenpoort van den tempel van Mĕnasa opgaat, dan ziet men ineens vóór zich uit een groot steenen scherm met een monsterbeeld als een garoeda — dat echter, zoo het menschelijk aangezicht draagt, en geen vogelbek dus, noch hanepooten, in Bali wilmana heet[1]) — van voren versierd; men ziet het dan ook nog even beneden aan de opening van die poort op p. 315, en daarnevens nog een meer gewone zijingang zònder zoo'n schut er achter; het onvermijdelijk gevolg is dat men naar de achtergelegen ruimte moet afdalen door of rechts of links te wenden en daar een der *twee* aanwezige trappen af te gaan. Het is precies hetzelfde, zij het dat hier trappen moeten opgeklommen en afgegaan, wat in elke hedendaagsche Javaansche woning zoowel als bij elke dalĕm van een Solo'schen of Jogja'schen pangeran het geval is: men kan maar niet zóó de regol door, en dan rechtuit op de huizing daar toeloopen, maar is men de intreepoort door dan ziet men vlak voor zich een schut, de aling-aling, hetzij van bamboe of hout of steen, moet rechts of links uit de flank gaan, er zoo omheen draaien, en is dàn eerst op de pelataran, het erf der woning, en ziet deze voor zich liggen; met een kronkel dus komt men van de ingangspoort tot de woning, en precies zoo rijst achter den padoeraksa van elken meer aanzienlijken Balischen tempel een schut, ook aling-aling genaamd, en naar Van der Tuuk het zuiverst te vertalen met „verbergmiddel", dat zoowel aan voorbijgangers verhindert zóó maar den achtergelegen binnenhof in te kijken als dengene die de poort doorgaat zóó maar dien binnenhof in te gaan; bij beide zal het het bijgeloof zijn geweest „dat men de slang niet in den bek moet loopen bij het binnenkomen van een erf"[2]). Hoewel er nog niets onder de schamele bouwvallen van Modjopahit

[1]) Ten onrechte wordt in Eigen Haard 1897, p. 346 deze Balineesche garoeda „wilmana" genoemd. Zie straks nog in den tekst over 't onderscheid.

[2]) Terecht wees de heer V. d. Tuuk nog hier op deze verklaring van de Javaansche aling-aling in het Rapport over Grĕsik in 1822 door den res. Cornets de Groot, Tijdsch. v. N. I. 1852, II, p. 268.

in gelijken geest gevonden is, zoo wijst de merkwaardige overeenstemming hierbij tusschen Bali en Jong-Java hoogstwaarschijnlijk terug op één gemeenschappelijke bron: Modjopahit, hetgeen dan dit vermakelijke Javaansche motief zelf in 't leven kan hebben gebracht dan wel overgenomen van vroegere toestanden.

We hebben dus in elken grooteren Balischen tempel achtereenvolgens: 1o. de tjandi bĕntar, toegang gevend tot een voorplein, 2o. de padoeraksa en vaak daarachtig een aling-aling [1]), met een kronkeling toegang gevend tot een binnenplein, — beide dus poorten. *En de tempel... de tempel zelve is er niet!* Een Javaansche tjandi is op heel Bali zoo goed als niet te vinden! [wat waarschijnlijk de *Pĕnataran Agoeng te Soekawati* is (Van Eck, Schetsen, T. v. N.-I. 1880, I, p. 131), in Gianjar, en dus niet de „Panataran Agoeng Badoeng" kan zijn die in Boeleleng vereerd wordt; verg. echter V. d. Broek in De Oosterling I, 1834, p. 196—197; maar verg. ook weer Heurnius in 1633.] Want het heiligste der heiligen, de eigenlijke gewijde ruimte (prahyangan) is een derde plein dat niet in het verlengde maar rechts of links, meest links meen ik (van den bezoeker uit gerekend), van het tweede plein ligt en niet anders vertoont dan een verzameling kleine offernissen (toegoe's) of grootere godenhuisjes (gĕdong's) hoog in de lucht (taksoe), de meeste met houten stijlen en een enkelvoudig dak van pannen of palmblad of sirappen, slechts een enkel met steenen muren en versieringen maar dan met idjoek-dak, en één maar met een meervoudig dak van idjoek (Bal. doek), dat van 3—11 maar altijd een oneven tal daakjes moet tellen en het voornaamste tempeltje (méroe) is. Vergelijk Liefrinck, Bijdrage p. 255—256, en afb. Eigen Haard, 1897, p. 285, 313 en 345, waar men echter op de eerste plaat alleen eenige iets afwijkende heilige huisjes (pasimpangan's) van een huistempel (sanggah) en een driedakige sanggah kĕmoelan [2]) ziet, en op de twee laatste slechts twee gĕdong's; een foto in de verzameling van het Kon. Inst. die de heiligste ruimte van den tempel te Soekasada voorstelt, geeft beter het algemeene type weer. *En het godenbeeld of de godenbeelden...*

---

[1]) De desatempel te Singaradja zoowel als de tempel te Mĕnasa bezit er een; die te Soekasada daarentegen niet; verg. afb. Eigen Haard, 1897, p. 315 met p. 348.

[2]) Over de „sanggah kĕmoelan", het driedakige altaar dat ieder man binnen het erf van zijn huistempel opricht op den dag van zijn huwelijk, zie Liefrinck Bijdrage p. 254 met Van Eck, Schetsen, in Tijdschr. v. N. I. 1879, I, p. 52.

godenbeelden zijn er evenmin! Een Hindoejavaansch beeld van Çiwa of Wisjnoe of Brahma is ook al op heel Bali niet of bijna niet te vinden! Over de attributen der godheden echter zie Liefrinck, p. 336.

Zoo blijkt dan de Balische tempelbouw eigenlijk niet te bestaan; alles blijft muur- en poortbouw, dienend tot omheining en ingang van een derde en heilige ruimte waar een zuiver Polynesisch geestendom in onzichtbare vormen wordt geacht te zetelen of neer te dalen of bij tijden zich te incarneeren in daartoe voorbeschikte personen, ware medium's (pĕrmas). Tot het neerdalen in anderen vorm dienen die wonderlijk-kinderachtige poppen van het heilige sandelhout (tjĕndana, tjĕnana) gemaakt en verder met Chineesche duiten (kepeng's) en kleertjes versierd, terwijl het gezichtje een door den goudsmid gedreven plaatje moet zijn: de ramboet sĕdana's of palalingga's, waarvan in elken tempel minstens één mannelijk en vrouwelijk exemplaar moet aanwezig zijn, meest dan gecompleteerd door een derde en eenvoudiger popje van lontarbladen en met sandelhouten gezichtje dat de godin van den landbouw, de welbekende Hindoejavaansche Dewi Çri, de overvloedschenkster, Wisjnoe's gemalin voorstelt; men zie een zeer fraaie afbeelding van deze drie echt-Balineesche fetisen in den Feestbundel-prof. Veth, Leiden 1894, p. 205 met tekst van F. A. Liefrinck. In deze poppen dalen de goden neder wanneer ze bij een tempelfeest moeten gedragen worden naar de zee of naar een rivier. Het bericht van V. d. Broek, in De Oosterling, I, p. 196 is zeker onjuist.

Een treffender bewijs van de zonderlinge versmelting tusschen Polynesisch animisme en Hindoejavaansch godengeloof, zooals die op Bali heeft plaats gehad, is wel niet denkbaar. De ziel van het geloof is er uit, maar het mooie hulsel is behouden, — zóó ongeveer zou men in 't kort kunnen teruggeven wat er op Bali nog wèl en wat er nièt meer voortleeft van datgene wat vroeger op Java bestond. Maar des te sterker komt bij deze schijnbaar geestelijke verslapping de natuurlijke schoonheidszin van den Balinees uit; ondanks een religie van volstrekt vage vormen toch den innerlijken aandrang te bezitten tot het eeren dier nevelachtige begrippen door gewijde ruimten vol uiterlijke schoonheid, is niet alleen in onze Oost een unicum maar ook in veel wijder kring een zeldzaamheid. Het nadert, zou men meenen, tot het modern-Europeesche van de schoonheid om de schoonheid te willen; toch mag daarbij niet vergeten dat de Balineezen zelf voortdurend vervuld gaan van hun zwevend geestengeloof, en een goed deel van hun leven zich oplost in godsdienst die

vooral eeredienst is. Dat dit mengsel dan ook echt nationaal-Balineesch is, staat vast.

Het zou van de hoogste waarde zijn als men een overzicht kon geven van wat er op Bali aan bouwkunst is; vooral als daarbij dan studie werd gemaakt van den ouderdom der respectieve tempels, en zoo misschien de draad gevonden der verklaring hoe dan toch langzamerhand dit zonderling-Balineesche uit het zoo veelszins andere Hindoejavaansche verworden is. Doch tot nog toe is zoo'n behandeling onmogelijk, bij volslagen gebrek aan gegevens. De naar het heet oudste en heiligste tempels van Bali, zes in getal, en vandaar in de wandeling als de „zes heiligdommen" (sad kahyangan) vermeld, zijn ongelukkig alle binnen de weinig toegankelijke zelfstandige rijkjes gelegen, en wel een in Karangasĕm, de alleroudste en heiligste, de Pĕnataran Agoeng bij Bĕsakih, twee in Tabanan, die aan den voet van den Watoe Kartoe of Piek van Tabanan en een jongere te Pakĕndangan, een in Gianjar (te Jeh djĕroek), een in Badoeng, de jongere Oeloewatoe bij Oengasan op de Tafelpunt, een in Kloengkoeng, de veel jongere Gyalawah of Girilawa bij Pasinggahan aan zee, en tot op heden enkel bij naam naar het schijnt, aan Europeanen bekend (zie Friederich, Verh. Bat. Gen. XXII, 1849, p. 31—32 en Van Eck, Schetsen in Tijdschr. v. N.-I. 1879, I, p. 53—54). Nadere beschrijvingen, laat staan afbeeldingen, zijn nergens nog te vinden. Drie van deze (die van Bĕsakih, die van den Watoe Kartoe en die van Jeh djĕroek worden door de Oesana Bali genoemd, maar van wanneer dateert de Oesana Bali? Van ± 1500 A.D. wellicht?[1]) Dat

[1]) De door Friederich in Tijdschr. v. N. I. 9e Jrg. III, 1847, p. 245—373 gedeeltelijk gepubliceerde en vertaalde tekst van de Oesana Bali, met inleiding en aanteekeningen draagt aan 't eind het jaartal 1335 Çaka dus 1413 A. D. Doch Friederich p. 372 acht dit jaartal reeds min vertrouwbaar. Enkele historische figuren die er in voorkomen kunnen tegenwoordig nader geprecizeerd misschien: als de Patih Gadjah Mada slaat op den patih van dien naam in de door Brandes uitgegeven Pararaton, dan hebben we hier te doen met den beroemden rijksbestierder van den beroemden vorst Hayam Woeroek van Modjopahit, welke vorst van 1351(?)—1389 A. D. regeerde (zie Brandes, Pararaton 1896, p. 212 en zie voor het beginjaar Brandes in Not. Bat. Gen. 1896, p. 45—46), terwijl Gadjah Mada zijn rijksbestierder was van 1346—1368 A. D. (Pararaton, p. 167—168). Maar met hem wordt genoemd, als opperveldheer, de „broer van den vorst van Madjapahit", Arja Damar, die, zie Veth I, p. 233, Bali moet onderworpen hebben een aantal jaren vóór 1467 A. D., als men ten minste eenigszins op de wezenlijkheid van Arja Damar mag vertrouwen (verg. Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1878, II, p. 327—328). Daarnà komt nog een eigen vorst van Modjopahit over en vestigt zich op Bali te Gelgel. Kan dit verband *misschien* houden met den vorst Bhre Paṇḍan salas die in 1390 Çaka = 1468 A. D. den kraton van Modjopahit verlaat (Pararaton, p. 172)?? Maar

deze zes tempels, misschien nog met een zevende van hoog aanzien vermeerderd [1]), in 1597 reeds bestonden wordt hoogstwaarschijnlijk door het curieuse kaartje van Bali dat behoort bij de „Eerste Schipvaerd der Hollanders" toen die op 28 Jan. 1597 voor het eerst geankerd bleken op de Zuidkust van Bali onder Djĕmbrana en haar verder om de Oost zouden langszeilen; op dit kaartje, het eerst gepubliceerd in 1598, en daarna o.a. in Begin ende Voortgangh, dl. I, 1646, 2e Stuk, p. 100, worden niet alleen aan de kust van het tegenwoordig Badoeng, Gianjar en Kloengkoeng zeven ronde bidplaatsen (?) afgeteekend maar bovendien in een prentje bovenaan een tempelhof die er reeds echt-Balineesch uitziet, zoowel als een cirkelrond bouwwerk met zeven terrassen. Het lijdt m.i. geen twijfel of we hebben hier een herinnering voor ons aan de zes of zeven ook toenmaals reeds heiligste tempels der Balineezen, al duidt dan de zeker fantastische afbeelding van een cirkelrond zevenvoudig tempelterras en het zwijgen van den tekst aan, dat de Hollanders deze dingen slechts van hooren zeggen hadden; de afbeelding van dien kleinen tempelhof kan echter naar de werkelijkheid gemaakt zijn. Met daarlating van de vraag of we zoo gauw afbeeldingen van die Sad kahyangan zullen krijgen, moet er op aangedrongen dat zoo spoedig mogelijk eens gefotografeerd worden de zeker oude tempels die binnen ons Gouvernementsgebied liggen, n.l. de Rambot Sawa in

---

iets anders: *is de befaamde van Modjopahit overgekomen vorst „Sang atapa hyang ring Madjapahit"* = Sang Koelpoetih (Friederich, p. 267 en 269) die op Bali een kluizenaarsleven leidt en in zijn heiligheid den oudsten tempel op Bali, dien van Bĕsakih (den Pĕnataran Agoeng) sticht, niet de uit de Pararaton bekend geworden vorst *Hyang Wiçesa = Adji Wikrama van Modjopahit*, die in 1389 A. D. koning werd, *in* 1400 *zich als kluizenaar terugtrekt* om in 1401 weer vorst te zijn (Pararaton, p. 149—157). Zoo ja, dan zouden twee dingen kunnen vermoed worden: *a. dat de Oesana Bali jonger dan* 1428 *A. D. moet zijn in elk geval, en waarschijnlijk wel een vijftigtal jaren jonger op zijn minst; b. dat de oudste tempel van Bali, die van den Goenoeng Agoeng bij Bĕsakih in Karangasĕm, moet gesticht zijn in* 1400 *of* 1401 *A. D.* Zou het niet hoogst aanbevelenswaardig zijn dezen tempel eens te trachten te bezoeken en te beschrijven?

[1]) Friederich noemt in Verh. Bat. Gen. XXII, 1849, p. 32 als óók van groot aanzien naast de Sad kahyangan de poera's Samantiga en Kĕntĕlgoemi in Gianjar, Sakenan op het eilandje Sĕrangan onder Badoeng, en Rambot sawa in Djĕmbrana bij Tabanan. Terwijl de Oesana Bali (Friederich, p. 320—321 en 354—355) nog noemt de in elk geval oude tempels van den berg Lempoejang op de N.W. zijde van den Goenoeng Agoeng, een van Watoe madĕg in Tabanan(?), en een te Pèdjèng in Gianjar (waarover straks nog), *óók zes in getal* met de boven in den tekst genoemde. De zes van de Oesana Bali mogen wel de meest aannemelijke hier zijn. Doch welke is dan die zevende eventueel geweest?

Djĕmbrana op de grens van Tabanan, daareven al in de noot genoemd, en de zes die liggen in de nu onbewoonde Westelijke punt van Boeleleng doch die een 200 jaar geleden nog bewoond was vóór — waarschijnlijk — oorlogen met Mohammedanen van den Javaschen overval haar verlaten maakten [1]). Deze zes zijn blijkens de kaart v. h. eiland Bali in April 1897 door het Topogr. Bureau te Batavia gepubliceerd, de poera's Pĕgamĕtan, Pamoetĕran, Pabejan, Agoeng of Poelaki [2]), Mlanting en Kĕrtakawat. Dat de tempel van Sinaboen! in Boeleleng, waarvan de afb. der middenpoort in Eigen Haard, 1897, p. 315 is opgenomen met de vermelding „een der beroemdste van het land" een oudere tempel is schijnt te volgen zoowel uit zijn beroemdheid als uit die fotogravure. Kan dit de „vermaarde tempel" zijn op Bali's noordpunt, Pondjok Batoe bij Sangsit, waarvan Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1878, II, p. 99 spreekt? Een zeer merkwaardige tempel die ook voor den fotograaf nog wel te bereiken zou zijn omdat hij maar een klein eind over de Gouvernementsgrens in het Bangli'sche ligt is die van Soekawana op een der zijtoppen van den Batoer, waarvan Brumund die in Dec. 1862 en Jan. 1863 Bali bereisde reeds getuigde dat hij „verscheidene beelden van gebakken steen te Somo-wono" gevonden had (Bijdragen etc. in Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 261), en Jacobs die in Aug. 1881 hem mocht bezoeken schrijft: „Deze *poera*, waarheen vroeger geheel *Bali* ter bedevaart ging, is thans niet veel meer dan eene ruïne met verminkte Hindoe-beelden; enkele *joni's* en *lingga's* en een paar Buddahbeelden hebben aan den tand des tijds weerstand kunnen bieden" (Eenigen tijd onder de Baliërs, p. 27—28); terwijl de heer Van der Tuuk mij vertelde dat hier inderdaad tal van beelden waren, waarvan hij het mogelijk achtte dat ze daar meer bepaald verzameld waren en bewaard werden; ook voor de kennis van de oudere Balische plastiek zou een opname van dezen tempel dus zeer gewenscht zijn [3]).

Maar veel meer zou er zeker in beeld dienen gepubliceerd te worden

---

[1]) Misschien wel de „invasie op Baly" in 1639 door Sultan Agoeng van Mataram gedaan, zie De Jonge, Opkomst, V, p. 241. Doch zie kaart v. Bali bij Crawfurd!!

[2]) Van dezen tempel van Poelaki zegt, volgens V. d. Tuuk, de Balische overlevering dat daar indertijd een groote desa was waarvan de bewoners echter behekst werden door een van Java overgekomen padanda (priester) en daardoor onzichtbaar werden maar nog leven!

[3]) Soekawana is tevens een der desa's waar Bali aga d.i. oud-Baliërs, misschien (volgens V. d. Tuuk) letterlijk berg-Baliërs, wonen, zie Jacobs, p. 13, 15 en 53 naar inlichtingen van Van der Tuuk. Ook dit versterkt de wenschelijkheid van een onderzoek.

van de jongere Balische tempels zooals we die in het Boeleleng'sche vinden; immers zij leggen het sprekendst getuigenis af van de kracht tot kunst bij de Balineezen wanneer door orde en rust hun welvaart verzekerd is. Men zou op die manier de handtastelijke bewijzen tevens verzamelen voor den weldadigen invloed die het Nederlandsch bestuur op Bali reeds heeft gehad. De mooiste poera die ik in Boeleleng mocht zien was de Bale agoeng te Singaradja, welke juist gebouwd is op de plek waar tot op 1872 de toen nog niet verbannen vorst zijn hofwoning (poeri) had; de bouw van dezen prachtigen tempel moet dus uit ± 1875 zijn; van den architektonischen rijkdom geven de platen op p. 283 en 284 van Eigen Haard, 1897, een goed begrip, terwijl op p. 285 de afbeelding staat van den huistempel in de poeri die tot op 1872 (niet 1871) juist diezelfde plek besloeg. Doch deze groote desatempel heeft nog veel meer merkwaardigs dat niet in Eigen Haard werd teruggegeven; ik noem b.v. achter de padoeraksa (middenpoort) een prachtige aling-aling met in dier midden een soort gevleugelde draak, blijkbaar een ardawalika, onder een klokvorm; in de middenruimte (djaba-těngah) van dien tempel een mooie groote balé, de eigenlijke bale agoeng, met fraai snijwerk en een merkwaardig bleek schilderij op den Zuidelijken achterwand, terwijl op een daarin aangebrachte zetelplaats een voorstelling zich bevindt van Ardjoena door vrouwen aanbeden, terwijl hij zelf troont onder een rondboog. Merkwaardig ook is de desa-tempel van Bratan beZ.O. Singaradja, de desa van beroemde ijzersmeden en goudsmeden, met een overvloed van gĕdong's en toegoe's en diergelijke, terwijl op een prachtigen lotustroon (padmasana) een beeld van Ardjoena gedekt is door een klok, zoo vormend wat de Balineezen een „kapel zonder dak" (doering akasah) noemen, en waarbij men onmiddellijk aan Boeddhistische motieven herinnerd wordt. Zeer fraai ook de doodentempel (poera dalĕm) van de desa Bakoeng, even beO. Bratan. Wat een merkwaardig bouwwerk de tempel te Krobokan, even beO. Singaradja moet zijn, kan men opmaken uit de platen van p. 345 en 347 van Eigen Haard, 1897, waarvan het beeld van de wereldslang die den haar dragenden schildpad omkronkelt, een meesterstuk mag heeten. Fraai ook is in hoofdmotief en ligging de desa-tempel van Sangsit, beN.O. Singaradja. Minder mooi de soebak-tempel in datzelfde Sangsit waarvan de padoeraksa werd teruggegeven op p. 312 van Eigen Haard, 1897; want niet alleen spreken de daar zichtbare poetjak's (acroteria) van de verschillende verdiepingen der middenpoort door hun buiten-

sporige vormen van een dwaze overdrijving, maar niet minder hinderlijk is aan het feitelijk gebouw de bepaald leelijke polychromie waarmee de Baliërs menig relief in steen of hout en menig bouwstuk van den jongeren tijd bederven; zoo herinner ik mij een ander, door polychromie geheel bedorven, soebaktempeltje in de buurt van Tĕmoekoes (aan de kust van West-Boeleleng). Aardig daarentegen weer is de kleine zeetempel van het strand te Pabejan Boeleleng, en bepaald fraai de doodentempel te Koeboetambahan (beO. Sangsit), vooral merkwaardig om de mooie basreliefs aan den onderrand, waarnaast nog eenige wellicht oudere beelden staan, o.a. een dat aan een bedelmonnik (biksjoe) herinnert. Eigenaardig is de tempel van Soekasada (beZ.Z.O. Singaradja) waarvan de opgewipte acroteria en de ook op Java in 't Cheribonsche vroeger graag gebruikte porseleinen bordjes tot versiering van architektuur aan ietwat Chineeschen invloed doen denken (zie afb. Eigen Haard, 1897, p. 348 en verg. tekst daar p. 345) waarbij nog dient opgemerkt dat ook aan den ouden tempel binnen de poeri van den radja van Kasiman in Badoeng evenzeer dergelijke versiering met porseleinen borden en schoteltjes voorkomt (Jacobs, Eenigen tijd enz. p. 189). De befaamde tempel van de Bali-aga desa Patĕmon, beZ. Pĕngastoelan, dien ik tot mijn spijt niet bezocht, zou evenzeer bestudeerd moeten (zie Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 23). Onderzocht zou dienen te worden of de kunst in de eenige Boeddhisten-desa die binnen Boeleleng valt, n.l. Tembok, aan de uiterste oostpunt, al dan niet afwijkingen vertoont. Van buiten Boeleleng worden door Jacobs twee tempels in de kota Gianjar genoemd (Eenigen tijd enz. p. 66), waarvan een hem zelfs genoegzaam diepen indruk gaf om dien p. 79—80 te beschrijven, er van te vermelden dat hij met verschillende beelden, zoowel vrijstaande als in haut-relief uitgehouwene, versierd is, en te sluiten met den vooral in den mond van Dr. Jacobs veelzeggenden zin „ik geloof dat het geheel veel architectonische kunstwaarde heeft". Nog veel fraaier moet volgens Jacobs p. 188—189 de djĕron dewa in de poeri van den radja van Kasiman in Badoeng zijn, met prachtige poort en oude Hindoe-raksjasa's en andere „deels goed onderhouden, deels vergulde antieke Hindoebeelden", zóó fraai dat zelfs Jacobs in zoo iets als geestdrift geraakt, gelijk hij p. 79—80 ook reeds gezegd had dat deze poera te Kasiman de mooiste was die hij op Bali zag. Zou deze niet eens opgenomen kunnen worden vooral daar Kasiman zoo vlak aan zee ligt? Van Lombok is ons eenigszins nader alleen bekend geworden de zoogenaamde Brahma-tempel op den weg tus-

schen Tjakranagara en Mataram, zie de plaat op p. 777 in Eigen Haard 1894, (Dec.), welke echter vrij grof lijkt naast die op Bali, terwijl de afbeelding ook doet vermoeden dat hier veel gepolychromeerd zal zijn. Dat Djĕmbrana weinig merkwaardigs van kunst bevat is bekend; de schaarsche bevolking daar die bij de Boelelengers als boersch te boek staat heeft nooit in eenig opzicht uitgemunt.

Bij de tempels sluiten zich aan de vorstenverblijven (poeri's). Aan den buitenkant soms met kleimuren omgeven als de vroegere, nu niet meer bestaande, van den radja van Boeleleng (foto in de collectie van het Kon. Instituut), soms daardoor vrij onooglijk zooals die van Mataram op Lombok (Jacobs, op. cit. p. 148), en waarschijnlijk die van Bangli op Bali, ib. p. 42, meestal daarentegen met baksteenen muren die vaak met fraaie basreliefs versierd zijn, zooals de meeste andere in de leenroerige rijkjes op Bali. Hiervan noemt Jacobs de poeri te Kloengkoeng „een prachtig gebouw, zoowel wat architectuur als kunst betreft", met fraaie basreliefs, arabesken, snijwerk, en als groot curiosum met een aantal vrijstaande beelden die waarschijnlijk van Europeesch en „denkelijk wel van Portugeesch maaksel" zouden zijn [1]), vooral om de zonderlinge uitdossing „met pantalon, jas met hooge kraag, schoenen en een soort hoed" (op. cit. p. 105—106), hoewel hier de vraag past of niet veeleer de eigen Balineezen in beeld hebben vastgelegd [2]) wat zij aan eerste indrukken kregen van het latere komen der Hollanders sinds 1597. Fraai ook en oud tevens moet volgens Jacobs, p. 17, de poeri van den radja van Pam'tjoetan in Badoeng zijn, met prachtige reliefverbeeldingen. Maar de mooiste en oudste van heel Bali moet volgens hem, p. 200, die van Meng'wi zijn „beroemd om zijn antiek beeldhouwwerk op de muren en de poorten van het paleis"; en nu kan men uit andere gegevens aantoonen dat Meng'wi de zetel moet zijn geweest van dien tweeden „opperkoning" die tot omtrent 1670 volgens Valentijn III, 2e Stuk, 1726, p. 256, op Bali over den titel van Goesti Agoeng of opperheer in voortdurenden strijd leefde met den heuschen opperkoning — door hem p. 253 liefst „Sulthan Agong, of opperkoning van Bali" genoemd — welke te

---

[1]) Deze poeri zal natuurlijk eerst gebouwd zijn na den val van Gelgel in ± 1750. De beelden echter kunnen veel ouder zijn en daarheen overgebracht.

[2]) Als jong analogon van dergelijke Balineesche luimen mag gewezen op de portretten die in den vijvertuin (Majoera) van het paleis van Tjakranagara op Lombok waren aangebracht, op den buitenwand van het lusthuis Gili Kantjana; alle Europeesche vorsten, de paus incluis, waren daar afgebeeld, ... alleen niet de radja blanda. Zie Bat. Nieuwsbl. van 4 Aug. 1894 en den plattegrond der poeri in Eigen Haard, 1895, p. 136.

„Gilgil" in Kloengkoeng [1]) resideerde; hiervoor pleit vooral ook dat in 1718 en 1719 door de oude Hollandsche stukken wel een „Gusti Dewa Anum", hofhoudend te Soekawati in Gianjar, naast zijn vader den „Gusti Dewa Agong" genoemd wordt (De Jonge, Opkomst, IX, p. 22 en 41; en verg. Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1878, II, p. 342), ook dat zoowel Van Eck loc. cit. p. 340 voor de periode 1660—1700 reeds spreekt van den vorst van Meng'wi die „den titel van *Goesti-agoeng* had aangenomen", als dat dit door het „Gusti Agong te Mangowie" van 1780 (De Jonge, XI, p. 457) nog bevestigd wordt; in de poeri van Meng'wi hebben we dus zoo goed als zeker den oudsten Balischen kraton voor ons, van ± 1660 dateerend, aangezien de oudere poeri te Gelgel in het midden der 18e eeuw verwoest werd (zie Jacobs, p. 98); en dubbel belangrijk zou het daarom zijn eens te trachten een plan en afbeeldingen van deze poeri machtig te worden. De vorstenwoning van het ook al door Valentijn als „fraai dorp" genoemde Tabanan, is blijkens Jacobs p. 222 in ± 1820 afgebrand, en daarna nieuw opgebouwd; in deze veel jongere kraton zou men dus een belangrijk gegeven tot vergelijking hebben met die oudste van Meng'wi [2]), daar de Tabanan'sche evenzeer zeer fraai moet zijn (Jacobs p. 223). De poeri te Gianjar schijnt niets bizonders, daar Jacobs p. 80—81 er niets naders over opmerkt, terwijl V. d. Broek in zijn rapport van 1818 er uitdrukkelijk van vermeldt dat ze „met veel smaak in den Chineschen trant is aangelegd", evenals de toen al 30 jaren regeerende vorst veel omgang scheen gehad te hebben met Chineezen (De Oosterling, I, 1834, p. 177); van de poeri van Karangasĕm, sedert 1894 zoogenaamd Gouvernements-gebied, is nergens een woord te vinden, laat staan beschrijving; de poeri van Tjakranagara op Lombok is uiterlijk beter, en innerlijk geheel bekend; zie den plattegrond in Eigen Haard, 1895, p. 136, en een poort met fraai gebeeldhouwde houten deur in den kleimuur die deze poeri omsluit in Eigen Haard, 1894, p. 611 (no.

[1]) Dit is het „Palatium Regis" van de kaartjes van Bali in den Atlas van Jan Jansson, Amst. 1633 en in Begin ende Voortgang, 1645, I, 1e stuk, p. 61 beide teruggaande tot de eerste reis der Hollanders naar Indië in 1596—1597. Zie de fac-similes in Frederik Muller & Co's Reproductions of Remarkable Maps, II—III, edited bij Mr. C. H. Coote, Amst. 1895. Op de zeer verwarde kaart bij Valentijn ligt een negorij „Mongoi" aan den oostkant der St. Nicolaasbaai, misschien wel Meng'wi, daar ook Koesamba b.v. bij hem in het Tabanan'sche ligt en hij meer dergelijke grove fouten heeft.

[2]) Dat Meng'wi sinds 1892 is opgeslokt door het in 1883 eerst verdwenen maar in 1893 herrezen rijk Gianjar, is bekend. Zie voor tegenwoordige grenzen van Gianjar + Mengwi de bovengenoemde kaart van Bali van April 1897.

42) rechts onderaan; doch blijkbaar komt ook dit Lomboksch vorstenverblijf niet in vergelijk met de oudere Balische. Het nauw verband dat er bestaat in bouwwijze tusschen een Balineesche poera en poeri komt het duidelijkst uit als men b.v. de beschrijving van het hof van den radja te Den Pasar in Badoeng bij Jacobs, p. 175—177 en p. 40 vergelijkt met die van een Balineeschen tempel bij Liefrinck, Bijdrage p. 255—256 en daarnaast nog legt den genoemden plattegrond van Tjakranagara; het eenige verschil mag heeten dat de tjandi bĕntar hier als toegangspoort wegvalt, hoewel deze weer te pas komt zoodra het den huistempel van den vorst binnen de poeri geldt (zie de afb. daarvan in de vroegere poeri te Singaradja in Boeleleng, Eigen Haard 1897, p. 285); *evenals de beteekenis en het gebruik van de Balineesche woorden „poera" en „poeri" ineenloopt* (zie Liefrinck, Bijdrage p. 256), *evenzoo is de architectuur en de opvatting van tempel en vorstenwoning op Bali geheel analoog.* Terwijl, als men zich dan anderzijds herinnert hoe b.v. de gapoerâ of tjandi bĕntar aan de Kasĕpoehan te Cheribon juist wèl dienst doet tot ingangspoort; hoe in de later nog nader hier te bespreken kraton's van Solo en Jogja een opvatting van ruimte-verdeeling zich doet kennen die zoowel veel grootscher als harmonischer is dan de indeeling van een Balineesche poeri, dan mag men besluiten tot het volgende: 1o. evenals er een typisch onderscheid bestaat tusschen een jong-Javaansche kraton en een oud-Javaansche tjandi, moet er oudtijds een typisch verschil hebben bestaan óók in de Hindoe-javaansche periode tusschen de opvatting van een tjandi of dharma (graftempel) en een kadaton; 2o. evenals er een typisch onderling onderscheid weer bestaat tusschen een oud-Javaansche tjandi, een jong-Javaansche kraton en een jong-Balineesche kahyangan (djĕron dewa, poera), bestaat er evenzoo een scherp verschil tusschen de jong-Javaansche kraton en de geheel zich bij den Balineeschen tempel aansluitende vorstenwoning op Bali; 3o. *gelijk echter de Balineesche kahyangan in vergelijking met de oud-Javaansche tjandi spreekt van een groote vervluchtiging van geloofsbegrippen doch tevens van een allermerkwaardigsten, natuurlijken, echt-Balineeschen kunstzin, evenzoo doet de strenger, harmonischer, in zijn wezen veel antieker, maar kunstarme jong-Javaansche kraton slechts te duidelijker den kunstaanleg der Balineezen in het licht stellen welke van een onbeduidender vorstenwoning altijd iets maken waarbij het artistieke, soms zelfs in hooge mate, aanwezig is.*

Volledigheidshalve mag nog gewaagd van de Balineesche lust-

huizen — lusthuizen soms in dubbelen zin — die vorsten of vorstenzonen zich hier en daar laten maken, en waarvan op Lombok dat van Narmada en vooral dat van Goenoeng Sari en Lingsar geroemd worden. Over Goenoeng Sari zie Jacobs, Eenigen tijd etc. p. 159—160 en Java Bode van 9 Aug. 1894; over Lingsar zie Java Bode van 15 Aug. 1894; en over Narmada de Amsterdammer, Weekbl. v. Ned. van 6 Jan. 1895. Men weet hoe het Bat. Gen. getracht heeft Narmada te doen onderhouden, maar dat dit om gegronde redenen nagelaten is (zie Not. Bat. Gen. 1895, p. 81—85). Goenoeng Sari werd in Nov. '94 door de Sasaks verbrand. En Lingsar? Over het dubbel karakter soms van „lusthuis" zie Bat. Nieuwsbl. van 31 Juli 1894. Verg. het door Zollinger beschreven Goenoeng Rata in Badoeng.

Over de plastiek kan tot heden weinig naders gezegd worden. Eenige opmerkingen over beelden en basreliefs vonden hiervóór reeds hun plaats. Maar overigens moet gewacht op vergelijkende en methodische studie, óók voor dit deel der Balineesche kunst. Liefrinck, in zijn Bijdrage p. 257, legt den nadruk op het zuivere geestengeloof dat in Bali gangbaar is, waarbij „de godheden als onzichtbare wezens" beschouwd worden, en spreekt dan ook van „het zeldzame geval dat een beeld in den tempel eene godheid voorstelt"; geheel desgelijks V. d. Tuuk in mondelinge mededeelingen en Van Eck in Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1879, I, p. 58—60; de meening van Friederich, die in de opgetogenheid van zijn kennismaken met Bali overal Hindoe-javanismen en zelfs directe Hindoe-overblijfselen meende terug te vinden, moet als onjuist ter zijde worden gesteld. Directe Hindoe-immigratie, meende V. d. Tuuk, heeft op Bali zeker nooit plaats gehad; steeds is het eiland een vazalstaatje, een buitenprovincie van Java gebleven, en ontving vandaar zijn geestelijke voeding; Balische overleveringen die op Hindostan teruggaan, zijn er niet; alle wijzen naar Java, speciaal Koeripan en Kediri maar bovenal Modjopahit; het Sanskriet-alfabet is op Bali onbekend; 't is waar, op elken Kliwon, elken 5en dag dus, mompelen de padanda's bij hun godsdienstoefening nog brokstukken uit de Veda's, maar ze bezitten deze in Balineesche karakters met interlineaire Kawi-parafrase, waarvan ze het Sanskriet in 't geheel niet en het Kawi slecht begrijpen [1]). Het kost dan ook moeite beelden aan te wijzen waarbij de Balineezen nog iets

[1]) Deze heele zin, behalve dat door mij ingevoegde „Koeripan en Kediri" naar mondelinge mededeelingen Van der Tuuk. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 26—27 heeft waarschijnlijk gemaakt dat er wèl een directe Hindoe-immigratie moet geweest zijn vóór de eigenlijke Javaansche invloed op Bali overheerschend werd, maar voegt er bij dat deze Hindoe-immigratie

bepaalds denken; Wisjnoe en Doerga zijn misschien nog de eenige godheden die hun duidelijker voor den geest staan; Batari Doerga als de godin die elken doodentempel (poera dalĕm) beheerscht, zie Liefrinck, Bijdrage p. 261—262; Wisjnoe omdat hij nog wel eens wordt afgebeeld òp zijn rijdier, de als decoratief beeld ook op Bali veelgeliefde Garoeda; zoo b.v. is er in de hoofdpoort van den doodentempel te Bakoeng (Z.O. van Singaradja) een beeld van Wisjnoe rijdend op een garoeda; daarentegen bevindt zich wel een beschadigd Ganeça-beeld in de poera te Sinaboen (beN.O. van Singaradja) maar de Baliërs staan hier zelf voor te kijken als iets vreemds. Wat een zonderlinge begripsverwarring er op Bali heerscht kan o.a. duidelijk worden door het eene voorbeeld dat door de heeren Pleyte, Van Eerde en prof. Kern behandeld werd in Intern. Arch. für Ethnogr. X, 1897, p. 21—22 en 159—161 met plaat I, waaruit blijkt dat de Balineezen de garoeda zich alleen denken vogelsnuitig en met hanepooten, verder natuurlijk gevleugeld — niet onaardig daarom door Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1879, I, p. 133 „monster arend" genoemd, terwijl zoodra deze met menschengezicht en menschen-

over Java kan gekomen zijn. De eigenlijke invloed van Java is tijdens het rijk Koeripan begonnen met Mpoe Siṇḍok die er in 851 Çaka en 866 Çaka zeker koning was dus omtrent 930 A.D., maar moet vooral krachtig zijn geworden tijdens vorst Erlangga die te Kahoeripan in 943 en 949 Çaka dus omtrent 1030 A.D. regeerde (verg. Brandes, loc. cit. p. 27—28 met Veth I, 45 en 48—51, alsmede Verbeek, Lijst p. 9). Terecht zegt Veth I, 22 dus dat op Bali „de invloed der Hindoes reeds minstens uit de 9e eeuw dagteekent". De zoo als men weet tot nog toe uit Bali bekende oorkonden op koper (op steen zijn er nog niet gevonden) zijn gepubliceerd: vier door Van der Tuuk en Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXX, 1885, p. 603—624; en *zes* door Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 16—56. Van deze zijn die van 844, 873 (onecht?), 897 en 938 Çaka in oud-Balineesch; dan volgen die van 980, twee van 987, die van ± 1000, van 1020, en van 1103 (copie?) Çaka, alle in oud-Javaansch met Balineesche eigenaardigheden. Het oud-Balineesche heeft dus de overhand tot zeg 950 Çaka of ± 1030 A.D., tot op vorst Erlangga dus. V. d. Tuuk maakte mij opmerkzaam hoe de ongedateerde oorkonde in oud-Javaansch, doch die van ± 1000 Çaka = ± 1080 A.D. moet zijn (verg. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 26 noot; V. d. Tuuk stelde mij haar ouderdom mondeling op ± 1100 A.D.), spreekt van een vorst die „pinakekatjatraning balidwipamaṇḍala", (Tijdschr. Bat. Gen. XXX, 1885, p. 619), d.i. „die het eiland van Bali onder één „pajoeng" beheerscht"; in ± 1100 A.D. dus moet Bali zoowat vazalstaat van Java, met name Koeripan zijn geweest. Doch de beslissende invloed van Java op Bali valt eerst een drietal eeuwen later, onder Modjopahit. In het licht van deze gegevens wordt het zéér twijfelachtig of het „Dva-pa-tan" der Chineesche berichten van ± 650 A.D. wel met Bali gelijk te stellen valt (zie Groeneveldt, Notes etc. Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, p. 14 en 58—59); men lette vooral ook op die voor Bali wonderlijke geschenken van kamfer en olifantstanden, en de tegenstelling van het Boeddhisme toen met het in 992 A.D. voor Bali bij de Chineezen gangbare woord „Brahman".

voeten wordt voorgesteld, ook gevleugeld overigens en dus om zoo te zeggen een vliegende raksjasa weergevend, zij het voor een wilmana, het rijdier van Rawana (den Ceilon'schen raksjasa-vorst) verklaren, hoewel Sanskr. wimana = voertuig en niet = rijdier is; het zeer fraaie houten en gepolychromeerde beeld teruggeven op plaat 10 van Dr. A. B. Meyer's Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel und angr. Geb., Leipzig 1884, moet dus niet volgens den tekst p. 7 een Garoeda zijn, maar is een Balineesche Wilmana, waarvan het daarop rijdend godenbeeld jammer genoeg zijn bovenhelft verloren heeft. Op de fotogravure in Eigen Haard, 1897, p. 345 zijn beide verbeeldingen te zien, vooraan links een Bal. garoeda als hoekversiering, wat meer rechts en hooger een Bal. wilmana als vrijstaand beeld. De herinneringen aan Çiwa beperken zich eerstens tot het van tijd tot tijd voorkomen van ornamenten die sterk aan lingga's doen denken (zie o.a. de bekroning van een tjandi bĕntar aan den tempel van Soekasada in foto Kon. Inst. portefeuille „Diverse Hindoe-kunst" en verg. Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1879, I, p. 53); maar dan vooral in de aan iederen tempel voorkomende raksjasa-achtige tempelwachters, waarin het beeld van Çiwa als Kala dat aan Tj. Panataran ook als raksjasa-tempelwachter voorkwam, nog voortleeft, meest met neergelaten knods, zie b.v. de afb. van een poort in de poeri te Tjakranagara (Lombok) in Eigen Haard, 1894, p. 661 rechts onderaan. Zoo als men weet heeten de kleinere beelden in steen of hout op Bali *togog*, een naam in Java alleen herinnerend aan een clown-figuur uit de wajang, zie Serrurier, De Wajang Poerwå, 1896, p. 176 en afb. in Atlas, plaat VIa; terwijl de grootere beelden in steen of hout op Bali *artja* heeten, het welbekende woord van Java (Soend. artja, Jav. rĕtjå). Erotische voorstellingen komen meer dan eens voor, zoo b.v. in den reeds genoemden en geroemden grooten desa-tempel van Singaradja, in den desatempel van Boelian, beZ.O. Koeboetambahan (Doode-Zee-herinnering), in het reeds genoemde polychrome soebak-tempeltje op den weg naar Tamoekoes. De reeds vermelde polychromie die zooveel bouwwerken verleelijkt, is ook bizonder geliefd bij beelden, en heeft daar een zelfde treurige werking; menig op zich zelf fraai gesneden beeld wordt door de felle kleuren en het verguld bedorven van uiterlijk. De mijns inziens fraaiste beelden zijn wel meest die der widiadari's, der hemelnimfen, steeds teruggeven met een zachten glimlach op het ovale gelaat; eenige fraaie ex. zijn sinds kort van Lombok in het Kol. Mus. te Haarlem opgenomen; op de afb. in

Eigen Haard 1897, p. 345 komen ze als tempelwachters niet genoeg uit. Als eigenaardigheid van alle Balische vrijstaande beelden werd terecht door Brumund gewezen *op de slip van de saroeng* die, in tegenstelling met de beelden van Modjopahit'sch type, *zoowel van voren als van achteren tusschen de beenen afhangt* tot den grond, waaruit hij de conclusie trok dat deze opvatting eerst op Bali ontstaan was en hem aanleiding gaf van een *Balisch type* te spreken (Bijdragen enz., Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 276—277), wat zich door volheid van vormen gunstig van het Javaansche wajangtype [1]) en door meerder uitdrukking in de gelaatstrekken en de wat tandakkende houding gunstig van het stijve, ziellooze jong-Javaansche beeldtype onderscheidde. Als landstreken waar vooral de beeldkunst in 1862 bloeide noemt hij Bangli, Kloengkoeng en Gianjar, waartoe een zeer zachte steensoort (zandsteen n.l.) werd gebruikt, door een mesje te snijden, welke daarna verhardt, zoodat men eerder van „beeldsnijder" dan van „beeldhouwer" kon spreken; dat de beeldkunst in andesiet („trachiet") niet op Bali beoefend werd, merkte hij evenzeer terecht op (ib. p. 277). Evenzeer wijst hij daar aan hoe de stralende glorie die hij meermalen op basreliefs aan Balische poera's en poeri's aantrof, terugwijst naar een dergelijke eigenaardigheid van de Modjopahit'sche beelden. Van den rijkdom aan lofwerk-relief die de Baliërs weten aan te brengen getuigt de fotogravure in Eigen Haard, 1897, p. 285 en 313, van de reliefkunst in engeren zin de afbeelding op p. 345 daar.

De eigenaardige voorliefde der Baliërs om — in gelijken trant als bij den oud-Hollandschen stijl — baksteen als bouwsteen maar natuurlijken steen daarbij als siersteen te gebruiken, viel ook Brumund reeds op (Bijdragen, p. 259), hoewel hij daar voor Kloengkoeng en Gianjar speciaal bij tempels de verkiezing constateert van enkel natuursteen, evenals weleer in de klassieke Hindoejavaansche periode. Alleen de grondstof is dan de zachte zandsteen, niet het harde vulkanische gesteente. Zeer merkwaardig komt deze voorkeur ook uit in den nieuwen soebak-tempel te Sangsit (Eigen Haard, afb. p. 312 en tekst p. 313); en als aardig analogon, kenmerkend voor den natuurlijken kunstzin en het eigenaardig innerlijk leven der Baliërs,

[1]) Evenzeer wijst Mr. Serrurier, De Wajang Poerwâ, 1896, p. 269 er op, dat bij de wajang op Bali „de balineesche poppen hetzelfde type vertoonen als de javaansche, alleen minder overdreven". En inderdaad sluiten de poppen van de daar gegeven afbeelding zich véél onmiddellijker bij de reliefs van Tj. Panataran aan dan de sterker verwrongen jong-Javaansche.

mag gewezen op die verplichting in een lontar van de vorige eeuw waarbij een soebakvereeniging in Boeleleng als betaling van een zeker recht aan een desa jaarlijks 45 stuks zandsteenblokken moest leveren tot onderhoud van den desatempel daar (Liefrinck in Ind. Gids, 1887, I, p. 18—19). De techniek van den Balischen baksteenbouw kwam reeds hiervóór even ter sprake, naar aanleiding van Zollinger's getuigenis; daarnaast constateerde Brumund (Bijdragen, p. 263) op Bali het gebruik van een dun laagje zwartachtige leem als verband, terwijl op Lombok werkelijke kalk schijnt gebruikt te worden, zooals zoowel uit de afbeeldingen als de berichten in 1894 is gebleken (zie o.a. een correspondentie uit Mataram aan de Deli-Courant, overgenomen in N. Rott. Cour. van 30 Nov. 1894).

Dat de houtsnijkunst op de meest gelukkige wijze door de Balineezen beoefend wordt, is bekend, en als men leest (Intern. Arch. f. Ethn. X, 1897, p. 159) hoe een Brahmaan in de desa Sawan (Boeleleng) een der beste hedendaagsche houtsnijders is begrijpt men hoe men hier werkelijk te doen heeft met een nationalen aandrang tot kunstvoortbrenging. Schitterend mooie tempeldeuren in donker hout bewerkt kan men herhaaldelijk in Boeleleng opmerken; wat Lombok betreft mag o.a. gewezen op de afb. in Eigen Haard, 1894, p. 661 rechts onderaan, waar tevens het geliefde lotusbloemmotief duidelijk te zien is. Andere dingen die zij prachtig in hout vervaardigen zijn zijwanden van bale's in hun tempels, waar de vergaderingen plegen gehouden te worden; of b.v. de „pangogongan's" die dienst doen bij de „zuivering in zee", het mĕkihis (zie hierover Van Eck, Schetsen enz. p. 159), door haar vorm sterk op een Hollandsch priksleedje gelijkend en waarvan ik me een zeer mooi ex. herinner uit de poera bale agoeng te Singaradja. Dat evenzeer tal van houten beelden op Bali gesneden worden, werd reeds vermeld, evenzeer als de door Brumund daaruit getrokken conclusie in zijn Bijdragen p. 277 dat dit deel van kunst vroeger óók onder de Hindoejavanen moet bestaan hebben, al zijn daar geen voorbeelden van over. Jammer blijft alleen dat veel snijwerk naderhand door polychromiseering bedorven wordt; de sobere mooie houtkleur gaat dan schreeuwen. Het balebale-schut als plaat I afgebeeld in Intern. Arch. f. Ethn. X, 1897, en berustend in de Ethn. Verz. van Artis te Amsterdam, geeft maar een zeer onvoldoend denkbeeld van de merkwaardige snijkunst der Balineezen. Over vroegere staatsiewagens enz. zie Jacobs, p. 197.

De bronskunst daarentegen is op Bali verloren gegaan; ik voor

mij toch merkte niets van dien aard, en vond evenmin ergens hiervan melding gemaakt. De reden ligt trouwens voor de hand; waar de neiging tot godenverbeelding verdwenen en plastiek alleen nog maar als versieringsmiddel in eere is, ontbrak evenzeer de godsdienstige behoefte die naar kleine beeldjes voor huiselijk gebruik vroeg. De vermelding door Van den Broek in 1818 van „een Diwabeeldje van steen, of ook wel van koper of ander metaal" geplaatst in de steenen gebouwtjes binnen de Balische tempelruimten (De Oosterling, I, 1834, p. 196) moet op onvoldoend waarnemen berusten, gelijk hiervóór reeds gezegd werd. De Balische gamĕlan's zouden volgens Jacobs p. 69 van hun koperinstrumenten of uit Kloengkoeng of liever nog uit Semarang voorzien worden. Als curiosum van waarschijnlijk Hindoejavaanschen of anders zéér oud Balischen oorsprong moet dan ook vermeld de heilige reuzenklok of reuzengong te Pedjeng in Gianjar met menschenhoofden en sterren versierd (zie over Pedjeng, Van Eck, Schetsen, Tijdschr. v. N. I. 1880, I, p. 130—131) en ondanks de heiligheid even aangeslagen om den klank te hooren; nu werd het hiervóór reeds duidelijk hoe de tempel te Pedjeng zeker tot de alleroudste van Bali behoort; waarschijnlijk is dus ook de klok van Modjopahit'schen leeftijd *op zijn minst*, en mag de vraag rijzen of ze niet uitdrukkelijk in de Oesana Bali bedoeld wordt waar tegen een overwonnen Balisch goddeloos dwingeland een vloek wordt uitgesproken o.a. „dat gij valt in een koperen ketel die met koehoofden voorzien is, dat gij gekookt wordt door *batara Jama*" (Tijdschr. v. N. I. 9e jrg., III, 1847, p. 320); eerst door een duidelijke beschrijving of liever nog afbeelding van dit op Bali beroemde unicum is dit uit te maken[1])

---

[1]) Dit Pedjeng is bovendien in de onmiddellijke buurt (iets ten Westen) van de desa Bĕdoeloe in datzelfde Gianjar, welke als „Bedahoeloe" door de Oesana Bali de plek wordt genoemd waar die dwingeland van een Majadĕnawa zetelde, en welke volgens op. cit. p. 286 de voorganger zou zijn geweest van den (Toemapĕl'schen) vorst Ken Angrok die (zie Brandes, Pararaton, 1896, p. 212) in het Pasoeroean'sche regeerde van 1144—1169 Çaka; Majadĕnawa zou dus op Bali geregeerd hebben vóór 1222 A.D., terwijl dezelfde Majadĕnawa in het rapport van een Palembang'schen Arabier uit ± 1825 over Bali (gepubliceerd in Tijdschr. v. N.-I., 7en jrg. II, 1844, p. 139—201) p. 160 een der twee raksjasa-koningen, d.i. een der twee *autochtone* vorsten van oud-Bali genoemd wordt, die beiden gelijktijdig hun hof zouden gehad hebben in „Bidahoeloe". De in de Balische oorkonde van 1103 Çaka = 1181 A.D. als schenker van den vrijbrief genoemde maharadja Djajapangoes (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 54 en verg. opmerkingen Brandes p. 30—32 daar) wordt nu door de Oesana Bali genoemd de éérste vorst van Bali en tevens de voorvoorganger van Majadĕnawa. Is nu echter dit gegeven te vertrouwen, en is

(verg. Leemans, Boroboedoer p. 262—264 en bas-relief voet Boroboedoer).

Van de terra-cotta-kunst getuigt o.a. Brumund in zijn reeds hiervoor aangehaald getuigenis omtrent „verscheidene beelden van gebakken steen" in den tempel te Soekawana in Bangli (Bijdragen p. 261); persoonlijk herinner ik me niet diergelijke gezien te hebben. Van de daarbij zich aansluitende ceramiek getuigt Jacobs p. 234—235 dat de gĕndi-vervaardiging in de desa Kapal, Mĕng'wi, de meeste vermaardheid bezet, terwijl de desa Todjan in Kloengkoeng door tal van steen- en pottebakkers bewoond wordt (ib., p. 94).

De goud- en zilversmids-kunst staat bij de Balineezen in hoogen bloei, zoowel als de ijzersmeed-kunst. Reeds V. d. Broek in zijn meergenoemd rapport van 1818 schrijft daarvan: „De smederijen zijn tot eenen vrij hoogen graad van volmaaktheid gestegen, vooral in het vervaardigen van pieken en krissen, welke veel netter bewerkt en gepolijst worden, dan op Java. De zilver- en goudsmeden van Bali werken zeer netjes, vooral in het boetseren van onderscheidene figuren. De siriebakken der Vorsten, die allen langwerpig, in de gedaante van eene schuit, en van massief goud zijn, kunnen als meesterstukken beschouwd worden, zoowel door de fraaie polijsting, als de kunstige figuren en het beeldwerk dat daarop is uitgeslagen. Ook de beeldjes, die tot handvatsels aan de krissen dienen, en het inleggen van gouden bloemenwerk en letters in ijzer, bewijzen dat zij zeer ver in deze kunst gevorderd zijn, en veel smaak bezitten". (De Oosterling, I, 1834, p. 227—228). De uitoefening dezer kunstbedrijven is bovendien dikwijls geconcentreerd in be-

de oorkonde naar haar inhoud authentiek? Zoo ja dan is Djajapangoes waarschijnlijk de vorst die in de hiervóór besproken oorkonde van ± 1080 A.D. zich noemt als degeen die Bali onder één pajoeng vereenigd had, en kan Majadĕnawa, àls hij historisch is, in ± 1200 A.D. op Bali geregeerd hebben. *De klok of gong te Pedjeng zou dan minstens sinds* 1200 *A.D. op Bali zijn.* Zij heet (zie de legende in Eigen Haard 1897, p. 344) uit den hemel gevallen als een op zonderlinge wijze uitgedoofde maan, een vroegere tweede maan aan Bali's hemel. Opvallend is dat ook de vroeger besproken keteltrommen steeds een ster in 't midden dragen (van meest 12, soms 10 punten). Kan de legende der twee manen misschien slaan op de bij den genoemden Arabier vermelde twee raksjasa-vorsten Mirid en Majadĕnawa die elkaar gingen beoorlogen tot er één (Mirid) overbleef, en zou in verband met het hiervóór gezegde dan misschien Bĕdoeloe de zetel zijn geweest van den overwonnen Majadĕnawa, vorst over Oost-Bali, en het vlakbij gelegen Pedjeng de zetel van den overwinnaar Mirid, vorst over West-Bali, die kort daarna zelf door een van Java overgekomen reuzenvorst en Balambangan'sche hulptroepen overwonnen en gedood werd, terwijl toen Bali blijvend onder Java kwam?

paalde desa's, waardoor de tradities zich des te beter voortplanten; in Boeleleng is het vooral de desa Bratan, beZZO. Singaradja, waar goud- en ijzersmeden wonen [1]); een beroemd hedendaagsch goudsmid gezocht tot in Bangli woont te Tedjakoela, Oost-Boeleleng (Liefrinck, Bijdrage, p. 366); een befaamde desa van ijzersmeden is Dj'lantik in Kloengkoeng (Jacobs, p. 94), ook Bandjar Pande daar (ib. p. 116). Behalve de aardige herinnering hoe ik met eigen oogen door een goudsmid in Bratan uit een glad goudplaatje zóó uit zijn hoofd een uitstekend gelukten boeta-kop zag drijven, herinner ik me een schitterend gouden beeldje als greep van een heilige kris in den desatempel te Bandjar Tĕgal, evenals zeer mooi gedreven zilveren vaatwerk (bokor's) aldaar; mooi zilveren vaatwerk zag ik ook in den desatempel te Boengkoelan en bij den pamĕkĕl van Koeboetambahan. In dienzelfden tempel te Boengkoelan was ook zoo'n vroeger besproken stel van drie Balische afgodsbeeldjes, „ramboet sĕdana", met fraai gedreven gouden aangezichtjes. Een vrij goed idee van wat de Balineezen in dit opzicht vermogen kunnen we ons sinds kort hier in Holland maken door de tentoonstelling van den zoogenaamden Lombok-schat in het Rijksmuseum te Amsterdam (Maart—Mei '98), waarover een goed artikel van De Balbian Verster met verdienstelijke afbeeldingen verscheen in Eigen Haard 1898, p. 150—156 (nummer van 5 Maart); vooral de twee fotogravures op p. 151 geven een begrip zoowel van de mooi gebosseleerde zilveren rijstschalen als van de niet minder sierlijke gecanneleerde zilveren bekers en de fraaie, meest in raksjasa-vorm, gedreven gouden krisheften waarvan fig. 3 op p. 152 een detailvoorstelling geeft. Jammer echter dat een van de m.i. mooiste gedeelten van dezen Lombok-schat niet werd teruggegeven, n.l. de gouden sigarenkokers van zeldzaam sierlijken, slank toeloopenden vorm, en van buiten getooid met ingekraste figuur-verbeeldingen deels van bloemornamenten deels van wajang- en raksjasa-poppen in den zuiversten Balineeschen stijl; buitengewoon gelukkig ook die enkele met den deksel van goud, en het lijf van zilver, waarbij de matte zilverglans overstraald wordt en verhoogd door het blinkende goudgedeelte. Dit zijn alle van die vindingen en motieven van zuiveren smaak, waarvoor men in onze verdere Oost tevergeefs naar wedergaden zoekt. Dat de Balische krisheften veel rijker zijn uitgevoerd dan de jong-Javaansche zal nog in de rubriek IV ter sprake

[1]) De desa Bratan is een Bali aga-desa, waarvan de bewoners heeten gekomen te zijn van het meer Bratan in 't noordoosten van Tabanan.

komen, en is trouwens bekend; reeds Valentijn roemt een Balische kris in zijn bezit, met een „goude greep" met robijnen versierd, terwijl de scheede van kostbaar hout „met een zilvere schuif overtrokken" was; trouwens een kris afkomstig van dien tweeden opperkoning op Bali, d.i. den vorst van Mĕngwi (Valentijn, IIIe dl., 2e Stuk, 1726, p. 257, 1e kol.). Het Mohammedaansch puritanisme zit den Baliërs niet in den weg, en vrijelijk versieren zij daarom hun krisgrepen met religieuse beeldjes zooals weleer de Hindoejavanen. Men zie slechts de afb. in Eigen Haard 1898, p. 151 en 152, en vergelijke de Balische kris afgebeeld in Intern. Arch. f. Ethnogr. III, Leiden 1890, plaat X, no. 6 (en tekst p. 98 van Dr. Schmeltz).

Met een enkel woord mogen ook genoemd de op Bali welbekende „kĕmbal Pidada", mandjes van veelkleurig geverfde bamboerepen zeer sierlijk gevlochten, komend uit de desa Pidada in Karangasĕm, en welke in de onafhankelijke rijkjes een dergelijk prerogatief van hoofden en aanzienlijken vormen als in de Javaansche Vorstenlanden de ampilan der prijaji's.

Het batikken komt op Bali *niet* voor, naar V. d. Tuuk mij verzekerde; en zie Kol. Versl. 1892, Bijlage C; dit is zeer zonderling. Als er iets de overigens in de lucht hangende bewering van Raffles zou kunnen staven dat „*Bali* is generally supposed to have been originally peopled from different parts of Celebes" (History of Java, 1817, II, Appendix p. CCXXXIII), dan zou het het feit kunnen zijn dat de Baliërs dezelfde voorliefde hebben als de Makassaren — daargelaten voor effen geverfde kain's — voor met gouddraad doorwezen kleurige kleedjes, waarbij echter aan batikken niet gedacht wordt. Bij dezelfde tentoonstelling van den Lombok-schat te Amsterdam kon men eenige fraaie specimina van zulke geweven kleedjes vinden; in den tekst Eigen Haard, 1898, p. 155 wordt geheel ten onrechte gesproken van „gebatikte sarongs".

En zoo blijft dan enkel nog over te bespreken een merkwaardige kunst die op Bali bloeit, die op het Hindoesche Java gebloeid moet hebben, maar waarvan op het Islamietisch geworden Java geen spoor meer aanwezig is: *de schilderkunst met lijmverf*. De techniek hiervan zooals ik die op Bali noteerde is de volgende: men neemt „antjoer" (een soort lijm in dunne blaadjes, waarvan de beste soort uit Java wordt aangevoerd en waarschijnlijk uit sapi-beenderen gekookt wordt), weekt die in water, wrijft deze met wat water en een beetje kalk tot een verdunde brij, en voegt er de verlangde verf (meest Chineesche poederverf) bij; de teekening moet eerst op doek

of op hout met potlood zijn aangebracht, en daarna met „mangsi" (d.i. inlandschen inkt, waarbij vooral roetzwart tot bereiding dient) [1]) zijn nagetrokken, terwijl bovendien als het doek is, dit eerst nog met een ketan-pap moet gedekt zijn geworden; is dan zoo de teekening met „mangsi" aanwezig dan worden met lijmverven van verschillende kleuren de beschilderingen aangebracht. Zóó ontstaan die talrijke Balineesche producten van „lĕlangse's" (gordijnen), „pĕlĕlintangan's" (doeken met kalendarische voorstellingen beschilderd) en dergelijke die dienst doen bij het versieren van verbrandingstoestellen, tot het omgeven van bedsteden, enz. enz.; en zóó ontstaat ook die talrijke polychromie op hout, van tijd tot tijd zich veredelend tot werkelijke schilder-*kunst*. Want het meeste dezer producten brengt het niet hooger dan tot een wel merkwaardige maar schreeuwende voorstelling in kleuren en zwarte omtreklijnen van de gewone Balineesche wajangachtige poppen, vaak met enkele letters daarbij nader aangeduid; in het Ethnogr. Mus. te Leiden kan men verscheidene zien; ook zelf bezit ik eenige; doch schoon kan men ze moeilijk vinden. Een werkelijk fraaie zag ik indertijd bij den controleur te Djĕmbrana. Maar vooral waar het schilderen op hout geschiedt en bedoeld is als versiering van tempelsieraden of tempelwanden, veredelt zich deze kunst en komen er merkwaardige dingen te voorschijn; ik herinner mij o.a. een mooi bleek schilderij op den zuidelijken achterwand van de bale-agoeng in den desatempel te Singaradja, vooral ook een prachtig beschilderde „pangogongan" in den onaanzienlijken desatempel te Bandjar Mala, bij Singaradja. En het zeer merkwaardige van deze kunst vooral is dat zij een voortzetting moet zijn van wat *in allen gevalle in Modjopahit* bestaan moet hebben. Want er is een merkwaardig bericht uit 1511, kort na de definitieve verovering van de stad Malaka door de Portugeezen (15 Aug.) dat door Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 1878, p. 342 en Veth, Java, 1en druk, II, 1878, p. 218 en 2en druk, I, 1896, p. 262 geheel verkeerd verstaan is door „beschilderen" met „batikken" te willen verklaren. Want volgens Castanheda's IIIe boek, cap. 62 van zijn „Historia do descobrimento & conquista da India pelos Portugueses" (welk IIIe boek op 12 Oct. 1552 te Coimbra afgedrukt was) kwamen er na de verovering van Malaka naar Aff. d'Albuquerque aldaar gezanten van „den voornaamsten koning" van Java welke „heiden" was, met ge-

[1]) Over het bereiden van „mangsi" in de tweede helft der Modjopahit'sche periode, zie Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1888, p. 438—440. N.l. lampoliezwartsel + lak + loog van den kĕpoh-boom.

schenken waaronder „een dozijn lansen met houten, zeer goed beschilderde, scheden op de ijzers; een doek zoo lang als een *beirame* (d.i. Voor-Indisch sits), waarop geschilderd waren al zijn veldslagen met zijn wagens met houten kasteelen door paarden getrokken, en olifanten gewapend met dergelijke kasteelen, en de koning in die wagens met vier vlaggen, en geschilderd met zijn gevolg, en ieder ding afzonderlijk, en zoo natuurlijk dat het niet beter kon; en hij gaf hem twintig kleine klokken (d.i. gong's) enz. enz."; welk bericht dan net zoo voorkomt bij den zeer goed geïnformeerden schrijver van de „Commentarios de Afonso Dalboquerque" (1en druk Lissabon, 19 Jan. 1557), IIIe gedeelte, cap. 37, den schenker „den koning van Java" noemend, terwijl hij zelf de eigen zoon van den veroveraar was; en net evenzoo ook bij Damião de Goes in zijn IIIe gedeelte, cap. 19 van zijn „Chronica de felicissimo Rey Dom Emanuel" (welk IIIe gedeelte te Lissabon 29 Jan. 1567 afgedrukt was), die den schenker „een koning van die van Java" noemt, terwijl hijzelf in midden 1548 tot hoofdbewaarder van het koninklijk Archief te Lissabon was aangesteld. In verband nu met de stelling die ik binnen niet lang in de Bijdragen van het Kon. Inst. hoop te bewijzen dat het Hindoejavaansche Modjopahit eerst tusschen 1515 en 1521 in de definitieve macht der Javaansche Mohammedanen is geraakt, zeg in ± 1518, zoo hebben we hier onloochenbare getuigenissen dat in het begin der 16e eeuw in het „heidensche" Modjopahit de schilderkunst (met lijmverf) bloeide en dat daarvan de Balische schilderkunst een historische voortzetting dus is. Als meerdere staving kan de overlevering worden aangehaald bij Buddingh, Nêerl. O. Indië I, 1859, p. 325 bewaard gebleven: dat de poetri Darawati, de Ratoe Poetri Tjĕmpâ der Javanen, die volgens haar authentiek grafschrift in 1370 Çaka = 1448 A.D. te Modjopahit overleed en bijgezet werd (zie Veth, I, p. 211 en 233) door den keizer van China aan den laatsten vorst van Modjopahit ten geschenke en tot vrouw zou gezonden zijn als tegengeschenk voor het toezenden aan den keizer van China door den vorst van Modjopahit *van een beroemd schilder die aan het hof van Modjopahit leefde.* Verg. Raffles 1817, I, p. 472 en 255. Alle idee van „batikken" verdwijnt hierbij, daargelaten dat de batik-kunst voor zoover tot heden bekend, nooit of te nimmer menschelijke figuren en dergelijke, doch steeds alleen patronen en ornamenten afbeeldde. En wanneer dus het bestaan van diergelijke schilderkunst als nu nog op Bali voor het vroegere Modjopahit'sche tijdperk op Java als zeker kan worden aangenomen, dan valt er weer

een merkwaardig licht op de onderlinge verhouding der verschillende wajangsoorten en zal onder rubriek IV aangetoond kunnen worden dat *de wajang bèbèr* (= wajang karebet), die tot haar vertooning rollen dĕloewang-papier eischt waarop de door den dalang nader te verklaren voorstellingen en episoden in teekening en kleuren aanwezig zijn, niet alleen *de oudste vorm van wajang is*, maar dat haar bloei in het Modjopahit'sche tijdvak onmiddellijk samenhing met de eigen ontwikkeling in die periode van de Hindoejavaansche schilderkunst, zooals die nu nog op Bali gered is, maar op Java door den Islam in den ban werd gedaan evenals er de wajang beber met opzet werd afgeschaft.

Genoeg dingen dunkt mij om te doen begrijpen wat een merkwaardige bezitting wij hebben in dat kleine eiland Bali. De historische belangrijkheid en de echt-artistieke strijden er om den voorrang. En wat een harmonischen, diep bekorenden indruk krijgt men van het geheele leven der Balineezen! Zelfs wie langen tijd in de Vorstenlanden vertoefde en daar het jong-Javaansche leven van zijn nog meest interessante zijde kon waarnemen, voelt iets van verademing, van blijdschap, ja van opgetogenheid als hij Bali leert kennen. Wat een merkwaardige, geheel afwijkende natuur allereerst; niet die overmaat van groeikracht als op Java, veroorzaakt door een nooit missende vochtigheid samengaand met tropische warmte; doch op Bali, en dat wel sterker naar mate men er oostelijker komt, een meerdere droogheid van lucht en daardoor veel grooter soberheid van boom en plant, een natuur die niet meer overweldigt en neerdrukt als op Java, maar die in Zuid-Europeeschen trant tegelijk weelderig is en toch ruimte laat aan wijde vergezichten, aan het sprekend uitkomen van woningen van menschen, aan het duidelijk zich afteekenen van afzonderlijke boomen en planten; de natuur op Java lijkt één reuzenmassa, die almachtig is; de soberder natuur van Bali laat ook de lijnen, en het schilderachtige, en het daartusschen levende menschenleven tot hun recht komen[1]). En wat een merkwaardig volk! Vrij

[1]) Gelijk men weet trok Wallace een lijn van scheiding tusschen Westelijk Indonesië en Oostelijk Insulinde op zoölogische verschijnselen gegrond, en gaat deze lijn tusschen Bali en Lombok juist door, om daarna Borneo van Celebes te scheiden. Een scheidingslijn van talen trok Dr. Brandes over Flores en daarna tusschen Celebes en de Molukken in. Maar als men het klimaat beschouwt voor zoover dat vooral in Indië bepaald wordt door meerdere of mindere vochtigheid en dan weer de meerdere of mindere overdadigheid van tropischen plantengroei beheerscht, zoo ligt *bijna heel Bali* evengoed als de oostelijker gelegen kleine Soenda-eilanden onder den opdrogenden invloed van het Australisch vasteland, en zou een klimaatlijn getrokken moeten worden

en vrank in zijn voorkomen, sterk tot aaneensluiten en samenwerken geneigd in alle praktische en ook meer geestelijke dingen, in zijn verbeelding vervuld met een geestengeloof waaraan men allerminst bekoorlijkheid ontzeggen kan als men die tal van godsdienstige feesten, van dansuitvoeringen, van processies gezien heeft waartoe ieder meehelpt, ieder het zijne bijbrengt, een geloof-voor-allen zoo, dat tegelijk vreugde geeft en toch zijn ernstigen achtergrond behoudt. Wat een welvaart bovendien, wat een door en door gezond bestaan in het door ons voortreffelijk beheerde Boeleleng! Hoe voelt men hier de schoonheid van het inlandsch leven, waar stoffelijk welzijn de ontplooiing van het innerlijk wezen bevorderd heeft. Neen, die voorliefde van de Baliërs voor Bali, dat terug dorsten als zij elders waren naar hun geboorteland waarvan Valentijn al verhaalt, heeft zijn groote goede reden. Ik voor mij wil gerust bekennen dat de zes weken die ik op Bali mocht doorbrengen, de heerlijkste tijd is geweest van mijn zijn in Indië; en dat, als in één woord zou moeten saamgevat wat men op Bali van verschillende zijden waarneemt, ik niet aarzelen zou dit leven der Balineezen *een dichterlijk inlandsch leven* te noemen.

---

op de grens van Djĕmbrana en Tabanan en in Boeleleng tot ongeveer de tegenwoordig meest westelijke desa (Tĕlokambawang). Zoowel Djĕmbrana als de uiterste, tegenwoordig onbewoonde westpunt van Boeleleng, hebben denzelfden overdadigen plantengroei als b.v. Banjoewangi. Het zeggen dan ook in Encycl. v. N.-I. I, (1896), p. 206, in den aanhef v. „Bimaneesch": „Beoosten het eiland Bali is niet alleen de natuur, maar ook de menschelijke geest verschillend van hetgeen beiden op Bali en op Java met Madoera den waarnemer en onderzoeker aanbieden", is dan ook voor wat „de natuur" betreft beslist onjuist. Integendeel, ieder die te Boeleleng voet aan wal zet, wordt diep getroffen door de veel meer Zuid-Europeesche dan eigenlijk tropische natuur, en begrijpt bij eenig langer verblijf de oorzaak daarvan: de meerdere droogte. *Ook hierdoor alleen zijn de leemhutten der Balineezen bestaanbaar.* En er is nog een tweede verschil: de zeer sterke afkoeling die bij het vallen van den avond en vooral gedurende den nacht op Bali en de oostelijker eilanden plaats heeft, waardoor lichte dekking meer dan eens gewenscht blijkt; iets waaraan men b.v. te Banjoewangi niet zal denken. En een merkwaardig gevolg hiervan weer is een feit dat evenzeer ieder moet treffen die in het Boeleleng'sche uitstapjes deed naar de bergketen die Boeleleng van Tabanan scheidt: lang vóór men aan het meer Bratan gekomen is, nog op de eigen hellingen der zuidergrens van Boeleleng, en *zeker niet hooger dan 1000 M. zijn alle boomen die men ziet reeds met zware baardmossen bewassen*; en op Java? daar kan men de hoogtegrens waar de baardmossen gaan optreden scherp vaststellen aan den Prahoe, naast het Diëng-plateau. *Eerst op den uitersten top van den 2565 M. hoogen Goenoeng Prahoe zijn de boomen met baardmossen bewassen!* Dat de ontwikkeling van baardmossen onmiddellijk samenhangt met den kiltegraad is bekend.

IV. *De kunst in de vroegere Hindoesche en heidensche streken na de komst van den Islam.*

„Is the genius of Hinduism more favourable to the art than that of Mahomedanism; or rather, was not the Hindu hierarchy more powerful, improved, and numerous, than the mean and vagrant corps of trading adventurers who propagated Mahomedanism?" — aldus vroeg al Crawfurd in zijn History of the Indian Archipelago, Edinburgh 1820, I, p. 176 in zijn hoofdstuk „Useful arts".

Voortreffelijk heeft hier Crawfurd — de scherpzinnige man die zich door den nog méér begaafden Raffles zag overstralen, wat oorzaak werd van beider vijandschap, vooral van Crawfurd's zijde — de twee hoofdvragen reeds gesteld waarop een tweeledig bevestigend antwoord in het volgende nader zal gemotiveerd worden. Want inderdaad kan men met recht beweren: a. dat de Islam in zijn wezen altijd het kenmerk heeft behouden van zijn ultra-Semietischen oorsprong, niet alleen in zijn exclusief monotheïsme, maar ook in zijn gebod zooals Exodus XX:4 dat reeds vroeger aan de Joden gegeven had: „Gij zult u geen beeld maken, geene gedaante van iets dat aan den hemel daar boven, of op de aarde hier beneden, of in het water onder de aarde is"[1]); b. dat buiten deze puriteinsche inwerking aan de komst van den Islam inhaerent, nog een andere oorzaak het geestelijk verdorren der vroeger Hindoesche Indonesiërs moest bevorderen, een oorzaak die locaal-Indonesisch is: namelijk dat Sumatra geïslamiseerd is geworden van Voor-Indië uit, en Java vele eeuwen later zijn nieuw geloof ontving hoofdzakelijk van geïslamiseerde Maleiers, zoodat noch op Sumatra, noch en veel minder zelfs op Java, het Arabische rasbloed en de Arabische geestkracht hun overwicht konden doen voelen, doch integendeel een toestand in 't leven kwam waaraan wel sterkte ontnomen maar geen nieuwe sterkte toegevoegd was.

Dat echter Insulinde, en met name het hoofdeiland Java, vóórbeschikt was tot het verlies van zijn oude religie en tot het aannemen van een nieuw, doch niet weldadiger geloof, is óók waar. *Het Hindoejavanisme was verloopen,* — zoo kan men kort teruggeven de historische aaneenschakeling van levenstoestanden die Java achtereenvolgens ervaren had: eerst het krachtige Hindoeleven dat in zijn volheid omtrent 650 A.D. naar Java was overgekomen en daar de schitterende midden-Javaansche periode veroorzaakte die met ± 930

[1]) Naar de nieuwe vertaling van het Oude Test. door Kuenen, Hooykaas, Kosters en Oort, Leiden, in 1897 begonnen te verschijnen.

A.D. sluit; toen het reeds zwakkere, meer gejavaniseerde, onderling ook meer verdeelde bestaan der Hindoejavaansche rijken van Kahoeripan, Djĕnggala?, Daha en Toemapel, sluitend met de opkomst van Modjopahit in ± 1294 A.D.; toen het derde en laatste tijdperk, het Modjopahit'sche, nog veel méér gejavaniseerd, veel minder daarentegen vertoonend van de oude Hindoesche geestesgrootheid, niet als vroeger telkens verfrischt door krachtige immigratie uit het zelf nu ook al achteruitgegane en in geloof verdeeld geworden Voor-Indië, doch, zij het ook onder politieke expansie onder vorst Hayam Woeroek, den Modjopahit'schen Alexander, regeerend van 1351(?)—1389 A.D., steeds meer wordend tot een bestaansperiode waarin het hoogere Hindoesche wegschool achter het meer autochtone maar minder begaafde Indonesisch-Javaansche. Langzaam innerlijk verval dus samentreffend met een al nader en nader raken van een nieuwen en revolutionairen godsdienstvorm: — de uitkomst kon geen andere zijn als zij geweest is.

Als alle godsdiensten echter die niet beperkt bleven tot één volk, één stam, één streek, doch door hun innerlijke spankracht zich verbreidden tot in verre landen, heeft ook de Islam dat eigenaardig levensproces moeten ondergaan wat men, al naar het standpunt dat men zelf kiest, ontwikkeling kan noemen of verbastering. Het streven om velen te bekeeren doet op natuurlijke wijze den drang ontstaan om met velen te schikken en te plooien; mits de hoofdzaak maar aangenomen wordt, wil men de nevenzaken wel op hun beloop laten. „Het Moslimsche katholicisme" was een volstrekt natuurlijk gevolg van de Arabische geloofsexpansie, gelijk Dr. Snouck Hurgronje in zijn voortreffelijke artikelen over „De Islam" in den Gids van Mei, Juni en Juli 1886 zoo glashelder heeft aangetoond. Desgelijks is de Islam door het opnemen en in zich versmelten van allerlei vreemde elementen tot veel meer artistieks in staat geweest dan oorspronkelijk naar zijn wezen verwacht kon worden. Terwijl het Jodendom zijn geestesgloed alleen geuit heeft in gewijde letterkunde, en alle latere begaafdheid van Israëlieten tot het scheppen van kunst (Heine, Mendelssohn, Israëls, enz.) het ruime algemeen-menschelijke gebied heeft moeten betreden om tot uiting te komen, daar heeft de Islam door al in den beginne zijn geestelijke grenzen uit te zetten het mogelijk gemaakt dat binnen het eigen omvangrijke terrein allerlei kunst opbloeide waaraan, trots Syrische of Mogrebijnsch-Spaansche of Perzisch-Indische eigenaardigheden het typisch-Arabische het algemeen doorgaande en meest kenmerkende bleef. Binnen het uit-

gestrekt vasteland van Azië, Noord-Afrika en gedeeltelijk ook Europa heeft de Islam zoo het wonder verricht van niet alleen de godsdienstige behoeften van gansch verschillende volken te bevredigen, maar ook zóó zich in te weven in aller verderen gedachtengang dat waar die volken in spontaniteit tot kunst-voortbrengen kwamen ééńzelfde hoofdkarakter die scheppingen onderscheidt van Antieke of Christelijke of Hindoesche kunst. Daarbij is deze Arabische kunst de jongstgeborene van wat men „godsdienstige kunststijlen" mag noemen, ook al heeft zij vroeger haar hoogtepunt bereikt dan de vroeger ontstane Christelijke kunst; maar bovendien is de Arabische kunst een typisch-Oostersche gebleven, staande alzoo aan de zijde van de Hindoesche kunst, terwijl daartegenover de Antieke (Grieksche en Romeinsche) en de Christelijke kunst de twee Westelijke godsdienstige kunststijlen vertegenwoordigen. Dat de Arabische kunst als jongstgeborene veel ontleend moet hebben aan de machtige kunstoverblijfsels van Syrië, het eerste land waarheen de Islam zich uitbreidde, ligt voor de hand; voeg daarbij de concentreering van het eerste Kalifaat extra muros te Damaskus, en het kan niet anders of de daar zetelende Omeijaden-dynastie moest bij de uitbreiding en bevestiging van haar gezag naar Oost en West ook overal dien Arabischen kunststijl doen aannemen waarop de Romeinsch-Byzantijnsche kunst van het toenmalig Syrië het meest invloed had gehad. Naar beide windstreken verbreidt zich zoo, even snel veroverend als het Moslimsche zwaard, de Moslimsche kunst; en binnen een paar eeuwen na Mohammed's dood ziet men te Damaskus en Jeruzalem, te Cairo, te Kairwan, te Córdoba, te Ispahan, te Delhi, die gelijkslachtige bouwwerken verrijzen waarvan wel de meest karakteristieke nieuwheden deze zijn: de Moorsche boog, de minaret, het Koefisch schrift, de gipsarbeid, het tegelwerk, het houtsnijwerk; dan in de handbedrijven nog: de ceramiek, de lederarbeid, het brokaatwerk. Waarlijk, de Arabische kunst mag welkom geheeten als een nieuwe, een verrassende, een verkwikkende openbaring van menschelijke geestvermogens. Daarbij een éénheidskunst evengoed als de Grieksch-Romeinsche, de Byzantijnsch-Romaansch-Gothische, de Boeddhistisch-Hindoeïstische, schepping als deze van nieuwe dingen en nog niet uitgevonden vormen. Hoogstens kan in deze eenheidskunst een nader onderscheiding worden toegelaten al naar de voorliefde voor dezen of dien boogvorm en mag men spreken van een centraal-Arabisch kunsttype met zijn nog zuiver Byzantijnschen rondboog, van een westelijk-Arabisch kunsttype met zijn eerst flauw in Egypte dan

krachtig in Mauretanië tot leven komenden en naar Spanje overgebrachten hoefijzerboog, en van een oostelijk-Arabisch kunsttype met den Perzischen kielboog die in Voor-Indië werd overgenomen [1]).

Toch — ondanks al deze weelde, een gebrek. De aan den Islam inhaerente fout van geen gestalte-verbeelding toe te laten bleef zich wreken in ook de beste gewrochten der Arabische kunst. Door dit puritanisme is het Moslimsch bouwen en versieren geworden tot wat men zou kunnen noemen „dichterlijk geworden mathesis", maar de vormenrijkdom van plant-, van dier-, van mensch-voorstelling bleef ongebruikt als „ḥaram". Geen plastiek alzoo, of wat dien naam mag dragen; tot vergoeding echter de „arabesken", schitterende speling van mathematisch-artistiek vernuft. Dat echter de Islam, òndanks dit gebrek van kindsbeen af, tòch zulke heerlijkheden heeft voortgebracht als nu nog op wijd gebied te bewonderen zijn, is wel het sterkste bewijs van de artisticiteit die de Islam kòn ontplooien.

Maar in onzen Indischen Archipel van dit alles geen spoor! Nergens, nergens ook maar het eerste begin te ontdekken van overplanting der Arabische kunst naar Indonesië. Integendeel, allen blijven in Insulinde, ook nadat ze Mohammedaansch werden, kunst voortbrengen naar den ouden trant, 't zij Hindoejavaansch, 't zij Heidensch. Zelfs Atjeh, het oudst en best geïslamiseerde deel van onzen Archipel, vertoont geen Arabische kunst. De Indonesische natuur is boven de Semietische leer gegaan in geheel Insulinde, en daar waar vroegere Hindoesche of Hindoejavaansche invloeden aanwezig waren, is aan die oude tradities voortgesponnen zonder ook maar iets echt-Arabisch daartusschen te vlechten. Het moge waar zijn dat de geïslamiseerde Indonesiërs in hun godsdienstige begrippen zich goed-Moslimsch meenen — Dr. Snouck Hurgronje heeft in zijn „De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië", Leiden, 1883, terecht daarop gedrukt —, doch waar zij in spontaniteit, in natuurlijke opwelling komen tot versieren, tot voorstellen, tot beeldende kunst, dan zijn het de oude motieven van vóór de komst des Islams die nagezegd en opgewarmd worden.

Dit alles had niet, en zeker zóó niet kunnen gebeuren indien de nieuwe stroom van geloof die den Indischen Archipel eerst bereikte, dan na lange eeuwen er plek voor plek langzaam veroverde, zelve krachtiger en zuiverder was geweest. Doch integendeel: het vocht

[1]) Voor de Arabische kunst in haar verschillende uitingen en phasen raadplege men o.a. het helder geschreven en rijk geïllustreerde werk van Gustave Le Bon „Histoire de la civilisation des Arabes", Parijs 1884, van wiens hand ook dat meergenoemde voortreffelijke werk over Voor-Indië is.

was drabbig, en de voortgang flauw. Insulinde lag in een achterhoek van de Mohammedaansche wereld die bij de toenmalige zeevaart-verhoudingen wel in geregeld verkeer stond met de kust van Koromandel, Ceylon en de kust van Malabar, ten deele ook nog met Goedjrat, maar niet met Perzië, niet met Hadramaut, noch met Yemen noch Hedjaz noch Egypte. Wat van zoover kwam, bleef meestal op Voor-Indië's Westkust steken, verkocht er de lading en liet het aan de daar bekeerde of onbekeerde Hindoes over de handelsbetrekkingen te onderhouden met Sumatra's Noordwestkust, vooral Lambaroe (Lambri), Përlak, Samoedra, Pasei, Pedir, Haroe, Daja, Baros (Fansoer of Pantjoer), kortom de heele streek van of bij het tegenwoordig gouvernement Atjeh. En hier hokt in oude tijden de handel wéér. De Voor-Indiërs keeren hier weer meest terug en laten het aan de al dan niet geislamiseerde Maleiers over de waren verder te brengen naar Java dan wel in loco te verkoopen aan de zelf sterk zeevarende Javanen die den Molukken-handel beheerschen en den rijkdom van hun eigen land tevens meebrengen. Alleen met de kust van Koromandel, het oude Kalinga en het oude Tjola, kan een doorgaand verkeer worden onderhouden, omdat daar de heele kust en met name de haven van Palikat het gansche jaar toegankelijk is; maar de kust van Koromandel is Hindoesch en blijft Hindoesch tot diep in de 17e eeuw, en vandaar kan dus geen Mohammedaansche propaganda komen; de bewering bij Veth I, p. 72 dat de Klingaleezen, zelf Mohammedanen, tot de islamiseering van den Indischen Archipel zouden hebben meegewerkt, is een besliste en belangrijke fout. Integendeel, alle Islam-propaganda komt van Malabar en West-Dekhan (Konkhan-kust) en Goedjrat, dan nog in later tijd van Bengalen. Eerst veel later zal een gedeeltelijke verandering komen met de stichting van Malaka, die niet in 1252 of 1281 A.D. (zooals tot nog toe op gezag van de Sadjarah Melajoe wordt aangenomen) maar pas in ± 1400 kan plaats hebben gehad zooals schrijver dezes binnen niet lang in de Bijdragen van het Kon. Inst. hoopt aan te toonen. Het weldra tot bloei rakende Malaka, gunstig gelegen op de grens waar het eene mousson-gebied in het andere overgaat, zal dan de rol overnemen die tot nog toe uitsluitend door Sumatra's Noordwestpunt werd vervuld en bemiddelaar worden voor den handel tusschen de kustlanden die door de eigen Maleisch-Javaansche zeevaarders in „di bawah angin" en „di atas angin" onderscheiden werd. De propaganda van den Islam naar het Oosten van Insulinde wordt er misschien nog iets trager door, daar niet alleen Malaka en

Pasei en Pedir in onderlingen naijver elkaar afbreuk trachten te doen, maar er ook te Malaka een machtige nederzetting is van Hindoesche Kling's die groote relaties eenerzijds met de kust van Koromandel anderzijds met Java onderhouden; alleen een nederzetting van Makassaren en Boegineezen in hetzelfde Malaka laten zich van hun heidendom bekeeren en kunnen zoo door hun handelsrelaties met de verdere Oost helpen tot Islam-verbreiding; zoo kruipt het Mohammedanisme in Indonesië vooruit, vermengd al geworden op de Malabaarsche kust, vermengd voor de tweede maal op de kusten van Atjeh, later ook Haroe, Palembang en Malaka, en als dan dit verindischt en vermaleischt Mohammedanisme zich nog eens met het Hindoejavanisme moet vermengen, ontstaat er een mixtum compositum van godsdienstige denkbeelden waarin zeker Allah oppermachtig troont doch de oude heidensche en Hindoesche begrippen de onmiddellijke uitvoerders blijven van zijnen wil [1]). Do Couto, die sinds 1556 in Voor-Indië was, wist het wel toen hij in zijn 1602 te Lissabon verschenen maar reeds in 1597 te Goa afgesloten IVe Decade, lib. VI, cap. 9 zeide dat de „Naiteas" — zoo noemden de Portugeezen de mestiezen („mestiços") van Arabische vaders met Hindoesche moeders van Goedjrat, West-Dekhan en Malabar — het waren geweest die eerst Voor-Indië en toen den Indischen Archipel hadden geïslamiseerd [2]); alleen ontsnapte hem daarbij de machtige tusschenschakel der Maleiers van Noord-Sumatra en 't schiereiland Malaka. Op gansch andere, zuiver taalkundige gronden was ook V. d. Tuuk van meening dat de Islam op Java veel minder door Arabieren dan wel door Maleiers gebracht was geworden [3]). En voor zoover historisch

[1]) In de hier gegeven voorstelling zijn enkele beschouwingen en gegevens reeds opgenomen die ik nader in de Bijdragen hoop publiek te maken wanneer ik daarin eerlang den tijd der Portugeezen in den Maleischen Archipel zal behandelen.

[2]) De letterlijke woorden van Do Couto loc. cit. luiden vertaald: „Deze Naiteas zijn groote zeeroovers, en allen beoefenen de vaart en den oorlog ter zee; zij zijn de laagste kaste dergenen die de wet van Mohammed volgen, naar de sekte der Arabieren. En door hen kwam die valsche wet het rijk van Cambay binnen, en breidde zich vandaar uit over het heele Oosten, zoowel in de rijken van het vasteland, als in die van de eilanden van Sumatra, Java, Borneo, Banda, de Molukken, waarheen deze Naiteas met hun schepen kwamen, en als ijveraars voor hun sekte haar predikten, en tot haar overhaalden groote menigte van het gindsche heidendom". De term „mestiezen" is van Barros, die in zijn Dec. I, Lib. IX, cap. 3 (in 1552) Malabar beschrijvend, zeer goed zegt: „Naiteas dat mestiezen zijn... Dewelke daar zij mestiezen zijn naar 't bloed het evengoed zijn als naar 't geloof".

[3]) O.a. zeide mij de heer Van der Tuuk indertijd op Bali: in het Javaansch zijn veel meer Maleische woorden dan in het Kawi, en daaronder veel intieme

nu nog kan worden nagegaan is het hoogst waarschijnlijk dat zoowel de eerste wali van Oost-Java (Veth I, 229—232), als de eerste definitieve wali van West-Java (Veth I, 245—246) en de revolutionaire wali's van Midden- en Oost-Java (Veth I, 233—244 en 246—247) zulke „Arabische mestiezen"zijn geweest, met minstens evenveel of nog meer Maleisch en Javaansch bloed in zich dan wel Arabisch.

Maar toen dan eenmaal de Islam gekomen was op Java, drong hij daar door bij lieden die in den loop der tijden hun belangrijkste energie al verloren hadden zien gaan, van zuivere Hindoes waren geworden tot Hindoejavanen en van Hindoejavanen tot Modjopahit'sche ingeborenen, bij wie ondanks politieke expansie onder Hayam Woeroek, de oude grootheid in geestelijk opzicht niet terug wilde komen, en ook het innerlijke verval reeds voelbaar werd sinds in 1404 het Oostelijk deel van het rijk zich onafhankelijk trachtte te maken wat alleen met hulp van den onderkoning van Toemapel bedwongen werd (zie Brandes, Pararaton, p. 151—157). En naarmate die vroegere bloeiperiode verder achterwaarts kwam te liggen, werd de vereering er van tot verheerlijking, de verheerlijking tot vergoding. Het eigenlijke groote tijdperk der Hindoes op Java, dat zoo raadselachtig met 930 A.D. plotseling eindigt, schijnt wel is waar uit het bewustzijn der tegenwoordige Javanen verdwenen te zijn en alleen nog naar den naam bekend als Mĕ(n)dang Kamoelan, het oer-Mĕḍang, maar waarvan de ligging zelfs niet meer in 't geheugen bleef en later zoowaar op de grens van Djapara en Rembang werd gezocht (verg. Verbeek, Lijst etc. no. 172 en de daar genoemde litteratuur). Maar al blijft dit een zonderling feit — misschien hieruit te verklaren dat deze periode te overwegend Hindoesch was om met graagte door de latere Hindoejavanen van Oost-Java herdacht te worden?? —, de eigenlijke nationale, de Hindoejavaansche bloeiperiode waarin het Kawi zijn litteratuur schept, wordt des te sterker verheerlijkt in haar eerste beroemdheid tijdens de rijken Koripan en Daha. Dit is de groote tijd waar iedereen met hormat naar terugziet en waaruit alle dingen van later worden afgeleid. En toen Modjopahit dan zelf ook gevallen was, werd dit de laatste groote doode wien de vereering en weldra ook de verheerlijking ten deel vielen. Afkomstig te zijn van Modjopahit

---

woorden die niet tijdens Jan Compagnie verbreid kunnen zijn. Verschillende uitspraken in het Javaansch sluiten zich met name aan het Mĕnangkabausch nog nader aan dan aan het Maleisch, o.a. Jav. en Mĕn. „djim" en „tabit" voor Arab.-Mal. djin en tabib, de Jav. en Mĕn. uitspraak „bĕlon" voor Mal. bĕlom.

staat dan weldra gelijk met adeldom, met gewijdheid, met heiligheid, met het veelzeggend karakter van *poesaka*.

Als poesaka's dan ook moeten de diverse uitingen van kunst behandeld die tegenwoordig nog op Java en elders in den Archipel — waarheen het Hindoejavanisme vooral tijdens de Modjopahitsche periode zich verbreid had — te voorschijn komen ondanks de veranderde geloofsrichting. Het artistiek-belangwekkende treedt hier bijna geheel terug, het kunsthistorische daarentegen op den voorgrond met den klemtoon op het laatste lid.

Een der aardigste overblijfsels van den ouden Hindoe-tijd mag zeker het voortbestaan worden genoemd van een zuiver lingga-motief aan de geijkte ornamentiek der sâkâ's of pilaren, meest in hout soms in steen, die de pendopo's van Javaansche vorsten en aanzienlijken schragen; een motief dat we aan dergelijke stijlen in de binnenlanden van Palembang en op Bali kunnen terugvinden. Zeer fraai kan men dit o.a. zien — ik beschik hierbij over een schets die ik in Maart 1886 ter plaatse maakte — aan de kleine paseban die op de aloen-aloen voor de Kasĕpoehan te Cheribon staat, welk verblijf van den Sultan Sepoeh, zooals hiervóór reeds gezegd werd, van kort na 1662 moet zijn en zeker wel de kĕdaton is die op Java het meest ongedeerd het ouderwetsch type bewaard heeft. Uit een duidelijk als lotusknop gestyliseerden houten voetstuk rijst daar de schacht van den pilaar eerst vierkant op, wordt dan een eind hooger achtkant en gaat dan verderop weer over in den vierkanten vorm waarbij echter een schuin uitgesneden punt het vlak van het weer vierkant geworden bovengedeelte verbindt aan het onderliggend vlak van het achtkantig gedeelte, en deze schuine punt van boven met een neerwaartsche kromming overgaat in de loodrechte zijlijnen van den stijl. Dit motief dat zich daar alleen van boven voordoet, is echter óók beneden net zoo nog eens aangebracht aan het „keurig uitgevoerd snijwerk aan een paal in een huis van het Marga-hoofd der Boven-Rawas te Napal-litjin", dus in 't noordwestelijk binnenland van Palembang vlak bij de grens van Djambi, afgebeeld bij A. L. van Hasselt, Ethnogr. Atlas van Midden-Sumatra, Leiden 1881, plaat LIV, no. 3, waar de twee schuin uitgesneden, naar elkaar toeloopende punten, beide ten slotte eindigen in een bloemornamentje; de teekening had overigens wel wat scherper mogen zijn. En voortreffelijk — doch nu met een sprekende wijziging — komt het motief te voorschijn aan een fotografie van een Balische bale van binnen, gelijk die als foto no. 10 berust in het Legaat-Van der Tuuk der Universiteit te Leiden,

onder no. 824 van dit legaat, en waar we het dak van de rijkversierde bale gedragen zien door hooge houten pilaren, vierkant van onderen, dan achtkant wordend, dan weer vierkant, terwijl bij den ondersten overgang van vierkant op achtkant een breede gedeeltelijke schacht naar boven oploopt, en dan op zekere hoogte van den achtkant geworden stijl ophoudt met een niet scherphoekige, doch spits-eironde profileering.

Maar gansch zoo als aan den houten pijler van het Palembangsche binnenland treffen wij ook dat motief aan bij den welbekenden „stijl van Modjopahit" zooals die afgebeeld te vinden is in Tijdschr. Bat. Gen. VI, 1857, op één na laatste plaat achteraan; reeds in 1847 had Van Hoëvell dezen „houten stijl van een rustbed, met eene inscriptie, gevonden in de omstreken van Modjopahit" ten huize van Wardenaar te Soerabaja gezien en daarover in zijn Reis over Java enz. I, 1849, p. 209 bericht; daarna kwam Friederich in het genoemde jaar 1857 loc. cit. met een afbeelding en op p. 509—510 met een kleinen tekst, waarin hij het jaartal als 1487 Çaka dus 1565 A.D. las; maar het jaar daarna kwam Hageman in Tijdschr. Bat. Gen. VII, 1858, p. 172—175 beweren dat Friederich's lezing geheel verkeerd was en het jaartal o.a. 1377 Çaka = 1455 A.D. zoodat er geen twijfel bleef of de stijl was van vóór het van ouds geijkte vernietigingsjaar van Modjopahit in 1478 A.D.; de redaktie van het tijdschrift echter verdedigde in een naschrift p. 176—177 zoowel de rechtmatige wijze waarop hun Tijdschr. de afbeelding had publiek gemaakt als het goed vertrouwen in Friederich's lezing; Veth gaf daarop in zijn Java, 1en druk, II, 1878, p. 28—29 de kwestie weer en koos, omdat de stijl nu eenmaal „van Modjopahit" heette te zijn, voor Hageman's Javaansche lezing partij. Intusschen is de merkwaardige houten stijl zelve spoorloos verdwenen sinds Wardenaar's dood en rest ons alleen de afbeelding; terwijl ongelukkig die afbeelding niet genoeg duidelijk is en de beschrijving veel te onvolledig om ons te doen weten of de stijl tusschen de twee tegengestelde schuin uitgesneden punten achtkant dan wel — zooals het toelijkt — enkel óók vierkant was; is hij daar bovendien achtkant geweest, dan springt de volstrekte gelijkenis met de stijlen der pendopo voor de Kasĕpoehan te Cheribon nog sterker in het oog. Maar bovendien is sinds kort het Kon. Inst. in het bezit gekomen eener afbeelding van een tempel van Tjampa *waarin precies zoo'n stijl* als de zoogenaamd Modjopahitsche dienst doet als pilaster van een nis, hier in natuurlijken steen. Van wanneer is deze tempel te Nha Trang? Zoolang het nauwkeurig rapport van

G. Paris nog niet verschenen is, kan hier enkel gezegd dat Nha Trang tot ver in de 16e eeuw gebleven is in handen der Tjam's, terwijl de stijl van het monument een hooger leeftijd dan uit de 9e eeuw wel buitensluit [1]). Tot nader bepaling hebben we hieraan dus niets. Maar van wanneer is de zoogenaamde stijl van Modjopahit? Prof. Kern was zoozeer goed mij op deze vraag d.d. 18 Maart j.l. te antwoorden: „Het jaartal van den bedstijl lees ik 1487, evenals Friederich. Dat komt ook goed uit met den vorm der letters, die weinig van de hedendaagsche verschillen. Hageman's opgave lijkt naar niets. Men zou verwachten dat ze een sangkalan vormden doch dat komt *niet* uit, want *rasa* is 6, en nooit 7 [2]). Als 6 kan het laatste cijfer onmogelijk gelezen worden. De woorden lees ik nagenoeg als Friederich: rasawarayu sidha tapa (*niet* bapa); de twee laatste karakters onzeker. Van een vertaling kan geen sprake zijn, de woorden staan los naast elkaar, zonder grammatisch verband". Hiermee dus kan het „1377?" in Verbeek's Lijst etc. p. 12 en in Brandes, Pararaton p. 218 vervallen, en weten wij nu zeker dat het gestoelte een opschrift droeg van nà den val van Modjopahit en uit den tijd van Padjang, waardoor het duidelijk wordt waarom de 2e druk van Veth's Java over dezen bedstijl zwijgt. En als men nu in aanmerking neemt dat de saka's der veel jongere pendopo binnen den kraton te Solo voorzoover zij in hout zijn gesneden, weer precies lijken op den oud-Cheribonschen stijl van ± 1670, en dat tot op heden de saka's der woningen van prijaji's over geheel Java deze zelfde profileering vertoonen, dan wordt het dubbel interessant te vragen: vanwaar toch dit motief? De oplossing geven ons diverse afbeeldingen van oude steenen lingga's! Als men eens den lingga van den Diëng beziet, gefotografeerd in Van Kinsb. groote port. no. 119 (en nu als no. 356 in het Mus. te Batavia) dan ziet men daar hoe aan één kant een arceering in den steen is aangebracht die met een lichte golving schuin naar boven schiet; een dergelijke, maar veel zwakker arceering is ook waar te nemen aan den lingga van den Diëng, V. Kinsb. groote port. no. 113 (nu als no. 342 in het Mus. te Batavia);

---

[1]) Het oudst bekende inschrift van Tjampa, niet gedateerd, maar van ± 250 A.D., komt reeds voor te Nha-Trang (Bergaigne Notices et Extraits XXVII, 1e part., 2e fasc. 1893, p. 191—195).

[2]) Toch moet hier opmerkzaam gemaakt dat in het tientals- en eenheids-cijfer van het hs. der Rangga Lawe, zooals Raffles dat publiceerde, History of Java 1817, II, p. 104 *rasa* ook *niet* = 6 kan zijn, gelijk Dr. Brandes reeds opmerkte in zijn Inleiding op de Pararaton 1896, p. 2*, noot 2. Rasa zou dus ook = 7 kunnen wezen.

een nog veel zwakker aan dien haast vormloozen lingga uit Bantĕn in 't Lĕbaksche, op de grens van Buitenzorg, V. Kinsb. groote port. no. 74; maar zeer krachtig komt dit lijnmotief weer te voorschijn aan een lingga ter kota Bondowoso, beschreven en afgebeeld door den heer H. E. Steinmetz in Tijdschr. Bat. Gen. XL, 1898, p. 26, terwijl deze p. 27 ook reeds verklaart in dit naar bovenschietende detail aan een der zijden van den lingga niets anders te zien als „een herinnering aan de gleuf onder aan den eikel van het mannelijk lid". Inderdaad: èn de op de lingga's van tijd tot tijd voorkomende arceering, èn de aan beide zijden aangebrachte schuine op- of neergaande punt aan den steenen pilaster van de Tjampa'sche koelana en den bedstijl uit het Modjokerto'sche, èn de zoowel te Cheribon en Solo als overal elders op Java terug te vinden neergaande punt aan de meest vierhoekige deels soms achthoekig wordende saka's der pendopo's van aanzienlijken is *niets anders als het gestiliseerde frenulum (trens) van het praeputium aan het membrum virile*. Over dit voortbestaan van zijn symbool midden tusschen het Mohammedanisme kan Çiwa dus tevreden zijn! En wil men een absoluut bewijs voor den Çiwaïtischen oorsprong der saka's, welnu ook dit is te vinden! Want te Toeban vlak bij het graf van een der acht of negen Wali's die Java telt, van Soenan Bonang, staat blijkens Brumund, Bijdragen etc. p. 179, o.a. „een pendoppo ... die ook in het midden een stijl heeft. En deze stijl heeft tot voetstuk een Joni en wel de schoonste Joni, die ik tot nu toe op mijn reis zag. Zij — er staat door een drukfout „Hij" — is rond, staat op een padmasana, en is met schoon lijstwerk ombeiteld; de Joni-tuit wordt door een schoon gebeitelden drakenkop gedragen". Hier hebben we dus een ditmaal ronde joni met nagakop aan de tuit in den trant van de vierkante joni uit het Jogjasche door Van Kinsbergen onder no. 196 der groote port. gefotografeerd, kortom de typische Hindoesche joni; en uit deze joni rijst een stijl, een saka van een pendopo! Hoeft nog gevraagd wat hier met dezen stijl bedoeld wordt? En als men aarzelt in de bedoelde arceering der steenen Hindoe-lingga's en de min of meer wigvormige uitsnijding der houten jong-Javaansche pendopostijlen de trens van een phallus te zien, welnu, dan bekijke men maar even dien „erg natuurlijken" lingga bij V. d. Vlis, die al eenige keeren genoemd werd, en zie hoe duidelijk daar juist óók de trens in gebeiteld relief is aangegeven! Treffend en het meest onmiddellijk herinnerend aan de profileering der genoemde Balische bale-stijlen! En voor wie nu nòg mocht aarzelen, welnu, voor dien volge een

laatste argument dat „de deur toedoet". De Jav. term voor dit in hout of steen gesneden ornament aan den middenstijl aan een pendopo, heet „tawon boni", d.i.... (zie nu verder Roorda-Vreede, 1886, p. 413, 2e kol., en p. 1039, 2e kol.).

Over het waarschijnlijk overoude voortbestaan van het *trantjangan*-motief tot op heden werd reeds onder rubriek II gehandeld; terwijl in rubriek III van de jong-Javaansche *gapoera* en *rana* (warana, aling-aling) werd gesproken die beide minstens terug moeten gaan tot den Modjopahit'schen tijd.

Over de animistische geloofsvoorstellingen die verbonden zijn aan het algemeen Indonesische en Maleische vereeren der rijkssieraden als wonderdadige belichamingen van het vorstelijk gezag heeft prof. Wilken in zijn kranige studie over „Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel" belangrijke dingen gezegd; men zie daarvoor Ind. Gids 1884, II, p. 57—62, of p. 115—120 van den overdruk. Hier, waar het de kunstgeschiedenis geldt die zich nog in zulke heilige rijkssieraden uitspreekt, moet in de eerste plaats ook weer de aandacht gegeven aan de Javaansche *oepatjara*, d.i. dus die van Solo, Jogja en Bantĕn, omdat hierbij zich een verschijnsel van analogie voordoet dat *niet* in die mate! terug te vinden is bij de verschillende kabĕsaran's of hoe ze anders genoemd worden buiten Java. Het eenige toch wat in de Buitenbezittingen en ook op Malaka doorgaande mag heeten is de heiligheid van een kris, een zwaard, of ander wapen; zoo b.v. op Malaka in Naning, op Sumatra in de Padangsche Bovenlanden en bij de Redjangers, reeds door Wilken genoemd; daarnaast als groote heiligheid b.v. in Bantaëng in Celebes een ithyphallisch gouden beeldje, ook reeds bij Wilken vermeld, en waarschijnlijk toch wel van Hindoe-oorsprong. Maar in Koetei wordt de zaak reeds anders, gelijk blijkt uit de degelijke beschrijving der karadjaän's daar, door Tromp in de Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 97—102 gegeven met gelukkig ook gedeeltelijke afbeelding op plaat IV en V; zeer duidelijke Javaansche invloeden komen hier aan het licht; want in de in Koetei als oepatjara gerekende pajoeng bawat, kendaga, lante, epok en bokor kan mijns inziens onmiddellijk de oude *afhankelijkheid* herkend waarin weleer Koetei tot Mataram gestaan heeft, daar dit de typische insigniën waren *van een Javaanschen strandregent*, diens „oepatjara" inderdaad, afstralingen als het ware van de heusche oepatjara, de Javaansche rijks-insigniën; daarentegen worden de eigenlijke Koeteische karadjaän's, de vorstelijke onderscheidingsteekenen aldaar, weer ge-

splitst in algemeene karadjaän's, waaronder een oude kris, een gong, een gouden Wisjnoe-beeldje (sic !), een gouden schildpad (sic!), en eenige op Borneo te verwachten heilige tadjau's, — en speciale karadjaän's in engeren zin, de feitelijke rijkssymbolen, die omdat ze op den schoot gedragen worden „pĕpangkoen" heeten; en bij deze pĕpangkoen's nu begint het zeer interessante omdat zij, evenals oudtijds op Java het geval moet zijn geweest, weer onderscheiden worden in binneninsigniën en buiteninsigniën, of, zooals ze in Koetei zeer karakteristiek bovendien genoemd worden, kleine rijkssymbolen en groote rijkssymbolen, van welke eerste er negen worden geteld, terwijl de laatste *acht* in getal zijn, vóór den troon steeds worden opgesteld, en bestaan uit 2 pieken, 2 schilden, 1 zwaard, 1 pajoeng, 1 kipas, en 1 blaaspijp (Tromp, loc. cit. p. 98—99). Wat vinden we nu op Java? Het merkwaardige is hier dat *twee dier-verbeeldingen bij uitstek heilig zijn*, zoowel in Solo en Jogja nu nog, als vroeger in Bantĕn, n.l. 1o. de haan, of sawoeng-galing, 2o. de gekroonde naga of ardawalika. Gaan we toch de verschillende gegevens na die onder hierbij ter hand staan dan vinden we voor Jogja, naar de uitstekende beschrijving en afbeelding bij Groneman „De Garĕbĕg's te Ngajogyâkartâ" 's-Gravenhage 1895 (uitg. v. h. Kon. Inst.) p. 81 en plaat VII de volgende 8 rijks-symbolen, ietwat anders gerangschikt als daar:

1o. de sawoeng galing of haan.
2o. de arda walika of gekroonde naga.
3o. de banjak ḍalang of gans.
4o. de mĕndjangan of hert.
5o. de mĕrak of pauw.
6o. de koeṭoek of bedak-doos.
7o. de katjoe of zakdoekdoos.
8o. de kanḍil of lantaarn.

Voor Solo moeten de gegevens gevonden worden uit de beschrijving der rijkssieraden zooals die, met zeer onvoldoende afbeeldingen, werden beschreven voor den Nieuwjaarsdag van 1 Jan. 1846 door Deeleman in Bijdr. Kon. Inst. 1859, p. 348—360, met 11 platen; terwijl ik daaraan toevoegen kan eenige notities op Konings-verjaardag van 19 Febr. 1889 gemaakt; want ook hier vinden we terug 8 oepatjara, heusche rijkssymbolen, waarvan echter slechts 7 bij Deeleman worden genoemd, en ik tot mijn spijt te Solo, onbewust van deze omissie, naliet haar aan te vullen[1]), maar waarbij Raffles,

[1]) De zeer apokriefe reeks van 14 (sic!) Solo'sche oepatjara in nabootsing

History of Java, 1817, p. 310 ons helpt met zijn hier herdachte opsomming die zeker uit Solo is:

1o. de sawoeng galing = Jogja (ook Raffles).
2o. de arda walika = Jogja (ook Raffles).
3o. de banjak ḍalang = Jogja.
4o. de kidang of ree = de mĕndjangan van Jogja (ook Raffles).
5o. de pĕksi groeḍa of garoeda-vogel.
6o. een gadjah of olifant (ook Raffles).
[7o. een tweede gadjah].
[8o. „the *jajâwen santing,* that of a bull" (Raffles)].

waarbij dient opgemerkt dat het verschil tusschen kidang en mĕndjangan gelijk nul mag gerekend worden, zoodat *vier* symbolen van Jogja precies zoo in Solo terug keeren, maar Solo, als voortzetting van het eigenlijke oude Mataram daarnevens twee olifanten als vorstelijke dieren bij uitnemendheid vertoont die Jogja in 1755 òf niet voor zijn helft heeft machtig kunnen worden òf niet heeft willen nadoen; terwijl ik er op moet wijzen dat op den genoemden Konings-verjaardag in het residentiehuis van Solo tijdens de aanwezigheid van den Soenan 12 oepatjara- en ampilan-dragers zittend aanwezig waren, en wel van de oepatjara de vier heiligste, d.i. de sawoeng galing, de arda walika, de banjak ḍalang en de kidang, en daarnevens nog 8 ampilan (de puntige katjoe of zakdoek-koker, de bogĕm of wat de Franschen „bidet" noemen, drie stokken, één lampit of matje, en twee gevlochten doozen of lopak-lopak's), alle op den schoot gedragen.

Voor Bantĕn zijn de gegevens volgens de opgaaf van Cornelis de Bruin die in 1706 den Sultan daar bezocht, en waarvan het kort relaas nog eens door Van der Chijs is overgedrukt in Not. Bat. Gen. 1877, Bijlage B, terwijl een deel dezer rijksinsigniën zelve tegenwoordig in het Museum te Batavia zijn en o.a. beschreven staan in den laatsten Catalogus der Ethn. Verz. daar, 4en druk, Batavia, 1885, onder IIa, doch nog niet zijn afgebeeld. Hier dan vond men

berustend in het Mus. te Bat. en door het Supplement van 1894 tot den 4en druk van den Catal. der Ethn. Verzameling, van 1885, op p. 88 vermeld als „Oepatjara van den Soesoehoenan (?): verkleinde kopiën in geel koper", mag ten eenenmale als onvertrouwbaar verworpen; er zou nota bene een kameel, ja zoowaar een varken onder deze oepatjara zijn! De olifant, de naga, de kidang, de haan, en de gans van deze 14 zijn goed; niet echter worden er genoemd de garoeda en de tweede olifant van Deeleman, maar wel o.a. een leeuw, een karbouw, een pauw. De tweede gadjah van Deeleman maakt trouwens den indruk in de plaats te zijn gekomen voor een verloren gegane oepatjara van anderen aard.

o.a. een tiental „sieraden en eerteekens", waarvan blijkbaar maar een viertal oepatjara kan zijn geweest:

1o. de sawoeng galing = Jogja en Solo.

2o. de arda walika = Jogja en Solo.

3o. een kris.

4o. een sirih-doos.

Van waar nu deze merkwaardige overeenstemming tusschen minstens twee symbolen bij de jong-Javaansche vorstenhuizen? en van waar die heiligheid juist op Java van den haan en van de gekroonde slang? Als we buiten Java kijken, wordt de zaak er niet makkelijker op, vooral ook door gebrek aan voldoende gegevens; op de analogie van 8 oepatjara in Solo [1]) en Jogja en 8 groote of buiten-pĕpangkoen's in Koetei moet nadruk gelegd; op Bali komen o.a. in Kloengkoeng bepaalde oepatjara voor, en verzekerde mij V. d. Tuuk dat een dezer een gĕndi moest zijn in den vorm van een gans, dus de banjak ḍalang van Solo en Jogja, maar jammer genoeg zijn geen nauwkeurige opgaven nog ergens gepubliceerd; van Birma wordt in de „Reminiscences of the Colonial and Indian Exhibition" Londen 1886 op p. 32—33 verteld over de toen in Londen tentoongestelde veroverde regalia van den vorst van Birma, waaronder met name op p. 33 wordt genoemd en ook afgebeeld een „gold dish" van „a quaint shape... partaking of the form of a duck", waaruit men inderdaad onmiddellijk een eend- of gans-figuur herkent die analoog dus is aan de Javasche en Balische banjak ḍalang. Zoo blijkt dan toch dat ook in een Boeddhistisch land als Birma, evengoed als in het Hindoeïstisch Bali en weleer Java de gans casu quo eend een der doorgaande kenmerken was van de vorstelijke macht; en dadelijk mag men hierin herkennen de „hansa" der Hindoes, *Brahma's rijdier en symbool,* welke blijkens een der tachtig kleinere schoonheidsteekenen van Boeddha bij Grünwedel, Buddh. Kunst in Indien, p. 121 vermeld [2]), ook door Boeddhisten voor hun godheid overge-

---

[1]) Verg. voor deze 8 in Solo, vooral ook het getuigenis omtrent de Vorstenlanden bij Raffles, History of Java 1817, I, p. 311 „When the sovereign moves abroad, he is attended by numerous spear-men (*wáhos*), the duty of eight of whom is to attend the figures of the sacred elephant and bull".

[2]) Onder deze tachtig kleinere schoonheidsteekenen van Boeddha zijn toch de nos. 40—42 volgens Grünwedel's vertaling „er schreitet wie ein Löwe, wie ein Stier, wie ein Hansa", waarin zeker niets anders ligt als het toepassen op Boeddha der drie symbolen van Wisjnoe, Çiwa en Brahma. Dat de gans soms als een zwaan wordt voorgesteld, vermeldt Veth in zijn Java I, p. 80 volgens Dr. W. Pleyte.

nomen werd, evengoed als de stier van Çiwa of de leeuw van Wisjnoe. Maar de haan?

Onder de afbeeldingen die Van Kinsbergen geeft over bronzen oudheden te Kawali (Kwali), de oude hoofdstad van het vroeger hier al besproken merkwaardige Hindoe-rijkje Galoeh in het zuiden van Cheribon, komt onder no. 53 middenin de fraaie foto voor van „Eene koperen lamp in den vorm van eenen haan die eene hagedis in zijn snavel houdt", zooals die met deze bewoordingen het eerste door Wilsen beschreven werd in Tijdschr. Bat. Gen. IV, 1855, p. 487, en opnieuw letterlijk zoo aangehaald door Brumund in zijn Bijdragen enz., Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 114, terwijl Wilsen hem bij zijn te noemen studie achteraan op plaat II als no. 7 ook reeds had nageteekend.

Dat in het geheele Oosten met de slangen — soms zich wijzigend tot draken, tot hagedissen, tot krokodillen, en dergelijke kruipende dieren van analoge voorstelling — weer als symbolen de wolken, de regenbrengers worden bedoeld is bekend; aan de symbolische beteekenis speciaal bij de Malaio-Polynesiërs van de hagedis deels als regenbrenger, deels als toekomstvoorspeller, deels als wijsheidsbezitter heeft prof. Wilken in de Bijdr. Kon. Inst. 1891, p. 463—492 een interessante studie gewijd, en daarbij een tweetal platen gevoegd die aantoonen hoezeer algemeen over den heelen Indischen Archipel en daarbuiten bij de Maleisch-Polynesische verwanten de hagedis een bizondere vereering geniet. Toch is daarbij juist één gegeven niet besproken noch afgebeeld dat waarschijnlijk licht kan brengen zoowel voor de nadere duiding van den haan als van de hagedis.

Nu is 't merkwaardig dat op de tot nog toe niet verklaarde 12 afbeeldingen die voorkomen boven de 12 dierenriemteekenen der zodiakbekers steeds één een uitzondering maakt; want volgens Groeneveldt's Catalogus, 1887, p. 229 zijn „De figuren der bovenste rij .. alle meer of min gedrochtelijke voorstellingen van menschen, behalve die van den *sagittarius*, waar altijd een vogel staat, op een raaf, soms op een kip gelijkende", terwijl hij p. 230 er opmerkzaam op maakt hoe bij enkele nummers in het Bat. Gen. „boven den vogel iets meer dan de helft eener zon zichtbaar is (vergelijk het Chineesche astrologische begrip, dat de raaf het symbool der zon is en daarin wordt voorgesteld)". Nu is 't zeker merkwaardig, niet alleen dat de haan ook bij ons den dag, d.i. het rijzen der zon aankondigt, maar dat hij *blijkbaar in deze functie is afgebeeld op de Javaansche zodiakbekers*; want — men bekijke bij voorkeur de goede afb. in Craw-

furd's History of the Indian Archipelago, Edinburgh 1820, I, p. 297, en daarnaast de twee zeer fraaie bij de studie van Millies in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1863, p. 329 — beneden bevinden zich de pijl en boog van den (zonnestraal-)schietenden Sagittarius, wiens functie volgens den kalender op 21 November begint, een maand dus voor dat op het Zuidelijk halfrond de zon haar hoogsten stand bereikt op den 21en Dec., vlak er boven de raaf of haan die dit hoogste stijgen van de zon symbolisch van te voren aankondigt. En in de Javaansche mangsa-rekening, den landbouw-kalender van 12 maanden, valt het midden tusschen de 6e mangsa (Kaněm) en de 7e mangsa (Kapitoe) natuurlijk juist op 21 December, wanneer men volgens den sinds 1855 geregelden Javaanschen almanak bij den begindag van het mangsa-jaar op 22 Juni de 183 dagen telt die de 6 eerste mangsa's samen bedragen (verg. Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 506—507), terwijl het begin van den regentijd in het algemeen in Java in November valt, ja volgens Veth loc. cit. p. 507 al met de 5e mangsa min of meer begint; eigenlijk toch eerst met de 6e mangsa, ja als men afgaat b.v. op den „Almanak voor N.-Indië voor het jaar 1855", Batavia 1854, p. 22 eerst recht met de 7e mangsa, Kapitoe [1]).

Tegelijkertijd dus valt en viel voor de Javanen de groote gebeurtenis van het hoogste rijzen der zon en van het begin der regens in den aanvang van November. En zoo mag er in den merkwaardigen haan met een hagedis in den bek van Kawali niets anders gezien dan het symboliseeren van dezen voor de rijstverbouwende Javanen zoo dubbel belangrijken overgang van seizoen, *waarbij de zon den regen als 't ware in den mond heeft*; mag er in de Solosch-Jogjasch-Bantensche oepatjara van de sawoeng galing of haan niets anders gezien dan een overblijfsel van zonnevereering van zeer verjavaniseerd karakter, en mag in de ook algemeen als Javaansch oepatjara voorkomende ardawalika al evenzeer een Hindoesche naga-regenwolkendienst — en in meer algemeenen zin van naga-seizoendienst — worden herkend met zeer verjavaniseerde trekken, immers overgaand tot de Maleisch-Polynesische hagedis-vereering. Maar dan de

[1]) Van dit zeker niet overal aan te treffen boekje bezit ik een ex. indertijd in Solo verworven, en met kantteekeningen van dien tijd voorzien omtrent inlandsche feestdagen daar. Van p. 22 moge hier deze korte opgave worden gecopieerd: „Landbouwkundig jaar: 365 dagen. Midden-Java, Mongso's. Mongso-ketigo (drooge tijd) 181 dagen" en aanvangend met „Koso", en daaronder „Mongso-rendem (natte tijd) 184 dagen", en beginnend met „Kapitoe", resp. toen vallend op begin Mei 1855 en begin Nov. 1854 en 1855.

geijkte term in Solo en Jogja voor het aanduiden der gezamenlijke rijkssieraden als „banjak ḍalang sawoeng galing"? De reden is duidelijk. De banjak ḍalang, de gans, het rijdier en Hindoesch symbool van den oppergod Brahma, had en houdt natuurlijk den voorrang boven den sawoeng galing, den haan, het Indonesisch symbool van den lageren Hindoegod Soerya. Maar uit de merkwaardige gelijkheid waarmee de sawoeng galing en de arda walika aan de drie vorstenhoven van Java en waarschijnlijk ook te Galoeh weleer den voorrang hadden, blijkt toch duidelijk hoe in den jong-Javaanschen tijd en dus minstens ook wel tijdens Modjopahit de echt-Indonesische vereering van haan — men denke aan de voorliefde in Insulinde voor hanenwedstrijden — en naga allengs tot meerder symbolische beteekenis waren geraakt. Maar er is daarvoor nòg een bewijs: in de Vorstenlanden wordt soms — naar persoonlijke aanteekeningen in loco 1889 — een Najaka djaba als Toemĕnggoeng Sawoenggaling aangeduid [1]). En nu is hiermee de weg tevens aangegeven tot duiding van dat woord „Toemenggoeng" waarvan Mr. L. W. C. van den Berg in zijn „De Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera", Batavia 1887, p. 3 noot 5 nog moest verklaren „De afleiding van dit woord is geheel onzeker; het gebruik is echter ongetwijfeld zeer oud"; immers hoeven we ons maar te herinneren dat de tegenwoordig vrouwelijke prijaji's die de 8 oepatjara van den Sultan dragen „prijaji manggoeng" heeten (Groneman, p. 81); hoeven we maar in aanmerking te nemen hoe er in den Mataramsch-Kartasoeraschen tijd — gelijk schrijver dezes uit archief-studiën in de Vorstenlanden gebleken is — niet 8 Najaka's zooals nu doch 12 waren, verdeeld in 4 Najaka's djĕro of hofambtenaren met het beheer van den binnen-Kraton belast evenals nu, en 8 (niet als nu 4) Najaka's djaba die het beheer hadden over de Negara-agoeng, den hoofdkern van het rijk waar apanages werden uitgegeven (*d.i. de tegenwoordige residentiën Soerakarta, Jogjakarta, Bagelen en Kedoe*) terwijl daarbuiten de „mantjanagara", de „buitengewesten" lagen waar de in hooger rang staande *Boepati's* bestuur voerden (Madioen, Kediri, Banjoemas, en al de Strandregentschappen); hoeven we maar ons te herinneren hoe er in Koetei 8 „pĕpangkoen loewar of bĕsar" zijn

---

[1]) Hiernevens echter komt ook Sawoeng Galing voor als ambtsnaam van een bepaalden regent. In 't Archief van Jogja vond ik (1889) o.a. een missive van den Rijksbestierder van Jogja aan dien van Solo, d.d. 9 Jan. 1817 waarin de eerste meldt hoe hij rapport ontving van een zijner mederegenten „den Maas tommogong Sawoong galing te Bagaleen" over enz.

(Tromp, loc. cit. p. 98), en in Jogja 8 oepatjara, terwijl in Solo 12 kenteekenen den Vorst volgen als hij b.v. den resident in diens huis een bezoek brengt; — dan weten we in eens hoe Valentijn in zijn werk van 1726, in dl. IV, 1e Stuk, p. 55 den spijker op den kop sloeg toen hij leukweg neerschreef „de Temanggongs (of bewaarders van 's Konings Rijks-cieraden)", en begrijpen we hoe in den Mataramsch-Kartasoeraschen tijd de 8 *Toemĕnggoeng's djaba* of „Buiten-Regenten" de „Toe's" d.i. „heeren" waren die elk een der 8 hoofd-oepatjara (in originali of in nabootsing) onder hun bewaring hadden en *bij feestelijke gelegenheden deze zelf vóór den vorst moesten uitdragen* als symboliseering van de onder hen verdeelde goddelijke macht van den opperheerscher binnen het onmiddellijk door dezen geregeerde gebied der negara-agoeng, de „groote stad", de hoofdkern van het rijk; — hetgeen nu echter aan vrouwelijke prijaji's manggoeng wordt overgelaten. Maar de voorname representatie van den vorst lag wel ook in de banjak ḍalang, dus in Brahma, wel ook in de ardawalika, den gekroonden naga-vorst, *maar meest van al in de sawoenggaling, in den haan, in Soerya, den zonnegod dus.* En zoo wordt ook de papieren haan (djagoan) duidelijk die tot de Jav. oepatjara pĕnganten hoort (Mayer). Of inderdaad oudtijds de sawoeng galing b.v. in Modjopahit en Mataram den bizonderen vorm had die aan den Galoeh'schen haan eigen was, en of de ardawalika vroeger geenszins zoo'n groote kroon droeg als nu te Jogja, kan niet bepaald worden, maar is min of meer waarschijnlijk; dat echter de Jogja'sche oepatjara zeer modern zijn, behalve misschien de ardawalika, moet iedereen treffen die maar even plaat VII bij Groneman bekijkt. Zoowel de Galoeh'sche haan als de straks genoemde Birmaansche gans of eend bezitten een krachtigen Hindoe-stijl welke aan al de Jogja'sche en ook wel de Solosche oepatjara geheel vreemd is; op de antiquiteit zoowel als op de kunstwaarde dezer Vorstenlandsche heiligste rijksmacht-belichamingen kan dus heel wat worden afgedongen. Hoe Wilsen indertijd over den Galoeh'schen haan heeft kunnen oordeelen: „Het beeld is.. ofschoon vol versierselen en krullen, van geene kunstwaarde" (Tijdschr. Bat. Gen. IV, 1855, p. 487) en Brumund dit later zonder protest overnam, is mij een raadsel; één blik op V. Kinsbergen's fotografie leert anders.

Maar nu dan naar ik meen de beteekenis van de Javaansche sawoeng galing gevonden is, en evenzeer de beteekenis van één der figuren der bovenste rij bij de zodiakbekers, loont het de moeite te vragen of er geen nadere duiding kan gegeven voor elk dier 12

teekens, waarin Dr. Leemans in zijn Beschrijving van de Indische Oudheden van het Rijks-Mus. v. O. te Leiden, 1885, p. 79 reeds herkende „de beelden van de twaalf maanden of wangsa's van het Hindoe-Javaansche Maan- of landbouwjaar", doch zonder ze een voor een daarbij uit te leggen. Van afbeeldingen der figuren aan zulke Javaansche bekers staan ons ter beschikking: de onvoldoende bij Raffles History of Java, 1817, II, p. 56, 9e plaat, later als no. 7, herdrukt in den Atlas van 1844 behoorend bij den 2en druk van 1830; de zeer goede bij Crawfurd, al vermeld, waar bovendien met tact de vogel met het jaartal boven zich in het midden der afb. staat; dan de goede afb. van een ietwat afwijkende beker als plaat 19 achteraan Verh. Bat. Gen. XXIII, 1850, door Friederich; de twee zeer fraaie afb. door Millies, reeds vermeld; en eindelijk de afb. van verschillende figuren van afwijkend type aan Tenggereesche bekers, waarmee Kohlbrugge in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIX, 1897, p. 142 de uitstekende studie van Millies heeft aangevuld; want de studie van Millies in de Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1863, p. 297—329, als voortzetting van een beschouwing door Friederich aldaar p. 237—243, mag nog altijd — ondanks het spijtig kritiekje van Dr. Leemans in Versl. en Med. Kon. Ak. afd. Lett. 1865, p. 333—339 — „maasgebend" heeten.

De groote vraag, door Millies p. 320—321 al gesteld, is wáár het begin is van den oud-Javaanschen dierenriem; wijzend op het merkwaardig feit dat het jaartal of de 8-stralige zon steeds staat boven den Boog(schutter) [1]), de Kawi-inscripties pleiten voor het begin van het jaar met den Ram, alsook dat bij de Zuidelijke Boeddhisten er tweederlei jaarbegin was n.l. òf in de lente òf in den regentijd; — zoo kwam hij reeds tot de conclusie: „stellen wij volgens de inscripties" (op Java n.l.) „het jaarbegin met de maand Tjaitra in den Ram, dan zou de Schutter, het 9e teeken, met de maand Mârgasjirsa (Nov.-Dec.) overeenkomen, die ook wel als jaarbegin bij de Boeddhisten wordt vermeld, maar waarvan ons nog geen spoor in den Indischen Archipel is voorgekomen. Wij achten toch het laatste nog het meest waarschijnlijke". Waarschijnlijk nu kan hier beslister gesproken wanneer toegestemd wordt dat de haan of raaf of (volgens

[1]) Millies loc. cit. p. 319 meldt ook hoe Müller bij den Chineeschen dierenriem boven het beeld van den Boogschutter een hoen plaatste. En maakt p. 319 en 325 opmerkzaam hoe alléén de zodiaknaam van den schutter in de Philippijnen voorkomt bij de Bisaya's als „pijl-kip"; waardoor dus zeker het bizonder belang van dit éene beeld bevestigd wordt.

Kohlbrugge) soms kraai, die boven den boog(schutter) staat het feit symboliseert dat voor Java de zon weldra op haar hoogste zal rijzen; want voor de rijstverbouwende Javanen, als gezegd, was dit daar het coïncideerde met het doorkomen der winterregens van den westmoeson hèt groote feit; ofschoon dus officieel voor de Hindoesche astrologen op Java het jaar met de lente, met de nachtevening van 21 Maart begon, begon voor de landbouwende oud-Javanen het feitelijke jaar eerst met „de 9e maand", in „November" dus, met Sagittarius, den haan, èn Soerya's triomf èn den grooten sawah-arbeid gelijkelijk aankondigend. En is dit zeker, dàn is ook de beteekenis van ieder der figuren aan de bovenste rij op zodiakbekers gevonden! Immers, gelijk boven reeds gezegd werd, het midden bij de mangsa-teekens valt juist op den overgang van de „6e mangsa" (Kanĕm) op de „7e mangsa" (Kapitoe), op 21 December, het winterkeerpunt. En als men dit dan reeds begrijpt, begint er verder licht te komen.

Wat kan het beeld boven de Maagd zijn, een vaak grooter, min of meer vorstelijke figuur, vooral in den vorm dien Kohlbrugge als fig. 15 op een der bekers vond? Dit beeld viel dus samen met 21 Augustus, het hartje van den drogen oostmoeson, de „katiga", de „3e maand" gerekend van het begin van den landbouwkalender op den 21en Juni (het zomerkeerpunt), maar tevens nu nog door de Javanen als speciale naam gebruikt voor de „mangsa panas", den „heeten, drogen tijd". Nu wordt tegenwoordig in de Vorstenlanden de padjĕg, het „hoofdgeld" der oude Hollandsche stukken, betaald èn met Garebeg Moeloed èn met Garebeg Poeasa, tweejaarlijks dus; maar weleer werd, zooals mij uit archiefstudiën in de Vorstenlanden overtuigend gebleken is, door alles wat „mantjanagara", wat „buitengewest" was, maar éénmaal per jaar, met Moeloed, padjĕg betaald, waartoe de verschillende Boepati's dier buitengewesten ten hove moesten reizen, zoowel dus om hulde te doen als om belasting af te dragen; met de tegenwoordige dooreenstrengeling van het Mohammedaansche maanjaar met het oud-Javaansche zonnejaar, verspringt dit Moeloed, dit „hoofdgeld-tijdstip ééns per jaar" voortdurend en kan zoowel in west- als in oostmoeson vallen; doch weleer, vóór de komst van den Islam, met het enkel zonnejaar, moet dit tijdstip van „ten hove opkomen" (seba) en belasting-betalen (nog heette dit misschien takĕrtoeroeng?) vast zijn geweest in een bepaald seizoen, en dat natuurlijk in een tijd waarin zoowel de padi-oogst afgeloopen en gerealiseerd was en de wegen begaanbaar waren voor hofreizen, d.i. dus in den drogen moeson, de „katiga" en dat liefst in het hartje

er van, d.i. in de „katiga par excellence", de „3e (landbouw-)maand", die half Aug. aanving. Kortom, ik voor mij zie in de vorstelijke figuur die boven de Maagd staat (meer dan eens met statig naar beide zijden uitgespreide voeten, zie afb. bij Millies en Kohlbrugge, precies als de Soenan en Sultan plegen te doen als zij op den troon zitten!), niets anders als een figuur van den vorst die ééns per jaar in 't hartje van den Javaanschen „heeten tijd", in Augustus, zoowel de hulde als de hoofdgelden-belasting van zijn verschillende boepati's (letterlijk „landsheeren") in ontvangst neemt.

En wordt dit toegestemd dan durf ik, ook zonder ieder der andere figuren aan de bovenste reeks der diverse zodiakbekers afzonderlijk te behandelen en mij eenvoudig refereerend zoowel aan de afbeeldingen als aan de opmerkingen daarover door vooral Millies, Groeneveldt en Kohlbrugge gemaakt, de volgende duiding geven dezer nog onverklaarde voorstellingen, waarbij men voor het aantal dagen in iedere mangsamaand b.v. Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 507 vergelijke:

Zie Tabel pag. 537.

De eenige figuur waaromtrent ik geen zekerheid heb is die van figuur XI; deze wordt door Kohlbrugge van „dreigende, aanvallende houding" genoemd (loc. cit. p. 140); ik voor mij zie er integendeel een pop in met ineengezakte houding, steeds met slap op de heupen steunende en naar buiten gebogen armen, gelijk óók op de anders mislukte figuur bij Raffles nog te ontwaren is [1]). Deze figuur noemen de Tenggereesche doekon's nota bene Batara Goeroe! Van hooge waarde zou het echter zijn als nog eens opgespoord werd die ééne zodiakbeker waarvan Kohlbrugge loc. cit. p. 137 vertelt, en die blijkens p. 130 of aan Loemadjangsch of aan Malangsch Tĕnggĕr moet behooren, waarbij, doordien de vogel *niet* boven den boog- (schutter) stond een *andere* aanvang van de mangsa-figuren moet aangeduid zijn [2]). Vergelijk ook afwijkenden beker te Amsterdam en Groeneveldt, nos. 804—806.

[1]) Verg. met deze duidingen de menigmaal zéér goed overeenstemmende landbouwkundige karakteriseering door de Javanen van ieder der mangsamaanden zooals die o.a. medegedeeld werden in Raffles 1817, I, p. 144—155 en Crawfurd Hist. o. t. I. Archip. 1820, I, p. 298—299; vooral voor de mangsa's 1, 5, 6, 10 en 12 treffend. Ook moet er op gelet dat door de drie zodiak-teekens op de Javaansche bekers welke den Steenbok als garnaal, den Waterman als pot, en de Visschen als visch met olifantssnuit teruggeven zeer goed het natte van den westmoeson gedurende deze periode van 21 Dec.—25 Maart wordt gesymboliseerd.

[2]) Oók Millies vermeldt loc. cit. p. 299 noot één zodiakbeker, waarop zoowel

Zodiakaal-teeken:	Oud-Jav. volgorde der maanden conform de inscripties (zie Millies)	Volg-nummer (conform Millies) in astrol. kalender	Feitelijk volg-nummer aan zodiak-beker.	Volg-nummer als mangsa in den land-bouw-kal.	Naam van de mangsa:	Tijdstip van aanvang in den Christ. kalender:	Houding en type der figuur aan zodiakbeker:	Verklaring der symboliek van figuur aan zodiakbeker:
Schutter	Mârgaçirsa	9.	I.	6.	Kanëm	± 8 Nov.	haan (kip) of raaf (kraai)	oproep tot den grooten sawah-arbeid
Steenbok	Pauça	10	II.	7.	Kapitoe	± 21 Dec.	meestal recht-voor-zich kijkend mensch	kalme veldarbeid
Waterman	Mâghamâsa	11.	III.	8.	Kawoloe	± 1 Febr.	man met patjoel	zware veldarbeid
Visschen	Phâlgoena	12.	IV.	9.	Kasanga	± 28 Febr.	meest als II	als II
Ram	Tjaitra of Madhoemâsa of Bal. Kasanga	1.	V.	10.	Kasapoe-loeh	± 25 Maart	man in dreigende, tevens bewakende, soms be-wapende (lange kris?) wajanghouding	het bewaken van den te velde staanden oogst
Stier	Waiçâkha	2.	VI.	11.	Désta	± 17 April	meest als II	als II
Tweelingen	Dyaishtha	3.	VII.	12.	Sada	± 9 Mei	huppelende wajangpop	vreugde na afloop van den oogst
Kreeft	Asâdha	4.	VIII.	1.	Kasa	± 18 Juni	man met patjoel, véél lijkend op III	zware veldarbeid voor het tweede gewas (palawidja)
Leeuw	Çrâwana	5.	IX.	2.	Karo	± 28 Juli	meest als II	als II
Maagd	Bhâdrapada	*6.*	X.	*3.*	*Katiga*	± *19 Aug.*	vaak *vorstelijke figuur*, met alsdan uitgespreide voeten	*Oud-Javaansche Garebeg-maand* (verg. echter „angawoloe" in Pararaton p. 25 en 107 en in de 10e maand, Groeneveldt p. 50)
Weegschaal	Açwina	7.	XI.	4.	Kapat	± 2 Sept.	droevige wajang-pop (?)	droefheid na belasting-betalen (?)
Schorpioen	Kârttika	8.	XII.	5.	Kalima	± 27 Sept.	meest als II	als II

En welk belang heeft nu dit betoog omtrent de zodiakbekers voor de kunst: dit, dat, aangezien de mangsa-rekening een typisch Javaansch iets is, *de zodiakbekers zeker op Java-zelf moeten vervaardigd zijn en de daarop voorkomende wajang-voorstellingen eveneens Javaansche producten zijn.* Ook heeft zich deze opvatting der Javanen weer minstens tot in het Mĕnangkabausche doen voelen blijkens de gesneden steenen met Hindoejavaansche zodiak-teekens in Baros (= Fantsoer) gevonden volgens Millies, loc. cit. p. 322, evenals nu nog op Bali.

Wat de andere Javaansche oepatjara de naga ardawalika betreft, zoo heeft Dr. Hazeu in een der laatste Bijdr. Kon. Inst. 1898, p. 175—204 een belangrijke studie geleverd over de zonderlinge nog niet opgehelderde wijze waarop deze slang-verbeelding in de Javaansche letterkunde met dien eigen naam van Arddawalika al voorkomt zoo vroeg als 1070 Çaka = 1157 A.D., tijdens de allerlaatste regeeringsjaren van vorst Djajabaja dus die vóór 1082 Çaka stierf (Veth I, p. 52). Maar blijkens die studie kunnen twee typen van slang onderscheiden worden in de oudste Kawi-letterkunde: de *overwinnende* slang Taksaka van het in 945 Çaka = 1023 A.D. in Kawi-proza neergeschreven Adiparwa-verhaal (loc. cit. p. 178 en 197), en de *verliezende* slang Ardawalika van het in 1157 A.D. in dichtmaat gestelde Bhârata-Joeddha (ib. p. 178—180). De eerste doodt den vorst op wien zij het begrepen heeft; de tweede wordt daarentegen met een boogschot afgemaakt. Hoe nu de naam Ardawalika langzamerhand de eenig gangbare is geworden, hoe daarentegen de slang Taksaka als concrete voorstelling vergeten werd, zóó zeer dat „tĕksaka" nu eenvoudig „groote slang" beteekent (ib. p. 198), maar „ardawalika" èn op Java nog een vorstelijk symbool èn op Bali de symbolisch aangebrachte slang op krissen is (ib. p. 203—204) — dit litterarisch-historisch onderzoek moet aan deskundigen worden overgelaten. Maar èn als krisversiering èn meer nog als vorstelijk symbool heeft alleen een overwinnende slang zin. Ofschoon dus, ten minste tegenwoordig, ardawalika gedoopt, moeten beide krachts-symbolen teruggaan tot de niet alleen wraakademende maar ook zijn vijand doodende slang Taksaka. Nu wordt de haan

---

de plaatsing der zodiakaal-teekens als het uiterlijk der figuren geheel anders was. Helaas geeft hij niet enkel geen, hem beloofde afteekening maar ook geen verdere verklaring. Deze beker was toen in 1863 in 't bezit van den heer G. L. Baud te 's-Gravenhage, aldaar 1891 overleden.

eerst aantoonbaar aangetroffen op de zodiak-bekers, waarvan 1243 Çaka of als we Crawfurd mogen gelooven 1220 Çaka het oudste jaartal is, dus in ronde getallen ± 1300 A.D. Dat ook in dien tijd de haan reeds naast de gans symbool van vorstelijke macht was, wordt daardoor hoogst waarschijnlijk; en aangezien in de latere volksverhalen niet alleen de verliezende slang Ardawalika de gewone figuur is, maar ook daar waar een slang volgens de Voor-Indische teksten overwinnaar blijft tegen de Pandawa's men er op Java een verliezende slang van heeft gemaakt (ib. p. 197) zoo mag men zeker concludeeren dat het begrip van een slang — zij heete dan nu Ardawalika, of vroeger anders — als symbool van vorstelijke macht zeker teruggaat tot een vrij vroege Hindoejavaansche periode; een periode die, blijkens de oudste bekende kris, die van den heer Knaud te Batavia, met inscriptie van 1264 Çaka = 1342 A.D. en haar versieringen met verscheiden gekroonde naga's (zie de beschrijving in Groeneveldt's Cat. no. 1606a, en het juiste jaartal in Brandes, Pararaton, p. 214), een heel stuk vóór 1342 A.D. moet vallen. Er is dus goede reden om den oorsprong der jong-Javaansche oepatjara haan en gekroonde naga tot minstens in den bloeitijd van Daha, en blijkens Djalatoenda!! reeds in den bloeitijd van Kahoeripan te zoeken.

En nu de Galoeh'sche haan. Dat we hier met een der vroegere waardigheidsteekenen van den ouden vorst van Galoeh te doen hebben, nu nog religieus als poesaka in de kaboejoetan te Kwali bewaard, staat m.i. boven bedenking; en zelfs mag gevraagd of de bronzen nagakop met een soort van klein kuifje of kroontje die óók bij V. Kinsbergen is afgebeeld als poesaka van Kawali vlak links naast den haan op foto no. 53, maar die noch door Wilsen wordt besproken, noch door Brumund, en waarvan V. Kinsb. in zijn lijst in Not. Bat. Gen. 1872, Bijlage B, no. 53 dan ook het haast ongeloofelijke feit meedeelt dat deze gebroken slangenkop een „tuit" zou zijn geweest die hoorde bij de bronzen „vaas" op no. 54 bij hem van Kawali afgebeeld — gevraagd mag of deze naga-kop dien V. Kinsbergen het eerst aan 't licht bracht, niet een brokstuk is van een ardawalika die die vorst van Galoeh weleer óók als oepatjara bezat. Doch de haan daar, dat zagen we, houdt er een hagedis in den bek.

Maar als merkwaardig feit bij het gezegde over de ardawalika, en de daarin kenbare slang-vereering, mag nog gewezen worden op het hierin wortelend geloof dat daardoor de rana of warana (aling-aling) deed bouwen in de meeste Javaansche huizen en op de voorstelling

van het seizoen als een in positie wisselende slang zooals die door Raffles, Hist. o. J. 1817, I, p. 478—479 verhaald wordt, waarbij de naga steeds den kop houdt naar den kant vanwaar de wind komt en haar staart naar de richting waar hij heen waait, terwijl in het begin van den natten moeson daaraan de raad wordt toegevoegd „In going to war in these seasons, be careful not to face the head of the *nâga*". Maar ook moet herdacht een merkwaardige versiering aangebracht aan de beide steenen leuningen van de staatsie-trap die op doet gaan naar de heiligste begraafplaatsen te Giri bij Gresik; waar men hier te doen heeft met het oudste en krachtigste centrum van Mohammedaansche propaganda op Java, kan dit voorkomen op die plek overtuigend bewijzen hoe het Javaansche bloed kroop waar het niet gaan kon. Tot mijn spijt heb ik indertijd vergeten op te merken of deze reuzenslang al dan niet een kroon draagt. Dat de ardawalika's echter op Bali in den tegenwoordigen tijd waar ze als symbolen der wereldslang (nagabanda) dienst doen, hooge kronen dragen in den geest van de Jogjasche oepatjara van dien naam blijkt uit de afb. in Eigen Haard, 1897, p. 347.

Over de naga's bij hoffeesten in Koetei, zie Tromp in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 93. Verg. de naga kasatian in de kabĕsaran van den Toewan Gadang van Batipoe, Sumatra, alsmede de zilveren doozen van den voormaligen rijksschat te Bandjarmasin, de Ardawalika en de Mĕrak, alsmede de prauw-versiering Kapala Naga (V. d. Chijs, Cat. d. Ethn. Verz. 4en druk, 1885, nos. 2559 en 2576) alsook de Garoeda-vlag met slangen, vroeger onder de rijksornamenten van Boni. Ook de prauwversiering kapala naga van Langkat, zie V. d. Chijs, Cat. no. 760 (evenals de Noormannen met drakenkoppen hun schepen, de Chineezen hun jonken versieren), [waarnaast de Javanen in 1293 A.D. boeta-koppen op hun prauwen hadden, Groeneveldt, Notes p. 23 „with devilheads on the stem"].

Een ander zonderling feit komt nu de aandacht vragen. Niet alleen overal op Java, doch evenzeer in al de Buitenbezittingen doet zich het geval voor *dat de Mohammedaansche bedehuizen, de mĕsigits reeds van verre te herkennen zijn aan hun eigenaardig dak*, bestaande uit drie dakstukken die in afnemende grootten boven elkaar zijn geplaatst. Dit is het meest gewone type; of men b.v. de afbeelding ziet van de mĕsigit te Indrapoeri op Atjeh (plaat I van de „Platen behoorende bij De Atjèhers" van Dr. C. Snouck Hurgronje, Batavia-Leiden 1895); of van de „staatsie-mĕsigit" (deah) waar de in 1782 gestorven Atjehsche heilige Teungkoe Andjong begraven ligt (plaat

III); of van een mĕsigit in de kloof van Arau uit de Padangsche Bovenlanden (in Fotografie-Album J. A. Meessen, d.d. Utrecht Febr. 1871, geschonken aan de Kon. Bibl. in den Haag, waarover zie Dr. Wijnmalen in Tijdschr. v. N.-I. 1874, I, p. 137—149), of van de hoofdmĕsigit te Palembang (fotogr. album Antonie Erdmann-Lillie, sinds 1890 in bruikleen bij het Kol. Mus.); of van Tjandjoer, Manondjaja, Soemedang, Garoet (alle in fotogr. alb. der Preanger Regentschappen van Antoinette Erdmann, sinds 1890 in het Kol. Mus.); of van Magelang (fot. alb. J. A. Meessen); of van Pati (fot. alb. Antonie Erdmann; ook deze fotogr. in het Kon. Inst.); of van Bandjarmasin (fot. alb. J. A. Meessen); of van Kau islam op noordoostelijk Halmahera (afb. bij Kükenthal Im Malayischen Archipel, Frankfurt a/M., 1896, plaat 15); of van Banda Eli op groot-Kei (plaat XXXII in C. M. Pleyte Wzn. Ethnogr. Atlas v. d. Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, Leiden 1893); — overal vindt men weer de geijkte driedakige bedekking, waarvan de stukken net als drie in grootte afnemende pajoeng's boven elkander staan. Men ziet hoe deze lijst aardig volledig van West naar Oost loopt over den heelen Archipel. De variaties daarop zijn het tweedakige, het vijfdakige, en als uitzondering in de Molukken het ééndakige dak. Tweedakig b.v. is de mĕsigit ter kota Bengkoelen (fot. alb. Meessen); tweedakig die te Hila op Hitoe (Ambon) (afb. op p. 19 bij Martin Reisen in den Molukken, Leiden 1894). Vijfdakig schijnt een geliefde oud-Bantensche variatie te zijn; ten minste de mĕsigit van het in 1883 geteisterde Anjer was vijfdakig (fot. alb. Antonie Erdmann-Lillie), waar de twee laatste daken net kleine pajoeng's zijn; en ook is de moskee van oud-Banten, zooals die waarschijnlijk reeds bestond toen de eerste Hollanders in 1596 hier kwamen, vijfdakig (afbeelding bij C. M. W. van de Velde „Gezigten uit Nêerlands Indië", Amsterdam, zonder jaartal, maar van 1844—1845, plaat XIII), en waarvan Valentijn al in zijn IVe Deel, 1e stuk, 1726, p. 215 vertelt „. . . den Moorschen tempel (te Bantam), een vierkant groot en aanzienlijk gebouw van hout, voorzien van vijf verdiepingen, afdaken, die hoe langer hoe kleiner (volgens de wijze van alle de tempels der Mooren) in 't oploopen zich vertoonen, . . . Men mag er niet ingaan; dog in Amboina heb ik zooveel Moorsche Tempels (die van deze niet, dan in groote, verschillen) gezien, en zoo klaar beschreven, dat het niet nodig is daar van iets meer te zeggen". Eéndakig, doch van eigenaardigen dakvorm tevens, zag ik alleen afgebeeld de mĕsigit van Dodinga op Halmahera (plaat 14 in Kükenthal, op. cit.), maar als men dan op

plaat 15 daar ziet hoe het gemeentehuis (saboea) van Doedoebesi op N.O. Halmahera net datzelfde eigenaardige eendakige dak draagt, begrijpt men dan óók te Dodinga de mĕsigit door haar uiterlijken vorm dadelijk in het oog loopt; evenzoo moeten de mĕsigit's in Loehoe op Celebes zich kenmerken als „vierkante gebouwen met een spits toeloopend dak", dus evenzeer ééndakig maar van afwijkend type (Van Braam Morris in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 523). Wat toch is het natuurlijke kenmerk dat bedehuizen over de heele wereld dragen? Zij moeten zich *onderscheiden* van de woningen der menschen; zij moeten in 't oog vallen als godshuis; zij moeten óók uiterlijk *spreken*, zoodat ieder ze reeds in de verte herkent. Daaraan voldoet in Roomsche en Protestantsche landen de torenbouw; dat doet in Grieksch-Katholieke landen de koepel; dat zeggen in de Mohammedaansche kunst de minarets; en voor Insulinde is de eigenaardige driedakige dakvorm het in 't oog springend kenmerk van elke of bijna elke mĕsigit[1]). Van waar nu dit motief? Reeds uit het feit dat de echt-Mohammedaansche kunst een eigen en ander bouwwerk hiertoe bezit, blijkt dat van Mohammedaanschen oorsprong geen sprake is. Integendeel, bij de drie daken die net als pajoeng's van kleiner wordende afmeting boven elkaar staan, moet onmiddellijk teruggedacht aan de Boeddhistische, en later Hindoeïstische gewoonte om op *deze* wijze stoepa's en andere heiligdommen te kenmerken. Altijd daarbij oneven getallen, 3, 5, 7, 9, 11, hoogstens 13 of 15 pajoeng's boven elkaar, hetzij heusche pajoeng's, hetzij in steen nagebeeld.

Op Bali leeft deze gewoonte der veevuldige daken nog voort; de „meroe", de heiligste vorm van godshuisje is er een „houten gebouwtje met een van drie tot elf varieerend maar steeds oneven aantal van „doek" (de vezel van den arenpalm) vervaardigde daken voorzien, die al kleiner zijn naar mate zij hooger zijn aangebracht" (Liefrinck, Bijdrage etc. Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, 1890, p. 255—256); de wadah, het verbrandingstoestel voor Soedra's, en de bade, het aan de drie hoogere kasten voorbehouden stellage, tellen respectief 5, dan wel 3, 5, 7, 9 of 11 daken (Van Eck, Schetsen etc. Tijdschr. v. N.-I. 1879, I, p. 112—113, en verg. Jacobs p. 225—226); dan de sanggah kĕmoelan, het kapelletje aan „de heilige herkomst" gewijd, en hoog bij hen in aanzien, draagt, zooals in rubriek III

[1]) De Jav. langgar heeft natuurlijk steeds één dak, en onderscheidt zich uiterlijk weinig of niet. Het is het analoge verschil als bij ons „kapel" en „kerk".

reeds gezegd werd, steeds drie daken en sluit zich dus onmiddellijk bij den mĕsigit-dakvorm aan. En zijn er nu ouder, historische getuigenissen voor den Hindoejavaanschen oorsprong te vinden? In „Begin ende Voortgang", 1e deel, 1645, 2e stuk „Eerste Schipvaert der Hollanders naer Oost-Indien" wordt uit de scheepsjournalen van 1596 op p. 66 o.a. dit meegedeeld omtrent toren-versterkingen die in oud-Banten van plek tot plek waren aangebracht op de toenmaal zware baksteenen omwalling der stad: „Sy en hebben gheene toornen / dan alle scheuts weeghs een maniere van stellagien / zynde drie stagien hoogh / van groote masten ende houters ghemaeckt / daer sy met ladders op klimmen /", een getuigenis die wel voor de daken niets zegt, maar waarvan het getal 3 moet gememoreerd worden. Doch voor de daken zelve bezitten we een onloochenbaar getuigenis op enkele basreliefs van de Hindoeïstische Tj. Panataran; immers behalve bij Van Kinsb. groote port. no. 260 waar een der vier open offerhuisjes nog een tweede klein dakje draagt, hebben we de beslissende afbeelding op no. 298 waar een typisch klein tjandi'tje drie daken — met idjoek gedekt — boven elkaar heeft, en die andere op no. 299 waar een kleine open (waarschijnlijk vorstelijke) bale, waar een prinses schijnt onder te zitten, evenzeer door drie zulke in afmeting afnemende daakjes — maar nu met sirappen gedekt — bekroond wordt; hier hebben we dus de typische sanggah kĕmoelan van 't huidig Bali en den dak-oorsprong der Indonesische mĕsigit's.

Trouwens we hoeven ook maar weer aan het steenen dak in vijf verdiepingen van de Tjandi Bima op den Diëng te denken (V. Kinsb. groote port. no. 98 en verg. Veth I, p. 113), en dat curieuse steenen tjandi-modelletje te bekijken wat bij Panataran voorkomt en 5 daken draagt door een soort kubus — een gesloten lotus-knop? — gekroond (Van Kinsb. groote port. no. 243), of men begrijpt hoe, waar èn de boven elkaar geplaatste pajoeng's èn de in den zin van onze trapgevels zich naar boven verjongende Hindoejavaansche tjandi-daken het motief aangaven, de constructie in hout of idjoek of sirappen van boven elkaar geplaatste daken voor eenvoudiger heiligdommen voor de hand lag. Zóó moet, toen langzamerhand de steenen dakconstructie nagelaten werd, de houtconstructie in pajoengvorm de eenig geijkte gebleven zijn. En als we dan ook buiten Insulinde gaan en naar Hindoesche landen zien waar de natuur houtconstructies gemakkelijk maakt, dan vinden we de veeldakige, maar vooral driedakige dak-vorm *precies zoo* heden ten dage in Nepal terug (zie afb. op p. 626 en 643 in Le Bon, Les civilisations de

l'Inde), en precies zoo in Birma (zie afb. op p. 629 van Fergusson, History etc. 1876, en tekst aldaar), waarmee in volkomen overeenstemming is wat prof. Kern in zijn Gesch. v. h. Buddhisme II, p. 47 over Birma vertelt, dat n.l. de „kiaong", d.i. de woning van den dorpsgeestelijke zich daar kenmerkt „door zijn drievoudig dak". Hier hebben we dus het Mahajanistische tevens Çiwaïtische Nepal, en het Hinajanistische maar ook Nepal toch gelijkende Birma. En er hoeft dus geen oogenblik getwijfeld of de Indonesische driedakige dakvorm der mĕsigit's is Hindoesch van oorsprong, Hindoejavaansch van ontwikkeling, Maleisch-Mohammedaansch daarna krachtens invloed èn uit Voor-Indië èn van Java weleer, Indonesisch-Mohammedaansch daarop door het samenkomen der propaganda van Maleiers met den invloed op den heelen Archipel van Hindoejavanen.

En datzelfde motief, nu in zuiveren pajoengvorm, bestaat óók nog in de welbekende „soengsoen tĕloe" van de kroonprinsen te Solo en Jogja, de „drievoudige gouden pajoeng", welke volgens de hedendaagsche overlevering van de Vorstenlanden (zie Cat. Kolon. Tent. Amsterdam, 1883, p. 345, 2e kol.) „vroeger in gebruik (was) bij de vorsten van Modjopahit". Noch in de voor de Vorstenlanden niet erg volledige pajoengkaart der firma G. Kolff en Co. te Batavia in 1871 uitgegeven, noch op plaat XXI der hoogste Solo'sche pajoeng's in L. Th. Mayer „Een blik in het Jav. volksleven" 1897, dl. II, is deze pajoeng van een Vorstenlandschen kroonprins afgebeeld.

Zelf bezit ik echter teekeningen van 1888 uit Solo, en een model van de Jogja'sche pajoeng is sinds kort in de Ind. Inst. te Delft. Het begrip van „soesoen" of „soengsoen", volgens Roorda-Vreede, Jav. Wdb. 3en druk, 1886, p. 509, „de eene laag boven de andere" of „in verdiepingen" is dus tegenwoordig nog werkelijk bij de staatsiepajoeng van een Vorstenlandschen kroonprins; maar het woord alleen duidt reeds aan dat de eigen vorstelijke pajoeng, die ook heden ten dage van Soenan en Sultan nog „soengsoen" heet, vroeger eveneens — in navolging van den Boeddha die te Adjanta en Boroboedoer onder meerdakige pajoeng's zit — meer-dakig moet zijn geweest. Gelukkig kan dit bevestigd worden door een paar merkwaardige historische berichten, die duidelijk aantoonen hoe het driedakig motief nog in de 17e en 18e eeuw op Java uitsluitend voorbehouden was aan vorstelijke of andere grootmachtige personen. Van den scheepschirurgijn Nicolaas de Graaf, die van 1639—1687 op verschillende tijdstippen met schepen in onze Oost langer of korter

vertoefde, werden in 1719 te Amsterdam Reisverhalen uitgegeven in het Fransch, onder den titel „Voyages de Nicolas de Graaf aux Indes Orientales et en d'autres lieux de l'Asie"; in een dezer, teruggaand tot zijn verblijf op Java en de Molukken in 1685, wordt van Djapara verteld: „*Japara* est une Ville ancienne... Le *Palais du Roi* est à peu près comme celui de *Bantam* ayant trois domes l'un plus élevé que l'autre. Il est de bois & couvert de Roseaux sans aucun ornement. Il y a tout auprès un *Passeban*, ou Place Roialle, etc." (p. 221). Derhalve: in 1685 had de kraton van den van oudsher machtigen Hoofdregent van Djapara, die toenmaals nog met „radja" wel schijnt betiteld te zijn geworden, hetzelfde *driedakige dak* als de dalĕm van den Sultan van Banten, waarvan overigens door de Graaf bij zijn beschrijving van die stad welke hij evenzeer in 1685 bezocht, die eigenaardigheid niet daar ter plaatse vermeld wordt. Evenmin beschrijft Cornelis de Bruin in zijn Reizen over Moskovië, Amst. 1714, den Banten'schen dalem die hij in 1706 bezocht, meer dan oppervlakkig. Doch Stavorinus in zijn „Reize naar Batavia, Bantam, Bengalen enz.", Leiden 1793 vertelt van de „*Dal'm*" of „het Paleis" van den Sultan van Banten zooals hij dat in 1769 bezocht, gelegen als het was binnen de in 1680 en 1681 gebouwde forteres De Diamant, hetgeen hetzelfde is als wat De Graaf in 1685 zag: „Uit het midden rijst een vierkant gebouw op, dat met twee overhangende daken boven elkanderen pronkt, hetwelk, wegens zijne hoogte, wel drie mijlen in zee kan gezien worden: hetzelve is voor het grootste gedeelte van gebakken steen opgehaald, en met pannen gedekt;" (I, p. 55). Hier hebben we dus in 1685 èn in Banten èn in Djapara *het vorstelijke driedakige dak* wat ook reeds te Panataran schijnt voor te komen; zonderling blijft dat deze eigenaardigheid noch in de kraton van Solo noch in die van Jogja voor de Prabajasa bewaard is gebleven. Van de Kasĕpoehan te Cheribon durf ik niets zeggen; ik heb hier indertijd niet op gelet. Verg. later 3-voudige diadeem bij vorsten van Koetei.

Dat het getal van 3 bij de daken de voorkeur had kan deels geweest zijn om praktische redenen, maar zeker ook wel om de bizondere vereering waarmee het Hindoeïsme dit getal beschouwde, terwijl daarentegen 5 meer het heilige getal der Boeddhisten was. Dat men in Banten echter meer op 5 gesteld was, vermoed ik een gevolg te zijn van de aanknooping die men daarin vond aan „de vijf zuilen van den Islam", evenals in de Moorsche en Spaansch-Mohammedaansche bouwkunst wel de geopende hand werd aangebracht die

tegelijk onheil-werend en door de 5 uitgespreide vingers Islamietisch-heilig was.

Wat den *terrassenbouw* aangaat, zoo is dit oorspronkelijk Voor-Aziatische motief dat later door de Hindoes werd overgenomen en zoo naar Java gebracht, alleraardigst bewaard gebleven tot in de begraafplaatsen van de aanzienlijkste Mohammedaansche propagandisten welke Java gekend heeft.

In West-Java is het de „astana", de „grafstede" van den grooten Apostel van Cheribon en Banten, Soenan Goenoeng Djati, op een paar paal benoorden Cheribon; reeds Valentijn heeft deze in zijn werk van 1726, IVe deel, 1e Stuk, p. 15—16 vrij uitvoerig beschreven met haar 5 terrassen, en er een soort plattegrond of afbeelding bijgevoegd die, voor zoover ik weet, tot heden de eenige aanwezige is. Voor Midden-Java is het de rustplaats van den grootsten vorst dien de jong-Javanen gekend hebben, Sultan Agĕng, hun eersten en tevens laatsten Sultan, te Imagiri; rustplaats door hem zelven uitgekozen en voor zich en zijn navolgers tot koninklijke doodensteê bestemd, nadat het plan om op den berg bij het ietwat noordoostelijk gelegen Girilaja begraven te worden na den dood van zijn oom Panĕmbahan Djoeminah, was opgegeven, en de berg Goenoeng Mĕrak bij Imagiri daartoe gekozen werd; de beste beschrijving werd gegeven door Brumund in zijn Indiana, I, 1853, p. 223—241, die echter niet genoeg doet uitkomen dat óók hier de grafheuvel 5 terassen telt, doch wat ik uit eigen aanteekeningen, ter plaatse gemaakt, beslist kan verzekeren. Alles saamgenomen meen ik èn in de Banten'sche vijfdakige mĕsigit's èn in den vijfvoudigen grafheuvel te Cheribon (verg. Veth, I, p. 245—246), èn in de rustplaats der Mataramsche en later Solo'sche en Jogja'sche vorsten te Imagiri met haar vijf terrassen de neiging te herkennen der toenmalige Javanen om door de symboliek van een voor Mohammedanen heilig getal een Islamitieschen glimp te geven aan wat zij ten deele bewust den vroegeren Hindoe-javanen nadeden. Net als Mataram in 1633, onder dienzelfden Sultan Agĕng, met Mohammedaansche maanjaren ging voorttellen op de al eeuwenlang in Java gangbare Hindoesche maan-zonnejaren, net doende alsof dat doodnatuurlijk was, zoo heeft Sultan Agĕng voor zich en zijn gekroonde navolgers een eeuwenlang op Java bestaand terrassen-motief pasklaar gemaakt voor de veranderde godsdienst-overtuiging. Dat Mataram hierbij Cheribon navolgde, om niet te zeggen naäapte, is zeker; immers de groote invloed die het heilige Cheribon in Mataram uitoefende is bekend, vijand als deze West-

Javaansche walifamilie was van het Oost-Javaansche wali-dom te Giri bij Gresik, wat door Mataram nooit vertrouwd en dan ook klein gekregen werd; de Panĕmbahan van Cheribon was het die in 1645 na Sultan Agĕng's dood aan diens opvolger uit kracht van zijn Mohammedaansche heiligheid als tweede opvolger van Soenan Goenoeng Djati, den Sultanstitel verleende, een titel waarin deze nieuwe Soenan maar weinig smaak heeft gevonden en hem — misschien wel als kontrast tot Banten — dan ook liet varen; en aan dien eigen Panĕmbahan van Cheribon werd bij zijn dood in ± 1663 een grafplaats aangewezen op datzelfde Girilaja waar Panĕmbahan Djoeminah het hoogste graf heeft en waar vroeger Sultan Agĕng zich zelf had willen laten begraven; waaraan deze Cheribon'ner dan ook zijn naam dankt van Panĕmbahan Girilaja [1]) (zie Veth, Java 2en druk, II, 1898, p. 26 en De Jonge XI, p. 182). Historisch gaat dus het terrassenmotief toegepast door Mohammedaansche Javanen van hoog aanzien minstens terug tot den dood van Soenan Goenoeng Djati; de juiste datum hiervan is nog niet bekend; doch zeker kan deze gebeurtenis eerst in de jaren 1506—1523 voorgevallen zijn [2]) waar de eigen Babad Tjĕrbon (waarvan Dr. Brandes mij welwillend een overzicht ter beschikking stelde) haar in 1428 A.J. = 1506 A.D. plaatst. Maar nu is het een merkwaardig feit dat óók Soenan Giri, de groote mede-apostel van Oost-Java en de grondvester van de later door Mataram gekortwiekte geestelijke dynastie in Oost-Java, wel niet op een terrassen-heuvel doch wèl op een heuvel begraven ligt, het eigen Giri bij Gresik (Sanskr. giri = berg), waarheen men van de eene zijde langs de reeds genoemde hooge steenen trap met

[1]) Een nog niet ontcijferd opschrift in dooreengeslingerde Arabische karakters op den grafsteen van dezen Cheribon'schen Panĕmbahan te Girilaja is in potlood-fascimile in mijn bezit. Tot nog toe begreep men niet waarvan dat „Girilaja" kwam. Het bovenstaande is de oplossing. En wil men nog een authentiek bewijs uit Sultan Agĕng's eigen tijd — toen hij nog slechts Soenan zich noemde, vóór 1633 dus — voor de bijzondere vereering die Soenan Goenoeng Djati in Mataram vond, dan denke men aan dien piagem waarschijnlijk van Augustus 1631, waarin de „kangdjĕng Soesoenan Mataram", aan een zekeren Ki Moekarab in Limbangan (Preanger) voorrechten verleenend, tot getuigen roept Allah, diens Profeet, de negen (*niet* met name genoemde!) wali's, en den Soesoenan Goenoeng djati". Zie Veth I, 323 en de daar in de noot genoemde plaatsen bij Holle en Hageman.

[2]) Op de kaart van Diego Ribero (Diogo Ribeiro als geboren Port.) in facsimile gegeven door Tiele in Feestnummer Bijdr. Kon. Inst. 1883, p. 8 komt „Churban" op Java als plaatsnaam voor, een inlichting die hij dankte aan de Spanjaarden die er als krijgsgevangenen op een Port. schip in 1523 waren langsgezeild (Veth I, p. 275).

naga's aan de leuningen opklimt, en van den anderen kant langs een geleidelijk pad over een vrij steile glooiing. Wanneer is hier de eerste Soenan Giri, Raden Pakoe, begraven? Volgens de babads (zie Veth I, p. 236) „vijf jaren na den val van Madjapahit"; maar als nu deze belangrijke historische gebeurtenis eens niet in het sacramenteele jaar 1400 Çaka = 1478 A.D., doch eerst een 40 jaar later, in ± 1518 A.D., heeft plaats gevonden, dan komen we hier op ± 1523, een zelfden tijd als waarin Soenan Goenoeng Djati gestorven kan zijn. Deze beide priestervorsten van Oost- en West-Java die blijkbaar de illusie hebben gekoesterd heerschers over de twee helften van Java te worden, maar waarbij Mataram ten slotte „de derde" was die met het heele been wegliep, — deze beide heilige mannen werden dus in het eerste kwartaal (waarschijnlijk) der 16e eeuw op heuvels begraven, terwijl daarentegen de eerste of zoo goed als eerste wali van Java, Maulana Malik Ibrahim, blijkens zijn heden nog aanwezige graftombe in de begraafplaats Gapoera Wetan te Gresik, in 1419, dus een eeuw vroeger, begraven werd op den vlakken grond in een typisch-Arabisch graf met een typisch-Arabischen grafsteen! Men zie de afbeelding bij Van Hoëvell, Reis over Java etc. I, 1849, p. 154 en verg. Veth I, p. 229—230. Hoe is dus het Mohammedanisme op Java al binnen het verloop van een eeuw óók blijkens de grafmotieven verjavaniseerd! Want het terrassen-motief en het heuvelmotief lag juist in de laatste periode van Modjopahit voor de hand, was op Java tuschen 1400 en 1500 met voorliefde gekweekt; Soekoeh en Tjĕta op de helling van den Lawoe zijn zoogenaamde „open bidplaatsen" volgens Veth I, p. 174—175, en moeten volgens de jaartallen tusschen 1338 en 1378 Çaka, dus 1416 en 1456 A.D. (Brandes, Pararaton, p. 216—218) aangelegd zijn; Pĕnampihan op de helling van den Wilis moet ongeveer uit de jaren van 1383 Çaka = 1461 A.D. zijn, blijkens twee inscripties van Soekoeh-schrifttype vandaar afkomstig en waarvan één dat jaartal draagt (beschreven steen te Batavia no. 8, en zie Brandes in Not. Bat. Gen. 1888, Bijlage II, p. X—XII, verg. Veth I, p. 177—178); de vijf Walikoekoen-tempels in 't zuiden van Kediri, hoewel waarschijnlijk van wat ouder periode blijkens het materiaal, liggen deels tegen deels boven op een topje en bezitten putten, (verg. Verbeek, Lijst no. 535 en Veth I, p. 179), zijn dus zoo goed als zeker graftempels geweest; de zeer zeker jonge ruïnen van Indrakila op de helling van den Ardjoena in Pasoeroean is een combinatie van terrassen met bovenop een tempel (zie Veth I, 203 en Verbeek, Lijst no. 622). Men voelt

dus den gedachtengang van den grooten Oost-Javaanschen en den grooten West-Javaanschen wali in 't begin van 1500: nu waren zij vorsten, geestelijke vorsten over Java geworden; nu zouden óók zij zich als zoodanig dus laten begraven; en vandaar de heuveltoppen die hun tot rustplaats moesten dienen, evenals nog een eeuw later naar Cheribonsch voorbeeld aan den eersten Sultan van geheel Java, die Cheribon en Giri aan zijn voeten zag. Merkwaardig is dat, voorzoover tegenwoordig bekend is, dit heuvel- en terrassen-motief niet buiten Java voor Mohammedaansche grootheden toegepast is; een bewijs te meer hoeveel meer Hindoesch Java steeds was in vergelijk met de Buitenbezittingen. En in het licht van deze feiten mag nog gevraagd of Soekoeh, Tjĕta, en Pĕnampihan, wel „open bidplaatsen" zijn, en niet veeleer vorstelijke begraafplaatsen? Of niet evenzeer vele van de „open bidplaatsen" waarin met name de Soendaneezen smaak schijnen gevonden te hebben (zie Veth I, 219) zullen blijken óók begraafplekken te zijn geweest, mag al evenzeer gevraagd worden; voor een der door Veth genoemde, de Poentjak Kramat, is dat al door den naam-alleen zeker.

Nog veel meer in 't oog springend door zijn Hindoejavaanschen stijl is de welbekende minaret bij het graf van een ander grootgeloovige uit de eerste periode van den Islam op Java, van Pangeran Koedoes n.l. in de Kota lama te Koedoes (zie Veth I, p. 246—247), met „een bouwstijl welken gij ongetwijfeld in geheel de mohamedaansche wereld in geen tweede minaret terug vindt, namelijk die der Hindoe-tjandi's van Java!", zooals Brumund in zijn beschrijving van dit hybridisch bouwwerk uit den tijd der eerste Javaansch-Mohammedaansche geestdrift in zijn Bijdragen etc. p. 170 zegt, maar dat, als ik op mijn herinnering vertrouwen mag, door zijn bestemming als toren een ietwat naar boven meer toeloopenden vorm kreeg, in den trant der Egyptische pylonen; het zou dus niet onmogelijk zijn dat hier een Egyptisch motief tevens toegepast was, hetgeen door den belangrijken invloed dien steeds Cairo met zijn in 988 A.D. (378 Hedjra) daar door de Fatimieden gestichte Sjafi'ietische akademie Al-Azhar [1]) op Insulinde en Java heeft uitgeoefend, geenszins onbegrijpelijk zou zijn. Als nu Pangeran Koedoes, naar de

[1]) De meening dat de beroemde akademie van Cairo eerst door den Ejoebbied Saladijn, dus in het eind der 12e eeuw gesticht zou zijn (Mr. L. W. C. van den Berg, Principes du droit Musulman, Alger 1896, p. 15) is minder juist. Ze werd kort na den bouw van de moskee Al-Azhar in 969 A.D., door den khalief Aziz-Billah in 988 daaraan toegevoegd (Prisse d'Avennes, „L'art Arabe d'après les monuments du Kaire", Parijs 1877).

aannemelijke redeneering van prof. Veth (I. p. 240 en noot, juncto p. 241—243) de zoon is van den wali Soenan Koedoes, en bovendien volgens de babads de veldheer die den val van Modjopahit besliste en de vervolging der verslagen Hindoe-Javanen voortzette, dan kan ook dit bouwwerk, in verband met den tijd van Modjopahit's val in ± 1518 evenmin ouder zijn dan de reeds genoemde begraafplaatsen van Soenan Goenoeng Djati en Soenan Giri. En op het graf van nòg een anderen heilige van Java, op dat van Soenan Bonang te Toeban, een der 8 of 9 wali's (verg. Veth, I, p. 240 noot), staan zoowaar als goede oude bekenden twee lingga's, en de reeds hiervóór genoemde pendopo-stijl die uit een joni oprijst (Brumund, Bijdragen, p. 179)!

Hier zijn we dus weer en pays de connaissance... van Çiwa! Want deze is het toch maar geweest die het sterkst de verbeelding heeft opgewekt van alle inlanders niet enkel op Java, maar door geheel Indonesië. En daarvan is weer een merkwaardig bewijs te vinden in de grafversieringen die over den ganschen Archipel bij de geïslamiseerden in gebruik zijn. Wat toch is het vaststaand kenmerk waarnaar men bij de grafversiering streeft? Het aangeven van het geslacht van dengene of degene die daar begraven ligt. Op eenigszins verschillende wijze wordt dit doel bereikt, maar de geijkte symboliek sluit zich op Java onmiddellijk bij de lingga- en joni-voorstelling aan, en in andere deelen van onze Oost verschijnen symbolische teekens die op verder afstand daarmee verband houden. Vergeten mag daarbij niet dat ithyphallische voorstellingen reeds geheel in den geest der heidensche Indonesiërs lagen, gelijk Nias en Soemba en Nieuw-Guinea het duidelijkst getuigen, zoodat men hier te doen heeft met een natuurlijke neiging die door het Hindoesch Çiwaïsme zich verder versterkt zag. Op Java dan stelt men aan weerszijden van het liggende langwerpige houten of steenen middelstuk dat de eigenlijke grafbedekking vormt, rechtopstaande grafsteenen op van ietwat gewijzigden trapezoïde-vorm, waarbij op het bovenvlak een verhevenheid in het midden een man, en daarentegen een glad verloop dan wel een neergaande gleuf daar in het midden een vrouw aanduidt. Hier hebben we dus op eenvoudige wijze den lingga zwak aangegeven, en de joni duidelijk uitgebeiteld indien het bovenprofiel niet effen is; men zie b.v. de afbeeldingen van zoodanige „tĕngĕr" of „mahedjan" („maesan", „medjan") d.i. letterlijk „kenteeken" en „nabootsing", zooals zulke grafsteenen in 't Javaansch heeten in L. Th. Mayer „Een blik in het Javaansche volksleven",

Leiden 1897, II, p. 553 en zal toestemmen dat hier en wat hier met bewustheid wordt gekenteekend en nagebootst. Op Atjeh daarentegen — om ineens het best geïslamiseerde deel van onzen Archipel te nemen, waar men dus zulke Indonesische eigenaardigheden minder verwachten zou — is het bij het aangeven van het verschil tusschen mannelijke en vrouwelijke grafsteenen vooral de lingga die véél duidelijker dan op Java wordt teruggegeven, terwijl een vrouwelijke grafsteen zich alleen door het niet bezitten van dien vorm onderscheidt, ja zelfs op Java voor een mannelijken grafsteen zou kunnen doorgaan; men zie de afbeelding op plaat VII in Snouck Hurgronje's „Platen behoorende bij de Atjèhers", Batavia-Leiden, 1895, waar men links onderaan negen mannelijke en twee vrouwelijke (de tweede achteraan hoogst onduidelijk) ziet afgebeeld, en leze den tekst in „De Atjèhers", I, 1893, p. 477: „Men gaf een verschillenden vorm aan de grafsteenen, naarmate zij voor mannen of vrouwen bestemd waren (*nithan agam* en *inòng*). Die voor mannen waren bijv. vier-, zes- of achthoekige prisma's; soms ook verjongden zij zich naar beneden en was dus het grondvlak kleiner dan het bovenvlak, terwijl de zijvlakken omgekeerde trapezia vertoonden. Voetstukken en kronen van verschillenden vorm ontnamen het logge aan het voorkomen der steenen, en de geheele oppervlakte was met sierlijke patronen van lofwerk behouwen; soms ook werden op een gedeelte daarvan eenige malen de woorden der geloofsbelijdenis aangebracht. Voor vrouwen maakte men de zijvlakken der grafsteenen smal, de voor- en achtervlakken breed; zooals de Atjèhers het uidrukken, de steenen zijn „plat" of „dun". Aan beide zijden, op de grens van kroon en romp, zijn wijd uitstaande krulversieringen aangebracht, die als het ware de ooren der vaas zouden kunnen heeten en waaraan de Atjèhers den naam van oorsieraden (*thoebang*) geven". Doch terwijl bij deze phallische teekens tevens gedacht kan aan een Indonesischen ondergrond, zoo komen bij andere Mohammedaansche grafversieringen die binnen den Archipel in zwang zijn motieven voor die aan niemand anders als de Hindoe's ontleend zijn. Het kenmerk van een aanzienlijk Javaansch graf is dat het middenstuk niet uit één langwerpigen lijk-steen (casu quo lijk-hout) bestaat, doch dat verschillende diergelijke in afnemende grootte boven elkander gestapeld worden; we hebben hier dus het reeds behandelde, door de Hindoes meegebrachte, terrassen-motief. Ook in de merkwaardige poëtische symboliek waarmee de Javanen hun grafsteden beplanten hetzij met nagasari of andjoewang, hetzij en nog meer

algemeen met den sambodja-boom die bloeit met naakte takken, die op zijn schoonst dus leeft in schijnbaar levenloozen staat — noch in deze symboliek, noch in deze boomen is iets Mohammedaansch te ontdekken; maar wat dan wel? Van de andjoewang merkt Veth in zijn Java, 1en druk, I, 1875 p. 645 op dat ze uit China komt; de andong, het keukengewas dat tegenwoordig in Holland wel gekweekt wordt onder den naam „Japansche andong", is op Java een andere naam voor „andjoewang", al verschillen beide planten; hier hebben we dus zeker planten die uit China, wellicht oorspronkelijk van Japan, naar Java moeten meegebracht zijn. De kambodja- of sambodja-boom zou (zie Veth loc. cit. en de Encycl. v. N.-I., I, 1896, in voce „Boenga Kembodja") uit tropisch Amerika in ons Indië gekomen zijn; maar dit is onaannemelijk; zouden dus de Javanen dezen boom eerst sinds ± 1525 kùnnen kennen?! Net zoo min als de anona-soorten (zie Encycl. v. N.-I. I, in voce) door de Portugeezen of Spanjaarden het eerst zijn ingevoerd in Indië, daar die al op de frescos in de Boeddhistische grotten van Adjanta uit omtrent de 6e eeuw na Chr. staan afgebeeld [1]), net zoo min kan de alom door den Archipel verbreide sambodja- of kambodja-boom eerst sinds op zijn vroegst ± 1525 door Spanjaarden of Portugeezen in zwang zijn gebracht. Trouwens de woordvorm „sambodja" wijst den weg; Sambodja was tot ± 1400 de oudere naam voor het later Palembang, naar de hoofdstad Sambodja die waarschijnlijk óók aan de Moesi lag maar in allen gevalle niet samenviel met het huidig Palembang (zie Groeneveldt, Notes etc. Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e Stuk, p. 71, 73 en 76); Sambodja en Palembang stonden van oudsher in levendig verkeer met China; het is dus hoogstwaarschijnlijk dat de Chineezen van hunne of van de Japansche wonderlijke flora dezen boom naar Sumatra het eerst hebben overgebracht, en dat van Palembang uit de verspreiding over Indonesië haar gang heeft gegaan. Dat Kambodja met Sambodja verwisseld werd, vooral later toen Sambodja als zoodanig verdween, lag voor de hand, en wordt ook aardig bevestigd door de naamsverwisseling van de Njai Gĕde Pinatih, welbekend uit den overgang van Java tot den Islam, weduwe van een vroegeren rijksbestierder van Modjopahit, geheeten Kjahi Sambodja = Kjahi Palembang, zooals de Babad Tanah Djawi zegt (zie Veth I, p. 235—236 en Brandes, Pararaton 1896, p. 71 noot 5, 72, 184—185 en 196), maar waarvan de lezing van de eigen

[1]) Zie Griffiths over de Anona Squamosa te Adjanta afgebeeld „The paintings in the Buddhist cave-tempels of Ajantâ", Londen, I, 1896, p. 17 en noot daar.

babad bij Raffles die Veth tot grondslag diende zegt: „a woman of *Kambôja*, named *Niâi Gêdi Pinâteh*, the wife of the *patêh* or minister of that country", (Hist. of Java 1817, II, p. 115).

En waar dan nog de grafsteenen versierd werden, zou zeker het prachtig-dekoratieve Arabische schrift voor de hand hebben gelegen. Inderdaad werd en wordt dat van tijd tot tijd toegepast, zooals nader besproken zal worden waar de weinige sporen van Arabische kunst verderop in behandeling komen. Toch blijken ook de voorbeelden hiervan verre in de minderheid; zoo goed op Atjeh als op Java zijn het krulversieringen die duidelijk Hindoeschen oorsprong verraden; en als men nu van Soemba grafsteenen ziet afgebeeld zooals met name die twee welke door Dr. Ten Kate werden teruggegeven in Intern. Arch. für Ethnogr. VII, 1894, plaat XVI, no. 12 en plaat XX no. 22, dan ziet men hoe ook hier Hindoesche versieringmotieven bleven beklijven, al komt dan bij deze de Indonesische hagedis-verbeelding tevens in het spel.

Een belangrijk gegeven voor de kunst in den laatsten Hindoe-tijd op Java zouden wij bezitten als de befaamde „oude koninklijke Madjapaitse sierlijke gouden kroon" (De Jonge, Opkomst VII, p. 246 en verg. Veth, Java II, 1898, p. 52—53) die in 1678 bij de bestorming van Kediri door de Hollanders werd gered en daarna aan Soenan Mangkoerat II teruggegeven, niet spoorloos verdwenen was. En niet alleen verdwenen, maar zelfs totaal vergeten door de tegenwoordige Javanen. Toen ik in 1888 te Solo den toenmaligen kroonprins, nu Soenan Pakoe Boewana X, naar deze „makoeta" van Modjopahit vroeg, bleek hij er zelfs nooit van gehoord te hebben; en andere Pangeran's te Solo en te Jogja evenmin. De oplossing van het raadsel geeft wellicht Raffles die in zijn History of Java 1817, I, p. 92 schrijft: „Since the loss of the *makóta*, or golden crown of *Majapáhit*, which disappeared on the banishment of *Susúnan Mangkúrat*, both the *Susúnan* and *Sultan*, on public occasions, when they have to meet the European authorities, wear a velvet hat or cap of a particular fashion, somewhat different at each court; that of the *Susúnan* resembling what is distinguished bij the term of the Madúra hat in consequence of its being still worn by the Madúra family, and that of the Sultan having a golden *garúda* affined at the back, and two wings of gold extending from behind the ears". Met dit laatste hoofddeksel is natuurlijk de „songkok" gemeend, die wel in vorm geïnspireerd is op de oud-Hollandsche stormhoeden. Maar uit Raffles' bericht blijkt zoowel dat de kroon in ± 1708 door

den toen verbannen Soenan Mas naar Ceilon werd meegenomen als dat deze in *1737*, toen eenige Pangeran's uit Ceilon terug werden geroepen naar Kartasoera ook al om meegenomen poesaka's weer te krijgen, niet heeft behoord tot de teruggekomen rijksinsigniën (verg. Veth III, p. 111 en 129). En tegenwoordig zelfs totaal vergeten bij de meest belanghebbenden, waar Raffles in 1815 nog juiste inlichtingen verkreeg! In hoeverre de 2 stuks van een „Gouden *kroon*, vermoedelijk behoorende tot de rijksinsigniën van Bantam", bewaard als no. 1242 in de Ethn. Verzameling te Batavia (zie V. d. Chijs, Catalogus 4en druk, 1885, p. 61) eenig licht kunnen geven omtrent den vorm der oud-Javaansche makoeta, moet bij afwezigheid van alle afbeelding in 't midden worden gelaten; toch moest op deze beide voorwerpen de aandacht gevestigd worden.

Maar moge dan de makoeta als vorstelijk sieraad bij uitnemendheid in de Vorstenlanden heden ten dage hebben afgedaan, toch blijven daarvan zoowel in de Buitenbezittingen als op Java zelf duidelijke herinneringen in de vorstelijke, of liever prinselijke, dracht van de „djamang", het hoofddiadeem, met de daarvan onafscheidelijke „soemping's", de in Hindoe-stijl naar achteren zich ombuigende oorkleppen, en de daarvan afhangende ristjes welriekende bloemen (Jav. ontje-ontje). Wanneer men de belangrijke platen I en II bekijkt, door Tromp gepubliceerd in de Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 108, voorstellend den kroonprins en de kroonprinses van Koetei in vol ornaat, dan ziet men hoe bij beiden de „djamang (mas) tiga soesoen" en de „djamang tiga lapis" — d.i. dus voor beiden de *drievoudige* diadeem, als bij uitstek vorstelijk![1]) — min of meer den vorm naderen van een heusche makoeta zooals die in Java's lateren Hindoetijd moet geweest zijn, en zooals we dien leeren kennen van de foto's van Tj. Panataran, Van Kinsbergen nos. 274, 283, 298, uit ± 1347 A.D. dus, of op die twee fragmenten op no. 302 die bij het daar ook afgebeelde jaartal 1295 Çaka = 1373 A.D. schijnen te behooren. Hier heeft dus een Sultan uit Borneo, vroeger vazal van Java, trouwer de oude zeden bewaard dan een der twee erfgenamen van het oude Mataram. Maar ook op Sumatra, in het Mĕnangkabau van weleer, spreken duidelijke herinneringen; een belangrijk historisch bericht der Portugeezen, bewaard gebleven in de welbekende „Commentarios de (of do grande) Afonso Dalbo-

[1]) Men zie de Mal. termen in den tekst p. 42 en p. 50—51 en de daaronder staande vertaling, alsmede noot 140, 147 en 200 achteraan. Op p. 50—51 is de correspondentie der noten van tekst en vertaling hopeloos in de war.

querque", geschreven door des beroemden zoon, en waarvan de 1e druk in 1557 uitkwam, meldt van de Mĕnangkabau'ers die in eind 1511 na de verovering van Malaka een gezantschap daarheen stuurden om aan Albuquerque hulde te doen: „het zijn heidenen; ze houden in groote eere een karpoets (Port. „carapuça") van goud, die zij zeggen dat Alexander hun naliet toen hij dien grond veroverde" (Parte III, cap. 37). Nu hoeft er niet geaarzeld om in deze „gouden karpoets" of „gouden muts", een *makoeta* te herkennen, terwijl de groote rol die Iskander in de geschiedenis der Maleiers zou gespeeld hebben toenmaals, in 1511, al legendair blijkt te zijn geweest onder de nog Hindoesch gebleven Mĕnangkabau'ers. Maar merkwaardig is dat zoo'n dergelijk gouden hoofddeksel tegenwoordig te voorschijn komt in datzelfde nu Mohammedaansche Mĕnangkabau bij huwelijksplechtigheden; beziet men toch de voortreffelijke foto die behoort bij het werk van IJzerman en Van Bemmelen „Dwars door Sumatra", Haarlem—Batavia 1895 (losse fot. van den ing. Delprat), die de dracht van een bruidegom te Soengei Poear (oud-Agam) teruggeeft, dan kan men niet nalaten in het prachtig gouden hoofddeksel, met naar éene zijde in kromming oploopend uiteinde, het gewijzigd idee van een makoeta te herkennen, wellicht nu met een flauwe styliseering naar een Mohammedaansche halve maan. Doch ook op het eigen Java komt bij die liefelijke symboliek die in een bruidegom een prins en in een bruid een prinses huldigen wil, het idee van prinselijke dracht boven; wel geen makoeta, doch een kanigara of koeloek, beide mutsen als een afgeknotte kegel, prerogatief anders van den vorst, de prinsen, de prijaji's; of wel alléén, en aldus méér ouderwetsch-echt, ook hier de djamang, de prinselijke gouden diadeem, met zijn soemping's en ontjen-ontjen. Zóó vinden we bij Raffles, History of Java, 1817, p. 318 en p. 320 afgebeeld „A Pengánten Wádon or Bride", en „A Pengánten Lánang or Bridegroom" (in den Atlas van 1844 behoorend bij den tweeden druk van 1830 plaat 17 en 18); zóó is behalve de koeloek, ook de djamang afgebeeld bij L. Th. Mayer „Een blik in het Javaansche volksleven", Leiden 1897 II, p. 371. Want slechts zeldzaam zal een Javaan zich op zijn huwelijksdag tooien met den tulband, meestal slechts dan als hij aan een priesterfamilie verwant is (Mayer, op. cit. II, p. 371; verg. Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 632—633). En we mogen zelfs vragen of dat Chineesche bericht van ± 1416 (Groeneveldt, Notes etc. 1880, p. 46) omtrent de uitdossing van den vorst van Java: „The king goes bareheaded or wears a cap with golden leaves and

flowers" niet in dien geest verstaan moet dat de Hindoe-Javaansche vorst in zijn meer gewone doen net een dergelijke „djamang tiga soesoen" droeg als nu nog de vorst van Koetei en alleen bij hooge gelegenheden een heusche makoeta? Te meer daar we achteraan bij Mayer II op de mooie lichtdrukken plaat XXII—XXV een Vorst, een Vorstin, een Prinses, en een Prins, alle „in oud-Javaansch hofcostuum" vinden afgebeeld, waarop de Vorst een met spitse punten voorziene gouden hoofdbedekking draagt, en de drie andere alle echte djamang's of diademen en de tekst in dat dl. II, p. 522 ons leert dat hier de vorstelijke uitdossing teruggegeven werd gelijk de Wajang Wong ze eischt. Zoo verschijnt dan toch nog te Jogja, langs een zeer modernen omweg, teruggeroepen als kunst waar het eenmaal in het volle leven bestond, een oude Hindoe-Javaansche vorstentooi: een hybridische makoeta die half djamang is tegelijkertijd.

Is aldus het idee van dit vorstelijk hoofdsieraad, en dat van de steeds in echten Hindoe-stijl opgevatte djamang bewaard gebleven in diverse, nu geïslamiseerde gedeelten van Insulinde, niet minder hield op Java en daarbuiten dat ander hoofddeksel stand dat reeds genoemd werd: de koeloek van met rijststijfsel gesteven witte of lichtblauwe taf, dan wel de kanigara van gelijken vorm, doch van zwart fluweel met gouden biezen. Voor dit hoofddeksel, afgeknotte kegel als het is, kan misschien in de fez het Mohammedaansch prototype gevonden. Toch ligt het vermoeden voor de hand dat eveneens Hindoe-invloed hier aanwezig bleef. En dan moet weer gewezen worden op de Panataran'sche reliefs — die Fundgrube van Hindoe-javaansche merkwaardigheden! — waar men bij V. Kinsbergen no. 319 van de zoogenaamde „pĕndopo" van Panataran een kind en een prinses (?) getooid ziet met een zonderling hoofddeksel dat het meest lijkt op een baret zooals de Roomsche priesters, de kardinalen enz. dragen. Deze pĕndopo van Panataran nu moet volgens de inscriptie uit den tijd van 1297 Çaka = 1375 A.D. zijn. Denkt men zich zoo'n Panataran'sche „baret" ietwat hooger en bovendien niet geheel van cylinder-vorm doch ietwat als een afgeknotten kegel, dan krijgt men den tegenwoordigen koeloek; die echter ook volgens haar lijnen *de Mohammedaansche „fez" kan zijn,* doch van ander, lichter materiaal.

Zoo beweert o.a. Raffles, waar hij in zijn History of Java, 1817, p. 91 schrijft: „On his head he (scil. the Javan in court dress) must wear a peculiar kind of cap (*kuluk*), said to have been introduced by the Sultan *Pâjang* in imitation of the scull cap of the Arabs;

it is made of fine cloth, and either white or light blue, stiffened with rich starch; on more ordinary occasions, and generally, except in full dress, the chiefs prefer a cap of the same form made of black velvet, ornamented with gold, and sometimes a diamond on the crown." Wat inderdaad de oorsprong van koeloek en kanigara is, Mohammedaansch of Hindoesch, moet aan verder onderzoek der Javaansche basreliefs worden overgelaten. Koeloek = koelak = zodiakbeker-vorm!

Maar aan den anderen kant is het zèèr vroege gebruik van de echte koeloek maṭaq historisch zeker, en niet minder het voortbestaan tot op heden in meer dan één inlandschen staat van Indonesië. In dat belangrijke rapport van Dr. de Haan van 1622 over zijn hofreis naar Mataram, afgedrukt bij De Jonge, getuigt hij hoe Sultan Agĕng bij zijn audientie o.a. zat „met een mutsken op 't hoofd van lijnwaat", (De Jonge, Opkomst, IV, p. 313), dat is zeker de echte koeloek; nog duidelijker wordt dit uit Cornelis de Bruin's „Reizen over Moskovië enz." Amsterdam 1714, waar hij op fol. 377 van zijn bezoek bij den Sultan van Banten in 1706 vertelt dat „de Koning" aldus o.a. was gekleed: „Hij had op zijn hooft een stijf gemaekt mutsje, omtrent vijf duimen hoogh. De onder- en bovenrant eenen vinger breet was wit, de rest paars". Hier hebben we dus de typische doorschijnende, van gesteven taf gemaakte koeloek maṭaq, die tegenwoordig nog in de Vorstenlanden nu eens wit dan lichtblauw van kleur, door Pangeran's, Najaka's en mindere ambtenaren, en door den eigen Soenan en Sultan bij hof-plechtigheden als Garebeg's en dergelijke gedragen wordt. En mocht men nog aarzelen dan doet het volgende bericht uit 1774 en nu van weer een ander deel van Java zoo te zeggen de deur toe; uit dat jaar vertelt de Schout-bij-nacht Stavorinus in zijn „Reize naar Samarang enz. Leyden 1797" van zijn ontmoeting met den hoofdregent (Dipati) van Semarang: „zijn topjen of hoofddeksel was van wit linnen, dat sterk geklopt en in eene pap van rijst bereid, zoo doorschijnend als eene vischblaas was" (I, p. 111). En als men nu de plaat III bij de reeds genoemde studie van Tromp over Koetei bekijkt, dan ziet men hoe hier, waar de Borneo'sche Sultan in staatsie zit omgeven van zijn hofstoet, de dichtst bij den Sultan zittende dus hoogste ambtenaren de koeloek, de verder af zittende en lagere de kanigara op hebben.

Maar dan de tulband? Is dit niet een echt-Arabische dracht, zoo echt als echt kan zijn?

Curieus is het al dadelijk dat ons woord tulband Perzisch is

(Dozy, Oosterlingen), in Voor-Indië (afb. Le Bon!) en Hindoes en Mohammedanen getulband zijn, en dat de twee woorden waarmee de Javanen en Soendaneezen „de tulbanden der Arabieren" (aldus Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 606; desgelijks Wilken, Handleiding 1893, p. 43 en Roorda-Vreede, Jav. Nederl. Handw. 1886, p. 493) benoemen.... *twee Perzische woorden zijn*!! Immers èn ḍasṭar (ḍĕsṭar) èn sĕrban (sorban), zooals het op Java voor „tulband" heet — soms met bijvoeging sorban Istamboel, sorban Kasmiri, sorban Madras enz. — zijn beide Perzische woorden voor „tulband, hoofddoek", gelijk Dr. A. W. T. Juynboll reeds in 1883 heeft aangegeven in de Bijdr. Kon. Inst., Feestnummer 6e Intern. Oriëntal. Congres, afd. Taal- en Letterkunde.

Twijfel dus is zeer mogelijk, al moet dan dadelijk toegegeven dat het hiervolgende niet alleen op Java en 't verdere Mohammedaansche Indonesië, doch op alle andere geïslamiseerde landen zou slaan, waar de tulband en de Islam als onverbrekelijk samengaande meestal worden aangezien. Want het uiterlijk kenmerk van den hadji, den bedevaartganger naar het Mekkaansch Jeruzalem, is toch juist dit! Vóór alles moet echter vaststaan wat men onder tulband verstaat. Is het óók de enkele zware hoofddoek die rond om den geheelen schedel wordt gewonden, en hetzij naar boven opstaand hetzij naar achteren zich uitstrekkend, het heele voorhoofd en kruin met een rolronden lap bedekt? Of moet het bepaald genomen worden in de vaak stilzwijgend aangenomen beteekenis van een muts die eerst den schedel bedekt, en daarna vooral aan de onderzijde met een langen doek omwonden is geworden? Opvatting van Dozy die *beide* ook daarin begrijpt.

A. *Enkele tulband.*

Als in het eerste *eigenlijk toch alléén* de omwinding, *de hoofddoek*, de *heusche* tulband herkend mag, gelijk Mohammed zelf hem droeg [1]), dan staat een veel hooger ouderdom dan de Mohammedaansch-Arabische beslist vast. Men bezie maar eens de afbeelding bij Grünwedel p. 37 van een relief aan een der poortpijlers bij de stoepa van Sanchi, die uit de eerste helft der 1e eeuw na Chr. jaarteekent, en vrage zichzelf af of men dit hoofddeksel al dan niet als „tulband" zou qualificeeren. Mijn inziens, zeer zeker wel. Indien toegestemd,

[1]) Mohammed, geboren 571 A.D., droeg een beroemden enkelen tulband; en reeds lang voor hem moet deze dracht dus onder de oude Arabieren bestaan hebben (zie Dozy), ook het gebod omtrent den „groenen lap" aan den tulband van 773 A.D. (Dozy).

dan hebben we hier een statig, haast vorstelijk Hindoetype uit de 1e eeuw met een tulband op, zeer zware oorringen, en een zeer zwaren halsketen. Zoo vindt men bij Le Bon tulbands 200 vóór Chr. te Bharhoet (p. 79, 83), Karli (183), Udayagiri(?) (250). Een dergelijke tulband is afgebeeld te zien op een basrelief gevonden bij Amaravati (evenals te Sanchi, Le Bon p. 216, Grünwedel, p. 16, 47, 58, 83!!; Gandhara Grünw. p. 91 en 197), in Burgess „The Buddhist stupas of Amaravati and Jaggayyapeta", Londen 1887 (dl. VI der New Imperial Series), plaat LI, no. 2, waarbij de tekst p. 99 opmerkt dat hier blijkens de voorstelling teruggegeven werd „possibly ... some bricklayer" en daaraan toevoegt „the turban and heavy ear-ornaments etc. belong to the style represented in the paintings in Cave X at Ajantâ", alsmede dat de stijl van dit Amaravati'sche relief is „with close relations to that on the earliest sculptures". Hier zien we dus een eenvoudig werkman, uit den overgang der 2e op de 3e eeuw, met precies zoo'n zwaren tulband als te Sanchi en ook met zware oorringen en halsketen.

B. *Hoofddoek (sóórt tulband).*

Raadplegen we nu de genoemde fresco's in de grot X te Adjanta dan is echter, blijkens de afbeeldingen, de opvatting van het door Burgess ook „tulband" genoemde hoofddeksel hier anders, en bovendien teruggegeven niet als de dracht van Hindoes doch van min of meer autochthone Voor-Indische volken; Griffiths toch merkt in zijn „The Paintings in the Buddhist cave-temples of Ajantâ", I, 1896, p. 16 op: „With the exception of the figures in the older paintings in Caves IX and X which are the earliest, no turbans are shewn ... The turbans in Caves IX and X are interwound, in the ancient manner, with the long black hair of the unmistakable aborigines who wear them", terwijl hij dan op p. 18 en 19 in de tekstfiguren 50, 51 (lees 52), 54 en 55 alle zulke „tulbanden" van een fresco in grot IX, en op p. 31 fig. 68 een dergelijken uit grot X teruggeeft, welke fresco's in de grotten IX en X uit de 2e eeuw na Chr. moeten zijn (ib. p. 5).

Krachtiger nog spreekt bij Griffiths de groote plaat 37, datzelfde fresco van grot IX afbeeldend maar nu in zijn geheel, waarbij de schrijver in zijn tekst p. 31 o.a. dezen uitleg geeft: „This painting is one of the very earliest ... They all wear high head-dresses of peculiar shape"; — op p. 16 noemde hij deze „turbans" — „enormous ear-rings, massive necklaces of broad bands connected by square plaques, similar to those worn to-day in some parts of India ...

The costumes and ornaments of the figures in this picture, and those in Cave X differ entirely from any of the others in these Caves, and are precisely similar to those of the sculptured figures in the Bharhut, Amrâvati, and Sanchi Stûpas, and also to those on the screen walls at Kârlê and Kânheri, which is very strong evidence in favour of their being about the same age — the second century, A.D. The head-dress is very remarkable, being composed of a band of cloth intertwisted with the hair, which is gathered into a knot; in some at the top of the head, in others at the right side, and one has a peculiar horn-like projection at right angles to the forehead (fig. 68). This method of binding cloth round a top-knot of hair is still preserved among the Sikhs and also the Chins of Burma (figs. 69 and 70)".

Doch bekijkt men ze dan ziet men hoe hier wel de omwinding van het voorhoofd aanwezig is, doch niet de gelijktijdige bedekking van de kruin; men moet dit een „hoofddoek" noemen, evenals die welke uit ± 50 A.D. te Sanchi werden afgebeeld en o.a. teruggegeven zijn bij Grünwedel p. 40 en 81, welke analogie vertoonen met de hedendaagsche Voor-Indische hoofddoeken bij Le Bon p. 127 (deels), 131 (sterk), 153; het begrip van „tulband" is vooral hier te Adjanta m.i. véél meer twijfelachtig dan bij de zeker zoo te noemen en veel oudere hoofdbedekkingen te Bharhoet, Karli, Udayagiri(?), Sanchi, Amaravati en het Swat-gebied. Bovendien vergeet Griffiths ter plaatse op te merken dat een deel der zoo getulbande(?), beter gehoofddoekte, lieden blijkbaar van het Naga-ras zijn, duidelijk uit de boven hun doeken uitkijkende enkelvoudige of vijfvoudige slang. Historisch dus kan in Voor-Indië de kolossale wezenlijke tulband vooreerst slechts vastelijk herkend in de basreliefs van Bharhoet, Sanchi, Amravati, Karli, Kanheri, dus tot van 250 vóór—250 na Christus, maar niet later; Adjanta's oudste fresco's vallen in gelijken tijd, maar vertoonen een tulbandvorm die aan twijfel onderhevig blijft en bij andere volksstammen in gebruik was; maar de terecht door Griffiths genoemde Sikhs in Pandjab, de in ± 1500 ontstane Mohammedaansch-Hindoeïstische sekte, toonen weer precies diezelfde reusachtige hoofdbedekkingen, uit afbeeldingen van Britsch-Indische troepen welbekend, die lang vóór de geboorte van Mohammed in Voor-Indië reeds bestonden en zeker dus ook bij dezen of genen volksstam in dien grooten tusschentijd, in zwang moeten gebleven zijn, misschien wel in datzelfde Noordwestelijk Voor-Indië.

Doch zien wij nu naar Java, dan valt het allereerst op hoe aan

den Boroboedoer de meesten der voorgestelde lieden alle het een of ander hoofddeksel dragen, eenvoudige kapjes, of (blijkbaar) doeken met bulten bovenop, of op zij, of in verdiepingen toeloopende mutsen zweemend naar makoeta's, of heusche makoeta's, al naar men min af meerder rang heeft; reeds Leemans in zijn werk van 1873, p. 593—596 heeft op die talrijke soorten van hoofddeksels gewezen, en kan men de door hem genoemde platen van Wilsen naslaan. Maar liever, als meer vertrouwbaar, worde hier geraadpleegd de foto's Van Kinsb. nos. 31, 37, 52, 61, en 62, en de foto's van Cephas naar den voet van den Boroboedoer nos. 10, 26, 28, 29, 55, en 56. Van de eenvoudigste „kapjes" tot de buitensporigste „torens" zal men hier afgebeeld vinden. Doch op één basrelief van Boroboedoer komt een hoofddeksel voor dat men niet anders kan noemen als „een spitsen tulband in vier verdiepingen", zie plaat Leemans XXI, no. 11, en waarvan Leemans in zijn tekst p. 116 met p. 595 al spreekt als „de kegelvormige vorstelijke muts" die „wel eenige overeenkomst met den Turkschen tulband" heeft.

Hebben we hier dus een voorstelling uit ± 875 A.D., een kleine vijfhonderd jaar later vinden we aan de Tj. Panataran (± 1350 A.D.) en aan de zoogenaamde pendopo van Panataran (± 1375 A.D.) talrijke figuren, alle van aanzienlijk uiterlijk, getooid met een reusachtigen tulband die soms recht naar boven, soms half naar achteren uitstaat; men bekijke maar eens bij Van Kinsbergen, groote port. de nos. 258, 271, no. 289 (alle drie van Panataran zelf), en de nos. 312, 319, 321, 322, 323 (!!! typisch prachtige zuivere tulband!), 325, 326, 328, 329, 330 (alle negen van de „pendopo"). Wat voor soort personen dragen — daargelaten no. 323 — dezen onmiskenbaren, haast buitensporigen tulband? In de reliefs van de „pendopo" heeft Brandes (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 427 noot, en verg. Veth I, p. 181) de voorstelling van een Javaanschen roman herkend, misschien wel den roman(?) Lĕmboe Djawa(?), terwijl volgens de inscriptie de foto no. 322 moet voorstellen een papegaai (noeri) die met een lontar-brief over zee vliegt „in de richting van een prinses, terwijl aan de andere zijde achter den rug van den vogel een prins wordt gevonden, in wiens gezelschap de *noeri* reeds vroeger voorkomt". Brandes dus vat deze figuur met zijn reuzen-tulband op als een prins. Maar ook de genoemde foto no. 271 aan den Panataran zelf is zeer merkwaardig en hiervóór reeds, bij de behandeling van de banaspati, besproken als een scène waarvan nog wel niet bekend is tot welken cyclus zij behoort (verg. Veth I, p. 181), maar van

welke dat eene gedeelte, links, dan toch duidelijk een vorstelijk persoon met grooten tulband te zien geeft die een soort daemon met wajang-pop-uiterlijk in de vlammen werpt. In beide gevallen wordt hier dus de tulband gedragen door vorstelijke gestalten. En nu we in deze historisch te dateeren reliefs dergelijk gegeven aantreffen, mag met vertrouwen vermoed dat ook andere tulband-voorstellingen op Java steeds in verband zullen zijn gebracht met personen van aanzien. Want er zijn nog verscheidene zoo, hoewel de ouderdom niet dan zeer in 't ruwe te bepalen valt. Zoo b.v. dat beeld met zeer typischen zuiveren tulband te Goenoeng Tjibodas in het Buitenzorg'sche, gefotografeerd door V. Kinsb. op no. 2 en nog eens apart op no. 9 (verg. Verbeek, Lijst etc. no. 16 en litteratuur daar), even typisch als de zuivere tulband op dat relief te Panataran, V. Kinsb. no. 323; voorts dat beeld te Ngemboh in het Sidajoe'sche, vermeld door Verbeek onder no. 423, misschien een kluizenaar (rěsji)?; dan de asceet van Singasari, nu te Batavia overgebracht door Bik, Not. Bat. Gen. 1887, p. 106 en beschrijving Gramberg; dan het beeld dat te Pěnampihan in het Kedirische sinds kort bekend is geworden (Mr. Haase in Not. Bat. Gen. 1895, Bijlage II, p. VIII). Hier hebben we dus tulbanden op vier geheel verschillende plekken van Java en uit een tijd die deels vroeger deels later valt dan Panataran. Daarbij voegen zich nog twee andere beelden waarvan de juiste herkomst niet bekend is: het steenen beeld in het Mus. te Batavia, Groeneveldt Catalogus no. 301a, en het bronzen beeldje te Leiden no. 167 op blz. 66 van Leemans' Catalogus. Het beeld te Batavia draagt een oepawita en bidsnoer, stelt dus een Brahmaan voor of vorstelijk persoon; het beeldje te Leiden heeft in de linkerhand een staf, misschien dus een priesterstaf; het beeld van West-Java heeft een achterstuk, kenmerk altijd van een voornaam persoon, en heeft de handen tot een sěmbah opgeheven tot op de hoogte van de borst; het beeld van Soerabaja kan volgens Verbeek's beschrijving een kluizenaar voorstellen. Alle dus *zeker* afbeeldingen van zeer beslist Hindoesche, en waarschijnlijk zelfs min of meer heilige mannen; en alle afbeeldingen blijkens den kunststijl van de laatste eeuwen voor Modjopahit's val, toen de Islam al krachtig op Sumatra's Noordwestpunt genesteld was. Tulband dus van gansch niet Mohammedaanschen oorsprong, neen òndanks Mohammedaansche nabijheid!

C. *Compleete tulband.*

Toch bestond óók de compleete tulband, geheel onafhankelijk van allen Islam, gelijktijdig in Perzië, minstens reeds in ± 550 A.D.

Waar nu de Arabieren èn hun woord voor broek (serwal) aan de Perzen ontleenden (zie Dozy), èn ook hun woord voor tulband, pleit er alles voor dat beide kleedingstukken *in oorsprong* Perzisch zijn!

Dus ook al wilde men onder tulband alléén verstaan de *combinatie* van een min of meer het hoofd bedekkende muts met een hoofddoek die daar in tulband-vorm omheen werd gewonden, zelfs dan is het prototype van deze dracht, den „compleeten tulband" om hem zoo te noemen niet in Arabië en niet in den Islam te vinden, al moet worden toegegeven dat de *ontwikkeling* van deze hoofdbedekking wel Arabisch zal zijn. Want wat is het kenmerkend hoofddeksel van de Perzen zooals dat weer afgebeeld staat op de genoemde fresco's der grotten van Adjanta? In het vermelde werk van Griffiths kan men in deel I, p. 17 op fig. 49 als c zien weergegeven „The conical cap, with encircling roll, which is still in use among the Parsees", zooals de tekst op p. 16 zegt, een afbeelding die vergroot terug geeft wat op het fresco uit grot XVII (± 550 A.D.) te zien is, verg. toch plaat 54 waar allerlei volken en standen den troonenden Boeddha hulde brengen, en daaronder deze Perzische vorst zittende onder anderen van zijn rang. Een viertal Perzische mutsen vindt men ook afgebeeld op dat fresco uit grot I, plaat 5 bij Griffiths. Een merkwaardige voorstelling! Een vorst, wienst gelaat helaas totaal verloren ging, ontvangt in audientie drie deemoedig hem naderende lieden met vrij hooge conische mutsen, blijkbaar vreemde gezanten, terwijl een vierde evenzoo gekleede man met geschenken in de handen de poort binnenkomt, blijkbaar de dienaar die de huldegeschenken draagt. Zoo goed als zeker staat de beteekenis vast.

Het zal zijn het gezantschap, door Fergusson herkend, van den Perzischen vorst Chosroe II (reg. 590—628) aan Poelikesji II (reg. 609—640) die waarschijnlijk zijn hof hield te Badami in West-Dekhan, een fresco dus van ± 625 A.D. en waarvan Fergusson in het Journal R. Asiat. Soc. XI, 18 zegt: „The most distinguishing feature in the costume of these messengers is the high conical caps they all wear. It is not, however, necessary to go back to the sculptures of Nineveh for examples of this form of head-dress, as Babu Rajendral proposes, as such are still worn by the Kurds, and other tribes in the north of Persia, at the present day". Zeer fraai en duidelijk komt ook op een paar andere fresco's van diezelfde grot I te Adjanta de oud-Perzische muts met een rolletje doek er om heen te kijk; zie bij Griffiths in dl. II. 1897, plaat 94 de nos. 67, 20 en 4, en de grooter ongekleurde herhaling van die nos. 67 en 4 op laat 95

vooral; volgens den tekst in dat dl. II, p. 42 heeft Fergusson in die „Persian turbans" waarschijnlijk terecht herkend den daarnet genoemden vorst Chosroe II met zijn mooie vrouw Shirin en eenige hovelingen; zie verder nog bij Griffiths I, plaat 31 (uit grot II) een vrouw met in haar linkerhand een lotusknop en die, naar den tekst op p. 30 „wears a conical cap of flowers, precisely like that worn by young Parsee girls to day". Verg. spitsmuts hadji Boechara bij Snouck Hurgronje en „kolbak".

Hier hebben we dus een oud-Perzische en jong-Perzische kegelvormige, spits-toeloopende muts, met een zeer dunne rol van doek aan de basis omwonden; de afstand van dit hoofddeksel tot den typischen Arabischen tulband, den vrij lagen afgeknotten kegel (fez) eenige malen omwonden met een zwaren rolronden doek, is inderdaad vrij groot. Toch schijnt er een tusschentype te bestaan dat de klove overbrugt. Een tusschentype dat merkwaardiglijk genoeg gevonden wordt... in ons fanatiek-Mohammedaansche Atjeh! In zijn tekst van „De Atjèhers" zegt reeds Dr. Snouck Hurgronje, I, 1893, p. 28: „Algemeen is de *koepiah* in gebruik, waarvan de kleur veel op die der Mekkaansche gelijkt: de bijna cylindervormige of iets naar den afgeknotten kegel zweemende wand bestaat uit stijf samengeperste boomwol, die door op de binnenbekleeding vastgenaaide draden in smalle verticale ribben is verdeeld... In onderscheiding van de veel lagere Mekkaansche koepiah's noemen de Atjèhers de hunne *koepiah meukeutōb*; soms wordt om den onderrand een doek als tulband (*tangkoelōk*) omgewonden, dikwijls ook niet". En even verder nog op p. 29: „Ook draagt men in de Benedenstreken meer dan in de Toenòng den enkelen hoofddoek (*tangkoelōk*)", zoodat dus hetzelfde woord èn hoofddoek èn tulband teruggeeft. Reeds uit deze woorden vloeien belangrijke gegevens voort: 1o. dat zoowel de Atjehers als Dr. Juynboll en Dr. Snouck Hurgronje evenals prof. Dozy het kenmerk van den tulband *niet* zoeken in de combinatie van fez (koepiah) en omgewonden rol van doek, doch in dien doek alléén; 2o. dat de Atjehers meermalen dien „tulband" of „hoofddoek" weglaten of hem tot een minimum beperken — precies als de oude Perzen van ± 600—625 A.D. te Adjanta!; 3o. dat de Atjehers een veel hooger fez dragen dan de bij Arabieren gebruikelijke; 4o. dat zij deze nationale hooge koepiah noemen... de *makoeta*-achtige koepiah, bij welke makoeta-herinnering men ook ineens weer zich te binnen brengt dien machtigsten Atjeh'schen vorst, van 1607—1636, Iskander Moeda, „de jonge Alexander", die zich ook „Meukoeta Alam", d.i.

„de makoeta der wereld" noemde, beide namen die volstrekt niet op Arabië doch op Perzisch-Indische invloeden wijzen! Maar neemt men nu de bij dit werk behoorende platen ter hand die in 1895 verschenen, dan spreken de afbeeldingen op plaat VII (links bovenaan), VIII (de twee onderaan), en XI (de twee onderaan) nog veel sterker. Op plaat VII blijkt al hoe de „tulband" slinken kan tot een dun rolletje, maar op plaat VIII is de „echtgenoot" getooid met een bizondere hooge „makoeta-achtige koepiah", en op plaat XI... zit Teukoe Nek en Teukoe Njak Moehamat met precies zoo'n „high conical cap" als te Adjanta uit ± 625 de oud-Perzen vertoonen en heden ten dage de Zoroastrische Parsi-meisjes in Britsch-Indië! En deze hooge conische muts moet Perzisch zijn, hoewel ze later als „tartoer" in Egypte werd overgenomen (zie Dozy) en zóó wellicht in Atjeh kwam. Kortom langs geheel ongedachten weg wordt hier nog eens bevestigd welk een grooten invloed de zeevarende Perzen, wier taal tot diep in de 17e eeuw het „Engelsch" der Oostersche zeebouwende natiën was, óók uitgeoefend hebben op dat meest-Mohammedaansche gedeelte van onzen Archipel, Atjeh. En in dit licht wordt het dan al weer begrijpelijker hoe er toch zoo verscheiden Perzische woorden letterlijk „verzeild" kunnen zijn geraakt in het Javaansch en deels in het Soendaneesch (zie hierover de genoemde studie van Dr. A. W. T. Juynboll) [1]), hoe de Soenan en Sultan dien Perzischen titel Sajidin in hun langen naam dragen; hoe 5 van de 8 jaarnamen der reeds vóór 1633 op Java in gebruik zijnde windoe-rekening op Perzischen invloed wijzen, en deze rekening dus geenszins uitsluitend uit Turkije naar Java kan overgekomen zijn (verg. Juynboll loc. cit. p. 33—34); hoe wel „mĕsigit" (moskee) door de Indonesiërs aan het Arabisch werd ontleend, maar het Javaansche

[1]) Daaronder zeer kenmerkende woorden als b.v. atjar (ingelegd zuur), astana (grafstede), anggoer (druf, wijn), pasar!, bandar en sabandar!, bibi (vrouw, tante), djam (uurwerk, uur, weleer knoopglas bij de zeevaart!), tjaboek, tjamboek (zweep, men denke aan de van ouds beroemde Perzische paarden), soedagar (koopman), kawin (huwelijksgift), kĕnḍoeri (godsdienstig feest, men denke ook aan Atjeh!), nakoda (schipper!), tedji (klepper, paard!). In het geheel zijn er minstens een 60-tal woorden door de Javanen van de Perzen overgenomen. Interessant zijn vooral ook Perzische namen voor kleedingstukken op Java; de beide woorden voor tulband werden al genoemd; dan kĕbajan (kabaai), badjoe (baadje), pampoes (muiltje) tadjoe (kroon), kasa (een geweven stof), soeltani (soort badjoe), sĕbe (shawl), moedjah (schoen). Op voortreffelijke wijze bepleiten zij alle hoezeer de Perzen, als volk uit een kouder land, veel meer *kleeding* droegen dan Hindoes of Javanen, en hoezeer juist is de vergelijkende opmerking van Griffiths I, p. 16, waar hij, alleen denkende aan de fresco's te Adjanta zegt: „Entirely different (n.l. van de Indiërs) in character, and belonging to another latitude, are the tailor-made garments in which Persians are dressed".

en Soendaneesche „langgar" = (Mohammedaansche bidkapel) een Perzisch woord is (zie vervolg op Dr. Juynboll's stuk, uitgegeven door zijn zoon, Dr. H. H. Juynboll in Bijdr. Kon. Inst. 1894, p. 178); hoe in de eerste eeuw van den triomf des Islams op Java er zooveel Sji'itisch nog was onder de toenmalige geloofsbegrippen waarvan o.a. nog in Banten de inscriptie op het oude heilige kanon Si-Amoek en andere voorwerpen vandaar getuigen (zie Dr. Snouck Hurgronje in Not. Bat. Gen. 1895, p. 106—107); hoe de plaatsnaam „Patani" op de Oostkust van Malaka niet anders beduiden kan als de stad „der Patans, d.i. der Afghanen", en men zich daarbij herinnert welke belangrijke rol juist de nauw aan de Perzen verwante Afghanen hebben gespeeld in de islamiseering van Voor-Indië. Verg. blijkens Pigafetta de koepiah in 1521 op Tidor gebruikelijk!

En als het juist is wat prof. Dozy wil dat „koepiah" (Arab. koëfiyah), het gebruikelijke Arabische woord voor ons aan de Marokkanen ontleend „fez", komt van het Italiaansche „cuffia" en eerst tijdens de kruistochten overgenomen zou zijn (verg. Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 607; verg. ons Holl. huive en kuif) en dus niet pleit voor den oud-Arabischen oorsprong van deze hoofdbedekking, dan begint er meer vermoeden te komen dat ook de in vorm veel op de koepiah lijkende Javaansche koeloek en kanigara niet Arabisch van oorsprong zijn, maar elders hun herkomst moeten gehad hebben, al zou ik nog niet durven zeggen wáár dan wel.

Men vergelijke den waarschijnlijk óók Perzischen, *niet*-Arabischen oorsprong van de Atjehsche broek! Zie Dozy „serwal", „zaraguëlles", Turksche broek. Al door Mohammed gedragen, waarbij men nog zie I Tsing in ± 680, ed. Takakusu p. 68, en Barbosa over Ormuz.

En de hoofddoek dan die door Javanen, Soendaneezen, Maleiers, Koeteineezen, Makassaren, Balineezen, enz. enz. gedragen wordt, den heelen Archipel door, zóózeer dat het gaan zonder hoofddoek de uitzondering op den regel vormt, — zou de hoofddoek inderdaad, naar prof. Veth en prof Wilken loc. cit. zeggen „eene wijziging van den tulband der Arabieren" zijn?

Waar de reliefs te Sanchi uit ± 50 A.D. en de fresco's uit de 2e eeuw na Chr. in de grotten IX en X te Adjanta al typische „hoofddoeken" te zien geven, en uit het voorgaande gebleken is hoe weinig „echt-Arabisch" die „tulband der Arabieren" moet geacht worden, ontvallen de twee voornaamste steunsels voor zulk een verklaring van den hoofddoek. Integendeel; er zal òf gedacht moeten worden aan een nationaal-Indonesischen oorsprong òf alweer aan Hindoe-

invloed. Dáárnaast kan dan later de tulband óók ingewerkt hebben. Dat er op de basreliefs van den Boroboedoer reeds hoofddoeken afgebeeld konden staan, moest reeds Dr. Leemans in zijn werk van 1873, p. 593 min of meer toegeven; daar hij van de platte kapjes waarmee de blijkbaar geringe lieden bijna steeds gedekt zijn, schrijft „Het is niet onmogelijk dat wij hier in dat kapje eenen hoofddoek moeten erkennen". Doch sinds kort is er onder de reliefs aan den opgegraven voet van den Boroboedoer één door de foto's van Cephas bekend geworden, no. 19 namelijk, waar links twee mannen zijn weergegeven met den *typischen hoofddoek* zooals tegenwoordig nog de Soendaneezen, Batavianen, Makassaren enz. dragen. Ieder die deze foto bekijkt, moet getroffen worden door de volmaakte overeenkomst. (Doch Groeneveldt p. 17, 18 en 46 spreekt over los haar). En dit, gevoegd bij het bijna steeds met bedekten hoofde zijn van de figuren aan den Boroboedoer, en het óók voortbestaan heden ten dage bij halfwilde stammen in Voor-Indië van den echten hoofddoek (afb. Le Bon p. 131 bijvoorbeeld!), doet zéér sterk pleiten voor een overouden Hindoeschen oorsprong. Het waarschijnlijkst lijkt het mij dat in Voor-Indië reeds vóór Christus de enkele tulband (te Bharhoet etc.) een Perzische ontwikkeling was van den ouderen en Indischen hoofddoek; dat de hoofddoek — blijkens Boroboedoer — naar Java is meegebracht door de Hindoes; dat later de Perzische kleederdracht — blijkens Panataran — den hoofddoek op Java weer deed neigen tot den tulband-vorm, en dat eerst in laatste instantie de niet-oorspronkelijke Arabische tulband in onzen Archipel bij de komst des Islams propageerend heeft opgetreden voor de verdere verbreiding van den ouderen Hindoe-Javaanschen hoofddôek. Doch... een belangrijke schakel in deze redeneering ontbreekt, dit moet erkend! En wel omdat te Panataran aan tempel en pendopo wel tulband en kapjes, maar géén hoofddoeken verschijnen. De kwestie van den hoofddoek blijft dus voorloopig meer twijfelachtig dan die van den tulband. En Groeneveldt!! En Barbosa!! De Javanen in ± 1300—1500 dus géén hoofddoeken!!

Over het voortbestaan op Java der aan Voor-Indië ontleende pajoeng's als onderscheidingsteekenen is het overtollig een woord te zeggen; dat dit, ook in Voor-Indië onder Mohammedaansche Hindoes voortlevende gebruik, volstrekt niets met den Islam en de Arabieren te maken heeft, hoeft wel aan niemand uitgelegd. De reliefs aan den Boroboedoer zeggen al genoeg!

Maar evenmin zal iemand op de gedachte komen het niet alleen

op Java doch ook in de Buitenbezittingen voortbestaande „zitten op zijn snijdersch" zooals de oud-Hollandsche term zei, ergens anders te zoeken dan in Voor-Indië. Dit „silâ" zooals het de Javanen, of „bĕrsila" zooals het de Maleiers noemen, kan reeds zoo vroeg als ± 340 Hedjra = 950 A.D. voor zoowel Sumatranen als Javanen geconstateerd worden... uit een Arabisch scheepbericht!

Bij Van der Lith en Devic toch in hun „Livre des Merveilles de l'Inde", Leiden 1883—1886 lezen we op p. 154—155 in de Fransche vertaling van Devic het volgende alleraardigst verhaaltje uit den genoemden tijd: „C'était autrefois la coutume chez les rois du Zâbedj et des pays de l'or que personne, indigène, étranger ou musulman, ne pût s'asseoir devant eux, autrement que les jambes croisées, dans la posture nommée *bersila*. Quiconque se permettait d'allonger les jambes ou de s'asseoir de toute autre manière, était condamné à une forte amende, calculée d'après sa fortune. Or, il arriva qu'un marin Djéhoued Koutah, homme fort considéré, eut audience d'un de ces rois appelé Sri Nata Kala(?). Ce marin était un vieillard fort avancé en âge. Il s'assit devant le roi, dans la posture exigée. L'affaire traînait en longueur, le roi ne se levait pas. On continuait à causer, quand le vieillard, changeant de sujet, se mit à parler de tout autre chose. „Il y a chez nous, à Oman, dit-il, un poisson nommé *kanâd*, qui est long comme cela", — et il étendit la jambe, marquant le milieu de sa cuisse, — „et il y en a d'autres, qui sont comme cela", et il étendit l'autre jambe, montrant de la main le milieu du corps. Le roi dit à son visir: „Cet homme-là n'est pas sans avoir eu quelque raison pour nous parler de poissons, alors que nous étions à nous entretenir d'un tout autre sujet. Qu'en penses tu?" — „Seigneur, dit le visir, cet homme est un vieillard avancé en âge, sans force, et qui n'a pu supporter jusqu' à la fin cette posture. Vaincu par la fatigue, il a imaginé ce moyen de se délasser". Là-dessus, le roi dit: „Il convient que nous dispensions de cette coutume les musulmans étrangers". Il la supprima donc pour eux. Et depuis lors les musulmans s'asseyent devant les rois comme ils le trouvent commode. Mais tout autre qu' eux doit continuer à s'asseoir suivant le *bersila*, sous peine de l'amende dont nous avons parlé". Prof. Van der Lith in zijn aanteekening op dezen tekst p. 233 herkent in dit „Zâbedj" Java. M.i. ten onrechte. De term „les rois du Zâbedj et des pays de l'or" is naar alle waarschijnlijkheid op te vatten als „de koningen van Sumatra en van Java"; de term „bĕrsila" doet reeds den Maleischen oorsprong vermoeden; het gelijk gebruik van „Java" en „Javanen" weleer voor

Sumatra en Java beide is bekend (zie Veth, Java I, p. 11—14); de roem van „Goudland" te zijn, hoewel later — toen men dit Eldorado maar niet vinden kon — nu eens toegeschreven aan Měnangkabau, dan aan de West-Sumatraansche eilanden, aan Borneo, aan Australië zoowaar, altijd elders, altijd verder!, komt *oudtijds* bij uitstek toe aan *Java*, gelijk zoo mooi bewezen wordt door dat authentieke opschrift uit Java-zelf, dat oudst gedateerde document van Java tegelijk, den beschreven lingga van Tjanggal in Kedoe, die in 654 Çaka = 732 A.D. getuigt: „Er is een voortreffelijk, onvergelijkelijk eiland, Java genaamd, uitmuntend in koren en andere zaden, rijk aan goudmijnen" (zie Veth I, p. 4—5 en p. 32—33), waarin Java en het Koren-(Gierst-)eiland en het Goud-eiland met elkaar een eeuw of twee vóór de Merveilles de l'Inde zoo te zeggen samensmelten. Aan den anderen kant lijken mij de getuigenissen die in de Merveilles de l'Inde uitdrukkelijk „Zâbedj" noemen en er bizonderheden van vertellen, n.l. p. 137, 150, en onze p. 154 alle duidelijk op Sumatra's noordkust te wijzen. Het verhaal op p. 137 van den Muzelmanschen Pers uit het vóór 306 Hedjra = 919 A.D. nog bloeiende Siraf (waar nu zoowat Batena ligt) omtrent die stad in „Zâbedj" met die straat der Wisselaars waarin een 800 van zulke lieden wonen (verg. Veth I, p. 46, die ook Zâbedj = Java neemt), is natuurlijk hetzelfde verhaal dat een 6 eeuwen later (± 1505) door Ludovico di Varthema nog wordt opgedischt van de stad „Pider" op „het eiland Sumatra" = Pedir, waar in één straat toen 500 geldwisselaars woonden (zie de Hakluyt-vertaling door Badger naar den Ital. tekst van 1510, Londen 1863, p. 238—239 — door lapsus van Tiele Bijdragen, 4, I, 1878, p. 337 „Pasei") [1]). Het verhaal op p. 150 juncto p. 231—232 van

[1]) Als een zeer merkwaardig bewijs hoe dergelijke overleveringen eeuwen lang gangbaar kunnen zijn onder verschillend slag vreemdelingen als zij van een zelfde land vertellen diene dit: In het Râmâjana, volgens prof. Kern van ± 200 A.D. of nog wat vroeger, wordt „Java" een eiland genoemd met 7 koninkrijken (Veth, I, p. 4). Marco Polo verhaalt in ± 1292 van Java Minor = Sumatra, hoe het 8 koninkrijken heeft waarvan hij er 6 met name noemt, en waaronder *zeker* te herkennen zijn Pĕrlak (Ferlec), Pasei? (Basma), Samoedra? (Samara), (Dagroian?), Lambaroe of Lambaroeëh (Lambri), Pantjoer bij Baros (Fansoer), en nog twee die hij niet noemt; terwijl zijn niet op Java Minor geplaatst „Malaiur" misschien Palembang is; maar de Franciscaan Odorico van Pordenone, de allereérste die spreekt van een stad „Sumoltra" op een ander eiland ook dan Java gelegen, vertelt weer in ± 1323 van Java-proper hoe het een oppervorst met 7 onderkoningen bezit (zie Veth I, 248, noot 2). En Mercator in zijn wereldkaart van 1587, ten einde raad waar nu toch wel dat Java Minor met zijn 7 koninkrijken van Marco Polo zou liggen, plaatst op de hoogte van Noord-Australië van tegenwoordig dit nu legendair geworden eiland met 7 namen van rijken (zie facsim. in Nordenskiöld's Facsimile-Atlas 1889, no. XLVII).

dien Bagdadschen koopman uit ± 950 A.D. over „une des villes de l'île du Zâbedj appelée Markawind, où l'ambre (gris) abonde", is evenzeer wijzende op Sumatra's noordkust daar door de eigen Merveilles de „îles Ladjbâlous" = de Nicobaren, onmiddellijk bij Sumatra's Noordwestpunt gelegen, in ± 950 A.D. worden aangeduid als eilanden waar men ambergrijs door ruil verkreeg (op. cit. p. 127—128) en verg. het analoge bij Yule, The Book of Ser Marco Polo, 2en druk, Londen 1875, II, p. 290—291; dan verder Rashidoeddin's getuigenis, dus uit ± 1300, dat evenzeer zegt dat de Nicobaren de eilanden waren die ambergrijs verkochten; en het „eiland van het grijze amber" („Ambergris Island") van de Chineesche berichten uit 1436 (zie Groeneveldt, Notes etc. Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e Stuk, p. 100), dat ongeveer moet gelegen hebben waar nu Poeloe Weh ligt; terwijl weer met de Arabische berichten van ± 950 en ± 1300 in volkomen overeenstemming is wat Barbosa in 1516 van de Nicobaren („ilhas de Nacabar") getuigt: „hier verzamelen de bewoners van deze (eilanden) veel amber, en men brengt dien naar Malaka en veel andere streken" („Livro de Duarte Barbosa", afgedrukt in de Collecção de Noticias etc., dl. II, p. 374 van den druk 1812—1813, p. 368 van den herdruk van 1867); zoodat alles er voor pleit dat in de 10e eeuw de stad „Markawind" waar deze amber zoo overvloedig te krijg was, ergens in de onmiddellijke buurt van de Nicobaren en Atjeh's Noordpunt, doch niet ergens op Java moet gelegen hebben.

Zoo dunkt mij dan het bericht uit Van der Lith en Devic te bewijzen: 1o. dat heel wat jaren vóór ± 950 A.D. een Arabier of Pers in een der noordelijke havensteden van Sumatra de voor hem zonderlinge gewoonte persoonlijk constateerde van het officieele bĕrsila, en dat hij van hooren zeggen had hoe dit toenmaals net zoo was in het verder opliggende „goudland", d.i. Java; 2o. dat daarna deze gewoonte voor Mohammedanen werd afgeschaft in deze Sumatraansche havenplaats, misschien ook in andere aldaar; 3o. dat dit wel niet uit pure welwillendheid voor vreemde kooplieden zal zijn gebeurd, doch eerder wijst op een veldwinnen reeds van Mohammedaansche begrippen in een der havenplaatsen van Sumatra — misschien wel Pĕrlak! — vóór ± 950 A.D., iets wat met de van elders bekende feiten niet in strijd is. Want naar prof. De Goeje in den Feestbundel-prof. Veth, p. 10—12 waarschijnlijk heeft gemaakt, zullen reeds in 638 A.D., een 17 jaar na de Hedjra, „Sajâbidja", d.i. lui van Sêbadj of Sâbadj, d.i. òf Javanen òf veel aanneemlijker *Maleiers, Sumatranen,* in Perzische havenplaatsen gevestigd, als

soldaten in dienst zijn getreden van de toen, op de verovering van Perzië uitgaande Arabieren, en zichzelf daarbij tevens Moslemen hebben gemaakt, later als zeesoldaten dienend (zie ook Veth, Java I, p. 11).

Nu dan dus het „bĕrsila" op Sumatra vóór 950 A.D. zoo goed als vaststaat, en buiten alle Arabische berichten om de basreliefs aan den Boroboedoer in ± 875 A.D. voldoende getuigen hoe het „sila" de eerbiedige houding voor Java was, ingevoerd door de Hindoes, (verg. Leemans, 1873, p. 636 en zie voor 1416 Groeneveldt p. 46) — loont het de moeite èn de beteekenis van het woord „sila" èn de verspreiding van deze gewoonte nog heden ten dage door Indonesië na te gaan.

Wat de beteekenis van „sila" betreft, zoo heeft reeds prof. Wilken in Bijdr. Kon. Inst. 1887, p. 623—624 hiervan dit gezegd: „(de) houding welke men, uitrustende in het hoekje van den haard, zoo gaarne pleegt aan te nemen, is de zittende met opgetrokken knieën. Dit is ook bij de volken van den Indischen Archipel het geval. Wel is heden ten dage bij de eenigszins beschaafde stammen, de meest ordentlijke, welgemanierde wijze van zitten die met gekruiste beenen, *duduk bĕrsila* gelijk dit in het Maleisch heet, doch deze is waarschijnlijk overgenomen van de Hindû's, bepaaldelijk misschien afgezien van de Hindûsche steenen beelden, in de eerste plaats van de Buddha-beelden. Dit schijnt de benaming *bĕrsila* aan te duiden, want het grondwoord hiervan *sila*, dat ook in het Javaansch en Soendaneesch, ja zelfs in het Tagalsch in denzelfden zin voorkomt, is niets anders dan het Sanskritsche *çila* = steen, zoodat *duduk bĕrsila* oorspronkelijk letterlijk: zitten als een steen, scil. een steenen beeld, moet hebben beteekend. Is deze onderstelling juist, dan zou dus deze wijze van zitten niet oorspronkelijk zijn. [Noot. Intusschen moet hier opgemerkt worden, dat bij de verwante bewoners van Polynesië, die toch nooit met de Hindû's in aanraking zijn geweest, het zitten met gekruiste beenen regel is (Ellis, Polynesian researches, I, blz. 189)]. Zeker is het, dat nu nog bij enkele stammen het bĕrsila niet bekend is", waarop prof. Wilken noemt de Niasers, de Toradja's, de oude Minahasa'ers, de Cerammers, Aroeneezen, Keieneezen, Timoreezen, enz. in die buurt, ook de Igorroten op Luzon; terwijl de Maleiers als ze „deftig" zitten, bĕrsila doen, doch anders gaan hurken en zoo uitrusten.

Evenwel, vóór verder te gaan, mag gevraagd of de duiding van het woord sila door prof. Wilken wel geheel richtig is. Immers als men prof. Kern's Kawi-studiën 1871, p. 23 en noot en de daarbij

behoorende p. 117—118 leest, dan komt een andere, juistere verklaring voor den dag. Volgens prof. Kern toch is de Kawi-term „çilâçayana" zooals die in het uit vorst Erlangga's tijd, dus ± 1030 A.D. dateerend Ardjoena-Wiwâha-gedicht voorkomt, gelijk beteekenend met: het uitrusten op een steenplaat (Sanskr. „çilâpaṭṭa", Kawi „çilâ"). Sila dus beduidt niet „het zitten als een steenen beeld", maar *„het zitten (met gekruiste beenen) op een steenplaat"*, gelijk zoo'n steenplaat voor Hindoe's den dienst deed van onze banken. En gelijk prof. Kern loc. cit. reeds op het verband wees met het jong-Javaansche „watoe koemlasa", d.i. „de steenplaat die als mat (kalasa) uitgespreid, tot zitplaats dient", zoo moet hier herinnerd aan de groote beteekenis die nog heden in Solo en Jogja de watoe koemlasa heeft, of, zooals zijn andere naam luidt, de „watoe gilang", d.i. de „blinkende steenplaat". De watoe gilang of watoe koemlasa is toch de eigenaardige in Jogja ietwat verhoogde blauwzwarte steen van omtrent 1.10 M. bij 60 c.M. van padas (tuf), gereserveerd voor den vorst (en te Jogja een kleinere voor den troonsopvolger) zoowel op de Pagĕlaran waar de vorst op Maandag en Donderdag placht recht te spreken, als op de Sitinggil waar de vorst zich bij de Garebeg's neerzet, in 1522—1524 al op een „schabelletje" evenals nu nog de dampar, maar weleer natuurlijk in sila-houding [1]). Ook in Zuid-Celebes is zoo'n steenplaat nog de heilige plek waarop de eigenlijke vorstenwijding plaats heeft, zie Matthes en verg. Toeban in 1599. Letterlijk gesproken is het dus alleen nog de Vorstenlandsche of Makassaarsche vorst die „sila" doet, d.i. *die zit op een steenplaat*, met gekruiste beenen kan er niet meer bijgezegd tegenwoordig! En van deze nu nog enkel voor den vorst gereserveerde zede is de algemeene door Indonesië bekende wijze van zitten met gekruiste beenen, etymologisch dus afkomstig.

Het mag jammer heeten dat Ellis op de door Wilken reeds aangewezen plaats den naam niet geeft die de Tahitiërs gaven aan dit zitten met gekruiste beenen; want inderdaad spreekt Ellis alléén van deze en zegt van hen dat zij in 1816, toen hij als missionaris op Tahiti kwam, „In general, they sat cross-legged on mats spread on the floor; but occasionally used a stool" (p. 189 van den 2en druk der Polynesian Researches, Londen I, 1840, welke 2e druk is „enlarged and improved" naar den 1en druk van Londen 1829). Als zooveel andere dingen was ook deze zede, blijkens Ellis' bewoordingen in

---

1) Zie echter De Jonge IV, 313 en V, 32 en 49.

den verleden tijd, reeds vóór 1840 verdwenen op Tahiti door de sinds 1797 in Polynesië krachtig werkzame Christelijke zendelingen. Daar het inderdaad onmogelijk is voor Tahiti aan Hindoe-invloed te denken, volgt hieruit dat het „sila" zoo al niet in de gewoonte, dan toch in de richting der gewoonten van de Maleisch-Polynesische volken lag; een gewoonte die zoowel vanzelf zich dan ontwikkelen kon op een afgelegen eiland als Tahiti buiten Hindoe-invloed, als, eenmaal met kracht door de Hindoes gepropageerd in Indonesië, daar zich gemakkelijk kon blijven handhaven ook toen alle Hindoe-immigratie al opgehouden had. Want het geheim van het sila, zoowel als van het straks te noemen „hurkende uitrusten", ligt toch in een *eigenaardige lenigheid van gewrichten,* die onder meer Westelijke en Noordelijke volken onbekend is, doch alleen gevonden wordt bij Oostersche. Wij, Europeanen, zijn doodelijk vermoeid en half verstijfd als we een half uur zoo zitten; en hoewel de kleermakers bewijzen wat hier de gewoonte doet, zoo is nergens in een noordelijk land dergelijke zede inheemsch kunnen worden. Voor het lenige, smijdige, slangachtige lichaam van Turk, Hindoe, Indonesiër en Polynesiër was deze houding, die ons aan een akrobatischen toer doet denken, iets dood-natuurlijks waar eenmaal de mode haar voor ging schrijven. De voorbeschiktheid was er, de aanleg; het hing er alleen maar van af of en zoo ja van waar er aanleiding zou komen om dezen aanleg te ontwikkelen. En dan is er zeker alle waarschijnlijkheid, neen zekerheid dat in Insulinde die zede gangbaar is geworden door de Hindoes, een zede waarvan de Arabieren en Perzen, blijkens het interessant verhaaltje uit de Merveilles de l'Inde, allerminst den smaak beet hadden vóór 1000 A.D., net zoo min als zij of wij heden ten dage nog.

1o. Want er gaat niets van af dat het *zitten op de hurken,* de natuurlijke „uitrustende houding" van Indonesiërs is. Oók dit lijkt ons, Westerlingen, evengoed een akrobatische toer als het sila. Wij moeten *zitten* willen wij uitrusten; het tegelijk daarbij de knieën voor het lijf optrekken in half-hurkende houding, zou ons de verkwikking van het „uitrustend zitten" maar vergallen; wij strekken dus de beenen uit. Maar het eigenlijke *„hurkende uitrusten"* is ons onmogelijk; deze houding waarbij het lijf geheel gedragen wordt door de been- en dijspieren, terwijl het zitvlak geen steun vindt dan tegen de hielen, vermoeit ons doodelijk, en maakt ons onbekwaam door verstijving. Doch in Indië; op Java? Is men met koeli's op een wandeltocht en gaat men rust zoeken, dan zal men zich zelf

languit desnoods op den grond neerleggen, maar de koeli's gaan hurken en blijven hurken en staan straks even verfrischt op als de Europeaan die „als een bandrekel" op den grond lag. Moet er op zoo'n tocht bij een waroeng wat gegeten, en zoekt men zelf een stoel als die er is of een hooger plek waar men zich neerzetten kan, — de koeli's zitten alweer op hun hurken, en zullen dood-genoegelijk hun maal verorberen in deze voor ons onbegrijpelijke houding. Even onbegrijpelijk voor ons als het uitrusten van vogels op één poot!

Gaat in de Soenda'sche of Javaansche binnenlanden een Europeaan van aanzien of een inlandsch hoofd voorbij, rijdt in de kota's Solo of Jogja de Soenan of Sultan over den weg, dan hurkt de inlander neer totdat de hooge heer gepasseerd is, evenals ze al volgens het Chin. bericht van ± 990 A.D. voor den vorst op Java deden, zie Groeneveldt p. 46. En overal dan ook waar de Indonesiër in zijn gewone doen is, zal hij deze houding bij voorkeur aannemen. Men zie eens de belangrijke reeks fotografiën die het Kon. Inst. bezit als geschenk van Dr. Snouck Hurgronje, teruggevend hadji's van alle oorden in onzen Archipel, te Mekka gefotografeerd. *Bijna allen hurken!* Dit is hun natuurlijke houding! Een hoogst enkele zit op een stoel; een hoogst enkele zit in sila-houding. En waar dit „hurkende uitrusten" overgaat in „volledig neerzitten", daar zal het zijn met de beenen hoog voor het lijf opgetrokken — vaak die dan met de armen omvangend — of wel met de beenen meestal naar één zijde van het lichaam weggeslagen, een enkelen keer met beide beenen recht vóór het zittende lichaam uitgestrekt; men zie hiertoe b.v. de mooie foto's van Dajaks uit Noord-Borneo bij H. Ling Roth, The Natives of Sarawak and British North Borneo, Londen 1896, I, p. 2, 4, 8, 11, 13, 23, 25, 27.

Doch waar het „deftige" zitten begint, begint in Indonesië het sila. Op die afbeelding by Ling Roth, I, p. 23 is één blijkbaar aanzienlijk hadji der Serawaksche Kanowits die sila doet; waar de sultan van Koetei in staatsie zit, zijn al de ambtenaren in sila-houding, terwijl alleen de vorst troonende zit, zie plaat III door Tromp gepubliceerd in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 108. De hoffelijke houding op heel Java, het hoeft nauwelijks gezegd, is het sila. Beziet men de platen in Snouck Hurgronje's „Bilderatlas zu Mekka", Den Haag, 1888 dan vindt men onder de 5 hadji's van Korintji (Sumatra) op plaat XXXIV, één in sila-houding, terwijl op de foto's welke deze geleerde in begin 1887 aan het Koninklijk Instituut ten geschenke gaf (verg. Bijdr. Kon. Inst. 1887, p. LXXV) alle in Mekka en

Djiddah tijdens zijn verblijf daar gemaakt, de drie Sumatranen op no. 16 (klein formaat) uit het Panei- en Bila-gebied allen bĕrsila, en op no. 27 groot formaat één der vijf van Makasser en Saleijer evenzeer. Javanen, Sumatranen, Makassaren, Broeneiers en Koetei'ers — men ziet dat reeds de lijst volledig wordt. En óók heeft hier dus de Hindoe-invloed zijn ouden beslissenden invloed blijven bewaren, met name de *Boeddhistische beeldkunst* die méér en liever dan een der drie Hindoeïstische sekten de eigen Godheid placht weer te geven zittende met gekruiste beenen. Het „zitten op een steenplaat", liever nog het „zitten als de Boeddha" is dus nog heden ten dage de meest welvoeglijke houding voor de meest beschaafde Indonesiërs.

Dat het Boeddha-beeld zelf deze houding had overgenomen van een oudere, vóór-Boeddhistische gewoonte die in Voor-Indië inheemsch was, een oud-Indische hofgewoonte waarschijnlijk wel, is zeker. Maar èn het feit dat de alleroudste Boeddhistische monumenten deze houding reeds vertoonen, èn het feit dat de Boroboedoer zoo levendig van deze zede spreekt, èn de naar prof. Kern's verklaring zoo veelzeggende duiding van den Jav.-Mal. term sila, bĕrsila, dit alles bewijst hoe we hier voor Insulinde te doen hebben met een overblijfsel van den „djaman boeda" in den meest letterlijken zin.

Het hoeft echter wel nauwelijks gezegd dat de houding der beenen bij de Boeddha-beelden een zóó eigenaardige is dat zelfs de lenigste Oostersche gewrichten haar niet volkomen na zouden kunnen doen. Hoewel niet onder den canon van schoonheidsteekenen opgenomen (zie Grünwedel p. 120—121) ligt bij het beeld het rechterbeen *boven* het linker, met de zolen *naar boven* (verg. Veth I, p. 78). Maar de Javaan of Maleier in sila-houding houdt het rechterbeen *vóór* het linker (meestal), en de zolen loodrecht, dus naar rechts en links. En dit is de eenige natuurlijke houding: die van den Boeddha echter is een overdrevene, een opzettelijk gestiliseerde. Uitnemend kan men deze natuurlijke sila-houding terugvinden .... in Oud-Egypte, eenige duizende jaren voor Christus! Het houten beeld van den scriba b.v. uit de periode der eerste tien dynastiën (suprematie van Memphis) te Parijs (Louvre) en analoog no. D. 20 te Leiden, vertoont heel die natuurlijke sila-houding, zooals ze nu nog in Voor-Indië, Indonesië en waarschijnlijk vroeger ook deels Polynesië in zwang was. Aan ontleening van Indië uit Egypte valt moeilijk te denken. De overeenkomst is het die van nature eigen was.

2o. Doch waar het „volslagen rusten" het best wordt uitgedrukt, in *de houding van den doode* wel te weten, daar wordt het lijk van den

Christen, zoo goed als van den Boeddhist (zie Cephas, foto no. 17 van den voet van Boroboedoer) als van den buitenlandschen Musulman, als van den geïslamiseerden Indonesiër *liggende* uitgestrekt op den bodem van den grafkuil. De ritus van den godsdienst moge hier nog bizonderheden bij vereischen, de houding blijft in haar aard een liggende. Doch niet oudtijds in de Oost, niet voor de heidensche Indonesiërs! Deze worden en werden begraven in die eigenaardige houding van „neerzitten met opgetrokken knieën" die hierin essentieel van het eigenlijke „hurken" verschilt dat bij deze houding van „volslagen rust" het achterlijf den grond raakt of het voorwerp waarop men zit. En zóó volledig is door prof. Wilken in de Bijdr. Kon. Inst. 1887, p. 617—625 de verbreiding van deze „houding van den dood" ook buiten Indonesië aangetoond, tot in Melanesië en Polynesië toe, dat het voldoende is hier daarheen te verwijzen.

Ver schijnt afgedwaald van kunst, waar de kleedij en de wijze van zitten ter spraak kwamen. Maar ook hier vonden we hetzelfde verschijnsel dat de Musulman geworden Indonesiër, en vooral de geïslamiseerde Javaan, ondanks verandering van geloofsovertuiging, in meerdere mate aan zijn oude gewoonten bleef vastkleven dan de Mohammedaan geworden Fellah of Berber, of Hispaniër of Voor-Aziaat of Pers, of Voor-Indiër. Nergens heeft verwisseling van geloof zeker ooit totalen ommekeer teweeggebracht; in alle landen is het conservatisme van zeden en gewoonten den mensch eigen. Maar het is hier de kwestie van min of meer. En de overtalrijke getuigenissen van een nòg grooter conservatisme in onzen Indischen Archipel kunnen alleen verklaard uit een mindere inwerking, en deze weer alleen uit een grooter verwijderdheid samengaand met geringer eigen energie en zwakker godsdienst-geestdrift. Het is niet mogelijk één monument van Mohammedaansche kunst, werkelijke kunst, in onzen heelen Archipel aan te wijzen. In de genoemde landen van Azië, Afrika en Europa vindt men ze bij vijftigtallen! Het kan dus niet anders of men moet zich in deze rubriek IV vergenoegen met verschijnselen van minder allooi.

Tot de meest karakteristieke uitingen dan nog dier Indonesische gewoonten en zeden, waarbij tevens het artistieke even om den hoek komt kijken, behooren die vier welke hierachtereenvolgens en tot slot zullen behandeld worden: de kris; het sirih-gebruik; het batikken en de wajang. Alle vier dingen die niets met den Islam te maken hebben, doch deels nationaal-Indonesisch, deels van Hindoeschen stam zijn! En niets hoef ik terug te nemen van wat ik reeds in de

Encyclopaedie van Ned. Indië, II, p. 333 schreef: „Bij alles waar de vroeger onder Hindoe-invloed verbleven en nu onder Arabischen invloed gekomen Indonesiër aan zijn eigen natuur den vrijen loop laat, blijkt nog steeds het oude het van het nieuwe te winnen".

Wat de Kris betreft mogen allereerst de historische getuigenissen herhaald die ook reeds in de Encycl. v. N. I. II, p. 333—334 hun plaats vonden, aangevuld en gewijzigd voor zoover noodig naar de gegevens die ik daar sedert nog aan toe te voegen vond. In historische volgorde opgesteld vonden we omtrent de kris in hoofdzaak deze gegevens vóór de komst van den Islam op Java:

1o. aan den Boroboedoer komen toch wel géén krissen afgebeeld voor. Waar ik in de Encycl. nog schreef „misschien(?)", zou ik nu wel twee vraagteekens willen zetten. Raadpleegt men toch de fotos van Cephas naar de reliefs aan den nieuw-ontdekten voet dan ziet men op de nos. 16 en 89 beide een man afgebeeld die een korten dolk in de handen heeft welke echter beslist géén kris is. Ook dit maakt het waarschijnlijker dat de door Leemans in zijn tekst p. 624 aan den Boroboedoer opgemerkte „dolken" in wezenlijkheid geen krissen kunnen zijn.

2o. aan den Çiwa-tempel te Prambanan daarentegen komt op een der reliefs een typische korte kris voor en op een ander relief een zwaard dat in zijn vorm onmiskenbaar reeds invloed van de kris verraadt. Vooral het eerste is merkwaardig, zie de foto no. XIV in Groneman's Tjandi Parambanan: twee vorstelijke Hindoe-typen met makoetas op, en glorieschijven achter het hoofd, gaan met spits zwaard en boog twee râksjasa's te lijf, waarvan er een, met een knods gewapend, juist door een pijl doodelijk gewond ter aarde is gestort, de ander zich wanhopig verdedigt met in zijn linker opgeheven een langwerpig schild en in zijn rechterhand een *echte korte rechte kris*, die wel den dolkvorm nadert, maar door de kromming van het lemmet en het sterk spreken van den bovenband (gandja) der kling zich duidelijk als kris onderscheidt. Het is eenigszins zonderling dat Dr. Groneman die in zijn tekst p. 11, 2e kolom, dit relief verklaard heeft als Râma en Lakshmana die „hun verdelgingsstrijd tegen de démonen voortzetten" van de râksjasa's schrijft dat ze „met dolk en knots en schild gewapend" zijn, zonder het woord kris te noemen; ja, sterker, dat hij in de vergadering der Kon. Akademie van Wetenschappen van 12 April 1890 beweerde dat de kris te Prambanan niet voorkwam (zie Versl. en Med. K. Ak., afd. Lett. 1890, p. 121 en Intern. Arch. für Ethn. III, 1890, p. 73 en 104).

Dit kan met het oog op de eigen plaat no. XIV bij zijn in 1893 verschenen en in begin 1891 geschreven tekst slechts een misvatting zijn. Maar ook op plaat XLI bij hem zit een der Çiwaïtisch-Boeddhistische figuren met een zwaard in de hand dat een 4½ eeuw later te Panataran terug zal keeren en heden ten dage zijn onmiddellijke aansluiting vindt bij de groote krisvormige zwaarden van de Soeloe-eilanden en Broenei. Het is het prototype van *de kris als slagwapen* dat duidelijk aan de Panataran te herkennen is. Maar het relief van foto no. XIV is beslissend; en als men tot nader order den ouderdom der Loro-Djonggrang-tempels in den laatsten tijd der Midden-Javaansche periode mag stellen, dus van ± 900—930 A.D., dan aarzel ik niet voor dezen tijd en dit Prambanan'sche relief te herhalen wat ik in de Encyclopaedie schreef dat in die Hindoeïstische goden met zwaarden en die râksjasa's af en toe met een typische korte kris „in verband met de grondgedachte van de daar afgebeelde Ramâjana-reliefs, niets anders kan gezien worden dan de met rechte zwaarden gewapende Hindoe's, die den met rechte korte krissen gewapenden inlanders van Java te lijf gaan". Terugnemen moet ik echter mijn vermelding in noot 2 op bl. 333 dat er ook op een relief aan den Wisjnoe-tempel „precies zoo'n voorstelling" van een korte kris te vinden was blijkens de pas uit Jogja overgezonden foto's van die Wisjnoe-tempel. Inderdaad dat was wel „precies zoo"! De heeren te Jogja hadden naar 's Gravenhage bij wijze van archeologische vergissing in hoofdzaak de oude foto's van den Çiwa-tempel overgestuurd!

3o. vertoont een beeld uit het Jogja'sche, foto Van Kinsbergen no. 192, een half gehurkten krijgsman van râksjasa-uiterlijk, met in zijn linker een rijk versierd klein rond schild, met in zijn rechtervuist een typische rechte korte kris tot stooten gereed; een beeld dus dat èn om zijn herkomst èn om die combinatie van râksjasa-uiterlijk en kris-bewapening op allermerkwaardigste wijze zich aansluit bij dat relief van Prambanan, en dus hoogstwaarschijnlijk uit diezelfde Midden-Javaansche periode, dus van vóór 930 A.D. zal zijn.

4o. op mooie wijze wordt de lacune tusschen het eind der Midden-Javaansche periode te Prambanan en de oudste authentieke kris die onder 8o. genoemd zal worden, aangevuld door het bericht uit Chineesche bron van 992 A.D., vertaald door Groeneveldt in zijn „Notes on the Malay Archipelago and Malacca", Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e Stuk, p. 17, en waar van een Javaanschen Maharadja en Adji Maharadja (p. 18) verhaald wordt hoe hij in het eind van

dat jaar drie gezanten naar China zond om de 32 jaar te voren opgetreden Soeng-dynastie te huldigen, die als geschenken (zoogenaamd tribuut) meebrachten behalve ivoor, paarlen, rijkgestikte zijde, sandelhout, rotan-matten met figuren, witte papegaaien en dergelijke ook „short swords with hilts of rhinoceros-horn or gold". Het jaar is meer belangrijk nog dan de niet afdoende korte beschrijving. Erkend moet toch dat het allerminst zeker is of hier wel van krissen gesproken wordt. Als Prambanan niet voorging, zou twijfel dubbele reden hebben van bestaan. Maar merkwaardig is het jaar omdat „Maharadja" en „Adji Maharadja" in overeenstemming met het spraakgebruik der inscripties niet anders kan beteekenen dan „Oppervorst", en de opperheerschappij van Java toen ter tijd berustte in handen eerst van Mpoe Sindok (92.—94.), toen van ?, toen van Mpoe Sindok's kleinzoon Oedajana (9..—977), toen van ?, toen van Mpoe Sindok's achterkleinzoon Erlangga, die echter eerst in 1010 A.D. de heusche oppervorst begon te worden maar daarvóór in zijn jeugd te kampen had met andere rijken en misschien met bloedverwanten (zie Veth I, p. 48—49). Daar Erlangga's vader, vorst Oedajana, in 899 Çaka = 977 A.D. te Djalatoenda werd bijgezet (zie Veth, I, p. 198), moet hijzelf in 992 A.D. minstens 15 jaar zijn geweest, op net volwassen leeftijd dus voor een Oosterling. Zou hij wellicht toen door bevestiging van zijn autoriteit in China te zoeken, de eerste poging hebben gedaan om tot die oppermacht te geraken van Java, waarvan hijzelf, Erlangga, in een inscriptie van 943 Çaka = 1021 A.D. als hoofdstad noemt Wwatan Mas, in een inscriptie van 959 Çaka = 1037 A.D. voor het eerst Kahoeripan, de stad die voorgoed als centrum van het rijk Koripan bekend zou blijven tot op heden?

5o. volgens de Pararaton (ed. Brandes, p. 48—49) had de stichter in 1144 Çaka = 1222 A.D. van het rijk Toemapĕl = Singasari, Ken Angrok, zich eenige jaren te voren een kris voor persoonlijk gebruik laten maken door Gandring een werkman („paṇḍe") en ijzersmid („paṇḍe wĕsi") te Loeloembang; een kris die een gevest van ruw tjangkring-hout had wat niet met harst was vastgemaakt; een kris bovendien die van den beginne voorbestemd was als vorstelijke poesaka een groote rol te spelen, (zeven koningen toch te dooden).

6o. volgens de Sĕrat Kaṇḍa, een betrekkelijk oude en vertrouwbare jong-Javaansche bron, zou de kris genaamd Soemĕlang Gandring, toebehoorend aan den 1en vorst van Modjopahit, van het fatsoen *djalak* geweest zijn (zie Brandes, Pararaton 1896, p. 193). Zoodat

we hier zouden hebben een rechte kris, die in ± 1300 A.D. al poesaka was van den oppervorst van Java; een kris wier naam waarschijnlijk = „Gandring bewerkte haar" bovendien te denken geeft, en die dezelfde kan zijn als die sub 5o. genoemd.

7o. volgens Raffles, History of Java, 1817, II, p. 109—110 zouden „the first damaked *krises*" in Modjopahit vervaardigd zijn tijdens den 2en vorst van dat rijk „Brokamàra", een bericht, dat — zooals straks bij de behandeling van het damasceeren zal betoogd worden — veel innerlijke waarschijnlijkheid bezit, en ons voor den aanvang der meer belangrijke krisversiering op Oost-Java terugbrengt tot ± 1315 A.D.

8o. maar de oudst gedateerde, de eerste authentieke kris zoo te zeggen is de kris van den heer Knaud te Batavia, met inscriptie van 1264 Çaka = 1342 A.D. Dit juiste jaartal blijkt uit de jaartallen-lijst achter de Pararaton van Brandes, 1896, p. 214; terwijl nog in Groeneveldt's Catalogus, 1887, p. 316 het jaartal als misschien 1266 Çaka was gegeven, doch in Verbeek's Lijst etc. 1891, p. 12 alleen 12.. Çaka werd gehandhaafd. Nu dan de ouderdom van deze kris eens voor al precies vaststaat, krijgen de merkwaardige koperen inlegsels die in het ijzeren lemmet zijn vastgewerkt en door Groeneveldt's Catalogus p. 316—317 beschreven zijn, dubbele beteekenis. Enkele opgaven zijn in die beschrijving vergeten: de lengte van het lemmet, de naam van den lemmetvorm, de vermelding dat het een rechte kris is, en dat het heft eraan mankeert; de twee laatste dank ik aan een mondelinge mededeeling van den heer Groeneveldt. Maar tal van gegevens die deze versieringen met koper op ijzer aan de hand doen zijn hoogstmerkwaardig: allereerst het feit dat we hier niet met het eigenlijke damasceeren te doen hebben, waarover straks meer; dan dat „de menschelijke figuren in voorstelling naderen tot de tegenwoordige wajangbeelden en overeen komen met de vormen, die men in Oost-Java op basreliefs vindt, b.v. te Panataran" (Groeneveldt), dat is dus, zich onmiddellijk aansluiten bij de uit juist denzelfden tijd dateerende Tj. Panataran, die van omtrent 1269 Çaka = 1347 A.D. is; dan dat ook hier, evenals te Prambanan en aan Panataran, blijkbaar Râmâjana-voorstellingen zijn afgebeeld; en dat zoowel Wisjnoe's schelp, als de eigen Ganeça, en een paar lingga's en eenige gekroonde naga's (ardawalika's), op de bladkoperen bekleeding zijn weergegeven, alles dus wijzend op zeer beslist Çiwaïtisch-Hindoeïstisch karakter. De krissen op de zodiakbekers, Leiden no. 311a en 311e, van 1243 en 1248 Çaka? Zijn het krissen? Dan *zeker* rechte!!

9o. die kris aan basrelief Toempang, Leiden, Cat. p. 29, no. 129, van ± 1343 A.D.(?).

10o. niet minder zuiver authentieke krissen die we bovendien in hun ganschen vorm kunnen waarnemen, zijn afgebeeld op een paar reliefs van de Tjandi Panataran, dateerende dus van precies dezelfde periode als de kris van den heer Knaud, uit den tijd der vier gelijkluidende jaartallen op de Çiwa's als Kala's die bij den opgang van dezen tempel staan, van om en bij 1269 Çaka = 1347 A.D. dus. Merkwaardige voorstellingen die drie reliefs waar zulke krissen zijn afgebeeld! Op no. 254 der groote port. Van Kinsbergen ziet men drie godachtige wajangfiguren die aan gewone menschenwezens met gebaar van gezag blijkbaar hun pad aanwijzen, van welke drie godheden er één een typische lange rechte kris in zijn hand heeft, welke van het fatsoen (ḍapoer) pasopati kan zijn; op no. 277 trekt een lichtelijk wajangachtige figuur als zuiver krijgsman uit tegen apenvorsten aan de andere zijde, en heeft daarbij *opgeheven als slagwapen* in zijn rechtervuist een recht kris-zwaard die van het fatsoen larngatap schijnt te zijn; en op no. 294 heeft men twee godachtige wajangfiguren waarvan een een rechte korte kris *blijkbaar als stootwapen* in zijn hand heeft, van een fatsoen dat nadert tot het model ... Zoodat we hier bepaaldelijk demonische godheden gewapend zien met een kris, die nu eens als stootwapen, dan als slagwapen moet dienen.

11o. een uit de jaren 1413—1416 A.D. dateerende Chineesche reisbeschrijving, vertaald in Groeneveldt's Notes etc., zegt op p. 46, sprekend over Java en de daar gebruikelijke „bĕladau's" — gelijk de transcriptie van dit woord door prof. Schlegel en Groeneveldt-zelf herzien werd, zie Not. Bat. Gen. 1885, p. 3—5 — dat is dus: korte tweesnijdende dolken, die men gewoonlijk in den buikgordel, de mouw enz. verborgen houdt (zie Von de Wall-V. d. Tuuk, Mal. Ned. Wdb. Batavia 1877, I, p. 249): „The king ... carries one or two short daggers called *bĕladau* ... The men in this country ... have a *bĕladau* stuck in their girdle, every body carrying such a weapon, from the child of three years up to the oldest man; these daggers have very thin stripes and whitish flowers and are made of the very best steel; the handle is of gold, rhinoceroshorn or ivory, cut into the shape of human or devils faces and finished very carefully", terwijl p. 47 van de straffen op Java nog zegt: „They do not know the punishment of flogging with whip or bamboo; for great and small offences the hands of the culprit are bound on his back with a thin

rattan and, being led away a few paces, he is stabbed with the dagger in his side or between his ribs once or twice, untill he dies; not one day passes without a man being killed, which is very frightful". Dat hier met dit soort „bĕladau" de kris gemeend is, springt ieder in 't oog; terecht commenteerde Groeneveldt dan ook in zijn noot 3 op p. 46 „here certainly the Javanese kris is meant", en evenzoo neemt het Veth, Java I, p. 69—70. Bovendien zal het straks onder 15o. een aardige bevestiging vinden. Belangrijk alweer is dit Chineesche bericht van ± 1416 A.D.; eerstens bevestigt het met zijn vermelding van „heften van goud, neushoorn, of ivoor" het sterke vermoeden dat de „gevesten van neushoorn of goud" in het straks genoemde Chin. bericht van 992 A.D. óók van krissen bedoeld werden. Maar dan bevat het het eerste authentieke bericht omtrent *gedamasceerde* krisklingen naar de Syrische manier van met name Damascus; en zegt duidelijk hoe de gebruikelijke doodstraf in de Modjopahit'sche periode het *krissen* was, een gewoonte die later op Java bleef bestaan en op Bali, bij de Makassaren en Boegineezen, bij de meeste Maleiers van Malaka, en in Sumatra evenzeer in zwang is of in zwang was; doch die *niet* de vorm van doodstraf was in de Midden-Javaansche periode. Want de reliefs van den Boroboedoer wijzen afdoende aan hoe toenmaals de dood door *onthoofding* werd voltrokken (zie b.v. de foto's Cephas naar de reliefs aan den voet van den Boroboedoer nos. 17, 92 en 94), en bovendien spreekt een Chin. bericht uit ± 960, dus uit den aanvang van het Oost-Javaansch Hindoeïsme, nog van een gansch andere, veel mildere opvatting van straffen dan een eeuw af twee drie later op Java de algemeene zou zijn; want dit Chin. bericht zegt bij Groeneveldt p. 16 (en verg. Veth, Java I, p. 56—57) van Java: „They have no corporal punishments, all transgressions are punished with a fine in gold, varying according to the nature of the transgression; only robbers and thieves are made to suffer death" [1]).

12o. op een der reliefs van de gebouwen te Soekoeh, alwaar inscripties gevonden zijn die loopen van 1338 Çaka tot 1367 Çaka, dus van

---

[1]) Niet geheel zoo idyllisch echter als de Chin. berichten willen doen gelooven zijn de andere straffen die blijkens die Boroboedoer-reliefs naast de onthoofding toen bestonden; op no. 88 der foto's van Cephas naar den voet krijgt een gebondene slaag; op no. 92 wordt aan de eene zij een vrouw onthoofd maar ook mannen met een knods gebeukt; op no. 95 wordt van een man de schedel in tweeën gespleten; op no. 89 nog bovendien met een knods gebeukt, bij welk laatste echter misschien aan hellestraffen te denken valt (zie Leemans, Bôrô-Boedoer, 1873, p. 262—264).

1416—1445 A.D. (zie Brandes, Pararaton, p. 216—217) is afgebeeld een compleete wapensmederij in drie paneelen, waarbij Ganeça, de God van Kunsten en Wetenschappen, als beschermheer zoo te zeggen voorkomt op het middenpaneel, met aan zijn rechterhand een ijzersmid die tal van wapenen in zijn smidse heeft, en aan zijn linkerhand een helper van den smid die den blaasbalg trekt; zie de oudste beschrijving uit 1815 van Horsfield bij Raffles, History of Java, 1817, II, p. 50, de afbeelding in Crawfurd's History of the Indian Archipelago 1820, II, p. 195, of de zwakker herhaling van deze plaat in de studie door Van der Vlis, Verh. Bat. Gen. XIX, 1843, p. 128, plaat IV van Soekoeh.

13o. een beeld uit het Kediri'sche, gefotografeerd bij V. Kinsbergen no. 234 der groote port., vertoont een krijgsman met in zijn rechterhand een rechte korte kris van het fatsoen larngatap zou men zeggen, zooals Raffles in zijn History of Java, 1817, I, p. 296, 2e plaat, no. 28, het geeft, alleen niet zoo spits, doch korter, meer dolkachtig nog; het handvat daarbij geheel in den geest der Panataransche krissen dus sterk afwijkend van het hedendaagsche gevest. Men hoeft echter dit beeld maar even verder te bekijken met zijn onmogelijk uitgolvend hoofdhaar, zijn zoete slappe gelaatsuitdrukking, zijn kinderachtige lichaamsvormen, en dan in aanmerking te nemen hoe blijkens al de ruïnen van Panataran de kunst in de 14e eeuw A.D. nog volop in Kediri gebloeid heeft, om te weten dat dit beeld op zijn vroegst kan zijn uit de 15e, ja, zou men zeggen, tegen het eind daarvan, ± 1475 om een jaartal te noemen.

14o. een bericht, nog uit de laatste levensjaren van Modjopahit, het oudste Portugeesche getuigenis dat ik omtrent krissen kon vinden, van begin 1512. In zijn langen brief aan koning Dom Manoel I, schrijft Albuquerque uit Cochin d.d. 1 April 1512 onder andere over de verschillende fraaie zaken die hem bij de verovering van Malaka in Aug. 1511 en kort daarna in handen waren gekomen, door hem werden meegenomen toen hij op de „Frol (= Flor) de la Mar" in Januari 1512 van Malaka naar Cochin terugkeerde, maar helaas verloren gingen bij zijn schipbreuk toen op de hoogte van Tamiang. En onder die fraaie zaken die te loor gingen noemt hij ook: „twee krissen, dat daggen zijn van de „Javanen", met de scheeden van goud en edelsteen en de gevesten met uiteinden van goud en edelsteen, die ik meebracht voor Uw Hoogheid, waren niet te redden" [1]). En nu

[1]) „Dous crises, que sam adagas dos jaos, com as bainhas d'ouro e pedraria

staat hier de heusch-Javaansche afkomst van deze krissen wel geenszins vast, maar werd met opzet „Javanen" tusschen aanhalingsteekens gezet, doch als men bedenkt hoe groot de Javaansche kolonie te Malaka was en hoe Albuquerque zelf in Dec. 1511 het aanzienlijkste hoofd daarvan met diens zoon en schoonzoon had laten terechtstellen (verg. Veth I, p. 259—260), dan wordt naast de óók door dit bericht gestaafde Maleisch-Indonesische eigendommelijkheid van de kris, de heusch-Javaansche herkomst niet onmogelijk. En bovendien bezitten we in dit Portugeesche document het oudste authentieke bericht omtrent de kris-scheede die de kris completeert.

15o. het bericht dat de rij moge sluiten uit 1521, toen Modjopahit pas gevallen was en Dajeuh (Padjadjaran) stond op vallen, brengt tegelijk een verrassende mededeeling omtrent de geografische verspreiding van de kris toentertijd reeds, als een even verrassende bevestiging van hetgeen sub 11o werd aangenomen, dat n.l. bĕladau = kris was toenmaals. In zijn Relazione sul primo viaggio intorno al globo (ed. Andrea da Mosto, Rome 1894), geeft Pigafetta, de reisgenoot van Magalhães, o.a. op p. 82—83 een lijst van 160 Bisaya-woorden, zooals die toen in 1521 op het nog heidensche Cebú gebruikelijk waren, en zegt daarbij o.a. hoe de Cebuanen zeiden: „Voor hunne daggen („daghe") *calix baladao*" (p. 83), d.i. dus *kĕris baladau* (bĕladau) welk woord „kalis" = „kĕris" we straks als in den Soeloe-archipel nu nog in dien vorm gebruikelijk zullen terug vinden, terwijl het bovendien bekend is hoe de Bisaya-taal meermalen l voor r heeft; en wat later geeft Pigafetta op p. 100—104 een lijst van 424 woorden zooals die toen gebruikt werden op de reeds geïslamiseerde Moluksche Eilanden, met name Tidore, en daaronder dit dat die „Mooren" zeiden: „Voor hun dolken („pugniali") *calix golog*" (p. 103), d.i. dus *kĕris golok*. Zoodat dus toen in 1521 de kris in haar varieteit van bĕladau-grootte op Cebú en in golok-grootte op de Moluksche Eilanden algemeen bekend was. Terwijl bij Groeneveldt, p. 127 over Malaka uit 1537 ook weer wordt gezegd hoe alle lieden er een „bĕladau", d.i. kris, dragen; zelfs de kinderen van twee jaar een kleine, en het gebruik van deze bĕladau, alias kris, ook in on-

---

e os punhos com bocaees d'ouro e pedraria, que trazia pera voss alteza, nam se poderam salvar." Cartas de Affonso de Albuquerque, Lissabon, dl. I, 1884, p. 58. Net zoo nog eens overgedrukt, met behoud van een verkeerd geplaatste en door mij weggelaten komma, in Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo, Lissabon 1892 (Columbus-feestuitgaaf), p. 250. Trouwens, de komma's en de meeste leesteekens zijn van de uitgevers.

middellijk verband wordt gebracht met amok-loopen. Dat de mededeeling omtrent Djohor uit ± 1609 (Groen. p. 135) waar de vorst 2, en ieder gewoon man 1 „sword" draagt, ook daarmee krissen bedoelt, mag wel als zeker beschouwd worden, al ontbreekt hier een ophelderende noot.

Wat zijn de conclusies die uit deze gegevens te trekken zijn. In de eerste plaats datgene wat ik in de Encycl. van Ned. Indië II, p. 334 al neerschreef: „dat de kris, het wapen, dat nog heden ten dage den Javanen tot algemeene versiering van hun kleedij strekt en bij wier vervaardiging de jong-Javaansche kunstnijverheid zich nog het gunstigst doet kennen, behalve het internationale type van een stoot- tevens slagwapen, het zeer bijzondere Indonesische type van de elders niet bekende kris bezit, welk type echter niet op Malaka, noch op Celebes, noch Sumatra, maar wel degelijk op Java zijn hoogste volmaking vond; en dat dit wapen, dat in de Midden-Javaansche Hindoe-periode nog bij voorkeur gedacht werd in de handen van Javaansche autochthonen (of wat daarvoor bij de Hindoes doorging), in de jongere, de Oost-Javaansche periode reeds een algemeen wapen is geworden, van den Hindoe-Javaanschen vorst af tot de geringe lieden toe, zoodat onder dezen invloed de versiering ook tegelijk typisch Hindoe-Javaansch moest worden, gelijk nu de Balische kris nog steeds is."

Het eenige wat in deze zinsneden nog nader moet verdedigd, is dat bij de kris ook gedacht kan worden aan de combinatie van stoot- èn slagwapen. Dat de kris in hoofdzaak stootwapen is geweest en gebleven, hoeft nauwelijks gezegd. Maar dat bij sommige formaten óók het gebruik voor slagwapen in het oog werd gehouden, zal menigeen niet toegeven. Toch lijkt mij dit buiten kijf door de merkwaardige overeenstemming tusschen dat Panataran'sche relief, Van Kinsb. no. 277, waar het sterk-krisvormig zwaard als slagwapen is opgeheven, en die merkwaardige tweesnijdende zwaarden van zuiver krisbeloop die algemeen in Nederlandsch en Britsch Borneo alsmede op de Soeloe-eilanden, waarschijnlijk daardoor ook in de Philippijnen voorkomen en door den een als „kris" door den ander als „zwaard" beschouwd worden. Ziet men toch de afb. in Dr. B. F. Matthes Ethnogr. Atlas der Makassaren, 1en druk Amsterdam 1859; 2en druk Amst. 1874, of in den daaraan analogen Ethnogr. Atlas der Boegineezen (zonder jaartal), plaat 7, fig. 17 a en b — en verg. de afb. van een Soeloe kriszwaard in zijn scheede bij Schmeltz, Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890, p. 111 fig. 31 — dan

wordt men gefrappeerd door de sterke overeenstemming met het type van zwaard en kris beide, zoogoed als met de van Prambanan deels en Panataran geheel herkomstige vormen; terwijl het daarbij afgebeelde krishuis of zwaardhuis evenzeer dat dubbele karakter toont. Immers we hebben hier een tweesnijdend zwaard, van nog veel geprononceerder zwaardtype dan op foto no. 277 van Panataran, met een gevest bestaande uit een fikschen steel van boven bekroond door een platten zich verbreedenden knop, naderend in vorm tot de handvatten aan beide zijden met een ronden stootplaat voorzien, zooals bij de kris-zwaarden te Panataran, en als bij de kris-dolk te Prambanan, en als al de heusche zwaarden te Panataran, Prambanan en Boroboedoer, doch sterk afwijkend van de bekende handvatten van alles wat tegenwoordig kris heet; zou men dus hiernaar zeggen dat we met een echt tweesnijdend zwaard te doen hebben, afwijkend alleen in dat bezit van twee scherpe kanten van de meer gewone Indonesische slagwapenen die maar één snede hebben (mandau, klewang, parang, golok, pĕḍang, badik enz.), zoo toont de overgang tusschen het eigenlijke lemmet en den steel diezelfde merkwaardige verbreeding tot een bovenband, en vooral, ook diezelfde merkwaardige krulletjesachtige insnijdingen waar het lemmet in dien bovenband zal overgaan, van welke het steil verloopend profiel der eene zijde onder den naam van „baard" (djenggot) en het flauw verloopend profiel der andere zijde als „tandjes" (greneng) of „saṇḍanstekels" (ri saṇḍan) zoo welbekend zijn van de typisch-Javaansche kris, zie b.v. de goede afb. van dit type bij Serrurier „De Wajang Poerwâ", Leiden 1896, p. 313 en verg. de even goede bij Raffles, History of Java, 1817, I, p. 296, 1e plaat waar beide ijzerversieringen deels „baard" heeten, met nog andere namen voor kleiner gedeelten, ook juister terug te vinden bij Serrurier naar het Solosch hs. (de afb. en benoeming van de krisdeelen in Int. Arch. für Ethn. III, 1890, p. 93 is door Dr. Schmeltz naar Raffles gegeven). Nu maakt Dr. Matthes er zich wel wat af door bij dit door hem afgebeelde wapen voorin als toelichting — evenals op p. 1131 van zijn Makass. Wdb. 1885 of op p. 1133 van zijn Boegin. Wdb. 1878 — alleen te vermelden „Een kling van de Soloqsche (Sôlo'sche) roovers", zonder er bovendien den inlandschen naam van aan te geven. Maar „kling" — wat voor kling? daar zit de zwarigheid. En precies zoo'n kriszwaard berust in de verzameling van de Ind. Instelling te Delft, afkomstig van Broenei; en precies zulke kriszwaarden, wel vier of vijf, zijn aanwezig in het Ethnografisch Museum te Leiden,naar ver-

zekerd wordt alle van de Zuider- en Oosterafd. van Borneo. Doch ook hier kan men den naam niet aangeven. De lengte dezer Soeloe'sche en Borneo'sche klingen is een 50 à 60 c.M.; zij vertoonen bijna zonder uitzondering nog een groote eigenaardigheid: om den bovenband (gandja) en de plek waar bij een gewone kris de „baard" zit, is een versterking aangebracht in den vorm van een zwaren ijzerdraad die als smalle ring beide deelen samenknijpt en evenwijdig loopt aan het lemmet, gelijk men zeer goed dit zien kan op de afbeelding bij Matthes, en ook nog even te voorschijn treedt aan de lichtelijk uit haar scheede getrokken „Sulokris" afgebeeld door Dr. Schmeltz op p. 111 van het Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890; slechts één Borneo'sche kling van dit karakter in het Ethn. Mus. te Leiden mist de eigenaardigheid. Ook zag ik (in particulier bezit), precies zoo'n kriszwaard meegebracht door een Gajo'sch ambtenaar uit Djambi dat daar den naam droeg van „toembak lading", letterlijk dus „spieshouwer", waaruit blijkt dat de verklaring bij Klinkert Nieuw Mal. Nederl. Zakwdb. 1892, in voce Toembak op gezag van D. B. niet geheel juist is als „een kromsnij- en steekwapen", maar waarbij toch zoowel in deze verklaring als in den Maleischen naam vooral, dat dubbele karakter van stoot- èn slagwapen duidelijk wordt aangegeven; door de frappante gelijkenis met de Borneo'sch-Soeloe'sche kriszwaarden in vorm van lemmet en heft, afmeting, baard en tandjes, en óók dien smallen bevestigings-ring, is het nauwelijks te betwijfelen of dit wapen moet in het Djambi'sche ingevoerd zijn, en blijft alleen de dubbele naam dien men er daar aan geeft, hoogst merkwaardig. Mijns inziens hoeft er dus niet geaarzeld in deze kriszwaarden die nu nog in de Soeloe-eilanden en op Borneo vervaardigd worden *de groote, breede kris die tevens slagwapen is* te zien, welke óók te Panataran voorkomt. En men zou mogen aarzelen of er niet eerder nog gedacht moest worden aan een meer moderne overneming van kris-motieven bij de vervaardiging dezer Borneo'sche zwaarden, als niet de ijzerindustrie juist zoo *antiek* was in dat gedeelte van den Archipel waar die klingen nu nog vervaardigd worden. Reeds prof. Kern wees op het „opmerkelijk verschijnsel dat de halfwilde Igorroten op Luzon en de Dayaks op Borneo in 't bearbeiden van ijzer grooter kunstvaardigheid bezitten dan de beschaafdere Javanen en Maleiers". (Over den invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van den Ind. Archipel", Leiden 1883, p. 18). Maar ook historisch valt te bewijzen èn dat van ouds zoowel de beste éénsnijdende klingen (parang's? mandau's?) uit

Noord-Celebes kwamen waarbij de Soeloe-eil. niet genoemd worden, èn dat het meeste ijzer uit ongeveer deze buurt, namelijk van het rijk Banggaai op de Oostkust van Celebes kwam èn dat in Borneo en Bandjarmasin nog in 't eind der vorige en begin van deze eeuw het ijzer als betaalmiddel gold! dus op hoogen prijs werd gesteld. In dat hoogstmerkwaardig „Livro" van Duarte Barbosa, geschreven in 1516, samengesteld voor zoover de berichten over onzen Indischen Archipel betreft naar inlichtingen van de sinds 1511 te Malaka gevestigde Portugeezen en zijn in eind 1512 op Ternate belanden vriend en briefschrijver Francisco Serrão (verg. prof. Veth I, 249—250 en Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 1878, p. 322—323 en 355—358), een boek dat naarmate men het meer en vergelijkend bestudeert, steeds wint aan merkwaardige vertrouwbaarheid, wordt het volgende gezegd over „Bangaya" volgens het op 1 Maart 1524 in Spaansche vertaling te Vitoria gereedgekomen translaat naar den Port. tekst, thans in de Bibl. te Barcelona, en in Eng. vertaling weer uitgegeven door Stanley (Hakluyt-uitgave, Londen 1866 „A description of the Coasts of East Africa and Malabar ... by Duarte Barbosa, p. 202—203): „*Island of Celebe* ... They (n.l. de lieden van Noord-Celebes) bring for sale (n.l. in de Moluksche eilanden, dus Ternate en Tidore met omgeving) very long and broad swords of one edge and other manufactures of iron, and much gold", terwijl dan onmiddellijk volgt: „Bangaya. At no great distance from this island to the west-south-west, at thirty-six leagues off, is another island ... It is called Bangaya, there is much iron in it, which they carry to all parts" [1]).

En van Broenei, toen het nog de groote koopstad van Borneo was, vertelt reeds Pigafetta uit 1521 in zijn Primo viaggio intorno al globo, reisgezel als hij van Magalhães was, „hier stelt men op prijs koper (metalo), kwik, glas, cinnaber, wollen stoffen, lakens en al onze andere koopwaren, maar vooral ijzer en brillen" (ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 88), terwijl nog in 1837 kleine schuitjes ijzer daar te Broenei dienst deden als wisselmunt, evenals hetzelfde

---

[1]) De tekst van deze periode is in het Ital. translaat bij Ramusio Ie dl. 1550 lichtelijk afwijkend; in het Port. hs. (vooral onvolledig tegen 't eind) ontbreekt ze. Maar bij alle drie wordt van „Solor" d.i. den Soeloe-archipel maar vermeld dat het paarlen en goud levert, terwijl Pigafetta van de Soeloe-eil. juist ook in 1521 alleen paarlen vermeldt, doch geen ijzer noch klingen, en geheel idem de Chin. berichten (Groeneveldt, 1880, p. 103—106) in periode 1400—1600 juist ook telkens paarlen vermelden uit de Soeloe-eil., maar géén ijzer noch klingen noch krissen.

voor de binnenlanden van den Bandjarmasin in 1790 en later geconstateerd werd (zie deze beide getuigenissen in Millies, Recherches sur les monnaies des indigènes etc. 1871, p. 157 en zie hierbij wat Sal. Müller zegt over de staafjes ijzer die aan de boven-Barito werden gemaakt). De groote beteekenis van Nagara in 't Bandjarmasin'sche als middelpunt der Borneo'sche ijzerindustrie sinds meer dan een eeuw is bekend, iets wat evenzeer niet plotseling ontstaan kan zijn maar tot hooger ouderdom moet opklimmen; en zijn grond trouwens vindt in het magneetijzer dat in de buurt van Laboean Amas en het bruinijzersteen dan aan de boven-Barito aangetroffen wordt. Ook hierop moet de aandacht gevestigd: de overeenkomst tusschen de Toradja's op Celebes en de Dajaks op Borneo is in menig opzicht frappant; bij beiden dezelfde soort versierde schilden; bij beide dezelfde soort slagwapen, de mandau. Dit moet zijn oorzaak hebben; en de natuurlijke verklaring hiervoor zal wel deze zijn dat het handelsverkeer tusschen de ijzersmedende Dajaks en de ijzerrijke Banggaai- en Tomboekoe-streek van oostelijk Celebes de natuurlijke weg is geweest, waarlangs òf de Dajaks zooveel van de Toradja's overnamen, òf, wat meer waarschijnlijk is, de Toradja's zooveel ontleend hebben aan de Dajaks, waarbij de zeevarende Boegineezen in hoofdzaak wel de middelaars zullen zijn geweest. En nu bij deze gegevens van Borneo'sche en Soeloe'sche kriszwaarden het Panataransche relief zich zoo merkwaardig aansluit, is er alle reden te vermoeden dat in dit ijzerbewerkend deel der Buitenbezittingen het oude type van „de groote kris als stoot- èn slagwapen" bewaard is gebleven dat op Java-zelf al buiten zwang is geraakt sinds eeuwen. En *mooi bevestigd* wordt dit door het bericht van Barros over Malaka'sche krissen van 2½ à 3 palmos (à 22 c.M.) in Malaka, en de kris te Leiden (Cat. p. 101) die 55 c.M. lang is.

In de tweede plaats stelt de oudste authentieke kris, die van den heer Knaud uit 1342 A.D. met haar tal van geelkoperen ingeslagen kling-versieringen, ons voor het vraagstuk van het damasceeren in zijn verschillende uitingen. Vóór alles zal het echter noodig zijn hierbij onderscheid te maken tusschen de drie verschillende manieren van ijzerversiering welke min of meer alle onder den naam van „damasceeren" doorgaan, en zoo aanleiding geven tot alleronaangenaamste spraakverwarring. Men heeft *a.* het dooreenwerken van een donkerder en een lichter soort ijzer tot één geheel waarbij, na afloop der smeding en bevijling, de lichtere ijzerkleur in haar verschillende figuren wordt te voorschijn geroepen door het plaatsen

van de kling in een bijtend vocht; het lichter gekleurde ijzer moet in Indonesië eigenlijk *meteoorijzer* zijn hetgeen aan het daar tusschen in gesprenkeld nikkel zijn meer blanke kleur en zijn grooter smeedbaarheid ontleent; dit is het heusche bĕsi pamor van onze Oost, dat met name in Celebes schijnt gevonden te worden, maar wat gewoonlijk vervangen wordt door een óók lichtergekleurde soort ijzer, géén meteoorijzer, naar het schijnt binnen onze koloniën ook vooral in Celebes en Borneo te vinden; terwijl in Britsch-Indië het beste „wootz" of „Indian steel", dat door de Perzen vooral tot de beroemde klingen verwerkt wordt, verkregen wordt door samensmelting van magneetijzererts uit Hyderabad met het bruinijzererts uit Indore, en het langzaam laten kristallizeeren, waardoor evenzeer, na bijting in scherp vocht, het „jauhar" of de natuurlijke bebloeming van het ijzer te voorschijn treedt (Egerton „A description of Indian and Oriental armour, new edition", Londen 1896, p. 57—58). Het zoo verkregen product noemen wij en de Duitschers gewoonlijk „gedamasceerd", terwijl Engelschen, Franschen, Italianen enz., dit óók wel met „damasceeren" betitelen, doch daarnevens ook en vooral aan dit woord het begrip hechten wat sub b. zal worden teruggegeven; om duidelijk te zijn, is het verkieselijk dit soort damasceeren — evenals in het Engelsch ook wel — het „wateren" of „bloemen" van ijzer en staal te noemen, daar er gelijke figuren te voorschijn komen als bij gewaterde (gemoireerde) zijde; *b.* het inleggen van koper-, zilver- of gouddraden, dan wel draden van ander metaal, in gleufjes die met een scherpe spits getrokken zijn in een ijzeren of stalen lemmet, en daarna in die groefjes vastgehamerd zoodanig dat de verlangde versiering met ander metaal duidelijk in haar lijnen zichtbaar en krachtig vastgelegd is; de Duitschers noemen dit „Tauschieren" naar het Spaansche taujia of ataujia (in ouder spelling tauxia en atauxia) en Port. tauxia hetgeen zelf weer een verspaanscht en verportugeescht Arabisch woord is[1]); maar de Franschen, Engelschen, Italianen verstaan vooral *dit* procédé onder „damasceeren"; in het Hollandsch zou men dit laatste het best volgen of wel „inleggen met metaaldraad" kunnen zeggen; *c.* het opleggen van blaadjes van ander metaal (koper, zilver, goud enz.) op de van te voren door een spoorvormig raadje of diergelijk werktuig ruw en ruig gemaakte oppervlakte van een ijzeren of stalen voorwerp, en het daarna inhameren van die metaalblad-versiering op den ondergrond, zoodanig dat het

[1]) Volgens Dozy; 't oud-Port. tauxia = feitelijk *wateren*.

een het ander volkomen pakt en het verschillend metaal tot één geheel wordt; ook dit noemen de Duitschers „Tauschieren", Franschen, Engelschen en de Italianen van tegenwoordig „damasceeren"; maar weleer bezaten de Italianen voor dit procédé een afzonderlijk woord wat men b.v. nog als verouderden term kan terugvinden in een grooten dictionnaire als Petrocchi; zulken arbeid noemen ze toch „lavoro all' agemina" of kortweg „azzimina", van Al-Adjĕm, den Arabischen naam voor Perzië, ook Iraq Adjemi, in onderscheiding van Mesopotamië dat Irak Arabi heette, d.i. het Perzische en het Arabische Iraq, en waarvan dan weer in de inscripties der 16e eeuw het Latijnsche „ageminius", het Ital. „azziminista" kwam, aanduidend den werkman die zulke Perzische damasceering maakte; in Britsch-Indië heeft men voor dit procédé nog heden ten dage een eigen woord, „koftgari", zich blijkbaar geheel aansluitend bij den term „kaft" en „kafti" die voor dit procédé weleer in Cairo gebruikelijk was, zoodat men daar zelfs een markt „Soek el-Kaftian" had „le marché des vendeurs de plaque" (Prisse d'Avennes, L'art Arabe d'après les monuments du Kaire, 1877, p. 213). In het Hollandsch zou men het beste „opleggen met metaal" kunnen zeggen, dan wel „tauscheeren". Nu valt het dadelijk op dat het krislemmet van den heer Knaud van 1342 A.D. versierd is volgens de Perzische methode, oplegsels toch vertoont van koperblad die op een ruigen ondergrond zijn ingehamerd en verder afgewerkt; terwijl het Chineesche bericht van 1413—1416, straks onder 11o genoemd, duidelijk spreekt van „gewaterde" krisklingen zooals die in zoo groote menigte uit ouder en jonger tijd in onze Oost voorkomen. En hier is dan dadelijk de vraag: welk procédé is ouder? vanwaar komt oorspronkelijk ieder der drie procédé's? Voor zoover het mij mogelijk is geweest uit de verschillende, geenszins gelijkluidende, en vooral weinig systematisch behandelde berichten der schrijvers over dit onderwerp [1]) een conclusie

---

1) Naar de volgorde der jaren zijn de bronnen die ik hierbij raadpleegde, de volgende: H. Lavoix in Gazette des Beaux-Arts, XII, 1862, p. 64—74, art. „Les Azziministes"; H. Yule in zijn Hakluyt-uitg. van Marco Polo, 2en druk, 1875, I; Veth, Java 1en druk, I, 1875, p. 612; Prisse d'Avennes, bovengenoemd, 1877, p. 211—214, die in hoofdzaak Lavoix nazegt; Juan F. Riaño, The industrial arts in Spain, Londen 1879, p. 66, 82—83, 106; G. C. M. Birdwood, The Industrial Arts of India, Londen 1880, p. 164; R. F. Buxton, The book of the Sword, Londen 1884, p. 151 noten; Gust. Le Bon, La Civilisation des Arabes, Parijs 1884, p. 556—557 en zie afb. op p. 351; F. Reuleaux, Das Buch der Erfindungen, Gewerbe und Industrien, 8en druk, Leipzig en Berlijn, dl. VI, 1887, p. 154; J. D. E. Schmeltz, in Intern. Archiv

te trekken, zou ik gelooven te mogen zeggen dat het „wateren" van staal het oudste en oorspronkelijk Voor-Indisch is, daar het „wootz, or Indian steel" al beroemd was in den aanvang onzer jaartelling, maar dat het zijn groote beteekenis eerst heeft gekregen toen keizer Diocletianus in ± 300 A.D. zijn groote wapenfabrieken te Damascus stichtte, waardoor tegelijkertijd de grondslag werd gelegd voor de verbreiding van dit procédé en voor het ontstaan van het woord „damasceeren" in deze opvatting; van Arabischen oorsprong is geen kwestie; en hoewel de kris van den heer Knaud juist omtrent dit deel van het vraagstuk niets zegt, hoeft er niet geaarzeld den oorsprong van het procédé van het „wateren" van ijzer en staal óók in onze Oost als vóór-Islamitiesch en wel speciaal Hindoesch te erkennen. Het andere procédé, het inleggen met metaaldraad, schijnt in zijn ontwikkeling zeker typisch-Arabisch en heusch uit Damascus te zijn. *Niet* echter in zijn oorspronkelijk idee, dat in Egypte schijnt gezocht te moeten worden; want Hendley noemt (p. 5) een bronsfiguur van Nefer Tmu met gouddraad ingelegd uit de 19e dynastie, ± 1300—1250 vóór Chr., en een bronzen aegis van Ra uit de 29e dynastie, ± 590 vóór Chr., beide in het Britsch Museum als nos 22951 en 16037. Maar de ontwikkeling van dit denkbeeld, de toepassing vooral ook bij voorkeur op wapenen — wat dan toch in den meest strikten zin bij „damasceeren" bedoeld wordt — is wel degelijk toe te schrijven aan die nieuwe godsdienstmacht wier triomf vooral door het zwaard bevochten werd; en evenzeer pleit alles voor de buitengewone rol daarbij door Damascus gespeeld.

Damascus werd in 635 door de Arabieren veroverd, in 661 door Moawija tot hoofdstad van het Khalifaat verheven in plaats van Medina en bleef dit tot 762 toen de Abbassieden de hoofdstad naar Bagdad verplaatsten; gedurende de heele periode der Omajjaden-dynastie, 661—762, was dus Damascus het middelpunt der militante Arabische beschaving, en moet *„de versiering van het zwaard met arebesken,* door inlegwerk van metaaldraad" in deze wapens-vervaardigende stad haar eerste ontstaan hebben gehad, al is het dan ook door gebrek aan inscripties op zoo versierde klingen niet mogelijk dezen oorsprong documenteel te staven of vroeger terug te bren-

für Ethnogr. III, Leiden 1890, p. 89—90; Th. H. Hendley, Damascening on steel or iron, as practised in India, Londen 1892, p. 5—7; Meyer's Konver-sations-Lexikon, 5e druk, art. „Damaszener Stahl" (1894), en „Tauschieren" (1897); Egerton (Lord of Tatton), A description of Indian and Oriental armour, new edition, Londen 1896, passim, vooral p. 46, 56—58, 61 en 156; A. Demmin, Die Kriegswaffen, 2en druk, Leipzig 1886, p. 720 en 721 noten.

gen dan ± 1000 A.D. Maar juist dat arabesken-werk, deze „poëtisch geworden mathematische figuren", welke zoo sterk spreken aan alle zulke klingen met hun lijn-versiering van zilver of goud op donkeren staalgrond, is in zoo volkomen harmonie met dergelijke en óók door de Arabische kunst uitgevonden versiering met dooreengeslingerde Koefische letters, met grillig streng gekorven hout, met wondervreemd gepleisterd gips, met meesterlijk beheerschten baksteen, dat alles er voor getuigt de toepassing van een gelijk kunstgevoel op een andere materie toe te schrijven aan dienzelfden jongsten godsdienst voor wien in kunst de levende dingen dood waren maar door wie de doode dingen leven gingen op geheel nieuwe, ongedroomde wijze. Als men dus het woord „damasceeren" behouden wil in zijn eigenlijke beteekenis, dan moet het *hier* aangewend; en doen we dus het veiligst ons in 't Hollandsch aan te sluiten bij het strikte spraakgebruik van Franschen, Engelschen, Italianen en Spanjaarden. Wat nu dit „heusche damasceeren" betreft, geeft voor onze Oost de kris van den heer Knaud en het Chineesche bericht bij Groeneveldt geen uitsluitsel; de eerste is een „met metaal opgelegde" kling, het tweede spreekt van „gewaterde" klingen. Dat de „ingelegde", de „gedamasceerde" klingen en krissen ook in onze Oost Arabisch-Syrisch van denkbeeld moeten zijn, staat dus vast; maar welke is de oudste die we er vonden? Slechts vier, zoover ik weet, die in afbeelding bekend werden, dragen inscripties; waarvan de eene ons niets blijkt te zeggen, de twee andere niet veel zekers, terwijl de vierde geheel modern is. De eerste is de mooie, aan beide zijden met gouddraad-arabesken en Koefische letters versierde rechte korte kris uit Garoet — waarschijnlijk van het formaat brodjol — afgebeeld als no. 37 in Van Kinsbergen's groote port., waarvan echter noch de afmeting noch de lezing der inscriptie in de Lijst Bijlage B, Notulen Bat. Gen. 1872, wordt meegedeeld; doch waarvan zich te Delft onder rubriek III, a van den kaart-Catalogus behalve een prachtige penteekening met kleuren van kris en scheede, ook het volledige Arabische fac-simile en een Mal. vertaling van dit inschrift bevindt, waaruit blijkt dat dit niets als godsdienstige spreuken bevat, dus ons omtrent den ouderdom dezer inscriptie geheel in het duister laat, evenals omtrent nadere bijzonderheden van herkomst of eigenaar.[1])

---

[1]) In het manuscript is hieronder eenige ruimte opengelaten ter latere invulling. (*Noot van den uitgever*).

Zoo blijft dan over het derde procédé, het „opleggen" van goud, zilver, koper of ander metaal op een ruig gemaakten ondergrond van ijzer of staal. Ter wille der duidelijkheid moge hier allereerst verwezen naar wat de kunsthistoricus Lavoix in 1862 zei, loc. cit. p. 72 over het verschil in techniek tusschen dit oplegwerk, en het inlegwerk, dat heusch damasceeren is. Ook wordt hierin reeds duidelijk aangegeven hoe ten minste in de 16e eeuw deze kunst met name Perzisch was, in tegenstelling tot het heusche damasceeren van Damascus, wat Lavoix nader staaft door de getuigenis van Pietro della Valle en Gastaldo, ook Benvenuto Cellini noemend. Tot hoever brengen deze getuigenissen ons terug? Pietro della Valle in zijn in 1658 te Rome uitgegeven „Viaggi", p. 43—44, in zijn brief uit Ispahan d.d. 17 Maart 1617, roemt inderdaad de fraaie „werkstukken op zijn Perzisch" („lavori all' Agiamina") die door Italianen nog mooier worden nagemaakt; Gastaldo in zijn Geographia van 1548 moet volgens Lavoix de Perzen hoogelijk prijzen voor hun „lavori azzimini", maar tot mijn spijt lukte het me niet dit werk onder oogen te krijgen, zoodat ik enkel hier herhaal wat Lavoix geeft; zie ook den niet door Lavoix genoemden Ramusio in 1550; Benvenuto Cellini in zijn autobiographie (Vita, begin van cap. VI) vertelt hoe hem in den jare 1524 „in handen kwamen zekere kleine Turksche dolken van ijzer ... in welke ... waren ingesneden door middel van ijzers veel heel mooie bladeren op zijn Turksch, en allerfraaist ingelegd met goud", zoodat hij lust kreeg dit na te maken, en wonderwel slaagde, waardoor hij dan ook als vader geldt der zestiendeeuwsche en zeventiendeeuwsche Italiaansche kunst van de „azziministi". Hoewel hij van „Turksch" spreekt en van „ingesneden" (intagliati), dus noch Perzië noemt noch den term „ageminius" of „azzimina" gekend blijkt te hebben, brengt zijn zeggen in verband met de andere Italiaansche getuigenissen, ons niet verder terug dan ± 1400, terwijl de kris van den heer Knaud van 1½ eeuw vroeger is, en in haar versiering den meest ondubbelzinnigen Hindoe-Javaanschen stijl te zien geeft, waarop geen Islam, hetzij uit Arabië hetzij uit Syrië of Perzië aangebracht, ook maar den minsten invloed gehad kan hebben. Als zoodanig is dus de kris van den heer Knaud een dubbel belangrijk voorwerp omdat ze met haar duidelijk „oplegwerk van koper op ijzer" dit derde procédé van „damasceeren" terugschuift tot ver vóór 1342 en tot een oorsprong die òf niet-Muzelmansch was òf die, van Muzelmannen overgenomen, ten volle geworden was tot een kunst onder Hindoeïsten

op Java. Dit laatste kan weer òf direct zijn geschied, door Mohammedanen dus die naar Java waren gekomen en daar hun kunst bekend en geliefd hadden gemaakt, in welk geval we tot een Mohammedaansche propaganda op Java zouden moeten besluiten die minstens een eeuw ouder was dan de authentiek in 1419 te Grĕsik overleden en begraven „eerste wali van Oost-Java", Maulana Malik Ibrahim (zie Veth I, p. 229—230); òf indirect, langs Voor-Indischen tusschenweg, in welk geval deze „oplegkunst", dit „Tauschieren" zooals de Duitschers hier terecht zouden zeggen, èèrst, van Muzelmannen overgenomen, het burgerrecht moest verkregen hebben onder Hindoes in Voor-Indië en daarna door dezen overgebracht naar het ook nog Hindoeïstische Java. De grootste waarschijnlijkheid is voor dit laatste; en wordt dat toegegeven, dan is er ook hooge waarschijnlijkheid dat we bij het heusche „Tauschieren" van de kris van den heer Knaud van 1342 A.D. te doen hebben met een speciaal Perzische versieringskunst, die door het met Perzië in zoo nauw kunstverband staande Voor-Indië óók onder Hindoeïsten was overgenomen. Hetgeen in verband met de voltooidheid dezer kunst aan die kris, en het aantal jaren dat noodzakelijk was om deze kunst een zoo langen weg te doen doorloopen, de aanwezigheid en bloei van het „Tauschieren" in het Sjiitische Perzië terug zou brengen tot ± 1200. Het spijt mij zeer dit vraagstuk hier verder in den steek te moeten laten, daar het mij niet gelukt is getuigenissen te vinden die uit dezen tijd of vóór dezen tijd dien Perzischen oorsprong bevestigen, en we eerst afdoende verklaringen omtrent de herkomst dezer kunst tegen 1516 A.D. in handen krijgen en wel in Duarte Barbosa's Livro van dat jaar, waar hij Ormuz beschrijvend, dat hij zelf bezocht, over de Perzen daar („Persios... estes Mouros Dormus") schrijft dat ze zijn „omgord met heel goede gordels („almejares") waarin zij hun dolken („adaguas") hebben heel goed versierd met goud en zilver, al naar de kwaliteit van hunlieden" (p. 271 van den 2en druk); terwijl Stanley naar het Sp. hs. van 1524 zelfs heeft: „and they wear in their girdles („almaizares") daggers and knives, ornamented with gold and silver, and some heavy short swords, all adorned with gold and silver, according to the rank of the wearers". (p. 42—43 der Hakluyt-uitg.).

Wie echter zelf Perzische bronnen raadplegen kan of meer aan oude reisbeschrijvingen over Perzië gedaan heeft, zal wel gelukkiger zijn. Doch algemeen bekend zijn die gegevens zeker nog niet; anders moesten de hiervoor genoemde bronnen er wel van gesproken hebben.

Maar wil men tot vaste resultaten komen, dan zal het vóór alles noodig zijn de *drie* versieringsmethoden van ijzer en staal die alle nu eenmaal onder den term „damasceeren" doorgaan, scherp van elkaar te blijven onderscheiden als respectief „wateren", „heusch damasceeren" en „Tauschieren", of „bloemen", „inleggen" en „opleggen". Toch zijn er nog een paar gegevens die het waarschijnlijk maken dat het oplegwerk (Tauschieren) aan metaal voor strikte Mohammedanen als kettersch gold, door niet-Mohammedanen daarentegen met liefde beoefend werd, en door de altijd onrechtzinnig-Muzelmansche en kunstnijvere Perzen zelfs in Kairo, ondanks puriteinschen tegenstand, binnen zwang was gebracht. De twee eerste getuigenissen komen bovendien uit Indonesië zelf en hebben dus voor ons dubbele waarde. Immers bij Raffles, History of Java 1817, II, p. 109—110 lezen we uit (zoogenaamd) A.J. 1247 = 1325 A.D. „under the second prince of *Majapáhit*, called *Brokamára* or *Brow'yáya* the second, the manufacture of arms of various descriptions was brought to the highest perfection; and the first damaked *krises* ware now made bij the *pándi* (smiths) from *Pajajáran*, who became so distinguished that they were appointed to the charge of districts with a thousand *chácha* each. The *kris*, which was afterwards placed on the tomb of *Susúnan Giri*, is said to have been manufactured at this time from a piece of old iron found by the prince". Derhalve: onder den 2en vorst van Modjopahit, Bra Kamara = Bra Koemara, zouden de eerste gedamasceerde klingen aldaar gemaakt zijn door werklieden (pande's) van Padjadjaran. In Bra Kumara (de Vorst die Kind was) heeft Dr. Brandes reeds (Pararaton, p. 202) herkend den tweeden vorst van het in ± 1275 A.D. gestichte Modjopahit, Djaja Nagara, die in 1295 A.D. als kind van 4 maanden op den troon kwam en regeerde tot 1328 A.D.

Wonderwel komt dus deze tijd, en de vermelding bij Raffles der „first damaked *krises*" onder zijn regeering, zeg b.v. 1315 A.D. uit met die oudste authentieke „opgelegde" kris van den heer Knaud, vervaardigd in 1342 A.D. en natuurlijk allerminst een eersteling der nieuwe Oost-Javaansche kunst. Terwijl in overeenstemming met het invoeren dezer kunst uit Padjadjaran volgens Raffles, het bericht in de Sĕrat Kaṇḍa is hoe in 1223 A.J. = 1301 A.D. het overwonnen Padjadjaran zijn smeden naar het zegevierend Modjopahit moest zenden (Pararaton, p. 188), en opnieuw aldaar p. 193 gezegd wordt hoe een Padjadjaran'sch smid „hoofd der smidsbazen" (loerah ĕmpoe) van Oost-Java (brang wetan, elders bang wetan) wordt onder

den laatsten (?) vorst van Modjopahit, al hetgeen pleit voor een zekere superioriteit van Padjadjaran boven Modjopahit in smeedkunst. Als dus op de combinatie dezer vrij gelijkluidende berichten vertrouwd mag, dan zou de Tauschier-kunst reeds heel wat vóór 1315 A.D. op West-Java beoefend moeten zijn, en zou dáárheen het eerst van uit het een of ander Hindoesch gedeelte van Voor-Indië die kunst uiterlijk ± 1200 zijn overgebracht, om vervolgens tegen ± 1300 op Oost-Java in zwang te komen, en waarschijnlijk daar de kris van den heer Knaud in 1342 A.D. te kunnen voortbrengen. Niet daarmee in strijd zou zijn het verbod dat Sultan Mahmoed Shah I van Malaka in ± 1445 (zooals ik later in de Bijdragen dit jaartal verdedigen zal) zou gegeven hebben toen hij de „Peratoeran radja radja mĕlajoe", de „plakkaten" voor het rijk Malaka, uitvaardigde; het verbod „de porter .... des *kris* avec des ornements", zooals Ar. Marre in zijn „Malâka, Histoire des Rois Malais de Malâka et Cérémonial de leur cour", Parijs 1874, p. 22 de plaats der Sadjarah Mĕlajoe vertaalt; een vertaling die klopt met Newbold's parafrase uit 1839 „as we find in the Sejara Malayu, that Mahomed Shah I, Sultan of Malacca, issued an edict to forbid the inlaying of krises with gold, and etc." (zie diens „Political and statistical account of the British settlements in the Straits of Malacca, etc." Londen 1839, II, p. 198, alsmede aanhaling hiervan door Dr. Schmeltz in Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890, p. 90), waaruit blijkt dat niet gewaterde, maar wel degelijk „naar heidenschen stijl opgelegde" krissen bedoeld zijn, gelijk Java ze blijkens de kris van den heer Knaud voortbracht, temeer daar in datzelfde Malaka de heusche „watering" of „bloeming" *niet* in den ban was gelijk weer blijkt uit die passage in de Sadjarah Mĕlajoe hoe de eigen Sultan Mansoer Shah (in ± 1470) aan den radja van Pasei als geschenk o.a. zond „a piece of yellow damasked silk flowered" (vertaling van Braddell in Journal Indian Archip. V, 1851, p. 648) en de vermelding bij Barbosa uit 1516 dat tot de invoerartikelen te Malaka behoorden „damascos", d.i. damasten; terwijl het genoeg bekend is hoe „damast" al evenzeer van „Damascus" komt als „damasceeren".

Terwijl we bij dienzelfden Barbosa een treffende bevestiging vinden van het hiervoor gezegde, daarbij gebruik makend van de drie teksten die tot nog toe van zijn „Livro" gepubliceerd zijn, de Ital. vertaling bij Ramusio I, 1550, den Port. tekst van een tamelijk goed maar niet origineel en aan 't eind onvolledig hs. gepubliceerd in de Collecção de Noticias, dl. II (waarvan de 1e druk van 1813, de 2e

onveranderde dr. van 1867), en de Eng. vertaling door Stanley als Hakluyt-uitgave in 1866 gegeven naar een Spaansch hs. in de bibl. te Barcelona, welk Sp. hs. blijkens het slot een vertaling is op 1 Maart 1524 te Vitoria voor Karel V gemaakt. Sprekend aan 't eind van zijn werk van 1516 over Malaka, zegt hij in 't Port. hs. van de Mohammedaansche Maleiers aldaar „ze hebben in den gordel dolken („adaguas") gewerkt met „tauxia", die zij „crus" noemen (p. 373 of p. 366). Dat „crus" kan niet anders zijn als „kris'sen", trouwens het Sp. hs. heeft „querix" (Stanley, p. 193). Maar wat beteekent hier „tauxia". Ongelukkig had, vooral vroeger, dit Port. woord óók twee beteekenissen, n.l. wateren of bloemen met pamor, dan wel inwerken of opwerken van andere metaal-versiering in ijzer of staal. Stanley vertaalt dan ook naar het „tauxia" dat het Sp. hs. óók moet hebben: „wrought with rich inlaid work"; mijns inziens ten onrechte. Want even daarvóór wordt in het Port. hs. gezegd dat de veel op Malaka varende Javanen daar ten verkoop plachten te brengen o.a. „veel wapenen, lansen, schilden, parang's (zoo meen ik dat „traçados" het best te vertalen valt), alles heel goed gewerkt, van „tauxia" van fijn staal" (p. 371 of p. 365), waardoor het helder wordt als de dag dat hier met „tauxia", „pamor", „watering", bedoeld is. Maar Stanley maakt hiervan naar het Sp. hs. „many weapons . . . lances, daggers and swords, worked with inlaid metal and of very good steel" (p. 192), waarin zijn lezing „adaguas" = dolken (dus krissen) véél waarschijnlijker is dan het „adarguas" = schilden van het Port. hs., maar hij aan den anderen kant „and" inschuivend, het „tauxia" weer verkeerd vertaalt. En dan nog Barbosa's getuigenis over Java zelf! En over Ormuz! Ook Barros over Soenda!

En wat nu den invloed betreft dien de Perzen hadden zelfs op de versieringskunst in Cairo zoo mogen de woorden herinnerd van Egerton in zijn genoemd werk p. 156: „While there is a strong family likeness between Arab and Persian arms, the character of the ornament on Arab arms seems to be different from that of Persian and Indian, in so far as they comply strictly with the law of their religion against the reproduction in art of animated creatures. The traditions of Persian and Assyrian art have been too strong for the workmen of Mosil and Persia, even when employed in Cairo, and we constantly find animals and sporting scenes, and the combat of animals on the metal work of Cairo as wel as Persia". Als eindresultaat behouden we dan: dat het „wateren" of „bloemen" van

staal overoud, en waarschijnlijk van Hindoeschen oorsprong is, daardoor ook in de vroegste tijden reeds op Java en elders werd overgeplant, gemeengoed dus werd van heel Indonesië en Malaka; dat het versieren van ijzer en staal door inleggen van draadfiguren van ander metaal, wel in idee reeds bij de oude Egyptenaren bestond, maar eerst zijn volle ontwikkeling erlangde toen de Arabisch-Syrische kunstsmaak voornamelijk in het wapens-fabriceerend Damascus er klingen mee versieren ging, zoodat men dit procédé ten rechte „damasceeren" mag noemen en aanzien als een typisch-Muzelmansche kunstuiting, eerst op zijn vroegst in de 15e eeuw naar Java overgebracht; terwijl het „opleggen" met ander metaal, wat wij op voetspoor der Duitschers naar het Spaansch-Portugeesch-Arabisch woord zeer goed „tauscheeren" zouden kunnen noemen, waarschijnlijk de jongste dezer drie kunsten is, ontstaan door meer behoefte aan weelde en voornamelijk onder invloed der halfkettersche Perzen, die deze kunst zelfs naar Cairo maar vooral naar het gemengde Voor-Indië propageerden, van waar zij omtrent 1200 A.D. naar West-Java en vandaar in omtrent 1300 A.D. naar Oost-Java overgeplant werd, om hier in de kris van den heer Knaud 1342 A.D. haar oudste ons overgebleven werkstuk van zuiver Hindoejavaanschen wajangstijl af te leveren.

Nog andere interessante vragen stellen ons de Indonesische krissen. Vanwaar bijvoorbeeld is het prototype dezer wapens herkomstig? Men weet hoe Mr. Serrurier in zijn „De Wajang Poerwâ", Leiden 1896, p. 312—314 getracht heeft de vraag op te lossen door te wijzen — aldus schrijft hij — „op een drietal bronzen voorwerpen uit de collectie van Prins Henri van Orleans in het Musée Guimet te Parijs. Zij zijn afgebeeld in de Mission Pavie, exploration de l'Indo Chine 1er fascicule 1894. De reproductie op halve grootte volgt hiernevens.... Ze zijn gevonden te Luang Prabang op 20° noorderbreedte, et leur origine septentrionale nous est suffisamment prouvée par 3 pièces analogues du British Museum, recueillies en Chine... Wij zien hier sporen van een vroegeren ontwikkelingstrap, die het vermoeden wettigen dat het nationale wapen der Javanen, eenmaal aan den bovenloop van de Mekong, misschien wel in het verre Assam, het levenslicht aanschouwd heeft". In deze aanhalingen is de quintessens der historische beschouwingen van Mr. Serrurier teruggegeven. Vandaar dat ik in de Encycl. voor N. I. II, p. 334, 2e kolom, afgaande op die beschouwingen, even sprak over de „zeer zeker antieke krissen afkomstig van Luang Prabang in N. O. Siam",

al vond ik de conclusie hieruit door Mr. Serrurier getrokken sterk betwijfelbaar. Doch nu ik het aangehaalde Fransche werk in originali onder oogen kreeg, zoowel tekst als afbeelding, moet het gezegd dat Mr. Serrurier verkeerd gelezen, verkeerd geciteerd, onvoldoende afgebeeld, en dus meer dan betwijfelbaar geconcludeerd heeft.

Voor alle zekerheid moge dus naar den volledige tekst verwezen worden dien het werk geeft op p. 19 van het 1e stuk daarin, dat handelt over „L'Indo-Chine à l'époque préhistorique", geschreven door Lefèvre-Pontalis. Daaruit blijkt: *één* bronzen mes met modern heft, afkomstig uit Luang Prabang, eigendom van den Prins van Orléans, nu in het Museum Guimet te Parijs, vertoont analogie in vorm met *drie* dergelijke die uit China komen en in het Britsch Museum worden bewaard, van welke laatste drie één bepaald antiek schijnt, één een gewone Chineesche inscriptie draagt, en dus zeker jonger is, één met relief-afbeeldingen versierd is waarvan het karakter niet nader wordt omschreven. De eene van Luang Prabang en twee van de drie uit China hebben aan de basis der kling een groef en drie openingen, de derde uit China heeft ook daar een groef maar geen openingen. Doch ziet men nu de afbeelding van dat éene bronzen mes, nu in het Museum Guimet, teruggegeven op plaat VI als no. 2 achter het 1e stuk in dat Fransche werk, dan ziet men ineens een eigenaardigheid die op de verkleinde reproductie bij Mr. Serrurier p. 312 geenszins in 't oog valt: het Luang Prabangsche voorwerp heeft aan de eene zijde een stompen rug, en alleen aan de binnenzijde de snijde, is dus een zuiver *mes*, maar geen — altijd tweesnijdende — kris. En waar nu terecht Mr. Serrurier loc. cit. opmerkzaam maakt op de analogie tusschen de basis van dit bronzen mes en de basis of bovenband (gondja), die vaak afzonderlijk gesmeed is, dan zou toch deze analogie in verband met de aangehaalde zinsneden van Lefèvre-Pontalis aan geen oorsprong in Laos, en allerminst in Assam, maar wel aan een oorsprong in Zuid-China, in Yunnan en het land der Mân's doen denken; hetzelfde brons-bewerkend land dus vanwaar óók de in Indonesië en Achter-Indië geëerde keteltrommen afkomstig schijnen te zijn. Maar de vraag wordt veel moeilijker als we, zooals behoort, de oudste krisvormen in rekening brengen die ons uit Insulinde zelf, met name Java, bekend zijn. In twee typen laten zich die krisvormen toch splitsen: a. de op de reliefs der Javaansche monumenten afgebeelde krissen, waarvan — voor zoover tegenwoordig te zeggen

valt — de oudste te Prambanan ± 900 A. D., en de jongste te Panataran en Toempang, ± 1350, voorkomen; alle krissen met een zéér merkwaardig zwaar handvat, waarbij de vuist van boven en van onder beschermd wordt door een discus die loodrecht staat op de as van angel (pĕksi) en kling, geheel afwijkend dus in heft van de hedendaagsche Indonesische krissen, doch enkel en alleen binnen Insulinde analogie vertoonend met de handvatten der Soeloe'sche en Borneo'sche kriszwaarden, en buiten onze Oost zich onmiddellijk aansluitend bij de èn weleer èn tegenwoordig nog in Voor-Indië algemeen gebruikelijke handvatten van zwaarden, dolken, enz.; en b. de zoogenaamde „Modjopahit'sche krissen" in onze Musea, uit één stuk ijzer gesmeed zoowel met kling en heft, zònder angel dus, zònder gondja ook, het handvat meest in den ruwen vorm van een mensch, bijna alle rechte korte krissen van — lemmet plus heft — een 30 cM., van meestal grof gewaterd ijzer; alleen aan de basis van het lemmet merkt men gewoonlijk ook een lichte groef, een flauwe lijn-inkeeping loodrecht op de as van de kling op, die zwak de herinnering van den bovenband, de gondja, levendig houdt; aldus ten minste bij vier van de vijf antieke krissen in het Museum van Oudh. te Leiden (nos. 512—515 en 516 op p. 100 van den Catalogus-Leemans, 1885), ook onder de acht dito's in het Ethnogr. Mus. te Leiden, en onder de dito's in het Ethnogr. Museum van Artis te Amsterdam. De eenige zoogenaamd Modjopahit'sche kris die, zoover ik weet, tot nog toe afgebeeld werd — door Dr. Schmeltz als fig. 10 op p. 104 in Intern. Arch. f. Ethnogr. III, 1890 — toont echter deze lichte dwarsche inkeeping aan de basis juist niet. Maar noch bij deze uit één stuk ijzer bestaande „Modjopahitsche" krissen, noch bij de op de basreliefs van Prambanan, Panataran, Toempang afgebeelde krissen of kriszwaarden komen ergens te voorschijn de drie gaten aan de basis waarop Mr. Serrurier bij de Achterindisch-Zuidchineesche bronzen krismessen nadruk heeft gelegd. En onderling is er weer zooveel verschil tusschen die „Modjopahitsche" krissen uit één stuk, en die reliefafbeeldingen der Hindoe-Javanen, dat we wel bij de eerste kunnen denken aan een meer nationaal-Indonesisch type, en bij de op reliefs teruggegevene een belangrijker invloed van Hindoesche wapenvormen kunnen constateeren, maar wat eigenlijk de betrekking geweest is tusschen die beide moet verschoven worden tot een later tijd wanneer er meer authentieke gegevens ter beschikking zullen zijn; terwijl, waar deze Indonesische tegenstrijdigheid nog niet op te helderen valt, het veiliger is alle speculatieve redenee-

ring omtrent het verband met nog veel meer afwijkende bronzen messen uit Noord-Siam en Zuid-China geheel na te laten. Alleen dit: moge ook in het handvat der op Javaansche reliefs afgebeelde klingen steeds het Hindoesche handvat met zijn schijf aan weerszijden tot bescherming van den vuist herkenbaar zijn, zoo heeft op de zoo gansch anders gemodelleerde handvatten der „Modjopahitsche" krissen met hun ruwe menschen- of goden-figuren zònder vuistschijven gelijk die nu bij de moderne krissen — behalve bij de Borneo'sche en Soeloe'sche kriszwaarden — algemeen nog is, zeker evengoed de Hindoe-beschaving haar invloed gehad, gelijk die figuurvoorstelling alleen reeds uitwijst.

Iets verder komt men wel bij de beantwoording van een andere vraag die de krissen aan de hand doen. Wat zou de oudste lemmetvorm zijn, de rechte of de gegolfde (vlammende)? En zoo de rechte vorm de oudste mocht zijn, wanneer en door welken gedachtengang kan dan de gegolfde kris zijn ontstaan?

Reeds a priori kan gezegd als men een rechte en een gegolfde kris naast elkaar ziet, dat de laatste vorm de jongste *moet* zijn. De natuur die ook in 's menschen geest met het meest eenvoudige begint om langzamerhand meer ingewikkelde dingen te veroorzaken, brengt mee dat een recht lemmet de meest voor de hand liggende, het slangvormig gegolfde lemmet een later uitgedachte, een verfijnder vorm moet zijn.

En geheel daarmee kloppen de feiten voor zoover die tot nog toe bij de hand zijn. De genoemde vijf antieke ijzeren krissen uit één stuk te Leiden in 't Mus. v. Oudheden zijn alle recht, van de acht antieke in 't Ethn. Mus. te Leiden is maar één gegolfd (Schmeltz loc. cit. p. 114), die in Artis te Amsterdam zijn alle recht; de oudste krisvorm heet bij de huidige Javanen het fatsoen pasopati, d.i. een rechte kris (zie de meergenoemde plaat bij Raffles); de kris van den heer Knaud uit 1342 A.D. is recht; al de van de Javaansche basreliefs tot nog toe bekende krissen zijn recht; id. zodiakbekers?; het geïllustreerde hs. dat het Kon. Inst. bezit over de krisvormen (no. 529) en hun verschillenden ouderdom, een hs. dat blijkens zijn kolophon geschreven was te Bondjot Kalinjamat voor Raden Aria Tjitra Sama, gewezen Adipati van Djapara op den 3en Febr. 1859 [1]).

---

[1]) Er moet opmerkzaam gemaakt dat het boekje van F. L. Winter, hetgeen in 1871 bij P. F. Voorneman te Soerakarta verschenen is met den (Jav.) titel „Sĕrat bab pratelanipoen dapoer doewoeng" *precies gelijkluidend* is met dit Djapara'sche hs. uit 1859 no. 529 van het Kon. Inst. Alleen, het boekje

worden de alleroudste krisvormen naar hun tijdsorde genoemd: eerst de fatsoenen larngatap, pasopati en tjoendrik, dan djalak dinding, dan kala misani, dan tilam oepih en eerst dan het gegolfde krisfatsoen balelang, als het eerste dat gemaakt werd nadat 6 rechte vormen al geijkt waren geworden door 3 opvolgende historische perioden; volgens de Sĕrat Kaṇḍa zou een poesaka-kris van den 1en vorst van Modjopahit zijn geweest „de kris Sumĕlang Gandring, van de *ḍapoer djalak*" (Brandes, Pararaton, 1896, p. 193),[1]) een kris dus die zoowel volgens haar naam als volgens haar fatsoen recht moet geweest zijn, daar volgens het rapport over de residentie Gresik van 1822, als no. 123 aanwezig in de handschriften-verzameling van het Kon. Inst., onder de rechte daar tevens afgebeelde krissen wordt teruggegeven het fatsoen „soemĕlang gandring" (ook wel voluit djalak soemĕlang gandring) met de bijvoeging dat deze kris door vorsten en edelen gedragen wordt (verg. het fatsoen „gandring" op de plaat bij Raffles no. 35), en het fatsoen djalak (verg. ook plaat bij Raffles no. 30 en 31) met de vermelding dat deze alleen door eenige weinige desalieden gebruikt wordt dus blijkbaar in 1822 en in het Gresik'sche een verouderde vorm was; de oude heilige kris van den rijksschat van Koetei, Boekit Kang, is blijkens de afbeelding door Tromp in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 108, plaat V, no. a een rechte kris; de heilige kris uit omstreeks de 14e eeuw te Belampou in 't binnenland van Kroë (Zuid-Sumatra, aansluitend bij de Lampongs) wordt wel is waar niet nauwkeuriger in haar vorm beschreven in Bijdr. Kon. Inst. 1889, p. 603 door Helfrich, maar toch „van eenvoudig maaksel" genoemd, en zal wel een rechte kris dus zijn; de op Sumatra en bij de verdere Maleiers voorkomende „kris

---

van Winter — hetgeen ik door de goedheid van Prof. Poensen tot mijn beschikking mocht krijgen — heeft beslist geringer waarde dan dit no. 529: want, daargelaten de nog achteraan verbeterde verwisseling van no. 6 en 7 in de lijst der krissen, zijn blijkens de ook al misplaatste eigen chronologie van het boekje p. 13—15, de nos. 23—27 ten onrechte achter de nos. 19—22 geplaatst, terwijl zij er aan vooraf moesten gaan. Maar veel erger is dat er *absoluut niet vertrouwd mag* op de afbeeldingen van met name de gegolfde krissen, waarbij het aantal golvingen geheel fantastisch meermalen aangegeven is. Ik houd mij dus in het volgende overal aan de door andere bronnen goed gestaafde afbeeldingen van hs. no. 529 Kon. Inst. Het eenige wat het boekje van Winter wel, en dat hs. niet bezit, zijn de afbeeldingen achteraan van het „pamor", en de 2 blz. tekst die daaraan voorafgaan. Bij Winter heet kris no. 39 „panḍawa tjarita", lees „tjina rita".

[1]) Bij Raffles, History of Java II, p. 112 heet het „the *pusáka kris*, named *jala sĕmlang jandring*", terwijl in de plaat der krissen in het dl. I onder no. 35 duidelijk „Gandring" staat.

pandjang" welke door haar abnormale lengte en haar voor weinigen gereserveerd gebruik zich reeds als een ouderwetsch type van kriszwaard verraadt, is recht (zie de afb. door Van Hasselt in Ethnogr. Atlas van Midden-Sumatra, 1881, plaat XXVI, fig. 5, en verg. het zeggen van Newbold over het schiereiland van Malaka, op. cit. II p. 207 „The Kris Panjang is worn generally by the Malayan aristocracy, and bridegrooms")[1]; bij het rechte krisformaat van Java „kĕbo ladjĕr" (aldus beide hs. nos. 529 en 557 in het Kon. Inst.; zie afb. op de plaat bij Raffles, no. 34, die „lajar", dus „ladjar" schrijft) kan men niet nalaten onmiddellijk aan het precies tegengestelde „mĕnang kabau" te denken, „de buffel is aanvoerder" tegenover „de buffel werd overwonnen", en daarbij zich te herinneren den ouden vóór-Muzelmanschen strijd, tusschen Mĕnangkabau en Java, waarvan de legende van den vechtenden buffel nu zus dan zoo verhaald wordt (verg. Brandes, Pararaton, p. 129 en noot 4), zoodat men het Javaansche rechte krisformaat „kĕbo ladjĕr" in direct verband zou willen brengen met de Pamalajoe, den Javaanschen veroveringstocht tegen Malayoe die in 1197 Çaka = 1275 A.D. ondernomen werd (Brandes, Pararaton p. 65, 67, 76 en 126—130); waardoor het minimum van ouderdom dezer soort van kris tevens historisch zou vaststaan.

Van den toestand in de eigenlijke Soenda-landen kunnen we weinig te weten komen voor zoover krissen betreft; dat er de smeedkunst op hoogen trap moet gestaan hebben, werd hiervóór reeds herinnerd; volgens hs. no. 529 Kon. Inst. (en Winter) zijn van hier afkomstig de rechte krisformaten brodjol en bĕṭok, die zeker naar hun hoogst eenvoudigen vorm zéér antiek of nagemaakt antiek moeten zijn, en de gegolfde krisformaten djangkoeng (3 loek) en pĕndawa tjina rita, die beide uit Padjadjaran's laatste bestaansperiode heeten te zijn, onder den „laatsten Praboe" (Praboe Pamĕkas), en aan welken eersten naam, zooals later gezegd nog zal worden, zelfs een Compagnie's-luchtje is. Maar in het interessante Soendaneesche hs. van 1440 Çaka = 1518 A.D. — het jaar van Modjopahit's val waarschijnlijk, en 8 jaar vòòr de Islam op West-Java zou zegevieren! —,

[1]) De heilige kris Madang Geri in 't Mĕnangkabau'sche, genoemd door V. d. Toorn in Bijdr. Kon. Inst. 1890, p. 83—84 wordt niet in haar vorm nader beschreven. De heilige Mĕnangkabau'sche kling door de Sadjarah Mĕlajoe genoemd, de Tjora samĕdang kian, was een zwaard, meegebracht van den Kling'schen overwal, evenals de heilige lans Limboewar; zie de plaats vertaald bij Newbold, II, p. 199, en juist *niet* vertaald door Braddell in Journ. of the Ind. Archip. V, 1851, p. 173.

waarvan Holle in Tijdschr. Bat. Gen. XVI, 1867, p. 453—461 een overzicht gaf, lezen we: „Wilt gij iets weten van hetgeen gesmeed wordt, de wapens die bij den Vorst te huis behooren: *pĕdang, abĕt, pamoek, golok, peso-teundeut, kĕris*, die alle dienen om te dooden; — .... vraag het den smid", waaruit we, daar de kĕris in de laatste plaats eerst wordt genoemd, min of meer mogen afleiden dat de kris op West-Java nooit zoo'n overwegende rol heeft gespeeld als bij de heusche Javanen en bij de sterker onder Javaanschen invloed staande overwalders. Evenwel getuigenis Barros over Soenda!

Van de 13 of 14 heilige krissen die door Van Eck uit Bali worden vermeld (Tijdschr. v. N.-I. 1880, I, p. 200—201) is voorshands niets naders te zeggen zoolang geen opzettelijk onderzoek de oudste van hen tracht te beschrijven en zoo mogelijk af te beelden onder teruggaaf van de histories die aan hen verbonden heeten; alleen dit kan opgemerkt dat een der oudste daar de kris „hi Gadja doengkoel" schijnt te zijn, teruggaande tot den veldheer en mede-onderwerper van Bali, den Patih Gadjah Mada, met wien redelijkerwijs wel niemand anders bedoeld kan zijn als de beroemde rijksbestierder van den beroemden vorst Hayam Woeroek, wiens patih hij was van 1346—1368 A.D. (zie Brandes, Pararaton, p. 167—168), zoodat hiermee ten minste eenig houvast is verkregen voor den ongeveeren leeftijd van deze zeer heilige kris; evenals de naam van die andere heilige kris in Kloengkoeng, door Van Eck nog vóór Gadjah Mada's kris genoemd, de „Bengawan Tjanggoe" onmiddellijk ook terugwijst naar Modjopahit, waar een zeer belangrijke plaats van dat rijk, met den naam Tjanggoe, reeds in een oorkonde van 1318 Çaka = 1396 A.D. met nadruk vermeld wordt, terwijl de haven van „Tjanggoe" in de Pararaton en in de Chineesche berichten gelijkelijk reeds genoemd wordt in 1197 Çaka = 1275 A.D. (Modjopahit's stichtingsjaar ongeveer), en waarschijnlijk later de groote haven van Modjopahit zal zijn geweest, gelegen aan de monding van de Bĕngawan- of Solo-rivier, al mocht het tot nog toe niet gelukken precies de plek aan te wijzen (zie Brandes, Pararaton, p. 90—91), zoodat deze beide Kloengkoeng'sche poesaka's en naar het schijnt heiligste Balische krissen blijkbaar terugwijzen naar den Modjopahit'schen veroveringstocht in ± 1350 A.D. waardoor Bali onder de suprematie van Oost-Java kwam, al kunnen deze krissen zelf dan toch wel vroeger gemaakt zijn. Kortom, naar alle waarschijnlijkheid is de rechte kris de oudste vorm, gelijk Dr. Schmeltz in zijn studie, Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890, p. 114 reeds vermoedde.

Wanneer kan echter het voorkomen van gegolfde krissen reeds geconstateerd worden? Zoover ik weet zijn er nog maar drie vaste gegevens. Volgens de Sèrat Kaṇḍa werd de beroemde kris Sĕngkĕlat die voorbestemd was „het rijk van Java om te zetten" gemaakt op last van den laatsten vorst van Modjopahit in een jaar dat, als het sterven van de Ratoe Poetri Tjĕmpa niet op 1320 doch ten rechte op 1370 Çaka wordt gerekend, 1377 Çaka = 1455 A.D. kon wezen, in allen gevalle dus een kris gemaakt in de laatste bestaansperiode van het heidensche Modjopahit (verg. Brandes, Pararaton, p. 198 en 201). Nu is het krisformaat sĕngkĕlat *gegolfd met 13 golvingen*, en met baard en tandjes, — de beduiding van het woord, n.l. „laken", zegt ons niets — gelijk o.a. uit no. 3 op de plaat bij Raffles blijkt, terwijl het Rapport over Grissee van 1822 haar het éérst noemt en aan haar afbeelding nog toevoegt dat dit model „alleen door vorsten" wordt gedragen; en deze kris was het die als waardevolle poesaka na de inneming van Modjopahit door Soenan Koedoes eigenhandig naar Demak werd overgebracht, waarbij toen wel eerst die legende van haar voorbestemdheid ontstaan zal zijn. En verder heeft men de van oudsher beroemde kris Kala moenjĕng te Giri bij Gresik, het eerste authentiek vermeld in het oud-Hollandsche bericht van 1680 als „zeeckere Cris, Calamoenjang ...., uyt het ryck van Madjapayt" die toen bij de inneming van Giri genaast werd door den Soesoehoenan van Mataram, maar later teruggezonden (zie De Jonge, Opkomst VII, p. 302—303 en verg. Veth, Java 2en druk, I, p. 241 en II p. 57—58); van deze kris verhaalt de in ± 1750 geredigeerde proza-bewerking van de Babad Tanah Djawi de onmogelijke geboortegeschiedenis dat deze kris Kala moenjĕng wonderbaarlijk ontstond uit de schrijfstift (kalam) Moenjĕng van Soenan Giri (zie Brandes, Pararaton, p. 185 en noot 3), terwijl Raffles (History of Java 1817 I p. 351 en II p. 124, 126 en 131) er wel zoo geloofwaardig van vertelt dat het een kris was die de vorst van Modjopahit geschonken had aan Soenan Ngampel, welke op zijn sterfbed haar weer overdroeg aan Soenan Giri die er daarna groote dingen mee deed en op zijn graf te Giri als heiligheid liet bewaren, een lezing die veel waarschijnlijker ook is dan de verdere verklaring van 1680 bij De Jonge, welke blijkbaar uit een bron kwam die èn tegen Giri èn tegen Demak vijandig gezind was [1]). Maar de geschiedenis van deze

---

[1]) „De Javanen .... zeggen regt uyt dat de Gieryse papen voor desen zeer arm en nedrigh leefden, maar zoo ras Calamoenjangh cregen (dat een coninck-lyck geweer is en uyt het ryck van Madjapayt door den Sultan Damacq met

kris is nog verder te staven daar deze Kala moenjĕng dezelfde moet wezen als de kris Soera dadi oftewel Paroeng ware welke volgens de Sĕrat Kaṇḍa gemaakt werd voor Soenan Giri door den krismaker Soera van den laatsten vorst van Modjopahit in omtrent 1390 Çaka = 1468 A.D., welke Soera daarbij wegens woordbreuk tegenover dien vorst ziek werd en stierf (zie Brandes, Pararaton p. 200), en moet ook weer dezelfde zijn als de kris Soera angon-angon zooals Cornets de Groot in zijn verslag over Gresik van 1822 deze heilige Giri'sche kris noemt (zie Tijdschr. v. N.-I. 1852, II, .p 412—413) die er alweer een ander, ook weinig vertrouwbaar verhaal van opdischt. Van Hoëvell die haar in 1847 zag en ervan schrijft in zijn Reis over Java enz. I, 1849, p. 160—161, vertelt weer een ietwat andere herkomst, noemt haar ook Soera („Soeroe") angoen angoen, zegt hoe ze in A.J. 1603 (= 1680 A.D., gehéél kloppend met De Jonge's document!) door Mataram werd geannexeerd, in A.J. 1670 (= 1745 A.D.) echter teruggegeven werd, toch daarna „verscheiden keeren daar absent" weer was, in 1772 door den Gouv. en Dir. van Java's Noordoostkust teruggebracht werd op haar plaats, in 1806 nogmaals gestolen maar ook nogmaals teruggebracht werd, zoodat V. Hoëvell p. 161 dan ook terecht concludeert „Ik laat het aan u over om te gelooven of niet te gelooven, dat de kris, die men u met veel eerbied vertoont... dezelfde is, die eens als lans den eersten *Soehoenan* van Giri gediend heeft". En in een hs. no. 184 van het Kon. Instituut, herkomstig uit de nagelaten papieren van prof. Reinwardt, „Précis de la tradition Javane sur Giri et son criss", een hs. dat dus tusschen 1816 en 1822 wel zàl, en vóór 1854 mòet opgesteld zijn, wordt aan het eind dezelfde herkomst van deze kris verteld als de Babad Tanah Djawi haar legendair geeft, wordt de kris ook „kalamoengang" genoemd, maar teekent Reinwardt in een noot aan: „C'est le fameux cris qu' on prétend d'être conservé jusques à ce jour à Giri". Derhalve: ons houdende aan het authentieke bericht bij De Jonge mooi bevestigd door Van Hoëvell's verhaal, en aan de waarschijnlijkste herkomst zooals Raffles die in 1817 geeft, zou de kris Kala moenjĕng (kalam moenjĕng) = Paroeng ware = Soera dadi = Soera angon angon òf in werkelijkheid òf door namaak naar het oorspronkelijk model, éénzelfde kris zijn, en van éénzelfden vorm; een kris boven-

---

meer andere diergelycke geroofd wierden) zoo veranderden haar heylige nederigheyt in hooghmoedige regeersugtige wereltse gedagten." De Jonge VII, p. 302. Die „Javanen" zullen wel Mataramsche Javanen geweest zijn!

dien uit de allerlaatste periode van Modjopahit, jonger dan de gegolfde kris Sěngkělat. Maar welke is nu die vorm? Ondanks zijn twee bladzijden vertellen van die kris, heeft *hieraan* Van Hoëvell niet gedacht! En evenmin zeggen de andere bronnen iets. We zouden dan ook even ver zijn indien gelukkig het rapport van Grissee (hs. no. 123 Kon. Inst.) niet achteraan èen fraaie teekening gewasschen met O.-I. inkt bezat naar die fameuze Giri'sche kris met het onderschrift „De kris Soero Angon Angon", welke vertoont een *gegolfde* kris *met 13 golvingen*, met rijke baard- en tandjes-versiering, gewaterd staal, geen inlegwerk of oplegwerk, naar mij toedunkt óók van het fatsoen sěngkělat, terwijl de Sěrat Kanḍa haar ook noemt „Paroeng ware", en er inderdaad, zoowel volgens het Grissee'sche hs. als volgens het hs. no. 529 Kon. Inst. een krisformaat „paroeng" of „paroeng sari", gegolfd met 13 golvingen, bestaat, gelijk ook het enkele Javaansche woord „paroeng" reeds „bochtig, slangvormig" beteekent.

Daarnevens is er dan nog een merkwaardig getuigenis van Barbosa uit 1516, waar hij spreekt over Malaka, vertelt van de daarheen talrijk varende, daar even talrijk verblijf houdende „Javanen", en van de gewoonte die deze blijkbaar grootendeels Mohammedaansche Javanen (waaronder ook Sumatranen, Makassaren, Boegineezen enz. kunnen begrepen zijn) hadden om amok te loopen. Het Port. hs. toch zegt, met een daarbij voorkomende lastig te vertalen term: „en ook zijn in deze stad veel „Javanen" in haar verblijf houdende... het zijn Mohammedanen („mouros")... ze hebben heele goede wapenen, zij vechten zonder vrees; als een dezer Javanen ziek is aan eenige ziekte, belooft hij zijn God dat als Die hem gezondheid geeft, hij een anderen aanzienlijkeren dood zal kiezen tot Zijnen dienst; zoodra hij gezond is neemt hij een dolk („adagua") in zijn hand, van zekere *„columbrinas"*, die men onder hen heel goed heeft, en uitloopend naar pleinen en straten, doodt hij zooveel hij er vindt, mannen en vrouwen, en kinderen, en niemand verschoont hij: dezen noemen ze „Guaniços", en zoodra ze hem zien, schreeuwen de lieden, en zeggen „Guanicis", opdat men oppasse, en met pijlschoten enianssteken maken ze hem af" (p. 367 der ed. van 1813, p. 373 der ed. van 1867). Wat is hier dat woord „columbrina", of naar hedendaagsche spelling „colubrina"? Het woord beteekent zoowel „veldslang", dus een bekend soort geschut, als „blindslang", het dier. Doch hier klopt geen van beide. Ik voor mij aarzel geen oogenblik te vertalen *„van zekere slang-*

vormige krissen die men onder hen heel goed heeft". Of het Sp. hs. door Stanley vertaald inderdaad andere woorden heeft, is minder zeker te zeggen; maar Stanley vertaalt „they take a dagger in their hands and go out into the streets etc.", waarbij dus juist de belangrijke tusschenzin van het Port. hs. gemist wordt. Maar mogen we, zooals ik geloof, op dit Port. hs. vertrouwen dan zouden we hier èn het oudste tot nog toe bekende Europeesche bericht omtrent gegolfde krissen hebben èn een hoogst merkwaardig verband aangegeven vinden tusschen amok-loopen en het gebruik van zulke „kĕris loek", waarop straks nog wordt teruggekomen.

Derhalve de twee historisch hoogstbelangrijke krissen Sĕngkĕlat en Kala moenjĕng, die gemaakt werden in de allerlaatste Hindoesche periode van Java, en een hoog aanzien zouden blijven genieten in de twee eerste Mohammedaansche centra van Java, Demak en Giri, zijn *beide gegolfde krissen* van 13 golvingen (loek); terwijl de oudere krissen uit het Hindoesche Java alle, of bijna alle rechte krisformaten schijnen te zijn geweest. In hooger eere schijnen dus bij de Mohammedaansche Indonesiërs de slangvormige krissen te hebben gestaan dan de rechte. Tal van bewijzen zijn hiervoor te vinden. Op de plaat tegenover p. 205 in Newbold's „Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca", 1839, dl. II vinden we watering („patterns of damask") afgebeeld op 10 krissen die alle gegolfd zijn, terwijl hij op p. 207 de meest op het Maleisch schiereiland geachte krisvormen noemt sapoekal, sĕmpana en tjarita, daarbij op p. 205 nog noemend het fatsoen panimbal, alle vier gegolfd, hoewel er op Java behalve een sĕmpana loek ook een fatsoen sĕmpana bĕnĕr, rechte sĕmpana) bestaat en de sapoekal-vorm elders vaker recht is. Op de reeds genoemde plaat 7 hetzij in den Ethnogr. Atlas der Makassaren of den dito der Boegineezen van Dr. Matthes, vinden we in verband met de bijbehoorende blz. 1130—1131 in zijn Mak. Wdb. (1885) en blz. 1132—1133 in zijn Boeg. Wdb. (1874), één rechte kris fatsoen sapoekal geheeten — wat anders soms een gegolfd model is[1]), terwijl volgens Klinkert Mal. Wdb. de vorm sapoekal recht is —, dan een dergelijke maar met één kromming aan de punt

[1]) Evenzoo heeft men in Java als uitzondering op den regel dat het formaat djalak een rechte kris is (nader onderverdeeld in o.a. djalak dinding, djalak ngore, djalak sanggoe toempĕng, djalak soemĕlang gandring, djalak woeloeng), ook een kris djalak met 5 en 7 bochten, gelijk o.a. de Ethnol. Verz. in Batavia onder nos. 5270 en 5287 er een van beide bezit (V. d. Chijs, Catalogus, 4e dr., Supplement, 1894, p. 77—78). Omgekeerd noemt het hs. no. 123 van het Kon. Inst. (Rapport over Gresik in 1822) juist weer als rechte krissen de formaten

óók fatsoen sapoekal, en verder niet minder dan 10 fatsoenen met van 3—15 bochten, waaronder de namen paroeng (13 en 15 bochten), sĕmpana (7) en soera (9 en 11) ons weer treffen, immers paroeng en soera vonden we op Java als 't model van de heilige kris van Giri (die 13 bochten heeft), en sapoekal en sĕmpana zoowel op Java als op Malaka. In een hs. no. 203 van het Kon. Inst. over „Palembangsche wapenen" worden achteraan met name genoemd de krisfatsoenen sapoekal sari, tilam oepih, brodjol, de kris pandjang, en de „Maleische zeerooverskris, soendang", d.i. dus weer, met daarlating van de nationale, rechte, zeker ouderwetsche kris pandjang der Maleiers, en den antieken rechten krisvorm tilam oepih, en het naar het heet — zóó zegt o.a. hs. 529 van het Kon. Inst. — Padjadjaransche rechte-krisfatsoen brodjol, weer hetzelfde model sapokal (of sapoekal) dat over heel Indonesië verspreid is, hier in Palembang als „sapoekal sari" ook waarschijnlijk recht was en volgens genoemd hs. 529 zou gemaakt zijn tijdens den laatsten vorst van Modjopahit („Praboe Brawidjaja jang pĕngabisan nĕgri Madjapahit"); alleen vinden we hier nog een „zeerooverskris" soeṇḍang vermeld, een woord dat „met de horens stooten" beteekent, een zeker passende naam dus voor een wapen, terwijl het bekend is hoe „sundan" (volgens de Spaansche schrijfwijs) nog heden ten dage een steekwapen der Philippijnen is, en het bewezen kan hoe dit woord reeds in 1521 op Cebú als zoodanig in zwang was daar Pigafetta in zijn Primo Viaggio etc. ed. Andrea da Mosto, Rome, 1894, in zijn lijst van Bisaya-woorden opneemt „cortello (mes) *capol sundan*" (p. 82). Van het twaalftal staatsie-krissen vroeger toebehoorend aan het Sultanaat Bandjarmasin worden door V. d. Chijs in zijn Cat. der Ethn. Verz. v. h. Bat. Gen. 4en dr., 1885, p. 150—151, wel de namen genoemd maar jammer genoeg niet de vormen beschreven; evenmin als van de vijf Banten'sche rijks-krissen p. 60 aldaar de fatsoenen meer worden beschreven dan het noemen van één gegolfden(?) vorm, sĕmpana tjanareta. Ook hooren we weinig van Bakkers als hij in Tijdschr. Bat. Gen. XV, 1866, p. 190—200 de 35 stuks Rijksornamenten van Boni beschrijft, en daaronder no. 6, no. 9, no. 27 en no. 29 vijf krissen noemt, waarvan misschien twee „kris pandjang", doch een der heiligste beslist een gegolfde is, daar

sapoekal, sapoekal tilam oepih en sapoekal sari, wat heel mooi het gegeven uit Celebes bevestigt dat er *óók* een *recht* krisformaat sapoekal bestaat of bestaan heeft. Zoo is formaat singa bij Raffles gegolfd, hs. 529, 557 recht, hs. 123 gegolfd.

deze kris no. 6 Oela manreli heet waarvan het lemmet „de gedaante van een kronkelende slang" heeft, en aan Aroe Palaka (± 1670 A.D.) toehoorde. Door De Jonge IV, p. 313 en V, p. 33 en 49 weten we dat steeds achter Sultan Agoeng toen hij in 1622, 1623 en 1624 — nog maar toen met den titel Pangeran Ingalaga — aan Dr. de Haan en Vos audientie gaf, als blijkbaar heiligste wapen een lange „gevlamde pieck" of „een langhe pieck met vlammen" werd opgehouden door een vrouw of een man, in welk wapen we waarschijnlijk de Jogjasche heilige staatsie-piek Kjahi Plered mogen herkennen [1]), maar waarin dat „gevlamde" niet anders kan beteekenen dan gegolfde"; en zoo de voorliefde voor dezen vorm ook in de Mataramsche periode van 1600 A.D. zich helder kennen laat.

Van de krisfatsoenen op Java zooals Raffles, History of Java 1817, II, p. 296, tweede plaat ze afbeeldt zijn er 27 gegolfde op 14 rechte; volgens het hs. no. 123 in het Kon. Inst. kende men in 1822 te Gresik tegenover 28 gegolfde maar 14 rechte; het hs. no. 529 aldaar, noemt voor Djapara in 1859, 27 gegolfde en 24 rechte; het hs. no. 557 aldaar, waarvan de nadere herkomst en ouderdom onbekend is maar dat van vóór 1860 moet zijn, en helaas incompleet moet zijn — de algemeen bekende krisvorm „sapokal" wordt er o.a. niet in genoemd, evenmin als de even bekende fatsoenen „brodjol", „larngatap", „kala misani" etc. — telt naast 20 rechte toch reeds 30 gegolfde krisformaten op. Ook uit den tijd der eerste Hollanders op Java vinden we een aardig getuigenis, nu uit Toeban en van 1599, Tweede Schipvaert (dat zich mooi aansluit bij hetgeen Mataram een vijf-en-twintig jaar later had doen zien) betrekking hebbende op een blijkbaar toen in die jaren gemaakte gegolfde kris en alleraardigst weer bewijzend hoe weinig men zich nog aan het puriteinsche verbod van den Islam omtrent vorm-verbeelding kreunde.

In de historische volgorde zooals genoemd hs. no. 529 het ontstaan der diverse krisfatsoenen op Java geeft, volgorde die natuurlijk vertrouwbaarder wordt naarmate men in jonger tijd komt, wordt het waarschijnlijke bericht gedaan dat in geen der jong-Javaansche en Mohammedaansche rijken, van Padjang af, een nieuw formaat werd

[1]) De anders zoo nauwkeurige Groneman geeft in zijn „De Garebeg's te Ngajogyâkartâ, 's-Gravenhage, 1895 wel op p. 55—58 een heel verhaal van deze Kjahi Plered, maar vergeet liefst iets van den vorm te zeggen. Al heeft hij de piek zelf niet kunnen zien, dan had hij dit toch kunnen navragen. Ook van de heilige kris Kjahi Kopek geeft hij op p. 59 evenmin den vorm aan. Ik persoonlijk heb tot mijn spijt niet om deze wapens gedacht toen ik te Jogja was. De Kjahi Plered is ook volgens de Babad Tanah Djawi zeer heilig. De bij De Jonge genoemde kan dus best dezelfde zijn.

uitgedacht, dat alleen de Sultan van Demak het fatsoen „Sĕngkĕlat" door den ĕmpoe Soera voor Soenan Bonang liet maken, maar dat àl de overige 50 vormen Hindoejavaansch zijn, waarvan de éérste vorst van Modjopahit („Praboe Brawidjaja jang bĕrtama negri Madjapahit") twee rechte fatsoenen (djalak sanggoe toempeng, djalak soemĕlang gandring) en twee gegolfde fatsoenen (mangkoerat, mangkoenĕgara) liet maken door den ĕmpoe Anggarĕsa, maar de straks al gezegde laatste vorst van Modjopahit er niet minder dan 7 nieuwe zag ontstaan door de „domas oftewel 800" ĕmpoe's die hij aan 't werk had, van welke fatsoenen er een recht was (moendarang) en al de andere zes gegolfd (panimbal, djaroeman, sapokal, saboek intĕn, boeta idjo, en anoman). Hoewel het dwaas zou zijn al te veel waarde te hechten aan deze historische beschouwingen, zoo mag vooral in deze jongste gegevens de vertrouwbare kern niet ontkend, vooral ook omdat deze overeenstemt met de gegevens van elders. En dan wordt dus hoogstwaarschijnlijk: dat de fabrikatie van gegolfde krissen een groote vlucht heeft genomen in de laatste voortdurend door den Islam bedreigde bestaansperiode van Modjopahit; dat het fatsoen sĕngkĕlat, en het tot in Malaka, Sumatra en Celebes verbreide en met name dus genoemde fatsoen sapokal of sapoekal, bepaaldelijk zullen gemaakt zijn tusschen b.v. 1400 en 1500 A.D., gedurende den tijd dus dat de Mohammedaansche propaganda op Java begon, en won en almeer zegevierde; en dat de bijgeloovigheid der Modjopahit'sche Hindoejavanen die bij voorkeur kracht was gaan toeschrijven aan zulke gegolfde krissen, na den val der Oost-Javaansche hoofdstad overgenomen werd door de Mohammedaan geworden Javanen en andere Indonesiërs, zoodat, behalve misschien in Palembang, sinds 1500 tot heden toe de gegolfde kris de meest algemeene is geworden in Insulinde met Malaka incluis.

Dat de gegolfde kris vóór-Mohammedaansch is op Java, is overigens volstrekt zeker. Niet alleen dat er reeds gekromde wapenen van allerlei zonderlinge buiging talrijk op de reliefs van Boroboedoer voorkomen, gelijk vroeger de Hindoes ze hadden en heden ten dage nog in Voor-Indië ten deele hebben — men zie Egerton, op. cit. passim, of Thom. Holbein Hendley, Ulwar and its art treasures, London 1888, plaat XXXVII en XXXVIII met gekromde dolken van Ulwar —, maar het „zich als een slang voortkronkelend" motief, komt o.a. *precies* zoo als bij de gegolfde krissen voor bij een Nepalsche processie-lans, gelijk die als „155a Flaming Processional Spear; 3 ft. 7 in. long in blade... Brought from Khatmandu" beschreven

staat op p. 167 en op plaat VI tegenover 165 afgebeeld werd bij Egerton, uit zijn eigen collectie. Hier hebben we een zuiver gegolfde lange speer-spits van, zou men op Java zeggen, het formaat gaḍa, uit datzelfde Nepal dat zoo machtig veel overeenkomst in godsdienst nog heden vertoont met wat weleer op het Hindoesche Java bestaan heeft! Ook elders komt bij Egerton nog een zuiver-gegolfde kling uit Voor-Indië afgebeeld voor, n.l. die „chopper" met „undulating blade" uit Vizianagram, uit Zuid-Indië dus, aan de Kalinga-kust. Hoewel natuurlijk de herkomst dezer Voor-Indische gegolfde wapenen daardoor geenszins vaststaat, zoo is het uiteenloopend en niet naar Insulinde terugwijzend type dezer twee gegolfde wapenen, een lange speer, en een gegolfd kapmes („chopper"), voldoende om te bewijzen dat óók in Voor-Indië het slangvormig-gekronkeld lemmet voor wapenen bekend, maar weinig in zwang was. Dit in verband met de voorliefde voor dezen vorm in Insulinde bij de autochthone krissen, doet te meer zeker zijn dat de gegolfde kris een uitvinding is van den laatsten Hindoe-Javaanschen tijd, èn dat de gedachte die daartoe aanleiding gaf, in den geest der Hindoes aanwezig, maar in den geest der Modjopahit'sche Hindoe-Javanen eerst ten volle ontwikkeld is.

Trouwens, hoe zou het anders kunnen dat gegolfde krissen óók zoozeer geliefd zijn op het nog Hindoeïstische Bali? Bovendien zien we op een der tempelpenningen (gobog's) die Millies in zijn Recherches sur les monnaies, etc. La Haye 1871, als no. 31 afbeeldt, een der twee wajangpoppen met een zeer duidelijke gegolfde kris in zijn rechterhand [1]), terwijl toch wel niemand de fabrikatie dezer tempelpenningen nog mogelijk zal achten na zeg b.v. 1500 A.D., al tasten we dan overigens ook nog geheel in 't duister omtrent hun ouderdom. Maar — welke kan de gedachte bij zulke gegolfde wapenen dan toch zijn?

Reeds Dr. Schmeltz heeft in zijn studie over „Indonesische Prunkwaffen", Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890, p. 106—115 de gegolfde krisvorm in onmiddellijk verband gebracht met den vorm van een kronkelende slang, na er op gewezen te hebben (p. 106) hoe Nebukadnezar in ± 580 vóór Chr. een wonderdadig zwaard zou hebben laten maken naar den ons uit Mozes' geschiedenis welbekenden magischen slang-vorm, en de Chineezen een gegolfde kling met een slang vergelijken; waardoor het niet-uitsluitend Indonesische van dit

[1]) Op no. 29 bij Millies heeft een der wajangpoppen daarentegen zeer duidelijk een rechte kris in zijn hand.

begrip opnieuw bevestigd wordt, maar de voorliefde in Insulinde voor dezen vorm toch ook weer te meer opvalt. Die slangen-vereering verklaarde hij daarna weer als verbonden met Çiwaïsme. Mijns inziens heeft hier Dr. Schmeltz volkomen gelijk gehad, en twee belangrijke factoren aangewezen waardoor de vorm van de „kèris loek" moest ontstaan. Maar er is nog een derde factor, waartoe het merkwaardige getuigenis van Barbosa uit 1516, hiervóór reeds vermeld, den sleutel geeft van verklaring: *de gegolfde kris was de amok-kris bij uitnemendheid.* En dit laatste nu wordt op verrassende wijze bevestigd juist door de legende welke de Babad Tanah Djawi — naar prof. Vreede zoozeer vriendelijk was mij mede te deelen — van de heilige Giri'sche kris, Kala moenjĕng alias kalam moenjĕng vertelt: dat deze zoogenaamde „schrijfstift" van Soenan Giri, in godsdienstige drift weggegooid en door een wonder herschapen in een „ronddraaienden kala" een „zich krinkelenden boozen geest" [1]) *aan het amok'ken sloeg* en tal van Modjopahit'ers ombracht. Ziehier dus twee typisch-Indonesische dingen met elkaar in verrassend verband gebracht: de gegolfde kris en het amok-loopen!

Typisch-Indonesisch, niet in dien zin dat deze uitingen alléén in Insulinde en Malaka voorkwamen; want b.v. hetzelfde „amok loopen" wordt door tal van schrijvers uit de 16e eeuw en nog later van de Nairs, de welbekende Praetorianen-kaste in het Malabar'sche, meegedeeld, zoodat dan ook de scherpzinnige Yule in zijn uitgave van Marco Polo („The book of Ser Marco Polo", 2en druk, 1875, II, p. 331—332) reeds wijst op den waarschijnlijk Voor-Indischen oorsprong van het Maleisch-Javaansch-Makassaarsche „amok loopen" [2]). Maar typisch-Indonesisch in dien zin dat èn het ook elders wel aan te treffen idee van „een kronkelende slang als wapen", èn het ook elders natuurlijk wel voorkomende „in blinde drift losrennen op moord" toch nergens zóó in den geest der bevolking vielen als in de half-gehindoeïseerde deelen van den Indischen Archipel; twee ideeën die nu blijken onmiddellijk binnen Indonesië op elkaar inge-

[1]) Reeds Brandes heeft op de waarschijnlijkheid van den juisten naam „Kala Moenjĕng", en de woordspeling die er „Kalam Moenjĕng" later in vinden wou, opmerkzaam gemaakt, Pararaton 1896, p. 185 noot 3.

[2]) Wat prof. Veth in zijn „Uit Oost en West", Arnhem 1889 op p. 82—85 van „Amok" zegt, behandelt alleen het latere gebruik van dit woord, zonder op te klimmen tot de oudste Europeesche bronnen, noch tot den oorsprong van de zaak zelve. „Amouco", d.i. amok-looper (spreek uit „amókoe") is in de 16-eeuwschen Port. boeken, die over het Oosten handelen reeds schering en inslag, en nog tegenwoordig in elke Port. dict. te vinden in den zin van „ten doode gewijd, wanhopend".

werkt te hebben bij den vorm der uitsluitend-Indonesische kris. Terwijl het rechte krisformaat „kala misani", d.i. „de kala die in ééns afmaakt" dus zeker ouder is, kan het formaat „kala moenjĕng" „de kala die ronddraait" eerst later ontstaan zijn. Dat het met elkaar verbinden van kris en slangvereering niet noodzakelijk een gegolfd lemmet vereischte, blijkt uit die reeds genoemde heilige en naar het schijnt overoude Koetei'sche kris Boekit Kang die — als vertrouwd mag worden op de afb. door Tromp in Bijdr. Kon. Inst. 1888, p. 108, plaat V, no. 1 — een niet alleen rechte kris is maar over het heele lemmet een natuurlijk hier ook rechtlijnige slangdraak vertoont, waarvan de gekroonde kop op de gewone wijze aan den kant van den „baard" te voorschijn komt. Toch is dit mèt de nieuw te Leiden (Cat. p. 101) aangekochte kris de twee eenige uitzonderingen die mij onder oogen kwamen. Daarentegen heeft het fatsoen „nagasasra" altijd — verg. b.v. de plaat bij Raffles, no. 11 — in overeenstemming met zijn naam een dergelijke, hier kronkelende, slang over de heele lengte van het lemmer, en is steeds een gegolfde kris, bij Raffles van 13 loek, naar de afb. in hs. no. 557 Kon. Inst. van 9, terwijl hs. no. 123 daar (Rapport Gresik, 1822) niet het formaat nagasasra noemt, maar wel het blijkens de afb. geheel analoge formaat naga tinatah, hier van 11 loek, en er in den tekst bijvoegt dat dit fatsoen door vorsten en edelen maar niet door geestelijken gedragen wordt, waarmee geheel overeenstemt de kris, formaat nagasasra, een „Altes Familienstück" van Pangeran Ngabehi (tegenwoordig Sultan Hamĕngkoe Boewana VII) te Jogja, afgebeeld door Schmeltz als no. 5 op plaat IX in Intern. Arch. f. Ethn. III, 1890, en zie tekst p. 95—96; terwijl we bij Groneman, De Garebeg's etc. 1895, p. 62 lezen van de kris Kjahi Nagasasra ook genoemd Kjahi Sĕgara wedang [1]) op den laatsten Bra Widjaja door Raden Patah veroverd, en welke waarschijnlijk gegolfde en zeker met een slang versierde kris zoo Demak'sche poesaka werd.

Dat hier tevens de herinnering levendig was aan de vorstelijke oepatjara „de naga ardawalika" is zeker, vooral ook omdat nog heden in 't Balineesch de naga-kop op krisheften „ardawalika" genoemd wordt (Dr. Hazeu naar V. d. Tuuk in Bijdr. Kon. Inst. 1898, p. 203—204). Als tegensteling tot deze slangenvereering aan krissen,

[1]) Een gegolfd krisformaat „sĕgara winatan" met 3 golfjes aan de punt en 2 aan de basis wordt door hs. no. 123 afgebeeld en genoemd als gedragen door mantri's, doch een recht krisformaat „sĕgara niwotan" wordt door hs. no. 557 afgebeeld. Is dit laatste een vergissing, en is het één naam en één formaat?

moet het krisformaat „Bima groeḍa" genoemd worden, gegolfd met nota bene 25 loek volgens de afb. in hs. no. 529 Kon. Inst., met 19 volgens de afb. bij Raffles no. 14, met maar 13 volgens de afb. in hs. no. 123 Kon. Inst. dat er bovendien aan toevoegt dat dit sterk gegolfde formaat alleen door vorsten gedragen wordt; hier hebben we dus de garoeda, den slangen-dooder, den naga-vijand, wijzend op Wisjnoeïtische voorkeur tegenover de Çiwaïtisch-Boeddhistische slangvereering die bij de meeste gegolfde krissen anders te voorschijn treedt. En behalve de twee reeds genoemde formaten kala misani (rechte kris) en kala moenjĕng (gegolfd, 13 loek), waarbij de Çiwa-Kala-dienst zoo goed te pas wordt gebracht bij een op dooden bedoeld wapen, noemt nog het hs. no. 123 Kon. Inst. een fatsoen „kala tjakra tinatah", blijkens de afb. een rechte kris met op het lemmet een achtpuntige ster (dus een zon) en een schorpioen, met de bijvoeging in den tekst dat dit model door vorsten en edelen maar niet door geestelijken gedragen wordt, terwijl mijns inziens, ook al met het oog op den Wisjnoeïtischen lingga van Soekoeh van 1367 Çaka = 1445 A.D. die o.a. met een achtstralige zon en het lemmer van een lans versierd is, hier onmiddellijk bij dat combineeren van kala met tjakra, mag gedacht worden aan een Çiwaïtisch-Wisjnoeïtische herkomst van dit krisformaat, duidelijk genoeg, om het aan panghoeloe's en andere Mohammedaansche voorgangers verboden te doen zijn. Maar dan nog noemt datzelfde hs. no. 123 het model „boeta sĕdja", een gegolfde kris van 9 loek met zonderlinge cirkelvormige watering, en volgens den tekst alleen door boosdoeners gedragen; dat is dus het model „de boeta (of kala) is van zins", een zeer sprekende naam weer voor een belagend misdadigers wapen. Daarnaast noemen de hs. no. 529 en no. 557 nog beiden een model „boeta idjo", „de groene boeta", een gegolfde kris van 13 loek. Hoewel de boeta en kala op Java zeker niet alléén aan het Çiwaïsme kan toegekend worden, zoolang men aanneemt dat de welbekende algemeen-Hindoejavaansche monsterkoppen in de architectuur (jong-Javaansch „banaspati") hetzij als Kala-, hetzij als Boeta-koppen te duiden zijn, zoo valt het eerstens op dat de voorliefde voor dit ornament zóó sterk geweest is in het Çiwaïtisch-Boeddhistische Java, dat het voorkomt aan alle soort van *tjandi's*, terwijl overigens wel degelijk Çiwa als Kala bij uitstek „de heer der geesten (boeta's)" is, evenals zijn zoon Ganeça „de heer der gana's = boeta's" (zie o.a. Brandes in Groeneveldt's Catalogus, p. 216 noot).

Alles pleit dus voor een overwegenden invloed van den Çiwa-

dienst op den vorm en de benamingen der kris-lemmeten; niet minder is die invloed terug te vinden in den gewoonlijken vorm der meer gefigureerde krisheften; want de groote hoop van deze hetzij oud-Javaansche hetzij Balineesche krissen zijn alle raksjasa-voorstellingen. Ik heb o.a. tot mijn beschikking een fotografie naar de collectie antieke krisheften die een Belg te Semarang, de heer F. K. de Waal, in 1888 op Java bijeenverzameld had, waarop niet minder dan 54 van zulke heften teruggegeven staan; hier en daar minder duidelijk, geeft toch deze foto — aan schrijver dezes door den eigenaar geschonken — op die 54 niet minder dan 39 raksjasa's te zien, dan 1 wajang tronie; verder een 5 tal van die embryonale voorstellingen die niet anders zijn als met opzet half vormloos gemaakte wijzigingen van het raksjasa-type, dan maar een twee- of drietal van die spitse vogelbekken waarin Dr. Schmeltz loc. cit. p. 111 terecht reeds garoeda-voorstellingen heeft herkend met de bijvoeging dat deze vooral op Celebes-krissen voorkomen, en dan één met een zéér duidelijken naar boven gebogen zwaans-bek, een krisheft-type dat ik nergens anders nog zag. Derhalve: naast de op Java en Bali overwegende Çiwa-vereering, een Wisjnoeïtische garoeda-vereering die èn op Java èn op Bali maar toch vooral op Celebes wortel had geschoten, en maar één kris tot nog toe naar ik meen bekend, waarvan het handvat in den vorm van een zwaan- òf ganzebek van die Brahma-vereering spreekt waarvan de Javaansche oepatjara banjak dalang ook een uitvloeisel moet zijn geweest. Bovendien hebben 4 dezer krisheften van den heer De Waal, alle raksjasa's voorstellend, een groote eigenaardigheid die ik nergens nog weerzag: deze vier boemannen hebben zelf ieder in de rechtervuist een kleine kris, alle van recht formaat naar het schijnt (de fotografie is bij twee minder duidelijk), terwijl bij één dezer boemans het heft met zoozeer eigenaardige ronde uitsnijdingen versierd is dat men dadelijk gaat denken aan den tooi van doodshoofden die bij den Çiwa-als-Kala-dienst zoo gewoon is en met name op de Singasarische Çiwaïtische beelden in het Mus. van Oudh. te Leiden nos. 48 (Çiwa) en 82 (Ganeça) zoo sprekend uitkomt.

Hieraan mag toegevoegd dat het hs. no. 123 (Rapport Gresik van 1822) aan zoo'n raksjasa-achtig krisheft den naam toekent van Dasamoeka of Rawanan, en aan een krisheft van wajangpop-vorm den naam Ardjoena Widjaja, beide welke volgens dat hs. liefst van goud worden gemaakt aan krissen naar Javaansche mode (tjara Djawi); zoodat we hier een bewijs hebben hoe niet enkel de Bali-

neezen, doch ook de Javanen in hun krissen de herinnering aan de Rama- en Bratajoeda-gedichten levendig houden, terwijl het bekend is hoe de (Ceiloneesche) vorst Rawana = Dasamoeka bij uitnemendheid de vorst is der boeta's = kala's = raksjasa's.

Van Wisjnoeïsme bij krissen vonden we op Java reeds het sterk gegolfde krisformaat „bima groeḍa" (Raffles „Bima kroda"), waarbij dat Bima (een der vijf naga-hatende en naga-doodende Pandawa-broeders) het anti-naga-karakter van de garoeda nog onderstreept, terwijl het ontstaan van deze sterk gegolfde kris eerst waarschijnlijk is tegen het allerlaatst der Oost-Javaansche periode. Daarnaast noemt dan nog het hs. no. 557 Kon. Inst. twee gegolfde krisformaten „palawidja pĕksi", waarbij het eene 3, het andere 9 loek telt, terwijl bij beide daar waar de „baard" zit een „vogel" (pĕksi) garoeda in relief is aangebracht, en we hierbij ons onmiddellijk de Solo'sche oepatjara „pĕksi groeḍa" en het Jogjasche staatsiewapen „Garoeḍa Rĕsmi" (afgeb. door Groeneman op plaat IX, no. 2 zijner Garebeg's etc., 1895) herinneren. De Çiwaïtisch-Wisjnoeïtische krisvorm, aan geestelijken verboden, „kala tjakra tinatah", werd boven reeds genoemd; waarbij ook weer het verband in 't oog moet gehouden met het Jogja'sche staatsiewapen, de Tjakra (afgebeeld bij Groneman ib., plaat IX, no. 9). Of het krisformaat singa tot een kring van Wisjnoeïtischen invloed moet gerekend worden, is zeer de vraag, aangezien de leeuw minstens evenveel b.v. in de Boeddhistische bouwkunst geliefd was [1]). Dat de garoeda-koppen als handvatten vooral op Celebes geliefd waren, is boven reeds gezegd; voor deze Wisjnoeïtische neigingen op Celebes vinden we een nader bewijs in dat „rijksornament" van Boni, de vlag Goeroedaë, afgebeeld door Bakkers als laatste plaat op p. 208 in Tijdschr. Bat. Gen. XV, waarvan de afkomst volgens p. 195 no. 14 niet bekend is, maar die onafscheidelijk behoort bij een door Speelman in ± 1670 aan Boni geschonken Holl. vlag, dus zeker al toen bestaan moet hebben; welke vlag in de vier hoeken een steigerenden draak-leeuw te zien geeft, en midden-in een menschachtige garoeda die onder de pooten een groote slang vertreedt en in elke hand een kleine slang doodknijpt. Dat dit Wisjnoeïtische op Celebes niet uit de periode 1500—1600 — in welk

[1]) Volgens Raffles is het fatsoen singa (no. 12 bij hem) gegolfd met 5 loek; volgens het Rapport Gresik van 1822 (hs. no. 123) is de vorm „singa tinatah" gegolfd met 11 loek, en mag niet door geestelijken gedragen; doch het hs. no. 529 (en Winter no. 18) noemen het formaat „singa" recht; en het hs. 557 noemt ook enkel een recht krisformaat „palawidja singa". Bij alle gelijkelijk is een opzittend leeuwtje aanwezig daar waar de „baard" anders zijn plaats heeft.

laatste jaar de Islam er in 't Zuiden ging doordringen — jaarteekent, maar van vroeger moet zijn, uit den tijd dat óók geheel Java nog Hindoesch was, wordt waarschijnlijk juist door het feit dat de Makassaren en Boegineezen onder het krisformaat „sapoekal" òf een kris met één loek verstaan, evenals Palembang en ook Gresik in 1822 het rechte krisformaat „sĕpoekal sari" kenden, Gresik bovendien nog twee andere rechte fatsoenen „sĕpoekal" en „sĕpoekal tilam oepih", die zeker antieker krisvormen zijn dan de gegolfde kris sapoekal welke Raffles in 1817 van Java en Newbold in 1839 van het schiereiland Malaka noemt, terwijl hs. no. 529 Kon. Inst. (en Winter's boekje) het maken van de gegolfde kris „sapokal" toeschrijven aan den regeertijd van den laatsten vorst van Modjopahit.

Zou er verder iets aannemelijks te zeggen zijn omtrent den betrekkelijken ouderdom der verschillende krisformaten? Helaas zal hier veel moeten gegist worden. Dat in 't algemeen een rechte kris de oudste is, een gegolfde kris de jongere, moet als zeker worden aangenomen. Zelfs indien men in latere perioden met opzet archaïstische rechte of gegolfde krissen is gaan maken, kan de variatie jong zijn, maar blijft het hoofdbegrip antiek. Doch een ander verschijnsel valt op: aan geen der krissen zooals die aan de reliefs te Prambanan, Panataran en Toempang afgebeeld staan is iets te merken van een uitgewerkten „baard", noch van uitgewerkte „tandjes"; evenmin aan een der zoogenaamde „Modjopahit'sche" krissen met lemmet en gefigureerd handvat uit één stuk ijzer. Zoo goed als zeker dus zijn die krisformaten het oudst die zoowel recht zijn, als geheel glad daar waar de zich verbreedende kling door de gondja zal afgesloten worden; dat zijn dus de zeven rechte krisformaten lar ngatap, tilam oepih (ook geheeten djalak tilam oepih of sĕpoekal tilam oepih), tjengkrong, brodjol, bĕṭok, de djalak-typen (waaronder soemĕlang gandring het meest bekend) en de kĕbo-typen (waarvan kĕbo ladjĕr het meest bekend); alle welke of archaïsch of archaïstisch moeten zijn[1]); doch waartoe het fatsoen pasopati, dat volgens alle gelijkzeggende afbeeldingen èn baard èn tandjes heeft, zeker *niet* behoort, al zou dan ook volgens Raffles, History 1817, I, p. 351 (verg. Veth,

[1]) Hoewel de hs. no. 123, (Rapport Gresik), no. 529 (= Winter) en no. 557 geheel overeenstemmende afbeeldingen geven, wijken een paar bij Raffles wat af, daar bij hem no. 34 kĕbo ladjĕr tandjes toont, no. 35 soemĕlang gandring één tandje, en — grootste afwijking — no. 20 tjengkrong een gegolfde kris van 11 loek bij hem is. Van de kĕbo-typen noemt hs. no. 557 nog kĕbo gĕndari, kĕbo noelar, en kĕbo tĕking; bij Groneman, De Garebeg's etc. 1895, p. 57 worden als Modjopahit'sche krissen genoemd kĕbo (mahesa) noelar en kĕbo malela.

Java 1en druk, I, 1875, p. 613) de pasopati de oudste kris zijn; maar nog een achtste antieke krisformaat dunkt me die rechte kris, zonder eenige versiering, alleen met cirkelvormige watering op een zeer breed lemmet, de „siti rĕngkoeh", afgebeeld in het Rapport Gresik van 1822, met de nadere mededeeling dat deze bij voorkeur op de jacht wordt gebruikt; ook het oorspronkelijk fatsoen sapoekal zooals het Rapport van Gresik van 1822 dat afbeeldt, recht, zonder baard noch tandjes, moet tot die oudere krissen behooren, daar het bij Matthes afgebeelde Makassaarsche en Boegineesche model sapoekala precies den gelijken eenvoudigen vorm vertoont. Het formaat „lar ngatap" zou volgens hs. no. 529 (en Winter) het alleroudste zijn; de formaten „brodjol" en „bĕṭok" beide Padjadjaran'sche modellen; van de fatsoenen „kĕbo ladjĕr" en „soemĕlang gandring" is het op grond van het vroeger gezegde, hoogstwaarschijnlijk dat het eerste teruggaat tot ± 1275 A.D., het tweede tot ± 1220 A.D. Van de gegolfde krissen is waarschijnlijk die vorm de oudste welke het minste aantal golvingen op de eenvoudigste wijze aangebracht draagt, dat is dus een rechte krisvorm zonder versiering met een paar golfjes aan de punt, waaraan de vorm „hoeroeb ing Damar of hoeroeb ing Dilah" zooals het hs. no. 529 hem noemt het beste voldoet (bij Raffles no. 23 „Urub damer" met tandjes, bij Winter no. 21 „Oeroeb ing Dilah" met één klein tandje, in Rapport van Gresik 1822 „damar moeroep", terwijl de naam „hij staat gelijk met (Aria) Damar of (Djaka) Dilah" er een ouderdom aan zou toekennen die zeker geheel valt binnen den cyclus der Modjopahit-verhalen, zoodat dan de oudste gegolfde kris eerst uit zeg ± 1400 A.D. zou zijn. Of inderdaad zooals het hs. no. 529 (en Winter) het voorstellen, er géén nieuwe krismodellen zijn gemaakt na den krisvorm sĕngkĕlat, die zeker nog uit Modjopahit's laatsten en niet uit Demak's eersten tijd is, — dit valt te betwijfelen; integendeel lijken namen als „mangkoerat" en „mangkoenagara" (gegolfde krissen met respectievelijk 5 en 11 loek) te wijzen op een tijd van om en bij 1700 A.D.; en of de formaten „djangkoeng" en „pĕnḍawa tjina rita", die volgens hs. no. 529 (en Winter) Padjadjaran'sche modellen zouden zijn (gegolfd met resp. 3 en 5 loek) misschien niet wijzen, het eerste ten minste, op den oorlog in West-Java tegen Batavia en Jan Pietersz. Coen (Mor Djang Koeng) mag wel eens gevraagd, al kan „djangkoeng" ook tegelijk „behoeden" beteekenen. Dat krisformaten als pĕnḍawa (gegolfd, 5 loek), kĕrna tinanding (recht), kĕrna bitoe tama (recht), pandji sĕkar (èn recht, èn gegolfd met 7 loek), pandji nom (recht),

kanda basoeki (recht) door hun namen verwijzen naar den cyclus der wajang-verhalen en dus zeker uit den lateren Modjopahit'schen tijd zijn, mag evenzeer aangenomen worden. Misschien dat voortgezet onderzoek en gelukkige vondsten later in staat zullen stellen de hier gegeven historische gissingen nader te bevestigen of te verbeteren.

Een paar namen van oude kris-vervaardigers zijn gelukkig als van beroemde lieden ons overgeleverd geworden. Het mag zelfs wonder heeten dat dit niet veel meer het geval is. Immers uit de Javaansche bronnen weten we in welk hoog aanzien de „ĕmpoe's" (smidsbazen) en „paṇḍe bĕsi" (ijzersmeden) stonden, hoe ver ook hun talrijkheid en beteekenis reeds teruggaat. Waar in de Pararaton p. 48—49 baas Gandring omstreeks 1140 Çaka = 1228 A.D. een vol jaar vraagt om een voortreffelijke kris te maken, en na vijf maanden nog niet verder is dan het vijlen van het ruige lemmet; waar na Gandring's gewelddadigen dood bij wijze van boetedoening aan honderd smeden in de plaats van inwoning des vermoorden vrijstelling wordt gegeven van eenige met name genoemde belastingen (ib., p. 51); waar de Sĕrat Kaṇḍa na de overwinning door Modjopahit op Padjadjaran behaald in (zoo het heet) 1223 Çaka = 1301 A.D. onderscheidt tusschen de smeden van Oost-Java („brang wetan") en West-Java („brang koelon") ieder met hun eigen hoofd (loerah ĕmpoe); daar hoeft allerminst getwijfeld aan de belangrijke plaats die de wapensmeden in het oudtijds zoo strijdhaftige en vechtlustige Java innamen. Welk een bijgeloovigheden er verder aan de vervaardiging van wapens, vooral van krissen, verbonden waren, is nog genoeg bekend uit den tegenwoordigen tijd; dezelfde kabbalistische kennis der goede en kwade tijdstippen, der gunstige en ongunstige constellaties die bij trouwen, land bewerken, op reis gaan en dergelijke zoo hoog in eere stond, deed zoo het kon nog meer opgeld bij het smeden van wapens die over het leven van den eigenaar zouden beslissen. Geen aardiger, geen, zoover ik weet, tevens antieker bericht over dit samengaan van wichelarij en smeedkunst dan die voortreffelijke beschrijving van Barbosa als hij, die weliswaar noch in Malaka noch op Java zelf ooit was maar uitstekende zegslieden blijkt gehad te hebben, van het „Rijk van Java" in 1516 vertelt hoe er de Javanen ook waren „zeer goede ijzersmeden (saralheiros), en ze maken alle soort van wapens, heel hard, en sterk, en van goede staalsnede; ook zijn ze groote bezweerders en wichelaars, en ze maken wapens op zulke uren en oogenblikken dat ze zeggen dat wie ze

draagt niet door ijzer kan sterven, en dat ze dooden als ze bloed uitbrengen; en van andere dat hun eigenaars niet verwonnen kunnen worden als die ze dragen, en ze zijn met het maken van sommige dezer wapens tien, twaalf jaar bezig, wachtend op den dag en de gelegenheid daarvoor, welke (wapenen) de vorsten ten zeerste op prijs stellen en bewaren" (p. 377 van 1en druk, p. 369 van 2en). En waar dan de Sĕrat Kaṇḍa van den meestersmid Soepa uit ± 1410 A.D. vertelt hoe hij overal „wapenen, die hij van zijn merk voorziet" verkoopt (Pararaton p. 193), dan zou men verwachten dat, waar de namen der Hindoejavaansche bouwmeesters en bronsgieters zoo goed als gansch verloren zijn gegaan omdat zij niet of hoogst zelden hun namen op hun werken vermeldden en de Islam geen reden had hen in eere te houden, het krisdragende jong-Java een beter lot zou beschoren hebben aan de nagedachtenis zijner ijzerkunstenaars. Toch zijn er maar twee wier naam in volle eere bleef: Gandring, naar wien een ouderwetsch recht krisfatsoen nog heden „Soemĕlang gandring" wordt geheeten, hetgeen — naar vriendelijke inlichting van prof. Poensen die „soemĕlang" o.a. met „njamboet" verklaart — wel niet anders kan beteekenen als „Gandring bewerkte (de kris)"; en Soera, zoon van Soepa, en de maker van de fameuse kris Sĕngkĕlat die voorbestemd was het Hindoesche Java in het Mohammedaansche Java te verkeeren, naar wien ook steeds nog het gegolfde fatsoen „Soera" met 9 en 11 bochten aldus op Celebes genoemd wordt, terwijl de fameuse Giri'sche kris Kala moenjĕng ook met een model soera in verband schijnt te staan. De andere ĕmpoe's die b.v. de Sĕrat Kaṇḍa noemt, Pararaton, p. 189, 193, 198) als Pĕnapi, Kĕnang, Kĕlĕng, Soeratman van West-Java, en Panĕti, Soepa of Rombang, Djati, Pitrang, Jigja van Oost-Java blijken geen nieuwe fatsoenen geschapen te hebben, worden ten minste niet in hs. no. 529 (en Winter) als ĕmpoe's-uitvinders genoemd. De namen der verdere krisformaten gaan dan ook buiten persoonsnamen om; ze hebben b.v. betrekking of op den totalen vorm van het lemmet als de „djalak"-formaten zooveel als „spreeuw(ebek)"-krissen, of „brodjol" = lelie (bladhalm)", of „sinom" = tamarindeblad, of „tjroeboek" = de vorm van dezen visch; dan wel geven de analogie aan met een ander wapen als „pasopati" (de pijlsoort van dien naam)[1]), „panimbal"

[1]) De vorm van de pijl pasopati („paspati") is als no. 11 op de 3e plaat bij Raffles, History of Java 1817, I, p. 296 beslist verkeerd terug gegeven; de daar afgebeelde tweepuntige pijlspits in den vorm van een wassenaar is het fatsoen „woelan toemanggal" gelijk uit de afb. in hs. 123 Kon. Inst. blijkt. De

(de gegolfde speerpunt van dien naam, met 6 loek); dan wel houden de reeds behandelde herinneringen aan kala's, boeta's, naga's, singa's, garoeḍa's of wajanghelden levendig; of — waarschijnlijk — historische gebeurtenissen als „kĕbo ladjĕr", „oeroeb ing Damar", misschien ook „Pandji sĕkar" en „Pandji nom", „Djangkoeng"(?), „Mangkoerat", „Mangkoenagara"; of hebben dreigende namen als „sapokal" (de onheil-beramer), en het reeds genoemde „boeta sĕdja"; of vertellen van eigenaardigheden die het lemmet bezit als „lar ngatap" (letterlijk „de in één lijn geschaarde vleugels", daar twee diepe deuken aan weerskanten van de basis tot bijna aan de spits langs en evenwijdig aan de middellijn der kris voortloopen), of „megantara" (d.i. „wolken in de tusschenruimte", daar dit krisfatsoen geheel recht is, doch op geheel ongewone wijze aan den kant der basis drie golvingen bezit), of de verschillende paroeng-formaten die reeds blijkens hun naam alle „gegolfd" moeten zijn, of „tjengkrong" (d.i. „krombeen", inderdaad een rechte kris die in de schuinte wegloopt); of hebben euphemistische namen als „djaroeman" („verzoenaard"); dan wel verscheiden namen van welke het me niet gelukken mocht de beteekenis te begrijpen zooals vooral de steeds rechte „tilam"-formaten, de steeds gegolfde „tjĕrita"-soorten, de nu eens rechte dan weer gegolfde „sapoekal"- en „sĕmpana"-fatsoenen. Want dat al deze namen hun zin hebben gehad, mag als zeker worden aangenomen. Slechts één krismodel verraadt misschien nog den naam van zijn uitvinder; het is de sterk gegolfde kris gada, waarnaast men een evenzeer sterk gegolfde lanspunt gada heeft, een strijdknods-model gada (zie o.a. de afbeelding op de derde plaat, fig. no. 9 bij Raffles 1817, p. 296), terwijl het hs. No. 529 (en Winter) onder al de zeker fantastische namen der ĕmpoe's die de verschillende daar opgesomde en afgebeelde krisformaten zouden hebben uitgevonden enkel noemt den historischen naam Soera en den misschien historischen naam Gada wisesa, welke laatste meestersmid de gegolfde krisfatsoenen megantara en lara sidoewa het eerst zou hebben vervaardigd. Of in den krisnaam „rangga sarwana" (gegolfd met 9 loek, en een keep of breuk na de 2 eerste golvingen)

---

pijlspits pasopati is spits, recht, en enkelvoudig volgens dat hs. Evenwel is weer bij Mr. Serrurier, De Wajang Poerwâ, 1896, plaat tegenover p. 183 als no. 6 afgebeeld de pijl pasoepati als met twee weerhaken aan de basis, daardoor naderend tot den vorm der pijl trisoela. Wie van tweeën heeft nu gelijk? In de Ardjoena Wiwaha, dus ± 1030 A.D., wordt in één adem inderdaad gesproken van „two arrows, called *pasopáti* and *trisúla*" (Raffles, History of Java, 1817, I, p. 385).

nog iets zekers te herkennen valt, moge evenzeer door anderen beslist worden.

Dat de krisvorm „pasopati" de oudste zou zijn, uitgevonden door den Hindoe-vorst Sakoetram of Sapoetram, dan wel dat de kris „ingevoerd" zoude zijn geworden door den beroemden Raden Pandji Hino Kĕrtapati, den Javaanschen „Razenden Roeland" gelijk prof. Kern hem doopte, — deze twee verhalen, het eerst door Raffles (History of Java, 1817, I, 351—352 en II, p. 91) in druk gegeven, mogen vrijelijk naar het gebied der jong-Javaansche hersenschimmen verwezen worden. De pasopati kàn, alleen reeds om haar verfijnden, van baard en tandjes voorzienen, vorm onmogelijk de oer-kris zijn; een Hindoejavaansche vorst Sakoetrĕm leeft in de nevelen der Babad Tanah Djawi en Babad Kartasoera; Raden Pandji, vorst van Djĕnggala, moet om alle redenen tot een tijd behooren die niet vroeger kan zijn dan b.v. 1100 Çaka — in 1116 Çaka = 1194 A.D. wordt Djanggala het eerst als rijk genoemd, zie Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 394 noot 1 —, dus tot de volle Oost-Javaansche periode, terwijl de kris al twee eeuwen minstens eerder te Prambanan zich vertoont. Waar dan ook Mr. Serrurier in zijn Wajang Poerwâ, 1896, p. 314 schreef: „Nemen wij dus aan, dat Pandji en zijn tijdgenooten, nog even tot Achter-Indië behooren, dan is dit geheel in overeenstemming met het hier ontwikkelde gevoelen (scil. dat het nationale wapen der Javanen, eenmaal aan den bovenloop van de Mekong, misschien wel in het verre Assam, het levenslicht aanschouwd heeft)," zullen we het veiligst doen dit weinig aannemelijke niet aan te nemen. Alleen zorgvuldig historisch onderzoek vooral van de Javaansche tempel-reliefs kan hoop geven eenig nader licht te werpen op de vóór-geschiedenis van de kris, waarvan de tastbare geschiedenis eigenlijk eerst begint met de kris van den heer Knaud, 1342 A.D. Slechts in zoover kan er een historische kern liggen in de betrekking tusschen de kris en Raden Pandji, als deze laatste in zekeren zin de legendaire hoofdpersoon is der veroveringen in al de Buitenbezittingen door Java in zijn laatste Hindoe-periode gemaakt, en dus het bericht van Raffles 1817, II, p. 91 „The *kris* is believed to have been first introduced into the Eastern Islands by *Pánji*; and some go so far as to assert, that all the countries in which it is now worn acknowledged his supremacy", de gelijktijdige expansie van Java's oppermacht over Insulinde en de daarmee samengaande verbreiding van de Javaansche kris over de verdere Indonesische eilanden plus Malaka kan uitdrukken. Dat de kris reeds in

1521 onder haar eigen naam op Cebú bekend was evengoed als in de Molukken [1]) pleit zeer hiervoor, daar bij Raffles 1817, II, p. 121 (verg. Brandes, Pararaton 1896, p. 175 noot 4) onder de radja's van den overwal die zich aan Modjopahit in diens laatste levensperiode onderwierpen, opgesomd worden „Mangkasar, Goa, Banda, Soembawa, Endeh, Timor, Ternate, Soeloe (eilanden), Ceram, *Manila* en Broenei"; terwijl de Mal. en Jav. kĕris tot in Siam bekend is geworden als „krit", misschien wel tegelijk met den invoer der Javaansche Pandji-verhalen (zie Dr. G. A. J. Hazeu, Bijdrage tot de kennis van het Jav. tooneel, Leiden 1897, p. 37 noot 2).

Hoe de legende van het ontstaan der kris uit de pijlspits pasopati kan ontstaan zijn, is ook wel te begrijpen; de pasopati was de geliefde pijl van Ardjoena, dien oppersten wajang-held, een pijl die hijzelf weer als wonderwapen geschonken had gekregen van Çiwa-zelf, een van wiens vele bijnamen Paçoepati immers was (zie Cohen Stuart's Brâtâ-Joedâ, Verh. Bat. Gen. XXVII, 1860, p. XXXVIII der Inleiding); de kris pasopati werd — volgens het Rapport over Gresik van 1822, hs. 123 — bij voorkeur gedragen door veldheeren en in oorlogstijden; meer is er niet noodig voor een Javaan om beide analoge benamingen en bedoelingen dan over en weer als moeder en dochter te gaan voorstellen, hoewel ze feitelijk verre nichten zijn. Waar echter in den vroegeren tijd blijkens de reliefs de kris zoozeer uiteenliep dat Prambanan een korte rechte stoot-kris en Panataran een lang recht kriszwaard te zien geven; en de hedendaagsche afmetingen nog zoozeer uit elkaar loopen dat men — in overeenstemming met de krissen op Malaka in ± 1511 van een goede 50 c.M. kling — naast het Soeloe'sch-Borneo'sche kriszwaard van ± 50 c.M. en de Maleische, graag ook voor de rechtspleging gebruikte, kĕris pandjang van ± 60 c.M. lemmet, de kleine gegolfde kĕris patrĕm van sommige Javaansche vrouwen kan plaatsen met misschien maar 10 c.M. staal [1]), daar is het zoeken van den oorsprong der

---

[1]) Zoo goed als zeker moet ook aan krissen worden gedacht bij het bericht van Pigafetta uit 1521 over de lieden op het weinig bevolkte eiland „Caghaian", d.i. Kagajan Soeloe, beoosten Borneo's Noordpunt, dat vroeger had gediend als verbanningsoord voor Broenei. Deze lieden van Kagajan Soeloe waren toen, in 1521, Mohammedanen, en „zij hebben dolken („pugniali") met de heften versierd met goud en edelsteenen, lansen, schilden, en kolders van buffelhoorn". (ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 85). Evenwel het woord kris wordt niet met name hier vermeld. Het verhaal van Valentijn uit 1726, IV, 1e stuk, fol. 55 omtrent Javaansche krissen mag wel als geheel fantastisch ter zijde worden geschoven.

kris in de speerpunt, gelijk ook prof. Wilken in zijn Handleiding 1893, p. 93 wil, minstens genomen geheel onbewezen.

Dat volgens jong-Javaansche opvatting het tegenovergestelde zelfs aannemelijk wordt geacht, blijkt uit wat Dr. Groneman in zijn „De Garĕbĕg's te Ngajogyâkartâ", 1895, p. 56, 1e kol. vertelt hoe een bronzen kris (sic!) later in de reeds genoemde Jogjasche staatsiepiek Kjahi Plered herschapen werd, al is die transformatie van brons in ijzer meer dan fantastisch [1]). Zoo zeer het verband tusschen pijl, werpschicht en lans voor de hand ligt, zoo moeilijk begrijpbaar is het hoe men van speerpunten zou kunnen komen tot krissen of van krissen tot speerpunten langs geleidelijken weg.

Evenals de kris een internationaal-Indonesisch verschijnsel mag heeten, moet het Sirihgebruik gebracht worden tot die gewoonten welke den heelen Archipel omvatten. En evenals de kris onwillekeurig aanleiding geeft tot nog de beste uitingen van die nijverheidskunst welke zeer zeker hoog heeft gestaan in oud-Insulinde: de smeedkunst; zoo geeft de algemeenheid van het sirihgebruik aanleiding dat in eenige meer belangrijke eilanden, vooral Java en Borneo, nog een flauwe sprank blijft leven van die andere nijverheidskunst welke vooral in Java zoo aanmerkelijk is geweest: de bronskunst, hier vooral de geelgieterskunst. Want geen sirih zonder geelkoperen sirih-toestellen als de presenteerbak (Jav. lantjang of pakinangan of gantèn of lopak lopak of tjĕpoeri, Mal. boekoer), de kalk-, gambir- en pinang-bakjes, de tabaksdoos, het vaatje voor sirihbladen en niet te vergeten het kwispedoor. Toch gaan we hier in zake kunst diminuendo. Want er worden nog werkelijk tal van mooie krissen gemaakt, kranig werk. Men hoeft maar even een blik te slaan op de twee platen IX en X bij Schmeltz, Intern. Arch. f. Ethn. III, Leiden 1890, om te erkennen dat bij de daar afgebeelde wapens, waarvan het oudste hoogstens 150 jaar zal tellen, een tegelijk sierlijke en degelijke kunstnijverheid nog levende is die het ijzer prachtig weet te wateren, de lemmeten fraai weet te damasceeren of te tauscheeren, terwijl die andere kunst waarover nog nader afzonderlijk zal worden gesproken, de snijkunst (het Jav. oekiran) aan de krisheften benoodigd, door sierlijke verwerking van geijkte vormen een nog niet heelemaal ontzielde voortzetting is van de Hindoe-Javaansche beeldhouwerskunst. Doch nu zie men eens de zooveel grover vormen van

[1]) Hoe toch deze mededeeling klopt met Groneman's p. 58, 1e kol. waar de kling van de staatsie-piek Kjahi Plered — natuurlijk — van „staal" heet, is onbegrijpelijk.

de verschillende sirih-toestellen zooals ze van Java en Borneo's nijverheidscentrum, Negara, zijn afgebeeld door Grabowsky op plaat XVI in het Intern. Arch. f. Ethn. I, Leiden 1888, op p. 188; dan is het een verkwikking daarnevens te leggen de afbeelding der sierlijke vormen van een Mĕnangkabau'sche sirih-doos, ook geelkoperen gietwerk dat later bijgevijld is, bij Van Hasselt, Ethnogr. Atlas van Midden-Sumatra, Leiden 1881, plaat LXXXIII, no. 9, of de mooie gebombeerde geelkoperen kalkdoosjes daar no. 4 (met 5), no. 7, en no. 6 (dit laatste van blank soewasa), dan wel de fraaie geelkoperen sirihdoos no. 10 aldaar met sierlijke graveersels, die terug doen denken aan een kunstvaardigheid en smaak zooals we eerder uit Bali verwacht hadden. Reden genoeg om voor dit deels al dorre deels nog groene hout te gaan vragen naar de historische wording van het sirih-gebruik binnen Indonesië.

Bij zulke vergrofde nijverheid zoekt men liefst zijn heil in de prikkeling die het vraagstuk der historische wording van het sirih-gebruik binnen Indonesië kan meebrengen.

Want ook hier is de belangrijke eerste vraag: is dit Hindoesch? is dit autochthoon? en is dit betrekkelijkerwijs oud in ons Indië, of wel meer nieuwerwetsch? Men weet hoe Dr. Leemans hierover dacht. In zijn „Bòrò-Boedoer op het eiland Java", 1873, p. 651 kwam hij tot de conclusie, dat sirih-toestellen er niet voorkomen en dus dit gebruik onbekend was, daarbij voorzichtiglijk ter zijde latend hoe en wanneer deze zede dan wèl in Insulinde bekend en verbreid zou zijn geworden. Mr. Serrurier, als altijd onvervaard, durft meer aan; met aplomb verzekert hij in zijn De Wajang Poerwâ, 1896, p. 310 van dat „polynesisch volk" dat de „eerste Hindoekolonisten" op Java vonden o.a. dat zij waren „onbekend met het gebruik van de sirih, die hun (hen), blijkens de bas-reliefs van Boro Boedoer, ook niet door die Hindoekolonisten werd aangebracht, in overeenstemming met de uitspraak van Lassen, deel I, „dat in Britsch-Indië aan het sirih-gebruik geen hoogen ouderdom mag worden toegeschreven". Men ziet, de zaak wordt ingewikkeld; nu algemeen sirih-gebruik; doch nòch bekend op Java vóór de komst der toen zelf geen sirih-gebruikende Hindoes, nòch bekend toen de Boroboedoer gebouwd was; dus — zoo valt te concludeeren — eerst mogelijkerwijze ontstaan op Java (hoe??) in b.v. 1000 A.D. Gelukkig heeft Lassen zich vergist en Dr. Leemans minder juist geredeneerd. Een goede degelijke arbeid van Dr. L. Lewin „Ueber Areca Catechu, Chavica Betle und das Betelkauen", Stutt-

gart 1889 helpt belangrijk op weg. In het historisch overzicht daar van het sirih-kauwen op p. 9—12 worden als oudste historische getuigenissen van de pinang-palm genoemd, een op gezag van den bekenden Bretschneider aangegeven Chineesch bericht uit 150 vóór Chr. dat de pinang al met den nog heden in China gebruikelijken Maleischen naam „pinlang" vermeldt, terwijl er van deze „pinlang"-boomen in 111 vóór Chr. een zeker tal uit Zuid-China verplant werden naar de keizerlijke tuinen; terwijl de Sanskriet-term „goevaka" voor de pinang-palm ook al heel oud schijnt te zijn. Van de sirih noemt Lewin als oudste vermelding een bericht uit de Ceiloneesche kroniek Mahawamsa, dat reeds vóór Christus ook sirih-bladen als geschenk vermeldt van een verliefde prinses aan haar beminde, en roode lippen als gevolg van het kauwen der bladeren; welke Mahawamsa volgens Balfour's Cyclopaedia of India etc., 3en druk, 1885, in 't begin der 5e eeuw A.D. door Boeddhagoça zou zijn samengesteld uit ouder geschriften, dus in allen gevalle bewijst dat in ± 400 A.D. de sirih zeer wel op Ceilon bekend was. Mooi hiermee in overeenstemming is wat prof. Kern — toen het voorgaande en het volgende al geschreven was — bekend maakte in den Gids van September 1898 (III, p. 473—474), dat n.l. in het van omtrent 400 A.D. jaarteekenend Indische tooneelspel Mrcchakatikâ genoemd wordt het gebruik van betel met kamfer [1]; dat dit gebruik „met volle zekerheid" „in de zesde eeuw algemeen reeds in zwang was", n.l. in Voor-Indië; doch dat het niet genoemd wordt in een uit ± 100 A.D. dateerend Leerboek der Geneeskunde van Tjaraka, zoodat het betel-kamfer-gebruik tusschen ± 100 en ± 400 A.D. in Voor-Indië moet ontstaan zijn [2].

Terwijl dan op gezag van den trouwens eerst in ± 1500 A.D. schrijvenden Pers Ferishta door Lewin wordt vermeld hoe er onder

[1]) Zoo goed als zeker moet dit *Borneo'sche* (Broenei'sche) kamfer zijn geweest. Prof. Kern schrijft loc. cit. „In de oudere litteratuur" — n.l. vóór ± 400 A.D. — „komt de gewoonte van het betelkauwen niet voor, en de kamfer evenmin; het woord voor „kamfer" is zelfs vreemd en blijkbaar aan een Indonesische taal, hetzij rechtstreeks of middellijk, ontleend" (p. 473). Het gebruik van sirih met kamfer van Broenei was nog in 't begin der 16e eeuw aan het hof van Bengalen sterk geliefd. Deze Broenei'sche kamfer is de „kamfer om te eten" („canfora de comer") der oude Port. stukken, o.a. in een rapport uit Malaka dd. 6 Januari 1514. Het Sanskrietsche Karpoera-dwipa of Kamfer-eiland der 2e eeuw werd reeds door prof. Kern met Borneo gelijkgesteld.

[2]) Evenwel voegt prof. Kern toe: „Ook het betelkauwen is vermoedelijk van den Indischen Archipel uit ingevoerd, want het heeft in die gewesten eene beteekenis, terwijl het in Voor-Indië dat niet heeft". (p. 473). Ik waag het juist het tegenovergestelde in het volgende te bepleiten.

den Perzischen koning Chosru II, dus in ± 600 A.D., in de rijkshoofdstad Kanoedj (thans Khanu beN.O. Ormuz) alleen 30.000 kramen zouden geweest zijn tot verkoop van het sirih-blad, een bericht dat toch weer zijn bevestiging vindt in den Arabier Masoedi, die op zijn reizen door Voor-Indië in 916 A.D. het sirih-kauwen als een nationale gewoonte vermeldt, terwijl de pinangnoot toen al als artsenij zich over Arabië verbreid had, gelijk het sirih-pinang-kauwen tijdens Ibn Batoeta (± 1340) in Oostelijk Hadramaut algemeene gewoonte was. Tot zoover de van Lewin in hoofdzaak overgenomen gegevens.

Omtrent ons Indië leeren ze niets, behalve dat de conclusie van Dr. Leemans alsof het niet afgebeeld zijn van sirih-toestellen op de reliefs van den Boroboedoer derhalve ook het onbekend zijn van het sirih-gebruik onder de Hindoes en Hindoejavanen in zich sluit, minder aannemelijk mag genoemd worden; alsmede dat Lassen's bewering omtrent den geringen ouderdom van het sirih-kauwen bepaald fout is. En gelukkig kunnen we tegenwoordig een getuigenis aanhalen dat aan Lewin onbekend was, dat uit ± 550 A.D. en van zuiver-Boeddhistische herkomst uit Britsch-Indië is, dat zoo eensdeels de voorgaande gegevens bevestigt, anderdeels aantoont hoe als er geen sirih-gebruik aan den Boroboedoer is afgebeeld dit enkel geweest zal zijn omdat het in den gedachtenkring der reliefs daar niet te pas kwam. Het is het fresco uit grot XVII in het Boeddhistencentrum Adjanta, behoorende tot een serie fresco's uit de 6e eeuw na Chr., dus zeg ± 550 A.D., een drie eeuwen vóór de Boroboedoer zoowat begonnen werd. Derhalve: een paar eeuw vóór de Hindoes overwegenden invloed op Midden-Java kwamen uitoefenen, was bij hen het betelkauwen al zèèr wel bekend.

Blijft dus de vraag: maar kende men dit dan óók al omtrent 700 A.D. op Java-zelf, of in andere deelen van Indonesië? Dat „pinang" en „sirih" echte Maleisch-Polynesische woorden zijn, waarvan het eerste zelfs door de Chineezen werd overgenomen, — dit bewijst op zich zelf niets; zij bewijzen alleen dat de natuurlijke gegevens in Insulinde, vooral de meer Westelijke helft aanwezig waren om tot de combinatie dezer kauwmiddelen of door eigen vinding of op voorbeeld van anderen te geraken. Evenals tĕboe, suikerriet, in al zijn variaties een echt Maleisch-Polynesisch woord is, tot in Fidji, Tahiti en Hawaii verbreid, zoo duidt de Javaansch-Maleische term „goela", als een aan het Sanskriet ontleend woord, hoogstwaarschijnlijk aan dat Indonesië eerst door de Hindoes bekend is geworden

met gekristalliseerde rietsuiker, evenals onze Europeesche term via de Arabieren naar Perzië terugwijst. Lang kan men dus èn pinang èn sirih gekend hebben, zonder betel te kauwen op de bekende wijze. Het tot nog toe oudst beschikbare bericht is uit Sumatra van 672 A.D.; immers de Chinees I-tsing vertelt in zijn „A Record of the Buddhist religion as practised in India and the Malay Archipelago" (vertaling en ed. Takakusu, Oxford 1896) hoe in dat jaar toen hij in „Çribodja" = „Malayoe" = Sambodja = het Palembang'sche vertoefde, het daar de gewoonte was „Pin-lang nuts" bij feestelijke gelegenheden aan gasten aan te bieden en ze te eten na afloop van den disch, evenals nootmuskaat (zie tekst, p. 45, 48 en 49, en de Inleiding p. XXX en XLI), welke zelfde pinang-noten ook door hem vermeld worden van de Andamanen („het land der Naakten"); zoodat we hier enkel het kauwen van de pinang-noot aantreffen.

Het volgende bericht dat waarschijlijk ook alleen op pinang-kauwen doelt, mag wel zijn dat woord uit het Sanskriet-Kawi Woordenboek, het Koça Tjandakirana, waaromtrent prof. Kern in de „Actes du 6e Congrès International des Orientalistes tenu en 1883 à Leide", Leiden 1885 een meer uitvoerige mededeeling gaf, en waarvan de ouderdom door Dr. Brandes (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 130 noot 1) op ± 700 Çaka, gelijktijdig dus met de Tjandi Kalasan, is bepaald, door op te merken dat in dit woordenboek een Çailendra-vorst wordt genoemd, evenals in de stichtingsoorkonde van dien Tj. Kalasan, en deze Çailendra-dynastie bovendien een typisch Hindoejavaansche schijnt te zijn (Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 256). In dat Sanskriet-Kawi Wdb. nu vindt men o.a. ook verklaard „*urang* (malai *orang*) est expliqué par *vvang*, homme, et par *pinangan*, ce que l'on mange; c'est-à-dire, en ce cas, chevrette". (Kern, loc. cit., 3e Partie, Section 2, p. 11).

Uit net zoowat dezen zelfden tijd, zeg ± 800 A.D., lezen we bij Groeneveldt, Notes 1880, p. 122 hoe in de buurten van Kala = Kalah = Kĕdah, even benoorden Poeloe Pinang dus!, de gewoonte bestond „When they marry, they give no other presents than areca-nuts, sometimes as many as two hundred trays", een bericht dat op alleraardigste wijze den ouderdom van den naam „poeloe pinang" waarschijnlijk maakt. Dat een kleine honderdtal jaren „pinangboomen met hunne ranke stammen" op een relief van den Boroboedoer staan afgebeeld, werd reeds door Dr. Leemans (Bôrô-Boedoer, 1873, p. 577) opgemerkt. Als hierop in ouderdom volgend vinden we het bericht bij Groeneveldt, Notes 1880, p. 17 hoe onder de geschenken

die de Javaansche oppervorst (Maharadja), misschien wel de eigen Erlangga, in 992 A.D. aan den keizer van China zond ook voorkwamen „betel-trays", misschien dus wel lantjang's in den huidigen trant, in allen gevalle sirih-schalen hoe dan ook; terwijl, aangezien even daarvóór (ib. p. 16) óók „pinang" als een der producten van Java genoemd wordt, — we hier voor het eerst, in verband met de vorige berichten, het sirih-pinang-kauwen mogen aannemen dat in ± 400 en 550 A.D. reeds zeer wel in Ceilon en Voor-Indië bekend was.

Het volgende bericht is heusch van vorst Erlangga, en wel uit zijn eigene, laatste, triomfantelijke inscriptie van 963 Çaka = 1041 A.D., waarin hij op de wijze van antieke vorsten, van zijn zegepralen vertelt over talrijke vijanden en groote benauwing, en ter eere daarvan nu zegt een kluizenarij te hebben gesticht op een plek geheeten Poegawat in Sanskriet, Poetjangan in Kawi, gelijk deze nog in de Pandji-romans — de opmerking is van Van der Tuuk — „als de kluis van eene ongetrouwde vorstin van Koripan" bekend is gebleven; en nu beteekenen beide woorden in het eigen idioom „pinangbosschage"!; terwijl deze plek naar Dr. Brandes heeft aangetoond, ergens in het Soerabaja'sche moet gelegen hebben, in allen gevalle ergens in Oost-Java [1]). Terwijl in deze berichten nu om en om pinang en sirih, maar vooral pinang, genoemd worden, vinden we de eerste compleete beschrijving van het sirih-pinang op Sumatra uit de jaren 1346 en 1347, en wel merkwaardigerwijze met die symbolisch-feestelijke, ja gewijde beteekenis die de sirih-pruim nog tegenwoordig in onzen Archipel behouden heeft. Het bericht is van Ibn Batoeta, toen hij in de genoemde jaren Soemoethra (= Samoedra = Pasei) op het eiland Djawa (= Samoedra = Sumatra) bezocht en het voorrecht had er de bruiloft bij te wonen van den zoon des Sultans Malik-al-Zahir daar; hij vertelt dan hoe hij — waarschijnlijk in Januari 1347 — het bijwoonde dat de bruid en bruigom op een verhoogde plek gingen zitten, nadat eerst de bruigom aan zijn vader den voetkus had gebracht en de bruid aan den bruigom de hand had gekust, en daarop: „On apporta la noix d'arec et le bétel; l'époux

[1]) Zie behalve wat Veth I, 1896, p. 48—49 hierover geeft, het naschrift van prof. Kern volgens een brief van V. d. Tuuk in Bijdr. Kon. Inst. 4e reeks X, 1885, p. 563. Het niet door Veth teruggegeven jaartal der inscriptie blijkt uit Verbeek's Lijst etc. 1891, Aanvullingen en Verbeteringen p. XVIII vooraan. Ten onrechte wordt dan ook bij Veth I, p. 50 de inscriptie Kělagen van 959 Çaka „de jongste thans bekende prasjâsti van Er-langga" genoemd. Lees: de op een na jongste. Zie trouwens ook Brandes, Pararaton 1896, p. 123.

les prit avec sa main, il en mit dans la bouche de sa femme, qui en prit à son tour, et en mit dans la bouche de son mari. Alors ce dernier plaça dans sa bouche une feuille de bétel et la déposa ensuite dans celle de son épouse, qui imita ici encore la conduite de son mari. Tout cela se faisait en présence du public." (Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe, accompagné d'une traduction par C. Defrémery et le Dr. B. R. Sanguinetti, Parijs, dl. IV, 2e druk 1879, p. 308—309).

Hier hebben we dus in 1347 het volledig „pinang-mĕminang" = „elkander den bétel geven bij het sluiten van het huwelijk", zooals hedendaagsche Maleisch-Nederlandsche woordenboeken (o.a. Klinkert, 1892) den term nu vertalen! Het vergoedt ons het feit dat Marco Polo, ondanks zijn verblijf op Sumatra's Noordkust, van ± 1292, dus een goede zestig jaar vroeger, van geen sirih noch pinang er rept, ja in zijn heele reisbeschrijving bij geen enkel land er van praat [1]) In het dan volgend bericht, van Java-zelf, wat van het sirih-pinang-kalk-kauwen vertelt precies zóó als we het tegenwoordig kennen, vinden we uit 1416 bij Groeneveldt, Notes 1880, p. 49 „Men and women (n.l. in het Modjopahit'sche) continually chew penang with betel and lime; when they are going to eat, they first rinse their mouth in order to clean away the remnants of the penang, wash their hands and then sit down . . . When receiving guests they do not offer them tea, but only treat them with penang", en even verder op p. 51, sprekend van Javaansche huwelijksplechtigheden „The relations, friends and neighbours bring penang and betel, whilst etc." Hier hebben we dan zoowaar alles bijeen in zeden en gewoonten omtrent sirih en pinang zooals het nu nog bestaat over heel Indonesië; alleen één ingredient ontbreekt: de ook nu nog geenszins algemeen gebruikte gambir, en dan natuurlijk de eerst in de 16e eeuw door Spanjaarden en Portugeezen naar het Oosten overgebrachte tabak, nu dienend om de tanden na het sirih-pinang-kalk-kauwen af te wisschen, gelijk men in 1416 op Java toen nog enkel zijn mond spoelde met water. Want of men de beschrijving van het betel-kauwen in 1516 in Voor-Indië leest, zooals Barbosa dat beschrijft (p. 292 van den 2en druk) naar aanleiding van den naam der Betel-rivier tusschen

[1]) Dat Marco Polo in Boek III, cap. XXII, sprekend over Cail (= Kalipatam, aan Madoera's vasten wal, bij Tuticorin, tegenover Ceilon) wèl zou handelen over „tembul" = betel-blad, gelijk Lewin p. 10 wil, is onjuist. Yule in zijn editie, 2en druk, 1875, II, p. 358 juncto 362—363 heeft terecht opgemerkt dat deze zinsneden door Ramusio in zijn dl. II (1en druk, Venetië 1559) zijn ingeschoven. Tot nader staving van Yule's opmerking vergelijke men bovendien eens Ramusio, dl. I (1en druk, Venetië 1550, 2en druk 1554) fo. 373 recto!

Dabul en Goa; of dat men leest hoe de „Eerste Schipvaert" het „*bettele*"-kauwen op West-Java in 1596 beschrijft (Begin ende Voortgang, I, 1645, 2e Stuk, p. 81—83); of dat men leest hoe Grabowsky in Intern. Arch. für Ethn. I, 1888, p. 190 het huidig sirih-kauwen op Borneo en Java nauwkeurig weergeeft, — onderscheid, anders dan die eventueele toevoeging van gambir en tabak, is er niet. Evenmin vooral ook verschilt het heden van het verleden in die twee groote eigenaardigheden welke het Chin. bericht uit het Java van 1416 óók al vermeldt: 1o. dat de sirihpruim een traktatie was en is, een hoffelijkheid, een geschenk des vredes, zoo te zeggen; 2o. dat ze een eigenaardige symbolische rol vervulde en vervult in het vrijen om en het trouwen met een meisje. En juist *hierin* ligt dunkt me een groote reden om met hooge waarschijnlijkheid te vermoeden dat *wel degelijk* het sirih-pinang-kauwen door de Hindoes naar Achter-Indië, vooral eerst Malaka, dan Sumatra, dan Java is overgebracht, waar wèl de natuurlijke ingrediënten steeds aanwezig zullen zijn geweest — naast het Pinang-eiland van waarschijnlijk al 800 A.D. en het feit dat de Noordoostkust van Atjeh weleer de „Betelnoot-kust" heette (zie Kol. Versl. 1893), vermeldt de „Eerste Schipvaert" in 1596 een buitengewonen rijkdom aan sirih op Sibĕsi in Straat Soenda, waar men het met prauwen vol vandaan haalde —, maar waar moeilijk in voor-Hindoesche tijden diezelfde eigenaardige plechtigheid of feestelijkheid aan het sirih-kauwen kan verbonden zijn geweest als oudtijds in Voor-Indië van het „pan-sopari", en tegenwoordig in Achter-Indië en Insulinde van het betel-gebruik onafscheidelijk is. Natuurlijk blijft de *mogelijkheid* bestaan dat het gebruik op Sumatra en Java reeds bekend wàs toen de Hindoes er kwamen; toch doet het zeggen van I-tsing uit 671 of 672 sterk vermoeden dat op Sumatra enkel het pinangnoot-kauwen autochthoon kan zijn geweest, *niet* met sirih en kalk daarbij (verg. Jav. „djambe" = pinang (Djambi!)); terwijl het door het Mahawamsa, het Leemen Wagentje en het fresco van Adjanta, met de andere hierboven opgesomde gegevens waarbij de sirih al in ± 400 A.D. optreedt, volkomen zeker is dat de Hindoes van den eersten tijd af dat zij op Java zich krachtig gingen ontwikkelen, zeg 700 A.D., het compleete sirih-pinang-gebruik hebben gekend. Er is bovendien nòg iets dat daarvoor zijdelings pleit: het is het zich geografisch uitbreiden van dit gebruik binnen Indonesië van het Westen naar het Oosten in den loop der tijden voor zoover we dat historisch kunnen nagaan, en het zich in den tegenwoordigen tijd nog voortdurend, zij het langzaam, blijven

verbreiden om de Oost binnen Melanesië, ja sinds kort tot naar de Fidji-eilanden, dus tot Melanesië's Zuidoostelijk eindpunt.

Als we toch de gegevens nagaan die Lewin geeft omtrent de geographische verbreiding (op. cit. p. 4—8) dan omvat dat gebied tegenwoordig gansch Voor-Indië van Kurrachee ongeveer af, geheel Achter-Indië, Zuid-China (tot aan de Yangtsze ongeveer), geheel Indonesië met de Philippijnen en Nieuw-Guinea incluis, dan den Bismarck-archipel met Nieuw-Ierland, en Nieuw-Brittanje, de Salomon's en Santa-Cruz eilanden, waar zoowel Lewin in 1889 (p. 5), als Codrington in 1891 (The Melanesians, p. 1 en 351) de oostelijkste grens bij het eilandje Tucopia zetten, maar waarnaast we toch al weer weten dat het gebruik sinds kort van de Salomon's-eilanden is overgebracht naar Fidji, met onaangeroerd-lating voorloopig van de Torres-, Banks-, en Nieuwe Hebriden-eilanden (Intern. Arch. f. Ethn. II, 1889, p. 168). Waar zoo het tegenwoordig gebied bekend is, moet daarmee in verband worden gebracht wat ons uit oude reisverhalen enz. omtrent de localisatie van het toenmalig gebruik bekend is. De oudste reeds aangehaalde berichten geven: in Ceilon zèèr oud sirih-gebruik, misschien reeds vóór Christus (Mahawamsa, volgens Lewin); in de hoofdstad van Perzië, in de buurt van Ormuz, in ± 600 A.D. talrijke betelblad-kramen (Ferishta, volgens Lewin); in Noord-Westelijk Dekhan in ± 550 A.D. volledig pan-sopari-gebruik met dezelfde metalen vaten als tegenwoordig (fresco van Adjanta); in ± 916 het pan-sopari algemeen in Voor-Indië (Masoedi, volgens Lewin); in ± 1340 betel-areka-gebruik in Zhafâr (Oostelijk Hadramaut, ongeveer waar nu Mirbat ligt), in Voor-Indië, in Brahnagâr aan de kust van Pegoe, en te Samoedra = Pasei (Ibn-Batoeta, op. cit. II, p. 204—206, IV, p. 224, en p. 308—309, vergelijk Lewin); in 1416 in het Modjopahit'sche (Groeneveldt, loc. cit.); in 1516 algemeen „in alle de Indiën" („em todas has Indias") volgens Barbosa, terwijl hij bij de Molukken-proper van den vorst van Ternate nog vertelt hoe zijn gebulte meisjes die tot zijn hofstoet behooren (het Jav. „palawidja") hem de sirih plegen te reiken (p. 292 en 372 van den 2en druk). Zoo zijn we dus al in de Molukken terecht. En nu volgt een belangrijk getuigenis dat ons niet alleen vertelt hoe ver het sirih-pinang-kalk-gebruik zich in 1521 al noordoostelijk uitstrekte, maar dat bovendien door haar bewoordingen een merkwaardig argument bevat voor het overkomen van dit gebruik uit Voor-Indische streken. Pigafetta, de reisgenoot van Magalhães, de scherpzinnige Italiaan die de gewoonte had overal

waar hij kwam dadelijk aanteekeningen te maken, vertelt hoe ze eind Maart 1521 de noordoostkust van Mindanao aandoende (vóór ze op 7 April te Cebú aankwamen) daar deze gewoonte onder de bevolking vonden: „Deze lieden kauwen altijd een vrucht die zij *areka* noemen; lijkt op een peer. Ze snijden die in vier parten en wikkelen het dan in de bladen van een boom van hen, die zij *betel* („betre") noemen; zijn als bladen van een moerbeiboom; met een beetje *kalk* [1]); en, wanneer ze dit goed gekauwd hebben, spugen ze het uit: ze maken den mond heel rood. Al de volken van deze deelen der wereld gebruiken het omdat het hun het hart zeer verkwikt; als ze het niet namen, zouden ze sterven". (Relazione sul primo viaggio intorno al globo, ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 74); een drie maanden later de haven van Broenei naderend met hun schepen, komt hun een staatsieprauw van den vorst daar tegemoet, waarin 8 oude mannen op een tapijt gezeten, en „zij boden ons aan een beschilderde houten doos, vol betel en areka, dat die vrucht is, welke zij altijd kauwen met bloesems van jasmijn (= gambir of katjoe, catechu) en chinaasappel (= djěroek), bedekt met een doek van gele zij"; (ib. p. 86); en als ze op 8 November de haven van Tidore binnenkomen, gaat hun den volgenden dag de eigen Sultan Almansoer tegemoet in zijn prauw, met tegenover zich gezeten één zoontje die den scepter vasthield, twee andere met gouden vaten voor handen-waschwater, „en (nog) twee andere met twee vergulde kistjes vol van die betel", (ib. p. 92), terwijl bij een later bezoek van den Sultan aan de twee Spaansche schepen, „kwam hij naar de schepen met drie vrouwen die hem de betel droegen; anderen mogen geen vrouwen met zich nemen, behalve de koning". (ib. p. 98). Dus in 1521 algemeen sirih-pinang-kalk-gebruik in de Philippijnen, op Broenei, op de Molukken; dat toenmaals het gebruik zich ook al kan uitgestrekt hebben tot enkele plekken van Nieuw-Guinea, is bij de voortdurende aanraking toen reeds van de Papoeas met de Molukken, niet onwaarschijnlijk, al kan het niet historisch bewezen worden. Maar merkwaardig is dat Pigafetta die op Cebú een lijst van 160 Bisaya-woorden noteerde, en op Tidore een van 424 Moluksch-Maleische, nergens een ander woord vermeldt dan betel en areka, geen enkelen keer echter sirih of pinang. Nu loopen in onzen Archipel voor sirih de benamingen onder de verschillende stammen inderdaad sterk uit mekaar; naast

[1]) De commentator A. da Mosto die wel meer dikke bokken schiet waar hij noten geeft op het Oostindische gedeelte der reis, verklaart(!!) het Ital. woord „calcina", d.i. „kalk", hier met „De calcina is de areca"!!

Kawi sĕrĕh = Ngoko soeroeh = Krama sĕḍah = Maleisch sirih, staat Makassaarsch lèkó, Boegineesch ôta, Mafoorsch nain of nân, Ceramsch kamoe of amoe of ain, Boeroe'sch gam of dolo. En al moge dan tegenwoordig in 't Maleisch der Molukken „sirih" gezegd worden en het sirih-kauwen zelf er sinds den tijd van Rumphius al zóózeer verschillen van de zede in de 16e eeuw, dat men er geen sirih-*bladen* gebruikt, doch — evenals op verschillende punten van Westelijk Nieuw-Guinea — enkel de vruchten knabbelt van een sirih-variëteit [1]), zoo laat toch het bericht van Pigafetta geen twijfel dat in 1521 „betre" en „areka", de gebruikelijke woorden en genotmiddelen waren in dit Noordoostelijk deel van onzen Archipel, waardoor het zeker is dat het bekend worden met dit gebruik er niet heenkwam via Java of Sumatra, maar via de zeevarende Kling's, Guzeratten en andere Voor-Indiërs die er hetzelfde Malabaarsche woord „betele" van Tamiel „wattilei" heenbrachten dat ook naar Europa als „betel" zich verbreidde sinds het begin der 16e eeuw. Malabar en Kanara, dat is dus als middelpunten Kalikut en Goa, schijnen inderdaad de streken te zijn geweest, waar de zede van het sirih-pinang-kalk-gebruik zijn oorsprong heeft gehad en vanwaar het zich eerst over Voor-Indië, dan tijdelijk naar het Westen n.l. Perzië en Arabië, en blijvend naar het Oosten met name Achter-Indië en den Indischen Archipel verbreid heeft [2]). Want terwijl het gebied van Perzië en Zuidoost-Arabië weer voor dit gebruik verloren is gegaan al sinds ± 1500 A.D., had het in dien tijd reeds het heele Oosten veroverd, en tracht tegenwoordig

---

[1]) Lewin wijst reeds op Rumphius. Onder „sirih" zegt de Woordenlijst van F. S. A. de Clercq „Het Maleisch der Molukken", Batavia 1876: „In stede van de bladen van Chavica Betle, worden in de Molukken en Menado de vruchten van Ch. siriboa gekauwd". Terwijl uit De Clercq en Schmeltz „Ethnographische Beschrijving van de West- en Noordkust van Ned. Nieuw-Guinea", Leiden 1893, p. 72 blijkt dat op de eilanden bewesten Nieuw-Guinea vooral de tegenwoordige Moluksche zede gevolgd wordt, evenals ook op punten van den vasten wal, en de Admiraliteits-eilanden, maar dat in het Dorei'sche het echte sirih-blad gekauwd wordt. Verg. Lewin, op. cit. p. 25—26. De Chavica Siriboa schijnt uit Ceilon herkomstig te zijn.

[2]) Verg. de (niet geheel vertrouwbare) lijst der woorden voor betel en sirih bij Lewin, p. 50—51. En verg. die voor pinang aldaar op p. 30—32. Verg. ook prof. Kern over het Mafoorsche nain of nân. Het is echter een feit dat de Perzen hun „tembul" en de Arabieren hun „tambul" voor „sirih", ontleenden aan het reeds in ± 400 A.D. voorkomende Sanskriet-woord tambulam, Prakriet tambolam, wat, juist in verband met de nu verdwenen gewoonte der Perzen en Arabieren uit ± 900 A.D. al om óók sirih-pinang te kauwen, wijst op een oorsprong nóórdelijker dan Malabar en Kanara, doch evenmin als het veelverspreide woord betel wijst op een Indonesische afkomst.

tot aan het uiteinde van Melanesië zich nog verder uit te breiden.

Ook dat andere ingrediënt tot de sirihpruim, de gambir of katjoe, nu zooveel in de residentie Riouw aangeplant, is geen inheemsch product; in zijn beschrijving van de stad Malaka zegt Barbosa uitdrukkelijk in 1516: „katjoe (cacho) en poetjoek (pucho) dat drogerijen van Cambay zijn".

Het zou van waarde zijn als van de sirih-toestellen die bij deze Indonesisch geworden gewoonte onontbeerlijk waren, wat authentieke specimina uit vroeger tijd voorhanden waren, zoodat men een vergelijkend overzicht kon krijgen van het kunstvermogen dat bij vroegere en latere pakinangan's zich wist te uiten. De gegevens zijn echter bitter schaarsch. Zoolang zelfs niet op de basreliefs van een of andere Javasche tjandi de afbeelding van een authentiek sirihtoestel herkend is, ontbreken de schakels met den Hindoe-tijd, die juist hier het belangrijkst zijn. Alleen kan gezegd dat waar de geelgieterij de voorwerpen moest leveren voor den meer gewonen man, de goud- en zilversmidskunst te pas kwam voor de tjĕpoeri's van vorstelijke personen. In 1521 vonden we op Broenei nog beschilderde houten doozen, te Tidore al vergulde kistjes (misschien verguld zilver?); de „*Bettele* kistjens" die de Hollanders in 1596 op Java, speciaal Bantĕn, leerden kennen waren bepaald van zilver (Begin ende Voortgang, I, 1645, 2e Stuk, p. 82); doch in 1622 vonden ze daarvoor aan 't hof van Mataram reeds „alle (in) gouden beckens ende coppen" (De Jonge, Opkomst, IV, p. 313); en was een van de sieraden die, blijkbaar als ampilan, in 1751 achter het lijk van den Sultan van Ternate werden meegedragen „Een goude Pinang Bekke schuytsgewijs gemaakt met een goude sirybeeker" (F. S. A. de Clercq, Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate, Leiden 1890, p. 348). Terwijl men een sierlijke gouden sirihdoos (lopak lopak) met toebehooren uit den tegenwoordigen tijd en in Bandjarnagara (Banjoemas) vervaardigd kan afgebeeld zien bij De Does in Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI, 1893, plaat IV, letter A (tegenover p. 50); een vrij wat mooier werkstuk dan de hoogsteigen tjĕpoeri van zilver met gouden kantversieringen uit den kraton van Solo, zooals dit weinig kunstrijk ampilan, met een tweetal daarin hoorende bolronde sirihdoozen (tjĕpoek's), en een wèl mooi gouden spuwbekken, alles van den Soenan, is afgebeeld in Bijdr. Kon. Inst. 2, II, 1859, plaat 8 en 7 achteraan. In overeenstemming hiermee kan men bij Groneman „De Garĕbĕg's te Ngajogyâkartâ", 1895, op plaat VIII afgebeeld zien staande op

een tabouret het gouden sirih-toestel van het hedendaagsche Jogja'sche hof, met een daarbij behoorend klein gouden en groot zilveren kwispedoor (verg. tekst p. 82, 1e kol.), doch zonder dat de vormen genoeg zeggen om eerder van kunst- dan van weelde-artikelen te spreken.

Na de kris en het sirih-gebruik die beide algemeen-Indonesische dingen zijn, komt het Batikken de aandacht vragen als iets dat zeer bepaald op Java gelocaliseerd is. Want Sumatra, Celebes, ja zelfs Bali houden de geweven goederen in eere, al naar gelang met kleurige draden, of door zilver- en gouddraad meerder getooid. Maar enkel op Java heeft zich die eigenaardige batik-kunst ontwikkeld die met behulp van hars en was en sapverven aan het witte, zelfgeweven of van elders aangevoerde, katoen een mengeling van tinten meedeelt die zoowel door hun schakeering bewijs geven van een smaakvol en oorspronkelijk kleurgevoel, als door hun lijnverloop en patronen voor de Javanen-zelf het begrip vertegenwoordigen van meerdere of mindere deftigheid, aanzienlijkheid, ja gewijdheid. Krimpt dus bij de batik-kunst het gebied samen tot dit ééne eiland, de werkelijk verfijnde smaak, de kleurenrijkdom die uit de Javaansche batikan's spreekt, doen de prettige gewaarwording ontstaan dat men hier ten minste nog een waardevolle kunstnijverheid op Java aantreft die nu eens niet dood of kwijnend, doch warm levend is; terwijl de eigenaardige beteekenis der patronen ons voor het interessante vraagstuk stelt hoe dit toch kan gekomen zijn, en welke patronen vooral in de hoogste eere zijn, en waarom.

Zeker is dat de localisatie van deze kunst op Java in zichzelf hoogst raadselachtig is; en de verklaring der verschillende verschijnselen belangrijk verzwaart. Immers — indien deze kunst reeds in den Hindoejavaanschen tijd bestond, gelijk bewezen kan worden, waarom ging ze dan ook niet over op Bali? Want op Bali bestaat géén batikken. Niet alleen dat V. d. Tuuk mij dit indertijd mondeling verzekerde; doch ook in het Kol. Versl. van 1892, 5, 5, V, p. 3 heet het categorisch omtrent de afdeelingen Boeleleng en Djĕmbrana „*Batikkerij*. Het batikken is hier geen inheemsche kunst; slechts door enkele van Java afkomstige vrouwen wordt het beoefend".

Nog meer dan bij de kris en het sirih-gebruik voelt men bij het pogen tot historische behandeling der batik-kunst het bitter gebrek aan een Corpus Inscriptionum Javanarum met tekst èn vertaling èn flink register. Want dat er in de verschillende Kawi-oorkonden wel wat te vinden zal zijn over deze kunst gaat zeker; doch voor hem

die geen Kawi verstaat, blijft dit voorloopig een boek met zeventig maal zeven zegels. Het Chineesche bericht (bij Groeneveldt Notes 1880, p. 17) dat de Maharadja van Java in 992 A.D. aan den keizer van China o.a. ten geschenke zond „cotton goods in various colours", is veel te vaag dan dat we daarbij aan batik-kunst mogen denken. In den midden-Javaanschen tekst van de eerst in ± 1600 A.D. afgesloten Pararaton (ed. Brandes, 1896) komt blijkens p. 309—310 het heele woord „baṭik" niet voor. Toch kan, als gezegd, *bewezen* dat die kunst reeds vóór de komst van den Islam op Java bestond mèt de daarmee tegenwoordig zoozeer nog verbonden eigenaardigheid van bizondere patronen.

In dat merkwaardige Soenda'sche hs. — of waarschijnlijk preciezer Galoeh'sche dus Cheribonsche hs. in oud-Soenaneesch grootendeels — van 1440 Çaka = 1518 A.D., dus dateerend van 8 jaar vóór den val van de hoofdstad (Dajeuh) van Padjadjaran en het onder den Islam komen der Soendalanden (1526), vindt men naar het uittreksel dat Holle er van gaf in Tijdschr. Bat. Gen. XVI, 1867, p. 453—461, op p. 457 deze veelzeggende zinsnede: „Wilt gij iets weten van de batiksoorten: *poepoendjoengan, hihinggoelan, kĕkĕmbangan, alas-alassan, oerang-oerangan, mĕmĕtahan, sasirangan, toeroek-ata, kĕmbang-taratê*? vraag het den batikker". Derhalve bestond èn het batikken èn de patroon-onderscheiding in het nog Hindoesche Soenda van 1518 als iets aan ieder bekends, en hebben we aldus historischen Hindoejavaanschen grond onder de voeten gekregen.

De lastige vraag wordt nu weer het bekende dilemma: is het batikken autochthoon? of is het Hindoesche invoer? Zonder in het minst zelf te durven beslissen, moge ik hier de paar meeningen teruggeven die mij daaromtrent onder oogen kwamen. Dr. Brandes in zijn welbekende studie „Een Jayapattra etc.", Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 98—149, schreef op p. 125 „de kunst van het batikken is iets echt Javaansch, tevens is het een kunst die van veel school getuigt en dat de Javanen deze kunst van de Hindu's zouden hebben geleerd, is nog nooit door iemand beweerd". Een nadere bevestiging hiervan wilde prof. Wilken, Bijdr. Kon. Inst. 5, III, 1888, p. 607 noot 1 vinden in het feit hoe een der heidensche en kroesharige stammen van het zuidelijk bergland van West-Flores, de Keo's, volgens een in 1860 gepubliceerd bericht, een eigen manier hadden om slendang's te sieren met witte figuren op blauwen grond, door namelijk vóór de blauwverving er figuren van bamboe op te naaien, welke plekken dus ongekleurd uit de kuip weer te voorschijn kwamen.

Doch weldra bleek hoe een dergelijk procédé niet alleen op Flores bij die Keo's gebruikelijk was, doch hoe alle bergvolken van Flores, zelfs de tot het Christendom overgegane strandbevolking van Maumeri en Sikka, de kunst verstonden door het gedeeltelijk omwinden der garens gedurende het verven in blauw- of rood-kuip die garens deels wel deels niet te kleuren, waarvan prof. Weber in 't Supplement achter het Intern. Arch. f. Ethnol. III, 1890, p. 10 de beschrijving, en op plaat VII, fig. 16 een duidelijke illustratie gaf, terwijl in datzelfde jaar De Roo van Alderwerelt in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, p. 594—595 er op had gewezen hoe de (geïslamiseerde) Endehneezen deze kunst van Flores ook naar de strandbevolking van Soemba hadden overgebracht. Terwijl ook nog in dat jaar Pleyte deze voorbeelden samenvattend in Ind. Gids 1890, II, p. 2584—2585, twee getuigenissen aanhaalde omtrent de Aroe-eilanders, die, precies als de Keo's, op hun van pandan-bladen gevlochten vrouwensarongs figuren naaien, het geheel dan aan den rook bloot stellen, en zoo witte teekeningen krijgen op bruinen ondergrond; zoodat hij, evenals Wilken, in dit procédé van Flores en de Aroe-eilanden „het prototype van het batikken" herkende. Toch wil het mij voorkomen dat deze conclusie nog wel aan bedenking onderhevig is. Het karakteristieke van het batikken ligt *niet* in het uitsparen van figuren of kleuren door plaatselijke opnaaisels op gereedzijnde doeken, of door plaatselijke samenbinding van trossen garen die geverfd worden vóór het gebruik — maar wèl in het uitsparen van figuren op gereedzijnde doeken door ze plaatselijk te „bepikken" met was-houdende hars. Al komt dus zeker het procédé der Keo's en der Aroeneezen het dichtst bij de Javaansche kunst, juist het meest kenmerkende blijft achterwege. De belangrijkste schakel ontbreekt m.i. om van „prototype" te spreken; en is het voorloopig veiliger om bij de wel-wevende Keo's en de nooit-wevende Aroeneezen te denken aan een praktische handigheid die veel méér voor de hand lag dan het zéér eigenaardig Javaansche gebruik van gesmolten washoudend hars. Maar bovendien is in den laatsten tijd terloops de meening verdedigd dat het batikken wel degelijk van Voor-Indischen oorsprong is. Mr. Serrurier in zijn „De Wajang Poerwå", Leiden 1896, p. 309, noot 1 meldt hoe hij „in het Museum für Völkerkunde (te Berlijn) vrij primitieve, en dus niet overgenomene batikgereedschappen met goede herkomstopgave uit Hindostan gevonden" heeft, daarnevens in den tekst nog opmerkend hoe bij de welbekende Javaansche kain's „de zoogenaamde kapala overeenstemt met de samoaansche patronen". Het is jammer

dat Mr. Serrurier die plek in Hindostan niet nader gepreciseerd heeft.

De laatste opmerking is inderdaad van dadelijk te beamen juistheid. Men kan de sprekende spitse-zigzag-figuur der Javaansche kapala niet even zien, of men wordt krachtig herinnerd aan versieringsmotieven die op Samoa, Fidji, en Nieuw-Zeeland algemeen geliefd zijn, en bovendien binnen onzen Archipel, juist aan kleedingstukken, telkens en overal teruggevonden worden, maar niet aanwezig zijn buiten den Indonesisch-Polynesischen kring. Men zie eens bij Hein „Die Bildende Künste bei den Dayaks auf Borneo" Weenen, 1890, op plaat I de fig. 15 van een Dajakschen geweven lendendoek, waar ditzelfde kapala-motief optreedt; men zie bij Weber „Ethnographische Notizen über Flores und Celebes", in Supplement Intern. Arch. f. Ethn. dl. III, 1890 op plaat VI de fig. 5, zijnde een geweven slendang van Endeh, waar dit kapala-motief geheel en al in Javaanschen geest voorkomt en toch weer genoegzaam zelfstandig om niet aan overneming door Flores van Java te denken. En net zoo kon men in de zomermaanden van 1898 op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in den Haag in één zaal vlak bij elkander zien een rijk goud doorweven kain van den Sultan van Siak met dit kapala-motief, en een kleedingstuk van boomschors (foeja) uit Halmahera ook daarmee versierd, en een dergelijke kleedingstuk van foeja uit de Poso-streken (Celebes) ook al weer met dit kapala-motief. Evenzeer komt het voor in witte wol opgenaaid aan den rand van een geweven rood katoenen gordel uit de Kei-eilanden, zie C. M. Pleyte Wzn. Ethnogr. Atlas der Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, Leiden 1898, plaat XV, no. 16; ook aan vlechtwerk in paṇḍan-blad van de Padangsche Bovenlanden, zie A. L. van Hasselt, Ethnogr. Atlas van Midden-Sumatra, Leiden 1881, plaat LXXX, no. 5, plaat CXI en CXII. Een en ander pleit zeker voor een sterk Indonesisch element in het batikken. Er is nog een goed argument daarvoor, een taalkundig, dat ik ontleen aan prof. Kern. In zijn „De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië, Verhand. Kon. Ak. afd. Lett. dl. XVI, 1886, laatste stuk, wordt bij het Fidjiwoord „bati", d.i. „werktuig om te tatoeëeren", er opmerkzaam gemaakt hoe juist ditzelfde woord als baṭik, patik, pantik, van den mortel ṭik of tik, in het Dajaksche de beteekenissen heeft van tatoeëering of merk of teekening of stekel, in het Tagalo van schilderen, in het Bisaya van merk, in het Boeloe'sch (Minahasa) van schrift en stift, in het Malegasisch zoowaar van pin, stift, in het Javaansch

van batikken, en inleggen met goud of edelsteenen, en pin, nagel. Kortom, het woord „batik" in zijn verschillende vormveranderingen en in een beteekenis die wij misschien ter snede met „pikken" of „bespikkelen" of „bestippelen" zouden kunnen teruggeven, loopt van Madagascar over Java, Borneo, Celebes en de Philippijnen tot Fidji toe, is dus een van de zuiverste Maleisch-Polynesische grondwoorden.

En dààrom juist blijft het des te raadselachtiger dat het eigenlijke batikken, d.i. het door middel van hars en was met kleurfiguren versieren van witte linnens, zóózeer op Java gelocaliseerd is. Dit feit op zichzelf getuigt dat al moge dan de kunst in haar oorsprong zuiver-Indonesisch zijn — gelijk voorloopig nog aannemelijk doch allerminst zeker blijft — die uitsluitendheid van gebied wel degelijk bepaald is geworden door den zéér sterken Hindoe-invloed op Java, waarmee de andere deelen van Insulinde niet dan veel oppervlakkiger in aanraking zijn geweest. Ja zelfs op Java is deze kunst *niet* gehéél algemeen verbreid, daar in Bantĕn, mirabile dictu, „*Batikken* ... in de gansche residentie niet gedaan (wordt)". (P. H. van der Kemp, Resumé van gewestelijke rapporten over de kunstnijverheid in Nederlandsch-Indië, Batavia 1889, p. 7); iets wat te meer opvalt omdat het aangehaalde oudste getuigenis over batikken van 1518 juist uit de Soendalanden komt, zij het dan uit het oostelijk aan Bantĕn aansluitende oude rijk van Padjadjaran.

Doch geen batik-kunst zonder batik-patronen. En nu spreekt reeds een oorkonde van 782 Çaka = 860 A.D. — zij het niet in originali maar in een daarvan 1295 Çaka = 1373 A.D. gemaakte kopie — hoe men toenmaals, ergens in het Soerabaja'sche, reeds onderscheidde de patronen wali nâgapoespa, nawagrâha, en kĕmbang ĕpoeng (of poeng). Het is de zoogenaamde Oorkonde-Van Lansberge, uit Gĕdangan, vertaald in overzicht met aanteekeningen door prof. Kern in Versl. en Meded. Kon. Ak. afd. Lett. 2e rks, X, 1881, p. 77—115, gecatalogiseerd in Verbeek's Lijst van Oudheden, 1891, als no. 505. En nu blijkt het weliswaar uit deze oorkonde, loc. cit. bij Kern p. 84, 97 en 108, geenszins dat we hier met batik-stoffen te doen hebben, doch de drie patronen, door prof. Kern op p. 108 vertaald als „nâgapushpa-rank", „negen planeten"[1]), en „bloem van den poeng" hadden blijkbaar toen, in 860 A.D. en in Oost-Java, al die gewijdheid

[1]) „Negen planeten", waarschijnlijk dan zon, maan, en het zevengesternte, zooals o.a. aan den Boroboedoer voorkomt aan de borstwering van den vierden omgang, Leemans plaat CCCXCII, no. 14 en verg. tekst p. 380—381.

dat een vorst het dragen er van in de kleedij als privilege kon toestaan aan zijn eigen leermeester, die Ksatrya van afkomst was, en Boeddhist van geloof, mitsgaders aan al diens afstammelingen.

Ongelukkig is het niet mogelijk deze zelfde benamingen van 860 A.D. èn 1373 A.D. later terug te vinden in de schaarsche beschikbare gegevens, waarvan het in ouderdom volgende, het Soendasche van 1518 A.D., reeds straks genoemd werd. Wel vinden we in het al meermalen bij de krissen ter sprake gekomen vootreffelijk Rapport van Gresik in 1822, hs. no. 123 Kon. Inst., onder de daar genoemde en afgebeelde 36 batik-patronen een „nagasari" teruggegeven, en onder de 56 daar nageteekende figuren „van zijde kleedjes" drie „poespa"-patronen afgebeeld (poespa ina, poespa wĕrna, en poespa ganti), maar de eigene drie oud-Javaansche namen blijven alleen staan. Evenwel, twee van deze moeten bloem-patronen zijn geweest, een eigenaardigheid die tot op heden is blijven bestaan, daar de kĕmbang-figuren bij het batikken legio zijn, en in het Soenda'sche hs. van 1518 zoowel kĕkĕmbangan als kĕmbang-tarate voorkomt. Doch gelukkig zijn niet minder dan 4 van de 9 termen van dat Soenda'sche hs. dan toch wèl tot heden onmiddellijk bewaard gebleven; het zijn: „kĕmbang kĕmbangan" (= kĕkĕmbangan), dat, gelijk zijn naam reeds aanduidt, een dooreenslingering van diverse bloempatronen geeft, verder „alas alasan", wat tusschen bloempatronen nog talrijker dierfiguren vertoont, waardoor het op een „woudwildernis", een Arke Noachs gaat gelijken, evenals nu nog vaak Bataviasche en Lasĕm'sche kains dat patroon bezitten; voorts „oerang oerangan", dat, naar zijn naam te kennen geeft, garnaal- en kreeft-figuren moet bevatten, en ten slotte „kĕmbang tarate" (of trate) dus „lotusbloem", hetgeen natuurlijk die veel geliefde Hindoe-kelk te zien geeft en reeds dààrom tot een der meest antieke batik-figuren op Java moest behooren, wat we hier dan ook bevestigd vinden [1]).

Tot zoover maar gaan de gegevens over batik-patronen op Java vóór den triomf van den Islam, welke ik vinden mocht. En helaas moet er dan van 1518 ineens een sprong gemaakt op 1769, en op 1773, het laatste het jaar waarin de Anggĕr Aroebiroe het éérst vastgesteld werd. Want ongelukkig zijn de berichten der gezanten naar het Mataramsche hof uit 1618—1624, zelfs de voortreffelijke rap-

---

[1]) Geen van deze vier bekende batikpatronen zijn te vinden in Roorda-Vreede Handwdb. 1886, p. 37 2e kol., p. 69, 2e kol., p. 338, 1e kol. en p. 392, 2e kol. Ieder Javaansche batikster of deskundige Indische dame zal u echter deze vier patronen weten te omschrijven.

porten van Van Goens uit 1656, en ook zelfs de omstandige vertellingen van Valentijn over de tal van inlandsche feesten die hij, als veldprediker bij den eersten veldtocht van Knol tegen Soerapati en Soenan Mas, van 9 Aug.—11 Sept. 1706 te Soerabaja bijwoonde [1]), ten eenen male onvoldoende om ons mee te deelen of al dan niet de inlandsche grooten bij seba en sĕnenan en bĕdaja-dans, gebatikte kains droegen; evenals nergens bij hen het woord „batik" ook maar één enkele maal genoemd wordt tusschen de andere technische termen in, die zij wèl gebruiken. Integendeel; hoogst geliefd gedurende de 17e eeuw blijken op Java geweest te zijn de kostbare Koromandelsche (Palikat'sche) kain's die als tapih sarasah en sarasah kĕbar en dĕragĕm [2]) telkens genoemd worden (De Jonge, IV, p. 89, 92, 304, 309, 320; V, p. 50; en over de herkomst dezer kleedjes De Jonge III, p. 151, van 1603, of eigenlijk 1599); hoogst geliefd waren ook de veel goedkooper „slechte (= eenvoudige) cleetgens", welke „by menichte" in Bali werden vervaardigd, „caeckelbont", en die in 1599 en 1603 zóó geliefd waren op Java, dat er gezegd wordt „de Javanen noemense allegaer Cayn Bally" (De Jonge, III, p. 159, en verg. ib. II, p. 449 en 452), en dat ze die bij heele partijen over Djaratan (Grĕsik) van Bali invoerden, — doch ook deze Bali'sche kain's moeten toch omdat de batik-kunst tegenwoordig nergens op Bali bestaat, gewoon geweven zijn geweest, nièt gebatikt. En de enkele passages waar men het spreken over gebatikte kain's vermoeden kan, zijn zoo vaag, dat men er gansch niet op af kan gaan. Het belangrijkste is nog dat bericht uit 1603 (of eigenlijk 1599), waar van de kain's die op Bali verhandeld werden, wordt getuigd „en een alleen wort genoemt Samaerangh" (De Jonge, III, 159), wat misschien een batikan aanduidt; maar dat ons in allen gevalle het interessante feit doet kennen hoe *datzelfde Sĕmarang*, waar ook nu de batik-kunst nog zoozeer bloeit dat men naast een batikan Solo, een batikan Lasĕm, een batikan Pĕkalongan, ook een batikan Sĕma-

---

[1]) Ten onrechte wordt in Veth, Java 2en druk, II, 1898, p. 107 noot 3 gezegd dat Valentijn den tweeden veldtocht van Knol in Juli 1707 zou hebben meegemaakt. Valentijn was op 10 Nov. 1706 alweer te Batavia terug en ging met vrouw en kinderen den 17en Febr. 1707 vandaar naar Ambon onder zeil.

[2]) Tapih = vrouwen-kain tegenwoordig; sarasah = bont, schotschbont; het „gobar" of „coobaer" van De Jonge en „cobàr" of „cobâr" van Valentijn (dl. IV. 1726, 1e stuk, fol. 157 en 205), moet kĕbar = kĕmbar = „dubbel stuk lijnwaad" (Roorda-Vreede, Hdw. 1886, p. 340) zijn, daar dit blijkt uit De Jonge, III, p. 159 „en als zij bij paren zijn, zoo zijn 't Coobaers"; dĕragem = donkerbruin-paarsch, (zie Roorda-Vreede, p. 357) en wordt bij De Jonge IV, p. 304 „dragam", bij ib. III, p. 151 „Dragon" genoemd.

rang over heel Java onderscheidt, — ja de batikan Sĕmarang de beste acht uit de diverse noorderstrand-residenties ! —, toenmaals in 1600 al den eigen naam gaf aan een afzonderlijk soort kain, 't zij dan gebatikt of niet. Dan worden bij De Jonge, IV, p. 59 bepaaldelijk genoemd uit den jare 1615 te Djapara „oock Javaensche cleeden, ghenaempt hyjoo ende crimkram", die bepaaldelijk naar Djambi werden uitgevoerd tegen peper vandaar, en waarin we wel de Jav. woorden „idjo" (groen), en „ginggang" = „loerik" = gestreept of gekeperd (maar *niet* geruit!) mogen herkennen, en waarvan de eerste een batiksel kàn geweest zijn, maar de laatste hoogstwaarschijnlijk enkel geweven [1]) was. Waarschijnlijk wèl wijzende op een batikan is het bericht hoe bij de audiëntie op 11 Aug. 1622 Sultan Agoeng gekleed was „gelyck andere Javaenen met een mutsken op 't hoofd van lynwaet (= een koeloek) ende een geschildert cleetken, dat in syn landt gemaeckt is om 't lyff, te weten wit ende blaeuw geschildert" (De Jonge IV, p. 313), maar bepaalde zekerheid is hier evenmin. Doch hier houden de nadere aanduidingen dan ook op, zoover ik ze vond. En hoe duister zijn ze nog!

Maar met het jaar 1773, of wil men, met het jaar 1784, treden we in het volle licht wat batik-kunst en gewijde batik-patronen betreft. Zie den authentieken tekst van de Anggĕr Aroebiroe, zooals mij die in Jogja in handen mocht komen met den halverblads geschreven oud-Hollandschen tekst, van 4 April 1773, en in de vernieuwing van deze Anggĕr Aroebiroe van 5 Januari 1786, welke mij te Solo in handen mocht komen, insgelijks halverblads Javaansch en oud-Hollandsch geschreven, en wel respectievelijk — in het eigenaardig Indo-Nederlandsch van de toenmalige translateurs — art. 5 en art. 4 plus 5 [2]).

---

[1]) Altijd indien werkelijk „crimkram" = ginggang is. Over de kwestie wat eigenlijk „ginggang" weer is zie Veth, Uit Oost en West, Arnhem 1889, p. 176—183 en toevoeging p. 401—402, met Yule and Burnell, Hobson Jobson, Londen, 1886, p. 287—288 en 801, een werk dat prof. Veth blijkbaar niet gekend heeft. Als werkelijk het hier in 1615 genoemde „crimkram" = ginggang is, dan vormt dit het oudste vermelden van dezen naam voor Java (niet bij Veth). De kain loerik wordt vooral op het eiland Java geweven en wel in het Blora'sche, zie V. d. Kemp, Resumé etc. 1889, p. 3. Geruit is in Java en Soend. poleng, in Mal. tjele.

[2]) De zoogenaamde authentieke tekst van de Anggĕr Aroebiroe in 4 artikelen bij Roorda Javaansche Wetten, Amsterdam 1844, p. 226—231 is *niet* authentiek, de jaartallen achteraan geven: Sĕmarang, Zo. 11 Soera, Alip 1699 en Jogjakarta Ma. 5 Bĕsar, Ehe 1708, gelijkstaande respectievelijk met Zo. 4 April 1773 en Ma. 11 Nov. 1782. Maar .... de aanhef vermeldt als rijksbestierder van Solo

Doch door deze brokstukken van contracten wordt geenszins duidelijk gemaakt wat nu eigenlijk „de zoo genoemde contrabanden", of „de verboodene dragt van den vorst" was. Het toeval wilde nu dat mij uit een hs. van het Kon. Inst., no. 131, en uit een Oendang Oendang van Pakoe Boewana III duidelijk blijkt dat onder de in 1773 al aangeduide, en op 5 Febr. 1784 duidelijk gespecificeerde verbodene dracht, voor zoover Solo betreft, de drie batik-figuren *Sawat, Parang roesak* en *Modang* de alleréérste plaats innamen welke blijkbaar voor den vorst en de zijnen geheel gereserveerd werden. En mooi daarmeer klopt wat we uit Jogja weten van eind 1811, in het — indertijd verloren gewaande — „Treaty of friendship" door het Britsche Gouvernement met Sultan Sĕpoeh (Hamĕngkoeboewana II) zoo goed als zeker op 28 Dec. 1811 besproken maar niet afgesloten, hetgeen ik in het archief van Jogja in 1889 mocht terugvinden; en waarvan de copie, welke ik in eind 1890 tijdelijk in handen stelde van den heer M. L. van Deventer, daarna afgedrukt werd op p. 314—319 van diens „Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811", I, 's-Gravenhage, 1891. Art. 10 van dat niet geratificeerde traktaat luidt toch naar mijn eigen copie, niet geheel letterlijk bij Van Deventer afgedrukt —:

„Art: 10

His Highness engages not to prohibit to any class of his Subjects, the use of any particular article of wearing apparel ornament or luxury, except the cloth called Parang roosa and Sawat which from time immemorial have been appropriated to the Royal person".

Met uitzondering van de figuur „modang" worden dus hier te Jogja in 1811 dezelfde vorstelijke batik-patronen „parang roesak" en „sawat" genoemd, die in het edict van Solo uit 1784 evenzoo allereerst als „sawat" en „parang roesak" vermeld worden. De Jogja'sche

---

Raden Adipati Danoeningrat, welke dit van Mei 1804—einde 1810 was! We hebben hier dus bij Roorda een latere bekrachtiging uit deze laatstgenoemde periode. Nog jonger en inauthentieker is de tweede lezing bij Roorda, p. 256—262, naar een ander hs., dat den Solo'schen rijksbestierder Sasradiningrat noemt, welke Raden Adipati daar was van midden 1812—30 Jan. 1846. Er nog veel verknoeider is de lezing der Jogja'sche Anggĕr-Arochiroe in 26 artikelen, in Hollandsche vertaling en Jav. tekst gepubliceerd door G. J. Oudemans in zijn „Javaansche Wetten etc.", Jogjakarta 1897, I, p. 5—17, en II, p. 1—21; dit is toch een nog veel latere tekst waarvan art. 5—26 een willekeurig en volkomen inauthentiek aanhechtsel vormen, ondanks den door Oudemans in het voorbericht van dl. II gegeven datum 11 Nov. 1782. Integendeel is deze Jogja'sche tekst van nà 1846, later dus dan Roorda's tweede hs.

volgorde is hierbij de zuiverste; want heden ten dage kent ieder in de Vorstenlanden, kent ook ieder in de Gouvernements-landen het gewijde patroon parang roesak; maar daarentegen is de figuur sawat geheel achterop geraakt; iedereen mag haar dragen te Solo en te Jogja tegenwoordig; en zóó weinig is zelfs de herinnering aan haar vroegere beteekenis nog in de Vorstenlanden levendig gebleven dat Pangeran Aria Mataram, de broeder van den huidigen Soenan, toen ik hem in Aug. 1898 te Den Haag vroeg hoe het patroon sawat er precies uitzag, mij volmondig erkende het niet te weten en evenmin te weten dat het nog geen eeuw geleden die beteekenis van „larangan" (verbod) had gehad. Het is eenerzijds weer een bewijs hoe óók de inlander spoedig vergeten kan, anderzijds hoe óók inlandsche gebruiken zeer snel gewijzigd kunnen worden en lang niet altijd die stabiliteit van de adat vertoonen, waarover deels zeer te recht deels zeer ten onrechte hoog opgegeven wordt.

Maar ook is, met het verval der Soenan's en Sultan's macht sinds 1830, de dracht der parang-roesak-figuur zelfs in de Vorstenlanden al meer en meer gevulgariseerd. Europeanen storen zich niet aan deze verbodsbepalingen, en daar toch geen heer in slaapbroek, geen dame in saroeng en kabaai, den Kraton zal binnengaan, geven zij daarbuiten ook aan Chineezen en aanzienlijke inlanders door hun négligé's het aanstekelijk voorbeeld van algemeen-making dezer sprekende en werkelijk mooie lijnfiguur. Men mag dan ook gerust zeggen dat tegenwoordig te Solo en Jogja alleen nog binnen de invloedssfeer van de Kraton's de gewijdheid van dit patroon hoog gehouden wordt. Bij officieele inlandsche feestdagen, als Garĕbĕg's, Kroon- en Verjaardagen, enz. zal alléén de Vorst zich met een kampoeh (= dodot, staatsie-kain) van deze teekening tooien, doch zullen Pangeran's noch Boepati's noch Toemĕnggoeng's, laat staan mindere prijaji's, het wagen daarmee in de Kraton, ter Sitinggil of ter Pagĕlaran te verschijnen.

Pangeran's mogen het patroon alleen dragen in hun eigen dalĕm; maar wie in dienst van hof of hofgroote staat, denkt er niet aan zich hiermee te gaan kleeden. Evenzoo zal de kleinere reproductie van deze zelfde figuur, de parang roesak kliṭik (ook kortweg parang kliṭik, de „kleine parang" genoemd, evenals men een „parang (roesak) kagok", een „middelsoort-parang", nog kent) binnen de invloedssfeer van de Kraton's alleen gedragen worden door Ratoe's en Poetri's sangking adjĕng (echte Vorstendochters), terwijl b.v. het patroon orang-aring, waarin de parang-roesak kliṭik-figuur niet meer enkel

optreedt, doch telkens gescheiden door breede tusschenbanden van andere teekening, gereserveerd blijft voor de kĕlangĕnan's (bijvrouwen) van den Vorst en dier dochters, de Poetri's sangking wingking[1]).

Het gewijd-zijn van een figuur als de parang roesak is overigens een raadsel. De naam „beschadigd hakmes" geeft volkomen goed de eigenaardigheid der figuur weer; het is een breed lemmet (zonder handvat of iets) waar aan beide zijden in 't midden het ijzer is voorgesteld met een vier- of vijftal schaarden, terwijl de punten links boven en rechts onder bovendien afgebroken zijn; in de parang roesak kliṭik vallen, wegens de kleinheid van het patroon, de schaarden weg, maar blijven de beide spitsen afgebroken; in de parang roesak barong (of loreng) zijn de uiteinden heel, maar worden weer in 't midden de schaarden steeds aangegeven. Daarbij heeft de parang roesak-figuur altijd iets verbogen, kroms, wat het beste in 't oog valt, als men daarnaast de parang patronen legt die niet „roesak", niet „beschadigd" zijn, en dus het rechte lemmer van een breed hakmes getrouwer behielden, en waarvan men naast de Solo'sche patronen parang wĕsṭi, parang koeroe, parang karna en parang koesoema, die Roorda-Vreede's Handwdb. 1886, p. 753 noemt, in Jogja nog onderscheidt de parang sawoet, parang sisik, parang tjĕnṭoeng, parang kĕsoela, en parang baris, alle welke ik, in monsters indertijd te Jogja bijeengebracht, op dit oogenblik naast mij heb liggen, en waarvan de parang sawoet wel het best dat blanke hakmes lemmet met toch even afgebroken punten weergeeft. Doch hoe en wanneer kan een „beschadigd hakmes" als figuur vorstelijk voorbehoud zijn geworden? Zoover als het tegenwoordig met historische studiën over den meer innerlijken Javaanschen toestand staat, is het niet mogelijk een zelfs eenigszins benaderend antwoord te geven. Doch de zonderlingheid der figuur en der benaming doet lichtelijk vermoeden dat de oorsprong betrekkelijk jong moet zijn, na b.v. 1500, om een jaartal te noemen.

Van één stof echter die nog heden „larangan" vormt, kan zoowel de oudere herkomst worden aangetoond als de nog hedendaagsche

---

[1]) Desgelijks blijft het patroon Oedan liris — waar parangroesak-banden gescheiden zijn door telkens 5 banden van andere teekening — gereserveerd voor de kain's en kĕmbĕn's (borstdoeken) van Ratoe's en Poetri's sangking adjĕng, en het patroon roedjak sĕnṭe — waarin die parangroesak-banden telkens gescheiden zijn door 7 banden van andere teekening — voorbehouden voor de kain's en kĕmbĕn's van de Sĕlirs en de Poetri's sangking wingking.

Voor-Indische vorstelijke beteekenis, doch juist deze stof is géén gebatikt linnen. Het is het „tjiṇḍe", de rijkgebloemde veelkleurige zijden stof, die nog tot op heden voor verschillende dingen dient die in het nauwste verband staan met de hof-etikette. Van tjiṇḍe zijn de overtrekken waarin de vorstelijke staatsie-pieken en staatsie-vaandels worden gehuld; de slendang's waaraan de hof-bĕṇḍe's worden gedragen; de kleedjes waarop een poesaka-gong moet rusten; het gordijn waarmee de glazen kast waarin te Solo het heilige kanon Njahi Satomi ter Sitinggil bewaard wordt op Garĕbĕg-dagen te halver hoogte neerhangend getooid wordt; de gordijnen zooals die alléén de tandoe's (draagstoelen) van Ratoe's en Poetri's mogen hebben; de gordijnen waarmee de twee bangsals worden versierd waarin bij het Sekaten-feest op het plein (pĕlataran) Sri Mĕnganti de beide gewijde gamĕlan's sekaten zijn opgesteld; de samir's vooral ook — die afhangende halsbanden van typisch-vorstelijke beteekenis, welke in gewijdheid en in gebruik steeds levendig doen denken aan de stola's der Katholieke geestelijken — waarmee op hooge feestdagen zij die een vorstelijke poesaka, oepatjara dan wel ampilan dragen, bewaren of bewaken; de gordels (oekoep) waarmee de mannelijke prijaji manggoeng gekleed gaan als zij in hun functie zijn als dragers van vorstelijke ampilan; en ten slotte de staatsie-broeken die alleen bij groote gala-feesten als Garĕbĕg's gedragen worden door den Vorst zelven, de Pangeran's, de Boepati's en Toemĕnggoeng's en dan nog met dit onderscheid dat alleen de Vorst en zijn eventueele wettige zonen dien gala-broek van tjiṇḍe zònder onderrand hebben, doch eenvoudig gladweg, onderaan slechts in goudborduursel eindigend — de „effen tjiṇḍe-broek", die in Solo tjĕlana tjiṇḍe boenton, in Jogja tjĕlana tjiṇḍe goebĕgan heet —, terwijl de verdere hooge lieden hem altijd mèt een onderrand (sorot) dragen die gewoonlijk de Indonesische zigzag-figuur vertoont zooals die ook als kapala de gebatikte kain's meestal afsluit[1]). In de Solo'sche Oendang-Oendang van 1784 wordt die tjĕlana tjiṇḍe boenton reeds aan den Soenan voorbehouden; in het hedendaagsche Jogja is dit nog precies zoo prerogatief van den Sultan. Tjiṇḍe nu is een stof die vooral ver-

[1]) De hier gegeven opsomming van het Vorstenlandsch gebruik van tjiṇḍe is in hoofdzaak naar de gegevens bij Groneman, „De Garĕbĕg's te Ngajogyâkartâ", 's-Gravenhage 1895, p. 6, 7, 14, 21, 23, 25, 36, 49 en 50, vermeerderd met een enkel ander gegeven, een enkele persoonlijke aanteekening indertijd te Solo gemaakt, en datgene wat Roorda-Vreede's Hdwb. 1886, p. 1044 niet geheel juist meedeelt in voce „boentoe".

vaardigd werd en thuis hoort in Westelijk Dekhan, Goa, Daboel, Cambay. In de Informatie over den Oosterschen handel uit 1603, afgedrukt in overzicht bij De Jonge, dl. III, worden onder de „lywaeden" die „te Daboul oock overvloedich valt" o.a. genoemd „Tschyndes" (loc. cit. p. 150 ten onrechte „Tsohyndes"), terwijl in 1622 tot de geschenken die de gezanten van de Edele Compagnie o.a. te Cheribon gaven behoorden „tapichindes", wat wel tapih tjinḍe zal zijn, kain's dus wel van tjinḍe-zijde. Welk een hooge beteekenis reeds omtrent 1768 in de Vorstenlanden aan de tjinḍe werd toegekend, blijkt o.a. uit dit bericht, door mij (1889) in 't Archief te Jogja aangetroffen onder een Bundel Afgaande Stukken van Maart 1765—Oct. 1769, alle missiven van den 1en resident van Jogja, J. Lapro, aan den Gouverneur van Java, J. Vos, te Semarang: d.d. 6 Sept. 1768 schrijft hij „Den Sultan heeft heeden weeder een Brief aan den keizer geschreven, ten geleide van Twee Tjindees die hij voor Luyeren voor de Jong geborene Prins overzend". En nu behoort óók in Voor-Indië de tjinḍe onder de bizonder geachte stoffen; van de nu nog onder Portugeesch gezag staande Hindoeïstische vorsten van Sunda, beZ.O. van Goa, die in 1763 de hulp der Portugeezen inriepen tegen de opdringende Mahratten, vind ik vermeld: „De koningen van Sunda („Sundem") behooren tot de kaste Condory. Zij gebruiken geen *tjinḍe* („Não usam *chindim*"); zij kleeden zich op zijn Mohammedaansch, en al hun kleedij is wit bestikt met fijn goud; zij nemen geen voedsel in tegenwoordigheid van personen vreemd aan hunne kaste en enz." (A. Lopes Mendes „A India Portugueza", Lissabon 1886, dl. II, p. 55). Bij Yule and Burnell, Hobson Jobson, Londen 1886 is het woord echter niet te vinden.

De nu nog in de Vorstenlanden hoogvereerde tjinḍe, herkomstig als die is uit Voor-Indië en ook daar nog steeds in bizonder aanzien, maakt het des te waarschijnlijker dat een zeker deel der gewijde batik-patronen op Java weleer overgenomen moeten zijn van diezelfde zijde, al zal een ander deel op Java zelf ontstaan zijn. Als misschien de volledigste opgaaf van batik-figuren moge hier ten slotte verwezen naar het meergenoemde Rapport over Gresik in 1822, hs. no. 123 Kon. Inst., en de daar afgebeelde 36 patronen, onder het hoofd „Aantoning van gebatikte kleedjes". Het blijkt dat we hier te Gresik in 1822 de vier in 1784 te Solo eerst genoemde patronen parang roesak, sawat, modang, en oedan liris, terugvinden; evenals de ook nu nog in de Vorstenlanden welbekende batikan's kawoeng (in verschillende soorten, als kawoeng këmplang, katoenggèng, tritik, radja, poetri),

tjiṇḍe of liever op zijn Solo'sch tjiṇḍen (welk patroon in Jogja djĕlamprang heet)[1], en meer dan één kĕmbang-soort.

Wat den heerlijken kleurenrijkdom aangaat die bij de batik-kunst zoozeer de waarde van de kain's bepaalt, zoo zou men twee hoofdonderscheidingen kunnen maken tegenwoordig: aan de eene zijde *de Solo'sche kains*, onmiddellijk herkenbaar aan hun diep-bruine, donkerwarme, soga-kleuren die met hun aristokratisch-stillen gloed uitnemend het meerdere overwicht handhaven dat de Vorstenlanden, waarvan Solo het geestelijk middelpunt is, en Jogja een deels grovere deels meer geëmancipeerde bijlooper, óók in dezen steeds nog over de oude Mantjanagara en de Strandregentschappen uitoefenen; en de *kain's der Strandregentschappen*, waaronder die van Pĕkalongan, Sĕmarang en Lasĕm het meest sprekend en het meest in aanzien zijn, met hun veel opzichtiger kleuren, indigo-blauw — in de Lasĕm-kain's meestal als een nobel gedempt oud-blauw —, en kasoemba-rood, en lichtgelig gehouden wit, en vooral in de Lasĕm-kain's onder Chineeschen invloed een mooi antiek groen, in scherpe kontrasten tegen mekaar gezet, graag ook — vooral in de Lasĕm-kain's — in dier- en bloemfiguren door mekaar, type alas-alasan, waardoor ze een vroolijkheid en opzichtigheid bereiken die te meer in Midden-Java opvalt, omdat ieder zich de sombere effen-donkerblauw geverfde kain's en badjoe's koeroeng herinnert waarin de vrouwen daar door de bank gekleed gaan, scherp onderscheiden van de heldere kontrasteerende kleuren welke de Soendaneesche vrouwen voor hun badjoe's b.v. verkiezen, tegen de heldere kleuren ook bij Balineezen, Makassaren, Boegineezen, en Maleiers geliefd[2]), zoodat op Midden-Java

---

[1]) Een voorbeeld van het patroon djĕlamprang nam ik in 1889 uit Jogja mee, met de vermelding, daar ontvangen van een deskundige Indo-Europeesche dame, dat het patroon was „Voor de prijaji manggoeng, die 's Vorsten oepatjårå dragen, gemaakt naar teekening tjiṇḍe; werd ook vroeger geweven van goud en zijde; en voor buikband van Sultan onder de saboek; en bruidegoms-kostuum voor Poetra's". Toen ik zonder iets te zeggen, dit patroon liet zien in Aug. 1898 aan de van Solo herkomstige batiksters op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in den Haag, zeiden ze mij dat dit patroon in Solo tjiṇḍen heette, en bleken ze daarna het Jogja'sche woord ook wel te kennen. En eindelijk bleek mij nog dat het Jogja'sch patroon djĕlamprang = Solo'sch tjiṇḍen, geheel en al overeenkomt in hoofdlijnen met de teekening van het batikpatroon tjiṇḍe wilis in het Rapport over Gresik van 1822, hs. no. 123 Kon. Inst. Tjiṇḍe niet aanwezig in Roorda-Vreede's Hdwb. 1886, p. 145; djĕlamprang wèl, ib. p. 863.

[2]) *Niet* bij de Atjehers! Over de zeldzaam-fraaie donkerbruin-paarsche kleur die in Atjeh het meest in de weefgoederen geliefd is, zal nader gehandeld worden bij een afzonderlijk woord over de Atjehsche kunstnijverheid. Dit is echter

waarschijnlijk kan gesproken worden van een oud-Mataram'schen smaak voor donkere kleuren die zich óók over de Strandregentschappen verbreidde doch niet in staat was de algemeen Indonesische voorkeur voor heldere tegen mekaar gezette tinten in het verven der gebatikte kain's er te vernietigen. Naast het vrij opzichtige Pĕkalongan, het rustiger en toongevend Sĕmarang, en het Chineeschachtige Lasĕm, moeten enkel nog genoemd de Banjoemas-kain's met veel bruin, zoo een tusschentype vormend tusschen de Strand- en de Solo-kain's; en de in Cheribon en te Batavia gebatikte kain's waarin blijkens de daar bijster geliefde fantastische diervormen en blauwgroene kleuren, evenals te Lasĕm, een duidelijke Chineesche invloed waarneembaar is. Van deze alle staan m.i. de Lasĕm-kain's het hoogst, waarmee de Bataviasche kain karet (uit de kampong Karet, onder Tanah abang) [1]) een duidelijke kleurverwantschap toont.

Twee dingen moeten hierbij nog besproken. Het eene, het tjaptjapan zooals dat óók door Javanen wordt aangewend, en waarvan men o.a. eenige daarbij gebruikelijke houtmodellen kan afgebeeld zien door De Does in Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI, 1893. Prof. Veth in zijn Java I, 1875, p. 541 en Mr. Van Musschenbroek in zijn voortreffelijk artikel „Nijverheid" in Catal. Kol. Tent. Amsterdam 1883, Groep II, gaven daarvan de geschiedenis, mededeelend hoe door de concurrentie der in Europeesche fabrieken gedrukte kain's (kain tjitak) de Javanen er sinds ± 1872 toe kwamen met houtmodellen hun batik-patronen op het katoen te gaan drukken. Het mag zijn dat dit op Java zoo gegaan is in den allerjongsten tijd. Doch uit de hiervóór aangehaalde getuigenissen is gebleken dat in Voor-Indië in 1652 de méést sitsen gemaakt werden „au moule", en alleen de dure en betere van Masulipatam „au pinceau"; ja het wordt dus de vraag of wat bij ons sits heet, doch in 't Maleisch „tjita" — zuiver als „chita" overgenomen door de Port., door de Franschen als „chite" — niet enkel in taalkundig doch óók in onmiddellijk *technisch* verband moet worden gebracht met het Maleische „tjitak, mĕntjitak" = „drukken, bedrukken", en of dus de *sitsen* die reeds door de Port.

---

zeker dat evenals de Solo'sche batikan's den aristokratisch-Javaanschen smaak vertegenwoordigen onder de verdere kain's op dat eiland, evenzoo de Atjehsche weefgoederen de aristocratie vertegenwoordigen onder de gekleurde weefsels der Buitenbezittingen.

[1]) Door een zotte vergissing staat in P. H. van der Kemp, Resumé van gewest. rapp. over de kunstnijv. in Ned. Ind., Batavia 1889, p. 5 dat te Batavia bestaat „het *batikken van sarongs op karet* (in de kampong *Tanah abang*)". Men stelle zich eens voor: sarong's op schildpad gebatikt!!

in Voor-Indië worden vermeld gedurende de 16 eeuw, niet van oudsher *Voor-Indische* (vooral Cambaysche) *gedrukte katoentjes* zijn geweest, wat tegenwoordig op Java kain tjap-tjapan heet? En zoo ja, dan mag gevraagd of de historische voorstelling van prof. Veth en Mr. Van Musschenbroek omtrent dit Javaansch nijverheidsproduct wel zoo heel zeker is, en of niet Java al véél eerder, op het voetspoor van Voor-Indië, zijn kain tjap-tjapan gemaakt heeft?

Het tweede is de vervaardiging van kostbare batiksels door de kain's na de afwerking met goudblad-oplegsel (prada) te versieren. Dat dit in de 17e en 18e eeuw veel, zeer veel op Java moet gebeurd zijn is volkomen zeker. Zoo vertelt Valentijn ervan in 1706. En op Bali is het kain pradan ook nu nog zeer geliefd. Doch tegenwoordig vindt men het haast enkel nog eens, en dan nog schaars in de Vorstenlanden, zie Cat. Vrouwententoonstelling achteraan.

Toch moet er ten slotte bij deze mooie, echt-Javaansche, en nog volop levende kunst gewezen worden op twee factoren, waarvan de eene doodend, de andere bedervend op deze nijverheid inwerkt. De doodende factor is het Europeesche fabrieks-namaaksel der gebatikte kain's wat tot veel geringer prijs kan aangevoerd en op Java verkocht worden dan de eigen echte batik-goederen; en nu moge het waar zijn dat de geringer soliditeit der kleuren, de grofheid der dunnere batiklijnen, de vooral voor een inlander zichtbaar-nagemaakte patronen daar de grenzen niet als bij echte batikan's inéénvloeien, aan de fabrieks-kain's alle aanzien ontnemen, zoodat ieder die zich tooien wil altijd aan de heusche batik zich houdt, het kan toch geen gezonde toestand van een kunstnijverheid genoemd worden als enkel de vervaardiging der kostbaarder soorten in leven blijft. De bedervende factor, die met de vorige in verband staat, is dat allengs de batik-kunst op centra dezer Javaansche nijverheid, als vooral te Pĕkalongan en Sĕmarang onder de hoofdleiding komt van Indo-Europeesche dames, die een tal van batiksters in hun dienst hebben, hen wel technisch in hoofdzaak naar eigen trant laten werken, doch in de patronen allerlei nieuwigheden invoeren aan Europeesche modejournalen ontleend en zoo het verloren gaan van een bepaald batiktype op een bepaalde plaats voorbereiden; en juist nu allengs de batik-kunst zich meer en meer moet beperken tot de duurdere soorten, zal al meer de verwarde smaak der beter bij kas zijnde Europeanen en Chineezen een on-Javaanschen invloed gaan uitoefenen op deze nationale nijverheid. Dit zijn echter, helaas, nare dingen die liggen in de logica der moderne feiten en dus moeilijk gestuit kunnen

worden. Dat de Europeesche „Massenproduktion" met haar motto „schlecht aber billig" ook hier alweer geen mooie rol speelt, zal nauwelijks hoeven gezegd te worden.

Moet de batik-kunst worden beschouwd als een Javaansch verschijnsel dat, wonderlijk genoeg zich *niet* voortgeplant heeft naar andere deelen van Indonesië, bij de W a j a n g komen we tot iets typisch-Javaansch dat eerstens bewijsbaar-overoud is, dat op Bali teruggevonden wordt, dat op die Buitenbezittingen welke sterk en lang onder Javaanschen invloed bleven óók in meer of min zwakken vorm aan te wijzen is, en dat bovendien een uitstap heeft gedaan over de grenzen van Indonesië, immers in Siam misschien ontstaan is en in allen gevalle gèstaan heeft onder Javaanschen invloed. Heeft dus de werkelijk mooie batik-kunst het niet vermocht buiten Java te gaan; het zotte Javaansche rococo, dat wajangstijl heet, verbonden aan een boeren, burgers en buitenlui altijd aantrekkend poppenspel dat naast een onmiskenbaar gewijd karakter ook menigen trek van een Jan-Klaassen-spel vertoont, is integendeel in staat geweest èn binnen èn zelfs buiten Indonesië veroveringen te maken; een verschijnsel van kontrast dat ook uit een algemeen-menschelijk oogpunt zijn lachwekkende waarde heeft.

Twee belangrijke werken bestaan er tegenwoordig waardoor de studie van de Javaansche wajang aanmerkelijk bevorderd is. Het eene, het kostbare prachtwerk van Mr. L. Serrurier „De Wajang Poerwâ", Leiden 1896, met een grooten atlas van 24 gekleurde platen; terwijl van de groote uitgaaf van den tekst in quarto, ook een kleine in octavo verscheen; een en ander op kosten van 't Min. van Binnenlandsche Zaken. Het andere, het uitnemende proefschrift van Dr. G. A. J. Hazeu „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel", Leiden, 1897. Beide vullen elkaar op de meest gelukkige wijze aan. Terwijl Mr. Serrurier vooral de wajang beschrijft zooals die tegenwoordig op Java in haar verschillende vormen aanwezig is, doch het historisch onderzoek vrijwel verwaarloosde, dan wel enkel beschouwingen inlaschte uit hedendaagsch-inlandsche en dus weinig kritische bron; daar begon Dr. Hazeu allereerst in zijn studie met het vaststellen van den door documenten te staven ouderdom der verschillende soorten van wajang, om dan op dezen vasten wetenschappelijken grond verdere beschouwingen te geven.

Als gezegd: in de wajang zooals die tegenwoordig op Java voorkomt zijn twee dingen versmolten; de eigenlijke wajang-voorstelling als tooneelspel van bizonder karakter, en de figuur-voorstelling die

op het gebied der Hindoejavaansche beeldende kunst de wajangstijl moet heeten. De ouderdom, de vermoedelijke ontwikkeling, de localisatie van den wajangstijl is onder rubriek II bij 't behandelen van den Tjandi Panataran besproken. Voorbereid zoo men wil door een enkele gelaatsuitdrukking op eenige reliefs van de Prambanan-tempels, dus vermoedelijk in de periode 900—930 A.D., treedt de wajangstijl het eerste documenteel op in het zegelmerk van den — juist in verband met de wajang, nog heden beroemden — Kĕḍiri'schen vorst Djajabaja op den steen uit het Ngantang'sche (Pasoeroean) van Çaka 1057 = 1135 A.D. (Steen Museum Batavia, no. 9). En na een twee eeuwen vermenigvuldigt zich het voorkomen van den wajangstijl naar allerlei richting; is te vinden op den zodiakbeker te Leiden no. 311(*c*) van 1248 Çaka = 1326 A.D.; op de kris van den heer Knaud uit 1264 Çaka = 1342 A.D.; ten slotte herhaaldelijk en zeer sprekend aan de reliefs van den Tj. Panataran uit ongeveer 1269 Çaka = 1347 A.D. Een zoo verscheiden voorkomen tegen ± 1340 A.D. van wajang-profielen, pleit er voor dat de groote ontwikkeling van den wajangstijl moet zijn voorgevallen in de twee eeuwen tusschen ± 1140 en 1340 A.D., dat is dus tijdens den bloei en opvolgende oppermacht der rijken van Daha en Toemapĕl en nogmaals Daha, welke beide de artistieke leiding ook hebben gehad in de Oost-Javaansche periode.

Hoewel het dus niet absoluut bewijsbaar is — wajangpoppen met inscripties zijn, zoover ik weet, nog nooit gevonden — is het van een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid dat de versmelting van wajangstijl met wajangvoorstelling *minstens* reeds plaats had gevonden toen omtrent 1275 A.D. het rijk Modjopahit geboren werd. De aandacht moet dus nu gegeven aan het vraagstuk omtrent den ouderdom der diverse wajang-soorten.

Aan prof. Kern — gelijk Dr. Hazeu, op. cit. p. 9—15 aangaf — komt de eer toe opmerkzaam te hebben gemaakt hoe de wajang koelit, de vertooning met in runderleer uitgesneden pop-silhouetten, reeds bloeiend bestaan moet hebben[1]) in vorst Erlangga's tijd, ± 945

---

[1]) Toen ik in mijn overzicht der „Beeldende Kunst" in de Encycl. v. Ned. Ind. op p. 335, 1e kol. van dl. II de wajang behandelde, was ik nog niet in kennis gekomen met Dr. Hazeu's voortreffelijke studie en heb daardoor een belangrijken flater begaan door te gelooven aan een hoogeren ouderdom van de wajang beber boven de wajang poerwa. Trouwens, ook de twee plaatsen bij Kern, Kawi-Studiën 1871, p. 9 en noot 2, en Wṛtta-Sañcaya, 1875, p. 4—5 waren mij tot mijn spijt ontgaan, hoewel Veth in zijn Java, 1en druk, I, 1875, p. 451 noot, toch op de plaats in Kern's Kawi-Studiën reeds gewezen had. De

Çaka = 1023 A.D., ten tijde dus van den zegevierenden heerscher over het rijk Kahoeripan (Koripan) in de Brantas-vlakte, die nog heden op Bali geroemd wordt als de vorst in wiens regeering de eerste en meest klassieke bloei viel van de Hindoejavaansche letterkunde, het „fraaiste en oudste Kawi" (Friederich, Voorloopig Verslag van het eiland Bali, I, Verh. Bat. Gen. XXII, 1849, p. 8) [1]).

Alles, alles dus haast wat aan kunstgevoel nog voortleeft in onze Oost, speciaal op Java, heeft een Hindoeschen tint, gelegd op Indonesischen grond. Maar Mohammedaansche kunst heeft zich nergens ontwikkeld, noch in het Mĕnangkabausche, noch in Palembang, noch bij de Makassaren, ja zelfs niet op Atjeh. En ook als men met opzet gaat zoeken naar zelfs maar de flauwste inwerking van Arabische kunstmotieven op de nijverheid van Insulinde, kan men niet dan met moeite eenige weinige en onbeduidende voorbeelden vinden van iets, dat invloed van den Islam zou kunnen heeten. Voor die weinige voorbeelden zie men de uitvoeriger studie. Verband, geleidelijkheid zit er echter niet in.

Veeleer kan er dan nog gesproken van Chineeschen invloed op den Maleischen archipel. Voor de Dajaks staat dit in meer dan een opzicht vast; ook voor het vroegere Java is hij in enkele gevallen te constateeren, al blijft het dan bij dingen die er toch op nationaal gebied niet verder hebben voortgewerkt, zuivere import-artikelen om zoo te zeggen; een ietwat diepergaande invloed van Chineezen is te herkennen in den lateren Javaanschen tijd, vooral in het Cheribonsche. Men zie de uitvoeriger studie. Toch is er geen vergelijken tusschen deze inwerking en die der Hindoes. Uit een handelsoogpunt moge er nauwe aanraking zijn geweest tusschen Chineezen en Javanen, in geestelijk opzicht bleven ze elkander vreemd.

Over den niet juist veredelenden invloed op het Indonesisch kunstgevoel noch van de onderworpenheid aan een Europeesche oppermacht, noch van de overstrooming met Europeesche nijverheidsprodukten, wordt ook in de uitvoeriger studie iets meer gezegd. Dit zijn van die onplezierige feiten, die nu eenmaal zoo hebben moeten

---

bewijsplaats voor den ouderdom der wajang beber zocht ik natuurlijk in het Chineesche bericht van 1416, ook door Dr. Hazeu vermeld. Door een ingelegd blaadje is mijn flater in de Encyclopaedie later nog zoo goed als het ging verbeterd.

[1]) Hier eindigt het manuscript, dat, naar uit het voorafgaande blijkt, in zake de wajang nog had moeten worden voortgezet. Het thans volgend slot is overgenomen uit het gedrukte artikel. (*Noot van den uitgever*).

wezen. Alleen voor de Balineezen is ons bestuur aanleiding geworden tot voller eigen ontwikkeling; dat dit echter weer verband houdt eenerzijds met het krachtige Balische kunstgevoel, anderzijds met de slapheid in dezen van de hedendaagsche Javanen en verdere geïslamiseerde stammen in den archipel, ligt voor de hand. Maar als wij naar Britsch-Indië mochten wijzen en daarbij zouden vergeten hoeveel meer rasbloed daar zit dan in de altijd door anderen overheerde, altijd geestelijk-zwakker Indonesiërs, worden we hoogst onrechtvaardig.

Maar tevens: véél blijft er voor ons te doen. Aan den eenen kant moeten wij blijven op het goede oude spoor en niet aan de inlanders dingen trachten in te prenten, die aan een gansch andere gedachtenwereld zijn ontleend, vreemd aan hun natuur, leidend alzoo enkel tot verwarring en nog méér verslapping; het onsmakelijk type der Britsch-Indische baboos moge ons tot waarschuwing strekken; integendeel, bij een eenigszins nog begaafden volksstam moeten we doen als op Bali: den lieden orde en rust geven, en hen verder zooveel mogelijk aan zichzelf overlaten. Maar aan den anderen kant moeten wij onze nuchterheid en onze loomheid en vooral ook onze schrielheid eens wat afschudden en wat gaan *doen* voor de Indische kunst. Nu tegenwoordig is het nog meer dan droevig: het Ethnografisch Museum te Leiden is een schande, en zijn vorige directeur, Mr. Serrurier, heeft zelfs durven vragen „museum of mesthoop?"; de afdeeling Indische Oudheden in het Museum van Oudheden te Leiden is tentoongesteld in een volstrekt onvolledige lokaliteit, ondanks de jongste verruiming; in het Koloniaal Museum te Haarlem is pas een eerst en flauw begin van iets wat naar een kunstafdeeling lijkt; in de zoogenaamde Goud- en Zilverzaal van het Rijksmuseum (Paviljoenzaal no. 157, p. 175 van den Wegwijzer van 1890) is in een draaiende kast een kleine collectie merkwaardige krissen enz. tentoongesteld, waar niemand iets naders van schijnt te weten en de directie het overbodig acht eenige ophelderende bijschriften aan toe te voegen.

En het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen? Met onderdanigheid maken wij Nederlanders een eerbiedige sembah — ook al een dier Hindoe-Javanismen waaraan de Islam niets heeft kunnen veranderen — en vragen, bidden, smeeken, dat het den klemtoon van zijn werkzaamheid ietwat naar voren verlegge!

INHOUD.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 JUNI 1932.

Aanwezig de Heeren: Dr. H. H. Juynboll, Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. W. H. Rassers en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren IJzerman, Krom, Kleintjes en De Josselin de Jong hadden bericht tot hun leedwezen verhinderd te zijn.

Bij afwezigheid van den Voorzitter en Onder-Voorzitter het praesidium op zich nemend als oudste bestuurslid in leeftijd, opent Dr. Juynboll de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen der vorige bestuursvergadering voor te lezen. Deze worden vervolgens goedgekeurd.

Als nieuw lid wordt aangenomen Dr. P. F. Woesthoff.

Bericht van veranderd adres kwam binnen van de Heeren Mr. E. L. Sarkies, W. A. van der Capellen, E. H. B. Brascamp, Dr. W. J. de Klein, Dr. W. F. Stutterheim, J. Doorenbos en L. J. Dijkstra.

Opgezegd was het lidmaatschap door Mej. M. W. U. Avelingh en de N.V. Amsterdamsch Kantoor voor Indische Zaken.

Van vermindering der donateursbijdragen was bericht binnengekomen van de N.V. Algemeene N. I. Electriciteits Mij. en de N.V. Gemeensch. Mijnbouw Mij. Billiton.

Ter tafel wordt gebracht:

1. een brief dd. 4 Juni t. v. van Dr. F. W. Stapel, ter aanbieding van het derde deel zijner Bijdragen tot de Geschiedenis der Rechtspraak bij de Vereenigde Oost-Indische Compagnie;

zal t.g.t. worden geplaatst;

2. een brief dd. 8 Juni t.v. van den Heer M. J. van Baarda, waarbij worden aangeboden de HHSS. van diens Verbeteringen en aan-

vullingen op de in 1895 verschenen Woordenlijst Galelaasch-Hollandsch, alsmede de daarmede in overeenstemming gebrachte Woordenlijst Hollandsch-Galelaasch;

in afwachting dat de tijd van publicatie aangebroken kan worden geacht, worden beide HHSS. in dank aanvaard;

3. een tiental ten geschenke ontvangen exemplaren van Dr. Adriani's Verzamelde Geschriften;

wordt besloten, na opneming van één exemplaar in de bibliotheek, de overige aan te bieden aan de daarop prijsstellende bestuursleden;

4. een brief dd. 17 Juni van den Directeur der Ned. Boek- en Steendrukkerij v.h. H. L. Smits over de vertraging, ondervonden bij het afdrukken van het werk van Dr. A. J. R. Heinsius;

wordt besloten deze ter kennis van de Indische Regeering te brengen;

5. door den Secretaris wordt medegedeeld, dat over de Baraboedoer-negatieven van gedachten is gewisseld met den Heer Th. van Erp, die heeft toegezegd de glasplaten gereed te maken voor de terugzending naar Batavia, en verder in de quaestie: al of niet vergoeding der bedorven negatieven door de firma Van Leer als zijne meening kenbaar heeft gemaakt, dat van verkeerde behandeling moeilijk kan worden gesproken, vergoeding derhalve bezwaarlijk kan worden gevorderd, en z.i. kan worden volstaan met de heliografische reproducties in het boekwerk, welke te allen tijde in elk gewenscht formaat zouden kunnen worden na-gefotografeerd;

conform besloten.

Rondvraag:

Dr. Rassers geeft, ook namens Prof. Krom, in overweging om den Heer A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop eene subsidie toe te kennen voor het door dezen samengestelde werk over op Zuid-Sumatra gevonden dolmen, beelden en andere oudheden;

de bijdrage wordt vervolgens bepaald op f 500.—;

In de tweede plaats biedt Dr. Rassers namens den Heer R. A. Kern voor de Bijdragen aan een door dezen samengesteld artikel over: „Maleisch mempelam en aanverwante vormen";

tot praeadvies worden uitgenoodigd Dr. Rassers en Prof. Berg.

Voor de Bibliotheek waren boekgeschenken ingekomen van de Heeren: Dr. J. W. IJzerman, C. L. Tomson, Prof. Dr. J. Gonda, Dr. H. A. Middelburg, Firma Martinus Nijhoff, Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam en het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 17 SEPTEMBER 1932.

Aanwezig de Heeren: Prof. Dr. N. J. Krom (wd. Voorzitter), Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

Dr. J. W. IJzerman had medegedeeld tot zijn leedwezen verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen. Mr. C. van Vollenhoven was nog niet van overzee teruggekeerd.

Bij afwezigheid van den Voorzitter opent Prof. Krom als Onder-Voorzitter de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen der vorige vergadering voor te lezen. Deze worden vervolgens goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen de Heeren: Raden S. Nimpoeno, Dr. H. Th. Fischer en G. Boswinkel.

Van veranderd adres hadden bericht gezonden: F. M. Schnitzer, E. J. van den Berg, Pr. C. Wessels, W. L. Steinhart Jr., Dr. J. Ph. Duyvendak, Mr. H. Marcella, H. J. Wesseldijk, Dr. V. E. Korn, A. van Dijk, Dr. C. Hooijkaas, Dr. H. van der Veen, R. L. Mellema, M. A. Bouwman, A. Dirks en H. H. de Cock.

Het lidmaatschap was opgezegd door de Heeren: A. T. Th. de

Raadt, Mr. A. J. A. Baron van Westerholt, E. A. Pan, Chr. Boonacker, alsmede de Firma Lindeteves en Stokvis en de N.V. Cultuurmaatschappij Tjiomas.

Binnengekomen was:

1. een brief van den Heer G. J. Staal, Oud-Gouverneur van Suriname dd. 1 Aug. 1932, waarbij ten geschenke worden aangeboden 4 ingelijste reproductie's van platen van Rach;

deze zijn in dank aanvaard en hebben een plaats gevonden in het voorportaal van het gebouw.

2. een brief dd. 28 Mei jl. van den Commissaris Dr. F. D. K. Bosch te Batavia, in overweging gevende om de door het aftreden van zijn mede-Commissaris, den Heer Gediking opengevallen functie voorshands onbezet te laten, gelet op het niet omvangrijke van de aan het commissariaat van het Kon. Instituut verbonden werkzaamheden;

conform besloten;

3. een dankbetuiging dd. 15 Aug. jl. van Dr. Th. Pigeaud voor de dezerzijds tot aanvulling zijner bibliotheek ten geschenke gezonden exemplaren der Bijdragen;

voor kennisgeving aangenomen;

4. een brief van den Heer H. Costenoble te Pampanga (Philipp. eil.), houdende mededeeling dat de schrijver bezig is om het indertijd door hem ter publicatie aangeboden „Woerterbuch der Chamorosprache" persklaar te maken;

wordt besloten de voltooiing, welke blijkens den brief, tegen „Ende 1933" in het vooruitzicht is gesteld, en de opzending van het MS. af te wachten;

5. een brief dd. 9 Sept. van Prof. Dr. Gonda, houdende aanbieding van een tweetal artikeltjes tot publicatie in de Bijdragen;

worden gesteld in handen van de Heeren Berg en Kern.

Rondvraag:

Dr. Juynboll deelt mede in verband met zijn reis naar en langdurig verblijf in N. Amerika zijn lidmaatschap van het bestuur neder te leggen. De Voorzitter spreekt een hartelijk woord ten afscheid, onder

dankzegging voor de goede diensten door Dr. Juynboll aan het Instituut bewezen.

De Heer Kern deelt mede dat in de Universiteitsbibliotheek te Leiden in de nalatenschap van Prof. Jonker zich een aantal Makassaarsche en Boegineesche HHSS. bevinden, welke nog niet gecatalogiseerd zijn, verklaart zich bereid om die taak op zich te nemen, en oppert in verband daarmede de wenschelijkheid om die beschrijving in de Bijdragen te doen opnemen, naarmate zij gereed komt;

met belangstelling wordt van dit voornemen kennis genomen, en in beginsel wordt de geleidelijke publicatie aanvaard.

Prof. Berg ondersteunt ook namens Dr. Rassers de opneming in de Bijdragen van het door den Heer Kern aangeboden artikel: „Maleisch mempelam en verwante vormen".

In de tweede plaats biedt Z.H.Geleerde een studie aan over de Çiva-hymne van de Ardjoena-Wiwaha; om advies worden dienaangaande aangezocht de Heeren Rassers en Krom.

Prof. Kleintjes vraagt inlichtingen over den arbeid van Dr. Heinsius. Medegedeeld wordt, dat het werk weder is hervat en het eerste deel in 500 ex. wordt gedrukt, terwijl geregeld weder copie wordt ontvangen.

Prof. Krom biedt ter publicatie aan een door den Heer H. K. J. Cowan te Lho Seumawé samengesteld artikel: „Het Atjesch metrum „„Sandja"" in verband met een Tjamsch gedicht, en geeft, naar aanleiding van eene aanbeveling van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje in overweging om dit in de Bijdragen op te nemen;

conform besloten.

In de tweede plaats legt Z.H.Geleerde over een artikel van den Heer T. H. van Naerssen: „De Saptopatti" naar aanleiding van eene tekstverbetering in de Nagerakretagama;

in handen gesteld van Prof. Krom en Prof. Berg.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren: Pr. C. Wessels, Dr. A. Jansen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, V. I. van de Wall, Dr. P. M. H. H. Prillwitz, A. J. Bernet Kempers, Dr. A. J. C. Krafft, Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, Prof. Dr. J. Gonda, Prof.

Dr. R. Heine-Geldern, Dr. F. W. Stapel, Directie Ned.-Ind. Handelsbank, Oostkust van Sumatra-Instituut, en de Directie Droste's Cacao- en Chocoladefabrieken.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 OCTOBER 1932.

Aanwezig de Heeren: Prof. Dr. N. J. Krom (wd. Voorzitter), Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen; Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

Prof. Berg had bericht tot zijn leedwezen verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

Prof. Krom opent de vergadering met eene herdenking van den op 10 Oct. t.v. verscheiden Voorzitter, Dr. J. W. IJzerman. Diep wordt dit heengaan gevoeld, niet alleen in den kring van het Koninklijk Instituut, maar ook in tal van andere instellingen, in welker besturen de overledene een aanzienlijke plaats bekleedde, en waarin zijne werkzaamheid noode gemist zal worden. Ligt het niet op den weg van spreker om in het algemeen te schetsen de bijzonder merkwaardige figuur, welke de overledene gedurende zijn veelzijdig leven geweest is, zoo buiten als op het gebied der wetenschap, wel wil spreker een woord wijden aan hetgeen IJzerman beteekend heeft voor de oudheidkunde, de geschiedenis en de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië en voor het Instituut.

In de eerste plaats herdenkt spreker IJzerman's ontdekking (1885) van Boroboedoer's bedolven voet. Vervolgens zijne werkzaamheid in de, niet in de laatste plaats door hem opgerichte Vereeniging voor de Oudheid-, taal-, land- en volkenkunde der Vorstenlanden te Djokjakarta. De kroon op dit werk werd gezet door IJzerman's in 1891 uit-

gegeven Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djokjakarta, een werk, waarvan de hooge waarde voor het oudheidkundig onderzoek nog altoos vaststaat.

Dan volgt „Dwars door Sumatra" (1895), de beschrijving van den tocht welken IJzerman in 1891 volbracht als hoofdingenieur te Padang met het oog op de exploitatie der Ombilin-kolenvelden, een ontdekkingsreis van het destijds zoo goed als onbekende gebied tusschen de Kwantan en Siak.

Vervolgens na zijn terugkeer in Europa zijn lidmaatschap in het bestuur van het Kon. Instituut, het Kon. Aardrijkskundig Genootschap enz., waarin hij immer een stuwkracht en waarvan hij dikwerf de ziel was; zijne bemoeienis met de Commissie van Bijstand voor het oudheidkundig onderzoek van Java, welke „survey" den weg gebaand heeft voor de oprichting van den Oudheidkundigen Dienst te Batavia; IJzerman's invloed bij de oprichting van de Technische Hoogeschool te Bandoeng; zijn nimmer versagende belangstelling in Indië's verleden, welke hem leidde naar het Rijksarchief te 's-Gravenhage, en in het bijzonder tot uiting gekomen is in de door de Linschoten-vereeniging ondernomen uitgaaf van de journalen, welke betrekking hebben op de Eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië, — een grondige omvangrijke arbeid waarvan de eerste twee deelen in samenwerking met Dr. G. P. Rouffaer werden uitgegeven, na wiens verscheiden deze uitgaaf door hemzelven werd voortgezet, doch helaas! het laatste deel onvoltooid is gebleven, al schijnt gelukkig de hoop gekoesterd te mogen worden, dat hetgeen de overledene achterliet, zal kunnen leiden tot afsluiting van dit eindwerk zijns levens.

IJzerman was een man van de daad, hield er van de zaken, zooals Buyséro het noemde, af te doen „op zijn Indisch". Nam tot tal van werkzaamheden het initiatief, en zette — indien hij van de nuttigheid overtuigd was — door. Hij had het oor der autoriteiten, won met zijne joviale diplomatie, waar anderen zouden hebben gefaald.

Het Koninklijk Instituut heeft den hechten financieelen grondslag, waarop de instelling rust, vooral aan zijn grooten invloed en krachtig voorgaan te danken. Het eere-lidmaatschap, dat niet licht wordt verleend, aan IJzerman toe te kennen, was het Instituut een bewijs van groote waardeering en diepe erkentelijkheid.

Dankbaar is het Instituut IJzerman voor het zeer vele, dat hij gedurende lange jaren èn als bestuurslid èn als voorzitter is geweest.

In hem is heengegaan een man van gezag op allerlei gebied, één van Nederland's groote mannen.

Zijne nagedachtenis zal bij het Instituut in eerbiedige herinnering blijven.

Prof. Krom spreekt vervolgens Prof. Van Vollenhoven een woord van welkom toe, nu deze weder zitting neemt na terugkeer van zijne reis naar Ned. Oost-Indië.

Hierna stelt Z.H.Geleerde voor om over te gaan tot de keuze van een nieuwen voorzitter. Bij acclamatie wordt Z.H.Geleerde uitgenoodigd om als zoodanig zitting te nemen, en in diens plaats als onder-voorzitter Prof. Ph. Kleintjes. Beide heeren geven aan deze uitnoodiging gehoor.

De notulen der vorige vergadering worden vervolgens voorgelezen en goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen de heeren L. W. van Sandick en J. J. Tissing.

Bericht van overlijden was binnengekomen van den heer C. van der Touw.

Bedankt hadden voor het lidmaatschap de heeren Th. O. B. Günther, J. J. Moerman en de N.V. Handelsvereeniging Amsterdam.

Van veranderd adres hadden kennis gegeven de heeren G. J. Storm, Mas Prawiro Atmadjo, Dr. S. J. Esser, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, en het Collège Neerlandais aan de Université de Paris.

Ter tafel wordt gebracht:

1. een circulaire dd. Sept. 1932 van de Afd. Boekverspreiding van het Alg. Nederlandsch Verbond, kennis gevende dat van 18/24 Oct. een tentoonstelling zal worden geopend betreffende stukken betrekking hebbende op de geschiedenis van de Boekencommissie;
voor kennisgeving aangenomen.

2. een artikel van Dr. F. W. Stapel over François Caron en een tweede van den heer Th. van Erp, mede voor de Bijdragen, getiteld: „Een merkwaardige Garoeda-voorstelling op een Hindoe-Javaansche bronzen hangklok";

betreffende het eerste wordt advies verzocht van Mr. F. D. E. van Ossenbruggen en P. de Roo de la Faille, en ten opzichte van de tweede bijdrage van de Heeren Rassers en Krom.

Rondvraag:

De Heer Kern deelt, in overeenstemming met Prof. Berg mede, dat geen bezwaar bestaat tegen opneming der door Prof. Dr. Gonda toegezonden artikelen in de Bijdragen, doch geeft in overweging den schrijver uit te noodigen te overwegen of één dezer niet meer in aanmerking komt ter publicatie bijv. in de Acta Orientalia;

conform besloten.

Prof. de Josselin de Jong maakt in verband met een bij hem ingekomen studie aanhangig, of er bezwaar zou zijn deze eventueel in de Bijdragen te publiceeren en de overdrukken daarvan te doen strekken tot academisch proefschrift van den schrijver;

na breedvoerige overweging wordt aangenomen: dat voortaan tegen zulk een publicatie geen bezwaar zal worden gemaakt, elke bijdrage echter nauwkeurig zal zijn in beschouwing te nemen; voorts onder het voorbehoud, dat geen honorarium wordt uitgekeerd en de kosten der overdrukken boven het gebruikelijk aantal van 25 exemplaren ten laste van den schrijver worden gebracht, evenals andere door dezen mogelijkerwijs gewenschte bijzondere voorzieningen. Ingeval het proefschrift zoude moeten dienen vóór het verschijnen van het artikel in het nummer der Bijdragen, zou met de verspreiding van de overdrukken boven die, welke voor de promotie niet kunnen worden gemist, moeten worden afgewacht de publicatie van de Bijdragen-aflevering.

Professor Van Vollenhoven stelt in de eerste plaats de vraag: of het niet gewenscht zou zijn om de in het Bestuur opengekomen plaatsen reeds dadelijk aan te vullen?;

besloten wordt dit punt tot de volgende vergadering aan te houden;

in de tweede plaats biedt Z.H.Geleerde voor de verzameling van het Kon. Instituut aan een foto voorstellende de ingangspoort van het Kasteel te Kaapstad;

naar aanleiding hiervan wordt besloten met den aldaar woonachtigen Archivaris aanraking te zoeken ter verkrijging van andere foto's van V. O. I. Compagniesmonumenten in Kaapstad; ook wordt de wensch uitgedrukt, dat bij een eventueelen herdruk van de ledenlijst de aandacht daarin zal worden gevestigd op de aanwezigheid in de

bibliotheek van het Kon. Instituut van foto's enz. betreffende voormalige Compagniesvestigingen, alsmede van andere verzamelingen.

In de derde plaats releveert Prof. van Vollenhoven eene mededeeling van Dr. Stapel in diens 2e artikel over de Rechtspraak der V.O.I.C. (dl. 89 blz. 302), dat de Memorie, bij welke Van Imhoff in 1740 het bestuur van Ceylon overgaf, wel in Engelsche vertaling is gepubliceerd, doch dat van dit nog nimmer in het Nederlandsch afgedrukte stuk eenige exemplaren op het Rijksarchief voorhanden zijn.

Besloten wordt nadere inlichtingen daaromtrent in te winnen.

Dr. Rassers beveelt ook namens Prof. Krom ter opneming in de Bijdragen aan de studie van Prof. Berg over de Çiva-hymne in de Ardjoena Wiwaha.

In denzelfden geest wordt door Prof. Krom en Prof. Berg over het artikel van den heer T. H. van Naerssen: „De Saptopatti naar aanleiding van eene tekstverbetering in de Nagarakrtagama".

De Voorzitter deelt mede, dat van de Firma Smits een brief is ontvangen, deelneming betuigende bij het verscheiden van Dr. J. W. IJzerman;

voor kennisgeving aangenomen.

In de tweede plaats wordt in herinnering gebracht, dat bij de overbrenging naar Leiden van de foto's van den Oudheidkundigen dienst besloten is om in den Haag te blijven bewaren die, welke op Compagniesmonumenten betrekking hebben; thans is bekend geworden, dat voor de toezending daarvan de kosten zullen zijn te vergoeden; wordt besloten mede te deelen dat op voortzetting der opzending prijs wordt gesteld en de kosten daarvan zullen worden vergoed.

Voor de bibliotheek waren boekgeschenken binnengekomen van Prof. Dr. C. C. Berg, O. L. Helfrich, Mr. C. T. Bertling, Dr. C. Nooteboom, S. P. l'Homoré Naber, S. A. l'Honoré Naber, de Rechtshoogeschool te Batavia, de Faculteit der Leidsche Studenten en de Utrechtsche Indologen-vereeniging;

aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 NOVEMBER 1932.

Aanwezig de Heeren: Prof. Dr. N. J. Krom (Voorzitter), Mr. H. D. Rubenkoning (Penningmeester), Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heer Rassers had bericht verhinderd te zijn.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt de notulen der vorige Bestuursvergadering voor te lezen. Deze worden vervolgens goedgekeurd.

Als nieuwe leden werden aangenomen de Heeren: C. A. van Romondt, J. A. de Gelder, A. Th. Bogaardt, I. G. Eggink en J. M. J. Morsink.

Bericht van veranderd adres had gezonden de Heer H. van der Klift.

Bedankt voor het lidmaatschap hadden de Heeren: J. van Eupen, Mr. Th. A. Fruin, Th. Steinmetz en de Internationale Vereeniging voor Rubber- en andere Cultures in N. I.

Aan de orde wordt gesteld:

1. een uitnoodiging, gedagteekend Tokyo, Augustus 1932, van de Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens tot bijwoning van het feest van het 60-jarig Jubileum op 22 Maart a.s.;

wordt besloten, onder mededeeling, dat het niet mogelijk is om het Instituut op dat feest te doen vertegenwoordigen, de beste wenschen voor de toekomst der instelling aan te bieden.

2. brief dd. 14 Sept. jl. van den Heer R. Wilkinson ten geleide van het tweede en laatste deel van zijn Malay-English Dictionary, dat voor de Bibliotheek ten geschenke wordt aangeboden;

hiervoor is reeds dank betuigd;

3. dankbetuiging dd. 3 Nov. van den Heer Cleefos van de Kath. Kweekschool „'t Withoff" te Etten (N.-Br.) voor de hem afgestane boekwerken;

4. brief dd. 29 Oct. No. 1027 van de Commissie der Adatrechtstichting, verzoekende te mogen vernemen, dat het Bestuur van het Instituut bij nader inzien het gevoelen dier Commissie deelt, nl. dat het Kon. Instituut bij verkregen ruimte van middelen allereerst zijn eigen Adatcommissie weer voorziet van het in 1920, 1921 en 1922 beloofde, en eerst nadat zulks gebeurd was, tot ondersteuning van buitenstaanders zal overgaan;

wordt besloten, ten einde verder alle moeilijkheden te vermijden, de Adatrechtcommissie voor te stellen, dat jaarlijks de Penningmeester van het Kon. Instituut zich tegen de opmaking van de Instituutsbegrooting voor het a.s. jaar tot het Bestuur der Adatrechtstichting zal richten met het verzoek om inlichting over de te verwachten uitgaaf van een of meer Adatrechtbundels in het a.s. jaar, ten einde met dit voornemen rekening te houden bij de opstelling van zijn ontwerp, — waardoor het Instituutsbestuur bij de jaarlijksche behandeling der begrooting in staat zal zijn om met kennis van zaken eene beslissing over het besteden der geldmiddelen te nemen;

en in de tweede plaats daarbij mede te deelen, dat, v.z.v. thans kan worden nagegaan, het Instituutsbestuur in staat zal zijn in het a.s. jaar het 1/3 van een tweeden Adatrechtbundel voor zijne rekening te nemen;

5. brief dd. 10 Nov. van de Firma Martinus Nijhoff over eene te subsidieeren voortzetting van het „Repertorium op de Literatuur betreffende de Nederlandsche Koloniën";

wordt besloten uit te noodigen om deze aangelegenheid nader met cijfers en concrete voorstellen in behandeling te nemen, ook in verband met het denkbeeld om de te verwerken stof te splitsen in twee deelen, het eerste omvattende ongeveer het arbeidsveld in het bijzonder van het Koninklijk Instituut, en het tweede overige onderwerpen;

6. brief dd. 4 November van Dr. Stapel, aanbiedende een vervolg van zijne „Bijdragen tot de Geschiedenis der Rechtspraak bij de V. O. I. C.";

zal t.g.t. worden opgenomen in de Bijdragen;

7. een brief dd. 12 Nov. van de Vereeniging „Oud Leiden", vergunning vragende om in het jaarboekje over 1933 te mogen overnemen het stukje, dat afgedrukt is in de Bijdragen dl. 84 over een Compagniesuithangbord (met plaat) te Leiden;

geen bezwaar;

alvorens over te gaan tot de rondvraag brengt de Voorzitter ter sprake de aanvulling der door het overlijden van Dr. J. W. IJzerman in het Bestuur ontstane vacature;

besloten wordt om te dien einde een algemeene vergadering te doen uitschrijven, voorafgaande aan de a.s. Bestuursvergadering in December.

Rondvraag:

De Heer Kern brengt in herinnering dat (op de Bestuursverg. van 19 April 1930) door hem de wenschelijkheid was uitgesproken van eene vertaling in het Nederlandsch van het Soendaneesch werkje van Hadji Hasan Moestapa, getiteld „Bab adat² oerangPriangan" enz. Nadat een overleg ter zake met den Hoofdambtenaar voor de Volkslectuur te Batavia niet tot uitkomst had geleid, werd de vertaling aangevat door R. Memed Sastrahadiprawira in „Djawa" (XI blz. 19 en XII blz. 87). De vertaler is onlangs overleden (Djawa XII blz. 153); eene poging wordt gedaan om den arbeid te doen voortzetten.

Prof. Berg deelt mede, dat Prof. Gonda eene vertaling voorbereidt van de Agastya-parwa, welke hij voor de Bijdragen zou willen aanbieden;

wordt besloten, alvorens zich uit te spreken, te wachten tot de studie zal zijn aangeboden.

In de tweede plaats brengt Prof. Berg ter sprake op verzoek van Dr. H. van der Veen de uitgaaf van diens Tae' (of Sádan-Toradjaasch) — Nederlandsch Woordenboek met Nederl. - Tae' klapper, waarvoor in Indië bij de streng-doorgevoerde bezuiniging geen gelegenheid meer was;

wordt besloten, dat Prof. Berg met het Bijbelgenootschap alsmede het Kon. Bat. Gen. v. K. en W. in overleg zal treden om de mogelijkheid te overwegen van deze zeer gewenschte uitgaaf.

Ten derde bepleit Prof. Berg eene subsidie van f 75 jaarlijks voor een termijn van 3 jaren ten behoeve van zijn Javaanschen assistent Soeriakarta om de verlenging van diens ter beschikkingstelling te helpen bevorderen:

geen bezwaar.

Prof. de Josselin de Jong biedt aan ter publicatie in de Bijdragen het MS. van het proefschrift van den Heer Friedericy over de Standen bij de Makassaren en Boegineezen;

tot advies worden aangezocht de Heeren Rassers en Kern.

Z.H.Gel. neemt vervolgens afscheid met het oog op zijn reis naar Oost-Indië. De Voorzitter wenscht hem een voorspoedige reis toe en spreekt de verwachting uit daarna hem weder in de bestuursvergaderingen zitting te zien nemen.

De Penningmeester legt vervolgens ingevolge het bepaalde bij artikel 4 van het Reglement, het ontwerp over voor de begrooting 1933 en licht deze toe.

Met betrekking tot de in de vorige vergadering voor publicatie aangeboden stukken wordt, in zake het artikel van Dr. Stapel over François Caron, besloten in verband met het door het Bestuur op de vergadering van 25 Sept. 1920 (Not. dl. 76) ingenomen standpunt, den schrijver uit te noodigen zich te bepalen tot hetgeen in het artikel nieuw is, ten einde de Bijdragen het karakter van bron van uitgaaf van nieuwe vondsten te doen behouden;

het artikel van den Heer Van Erp: „Een merkwaardige Garoeda-voorstelling op een Hindoe-Javaansche bronzen hangklok" zal t.g.t. worden opgenomen.

Voor de Bibliotheek waren geschenken ingekomen van de Heeren: A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, J. F. Snelleman, A. W. F. Idenburg, R. J. Wilkinson, G. Schwencke, O. L. Helfrich en S. P. l'Honoré Naber.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN
VOLKENKUNDE VAN NEDERL.-INDIË

(389) [illegible]

1

DE NEDERLANDSCHE BOEK- EN STEENDRUKKERIJ
VOORHEEN H. L. SMITS, WESTEINDE 135, DEN HAAG